

4. Baskı

1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim

Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru

Ahmet Murat Aytaç • Ahmet Talimciler • Alev Özkazanç • Ayten Alkan • Benan Eres • Bülent Duru • Faruk Alpkaya
Gökhan Atılğan • Levent Cantek • Levent Gönenç • Mehmet Özgüden • Murat Sevinç • S. Ruken Öztürk • Serdal Bahçe
Serpil Çakır • Suavi Aydın • H. Tarık Şengül • Yücel Demirer

1920'den Günümüze
Türkiye'de Toplumsal Yapı
ve Değişim

Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru

Bu kitabın yayın hakkı SİYASAL KİTABEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayıncısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim

Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru

Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak

©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.

4. Baskı: Şubat 2017

Phoenix Yayınevi -276

ISBN: 978-605-5738-93-8

Phoenix Yayınevi–Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 14016

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@phoenixkitap.com

<http://www.phoenixyayinevi.com>

Baskı:

Desen Ofset A. Ş.

Sertifika No: 11289

Birlik Mah. 448. Cad. 476. Sk. No: 2

Çankaya/Ankara Tel: 0 (312) 496 43 43

Dağıtım:

Siyasal Yayın Dağıtım

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasaikita.com

<http://www.siyasalkitap.com>

1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim

Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru

İçindekiler

2. Baskıya Önsöz	1
1. Baskıya Önsöz	3

Giriş

Faruk Alpkaya Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme	7
--	---

İktisadi Yapı

Serdal Bahçe – Benan Eres İktisadî Yapılar, Türkiye ve Değişim	17
---	----

Siyasal Yapı

Alev Özkazaç Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme	71
---	----

Murat Sevinç Türkiye’de Anayasal Düzen: 1920-2012	107
--	-----

Toplumsal Yapı

Bülent Duru Türkiye Nüfusunda Yeni Eğilimler: Görünüm, Sorunlar, Politikalar	163
---	-----

Suavi Aydın Türkiye’nin Etnik Yapısı.....	181
--	-----

Ayten Alkan – Serpil Çakır
Osmanlı İmparatorluğu'ndan Modern Türkiye'ye Cinsiyet Rejimi:
Süreklilik ve Kırılmalar 229

Yücel Demirer
Modernleşen Türkiye'de Din..... 273

Ahmet Murat Aytaç
Türkiye'de Ailenin Tarihsel Dönüşümü: 1925-2010..... 299

Toplumsal Değişme Dinamikleri

Gökhan Atılğan
Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010 323

Mehmet Özgüden
Türkiye'de Seçkinler 367

H. Tarık Şengül
Türkiye'nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi 407

Toplumsal Değişme ve Popüler Kültür

S. Ruken Öztürk
Türkiye'de Sinema..... 457

Ahmet Talimciler
Toplumsal Yapı ve Değişim Ekseninde Türkiye'de Spor/Futbol: 1920-2012..... 479

Levent Gönenç – Levent Cantek
Toplumsal Değişme ve Mizah Dergileri..... 509

2. Baskıya Önsöz

Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim’in ikinci baskısı bize nicelik ve nitelik olarak kitapta önemli düzenlemeler yapma olanağı tanıdı. İlk baskıda kimi yazım yanlışları, anlatım bozuklukları ve baskı hataları bulunuyordu; bunları elimizden geldiğince azaltmaya çalıştık. Bu baskıda ayrıca, Türkiye’nin toplumsal yapısını daha bütünlüklü biçimde sunmamızı sağlayacak iki ayrı yazıya daha yer verme şansına kavuştuk. Serdal Bahçe ile Benan Eres “İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim” başlıklı çalışmalarıyla aramıza katılırken Ahmet Murat Aytaç “Türkiye’de Ailenin Dönüşümü: 1925-2010” yazısını kaleme aldı. Kuşkusuz yeni baskının bütün eksikliklerinden, olumsuz yönlerinden biz sorumluyuz.

Faruk Alpkaya, Bülent Duru
Eylül 2012

1. Baskıya Önsöz

“Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim”, yaklaşık yüz yıllık bir zaman diliminde bireyler, gruplar, etnik topluluklar ve sınıflar arasındaki ilişkilerde yaşanan dönüşümü inceleyen bir çalışma. Kitapta Türkiye’nin yakın tarihi boyunca yaşadığı toplumsal değişim, siyasal kurumlar, etnisite, toplumsal cinsiyet, kentleşme ve popüler kültür penceresinden masaya yatırılıyor. Her ne kadar üniversitelerde okutulan “Türkiye’nin Toplum Yapısı” derslerine kaynak olma amacıyla hazırlanmış olsa da, her konu geçmişiyle ele alındığı için kitabı bir yakın dönem Türkiye tarihi denemesi olarak okumak da mümkündür.

Adında “yapı” ve “değişim” sözleri geçen bir kitabı hakkını vererek tamamlayabilmek zor bir iş; elinizdeki kitap da sözünü ettiğimiz zorluğun yarattığı bütün zaafı bünyesinde taşıyor. Sırayla gitmek gerekirse: Yapı’yı bütün yönleriyle ortaya koyabilmek için, farklı alanlardan çok sayıda yazarın bir araya gelmesi, biçim ve içerik açısından uyumun ve bütünlüğün sağlanmasında zorluklar çıkardı. Bölümlerin uzunluğunda, anlatım biçiminde, kurguda, yöntemde, konuya yaklaşımda ve çözümlenmelerdeki farklılıklarda bunu görebilmek olanaklıdır. Umarız bu farklılık, aynı zamanda sürecin değişik boyutlarının mercek altına alınmasına olanak veren bir zenginlik olarak yorumlanabilir. Değişim’e gelince: Türkiye gündeminin hızla değişmesi bir yandan makalelerde eksiklikler yaratırken, bir yandan da çalışılmakta olan bölümlerin yeniden düzenlenmesini gerektirdi. Bundan dolayı, elinizdeki kitabın, sürekli eksiklikleri bulunan, her baskıda yeniden geliştirilmesi gereken bir derleme olarak kalacağından kuşku yok.

Çalışma esas olarak bir ders kitabı biçiminde tasarlandığından, okumanın kesilmemesi ve düşünce akışının bozulmaması için, doğrudan doğruya yapılan göndermelerin dışında dipnot verilmemesi, bunun yerine başvurulan yapıtların kaynakçada belirtilmesi yoluna gidilmiştir; yine de kimi bölümlerde bu kuralın dışına çıkmak zorunda kalındığını belirtmeliyiz.

Son olarak, kitapta emeği geçen arkadaşlarımıza buradan bir selam göndermek istiyoruz. Başta, kitabın fikir babalığını yapan Bülent Özçelik olmak üzere yayım aşamasında yazıların gözden geçirilmesi işinde katkılarını aldığımız Barış Ünlü, Şenay Sabah Kıyan, Bilge Kağan Şakacı ve Fatma Kaldırım’a teşekkür borçluyuz. Bütün çok yazarlı çalışmalarda olduğu gibi, bu kitabın da olumsuz yönlerini derleyenlere, olumlu yönlerini yazarlarına yormak gerekiyor. Umarız yeni baskılarda daha gelişmiş daha olgunlaşmış bir kitapla karşınızda oluruz.

Giriş

Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme

Faruk Alp kaya*

Toplumsal yapı ve *toplumsal değişme* kavramları yaşadığımız dünyadaki diğer birçok kurum ve kavram gibi 18. yüzyılın sonunda yaşanan Fransız Devrimi ile Sanayi Devrimi’nin sonucunda ortaya çıkmıştır. *Toplumsal yapı* ile kastedilen toplumu oluşturan bireyler, gruplar, etnik topluluklar, inanç toplulukları, statü grupları, sınıflar, toplumsal cinsiyetler vb. arasındaki sistematik ilişkiler bütünüdür. *Toplumsal değişme* ile kastedilen ise bu ilişkilerde yaşanan dönüşümdür. Kuşkusuz, çok sayıda düşünür bu iki kavramı farklı biçimlerde yorumlamış ve kendi tanımlarını yaparak kavramlarla kastedilen olguları açıklamaya çalışmışlardır. Kavramlar üzerinde uzlaşma olmamasının temel nedenlerinden biri, hatta birincisi *toplum* kavramı üzerinde genel bir uzlaşmanın olmaması, diğer bir neden ise toplumsal değişme ile farklı süreçlerin kastedilmesidir.

Fransız Devrimi ile Sanayi Devrimi, insanlık tarihinde o güne kadar egemen olan değişimin olumsuz ve önlenmesi gereken bir olgu olduğu anlayışını kökten değiştirmiş, bu çifte devrimden sonra değişim olumlu, ancak denetlenmesi ya da yönlendirilmesi gereken bir olgu olarak görülmeye başlanmıştır. Değişmeyi kaçınılmaz gören ve değişime olumlu bir anlam yükleyen ilk düşünür, özellikle fizik biliminde yaşanan gelişmeler sonucunda insanın doğa üzerindeki denetiminin artmasından yola çıkarak benzer bir gelişmeyi toplum alanında öneren Saint-Simon’dur. Saint-Simon, *toplumsal fizik* adını verdiği bir disiplin kurarak toplumun bilgilerine ulaşmayı ve bu bilgilerden yararlanarak toplumsal değişme sürecini daha iyi bir toplum kurulması yönünde yönlendirmeyi önermiştir. Saint-Simon’un bu düşüncesi kısa bir süre sonra uzun yıllar toplumbilimleri alanında geçerli olacak iki ana akıma kaynaklık etmiştir. Bu akımlardan ilki toplumsal değişme sürecini değerlerden bağımsız bir olgu olarak algılayan ve “bilimsel” olarak incelemeyi savunan *pozitivizm* (özellikle modern-

leşme kuramı), diğeri ise toplumsal değişmeyi yine "bilimsel" olarak incelemeyi öne çıkaran ancak bu süreci daha iyi bir toplum kurulması için yönlendirmeyi savunan *Marksizm*'dir.

Modernleşme Kuramı ve Toplumsal Değişme

Sosyolojinin bir ürünü olarak ortaya çıkan ve 1970'lere kadar sosyal bilimler alanında ege- men akımlardan biri olan modernleşme kuramı, toplumsal değişme sürecini *geleneksel* toplumdaki *modern* topluma giden kaçınılmaz, geri döndürülemez olumlu bir süreç (*ilerleme*) olarak görür. Modernleşme olarak adlandırılan bu süreç *düşünsel alanda* başlar, modern siyasi seçkinlerin güçlenmesiyle birlikte *siyasi alana* sıçrar, modern seçkinlerin iktidarı ele geçirmesi sonucu *ekonomi ve toplum* dönüştürülür ve en sonunda *toplumsal bütünleşme* aşamasına ulaşılır. Dikkat edileceği gibi modernleşme kuramında toplumsal değişimin başladığı yer düşünsel alan, toplumsal değişimin taşıyıcı öznesi ise modern *seçkinler*dir. Bu sürecin sonunda ise geleneksel toplumun değerleri modern değerler ışığında yeniden yorumlanarak ilerleme süreci tamamlanır. Modernleşme kuramı vurguyu düşünsel- siyasal alana yaptığı oranda toplumsal değişimin tek tek ülkelerde gerçekleştiğini savunur.

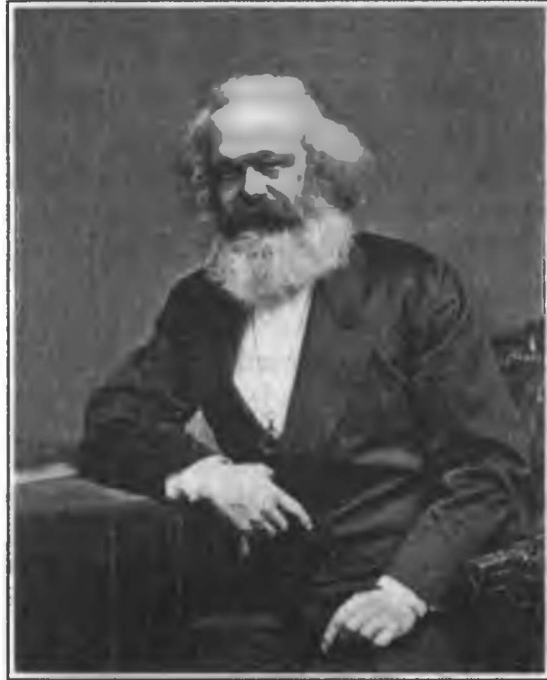
Kuşkusuz ki, dünyadaki ülkeler birbirinden oldukça farklıdır. Kuramın savunucularına göre, farklı ülkelerde yaşanan modernleşme süreci ana hatlarıyla aynı aşamaları izlese de ülkelerin *geleneksel toplum yapıları ve modern düşünceyle tanışma biçimine* bağlı olarak farklı biçimlerde gelişir. Geleneksel toplumların bağrında iç dinamiklerle modernliğin doğduğu İngiltere ve Fransa gibi *ilk ülkeler* dışında dünyanın geri kalanı modernliği ithal etmiştir. Modern düşünceyi ithal eden ülkeler kendi aralarında değişik kıstaslar kullanılarak gruplaştırılırlar. Modern düşünceyle daha doğuş aşamasında tanışan ilk iki ülkenin *komşusu* olan diğer Batı Avrupa ülkeleri (Almanya, Belçika, İspanya, İtalya vb) ikinci grubu oluşturur ve bu ülkeler coğrafi uzaklıklarına bağlı olarak belli bir zaman farkıyla ilk iki ülkeyi izlerler. Modern düşünceyle oldukça erken tanışan üçüncü grup ise ilk iki ülkenin *kolonileridir*. ABD, Avustralya, Kanada vb ülkelerde geleneksel toplum koloniciler tarafından ya tamamen yok edilmiş ya da ihmal edilebilecek bir düzeye indirilmiştir. Koloniciler ise daha göç ederken modern değerleri de yanlarında getirmişlerdir. Dördüncü grubu, ikinci grubu oluşturan ülkelerin *kolonileri* olan Latin Amerika ülkeleri gibi ülkeler oluşturur. Bu ülkelerde ana ülkeden göç edenlerin taşıdığı kültürün yanı sıra geleneksel toplum belli ölçülerde varlığını korumuş ve ortaya melez bir kültür çıkmıştır. Beşinci grup ülkeler modern değerlerle karşılaştıkları sırada güçlü bir siyasi yapıya sahip olan ve modernlikle başa çıkabilmek için kendi geleneksel seçkinlerinin kararıyla modernliği benimseyen Rusya, Osmanlı, İran, Çin, Japonya vb. ülkelerdir. Altıncı grupta sömürge konumuna düşmelerine rağmen köklü bir geleneksel kültürü olan İslam ülkeleriyle Hindistan ve bazı Doğu Asya ülkeleri yer alır. Bu grup

ülkelerde modernleşme süreci sömürge yönetimlerinin ihtiyacı ölçüsünde yaptığı düzenlemeler sonucu başlamış ve geleneksel kültür ile modern kültür arasında sert bir çatışma yaşanmıştır. Son grubu ise modern değerlerle karşılaştıklarında rekabet edebilecek kadar güçlü bir geleneksel kültüre ve siyasi yapıya sahip olmayan Sahra altı Afrika ülkeleri oluşturur. Bu ülkelerin modernleşmesi doğrudan sömürgeci ülkelerin dayatmasıyla başlamıştır.

Modernleşme süreci tamamlandığında nüfusun büyük çoğunluğunun köyler yerine kentlerde yaşadığı, ekonominin tarım yerine sanayi ve hizmetlere dayandığı, siyasal yapıların despotizmden demokrasiye dönüştüğü, cemaat ilişkilerinin yerini bireyin ve cemiyetlerin aldığı, geniş ailelerin çekirdek ailelere dönüştüğü, dogmalar yerine bilimin egemen olduğu bir yapı ortaya çıkar. Dolayısıyla, modernleşme kuramı açısından toplumsal değişme süreci geleneksel yapıların yerine kentlerin, sanayinin, demokrasinin, bireyin, cemiyetlerin, çekirdek ailenin, bilimin vb. geçmesi sürecidir.

Marksizm ve Toplumsal Değişme

Saint-Simon’un toplumun bilgisini kullanarak daha iyi bir toplum kurma idealini temel alan Marksizm’e göre toplumsal değişme insanların doğayla mücadele içinde geliştirdikleri *üretici güçlerin* gelişmişlik düzeyine karşılık gelen *üretim ilişkilerinde* yaşanan değişmedir. Tarihin başlangıcında doğanın bir parçası olarak eşitlikçi ilişkiler içinde yaşayan insan toplulukları üretici güçlerin gelişmesiyle bağlantılı olarak farklı üretim ilişkileri oluşturmuşlardır. Bunlar sırasıyla *Asyatik, Köleci, Feodal, Kapitalist* ve *Sosyalist* üretim biçimi olarak adlandırılır. Sürecin sonunda insanın geliştirdiği üretici güçler sayesinde hem doğaya egemen olacağı, hem de insanlar arası tahakküm ilişkilerinin ortadan kaldırılacağı *Komünist* toplum aşaması-

Karl Marx

na ulaşılacaktır. Marksistler, toplumsal değişme sürecini eski üretim ilişkilerinin tasfiye edildiği, sonuçta da insanın eşitlik ve özgürlük temelinde doğaya egemen olduğu döngüsel bir ilerleme süreci olarak görürler.

Marx'a göre üretici güçler insanın doğaya egemen olma çabasının sonucunda sürekli olarak gelişme içindedir, ancak var olan üretim araçlarının sahibi olan *toplumsal sınıf* bu gelişmeyi engellemeye çalışır. Bütün engelleme çabalarına rağmen, üretici güçlerin gelişmesine bağlı olarak yeni üretim ilişkileri eski toplumun bağrında gelişir ve ortaya bu gelişmeden yarar uman yeni bir toplumsal sınıf çıkar. Bu yeni sınıf, tarihin belli bir anında, bir *devrim* ile eski sınıfın egemenlik aygıtını bütün kurumlarıyla birlikte yıkar ve üretici güçlerin bir süreliğine de olsa gelişmesini sağlayacak yeni bir üretim biçimini kurar. Devrim olarak adlandırılan toplumsal değişme süreci, Marksistlere göre, altyapı olarak da adlandırılan üretici güçler ve üretim ilişkileri alanında başlar, daha sonra üstyapı olarak adlandırılan siyasi, hukuki, felsefi, kültürel, ideolojik alana sıçrar. Bu sürecin taşıyıcı öznesi toplumsal sınıflar arasındaki mücadele, *sınıf mücadelesidir*. Bir üretim ilişkisi belli bir tarihte, belli bir ülkede *toplumsal formasyon* olarak karşımıza çıkar, dolayısıyla Marksizm'e göre toplumsal değişme tek tek ülkelerde yaşanan bir süreçtir.

Toplumsal değişme sürecini anlayabilmek ve bu süreci yönlendirebilmek için yapılması gereken toplumda geçerli olan üretim ilişkilerini ve bu ilişkilerden doğan sınıfların güç dengelerini anlamak ve süreci bir sonraki aşamaya geçirebilmek için çabalamaktır. 1800'lerin ortasında şekillenen Marksizm asıl ilgisini feodal üretim ilişkilerinden kapitalist üretim ilişkilerine geçiş sürecine ve kapitalizmi çözümüleme çalışmalarına yöneltmiş ve buradan yola çıkarak bir sonraki aşama olan sosyalist topluma geçiş sürecinde işçi sınıfının rotasını çizmeye çalışmıştır.

Dünya Sistemleri Analizi ve Toplumsal Değişme

Dünya Sistemleri Analizi 1970'lerde, modernleşme kuramı ve Marksizm'in ilerleme anlayışının eleştirisi temelinde ortaya çıkmıştır. Aralarında Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, Terence Hopkins vb. yer aldığı bir grup sosyal bilimci, özellikle Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde umulan ilerleme sürecinin yaşanmadığı saptamasından yola çıkarak o güne kadar temel alınan analiz birimi olan tek tek ülkeler yerine *tarihsel sistem* adını verdikleri yeni bir analiz birimi önermişlerdir. Tarihsel sistemler doğan, içsel evrim süreci geçiren ve ölen yapısal ilişkilerdir. Toplumsal değişme ile anlaşılması gereken bir tarihsel sistemin içsel evrimi değil, bir tarihsel sistemin çöküp yerine bir başkasının kurulmasıdır. Bir tarihsel sistemden diğerine geçiş önceden öngörülebilir, aşamalı bir süreç değildir; tam aksine mücadele sonucunda ortaya çıkacak belirsiz bir süreçtir. Bu açıdan bir geçiş çağında yeni bir

tarihsel sistem için mücadele eden herkes ve her grup özne konumundadır. Bu noktada toplumsal değişimin yönünü mücadele eden öznelerin ahlaki tercihleri belirler.

Immanuel Wallerstein

Immanuel Wallerstein geçmişte tek bir siyasi merkezli farklı kültürleri yönettiği *Dünya-İmparatorluk*, birbirine ekonomik bağlarla bağlı birden çok siyasi yapının ve farklı kültürün yer aldığı *Dünya-Ekonomi* ve kısa süre yaşayan yapılar olan *Mini-Sistemler* olmak üzere üç farklı tarihsel sistem tipinin görüldüğünü söyler. İçinde yaşadığımız tarihsel sistem 1500'lerde Batı Avrupa'da doğan ve 1800'lerde bütün yerküreyi ele geçiren bir dünya-ekonomi olan kapitalizmdir. Kapitalist dünya-

ekonomiyi diğer tarihsel sistemlerden ayıran temel özellik *sonsuz sermaye birikimini* ödüllendiren yapısal ilişkilere sahip olmasıdır. Kapitalizm dört yapısal ilişki açısından oluşur: Dünyayı coğrafi olarak birleştiren uzun meta zincirleri, modern devletlerden oluşan devletlerarası sistem, gelir havuzu oluşturan hane halkları ve sistemin sorunsuzca işlemlerini sağlayan jeo-kültür.

Kapitalizmin içsel evrimi sürecinde farklı toplumsal zamanlar geçerlidir: Devletlerarası sistemdeki hegemonya mücadelelerin gerçekleştiği uzun-süre, ekonomik döngülerin gerçekleştiği döngüsel zaman ve sistemin bağrındaki eğilimlerin sürekli yükseldiği sistemik zaman. Bu farklı toplumsal zamanlarda kapitalizmin yapısal ilişkileri sürekli değişir, ancak buna toplumsal değişme denemez. Toplumsal değişme ancak kapitalist dünya-ekonomünün yıkılıp yerine başka bir tarihsel sistemin kurulmasıyla gerçekleşebilir.

Karşılaştırmalı Toplumsal Değişme Kuramları

	Modernleşme Kuramı	Marksizm	Dünya Sis. Analizi
Değişimin Yönü	Çizgisel İlerleme	Döngüsel İlerleme	Belirsiz
Değişimin Öznesi	Seçkinler	Sınıflar	Herkes
Değişimin Alanı	Düşünsel-Siyasal Alan	Altyapı (Ekonomi)	Ahlaki Tercihler
Değişme Birimi	Ülkeler	Ülkeler	Tarihsel Sistemler

Sosyal Bilimler ve Toplumsal Değişme

Toplumsal değişme sürecini anlayabilmek için değişimin yaşandığı toplumsal yapıyı çözümlenmek gerekir, ancak toplumsal yapı bir ilişkiler yumağıdır. Toplumsal ilişkiler aileden devlete uzanan, inanç, etnisite, sınıf, örgüt vb temelli ilişkilerden oluşur, dolayısıyla aynı anda hem iktisadî, hem hukuki, hem siyasi boyutu olan ilişkilerdir. Bu çok yönlü ilişkiler bütünü pozitivist egemen olduğu üniversite sisteminde genellikle ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji, halkbilimi, hukuk vb gibi farklı disiplinler aracılığıyla incelenir.

Egemen sosyal bilim anlayışına alternatif olan Marksizm, kuramı toplumsal değişimin bir aracı olarak gördüğü ölçüde, ekonomi-politik adı verilen daha bütünlük bir analiz yöntemi önerir. Bu yöntemde ele alınan ülkede üretici güçlerin ve geçerli üretim ilişkilerinin niteliği ve toplumsal sınıfların durumu ön plana çıkarılır. Bu temel üzerinden diğer alanlardaki gelişmelere bakılır.

Dünya sistemleri analizi ise, tarihsel sistemlere yoğunlaştığı ölçüde, mevcut disiplinler arasındaki ayrımları reddeden ve tarihsel sistemi bir bütün olarak inceleyen bir bakış açısına sahiptir. Bu açıdan bir tarihsel sistemin doğuşu, yapısal işbölümü, evrimi ve sonu ele alınacak temel konulardır.

Türkiye ve Toplumsal Değişme

İlk bakışta, Türkiye gibi bir ülke ele alındığında analiz birimi olarak tek tek ülkeleri gören Modernleşme Kuramı ve Marksizm daha avantajlı gibi görünür. Örneğin, modernleşme kuramını benimseyen bir yazar ülkenin geleneksel toplum yapısını ve modernleşme sürecine katılma biçimini saptadıktan sonra geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş sürecini ve modernleşmenin aşamalarını oldukça tutarlı bir biçimde açıklayabilir.

Türkiye’de modernleşme süreci 1789’da, Nizam-ı Cedit adıyla, Osmanlı İmparatorluğu’nun modern dünyayla rekabet edebilmesi amacıyla padişah iradesiyle başlatılmıştır. Ordu ve Hariciye Nezareti bünyesinde oluşan, Tanzimat Dönemi’nde basın sayesinde güçlenen modern seçkinler 1908-1923 arası dönemde siyasi iktidarı ele geçirerek modern bir devlet kurmuştur. Modern seçkinler, 1924’ten başlayarak ekonomi ve toplumu modernleş-tirmeye girişmiş ve günümüzde bunu büyük ölçüde başararak ülkeyi toplumsal bütünlük aşamasına getirmişlerdir. Dolayısıyla, bu bakış açısından Türkiye Cumhuriyeti döneminde yaşanan toplumsal değişim asıl olarak ekonomik ve toplumsal dönüşüm sürecidir.

Toplumsal değişme sürecine Marksizm açısından bakarsak karşımıza şöyle bir tablo çıkar: Türkiye’nin kapitalistleşme süreci 18. yüzyıl sonlarında emperyalizmin Türkiye’ye girişiyle başlamış ve 1838 Baltalimanı Antlaşması’ndan 1881’de Duyun-u Umumiye’nin kurulmasına uzanan sürede Osmanlı İmparatorluğu çarpık bir kapitalizmin geliştiği yarı-sömürge

bir ülkeye dönüşmüştür. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan Burjuva Devrimi süreci emperyalizme karşı verilen başarılı bir kurtuluş savaşı sonucunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile tamamlanmıştır. Yeni Cumhuriyet 1930'larda uyguladığı devletçilik politikalarıyla üretici güçleri geliştirmiş ve 1960'lardan itibaren çarpık bir biçimde de olsa gelişen kapitalizmin sonucunda ortaya bir işçi sınıfı çıkmıştır. Dolayısıyla cumhuriyet döneminde yaşanan toplumsal değişme süreci kapitalizmin çarpık gelişmesi (buna bağlı olarak çarpık kentleşme, çarpık demokrasi, çarpık hukuk vb), aynı zamanda da işçi sınıfının oluşması ve güçlenmesi sürecidir.

Dünya-Sistemleri Analizi tek tek ülkeleri analiz birimi olarak görmez, ancak bu durum tek tek ülkelerin bu analiz açısından ele alınamayacağı anlamına gelmez. Kuşkusuz, bu yöntem açısından bir ülkede yaşanan dönüşüme toplumsal değişme adı verilemez. Yaşanan bir coğrafyanın bir tarihsel sisteme katılmasından sonra tarihsel sistemin evrimine ayak uydurma sürecidir. Bu açıdan 1750'lerden itibaren kapitalizmin uzun meta zincirlerinin bir parçası olan Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839'a kadar imparatorluğun yapısal unsurları yok edilmiş ve coğrafya kapitalizmin genel eğilimlerine uyarlanmıştır. Uzun-süre açısından 19. yüzyılda sistemin hegemonik ülkesi İngiltere'nin dayattığı sermaye birikim tarzına ayak uydurulmuş, yüzyıl sonunda hegemonya rekabetine giren Almanya'ya yaklaşılmış, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletlerarası sistemin işlemez hale geldiği koşullarda nispi bir bağımsızlık politikası izlenmiştir. 1945-1991 arası dönem ABD hegemonyasına uyarlanma dönemidir, bu tarihten itibaren ise yeniden nispi bağımsızlık koşulları ortaya çıkmıştır. Döngüsel zaman açısından ise 1895-1945, 1945-1991 ve sonrası olarak ekonomik dalgalanmalar incelenebilir. Ayrıca bütün süreç boyunca halkların proleterleşmesi, doğanın talan edilmesi, genel bir demokratikleşme ve ilerleme anlayışının çökmesi gibi sistemik gelişmeler bu coğrafyada da yaşanmıştır.

Kaynakça

- Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Çev. Fatih Gümüş, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1986.
- Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Çev. Levent Kavas, Ç Yayınevi, Ankara, 1998.
- Karl Marx, "Önsöz", *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1976, s. 23-28.
- Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi-Bir Giriş*, Çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2004.

İktisadî Yapı

İktisadî Yapılar, Türkiye ve Değişim

Serdal Bahçe* ve Benan Eres**

Giriş

Toplumun iktisadî yapısı, maddi varlığını sürdürmek üzere üretim ve bölüşümü nasıl örgütlemiş olduğuyula belirlenir. Bu örgütlenme biçimi tarihsel zaman içinde değişiklik gösterir. Türkiye toplumu 1920’den günümüze kadar en genel anlamda kapitalist üretim biçimiyle örgütlenmiştir. Kapitalist üretim örgütlenmesi en kaba anlamda, doğrudan üreticiler ve üretim araçlarının sahipleri arasındaki, hem zor hem rıza içeren ve gerilimli temel ilişkinin etrafında kuruludur. Emek ve sermaye arasındaki karşılık gelen ve kapitalist üretim için vazgeçilmez olan bu ilişki iktisadî yapıların ve onların tarihsel evriminin temel belirleyeni olarak ele alınır. Bu olmazsa olmaz iki sınıflı bakış, somut koşulların kapitalizm öncesi tarihten taşıdıkları ya da kapitalist koşulların yaratıp belli ölçüde süreklilik kazandırdığı birçok toplumsal grubun varlığını yadsıamaz ancak temel ilişki sürekli bu yapıları anlamlandırmaya çalışır. Üretilen maddi varlığın ve üretici kapasitenin geçici dalgalanmalar dışında sürekli olarak artması (büyüme ve birikim) kapitalist örgütlenmeyi kendinden önceki tüm üretim biçimlerinden üstün kılan yönüdür. Büyüme ve üretilenin emek ve sermaye arasında bölüş-türülmesi birbirleriyle karşılıklı ilişkili süreçlerdir.

Kapitalist üretim biçiminin küresel olarak tarihsel oluşumu aynı zamanda ulus devletler sisteminin oluşumuna da karşılık gelmekte. Toplumlar, üretim biçiminin vurguladığı kategorilerden daha sıklıkla ulusal kategorilerle ele alınır olmuşlardır: “Türkiye toplumu.” Toplumların iktisadî yapıları da, yukarıda değinilen örgütlenme biçiminden neredeyse ba-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

ğimsız biçimde, daha da sıklıkla ulusal ekonomiler çerçevesinde değerlendirilmektedir: “Türkiye ekonomisi.” Bir yanda üretim biçiminin baskın kategorileri, öte yanda uluslararası sistemde ulusal birimler üzerinden yapılan değerlendirmeler tarihsel somut gerçekliklere dayanırlar. Kavramsallaştırma açısından tam uyumdan uzak olsalar da birbirlerine uzlaşmaz şekilde alternatif oldukları söylenemez. Bu açıdan Türkiye toplumunun iktisadî yapıları bu iki ayrık ama tamamlayıcı hatta ele alınmalıdır. Bu bölümde Türkiye ekonomisinin küresel ulus devletler sistemindeki yeri ve değişimi, ulusal bir birim olarak iktisada dayalı sınıf yapısının çözümlemesi ve dönüşümüyle birlikte sunulacaktır.

Uluslararası İktisadî Yapılar

Uluslararası iktisadî örgütlenme temel olarak işbölümüne dayandırılmaktadır. Bu işbölümü sözde hiyerarşi içermemektedir. Ülkelerin görece olarak sahip oldukları avantajlara dayalı olarak çeşitli mal gruplarında uzmanlaşmaları yoluyla oluşan işbölümü sadece geçici ve sistematik olmayan şoklarla bozulup avantajlı ve dezavantajlılar yaratabilir. Bunun dışında nitel olarak farklılaşmış ama (kişi başına milli gelir ya da ölçülebilir iktisadî refah gibi) nicel açılardan eşitler arasında bir sistem olduğu öne sürülür. Bu görüş her ne kadar çekici görünse de uzun tarihsel deneyim doğru olmadığını katı bir şekilde göstermiştir. Aynı, uluslararası siyasal yapıda olduğu gibi, hatta ondan daha kalıcı olan, uluslararası iktisadî bir hiyerarşinin varlığı tartışılmazdır. Uluslararası kurumların ülkeleri ölçülebilir iktisadî göstergelere dayalı biçimde hiyerarşik sınıflara ayırıyor olmaları bunun en belirgin kanıtıdır. Birleşmiş Milletler’in “en az gelişmiş ülkeler” sınıflandırmasının en dipteki ulusal ekonomileri anlattığı ölçeğin tepesinde “gelişmiş” ülkeler yer almakta. Farklı kurum ya da yaklaşımlar, bazen içerikleri ele verecek şekilde, değişik sınıflandırmalar kullanmaktadırlar. Ancak temel olan uluslararası eşitsiz bir hiyerarşinin kalıcı varlığıdır. Bunun yanında, İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürge olmaktan kurtulmuş genç bir ulus devletin “azgelişmiş” olarak anılırken, zamanla “gelişmekte olan” olarak anılmaya başlanması; yetmeyip kısa süre sonra “yükselen piyasa ekonomileri” arasında sayılması o ülkenin tarihsel olarak gösterdiği iktisadî gelişme sürecinden çoğunlukla bağımsızdır. Öte yandan “sanayileşmiş” olmakla “gelişmiş ülke” kategorisinde bulunmak arasındaki sıkı bağ kapitalist dünya ekonomisinin gelişimi sürecinde zayıflayarak kopma aşamasına gelmiştir.

Yirminci Yüzyıl’ın başında, yarı sömürge mirasıyla, sanayi ve sanayileşmeyi başlatacak yeter sermaye ve işgücü kaynaklarından yoksun genç Cumhuriyet bu kategoriler içinde az gelişmiş bir ekonomi olarak tanımlanmalıdır. Piyasa ekonomisine olan bağlılığından hiç vazgeçmeyen Türkiye 1929’da başlayan Büyük Buhran’ın dayattığı koşullarda dünyada ilk ithal ikame yoluyla sanayileşme projesini uygulayan ülke olmuştur. Bu süreç 1930’ların dev-

let eliyle sanayileşme aşamasına karşılık gelir ve daralan ve seyren uluslararası iktisadî ilişkilerin bir anlamda zorlaması, başka anlamdaysa izin vermesiyle piyasanın işlemesi kısıtlanmış, uluslararası iş bölümünde müdahale yoluyla yer değiştirme hamlesi gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, “Millî İktisat Dönemi” olarak anılan geç Osmanlı modernleşmesinin iktisadî ayağının, “millî burjuvazi” yaratma projesinin kesintiye uğramadığı ancak koşullar altında geri plana geçtiği bir dönemdir. Millî burjuvazinin yaratılışı çoğunlukla azınlıkların varlıklı kesimlerinin elinde yoğunlaşmış ticarî ağların tasfiyesi ve devrini de içermektedir (Toprak, 1982). Hem bu proje hem de devletçi dönem, Türkiye’de etnik ya da kültürel açıdan ayrı bir varlıklılar sınıfı yapısının bugüne gelmesini engellemiş, sınıfsal hatların büyük oranda başka toplumsal ayrımlarla çakışma ihtimalini ortadan kaldırmıştır (örneğin muadil sayılabilecek Latin Amerika ülkelerindeki varlıklı eski, Avrupalı kolonicilerle yoksul yerli halklar ayırımına benzer yapılar doğmamıştır).

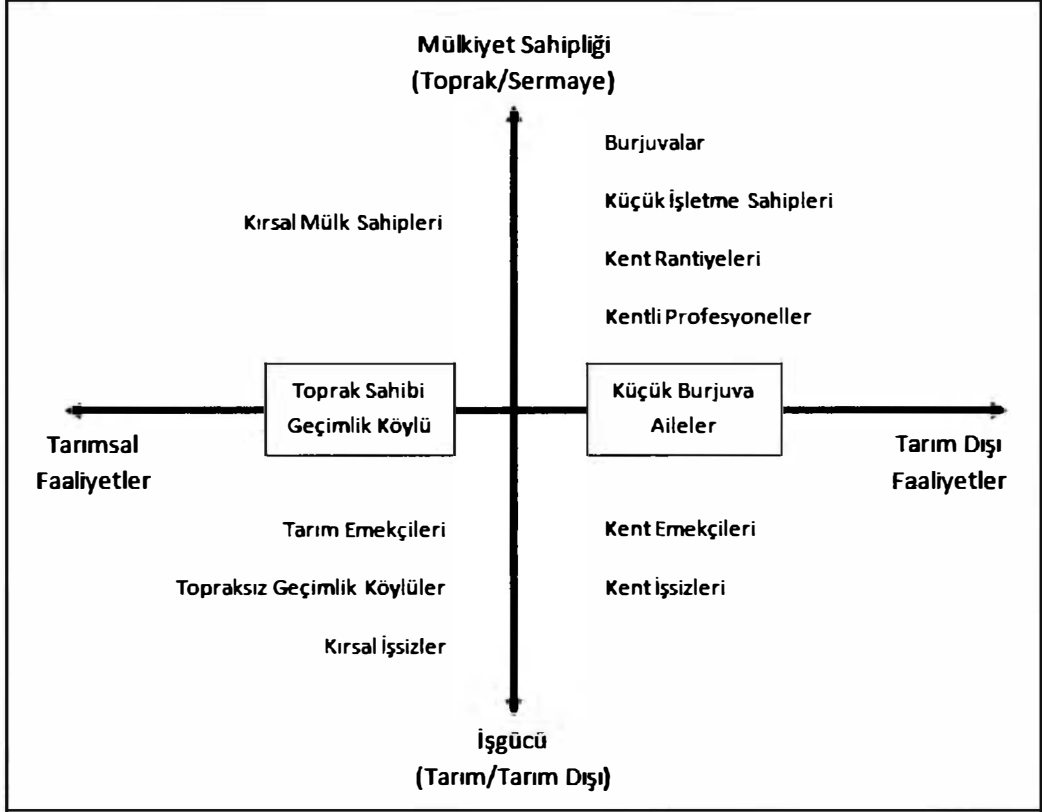
Değişim ve Tarihsel Dönemlendirme

Sosyal bilimlerde bir yapının kendisinin analizi aynı zamanda yapının tarihinin analizini de zorunlu kılar. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi, yapının değişiminin belirlenimci bir yol izlediğine inanılır; bugünün anahtarı geçmişte yatar. Ancak bu sadece bir sürekliliğe işaret etmez; tam tersine, geçmişteki kopuşların etkisini de, hatta belki süreklilikten daha fazla, önemser. İkincisi ise, söz konusu yapının diğer yapılanmalar ile ilişkisinin hem yapının geneli üzerinde hem de yapıyı oluşturan unsurlar üzerinde etkisi olduğu düşünülür. Dolayısı ile yapının iç değişimi ve başka yapılarla ilişkisinin değişiminin bağlantılı süreçler oldukları ve bu değişimin mutlaka incelenmesi gerektiği ortaya çıkar. Ancak özellikle toplumsal yapılar zamansal ve mekansal olarak geniş bir çeşitlilik gösterirler. Bu çeşitlilik bir zenginlik olsa da incelemenin, aslında hangi unsurun daha önemli olduğuna ve hangi unsurdaki değişimin daha belirleyici olduğuna karar vermesi gerekir. Bu da tarihsel incelemede mutlaka daha önemli değişimler etrafında yapılmış bir dönemlendirmeyi zorunlu kılar.

İktisadî Sınıfların Yapısı ve Tarihsel Gelişim

Kapitalist ulusal ekonomilerin toplumsal ve sınıfsal yapısı ile ilgili tartışmalar aslında iki önemli boyutta yürütülür. İlk boyut kapitalist üretim tarzının söz konusu ulusal ekonomi içindeki gelişimi ve belirleyiciliği üzerinde odaklanır. İkinci boyutta ise evrensel ve tarihsel bir kategori olarak kapitalist üretim tarzının ulusal ve yerel unsurlarla ilişkisi ve kapitalizm öncesi üretim tarzlarıyla kurduğu özgül ve tarihsel ilişkiler ele alınır. Şekil 1 bu iki boyutu basitleştirerek sunmayı amaçlamakta.

Şekil 1: Kapitalist Ulusal Ekonominin Sınıfsal Yapısı¹

Yukarıdaki şekilde dikey eksen kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde toplumsal/sınıfsal kutuplaşmayı anlatır. Bu eksen kutuplaşmayı yaratan şey üretim araçlarına sahip olma/emek gücüne sahip olma ikiliği üzerinden şekillenir. Kapitalist ulusal yapıda sermaye birikiminin gelişmesi ve toplumsal yaşamın her yönünü ele geçirmesi ölçüsünde bu eksen üzerinde kutuplaşmanın artması beklenir. Toplumsal yapı yoğun bir kentsel işçileşmeye sahne olur. Diğer taraftan yatay eksen özgül tarihsel-toplumsal formasyon boyutunu temsil etmektedir. Bu aslında kapitalist üretim tarzının kapitalizm-öncesi üretim tarzlarına ait unsurlarla girdiği yapısal ilişkiyi göstermektedir. Üretim tarzlarıyla ilgili tarihi tartışma sürecinde özellikle az gelişmiş ülkelerdeki toplumsal yapılanma için ortaya atılan kavram aslında farklı üretim tarzları (kapitalist, feodal, küçük meta üreticiliği) arasında çelişkili bir

¹ Bu grafik Köse ve Bahçe (2009)'dan uyarlanmıştır.

karşılıklı konumlanma değil yapısal bir bütünleşme ilişkisi varsaymaktadır. Belirli bir toplumsal formasyon bir yapısal ortak yaşarlık teşkil ettiği halde şekilsiz ve kimliksiz bir sentez değildir. Toplumsal formasyona bütünlüğünü ve değişim dinamiklerini kazandıran bir üretim tarzı vardır, bir üretim tarzı diğerlerini kendi gereklerine göre şekillendirerek onlar üzerinde egemen olur.² Bu nedenle Türkiye söz konusu olduğunda en azından Cumhuriyet'in başından bu yana kapitalist bir toplumsal formasyon ile karşı karşıya olduğumuzu bilmek zorundayız.³ Kapitalist formasyon içinde gelişmenin hızlanma ve ivmelenmesinin, yukarıdaki şekil üzerinde dikey eksenle kutuplaşmayı arttırması, yatay eksen üzerinde eksenin sol tarafındaki toplumsal/sınıfsal birikimi eritmesi beklenir. Kısacası kapitalist gelişmenin kırsal toplumsal yapıları küçültmesini bekleriz.

1923'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi

Girişte vurgulanan iki yönlü inceleme (kapitalist ulusal yapının diğer yapılarla ve dünya kapitalizmiyle ilişkisi ve ulusal kapitalist yapının toplumsal sınıfsal yapılanması) her iki yönü de dikkate alan bir dönemlendirme gereğini ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda Türkiye kapitalizminin dünya ekonomisi ile ilişkisi ve sınıfsal güç ilişkilerindeki değişimler üzerinden, başka pek çok yazarın da üzerinde hemfikir oldukları aşağıdaki dönemlendirmeyi kullanıyoruz:

- I) 1923-1929: Çaresiz liberalizm dönemi
- II) 1932-1949: Kesintili devletçilik dönemi
- III) 1950-1961: İkiricikli devletçilik dönemi
- IV) 1961-1979: İthal İkamecilik dönemi
- V) 1980-1989: Ön yeni-liberalizm
- VI) 1990-2001: Bunalımlı yeni-liberalizm
- VII) 2002-Günümüz: Olgun yeni-liberalizm

Kapitalist bir ulusal ekonomide genişleyen sermaye birikiminin ekonomik ve toplumsal koşullarının yaratılması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Devlet bu gerekliliğin ifasında en önemli unsurunu oluşturur. Bu anlamda dönemlendirme kapitalist devletin sermaye birikiminin ekonomik, siyasal ve toplumsal çerçevelerine müdahalelerinin geçirdiği dönüşüm üzerinden yapılmıştır. Ancak bu müdahaleler de aslında yine ulusal ekonomik yapının diğer ulusal

² Bu kavram konusunda daha detaylı bir tartışma için bkz. Poulantzas (1992).

³ Türkiye solunun 1970'lerde Türkiye'deki egemen üretim tarzı üzerine çok yoğun bir şekilde tartıştığını belirtmekte yarar vardır. Bu sadece basit bir akademik veya bilimsel tartışma değil kuşkusuz; özünde, siyasal mücadele hattı ekseninde dönen şiddetli bir siyasal tartışmaydı.

ekonomik yapılarla ve kapitalist dünya ekonomisi ile ilişkileri ve ulusal kapitalizmin toplumsal ve sınıfsal dinamiklerinden bağımsız değildir.

Not: Dönemlerin hasıla, büyüme ve dış ticaret gelişimi bölümün en sonunda yer alan ekteki Şekil 3 ve 4'ten takip edilebilir.

1) Çaresiz Liberalizm Dönemi: 1923-1929

Cumhuriyetin ilanı ile 1929'da dünya çapında Büyük Bunalım'ın başlaması arasında geçen dönemi bir çeşit liberal iktisadî dönem olarak adlandırmak mümkündür.

Cumhuriyet topraklarının çok büyük bir kısmını oluşturan Anadolu, geçmişte varlıklı azınlıkların tekelinde olan ticaretin gelişme gösterdiği liman kentleri (İzmir, Adana ve Trabzon), zanaatkâr imalatının yoğunlaştığı iç Anadolu kentleri (Kayseri ve Konya) ve İstanbul dışında, Cumhuriyet'i kuranların İttihat ve Terakki'den devraldıkları gelişmecilik emellerine hizmet edemeyecek iktisadî bir geri kalmışlık sergiliyordu. Meşrutiyet'in ilanından sonra dağılan imparatorluğu ayakta tutabilmek ve mümkün ise büyük güçler arasındaki yerini yeniden kazandırabilmek adına Osmanlı aydını ve 1908 Devrimi'ni yaratacak kadrolar "Milli İktisat" düşüncesini ortaya atmışlardı. Bu, büyük çoğunluğunun siyasi geçmişi İttihat ve Terakki tedrisatı ile yoğrulmuş Cumhuriyet'i kuran kadrolar açısından da temel bakış açısı olacaktı (Toprak, 1994). Ancak, Cumhuriyet'in devraldığı iktisadî yapı ve Lozan Antlaşması'nın yeni Cumhuriyet'e dikte ettiği iktisadî ve ticari şartlar "Milli İktisadiyat"ın uygulanmasını imkânsız hale getirdi (Boratav, 1990: 28). Lozan Antlaşması özellikle dış ticaret rejimi üzerine ciddi kısıtlamalar getiriyordu. Oysa geç kapitalistleşen bir ülkede sanayileşme stratejisinin en önemli ayaklarından biri de kuşkusuz stratejiye uygun bir dış ticaret rejiminin uygulanmasıydı. Yeni Cumhuriyet bu şanstın yoksun başlıyordu öyküye. Örneğin ithal malların fiyatlarının ithalat vergileriyle görece yüksek tutulması ve bu malların yerli rakiplerinin kollanması Lozan'ın dayattığı şartlar altında mümkün değildi. Bu kısıtlamalardan sadece kamu tekelinde üretilen mallar muaftı. Bu koşullar ülkenin uluslararası iktisadî hiyerarşide alacağı yerin belirlenmesinde etkili olmuşlardır. Türkiye kapitalizmi bu dönemde dünya kapitalizmi içinde özellikle tarımsal hammadde ihracatçısı ve sınaî meta ithalatçısı bir konumda bulunmuştur denilebilir.

Bu şartlar altında toplanan *I. İzmir İktisat Kongresi'*nde (Şubat 1923) kısıtlar altında bir gelişme stratejisi belirlenmeye çalışıldı. Bu kongrenin Türkiye'nin iktisadî ve toplumsal tarihi açısından önemli bir yeri vardır. Kongre'ye 1135 delege katılmıştır. Bu delegeler tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi kesimlerini temsil etmektedirler (Kepenek ve Yentürk, 1996: 33). Kapitalist bir toplumun sınıfsal örgütlenmesini bu ölçüde temel alan bir resmi oluşum Türkiye tarihinde bir daha görülmeyecektir. Her sınıf kongreye kendi programlarıyla katılmışlardır.

Daha önce Milli Türk Ticaret Birliği’ni kurmuş olan tüccar grubu örgütlülükleri ve hazırladıkları raporlarla oldukça hazırlıklıydılar. Kongre sonucunda alınan kararlar ise tüccar grubunun programıyla daha çok uyuşmaktaydı. Bu grubun kongre tarafından benimsenen ilkeleri 134 maddeden oluşuyordu ve kamu ortaklığının da olduğu bir ticaret ana bankasının kurulması, döviz, borsa, doğal kaynakların (orman ve madenler) kullanımı, deniz ticareti, dış ticaret, gümrük ve ortaklıkların yasal olarak yeniden düzenlenmesini içeriyordu. Ayrıca Cuma gününün resmi tatil ilan edilmesi, iktisat eğitiminin geliştirilmesi ve kamu ile ticari faaliyetler arasındaki ilişkilerde kolaylıklar sağlanması grubun kabul gören istekleri arasındaydı. Tüccar grubunun yabancı sermayeye bakışı da bu ilkeler arasında yerini almıştı: Sermaye arzulan bir şeydi ancak ayrıcalıklar kabul edilemezdi (Kepenek ve Yentürk, 1996: 33). Bu şekilde, kongre ile Devletçilik politikasının resmen hayata geçirileceği 1932 arasında hangi sınıfın iktisadî hayatın yönlendirilmesi konusunda daha baskın olacağı açıkça tespit edilmişti. Kongre sonucuna göre “özel girişimciliğin canlandırılması ve bunun için, kredi olanaklarının ve eğitim, ulaştırma, haberleşme gibi altyapı ve teknik hizmetlerin hükümetçe sağlanması; gerekli yasal düzenlemelerin yapılması” tavsiye ediliyordu.⁴

İzmir İktisat Kongresi

“Çiftçi grubu (96 madde) aşarın ve tütün tekelinin (Reji) kaldırılmasını; tarım kredisi olanaklarının artırılmasını; güvenlik sorununun çözülmesini istiyordu. Ayrıca ulaşım, ormancılık, tarım makine ve araçları ve eğitim konusunda kendi çıkarları doğrultusunda istemlerde bulunuyordu.

Sanayi Grubu (24 madde) gümrükler yolu ile sanayinin dış rekabetten korunmasını; makine ve araç dışalımında vergi bağışıklığı sağlanmasını; Sanayi Teşviki Yasası’nın yeniden düzenlenmesini; sanayi bankası kurulmasını; sanayi eğitime ve sanayi odalarının düzenlenmesiyle ilgili ilkeleri dile getiriyordu.

İşçi (amele) grubu (34 madde) günlük çalışma süresinin 8 saatle sınırlandırılması; ücretli izin; toplumsal güvenlik hizmetleri; hasatlık, doğum ve evlenme yardımı ve sigorta sağlanması; iş güvenliği; yeni açılacak işlerin Türklere verilmesi; 1 Mayıs gününün işçi bayramı olması gibi düzenlemeler istiyordu. İşçi grubunun özellikle ücretlere ve çalışma koşullarına yönelik istemleri tüccar ve sanayici gruplarınca benimsenmedi.”

(Kepenek ve Yentürk, 1996, s. 33.)

Bu dönem içinde iktisadî yapıdaki değişimler ve ülkenin uluslararası işbölümündeki konumlanması özellikle tarımsal mülk sahibi ve tüccar sınıfların lehine sonuçlar yaratmıştır. İktisadî göstergeler de buna işaret etmektedirler. Örneğin 1924-1929 yılları arasında Türkiye ekonomisi yıllık % 10,9 büyürken tarım sektöründeki büyüme aynı dönem için yıllık ortala-

⁴ Kongre hakkındaki en geniş ve en çok kullanılan kaynak için bkz. Ökçün (1971).

ma % 16,2'dir. Sanayi sektörünün bu dönem için ortalama yıllık büyüme hızı ise % 8,5'dur.⁵ Bu üretilen iktisadî artığın giderek daha büyük bir kısmının tarımsal mülk sahibi sınıflar tarafından ele geçirildiğinin bir göstergesidir. Ancak burada kastedilen tüm tarımsal mülk sahibi sınıflar değildir. Tarımsal hasılanın paylaşımı kuşkusuz toprak büyüklüklerine göre gerçekleşmiştir.⁶ Hem geç Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde toprak mülkiyetinde en büyük ağırlığın küçük toprak sahibi hanelere ait olduğu bilinen bir gerçektir.⁷ Dolayısıyla bu dönemdeki tarımsal gelişmeden esas nemalananlar az sayıda zengin büyük toprak sahibi köylüdür. Ayrıca yüksek büyüme oranının da bir başarı olduğu düşünülmemelidir, savaşın tahrip ettiği bir ekonominin kendine gelmesidir.

Diğer taraftan tarım kesimi lehine önemli değişimler de bu gelişmeye katkıda bulunmuşlardır. Örneğin Osmanlı toprak rejiminden miras bir arazi vergisi olan aşarın 1925'te kaldırılması özellikle mülk sahibi köylüleri oldukça rahatlatmıştır. Ayrıca dönemin büyük bir çoğunluğunda tarımsal ürünlerle sınaî metaller arasındaki iç ticaret hadlerinin tarımsal ürünler lehine devam etmesi iktisadî artığın daha büyük bir kısmının fiyat mekanizması aracılığıyla tarım kesimine aktarılması sonucunu doğurmuştur.⁸ Bu dönemin diğer kazananı da dış ticaret ile uğraşan tüccar sınıfıdır. Çoğunlukla tarımsal ürün ihraç eden ve sınaî mal ithal eden bir ülkede bu ikisinin ticareti ile uğraşan tüccar sınıfı ve tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesinden nemalanan zengin köylü sınıfı ve feodaller hiç kuşkusuz her türden korumacı önleme muhalif olacaktı. Korumacılık taraftarı sanayici ve bürokrat kesimi ise bu çaresiz liberalizme katlanırken yine de zenginleşmek için devletin gücünü kullanmayı ihmal etmediler. Bu dönemde en önemli gelişmelerden biri, daha sonra da Türkiye'de iktisadî gelişmeye yön verecek kurumlardan biri olacak olan, İş Bankası'nın 1924'de kuruluşudur.⁹

⁵ Boratav, 1990: 39.

⁶ O yıllarda tarımsal mekanizasyonun çok düşük bir seviyede olduğunu düşünürsek ekilen dekar başına verimliliğin çok farklılaşmadığını anlarız. Bu anlamda buradaki oldukça makul bir varsayımdır.

⁷ Örneğin 1937 yılında yapılan bir toprak sayımına göre 32 hektardan az toprağa sahip hanelerin tüm toprak sahipleri içindeki oranları % 37,8 iken 320 hektardan fazla toprağa sahip hanelerin oranı % 6'dır (Z. Hershlag'dan akt. Kepenek ve Yentürk, 1996: Tablo IV.2). Keyder de 1927 yılında yapılan Ziraat Sayımı'nın sonuçlarını aktarmaktadır. Buna göre 1,1 milyon tarım işletmesinin % 99,7'si 500 dönümden küçüktür. Ayrıca kırsal hanelerin % 5,5 ise topraksızdı (Keyder, 1982:26).

⁸ Bu durumu daha iyi anlatabilmek için şu örnek verilebilir. Bir çiftçi ile bir sanayiciden oluşan bir dünya düşünelim. Çiftçi sanayiciye buğday satmakta, karşılığında ise gübre almaktadır. Diyelim ki başlangıçta bir kg buğday ile bir kg gübrenin fiyatları 1'e eşit olsun. Buğdayın kg fiyatının gübrenin kg fiyatına oranı olarak ticaret haddi 1'e eşit olacaktır. Şimdi ticaret haddi oranının 2'ye yükseldiğini varsayalım (ya buğdayın kg fiyatı 2 katına çıkmıştır ya da gübrenin kg fiyatı yarıya inmiştir). Bu durumda çiftçi sattığı 1 kg buğday ile 2 kg gübre alabilecektir. Dolayısıyla artık çiftçi buğday ile gübreden oluşan toplam üretimin daha büyük bir bölümüne sahip olacaktır.

⁹ Banka'nın ilk genel müdürü Celal Bayar, yönetim kurulu başkanı ise Mahmut Bey'dir. Bankanın hissedarlarının büyük bir kısmı siyasetçidir. Siyasetçi ağırlıklı bir hissedar portföyü bankanın kuruluşundan sonra ciddi rahat-

Banka hem bu dönemde hem de daha sonra bir çeşit yatırım bankası gibi davranarak bilfiil özel ve kamu firmalarında yüksek paylara sahip olmuştur (Eres, 2006: 145). Banka özellikle kamu kaynaklarının özel sermaye birikimine aktarılması konusunda oldukça maharetli davranacaktır. Bunlara ek olarak, sanayici için devletin attığı adımlar yeni olanaklar doğurdu. Bu dönemde, Lozan şartlarının da baskısıyla, yeni yatırımlar yapamayan devlet var olan işletmeleri devletleştirme yoluna gitmeye başladı. Devletleştirilen mal ve hizmet üretimi alanları rejiler oluşturularak imtiyazlı ortaklıklara devrediliyordu. Bu ortaklıklar içinde kendi başına büyük yatırımlar yapmaya mecali olmayan yerli sanayici de yer alıyordu ve bu sermaye birikimi için ek bir güdülenme yaratıyordu. Dönem içindeki iktisadî büyüme ve savaş şartlarının yarattığı çöküntüden çıkış içinde, dönemin tüm işçi sınıfı karşıtı havasına rağmen, reel ücretlerde belirli bir artış söz konusu olduğu düşünülmektedir (Boratav, 1990).

Kısacası bu dönemde ulusal kapitalizm belirli bir toparlanma süreci içine girmekle beraber uygulanan çaresiz liberalizm sanayileşme ülküsü konusunda başarısız bir tablonun ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1929’a gelindiğinde iktisadî gelişmişlik I. Dünya Savaşı öncesi seviyeye ancak ulaşmıştır. Dönem içindeki gelişmeler özellikle tüccar ve Ege ve Marmara bölgesindeki zengin köylü sınıfının lehine olmuştur. Ancak ekonomik yapı kırılmalıdır ve 1929 Büyük Bunalımı’nın yıkıcı etkileri bunu kanıtlayacaktır.

II) Kesintili Devletçilik Dönemi: 1930-1949

Geç kapitalist sanayileşme deneyimleri planlı sanayileşmenin bir iktisadî politika sorunu olmaktan öte bir bölüşüm kavgasının sonucu olduğunu göstermektedir. Temelde planlı sanayileşme milli sanayi burjuvazisinin kapitalist devletin mekanizmalarını kullanarak iktisadî, sosyal ve siyasal iktidarını sağlamlaştırma ve sürekli kılma programıdır. İktidara gelen sınıf kendini çoğaltmakla mükelleftir, geç kapitalistleşen toplumlarda planlı sanayileşmenin Şekil 1’de sağ üst kadranda bir çoğalma yaratacağı açıktır. Ancak kapitalist gelişme iki yönlü bir etkiye sahiptir. Sağ üst kadranda bir birikme sağ alt kadranda da bir birikime yol açacaktır. Sanayi sermayesinin birikimi işçinin sayı olarak birikimini yaratacaktır. Nitekim planlı sanayileşme dönemi de bu sonucu doğuracaktır.

Çaresiz liberal sermaye birikimi hem iç hem de dış etmenlerin etkisiyle 1929’da bunalıma girdi. İç etmenlerin başında henüz çok güdük olan sanayi sermayesi açısından kâr oranlarının tüm dönem boyunca, özellikle de dönemin sonuna doğru, katlanılmayacak derecede düşük seyretmesi gelmekteydi. Devletin kurumsallaştırdığı rejilerin içinde yer almakla birlikte, özel sanayi sermayesi bağımsız yatırımlarında ithal metaların rekabeti dolayısıyla dü-

şük kâr oranlarıyla yüzleşmek zorunda kalıyordu. Bu zorluk bu sınıfın sadece iktisaden değil siyasi olarak da örgütlenmesi sonucunu doğurmuştu. Bu örgütlenme ciddi bir siyasi baskı yarattı. Ayrıca yabancı ortaklıkların rejiler içindeki payından duyulan rahatsızlıklar da daha açık ifade edilmeye başlamıştı. Bunlara ek olarak devletin kurduğu tekeller devlet hazinesinde aşınmaya yol açıyordu (Boratav, 1982: 98) ve durum giderek sürdürülebilir olmaktan çıkıyordu.

Ancak asıl önemli etmen dış kaynaklıydı. Küresel kapitalist sistem merkezi gelişmiş kapitalist ülkeler olan çok büyük bir bunalım ile karşı karşıyaydı. 1929 Büyük Bunalımı hem merkez ekonomileri hem de çevre ekonomileri derin bir iktisadî daralmaya doğru sürükledi. Küresel ölçekte daraltıcı ve deflasyonist etkilerinin dünya kapitalizmine hammadde ve tarımsal meta ihracatçısı ve sınaî meta ithalatçısı olarak eklenilen ülkeler tarafından ciddi ve güçlü bir şekilde hissedilmesi kaçınılmazdı. Bu ülkelerin ihraç ettikleri ürünlere olan talep daralırken bu ürünlerin fiyatları da hızla düşmekteydi. İktisadî büyüklükler açısından bunun yaratacağı sonuç açıktı; döviz gelirleri hızla düştüğü için ithalatlarını finanse etme güçlerini yitirmekteydiler. Ancak daha yakıcı olanı toplumsal yapı üzerindeki etkisiydi. Bir önceki dönemin kazananı olan tüccar-zengin kırsal sınıflar ittifakının el koyduğu iktisadî artık erimekteydi. Bunu kaçınılmaz bir şekilde bu ittifakın siyasi ve toplumsal hakimiyetinin çöküşü izledi. Planlı sanayileşme üzerinde yükselecek devletçilik için toplumsal sahne hazırды.

Enflasyon, Deflasyon

Bir ekonomide toplam üretilen mal ve hizmetlerin belli bir zamandaki genel fiyat seviyesi, genellikle temsili bir mal grubunun (sepetinin) o zamanki fiyatıyla ölçülmektedir. Böylelikle bu mal grubunun toplam fiyatındaki değişimin genel fiyat seviyesindeki değişimi temsil ettiği varsayılır. Genel fiyat seviyesindeki sürekli artış enflasyona, düşüş ise deflasyona karşılık gelmektedir.

Enflasyonun, para politikası, üretim maliyetlerindeki artış gibi birçok sebebi olabilir. Ama genel olarak talep yönlü bakacak olunursa, üretilmiş mal ve hizmet arzının bu mal ve hizmetlere olan talebin gerisinde kalması; yani çok alım gücünün az miktarda mal ve hizmet peşinde koşması genel fiyat seviyesini yükseltecektir.

Deflasyon olduğu, yani genel fiyat seviyesi düşüş gösterdiği durum da mal ve hizmet arzının toplam talebin üzerinde olduğu zaman gerçekleşir. Bu durum genellikle genişleyeceği beklentileriyle üretim kararlarının verildiği ekonomilerde beklenmedik şekilde talepte daralma yaşanması sonucu satılmayan mal stoklarının büyümesi şeklinde gözlemlenir. Daralan ekonomilerde mal ve hizmet fiyatlarını düşürücü etkisi vardır.

1930'lu yılların Büyük Buhranı küresel ölçekte bir talep daralmasıdır. Dünya piyasasının küçülmesiyle birlikte ticaret hacmi düşmüş ve dünya talebi gerilemiştir. Bunun ulusal ekonomilere etkileri fiyatlar genel seviyelerinin üzerinde düşüş baskısı oluşturmasıdır ve deflasyonist etkiler olarak adlandırılır.

Ancak has devletçiliğin 1932 yılında başladığını vurgulamak gerekir. 1930 ve 1931 yılları ise daha çok devletçi sanayileşmenin altyapısını oluşturacak yasal düzenlemeler ve tartışmaların geçtiği yıllardır (Boratav, 1982: 7).¹⁰ Aslında devletçi yönelimin ilk sinyali İsmet Paşa’nın 1930 yılında Sivas’ta yaptığı konuşmada verilmişti. Bu konuşma o dönemde kurulan Serbest Fırka ile Cumhuriyet Halk Fırkası sözcüleri arasında bir tür atışmayı da beraberinde getirdi. Bu arada iki önemli gelişme ortaya çıkmıştır. İlki 1930 yılında kabul edilen Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun’dur, ki bu kanun aynı zamanda bağımsız bir para politikası yürütme konusunda ilk adımdır. İkincisi ise buna bağlı olarak aynı yıl Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın kuruluşudur.

SÜMERBANK

Sümerbank Reklamı, 1960'lar

Öncelikle şu belirtilmelidir ki devletçiliğin başlangıcından 1939'a kadar geçen süre içinde uygulanan politikalar istikrarlı bir bütünlük oluşturmak bir yana pek çok çelişik adımı içinde barındırmaktaydı. Bunun temel nedeni bu politikaların tasarımı ve uygulamasından öte, hem sınıfsal düzeyde cereyan eden çatışmalar hem de bunun siyaset düzlemindeki yansımalarıdır.¹¹ 1930 ile 1931 dönemini bir hazırlık aşaması saymak gerekir. 1932 ise öykünün başlangıcıdır. Bu yıl içinde tüm devletleştirilen işletmeleri devralan ve devlet teşebbüsleri üzerinde tam yetkiye sahip olan Devlet Sanayi Ofisi kurulmuştur (Sağlam, 1981: 76). Aynı yıl içinde sanayiye destek vermek amacıyla Sanayi ve Kredi Bankası da kurulmuştur. Ancak her ikisi 1933 yılında Sümerbank adı altında birleştirilmiştir. Sümerbank geniş yetkilerle donatıldı. Bu süreçte, 1934 yılında, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) uygulanmaya konuldu. Uygulama yetkisi ise Sümerbank'a verildi.

¹⁰ Bilsay Kuruç 1929 ile 1935 arasındaki dönemde iktisat politikalarındaki dönüşümü belgelerıyla birlikte ele alan iki ciltlik muazzam bir külliyat yaratmıştır. Bkz. Kuruç, 1988 ve 1993.

¹¹ Devletçilik üzerine tartışmalar ve bu konu üzerindeki siyasal mücadeleler konusunda bkz. Boratav, 1982, İkinci Bölüm.

11 Haziran 1933 tarihli ve 2424 sayılı Resmî Gazete'den:

Sümerbank kanunu

Kanun No. 2262

Kabul tarihi: 3/6/1933

Madde 1 — Alüminyum sanayi işlemleri ve bankacılık muameleleriyle iştigal etmek ve merkezi Ankara'da olmak üzere «Sümerbank» namıyla bir banka teşkil edilmiştir. Bu banka hükmi şahsiyeti haiz olup bütün muamelelerinde bu kanun ve hususî ve ticarî haklar hükümlerine tâbidir.

Madde 2 — Sümerbankın iştigal mevzularının bağcıkları aşağıda yazılmıştır:

A) Devlet sanayi ofisinden devralacağı fabrikaları işletmek ve hususî sanayi müesseselerindeki Devlet iştirak hisselerini ticaret kanunu hükümlerine göre idare etmek.

B) Hususî kanunlarla verilmiş salâhiyetlere istinaden yapılacak fabrikalar hariç olmak üzere Devlet sermayesiyle vücade getirilecek bütün sanai müesseselerin etüt ve projelerini hazırlamak ve bunları tesis ve idare eylemek;

C) Teessüsleri veya tevsilcileri memleket için iktisaden verimli olan sanayi işlerine sermayesinin müsaadesi nisbetinde iştirak veya yardım etmek.

Ehemiyyetleri itibarile alüminyum sanayi işleri şu suretle sıralanır:

1) Ana iptidai maddeleri memlekette yetişen ve henüz istihsal miktarı istihlaki karşılayamayan sanayi,

2) Ham ihracat mallarını mamul veya kısmen mamul hale koyarak kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi,

3) Mamulâtı memleket dahilinde büyük miktarda istihlak olunan ve ham iptidai maddeleri henüz memlekette yetiştirilmemekle beraber teessüsleri halinde iptidai maddelerinin de memlekette yetiştirilmesi mümkün olan sanayi,

4) Ham iptidai maddeleri memlekette bulunmadığı gibi yetiştirilmesi de kabil olmıyan fakat imal sahalarının memlekete temin edeceği faydalar ehemmiyetli miktara balığ olan sanayi,

D) Memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere mektepler açmak ve sanayi mühendis ve mütehassıslarını yetiştirmek için dahildeki yüksek mekteplerde talebe okutmak veya bu maksatla İktisat Vekâletince açılacak mekteplere yardım etmek ve ecnebi memleketlere talebe ve stajiyer göndermek.

E) Sanayi müesseselerine kredi temin etmek ve alüminyum bankacılık işlerini yapmak;

F) Millî sanayinin inkişaf tedbirlerini aramak ve gerek bu hususta gerek İktisat Vekâletince tetkik için bankaya verilecek mevzular hakkında mütalea beyan etmek.

Bundan önce dış ticarete gümrük duvarları yükselmeye başlamıştı bile. Ayrıca kambiyo rejimi Merkez Bankası'nın sıkı kontrolü altına girdi. BBYSP ithal edilen çoğu tüketim ve ara malının yurt içinde üretecek derecede yeterli bir sınaî altyapı oluşturmayı hedeflemekteydi. Temel hedef beş sanayinin kurulmasıydı: Dokuma, maden işleme, kâğıt, kimya ve taş-toprak sanayileri (Kepenek ve Yentürk, 1996: 61). İthal ikameci anlayışa sahip plan bir önceki dönemde özgürce ticarete konu olan metallerin ticaretlerini de sıkı kontrol altına aldı. Tüm bunların ötesinde fiyatlar ve faiz haddi devlet tarafından sıkı bir denetime tabi tutulmaya başlandı. Bu planlardan ikincisinin hazırlıklarına 1938 yılında başlandı ancak savaş dolayısıyla plan uygulanamadı.

1930 ile BBYSP'nin sonlandırıldığı 1939 yılları arasında milli hasıla yıllık ortalama % 6,8 büyüdü. Aynı dönem içinde sanayinin yıllık ortalama büyüme hızı % 11,8 iken tarım sektörünün büyüme hızı % 5,8'dir (Boratav, 1990: 54-55). Bir önceki dönemdeki eğilim tersine dönmüş durumdadır. Bölüşüm ilişkilerinde ise buna paralel bir gelişme gözlenir. Öncelikle iç ticaret hadleri bu defa tarım aleyhine döndü, ayrıca dünya piyasalarındaki çöküş ve talepte gerileme tarımsal mülk sahibi sınıfların aleyhine olmuştur. Ancak diğer taraftan planlı sanayileşmeyle birlikte hem sanayi bitkilerine hem de gıda ürünlerine olan kentsel talebin artışı bir nebze olsun kayıpların giderilmesi sonucunu doğurmuştur. Diğer taraftan bu telafi tüm tarımsal nüfus için geçerli değildir. Boratav'ın verdiği verilere göre özellikle tütün ve pamuk fiyatları dönemin başlarında sanayi metası fiyatları karşısında görece gerilemiş ancak daha sonra iç talebin canlanması sonucunda tekrar artmıştır (Boratav,1990: Tablo1, s.58). Oysa buğdayda düşüş sürmüştür. Buradan şu sonuç çıkarılabilir: Tütün ve pamuk üreticileri kayıplarını kapatırken buğday üreticisi için bu söz konusu değildir. Tütün ve pamuk daha çok orta ve büyük ölçekli toprak parçalarında üretilirken, buğday küçük toprak parçalarına sahip köylünün temel ürünüdür. Kısacası kaybeden küçük köylüdür. Reel ücretlerde gerileme yaşanmıştır. Oysa milli gelir içinde ücretin payı neredeyse sabittir; bu da ücretli sayısı artarken yeni ücretlilerin var olan ücretlilerden daha düşük ücretlerle işe başladıklarının bir göstergesidir. Sanayileşme kırdan önemli miktarda işgücünü kentsel alanlara aktarmış ancak bu yeni gelen işgücünün maliyetini düşük tutmuştur. Bu gelişme ayrıca işçi sınıfının örgütlenmesi üzerine getirilen kısıtlamalarla birlikte sürmüştür. Örneğin 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu ve 1938 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu sınıfa dayalı örgütlenmeleri zorlaştıran ya da yasaklayan hükümler içermektedirler (Akkaya, 2000: 69).

Bölüşüm ile ilgili diğer bir konu da planlı sanayileşmenin finansmanı ile ilgilidir. Çok yüksek düzeyde olmayan Sovyet yardımı dışarıda tutulursa, planlı sanayileşmenin finansmanı için ağırlıklı iç kaynak kullanılmıştır. Kepenek ve Yentürk burada temel kaynağın tüketim metalleri üzerinden alınan yüksek dolaylı vergiler olduğunu belirtmektedirler (Kepenek ve Yentürk, 1996: 61). Bu ise daha çok ücretlilerin ve küçük köylülerin aleyhine bir

bölüşüm ilişkisinin kurumsallaştırılması anlamına gelmektedir. Her sanayileşme atağı bir kaynak sorunuyla baş etmek zorundadır ve geç kapitalist sanayileşme deneyimlerinde, eğer dış kaynak kullanımı çok düşük seviyelerde ise, iç kaynak yaratımı genellikle çalışan ve küçük mülk sahibi sınıfların aleyhine işleyen bir süreçtir. Ancak tüm bunların ötesinde 1930-1939 döneminin Cumhuriyet sonrası iktisadî gelişim tarihinde çok özgün bir yeri olduğu açıktır. Öncelikle daha sonraki dönemlerde sanayileşmeye hız verecek bir endüstriyel temel yaratılmış ve önemli tüketim metalleri artık yurt içinde üretilmeye başlanmıştır. Bu dönemde önemli sayıda kamu mülkiyetinde iktisadî teşekkül kurulmuştur. Diğer taraftan, sanayileşmenin getirdiği önemli sosyal refah artışları söz konusudur.

1939 yılında patlak veren İkinci Dünya Savaşı devletçi planlı sanayileşme gelişim çizgisine önemli bir ara verilmesine yol açtı. 1940 ile 1945 arasında neredeyse resmi bir savaş iktisadîyatı politikası güdüldü. Üretimde ve ithalatta düşüşlerle birlikte devlet kaynakları üretken yatırımlardan çok silahlanma ve askeri harcamalara ayrıldı. Nazi Almanyası'nın Yunanistan'ı işgaliyle birlikte nerdeyse tam seferberlik durumuna girildi; savaş kapıdaydı. Hükümete geniş yetkiler sağlayan Milli Koruma Kanunu 1940 yılında çıkarıldı. Bu kanundan alınan destekle, fiyat kontrolleri, tarımsal ürüne devlet tarafında el konulması ve olağanüstü vergiler bu dönemin arka planını oluşturdular. Ücretler sınırlandı ve işgünü süresi uzatıldı. Kamu işletmelerinde üretilen ara malı ve tüketim mallarının fiyatları yükseltildi. Diğer taraftan oluşacak toplumsal baskıyı hafifletmek için de bazı mallar ucuza satılmaya başlandı. Azalan kamu gelirleri ve artan askeri giderleri karşılamak için önce Varlık vergisi sonra da Toprak Mahsulleri Vergisi konuldu. İlkiyle büyük oranda varlıklı azınlıklardan milli gelirin % 3,5'ine yakın bir kaynak elde edildi (Boratav, 1990: 67).¹² Toprak Mahsulleri Vergisi ise vergilendirilmemiş tarımsal ürünü vergilendirme amacı taşıyordu. Ancak tüm önlemlere rağmen karaborsa ve haksız kazanç dönemin ayrılmaz parçaları olacaktır. Bunu engellemek için kurulan Fiyat Murakabe Komisyonu ancak belirli bir noktaya kadar başarılı oldu (Keskin, 2009: 27). Diğer taraftan dönem içinde devlet tarafından tarımsal ürünlere el konulması köylüde ürünü saklamak gibi bir doğal reflekse yol açtı ve bu tepki bir sonraki on yılda (ve hatta daha sonraları) siyasal düzeyde Halk Partisi karşıtlığını oldukça besleyecekti. Bu el koyma ortamı içinde tarımsal fiyatlar sınaî meta fiyatlarından daha yüksek artışlar gösterdiler. Ücretleri arttırılmayan işçi sınıfı açısından bu reel ücretlerde yüksek düzeyde kayıp demekti.

¹² Bu vergi Cumhuriyet tarihindeki en trajik olaylardan biridir. Vergi aslında temel olarak ticaret burjuvazisinin ve diğer sınıfların varlıklarını üzerinde tarh edilecekti. Bu konuda görevlendirilen komisyonların kararlarına mükelleflerin itiraz hakkı yoktu. Bu verginin doğal bir sonucu varlıklı azınlıkların sahip olduğu servetin büyük bir kısmının el değiştirmesi ve Müslüman unsurların eline geçmesidir.

Dönem içinde genellikle bütçe fazlası ve genel iktisadî dengede cari fazla verildi. Yüksek vergiler, düşen ithalat, üretken devlet yatırımlarının askıya alınması ve memur maaşlarında artış yaşanmaması bütçeyi rahatlatan unsurlardı.

Ancak devletçi planlı sanayileşme programı ciddi bir şekilde aksamıştı. Aksamanın tek nedeni savaş değildi. Bu politikaya karşı toplumsal bir muhalefet de söz konusuydu. Bunun ilk emareleri daha savaş döneminde ortaya çıkmıştı. Savaş iktisadîyatının radikal uygulamaları 1943’de hükümet değişikliği sonrası ortaya çıktı. Bu değişiklikte göreve gelen kadrolar savaş bittiğinde daha alt perdeden ve daha gönülsüz bir devletçilik uyguladılar. Savaşın bitmesinin hemen ardından savaş öncesinde kalınan yerden devam etme fikri genel kabul gördü ve birbirini takip eden iki plan ortaya çıktı: Savaş öncesinin planlı sanayileşme çizgisine sadık kalan ve Şevket Süreyya Aydemir’in kaleme aldığı İvedili Plan ve sanayileşme hedefinden vazgeçen Vaner Planı (Ekiz ve Somel, 2007: 106-108). Ancak her iki plan da uygulanmadı. Özellikle ilk planın uygulanmamasının iç ve dış nedenleri vardı. İç nedenlerden önemlisi planlı sanayileşme ve savaş iktisadîyatı dönemlerinde uygulanan politikaların çıkarlarını zedelediği toplumsal sınıflar ve grupların direnciydi. Zengin köylüler, köylüler, dış ticaret ile iştigal eden burjuvazi ve feodal artıklar ciddi şekilde örgütlenmiş bir muhalefet yaratmak üzereydiler.¹³ Üstelik bu muhalefet CHP’nin içinde oluşmaktaydı. Bu muhalefet 1945 yılında çıkarılan ancak nerdeyse hiç uygulama şansı bulunamayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’na karşı çıkışıyla kendini iyice ortaya koydu (Avaner, 2009). Dolayısıyla artık devletçilik siyasetine yeterli derecede toplumsal destek bulmak zordu. Dış etmen ise daha göz önündeydi. İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından beliren Soğuk Savaş’ta Türkiye kapitalist kampta yerini almak için atağa kalktı. Bunun Amerikan yardımı ve finansmanından yararlanmak gibi bir getirisi de vardı. Türkiye burjuvazisi bir “Sovyet Tehdidi” histerisi yaratarak bu kampta yerini almak için uğraşmaya başlamıştı bile. Burada Vaner Planı, uygulanmamasına rağmen önemli bir adımdı. Bu plan aslında ABD tarafından savaşın iktisadî yapılarına verdiği zararı gidermek için Avrupa ülkelerine vereceği yardımı yönetmekle yükümlü Avrupa İktisadî İşbirliği Komitesi’ne sunulmak üzere hazırlanmıştı ve Türkiye’nin yeni düzene bir tarım ülkesi olarak katılmasını öngörüyordu (Övgün, 2009: 856). Uluslararası gelişmeler de kapitalist ülkeleri bir taraf olmaya itiyordu. Bu eğilim özellikle Sosyalist Blok’la sınırdaş olan ülkeler için çok daha geçerliydi. Savaşın hemen ertesinde ABD, Başkan Truman’ın adıyla anılacak doktrini hayata geçirmeye başlamıştı. Bu stratejinin en önemli ayaklarından biri de Avrupa ve Sovyetler’e komşu kapitalist ülkelerin savaşın yarattığı yıkımı onarabilmeleri için başlatılacak Amerikan yardımlarıydı. Marshall Yardımı bu amaca

¹³ Hatta bu muhalefetin bir parçasını da reel ücretleri iyice gerileyen işçi sınıfı adına politika yapan aydınlar oluşturuyordu.

hizmet edecekti ve Türkiye hem yeni oluşturulan kampa dahil olmak hem de bu yardımlardan yararlanabilmek için harekete geçti. 1948 yılında Türkiye bu hedefine ulaştı ve Marshall Yardımı şemsiyesi altına girdi; artık Türkiye safını belirlemişti.

Truman Doktrini

Başkan Harry S. Truman 12 Mart 1947'de Kongre'nin birleşik oturumunda yaptığı konuşmada yeni dış politika ilkelerinin gerekçelerini açıklıyor:

"... [Ş]imdi Türkiye'nin desteğimize ihtiyacı var. Savaştan bu yana Türkiye, ulusal bütünlüğünü korumak için gerekli olan çağdaşlaşma amacına hizmet için Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'den ek malî yardım istemektedir. Türkiye'nin bütünlüğü Orta Doğu'daki düzenin muhafazası için elzemdir...

Yunan ulusunun varlığını sürdürmesinin ve bütünlüğünü korumasının çok daha geniş anlamda bir öneme haiz olduğunu idrak için haritaya şöyle bir bakmak kâfi olacaktır.

Yunanistan, silahlanmış bir azınlığın denetiminde düştüğü takdirde, bunun komşusu Türkiye üzerinde etkisi ani ve ciddi olacaktır. Karmaşa ve nizamsızlık pekâlâ tüm Orta Doğu'ya yayılabilir. Dahası, Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak ortadan kalkmasının, halkları, savaş yaralarını onarıırken özgürlük ve bağımsızlıklarını büyük güçlükler karşısında koruma mücadelesi veren Avrupa ülkeleri üzerinde derin etkisi olacaktır...

Yunanistan ve Türkiye'ye, bu kaderin tayin olacağı dönemeçte yardım etmeyi başaramadığımız takdirde sonuçların etkileri Doğu için olduğu kadar Batı için de büyük olacaktır...

Birleşik Devletler İkinci Dünya Savaşı'nın kazanılması uğrunda 341 milyar Dolar katkıda bulundu. Bu dünya özgürlüğü ve dünya barışına yapılan bir yatırımdır. Yunanistan ve Türkiye'ye yapılmasını önerdiğim yardım bunun yüzde birinin onda birinden biraz fazladır. Yatırımımızı koruma zorunluluğumuz ve boşa gitmemesini garanti altına almamız sağduyu gereğidir. Totaliter rejimlerin tohumları ızdırıp ve yoklukla beslenir. Sefalet ve ihtilafın kötücül toprağında yayılır ve büyürler. Halkın daha iyi bir hayat umudu söndüğünde tam erginliğe ulaşırlar.

Bu umudu canlı tutmalıyız."¹⁴

¹⁴ American Rhetoric adlı web sayfasındaki İngilizce aslından yazarlar tarafından çevrilmiştir.

Bu belki de bir çıkış kapısı olacaktı, çünkü Türkiye kapitalizmi makro iktisadî düzeyde sıkışma belirtileri vermeye başlamıştı. Cari işlemler dengesi devletçi sanayileşme ve savaş dönemlerinden sonra ilk kez açık vermeye başlamıştı. 1946'da ilk devalüasyon yapıldı.¹⁵ Ancak devalüasyon sonrası dış ticaret açığı kapanmadı ve giderek büyüdü. Ayrıca bu dönemde tarımsal üretim ciddi bir şekilde düştü ve özellikle tahıl sıkıntısı yaşanmaya başladı. Özellikle 1940'ların son yıllarında savaş yıllarındakini aratmayan fiyat artışları oldu ve özellikle temel tüketim metallerinin fiyatları hızla yükseldi. Bu aynı zamanda reel ücretlerin hızlı bir şekilde erimesi anlamına geliyordu ve CHP'nin arkasındaki toplumsal desteği iyice azaltan bir etmendi. Devletçi planlı bir sanayileşmenin sürdürülebilmesi zorlaşmış hatta imkânsızlaşmıştı. Toplumsal/sınıfsal dengeler ve kapitalist âlemdeki gelişmeler izin vermeyecekti ve bu dönüşümler 1950 genel seçimlerinde CHP iktidarının sonunu getirdi. Böylece Türkiye kapitalizminin gelişim tarihinde çok özgün bir dönem kapanıyordu.

Devalüasyon

Devalüasyon yabancı para cinsinden yerli paranın değerinin düşürülmesidir. Devalüasyon neticesinde ihraç metalleri yabancılar için daha ucuz hale gelirken ithal metaller de yerliler için daha pahalı hale gelecektir. Böylece ihracat, fiyat düşüşü etkisiyle artarken ithalat, fiyat artışı etkisiyle düşecektir ve cari işlemlerdeki dengesizlik giderilecektir. Ancak burada devalüasyon hedefi tutturamayabilir, özellikle de geç kapitalistleşen ülkeler açısından. Bu ülkelerin sanayileri, özellikle de ihracat yapan sanayileri, ithal yatırım ve ara mallarına yüksek düzeyde bağımlıdır, bu sanayilerin üretime devam etmesi isteniyorsa nerdeyse aynı miktarda ara malı ve yatırım malının ithal edilmesi bir zorunluluktur. Bir devalüasyon bu anlamda ithal edilen miktarda düşüş yaratmayabilir. Fiyat artışı da bu durumda ithalat faturasını büyütür. Bu durumda cari açık küçüleceği yerde büyür. Bu işin makro iktisadî boyutu, bir devalüasyonun toplumsal sonuçları var. Yerli paranın ucuzlaması basit bir parasal önlem olmaktan öte aynı zamanda yerli emeğin ve bu emekle üretilen metallerin yabancı emek ve bu emekle üretilen metaller karşısında ucuzlatılması demektir. Yerli emekçi ve üretici bir birim ithal metayı edinebilmek için daha çok çalışmak ve daha çok kaynak harcamak durumundadır. Kısacası devalüasyon aynı zamanda dışarıya doğru fazladan bir değer aktarımı demektir. Devalüasyon sonucunda pek çok toplumsal sınıf kaybeden pozisyonuna düşecektir.

Buraya kadar anlatılan iki dönemin bir genel değerlendirmesi yapılmalıdır. İlk dönem gerçekten genç Cumhuriyet'in pek çok kısıt altında iktisadî gelişimi sağlamaya çalıştığı bir dönemdi. Belirli bir ihtiyatla, başka yazarlar gibi, bu dönemde uygulanan iktisat politikalarını liberalizm, ancak çaresiz bir liberalizm olarak adlandırmayı tercih ettik. Aslında tüm birinci dönem sadece savaşın yaralarının, o da belirli bir noktaya kadar, sarıldığı ancak, cid-

[<http://www.americanrhetoric.com/speeches/harrystrumantrumandocctrine.html>], erişim tarihi: Ağustos 2012.

¹⁵ Boratav bu devalüasyonu kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşme yolunda atılmış önemli bir ilk adım olarak nitelirmektedir (Boratav, 1990: 77).

di atılımların olmadığı bir dönemdi. Zengin köylü ile tüccar ittifakı güçlenmiş, devlet kaynaklarını kullanan parazit bir zengin sınıf ortaya çıkmış, ancak tüm bunların ötesinde, yaşanan savaşın etkilerinin giderilmesiyle belirli bir refah artışı sağlanmıştı. Bu refah artışından küçük köylü, memur ve işçi grupları bile yararlandı. Kısacası, döneme piyasa ilişkileri etrafında örülmüş tarımsal üretim ve ticaret ilişkilerinin belirleyici olduğu, güdük ve rejiler altında örgütlenen, yabancı sermayeyi dışlamayan bir tür sanayileşme hâkim olmuştu. 1929 krizi bu dengeleri altüst etti. İthalat ve ihracat yapma kapasitesini yitiren iktisadî yapı da derin bir krize girdi. Büyüme oranı hızla düştü. Kriz aynı zamanda hâkim ittifakın da bunalmıydı. İthalat konusundaki sıkıntılar bir çeşit korumacılığı ve ithal ikameci bir sanayileşmeyi zorunlu kıldı. Bu aynı zamanda uzunca bir süredir devlet kaynaklarından ve rejilerden faydalanmaya dikkat eden az gelişmiş sanayi burjuvazisinin de hedefiydi. Lozan şartlarının bağlayıcılığının ortadan kalkması, Kadro gibi bir düşünsel hareketin giderek daha da etkili olması, ayrıca diğer siyasal gelişmeler 1932 yılında planlı sanayileşme programının başlatılmasına yol açtı. I. BBYSP süresince plan hedeflerinin çoğu tutturuldu. Sanayi burjuvazisi belirgin bir atılım gösterdi, aynı zamanda Türkiye işçi sınıfı da gelişim gösterdi, hem de tüm engellemelere rağmen. Ancak, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında devletçi sanayileşme programını nesnel olarak sürdürme imkânları ve arkasındaki toplumsal ve siyasal destek giderek zayıfladı. Bu dönemde etkisini giderek yitiren ve muhalefete başlayan zengin köylü ve tüccar ittifakı, 1940'ların ikinci yarısındaki kötü iktisadî performansın da etkisiyle diğer sınıflardan da bağlaşıklar bularak yeni bir iktidarın toplumsal temelini attılar. Üstelik bu iki sınıf savaş döneminin vurgun ortamından yeterince nemalanmışlardı (Boratav, 1990: 75). Soğuk Savaş'ın başlaması ve ABD önderliğindeki anti-Komünist cepheye katılmak da dış kaynak sorununun çözümünü getirdi. Bu katılım ya da eklemleme aynı zamanda küresel kapitalizmin Türkiye'ye bahsettiği rolü de kabullenmek anlamına geliyordu. Devletçi sanayileşmenin iktisadî ve toplumsal temeli zaten zayıflamıştı, artık siyasal temeli de budanabilirdi.

Türkiye'de İktisat Yazını

Türkiye'de planlı sanayileşme ve kalkınmanın belirleyici olduğu iki dönem (1932-1939 ve 1960'lar) aslında Türkiye düşün tarihinde çok özgün iki dergi çevresinin de doğumuna şahitlik etti. *Kadro Dergisi* yayın hayatına 1932 yılında başladı ve 1935 yılında son sayısını çıkardı. Yazarları içinde Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir ve Vedat Nedim Tör gibi önemli aydınlar vardı. 1930'ların devletçiliğinin düşünsel temelini oluşumuna ciddi katkıda bulunmuştur. 1961 yılında ilk sayısını çıkaran *Yön Dergisi* ise yayın hayatına 1967 yılında son verdi. Sahibi ve sürekli yazarı Doğan Avcıoğlu'nun dışında o dönemde ve daha sonrasında etkili olacak aydın, sanatçı ve düşün adamlarına sayfalarında yer verdi. Çıkışta yayınladığı manifesto ve sonra yer verdiği pek çok yazı ile 1960'larda uygulanacak planlı kalkınma programına, eleştiri getirse de, önemli bir destek verdi. Düşün tarihimizde bu ikisi kadar etkili bir de ünlü *Forum Dergisi* deneyimi vardır. 1954 ile 1970 yılları arasında yayınlanmıştır. Belki de siyasal fikirleri çatışan aydınların yazılarına yer verecek bir tartışma platformu oluşturma konusunda yayın tarihimizde tek örnektir.

III) İkcirkikli Devletçilik Dönemi

1950'de Demokrat Parti'nin (DP) iktidar gelmesi ne gerçekten bir devrimdi, ne de gerçekten bir karşı-devrimdi. Bazı çelişkilerin siyasal alana yansımalarının ve kapitalist ulusal yapı içinde bu çelişkilerin belirleyici olmasının bir sonucudur. Ayrıca uluslararası arenada ortaya çıkan değişimler de buna katkıda bulunmuşlardır. DP geniş bir sınıf ittifakının ortaya çıkmasıyla iktidara geldi. Bu sınıflardan bazıları planlı sanayileşme sürecinden bazıları ise savaş sırasındaki önlemlerden zarar görmüştü. 1950-1960 dönemine ulusal kapitalist yapıdaki çelişik gelişmeler bu geniş ittifakın aslında çok kırılğan olduğunu da gösterecektir. Bu ittifakın kırılmasıyla 27 Mayıs askerî müdahalesi gelecektir. Bu kırılğanlıkların belirleyici olmasına yol açan da uygulanan iktisat politikalarıdır. Şimdi dönemin iktisat politikası ve iktisadî gelişmeler düzeyinde bir genel panoramasıyla başlayabiliriz.

Öncelikle bu dönem çok uzun bir süredir Türkiye kapitalizminin özlemle beklediği ancak ulaşamadığı bir olanakla açılmıştır. Özellikle resmi bir kisveyle de gelse yoğun bir dış kaynak girişi yaşanmıştır. Marshall Yardımı 1958 yılına kadar devam etmiştir. Sadece Marshall Yardımı değildir gelen, özel ve diğer resmi dış kaynak kullanımı da artmıştır. Dış kaynağın bollaşması özellikle geç kapitalistleşen ulusal yapılar açısından kısa vadede rahatlama, ancak yapısal etkileri ve bağlı olduğu koşullar nedeniyle uzun vadede sorun kaynağıdır. Dönemin gelişmeleri de bunu ispat eder niteliktedir. Öncelikle bu dış kaynağın büyük bir kısmı, Soğuk Savaş'ın ve girilen askeri paktların da etkisiyle güvenlik harcamalarına gidecektir. Ancak kalan meblağın önemli bir kısmı altyapı sektörlerine ve tarıma gidecektir. Ulaşım, özellikle de karayolu ağı ciddi yatırımlara konu olmuştur. Özellikle devletçi sanayileşme döneminin göz bebeği olan demiryolları yerine karayollarının tercih edilmesinin nedenleri vardır elbette. Bunun bir önemli nedeni yatırımların ve yardımların önemli bir bölümüne el koyan diğer sektördeki, tarımdaki gelişimin sonucu olarak özellikle genişleyen bir satıhta üretilen tarımsal ürünün taşınması sürecinde karayollarının daha elverişli oluşudur. Gelişmede sektörel tercih ulaşımında ağırlık verilecek alanı da belirleyecektir. Kitleesel bir taşımayı gerekli kılan sanayinin tercihi doğal olarak demiryollarını gündeme getirmektedir.

Tarım, belirttiği gibi, hem yardımların hem de yatırımların önemli bir kısmına el koymaktaydı. Özellikle Amerikan Yardımı'nın silahtan sonraki en büyük sembolü traktördü ve çok sayıda traktör tarımda mekanizasyonu arttırmaktaydı.¹⁶ Tarımsal mekanizasyonun tüm dönem boyunca etkili olacak iki sonucu vardır. Birincisi bu mekanizasyondan sadece Ege'nin geniş topraklara sahip zengin köylüleri değil, genişleyen karayolları ağı aracılığıyla başka bölgelerde özellikle sanayi bitkileri eken zengin köylüler de yararlanacaktır. Çukuro-

¹⁶ Türkiye tarımında kullanılan traktör sayısı 1948'de 1756 idi. Bu rakam 1950'de 16585'e, 1955'de ise 40282'ye çıkmıştır (Irmak, 1992: 55, Tablo1).

va efsanesinin doğumu gerçekleşmekteydi. Ancak bu olanaklardan yararlanan bölgelerde toprak dağılımı küçük köylünün aleyhine değişmiştir. Köylülerin bir kısmı bu topraklarda tarım emekçiliğine mahkûm olurken diğerleri ise büyük kentlerin yolunu tutmuşlardır. Böylece bu bölgelerde hem servetin hem de gelirin dağılımı giderek eşitsiz bir hale gelmiş ve bu durum artan bir toplumsal huzursuzluğa kapı açmıştır.¹⁷ İkinci etki ise, birincisine bağlı olarak, bazı kentlerin tarımsal mekanizasyon ve tarımda mülkiyet ilişkilerinin değişmesi sonucunda kırdan kopan kitlelerin göçünün hedefi haline gelmeleridir. İstanbul ve Adana gibi kentler ilk gecekondulaşma dalgasıyla karşı karşıya kaldılar. Gecekonduları dolduran bu kitleler devletçi planlı sanayileşme döneminin yarattığı ilk kuşak işçi sınıfına yedeklenmeye başladılar.

İktisadî performans düzeyinde 1950-1960 dönemi ikiye ayrılabilir. 1950 ile 1953 arasındaki dönem göstergelerin dış kaynak girişlerinin de etkisiyle iyiye gittiği dönemdir. Bu dönemde yıllık ortalama büyüme hızı % 10'un üzerindedir. Bir önceki dönemin aksine bu defa tarım sanayiden, gelişmelerin de etkisiyle, daha yüksek hızlarda büyüdü. 1947 yılından başlayarak sürekli açık verme eğiliminde olan cari işlemler dengesi bu şekilde devam etti. 1950 yılında ithalat kotaları gevşetilmeye başlandı ve 1946 devalüasyonunun ve dış kaynak girişlerinin de etkisiyle ithalat hızlı bir artış gösterdi. Ancak dünya kapitalizmi de toparlanıyordu ve bu da tarımsal ihracatta artış getirdi. Cari işlemler açığı artmasa da, belirli bir seviyede süreklilik gösterdi. Ancak bu iyi gidiş 1954 yılında sona erdi. 1954 ile 1959 arası dönemde DP iktidarı, çok istemese de, ikircikli bir devletçilik ve ithal ikamecilik politikasına sarılmak zorunda kalmıştır.

Döneme damgasını vuran makro iktisadî önlemlerden bahsetmek gerekir. Öncelikle dönem, daha önceki bütün dönemlerin sıkı para politikasının zıddı şekilde, ciddi bir parasal genişleme dönemidir. Yükselen kamu açıkları ve özellikle hizmet sektörlerinde yüksek kredi kullanımı da bu parasal genişlemeye katkıda bulunmuştur (Kepenek ve Yentürk, 1996: 88). Dış borç da hızla yükselmiştir. Kepenek ve Yentürk'ün hesaplamalarına göre dönem içinde dış borçlar TL bazında % 750, Dolar bazında ise % 410 artmıştır (Kepenek ve Yentürk, 1996: 91). Belirtildiği gibi hem bütçe hem de cari açık dönemin temel nitelikleri oldular. Bir ödemeler dengesi bunalımı kaçınılmaz gibi görünüyordu. 1953'te bu sorun iyice yakıcı bir seviyeye gelince, ortaya çıkan döviz kısıtı sorunu DP hükümetini (iktidara gelirken devlet işletmelerini özel sektöre devredeceğini vaat etmişti) serbest piyasa uygulamalarından çark etmek zorunda bırakmıştır. İthalat olanaklarının daralmaya başlamasıyla ithalatı ikame edecek devlet yatırımları başlatılmıştır. Bu bir çeşit ikircikli (ve gönülsüz) devletçilikti. Bunun

¹⁷ Büyük yazar Orhan Kemal'in romanlarında arka plan olarak bu dönemdeki Çukurova'yı kullanması hiç şaşırtıcı değildir. Burada bu dönemde yükselen hakkaniyetsizlikler ve eşitsizlikler pek çok acı hikaye yaratmıştır.

önceki dönemin devletçiliğinden en temel farkı özel sektöre biçilen liderlik ve özel sermaye birikimine destek temalarının daha baskın oluşudur. İthalata oldukça bağımlı özel sektör ithalatın düşmesiyle birlikte yurt içi talebi karşılayamayacak duruma gelmişti. Dolayısıyla hem ithalatı ikame etmek hem de iç talebi karşılamak üzere devlet özellikle tüketim mallarına yönelik bir ithal ikamesine izin verecek önemli sayıda kamu iktisadî teşebbüsü kurmuştur. Bu ise hem kredi genişlemesini hem de parasal genişlemeyi daha da arttırmıştır. İthalat düşmüş, ihracat belirli seviyede kalmayı sürdürmüştür. Ancak ithalatın düşüşünün bir sınırı vardı. Türkiye ulusal üretimi ara malı ve girdi düzeyinde ciddi anlamda ithalata bağımlıydı. İhracat ne olursa olsun bu ithalatı karşılamaya el vermemektedir. Üstelik dış borçlar artmakta ve bunların faiz ödemelerinin vadesi gelmekteydi. Bu da cari işlemler açığını daha da büyüten bir etmen olmuştur.

Tüm bunların yanında olumlu gelişmeler de söz konusudur. Tarımsal ekilebilir alandaki artış belirtilen mekanizasyonla birlikte tarımsal çıktının yüksek düzeyde gerçekleşmesi sonucunu doğurdu. Tarımsal ürün artışı özellikle sınaî bitki (tütün, pamuk) üretiminde bir artış yaratmıştır. İç talebin genişlemesiyle birlikte emek yoğun üretim yapan ve özellikle pamuk işleyen özel sektör işletmeleri ortaya çıkmaya, özellikle tekstil sektörü belirli bir gelişim göstermeye başlamıştır. Diğer bir önemli sektör de, yükselen kamu talebi ve kentleşme ile beslenen inşaat sektörüydü. 1950 ile 1960 arasında toplam sabit sermaye yatırımlarının % 68,2'si bu sektöre yapılmıştı (Kepenek ve Yentürk, 1996: 95, Tablo V.4.).¹⁸ Kamu yatırımları ile enerji, kimyasal girdi ve çimento sektörlerinde önemli gelişme sağlanmıştır.

Sonuçta olumlu gelişmelere rağmen, Türkiye ulusal kapitalizminin gelişiminin dinamikleri ve 1950'lerde küresel kapitalizme eklenme şekli bu dönemin sonunda yapıyı bunalıma götürdü. Bu dönemde, belki de Vaner Planı'na uygun bir şekilde, tarımsal ürün ihracı ve sanayi üretimi için ara malı, girdi ve yatırım malı ithalatı ile küresel kapitalist ticarete ekleniliyordu. Anti-komünist kampa siyasal olarak katılım ekonomik yardımları getirmişti, ancak asıl getirdiği resmi ve özel kanallarla dış borç bulabilme kolaylığıydı. Bu ortamda başta ihracat ve ithalat hızlı bir şekilde arttı, cari açıktan dış kaynak bulabildikçe endişelenmeye gerek yoktu. Ancak 1953'te ilk tıkanma sinyali geldi. Tarımsal çıktı miktarı yükselirken hem iç hem de dış piyasalarda tarımsal meta fiyatları hızla düşmekteydi. Kıscası sınaî meta tarımsal meta cinsinden daha pahalı hale gelmekteydi. Tarımsal ürün ihraç eden ve sınaî ithal eden Türkiye türünden ülkeler için bu ciddi bir döviz sıkıntısı yaratacağı. Fakat bunalım sadece dış kaynaklı değildi.

¹⁸ Tekstil ve inşaat Türkiye iktisadîyatının devletçi ve müdahaleci patikadan her ayrılışında öne çıkan sektörlerdir. Nitekim 1980'lerin de gözde iki sektörü olacaktırlar.

Prebisch-Singer Hipotezi

1950 yılında Kalkınma İktisadı için büyük önem taşıyan Latin Amerika için Ekonomik Komisyon'un (ECLAC) başkanlığına getirilen Arjantinli İktisatçı Raúl Prebisch ile Alman İktisatçı Hans Singer eş zamanlı olarak bir bağımlılık kuramı oluşturmaya başlamışlardı. Bu kurama göre kapitalist dünya çevre ve merkez olarak iki öbeğe ayrılıyordu. Çevre genellikle tarımsal ürün ve birincil girdi ihraç eden ve sanayi metası ithal eden ülkelerden oluşuyordu. Prebisch-Singer tezine göre birincil metalar ile sanayi ürünü metalar arasındaki ticaret hadleri (fiyat oranları) genellikle birincinin aleyhine işler. Bu durumda, aynı miktarda ara malı ve yatırım malı ithal etmek için çevre sürekli artan oranda birincil meta üretmek zorunda kalır. Bu da kaynakların giderek daha fazlasının birincil meta üretimine ayrılmasını gerektirir. Sanayileşmeye dermanları kalmaz, bağımlılık hikâyesi süreklilik ve artış gösterir. Bu görüş 1960'larda daha radikal bir söylemle emperyalizm karşıtı bir hat tutturacak olan Bağımlılık Okulu'nu da bir hayli besleyecektir.

İç toplumsal ve sınıfsal gelişmeler de ciddi bir sorun kaynağıydı. Öncelikle hem zengin köylü hem de tarımsal üretimin pazarlanmasına aracılık eden ticaret burjuvazisi, tarımsal ürün fiyatlarının düşmesine rağmen ve tarımsal ürün miktarı hızla arttığı için uygulanan politikalar neticesinde İktisadî artığın daha büyük kısmına el koydular. Hatta bu aracı ticaret burjuvazisinin bir bölümü el koyduğu artığın bir bölümünü tekstil ve bankacılık sektörlerine yatırdı.¹⁹ Diğer taraftan özellikle devletçi dönemde kamu yatırımları ve talebini karşılayarak palazlanan ticari sermaye ise yabancı sermayeye tanınan kolaylıklardan faydalanarak sanayi sektörüne yabancı sermaye ile ortak pek çok yatırım yaptı.²⁰ Ayrıca bu gelişmeye uygun bir çerçeve sağlayan kurumsal ve yasal çerçeve hazırlandı (örneğin 1950 yılında sanayi sektörüne kredi vermekle yükümlü Türkiye Sınâî Kalkınma Bankası kuruldu). Diğer taraftan bu dönemde sanayiye girdi sağlayan KİT'lerin sanayiciye uyguladığı fiyatlar düşük tutularak önemli bir değer aktarımı gerçekleştirilmiştir. Üstelik bu dönemde reel ücretlerdeki artış emek verimliliğinden daha yüksekti ve bu da sanayi burjuvazisi için kâr oranlarının, dönemin tamamında olmasa bile, düşmesine yol açtı. Ancak bu belirlemeler sadece dönemin ilk yarısı ile ikinci yarısının ilk bölümü için geçerlidir. Dönemin sonlarında yaşanan ödemeler dengesi güçlükleri ise hâlihazırda tüm dönem boyunca birikmiş toplumsal ve siyasal huzursuzlukları derinleştirdi. Özellikle ithalat güçlükleri sonunda üretimde düşme ve talebin karşılanamamasına yol açtı. Ayrıca ortaya yoğun bir enflasyonist baskı çıktı, fiyat seviyesi hızla yükseldi. Bu ise yeniden karaborsa, kuyruklar ve vurgun demektir. Hükümet özellikle ithalatı kolaylaştırmak için 1958'de iki adım attı. Birincisi 1953 yılında yeniden getirilen kısıtlamaların pek çoğu kaldırdı. İkinci olarak ise Cumhuriyet tarihinin ikinci büyük deva-

¹⁹ Örnek olarak Sabancı sermayesinin kurucusu Hacı Ömer Sabancı işe Adana'da pamuk tüccarı olarak başlamıştı. Önce Akbank'ı kurdu, daha sonra da 1950 yılında ise daha sonra hızla büyüyecek olan BOSSA'yı kurdu.

²⁰ Buna örnek olarak ise Koç sermayesi verilebilir. 1958'de General Electric ile ortak bir ampul fabrikası kurmuştu.

lüksasyonu yapıldı. Ancak bu devalüksasyon da 1946'da yapılan ile aynı sonucu verdi: Yerli üretimin ve emeğin yabancı üretim ve emek karşısında değer kaybı. Üstelik cari işlemler açığı giderilmek bir yana daha da büyüdü. Böylece tıpkı 1946'da olduğu gibi 1958 devalüksasyonu da siyasal iktidar değişikliğine giden yolu açtı.

IV) İthal İkameci Sanayileşme Dönemi: 1961-1979

İthal ikameci sanayileşme modeli aslında nerdeyse 1932-39 dönemi devletçi planlı sanayileşme modelinin devamı niteliğindedir. Ancak 1932-1939 dönemindeki planlı sanayileşmede kapsayıcı bir bakış açısı eksikliği vardır, çünkü sorun çok acildir. O yıllarda yakıcı sorun en temel tüketim metalarının ve girdilerin yokluğudur. Oysa ithal ikameci sanayileşme döneminde vurgu planlı kalkınma üzerine olacaktır. Pür sanayileşme hedefi ile kalkınma hedefleri arasında niteliksel açıdan önemli bir fark vardır. Sanayileşme hedefi aslında sadece belirli birtakım temel sektörlerde iktisadî büyümeyi ve kendine yeterliliği hedeflemektedir. Oysa planlı kalkınma dönemindeki geniş içerikli hedefler hem daha çok sayıda sektörü kapsamaktaydı hem de sosyal sektörleri (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik) de plana dâhil etmekteydi.

İthal ikamecilik dönemini, diğer uluslararası örneklerden de esinlenerek, genel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Birinci aşama ithal ikamecilik daha çok katma değer payı yüksek ara malı ve girdi üreten sektörler (kimya, demir-çelik, diğer işlenmiş metal gibi) ve dayanıklı tüketim malları üreten sektörlerde ithalatı ikame etmeyi amaçlayan korumacı ve devlet öncülüğünde kalkınmanın hedeflendiği bir dönemdir. Bu dönemde özellikle yüksek hızlı sanayileşme, bu sanayileşmenin getirdiği özel sermaye birikimi ve özel ve kamu sektörlerinde istihdamın artışı, büyüyen bir dayanıklı tüketim malları talebi yaratmıştır. İkinci aşamada ise hedeflenen sektörler listesinde öncelik teknolojik donanımı daha yüksek ara malı üreten sektörlerle ve yatırım malı üreten sektörlerle verilmiştir. İkinci aşamanın sonunda ithalat bağımlılığının en alt düzeye indirilmesi hedeflenmiştir. Bu kendine yeterli hedefi safi bir iktisadî hedef olmaktan çıkmıştır, bu dönemde uluslararası siyasal arenada ve Türkiye'de ortaya çıkan oluşumların da etkisiyle aynı zamanda siyasal bir hedefe dönüşmüştür. Ancak ithal ikameci kapitalist bir sanayileşme stratejisinin yarattığı iktisadî ve toplumsal/sınıfsal gerilimler bu stratejiyi 1970'lerin sonunda çıkmaza sokmuştur. Ancak dönemden bahsederken dönemin iktisadî politika oluşumu ve kamu yönetiminin örgütlenmesi temelinde birkaç noktaya değinilmelidir. Öncelikle dönemin hemen başında planlı kalkınma stratejisinin temel unsuru olan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur (30 Eylül 1960).

Devlet Planlama Teşkilatı

Devlet Planlama Teşkilatı, kuruluşundan sonraki 20 yıl boyunca kamu yatırım kararları üzerinde mutlak egemen olmuştur. Ayrıca yatırım teşviklerini de kontrol ettiği için özel sektörün yatırım kararlarını etkileyebilmiş, hatta bir noktaya kadar belirlemiştir der. Bu kurum özellikle 1980'lerin başına kadar sadece iktisadî politika yönetiminde değil Türkiye düşün hayatında da önemli olmuştur.

Kurum hem akademi dünyasına hem de siyasal alana pek çok şahıs kazandırmıştır. Kendine yeterlik hedefine bağlı, emperyalizme bağımlı bir ekonomik yapıdan kurtulmayı ve, sadece büyümeyi değil, gelir eşitliğini de gözeten bir kalkınmayı amaçlayan genç reformcu bürokrat ve iktisatçılar kadrosunda yer almaktaydı. Bu isimler daha sonra özellikle Türkiye'de kalkınma tartışmalarına ve Türkiye solunun düşünsel oluşumuna büyük katkıda bulunacaklardı. Diğer taraftan, 1970'lerde, özellikle Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde daha muhafazakâr ve planlama düşüncesine daha uzak, piyasanın dinamiklerine daha çok güvenen kadrolar kurumda kendilerine yer bulacaklardı. Bu kadrolar da ileride Türkiye siyasetinde çok etkili olacaklardı. Örneğin, 12 Eylül Askeri Darbesi'nin ardından cuntanın kurdurduğu hükümette bakan olan ve daha sonra kurduğu Anavatan Partisi ile ülkeyi uzunca yıllar yöneten Turgut Özal DPT kökenliydi. Özal'ın birçok kabine arkadaşısı da DPT tedrisatından geçmişlerdi.

Diğer önemli bir gelişme ise 1961 Anayasası idi. Aslında pek çok açıdan hak ve özgürlükleri genişleten, özellikle de çalışanların siyasi ve iktisadî örgütlenmelerinin önünü açan bu anayasa aynı zamanda devletin iktisadî hayata iktisadî ve sosyal amaçlı müdahalelerine de yasal bir zemin sağlayacaktı. Bu anayasa farklı sınıfların, özellikle de kapitalist üretim ilişkileri hiyerarşisinin altlarında yer alan sınıfların siyasi ve iktisadî taleplerini örgütlü bir şekilde iletmelerine olanak tanıyordu. Bu, özellikle 1960'ların ortalarına doğru sol ve sosyalist örgütlenmelerin önünü açacaktı. Türkiye'nin egemen sınıf bloku bu anlamda bu anayasadan sürekli bir rahatsızlık duyacak ancak iktisadî gelişmenin yarattığı artık artmaya devam ettikçe bunu sineye çekecekti. Ancak iktisadî tıkanıklıkların baş gösterdiği ve sermaye birikiminin aksadığı dönemde özellikle çalışan sınıfların örgütlenmelerine anayasal temel sağlayan 1961 Anayasası tutucu ve kısıtlayıcı değişiklik önerileriyle karşı karşıya kalacak, hatta yer yer askıya alınabilecekti. 12 Mart 1971 tam da böyle bir tarihsel dönemeçti. Anayasa'nın ötesinde yeni dönemin kamu yönetimine, özellikle de iktisadî karar birimlerinin örgütlenmelerine getirilen yenilikler de planların uygulanmasını kolaylaştıracaktı. Örneğin icracı bakanlıkların oluşturulmaları ve güçlendirilmeleri (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Tarım Bakanlığı) planlamayı uygulayacak siyasi otoriteyi güçlendirmekteydi. Ancak bu örgütlenmenin koordinatörü rolünde DPT bulunmaktaydı. Aslında bu da 1930'lara nazaran başka bir niteliksel farktı. 1930'larda asıl yürütücüler Sümerbank ve Eti-bank gibi kamu mülkiyetindeki bankalardı. 1930'ların Sümerbank'ının yasal olarak düzenlenmiş ne bu ölçüde sorumluluğu ne de yetkisi bulunmaktaydı ve bakanlıklarla arasında

düzenlenmiş bir ilişki yoktu. Kıt dış kaynak kullanımı altında iç kaynaklardan beslenmek zorunda olan kısmî bir sanayileşme atılımı için bu anlaşılır bir şeydi; banka türünden örgütlenmelerin iç kaynağı daha iyi toplayacakları ve yönetecekleri düşünülmüştü. Ancak 1960'larda dış kaynak kullanımı yüksekti. Dolayısıyla merkezinde kaynak toplama niteliği değil, kaynakları uzun erimli kullanma niteliği ağır basan bir devlet kurumunun, DPT'nin, bulunduğu bir örgütlenme daha uygundu. Örgütlenmede görev dağılımı şöyle idi: Planlı kalkınmanın en hayati unsuru olan yatırımlar DPT tarafından yönetilmekteydi. KİT'ler yatırım kararlarını DPT'den onay ve kaynak alarak yapmaktaydılar. Diğer taraftan KİT'lerin cari giderleri için ise bağlı oldukları bakanlıklar ve Maliye Bakanlığı/Hazine ikilisi devreye girmektedir. Bu arada devlet özellikle tarım sektörüyle ilgili pek çok KİT kurmuştu (Toprak Mahsulleri Ofisi gibi). Böylece devlet sadece sanayi ve madencilik sektörlerine değil, tarım sektörüne de fiyatlama ve destek alımları yoluyla müdahale etme şansını yakalamıştı. Bunun ötesinde tüm dönem boyunca Merkez Bankası genişletici bir para politikası uyguladı, cari giderler için ise Hazine'ye bolca kısa vadeli avans verildi. Dış kaynak kullanımı olanaklarında (resmi ve özel kaynaklar dâhil) artış en azından 1970'lerin başına kadar ihracatın ithalatın çok gerilerinde kalmasını ve bir önceki dönemden devralınan cari işlemler açıklarının sürdürülebilmesini sağladı.

Tüm bunlar planların belirlediği çerçevede içinde gerçekleşti. 1961 ile 1980 arasında dört kalkınma planı yürürlüğe sokuldu. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963 ile 1968, ikincisi 1968 ile 1973, üçüncüsü 1973 ile 1978 arasındaki dönemlerde yürürlükte kaldılar. Dördüncü plan ise 1978 yılında uygulanmaya başlandı ancak hem liberal dönemin açılışı olan 24 Ocak 1980'de alınan kararlar hem de 1980 askeri darbesi bu planın sonlandırılmasına izin vermediler. Planlar arasında ortak yönlerle birlikte önemli farklılıklar da mevcuttur. Örneğin I. ve III. Planlar kalkınma ile demokratikleşme hedeflerini birlikte ele alarak sadece iktisadî değil, siyasi hedefleri de içermektedirler. II. Plan ise 12 Mart'a götüren toplumsal gerilimlerin de etkisiyle siyasal çoğulculuk hedefini yok saymıştır. İlk üç planda, dış kaynak kolaylıklarıyla birlikte, ihracata yönelik bir hedefleme yapılmazken son plan (IV. Plan) döviz darboğazının da etkisiyle ihracat artışını hedeflemiştir. En önemli ortak noktalar ise planların tamamında sanayileşmeye özel bir yer verilirken sanayileşmenin iktisadî/teknik boyutları dikkate alınmamıştır (üretim teknolojisi, işletme ölçekleri ve genel olarak üretimin teknik/iktisadî organizasyonu) (Kepenek ve Yentürk, 1996). Diğer bir ortak nokta ise planların tamamında bir Keynesgil (Harrod-Domar) büyüme perspektifi kullanılmıştır ve belirli bir yıllık ortalama büyüme hızı (genellikle % 7) hedeflenmiştir. Kullanılan modelin gereği olarak da teknolojik parametreler pek dikkate alınmamıştır.

Harrod-Domar Büyüme Modeli

Harrod-Domar büyüme modeli basit varsayımlara dayanan bir büyüme modelidir. Modeli İngiliz iktisatçı Roy F. Harrod ile göçmen Amerikalı iktisatçı Evsey Domar'a borçluyuz. Modelde teknolojik değişim yoktur (ki en büyük eksikliktir) ve işgücü sabit bir oranda artar (n). Modelin detaylarına girmeden hedeflenen büyüme oranıyla ilgili şu aşağıdaki eşitliğin kullanıldığını belirtmekle yetineceğiz:

$$g = \frac{s}{v}$$

Burada g hedeflenen milli hasıla büyüme oranını, s tasarruf oranını (tasarruf/milli hasıla) ve v ise sermaye-hasıla oranını (toplam sermaye stokunun toplam çıktının değerine oranı) göstermektedir. Türkiye'deki planlama deneyimlerinde g, % 7'ye eşit varsayılıyordu. v ise daha önceki dönemlerin gözlemlerinden ekonomideki tüm sektörlerin ortalaması olarak hesaplanıyordu. Modelde ayrıca tasarruf yatırım eşitliği kendiliğinden varsayılmadığı için hedeflenen büyüme oranını tutturabilmek için ne kadar yatırım yapılması gerektiği ortaya çıkıyordu. Bu oran tutturulduğunda ise büyüme hızı hedeflenen büyüme hızına eşit oluyordu. Bu aynı zamanda dengeli bir büyüme oranıydı. Bu büyüme modelinin dikkatli bir analizi (ki pek çok iktisatçı tarafından yapılmıştır), eğer gerçekleşen büyüme oranı hedeflenen dengeli büyüme oranından yüksek ise ekonominin dengeden sürekli olarak uzaklaşacağı bir enflasyonist sürecin, gerçekleşen büyüme hızının hedeflenen büyüme hızından düşük olması sonucunda ise ekonomiyi ters yönde geri dönülmez deflasyonist bir daralmanın başlayacağını göstermektedir. Dolayısıyla bu denge büyüme oranı aynı zamanda bir "bıçak sırtı" durumu anlatmaktadır.

Boratav bu dönemi 1961-1976 ve 1977-1979 gibi iki alt döneme ayırır (Boratav, 1990). İlk dönemde hem gayri safi yurtiçi hasılanın hem de sanayi üretiminin büyüme hızları oldukça yüksektir (GSYİH için yıllık ortalama % 6,6 ve sanayi için yıllık % 9,3'dür. Tarım için ise yıllık ortalama % 3,3 civarındadır. Kısacası artık paylaşımı sanayinin lehine işlemiştir. Ancak asıl kazanan hizmetler sektörüdür. Payını en hızlı arttıran bu sektör ekonomideki baskın sektör olmaya doğru da gitmektedir.²¹ Diğer taraftan, tarımsal büyüme hızının diğer sektörlerin gerisinde kalmasına bakarak tarımın ve tarımsal mülk sahibi sınıfların kaybettiğini düşünmemeliyiz. Bu dönemde, özellikle devletin tarımsal fiyatlarla ilgili resmi politikalarının da etkisiyle (destekleme alım fiyatları) iç ticaret hadleri tarımsal metalar lehine gelişmiştir. Ayrıca köylüye satılan KİT ürünü gübrenin ve kullandığı diğer girdilerin fiyatları da

²¹ Bu oldukça paradoksal bir görünümdür. Hizmetler sektörü gelişmiş kapitalist ülkelerde sanayinin başat sektör olmasından sonra muazzam bir gelişme göstermiştir. Özellikle bazı alt sektörleri itibariyle oldukça parazit bir nitelik gösteren ve üretken yatırımlara gidebilecek kaynakları emme yeteneğindeki bu sektörün Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde henüz gelişmişliğin ilk aşamalarında baskın sektör haline gelmesi hem sermaye birikiminin genişleme patikasında bir zorunluluktur, hem de bir şanssızlıktır.

düşük tutuldu. Bu da hem tarımsal üretimin artışına hem de özellikle mülk sahibi köylünün zenginleşmesine yol açtı. Dönemin büyük bir bölümünde köylü kesiminin siyasi ufkunu yansıtan siyasi partinin (Adalet Partisi'nin (AP)) iktidarda olması da köylünün çıkarlarının korunması anlamında önemliydi.

Diğer taraftan hem sanayi burjuvazisi hem de kentsel işçi sınıfı da özellikle 1976'ya kadar uygulanan planlı kalkınma programlarından ciddi anlamda kazançlı çıktılar. Sanayi burjuvazisi açısından gümrük kotaları, ithalat vergileri ve döviz kuru rejimi aracılığıyla korunan bir iç pazarın ortaya çıkması önemli bir avantaj yarattı, özel sanayi sektörü özellikle bu ortamda KİT'lere koşut bir gelişme gösterdi. Bunun altında yatan temel unsur korunan iç pazarda emek verimliliğiyle reel ücretlerin artışı ve talebin de sürekli genişlemesiydi. Ücretlerdeki artışların hızı emek verimliliğindeki artışın altında kaldığı için de kâr oranları artıyor ya da diğer etkenlerin olumsuz etkilerini dengeliyorlardı. Bu çerçevede bazı sektörlerde özel sermaye birikimi oldukça hızlandı. Örneğin döneme damgasını vuran dayanıklı tüketim malları, özellikle de beyaz eşya sektörünün yerli devleri bu ortamda geliştiler. Kitlesele talep bu türden metallerin en düşük gelirli işçi hanelerinin evlerine bile girmesine yol açıyordu. Ayrıca özel sektörün ithal ara malı ve yatırım malı ihtiyacı da resmi döviz kurundan değil onun daha aşağısında bir kurdan karşılanıyordu. Buna ek olarak KİT'lerin özel sektöre sattığı girdi ve ara malları da düşük fiyattan satılıyordu. Tüm bu olanaklar hem sanayi burjuvazisini hem de tedarik zincirinden faydalanan ticaret burjuvazisini semirtiyordu. Sermaye'nin bu alanlarda yeni bir örgütlenme biçimi ortaya çıktı. Holding olarak bilinen büyük sermaye grupları sıklıkla, 1950'ler civarında kurulmuş büyük ticari bankalardan birini de bünyelerine alacak şekilde örgütlenmişlerdi. Hem üretim hem ticaret faaliyetleri aynı grup içinde yürütülmekteydi ve özellikle üretici faaliyetlerin merkezinde yabancı sermayeyle yapılan ortaklıklar bulunmaktaydı. Yabancı sermayeyi bu ortaklıklara çeken, maliyet rekabetindeki başarı değil korunmuş iç piyasanın sağladığı fırsatlardı.

Bu dönem Türkiye işçi sınıfı için de tarihi boyunca hiç olmadığı kadar kazanım elde ettiği bir dönemdi. Öncelikle reel ücretler en azından 1970'lerin ortalarına kadar yükselme eğilimindeydi. Bu durum kamu istihdamında bulunan çalışanlar için daha baskındı. Ayrıca sadece reel ücret değil, tüketim sepetinin genişlemesi ve çeşitlenmesiyle refah düzeyi de artıyordu. Bunun ötesinde özellikle burjuvazi açısından 1970'lerde ciddi sorun yaratacak işçi sınıfının öz örgütlenmeleri ve işçi sınıfı adına politika yapan siyasi ve iktisadî örgütlenmelerin de boy attığı dönemdi.²² Bunun ötesinde bu dönemde sadece örgütlenme değil, çalışma

²² 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi (TİP) kuruldu. 1965 seçimlerinde 15 milletvekili ile parlamentoya girdi. 1967 yılında ise Türk-İş'den ayrılan solcu sendikalar tarafından Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kuruldu.

yaşamına has haklarda da genişleme olmuştur. Örneğin bu dönemde işçi sınıfı ciddi bir sosyal güvenlik ağına kavuşmuştur. İşçi sınıfının, özellikle 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında giderek radikalize olan solun daha fazla etkisi altına girmesini tehdit olarak gören devlet (kamu işvereni olarak) ve burjuvazi (özel işveren olarak) 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlükleri bazı durumlarda kısımaya çalıştılar (12 Mart 1971 muhtırası gibi). İşçi sınıfının iktisadî örgütleri üzerine yasal ve cebri kısıtlamalar getirmeye çalıştılar.²³

Bu dönemde (1976'ya kadar) dış kaynak girişleri, yükselen bir ithalat ve pek tabii ki bunlara eşlik eden dış borç birikimi altında, ulusal ekonomik yapı ciddi bir genişleme kaydetmiştir. Üstelik bu genişleme özellikle sanayi burjuvazisine, işçi sınıfına ve satılabilecek fazladan ürün üreten köylüyle yaramıştır.

Peki ulusal ekonomik yapının küresel kapitalist âlem içindeki yerinde ne gibi değişiklikler oldu? İthal ikameci kalkınma stratejisi bu anlamda ciddi tartışmalar yaratmıştır. Kimilerine göre kendine yeterliği sağladığı ve yabancı metaları yerli meta ile ikame ettiği için emperyalist sistemin hükümranlığundan kurtulma olarak algılanan ithal ikamecilik kimlerine göre ise ulusal ekonomik yapıyı küresel kapitalist sisteme daha güçlü bağlarla bağlamıştır. Üstelik Türkiye gibi ülkelerde bu stratejinin uygulanması emperyalist sistemi ve uluslararası sermayeyi rahatsız etmek bir yana, onu bazı noktalarda memnun etmiştir. Örneğin Türkiye'de bir önceki dönemde yabancı kaynağın kontrolsüz kullanımı Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası sermaye örgütlerini rahatsız etmiştir. Dolayısıyla bu örgütler 1950'lerin sonunda dış kaynak kullanımının merkezi koordinasyon ve kontrolünü tavsiye eder hale gelmişlerdir.²⁴ Dolayısıyla Türkiye'nin uyguladığı ithal ikameci sanayileşme modeli 1970'lerin ikinci yarısına kadar küresel kapitalist âlemde ciddi bir itirazla karşılaşmadı. Aynı durum iç siyaset ve sınıfsal dengeler açısından da geçerliydi. Tüm hür teşebbüsçülüğüne rağmen dönemin çoğunda iktidar olan AP arızı itirazlar getirirse de stratejii sürdürdü.²⁵

²³ Örneğin 15-16 Haziran işçi eylemleri (1970) Türk-İş'ten DİSK'e geçişleri zorlaştıran bir yasa tasarısının meclis tarafından kabul edilmesi üzerine patlamıştır.

²⁴ Bu görüşlerin en açık şekilde dile getirildiği metin ünlü Dünya Bankası iktisatçısı Hollis B. Chenery'nin önderliğinde 1953 yılında hazırlanmış *Turkish Investment and Economic Development* başlıklı basılmamış rapordur. Sonuçta DP döneminde bir Koordinasyon Bakanlığı kuruldu, ünlü kalkınma iktisatçısı Hollandalı Jan Tinbergen Türkiye'ye çağrıldı ve ona da bir rapor hazırlatıldı (Kepenk ve Yentürk, 1996: 169, 2. bölüm sonu notu).

²⁵ DP geleneğinden gelen sağcı politikacılar planlama fikrine kolay ısınmadılar. Tarihe mal olmuş şu ünlü "plan mı pilav mı" sorusu bu politikacılar tarafından halkın plan değil pilava ihtiyacı olduğu şeklinde cevaplanmıştır. Ancak aynı politikacılar iktidar geldiklerinde düşük tondan eleştirisers bile planlamanın uygulanmasına katlanmak zorunda kalmışlardır.

İthal İkamecilik: Bağımlılık mı, Kopuş mu?

Gerçekten ithal ikamecilik küresel kapitalist sistemden bir kopuşa mı denk düşmektedir? 1980 sonrası iktisat politikalarına eleştirel bakan kimi iktisatçılar açısından bu tam olarak böyledir. Çünkü 1980 sonrasında, özelde Türkiye’de, genelde ise tüm azgelişmiş kapitalist dünyada geçerli olan iktisadî rasyonalitenin tam tersi uygulanmıştır. Öncelikle bu stratejide sanayileşme temel hedeftir. Oysa 1980 sonrasında bu hedeften vazgeçilmiştir. Dahası, bu strateji 1950’lerden başlayarak uluslararası kuruluşların Türkiye gibi ülkelere dayattıkları bol olan üretim faktörünün, yani emeğin daha yoğun kullanıldığı sektörlerde uzmanlaşma programının tam tersini uygulayarak sermaye yoğun sektörlerde de belirli derecede bir endüstriyel temel geliştirmeyi başarmıştır. Ayrıca yerli burjuvazinin gelişimine olanak sağlamış, üstelik bunu yaparken 1980 sonrasında çok daha fazla hakkaniyetli bir bölüşümü sağlamıştır. Ek olarak da, dışarıdan ithal edilen metalleri yerli muadilleriyle ikame ettiği için katma değerini yurtiçinde kalmasını sağlamıştır. Dolayısı ile emperyalist kaynak yağmasına izin verilmemiştir.

Bunun tam tersini iddia eden tez ise küresel kapitalist genişlemenin tarihsel bir dönemine dikkat çekmektedir. 1960’ların başından itibaren Avrupalı ve Japon firmalar dünya pazarlarında ABD kökenli firmalarla ciddi bir rekabete girdiler. Özellikle ara malı, girdi ve yatırım malları üreten sektörlerde bu rekabet daha da yakıcıydı. Bu sektörlerde pazarın genişlemesi gerekiyordu. İthal ikameci sanayileşme rotasında ilerleyen azgelişmiş kapitalist ülkelerin büyüyen ithalat talebi özellikle ABD kökenli firmaların satış sorunlarını bir noktaya kadar çözmekteydi. Bu metalleri üreten sektörlerde hızlı bir teknolojik dönüşüm olduğu için kârlılık açısından reel ücretin baskılanmasına gerek kalmıyordu. Makul ölçülerde yükselen reel ücretler de bu sektörlerdeki aşırı kapasite yatırımının gerektirdiği talebi yaratabilmekteydi. 1960’larda ithal ikameci oyunu oynayan Latin Amerika ve Asya’daki pek çok kapitalist ülkede talep sorunu yaşanmamıştı. Buna ek olarak, azgelişmiş kapitalistlerdeki ithal ikameci sanayileşme modeli, tıpkı Türkiye örneğinde olduğu gibi, pek çok endüstriyel sektörde yabancı ortaklıklar için şans tanıyorlardı. Koruma duvarlarının ardında belirli bir oranda kârlılığı garanti altına alan bu model özellikle azgelişmiş ülkelerdeki sermaye gruplarıyla ortaklık kurmaya meyilli uluslararası şirketlerin işine geliyordu. Kısacası, bu görüşle göre ithal ikameci sanayileşme bir kopuşu değil daha üst perdeden bir bağımlılığı sağlıyordu.

Olumlu etkilerine rağmen tüm kapitalist gelişme deneyimlerinde olduğu gibi Türkiye kapitalizminin planlı kalkınma deneyimi de çelişkilerini arkasından sürükleyerek ilerliyordu. Öncelikle ithalata bağımlılık plan dönemleri geçtikçe artıyordu ve cari açık iyice kalıcılaşıyordu. İkincisi ihracatın ithalatı karşılama oranı genellikle düşük seviyelerdeydi ve bazen daha da düşüyordu.²⁶ Aynı zamanda KİT’lerin düşük fiyatlaması, yüksek yatırım atılımları

²⁶ Tam da aynı dönemde bazı açılardan benzer bir politika uygulayan Güney Kore’nin deneyimi Türkiye açısından ders değil ancak karşılaştırma olanağı sunacak sonuçlar yaratıyordu. Benzerlik bazı açılardan mevcuttu; ithal ikameciliğe bağlılık, yüksek koruma duvarları, ciddi anlamda dış kaynak kullanımı gibi. Ancak benzerlikler burada bitiyordu. Öncelikle Güney Kore’deki faşizan totaliter rejimde (General Park’ın 1960 darbesinin ardından) devlet özel sektör yatırımlarını yönlendirmek bir yana nerdeyse yönetiyordu. Emek, Türkiye’de ancak

ve bazı sektörlerin ve sermayenin bazı kesimlerinin nerdeyse tamamen vergi dışında tutulmaları nedeniyle kamu kesimi müzmin bir açık veriyordu ve bu açıkların finansmanı için Merkez Bankası'nın kıt kaynakları hoyratça kullanılıyordu. Dış borç stoku da giderek büyüyor, vadesi gelen anapara ve faiz ödemeleri yeniden borçlanmayı zorunlu kılıyordu. Dolayısıyla temelleri çürük bir yapılanma ortaya çıkmaktaydı. Ancak model yine de, arada bir bazı sıkıntılar yaşasa da, 1976'ya kadar görece başarılı bir şekilde işledi. Arada atlatılan sıkıntılar ise geçip gittikleri halde yükselen toplumsal ve sınıfsal huzursuzluklara katkıda bulundular. Örneğin 1960'ların sonunda yaşanan bir ödemeler dengesi bunalımı yine bir devalüasyonu zorunlu kıldı. 1969 devalüasyonu da belirli bir siyasal ve toplumsal sıkıntı yarattı.²⁷

Sorun dış kaynak cephesinde çıkacaktı. 1969 devalüasyonu bu kısa süreli bunalımı aşmak için yapıldı. Ancak bu aslında planlı kalkınmanın içsel dinamiklerinden kaynaklanıyordu. 1970'lerin başından itibaren bu baskı daha çok hissedilmeye başlandı. Hükümetler de sorunu hafifletmek için kısmi önlemler almaya başladılar. Birincisi Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) idi. Bu mevduatlar yabancıların dövizlerini Türkiye'ye getirerek mevduat hesabı açabilmelerine izin veriyordu. 1970'lerin başın-

İş Bankası Reklamı, 1960'lar

1980 sonrası uygulamaya koyulacak bölüşüm politikalarıyla bastırılıyor, sermaye açısından da inisiyatif ve fırsat yaratmak yerine, dikte ve cezalandırma yöntemleri kullanılıyordu. İkincisi, Kore'nin planlama deneyimlerinde Türkiye'ninkinde eksik olan teknoloji, ölçek ve sektör seçimi türünden noktalara çok dikkat ediliyordu. Üçüncüsü ihracat kapasitesi sürekli arttırılmaya çalışılıyordu. Gelişme merdiveninin ilk basamaklarında olan bir ülke ihracatı arttırmaya çalışıyor ise, teknolojik geriliğinin de etkisiyle, önünde tek bir alternatif oluyordu: reel ücretleri baskı altında düşük bir seviyede tutmak. Güney Kore bunu yaptı; bu anlamda bir ders çıkarılmamalı. Ülkemizde bazı iktisatçılar o zamanların Güney Kore'si ile şu anda benzer bir politika uygulayan Çin'e olan hayranlıklarını hiç gizlemediler. Oysa bu başarıların bedeli çalışan sınıfların yoğun sıkıntısıydı.

²⁷ Devalüasyon Ekim 1969'da yapıldı ve oranı %40'tı. Burada Yalçın Küçük'ün ilginç bir gözlemini aktarmakta yarar var. Küçük, Türkiye'de bir kural olarak büyük devalüasyonların, onları yapan siyasi iktidarları iktidardan ettiğini belirtir (Küçük, 1985: 110). 1946 devalüasyonunu yapan CHP 1950 seçimiyle gitmiştir. 1957'de devalüasyon yapan Menderes hükümeti 1960 darbesiyle devrilmiştir. 1969'da ve 1979'da büyük devalüasyonları yapan Demirel Hükümetleri de askeri müdahaleler sonucu devrilmişlerdir. Küçük'ün listesi burada bitmektedir. Ancak daha sonraki dönemler için de bir ilginç gözlem eklenebilir. DSP-ANAP-MHP koalisyonu 2000-2001 krizinin sıcağında, 19 Şubat 2001'de yüksek oranlı bir devalüasyon yaptı. 3 Kasım 2002 seçimlerinde koalisyon ortağı partilerden hiçbiri meclise giremedi. Biri siyasal hayattan çekildi. Diğeri resmi olarak yaşasa da, oy oranlarına bakıldığında, fiilen çekildi. Üçüncüsü ise uzun süreli bir bunalım dönemine giridi.

dan itibaren DÇM'lere izin veren bir mevzuat oluşturuldu, DÇM'ler konusunda belirli bir başarı elde edildi. Hükümetlerin güvendiği ikinci kaynak ise yurtdışında çalışan işçilerin yurda gönderdiği dövizlerdi. Özellikle 1973 yılında yurda giren işçi dövizleri 1 milyar Dolar'ı aştı. Bu dış kaynak baskısı bir nebze olsun esnetildi.

Ancak tüm bu güzel öykü küresel kapitalizmin diplerinden gelen güçlü bir dalga ile yıkılmak üzereydi. Küresel kapitalizm yeni bir kriz dönemine girmekteydi. 1960'ların sonundan itibaren özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde kârlılık göstergeleri aşağı doğru bir gidişata girdiler. Bu kötü gidişata siyasal çalkantılar ve iktisat politikası düzleminde ortaya çıkan değişimler de katkıda bulundu. İkinci Dünya Savaşı sırasında kurumsallaştırılan uluslararası kur ve ödemeler sistemi olan Bretton Woods sistemi ABD Başkanı Nixon tarafından 1972'de ortadan kaldırıldı. Bu sistem Dolar'ın altına sabit bir pariteyle bağlanmasını sağlıyordu. Böylece küresel bir parasal enflasyonu engellemiş oluyordu. Ancak sistemin ayakta kalabilmesi için küresel ekonomide ABD'nin Dolar'ın tek hâkimi olması ve ABD'nin fazla veren bir ekonomi konumunda olması gerekiyordu. Fakat Vietnam Savaşı'nın şiddetlenmesiyle birlikte (1960'ların ikinci yarısı) ABD askeri harcamaları kapitalist âleme sürekli Dolar akıtmaya başladı. Üstelik ABD savaşın hemen ertesindeki ayrıcalıklı konumunu yitirmeye başlamıştı. Özellikle Avrupalı ve Japon firmaların hızlı bir gelişme göstererek ABD piyasalarına yatırım ve ihracat yapar hale gelmeleri ABD'nin fazlalarını eritmeye başlamıştı bile. Tüm bu gelişmelerin etkisiyle ABD dışında muazzam bir Dolar birikimi ortaya çıkmıştı ve bu birikim ABD'nin sahip olduğu altın rezervi üzerinde hak demekti. Oysa ABD'nin altın rezervleri bunu karşılamaktan uzaktı. Kısacası aynı değer üzerinden dolar sağlaması mümkün değildi. ABD lehine işleyen sistem şimdi onun sırtında yük olmuştu. Nixon ölüm fermanını imzaladı.

Ancak dönem içinde tüm kapitalist âlemi sarsacak önemli siyasal çalkantılar da vardı. 1970'lerde iki petrol şoku yaşandı. 1974'de petrol üreticisi ülkeler karteli OPEC 1973 Arap-İsrail Savaşı'nda tutumundan dolayı kapitalist dünyayı cezalandırmaya karar verdi. Bazı gelişmiş kapitalist ülkelere, İsrail'e silah sattıkları için, petrol ambargosu uygulamaya başladı. Geri kalanı için ise petrolün varil fiyatı artırıldı. Petrolün varil başına fiyatı 3 Dolar'dan 12 Dolar'a çıktı. Hâlihazırda kâr oranlarının düştüğü kapitalizm için bu gerçekten büyük bir şoktu, sabit sermayenin fiyat düzeyinde şişmesi anlamına gelen bu artış kâr oranının daha fazla düşmesine yol açtı.

Bu gelişmelerden Türkiye başta olumsuz etkilense de sonrasında ortaya çıkan gelişmeleri kendisine benzer diğer ülkeler gibi kullanmayı başardı. Petrol fiyatının çok yüksek oranlarda artışı ithalat faturasının patlaması anlamına geliyordu. Ayrıca dünya kapitalizmi daralma ile baş etmeye çalışırken Türkiye'nin ihraç pazarı da daraldı. Bu gelişmeler sonucunda cari açık giderek büyüdü. Dış kaynak gereği arttı. Ancak tam da bu sırada en azından kısa vadede olumlu bir gelişme yaşandı. Petrol fiyatlarını çok büyük oranlarda artıran petrol üreticisi ülkelerin elinde muazzam Dolar rezervleri birikmişti, bu ülkelerin önemli bir bölümü artık Petrodolar olarak adlandırılan birikimlerini özellikle Avrupa bankalarına yatırdı.

lar. Avrupa bankaları ise bu beklenmedik fırsatı uluslararası sermaye pazarında kredi yaratarak değerlendirdiler. Henüz faiz oranları tüm kapitalist âlemde çok düşük seviyelerde idi. Özellikle Türkiye gibi acil dış kaynağa ihtiyacı olan ülkeler bu ucuz ve bol kaynağı bolca kullanmaya başladılar. Fakat bu Türkiye gibi ülkelerin dış borç stokunu olağanüstü düzeylere çıkardı, bunun acısı 1970'lerin sonunda feci bir şekilde çıkacaktı. Ancak kısa vadede işler iyi gitti ve Türkiye 1973-1976 döneminde yüksek büyüme hızlarını tutturabilirdi. Yüksek büyüme hızları görece enflasyonist bir ortamda gerçekleşti, üstelik yükselen enflasyona sürekli gerileyen ihracat performansı eşlik ediyordu. Fırtına tohumları ekiliyordu.

1970'ler siyasal çalkantıların ve sınıf çatışmalarının yoğun olduğu yıllardı. 1970 ile 1976 yılları arasındaki iktisadî büyüme belirli bir noktaya kadar yatıştırıcı etkiye sahip oldu. Ancak 1977 yılına gelindiğinde hem içerideki dengeler hem de dış dengeler altüstü oldu. Bu yıl Bülent Ecevit'in liderliğinde kendisini ortanın soluna yerleştiren CHP büyük bir seçim zaferi kazanarak iktidar oldu. Bu seçim zaferinin ardında yükselen işçi sınıfı hareketi ve sol radikalizm yatıyordu. Sınıf savaşımında ve siyasal çatışmalarda bölünerek büyüyen siyasal sol bu yıllarda tüm enerjisini Ecevit'i iktidar yapabilmek için harcadı.

Selda Bağcan, Bülent Ecevit'in yeni CHP'sinden alt sınıfların neler umduğunu popüler bir türküyü dile getiriyordu.

sevgili gardaşım, canım karaoğlan
bizim yüzümüze gülecekse gel
asık surat, göbeklerden usandık
adamca bakmayı bilecekse gel

hey dost, hey dost, hey dost
bilecekse gel

bilirsin ki bizim köyün yolu yok
hökümete uğrayacak kolu yok
bizim derdimizin sağı-solu yok
açlığa bir çare bulacaksa gel

hey dost, hey dost, hey dost
bulacaksa gel

"rey" dediniz, "oy" dediniz, "al!" dedik
yüzyıllardır gözü bağlı yalvardık
tarla tarla diken yolduk, bel kırdık
yoksulluğa tırpan çalacaksa gel

hey dost, hey dost, hey dost
çalacaksa gel

hiç benzeme sen de evvel gelene
çünkü karnımız tok böyle yalana
bir sözüm yok milletini sevene
yani halka kurban olacaksan gel

hey dost, hey dost, hey dost
olacaksa gel

karaoğlan halkıyla beraber olur
haksızın hakkından haklılar gelir
millet verdiği geri de alır
kara bahta ak gün salacaksa gel

hey dost, hey dost, hey dost
salacaksa gel

Selda Bağcan (1976)

Burjuvazinin çeşitli kesimleri ve uluslararası sermaye örgütleri bir süreden beri ücretler ve fiyatların dondurulması konusunda baskı yapmaktaydılar. Kısacası çubuğu tersine çevirmeye çalışmaktaydılar, ancak Türkiye sınıf savaşımının ve siyasal çatışmaların ortasında nerdeyse bir iç savaş yaşıyordu. Bu türden iktisadî politikalar ise ancak uslu ve uyumlu bir işçi sınıfının varlığında hayata geçirilebilirdi. Ancak tüm umutlara rağmen Ecevit hükümeti, siyasal ve iktisadî nedenlerle, kendisini iktidara getiren çalışan halk sınıflarının beklentilerini yerine getiremeden kısa sürede görevi bıraktı. 1977 yılında vadesi gelen borç ve anapara ödemeleri vardı. Ancak yeterli döviz yoktu, yeniden borçlanmak üzere uluslararası piyasalara çıkıldı. Ancak yenden borçlanmak için uluslararası sermaye örgütlerinin iktisadî yapıya istikrar kazandırma (stabilizasyon) konusunda artan isteklerine cevap vermek gerekiyordu. Kredi kanalları tıkanıdığı için bir stabilizasyonun gereklerinin (ücretlerin dondurulması, KİT fiyatları da dahil tüm fiyatların serbest bırakılması, daraltıcı para ve maliye politikaları) yerine getirilmesi gerekiyordu. Oysa emekçilerin büyük bir desteğiyle iktidara gelen Ecevit hükümeti, Boratav’ın haklı olarak belirttiği gibi, bunu siyasi bir intihar olarak görüyordu (Boratav, 1990: 116). Ecevit sonrasında kurulan Demirel hükümeti burjuvazinin ve uluslararası sermayenin isteklerini yerine getirme konusunda daha dirayetli olmak istedi ancak siyasal ortam buna müsaade etmedi. Grev ve grevlerde kaybedilen işgünü sayısındaki artış ve özellikle destek grevlerinin yoğun biçimde ortaya çıkışı işçi sınıfının 1977 ile 1979 arasında sermayenin bunalımı aşmak için uygulamaya çalıştığı programa oldukça başarılı bir şekilde direndiğini göstermektedir. Ancak 1977-1979 arasında özellikle döviz pozisyonundaki bozulma ve dış kaynak kıtlığı kaldırılamaz duruma gelmişti.²⁸ Kıtliklar baş gösterdi, karaborsa ve vurgunculuk aldı yürüdü. Reel ücretler hızla aşınmaya başladı. Bu ortamda burjuvazi giderek siyasallaştı. Burjuvazinin örgütleri iç siyasete giderek daha müdahil duruma geldiler ve acil önlem isteklerini daha yüksek perdeden duyurmaya başladılar. İki örgüt çok önemliydi. Türkiye İşveren Konfederasyonu (TİSK) ve Türkiye Sanayici İşadamları Derneği (TÜSİAD). Birincisi özellikle küçük ve orta ölçekte firmaların sahibi burjuvaziyi temsil ederken, ikincisi büyük sanayi burjuvazisinin örgütü olarak 1971 yılında kurulmuştu. Özellikle ikincisi 1977 ile 1979 arasında IMF destekli istikrar politikalarının has savunucusu olacaktı, hatta bu uğurda 1979 yılında görevi devralan Ecevit hükümetine açık savaş açacaktı.²⁹

Dış borç ve döviz krizi giderek büyüyordu. Tam da bu sırada ikinci petrol şoku geldi. OPEC petrol fiyatını 1979 yılında bir kez daha, ancak daha düşük bir oranda, yükseltti. Artık

²⁸ Bu bunalım döneminin daha ayrıntılı bir incelemesi için Türel (2011a)’da “Türkiye’de 1978-1979 Bunalımı ve Merkezi İktisadi Planlama” başlıklı bölüme bakılabilir.

²⁹ Ecevit hükümeti 1979 yılında göreve başladı. İşveren örgütleri ile IMF’in istediği istikrar önlemlerini uygulama konusunda ağırdan alınca TÜSİAD gazetelere açık ilanlar vererek Ecevit hükümetini topa tuttu.

Türkiye gerçekten "70 sente muhtaç"³⁰ vaziyetteydi ve yoğun sınıf savaşı çatışmaları yaşıyordu. 24 Ocak Kararları'na ve 12 Eylül Askeri Darbesi'ne kapı ardına kadar açılmıştı.

V) Ön Yeni-Liberalizm: 1980-1989

Yukarıda anlatıldığı gibi ithal ikameci büyüme modelinin sürdürülemezliği 1974 yılındaki birinci petrol krizinde iyice belirginleşirken, 1979 yılındaki ikinci kriz kesin noktayı koymuştur. 1970'lerin başından itibaren Türkiye'nin konumu ve bölgesindeki siyasi krizler nedeniyle iktisadî olmayan beklentilerle sürdürülebilir resmi dış borçlanma ve bunun yanında DÇM ve Almanya'daki Türk işçilerinin yurda gönderdikleri gelirleriyle kısmen rahatlatılan döviz kısıtı krizin ertelenmesine neden olmuştur. Görünürdeki sorun sanayinin gerek duyduğu ithal girdileri satın almak için yeterli döviz yaratılamamasıdır. Bunun altında yatan ithal ikameci yapıya sahip sanayinin uluslararası rekabet gücünün beklenen seviyeye yükselmemesi, üretim maliyetlerinin yapay iç fiyatlandırma yoluyla dahi dünya fiyatlarının üzerinde kalması ve ithalat bağımlılığının azalmak yerine artmasıdır.³¹ Bu sürecin bir sonucu da devletin resmi dış borçlanma yoluyla dünyadan kaynak elde ederek bunu özel kesime düşük maliyetle sunmaktayken, özel sektörün dış piyasalardan döviz elde edecek bir faaliyeti bulunmaması nedeniyle dünyanın geri kalanı karşısında sürdürülmesi sadece siyasi koşul ve gerekçelere bağlı bir ulusal finansman sisteminin doğmasıdır. Bu süreçten en çok nemalanan yukarıda açıklanan ithal ikameci dönemde oluşmuş ve her biri bir ticaret bankasını da içeren holding grupları olmuştur. Bir yandan korunmuş iç piyasada rekabetten bağışık tutulurken öte yandan döviz kısıtını doğrudan göğüslemekten muaf olmuşlardır. Bu kurgudaki kâr gelirlerinin önemli bir kısmı da holding grubunun faaliyetlerinin merkezinde bulunan yabancı sermayeyle ortak girişimler üzerinden telif, isim ve marka ödemeleri olarak yabancı ortaklara gitmiştir.

Bu yapının ulusal sistemde ortaya çıkan sürdürülemezliği 1960'ların sonundan itibaren işçi sınıfıyla hem kamu hem de özel sermaye arasındaki gerginliğin basamak basamak yükselmesinden de gözlenebilir. Rekabet gücünün artırılmasının iki yolu denenmiştir. Bunlardan en belirgin olanı bölüşüm üzerinden gerçekleşmiş, ikincisi ise daha ürkek biçimde para politikasına dayandırılmıştır. Türk parasının değerinin düşürülmesi yoluyla uluslararası rekabet gücü tetiklenmeye çalışılsa da bu hem geçici hem de ulusal algıda büyük dirençle karşılaşılan bir yol olmuştur (bkz. dipnot 28). Özellikle kamu kesiminde ve onun örgütsel gölgesinde gelişen özel sektörde iyi örgütlenmiş işçi sınıfı, aleyhine çevrilmeye çalışılan bölüşüm politikalarına şiddetle direnmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin bu iktisadî çıkmazın sonucu olduğuna dair kuvvetli bir görüş vardır. Aynı yıl darbeden aylar önce Devlet

³⁰ Süleyman Demirel'in o dönem yaşanan döviz darboğazını anlatmak için sarfettiği söz.

³¹ Sanayileşme politikasındaki krizin iyi bir incelemesi için bkz. Barkey, 1990.

Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan ve 24 Ocak Kararları olarak bilinen iktisat politikası programı darbenin sivil inisiyatifi ve kurumlarını ortadan kaldırmasıyla uygulamaya konulmuştur. İşçi sınıfının iktisadî tüm örgütlenmeleri kapatılmış ve grev yasaklanmıştır. Sermayenin rekabet gücünü artırma hedefi için tek bir hamleyle ücret maliyetinin zor yoluyla baskılanması sağlanmıştır. Ulusal paranın değeri hakkındaki tarihsel endişe ordunun ideolojik manevralarıyla bertaraf edilerek kuvvetli bir devalüasyonla eş zamanlı biçimde 1984 yılında ticaret serbestleştirilmiştir. Bununla birlikte, daha sonra bir yolsuzluk furyasına dönüşecek olan ihracatı teşvik uygulamasıyla ihracatta ve dolayısıyla döviz kazancında 1988 yılına dek görece bir başarı elde edilmiştir. Kamu yatırımlarında azalma yerine bir artış gerçekleşmiş ancak doğrudan üretimden çekilerek alt yapı yatırımlarına yönlendirilmiştir.³² Bu süreçteki ihracat kompozisyonu Türkiye’nin daha önceki dönemlerdeki sanayileşme çabalarını boşa çıkarırcasına sınaî metaların aleyhine şekillenmiştir ve uluslararası işbölümünde bir geriye dönüşü işaret etmektedir. Yani, döviz yaratma konusundaki bu kısmî başarının arkasında dört etken sayılabilir: Türk Lirası’nın devalüasyonla değer kaybetmesi; işgücü maliyetlerinin zorla baskılanması; sanayileşme hedeflerinin yeniden yapılandırılmak yerine temelde rafa kaldırılması;³³ kamu kaynakları kullanımının sermaye lehine yeniden düzenlenmesi. Bu dördü de iktisat politikalarının açıkça sermaye lehine ve emek aleyhine değiştirilmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca hükümetin elini bu politikaları uygulama açısından güçlendiren 24 Ocak kararlarının uygulanmasından büyük memnuniyet duyan uluslar arası sermaye örgütlerinin (IMF ve Dünya Bankası) dış finansman açısından oldukça cömert davranmaları olmuştur. Türkiye 1985 yılına kadar faiz ödemelerinden muaf tutulmuştur (Ekinçi, 1998: 7).

³² Dönemin kamu maliyesi hakkında daha geniş bir çalışma için bkz. Celâsun, 1990.

³³ Sanayileşme programındaki dönüşüm konusunda kısa ama kapsayıcı bir çalışma için bkz. Şenses, 1989.

1980 Eurovision Şarkı Yarışması'nda Türkiye'yi Ajda Pekkan "Pet'r Oil" adlı şarkıyla temsil etmişti. Pekkan çaresizce ulusal ekonomik bağımlılığımızı haykırıyordu:

Sen gelmeden önce her yer karanlık
Dünya ıssız dünya durgundu bilmem niçin
Her yerde aradım tatlı bir ışık
Bir ateş bul gönlümü ısıtmak için

Sen gelince sanki bir güneş doğdu
Aydınlık günüm gecem artık çok güzel hayat
Sanki herşey birden bambaşka oldu
Sensiz ne kadar zormuş meğer ne güçmüş hayat

Aman petrol, canım petrol
Artık sana sana muhtacım petrol
Elinde petrol, sonunda petrol
Artık dizginlerim senin elinde petrol

Öyle gururlusun giremem yanına
Girmişsin kimbilir kaç aşığın kanına
Dolardan marktan başka laf çıkmaz dilinden
Neler neler çekiyorum senin elinden

Nice zengin dilber düşmüş ardına
Düş başka gerçek başka yar olmazsın sen bana
Belki gideceksin bir gün gerçekten
İşte senin ardından ağlıyorum şimdiden

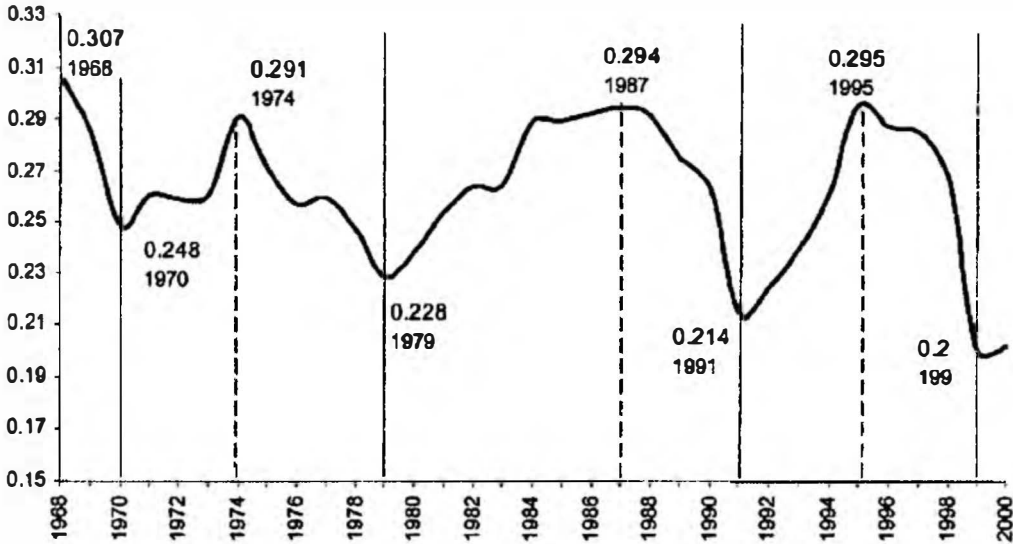

Bu politikaların siyasî olarak sürdürülebilirliği 1982 yılında parlamenter demokrasiye dönülmesinden itibaren devamlı sınanmıştır. İşçi sınıfının karşı koyuşu 1989 Bahar eylemlilikleriyle en üst seviyeye ulaşmış, bunun yanında da devalüasyon imkânları tükenmiş ve ihracatta teşvik programları ülkenin borçlu olduğu dış dünyanın temsilcisi konumundaki Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) baskılarıyla terk edilmek zorunda kalmıştır (Öniş, 1991). Bu ön yeni-liberal politikalar döviz kısıtının kalıcı şekilde aşılmasında başarılı olamayınca dış dünyadan finansman sağlamanın çaresi serbest bir ulusal finans sistemine geçişte aranmıştır. 1989 yılı, ulusal paranın değeri hakkındaki tarihsel kaygının kurumsallaşmış hali olan 1930 tarihli Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun'un, 32 sayılı kararname ile tasfiyesine tanık olacaktır. Türkiye'nin içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkeler grubunun neredeyse tamamı bu yıllarda, ithal ikameci dönemde geliştirebildikleri rekabet gücüyle ters ve gelişmiş ülkeler ve temsilcisi olan uluslararası iktisadî örgütlere olan borçluluk seviyeleriyle doğru orantılı bir düzeyde ulusal ekonomileri

yabancı sermayeye açmak konusunda baskı altında kalmışlardır. Uluslararası iktisadî hiyerarşik yapı içinde, ulusal finans hesaplarını sonuna kadar serbestleştirerek yabancı sermaye girişini büyümenin merkezine yerleştiren birçoğu 1990'lara gelindiğinde yeni bir ad edinmiştir: Yükselen piyasa ekonomileri.

Şekil 2 tüm finans dışı kapitalist (kâr amaçlı) üretim yapan sektörlerdeki ortalama kâr oranını göstermekte. Oranda 1974 yılında başlayan keskin düşüş 1980 yılında tersine dönerek 1988 yılına dek önemli bir artış sergilemiştir. Ücret baskılaması stratejisinin siyasî sonuna ulaşılmasından sonra 1991 yılına dek yine keskin bir düşüş yaşanmıştır.³⁴ 1968 yılında, bu sektörlerdeki toplam hasılanın %40 civarındaki kısmı kâr geliri olarak, %60 civarı da ücret olarak işçi sınıfına bölüştürülürken, 1980'lerin sonunda bu tam tersine dönmüş ve genel anlamda sermaye toplam hasıladan %60 civarında, işçi sınıfı ücret geliri olarak %40 civarında pay almıştır. Bu süreç önemli ölçüde kamu payının bulunduğu ve işçi sınıfının görece daha örgütlü olduğu imalat sanayi için daha da keskindir. 1968-78 arası %25 olan kâr payı 1985 yılına gelindiğinde %60 seviyesine ulaşmıştır (Eres, 2007: 117, 123).

Şekil 2. Tüm Finans Dışı Kapitalist Sektörlerde Ortalama Kâr Oranı, 1968-2000³⁵

³⁴ Erinç Yeldan 1990'ların başında ücretlerin baskılanmasma dayalı klasik sermaye birikimi sürecinin sonuna geldiğini belirtmektedir (Yeldan, 2001: 49).

³⁵ Eres, 2007'den alınmıştır.

1950'lerden beri yavaşlayarak da olsa eriyen orta ve küçük ölçekteki aile tarım işletmeleri 1980 sonrasında iktisat politikaları açısından ihmal edilebilecek düzeyde azalmış ve sonucunda siyasî nüfuzlarını yitirmişlerdir (Pamuk, 2009: 72). 1980'ler boyunca yeni-liberalizmin tarım ayağını oluşturan serbestleşme, tarım destek programları ve uluslararası piyasalara karşı korumaların kademeli olarak tasfiyesini içermektedir. Küçük köylü üretiminin sınaî üretim karşısındaki fiyata dayalı göreceli gücünü özetleyen tarımın iç ticaret hadleri bu dönemin küçük köylünün aleyhine işlediğini göstermektedir. Köylü lehine hadlerde 1960'larda başlayan yükseliş (1968-78 arası % 31'lik bir artış) 1978 yılında sonlanmış ve 1988'e kadar köylü aleyhine toplam %46,6'lık bir düşüş sergilemiştir (Boratav, 2009: 12).

1980 Haziran ayında faiz oranları üzerindeki tavan fiyat kısıtı uygulamasının kaldırılmasının sonucunda 1982'de Banker Krizi patlak vermiştir. Borçlanmayı daha çok borçlanma yoluyla karşılayan sürdürülemez küçük finans maceraları (Ponzi finans) ve holdinglerin bir parçası olan büyük bankaların oluşturduğu bankacılık sisteminin yetersizliği nedeniyle 1983 yılında mevduat faiz haddinin belirlenmesi, ancak 1987'de gerisin geriye piyasaya devredilmek üzere, tekrar Merkez Bankası'na geçmiştir. Finansallaşmanın bu başlangıç sürecinde rantıye kesimi belirginleşmeye başlamış, holdinglere ait bankalar, bu kuruluşların toplam iktisadî faaliyetlerinde giderek artan bir yere sahip olmuşlardır.

24 Ocak kararlarıyla ilan edilen kamunun iktisadî hayattan çekilmesi süreci oldukça yavaş işletebilmiştir. Özelleştirmeler gerek kamudaki işçi sınıfı, gerekse kamu bürokrasisi tarafından büyük dirençle karşılaşmıştır. Yasal düzenlemeler bu direnişte uzun süre başarılı bir silah olarak kullanılmıştır.

Kürt Sorunu ve Türkiye Ekonomisi

Cumhuriyet'in başlangıcında iktisadî anlamda neredeyse sadece toprak dağılımı açısından ülkenin geri kalanından farklı olan Güney Doğu Anadolu bölgesi ekonominin tüm dönem boyunca gerçekleştirdiği gelişmeden eşitsiz pay almıştır. Toprağa dayalı üretim ilişkilerinin çözülmemesi ve hatta çeşitli uygulamalarla değişmeden kalmasının sağlanmış olmasının bunda önemli payı vardır. Bölgesel iktisadî gelişim eşitsizliğinin bölgede yoğunlukla yerleşik Kürt nüfusuyla, yani etnik farklılıkla birleşmesi, Türkiye'nin 1980'lerin ortasından itibaren ağır biçimde yaşadığı Kürt sorununun sadece iktisadî temelini oluşturmaktadır.

Siyasi ve askeri soruna dönüşecek bu gelişmenin de iktisadî yapı üzerinde iki kanaldan önemli etkileri olmuştur. İlki, bölgedeki savaşın askeri ve ilgili harcamaları önemli ölçüde artırmasının kamu bütçe açıklarını önemli düzeyde artırmasıdır. İkincisi ise, çatışmaların artarak devam etmesiyle, özellikle 1990'ların başından itibaren önemli bir iç göç yaşanmış olmasıdır. Görece sanayileşmiş Batı Anadolu ve bölgenin çevresindeki merkez şehirlere (Mersin, Adana, Antep gibi) doğru yaşanan göç yedek işgücü ordusunu besleyerek, ortalama reel ücretler üzerinde uygulanan baskı politikalarını kolaylaştırmıştır. Bu nedenle göç edenler de çoklukla, verimsiz tarım sektöründen

verimli sanayiye ya da çevresindeki yeniden üretim faaliyetlerine kayarak kazanılan verim artışından ücret üzerinden faydalanmak şöyle dursun, yaşam koşulları açısından önemli kayıplar yaşamışlardır. Bu süreç sonuçta etnik kökenden bağımsız işçi sınıfının tamamını olumsuz etkilemiştir. Bölgedeki sorunların aldığı siyasi ve askeri boyut, bölgede tarımsal kapitalizmin geliştirilmesine yönelik Güney Doğu Anadolu Projesi'nin bölgesel eşitsizliğe sunduğu kısmî çözümün dahi gerçekleşmesinin önünde engel olmuştur.

VI) Bunalımlı Yeni-liberalizm: 1990-2001

1989 yılını bir dönüm noktası yapan ve sonrasında Türkiye ekonomisinin seyrini belirleyen gelişme yukarıda değinildiği gibi sermaye hesabının serbestleştirilmesidir. Bu dönemin bunalımlı olarak nitelendirilmesinin temel nedeni de finansal serbesti ile yakından ilgili olarak ortaya çıkan iki büyük finansal krizdir: 1994 ve 2000-2001 krizleri. İçinde bulunduğu ülkeler grubundakilerin hemen hepsinin acı şekilde tecrübe ettikleri bu mükerrer krizler dönemini anlamlandırabilmek için Türkiye'nin de kalıcı biçimde yer tuttuğu uluslararası işbölümü yapısındaki gelişmelere kısaca değinmekte yarar var.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında beliren ve kalıcılaşmaya başlayan iktisadî hiyerarşik ülkeler sıralamasında 1970'lerden itibaren bazı değişiklikler gerçekleşmiştir. Başarılı sermaye birikimini savaş sonrası dünyanın yeniden (Avrupa) ya da en baştan (sömürge sonrası yeni ulus devletler) inşası çerçevesinde gerçekleştiren Amerika Birleşik Devletleri, 1960'larda hissedilmeye başlanan ve 1970'lerde belirginleşen bir uluslararası rekabetle karşı karşıya kaldı. Öncü sektörlerde yükselen bu rekabet, bir yandan Avrupa'da yeniden inşası tamamlanan, öte yandan Güney Doğu Asya'da yükselen ekonomilerden gelmekteydi (Brenner, 2007). Reel ekonomilerde kapasite fazlasının duraksattığı yatırımlar parasal sermaye olarak kalma eğilimini artırdıkça merkez ülkelerdeki yönetimlerin üzerinde finansal serbestleşme yönünde baskılar arttı ve nihayet Başkan Ronald Reagan'ın onayıyla 1979-81 arasında Federal Rezerv başkanı Paul Volcker'in faizleri keskin biçimde yükseltmek üzere azad etmesi finansallaşma sürecini başlatmış oldu. Yerli reel ekonomilerde yeterli kazanç bulamayan sermaye uluslararası bir finans şebekesinin çekimine giriyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki, yukarıda 1980'ler Türkiye'si için bahsedilen, ücretlerin baskılanmasıyla rekabet edebilirliğin artırılması politikaları merkez ülkelerde de (özellikle ABD'de Reagan ve Birleşik Krallık'ta Margaret Thatcher'ın önderliklerinde) işçi sınıfının aleyhine yeniden düzenlemeler yoluyla uygulanmıştır.

Avcı güdüleriyle hareket eden para sermaye, Türkiye gibi döviz kısıtını aşma umuduy-la finansal serbestleşme yolunu seçen ulusal ekonomilere, çoklukla gerçek kârlılık ölçütlerinden bağımsız biçimde, kısa dönemli çıkarlarla girip çıkmaya başlamıştır. Bunun yanında

eriyen altın rezervlerinin desteklemeye yetmemesi sonucunda Amerika Birleşik Devletleri Dolar'ın sabit altın karşılığını kaldırdı. 1976 yılına gelindiğinde tüm hâkim ulusal paralar dalgalı kura geçmişlerdi. Bretton Woods olarak adlandırılan ulusal paraların sabit kurdan Amerikan Dolar'ına ve Dolar'ın da sabit bir oranda altın karşılığa bağlandığı sistem sonlanmış oldu. Türkiye 24 Ocak kararlarıyla dalgalı kur sistemine geçti.

Ulusal paranın diğer paralar cinsinden değerinin (döviz kuru) piyasanın belirlenimine bırakılması ve aynı zamanda sermaye hesabının (yabancı sermaye giriş-çıkışlarının) serbestleştirilmesinin Türkiye gibi ülkeler açısından önemli sonuçları olmuştur. Paranın değeri sadece dış ticaretin baskın olduğu cari işlemler dengesine göre değil – ki bu, yukarıda belirtildiği gibi rekabet gücü zayıflığından kaynaklanan ticaret açığının yarattığı döviz kısıtına karşılık gelmektedir – aynı zamanda döviz cinsinden hem yerli hem de yabancı sermayenin finansal amaçlarla ülkeye girip çıkmasıyla da belirlenecektir. Finansal beklentilerin en önemli özelliği iştirak ettiği yatırımın uzun dönemli gerçek kârlılığıyla neredeyse hiç ilgili olmamasıdır. Bu işlemlere aracı olan borçlanma araçlarının teknik olarak içerdikleri vadeler dahi bir kısıt teşkil etmemektedir. Bir başka deyişle finansal yatırım daha en başından, ne ilgili fiziksel yatırımın vadesini ne de yatırım aracının üzerindeki vadeyi beklemek üzere yapılmamaktadır. Yatırım aracı ya da enstrümanın piyasadaki alacağı beklenen değer tek belirleyendir. Bir ulusal ekonominin büyümesini, hatta normal (tam kapasiteye yakın) işleyebilmesini yabancı sermaye girişine dayandırmasının ve yabancı sermaye giriş ve çıkışlarının o ulusal ekonominin büyüme ya da işleyiş öznelerinin (firmalar, işletmeler) gerçek başarısıyla herhangi bir ilgisinin olmamasının sonuçları tahmin edilebilir: Meksika ilk 1982 iflasının ardından yukarıda açıklanan mekanizma çerçevesinde 1994-95 yıllarında, Arjantin 1995 ve 2001 yıllarında, Güneydoğu Asya ülkeleri bir grup olarak 1997 yılında, Rusya 1998 yılında, Brezilya 1998 ve 2002 yıllarında ağır finansal krizler tecrübe etmişlerdir (Erdem, 2007: 130).

Türkiye ekonomisinin bu uluslararası mekanizmaya uyarlanması aynı zamanda kamu bütçe açığının sürdürülebilmesi için tasarlanan, Hazinesinin tahvil ve bono pazarlamaya başlamasını da içermektedir. İthal ikameci dönemde birikmiş kamu borcunun özel sektörün gelir yaratımından karşılanamamasının üzerine bir de 1980'li yılların ortalarından itibaren sermaye gelirlerinden alınan vergilerin sürekli düşürülmesi ve serbestleşmeyle ortaya çıkan finansal krizlerin zararlarının kamu tarafından yüklenilmesi yeni bir iç borçlanma sistemini gerekli kılmıştır. 1985'te başlayan bu uygulama bütçede giderek daha da artan bir iç borç faiz ödemeleri kaleminin oluşmasına neden olmuştur. Faiz oranları, devam eden enflasyonist baskıların getirinin cazibesini bastırmaması için oldukça yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bankacılık sistemi kısa sürede bu iç borç imkânlarıyla dış borçlanma yollarının farkına varacaktır. Kamu borcunun uluslararası piyasalarda pazarlanması süreci büyük bankaları holding gruplarının reel faaliyetlerinin iç finansörü olma konumundan çıkartarak kamuya da-

yalı tam rantiyeye kuruluşlarına dönüştürmüştür. Holdingler bünyesinde 1980’li yıllardan itibaren öne çıkan ticari bankalar kendileriyle birlikte holding gruplarının iktisadî faaliyetlerinin de rantiyeleşmesinin aracı olmuşlardır. Bunun yanında bu işlemler bankacılık sistemiy-le sınırlı olmadığından yeni bir rantiyeye kesimi de ortaya çıkmıştır.

Bu oluşum içerisinde yabancı sermayeyi çekebilmek adına Türk lirası aşırı değerli ve faiz oranı yüksek tutulunca Cumhuriyet tarihinin o güne kadarki en büyük cari ve bütçe açıklarına sahip olan kırılğan bir ekonomi ortaya çıkmıştır. Hükümetin bu döngüyü kırma amacıyla iç borçlanma mekanizmasını yavaşlatma girişimi ters tepmiş ve avcı sermayenin saldırısı geç kalmamış, borçlanma ve hisse senetlerine akan sıcak para ani bir hareketle tersine dönmüş ve 1994 yılının Nisan ayında finansal kriz patlak vermiştir (Erdem, 2007: 132).

Krizin hemen ardından, IMF’nin gözetiminde ve onayıyla kurgulanan 5 Nisan kararıyla, kaynak yaratma kapasitesi yok olmuş ekonomiyi ölümden döndürmek üzere her kesimin bedel ödeyeceği ilan edilmesine rağmen iç ve dış rantiyeye kesimine karşı herhangi bir tedbir alma imkanı bulunmamaktaydı. Önemli miktarda kaynak ve servet ülke dışına kaçmıştı. Bedel ücretliler ve belli oranda da üretici sermayeye ödetilmiştir. Kamunun borçlanma gerekliliği daraltılmaya çalışılırken faiz ödemelerine dokunulmamıştır. Oysaki özellikle 1985’ten itibaren bu gerekliliğin temel belirleyeni faiz ve anapara ödemeleri olmuştu. Rantiyenin ulusal ekonomideki işleyiş aracına dönüşen bankacılık sistemi ve aracı kuruluşların düzenlenmesi ve disipline edilmesi için bir şey yapılmayacaktı. Sadece, Merkez Bankası’nın özerkliğinin, yani kamudan bağımsız karar alabilme gücünün artırılmasına yönelik bazı düzenlemelere gidilmiştir.

Tedbirlerin temel hedefi kamu borçlarının istikrarlı ama yüksek enflasyon altında sürdürülebilir seviyeye getirilmesiydi. Kamu gelirlerinin sermaye ve rantiyeye gelirlerinden alınacak vergilerle artırılması yerine genel tüketim vergilerine işaret edilmişti. Harcamalar tarafında yapılanlar ise kamu çalışanlarının ücret ödemelerinin kısılması ve belli oranda da üretici sermayenin aleyhine KİT’lerle ilgili düzenlemelere dayalıydı. Özelleştirmelerin ertelenmesinin artık sonuna yaklaşıyordu. Direncin önemli ayağını oluşturan işçi sınıfı, ortaya çıkan yaygın ve yüksek işsizlikle birlikte örgütlülüğünü ve sonucunda etkisini büyük oranda yitirmişti. Mali disiplin peşinde daraltıcı maliye politikasıyla ekonomi % 5,4 oranında küçüldü. İşçi sınıfının kazanılmış haklarından en son sosyal güvenlik sistemine göz koyulmuştu. Tarımsal destekler de bu düzenlemede payını aldı.

Bu daraltıcı politikalar herhangi bir finansal kriz olmadan dahi 1999 yılında ekonominin % 3,4 oranında küçülmesine neden olmuştur.

İç borçlanma düzenlemeleri ve uluslararası sermaye hareketleri arasında kurulu mekanizma hala geçerliliğini korurken Aralık 1999’da hükümet enflasyonu kesin olarak düşürme hedefini temel alan bir programa kendini bağladı. Bu program 5 Nisan kararlarının içerdiği

tarım kesimi ve çalışan kesimle kamu arasındaki ilişkinin yeniden düzenlenmesinin aslında yüksek dış destekle tam olarak hayata geçirilmesini içeriyordu.

2000 yılının Kasım ayında, 5 Nisan kararları ve 1999 enflasyonla mücadele programlarının el sürmeden olduğu gibi bıraktıkları mekanizma bir kez daha işlemiş Türk Lirası'nın değeri hakkında duyulan endişe genelleşerek ani çıkışlarla yeni bir finansal kriz ortaya çıkmıştır. Büyük bir borçlanma, yüksek faiz ve IMF desteğiyle bir süre savuşturulabilen saldırı 2001 Şubat ayında tekrarlanmış ve büyük bir iktisadî krize dönüşmüştür.³⁶ İki krizin üretici kapasiteye etkileri kısmen kâr oranlarındaki zıtlıktan gözlemlenebilir. 1994 krizini izleyen 1995 yılında ortalama kâr oranı 1980'den beri en yüksek seviyesini görmüştür. Ardından uygulanan daraltıcı politikalar ise özellikle atıl kapasitede yarattığı sürekli artış sonucunda 2000 yılında tarihsel dip noktasına ulaşmıştır. Bu süreçte kâr gelirlerinin toplam hasıladaki payı 1994 yılında 1980'lerin ortasındaki tarihsel tavanına (%60 civarı) tekrar ulaştıktan sonra 21. Yüzyıl'ın hemen başında %50 seviyesine yakın olmuştur. Bu arada bu son düşüş (ücret payı için görece artış) bölüşüm açısından işsiz kalanları göz ardı etmektedir. Krizle işini yitirmiş ücretliler hesaba katıldığında bölüşümün resmi işçi sınıfı açısından çok daha vahim görünecektir.

VII) Olgun Yeni Liberalizm: 2002 Sonrası

2002 yılının Kasım ayında yapılan seçimlerde henüz çok yeni bir parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tek başına iktidara geldi. Bu aslında Türkiye'de egemen sınıf blokunun, 1990'ların kaotik yıllarının da etkisiyle, istediği bir değişiklikti. Nitekim iş çevreleri ve medya bu değişimi göklere çıkardılar. AKP dönemini olgun yeni liberal dönem olarak adlandırmayı tercih ettik çünkü bu dönemde 1980 yılından bu yana burjuvazi, uluslararası sermaye ve bürokrasinin istediği ve iktisadî yapıyı sermaye açısından daha serbest ve sınırsız birikim olanakları sağlar bir yapıya dönüştüren çerçeve oluşturuldu. Partinin muhafazakâr-liberal eğilimli programı hem bu dönemde sermaye ile emek arasında kurulacak yeni ilişki formlarına uygun bir bakış açısı sağlamaktaydı hem de planlı dönemin işlevsizleşmiş kurum ve düzenlemelerinin tasfiyesine izin veriyordu. 2002 ile 2012 arasında olgun yeni liberal iktisadî program aksaksız işletildi, çünkü bu programın yürütülmesine muhalefet edecek sınıflar ve aktörler 1990'lı yılların çalkantılı ortamında iktisadî ve siyasi nüfuzlarını yitirmişlerdi. IMF'in aslında 1990'ların sonundan beri Türkiye'ye dayattığı "reformların" büyük bir kısmı bu dönemde gerçekleştirildi. Ayrıca Türkiye iktisadî yapısının müzmin sorunu olan dış kaynak sorunu konusunda önceki hiçbir dönemde bu dönemki kadar büyük bir bolluk ya-

³⁶ Krizin oluşumunun açıklayıcı bir çözümlemesi için bkz. Akyüz ve Boratav, 2003.

şanmamıştı. 2007-2008 küresel kapitalist krizi dönemini saymazsak (ki kriz ortamında bile görece yüksek sermaye girişi sürdü) genellikle yabancı sermaye girişi yüksek seviyelerde gerçekleşti. Dönem boyunca kronikleşen ve hatta büyüyen cari işlemler açığı böylece sıkıntı yaratmadan sürdürülebildi.

Bu dönemde önemli ölçüde yapısal dönüşüm gerçekleştirildi. Öncelikle 1980’lerde temenni edilen, 1990’larda yapılmaya çalışılan ancak siyasi muhalefet-idari yargı koalisyonu tarafından engellenen özelleştirmeler bu dönemde birbirinin peşi sıra yapıldı.³⁷ Bu dönemde idari yargı ve yüksek yargı özelleştirmeleri engelleme huylarından vazgeçmişti.³⁸ Özelleştirme politikası sadece mal ve hizmet üreten KİT’leri değil, kamusal hizmet üreten alanları da kapsıyordu. Böylece günlük hayatın her alanı sermaye birikimi döngüsüne katılmaktaydı. Bu gelişmenin özellikle işgücünün sosyal ve iktisadî yeniden üretim şartlarının (işçinin kendine ve ailesine bakması ve onu fiziksel ve toplumsal olarak ayakta tutması) maliyetinin büyük bir kısmının da çalışanlara yüklenmesi anlamına geliyordu. Diğer taraftan iş hayatını ilgilendiren yasal çerçeve de hızla dönüştürüldü. Örneğin her ikisi de 2006 yılında çıkarılan Sosyal Güvenlik Kurumu ve Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunları yepyeni bir çerçeve hazırladılar. Bu yeni çerçevede kamusal soysal güvenliğin kapsamı daraltıldı, prim süreleri uzatıldı, çalışanın ödeyeceği primler arttırıldı. Ayrıca zorunlu çalışma yaşı uzatıldı. Buna ek olarak işverenin sisteme katkısı daraltıldı.³⁹ İş Kanunu’nda yapılan peşpeşe değişikliklerle iş süreçlerinde ve çalışma hayatında esnekleşmeye hız kazandırıldı.⁴⁰

Tarım sektöründe de önemli dönüşümler yaşandı. 1998’de başlayan IMF’li yıllar⁴¹ tarım kesimi için destekleme alımlarının kaldırılmasını ve tarımsal fiyatların piyasa tarafından belirlenmesini öngörüyordu. Bu dönemde tarım sektörüyle ilgili KİT’lerin tasfiyesi de hızlandı. Ayrıca tarımsal meta ithalatı da bu dönemde hızla yükseldi ve bu ürünlerin üreticisi köylüler yoğun bir rekabet ile karşı karşıya kaldılar. Tüm bunlara ek olarak Dünya Bankası ve IMF’nin baskıları sonucunda ve Avrupa Birliği’ne (AB) uyum maksadıyla 2001 yılında uygulanmaya konulan Doğrudan Gelir Desteği (DGD) ödemeleri destekleme alımlarının kalkmasıyla ortaya çıkan kaybın bir dereceye kadar giderilmesi amacını taşıyordu. Ancak

³⁷ 1986 ile 2002 arasında yapılan özelleştirmelerden toplam kazanç 8 milyar dolar civarındayken 2003 ile 2012 arasında yapılan özelleştirmelerden toplam kazanç 35 milyar dolar civarındadır [www.oib.gov.tr, erişim tarihi: 07.08.2012].

³⁸ İdari ve yüksek yargının özelleştirmeler konusunda 1990’lardan 2000’li yıllara değişen tutumları için bkz. Ertuğrul, 2010.

³⁹ Her iki kanunun da içeriği konusunda ve çıkarılma gerekçeleri hakkında bkz. Erdoğan, 2010.

⁴⁰ 2012 yılında açıklanan Ulusal İstihdam Belgesi’nde esnekleştirme konusundaki ısrar ve inat daha açık ifade edildi.

⁴¹ IMF ile 1998’de Yakın İzleme Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın yürürlükte olduğu dönem bitmeden 2001 krizi patlak verdiği için 2002’de yeni bir anlaşma imzalandı. Bunun süresi 2005 yılında dolunca AKP hükümeti 2005 yılında gönüllü bir şekilde 2008’e kadar süren başka bir anlaşmaya imza attı. Tüm bu dönemin daha detaylı bir incelemesi için Bağımsız Sosyal Bilimciler’in (2006) şu raporuna bakılabilir: *IMF Gözetiminde Uzun 10 Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset*. Ayrıca bkz. Ekzen, 2010.

işletilme tarzı tarımsal üretimi caydırıcı bir niteliğe sahipti. Üzerinde ekim yapılınsı yapılmamasın arazinin büyüklüğüne göre yapılan bu ödemeler köylüleri, her türden desteğe son verildiği için, toprakları ekmeden bırakmaya ve bu desteği almaya itti. Ayrıca ek olarak bu dönemde tarım ve sanayi arasındaki iç ticaret hadleri (küresel gıda fiyatlarının yükseldiği bir ara dönem hariç) tarım aleyhine döndü. Tüm bu etmenlerin de etkisiyle Türkiye tarımı bu dönemde ciddi bir çöküntüye uğradı.⁴² Hem toplam istihdam içindeki payı hem de milli gelir içindeki payı hızla düştü. Örneğin GSYİH içinde tarımın payı 1998 yılında % 12,1 iken bu pay 2011 yılında % 8,9'a geriledi. 1998 yılında tarımın toplam istihdam içindeki payı % 42 civarındaydı, 2009 yılında ise % 24,7'ye geriledi. Tarımsal üretim gerileyince ve tarımsal istihdam çökünce köyden kente ciddi bir göç başladı. Tarımsal alanlar insansızlaşmaya başladı. Bu Türkiye kapitalizminin sınıfsal dokusunu radikal bir şekilde dönüştürdü (Bkz Tablo 1). Topraklarını bırakan köylüler hızla kentsel işgücü piyasalarına savruldu. Ancak bir sorun vardı; ulusal ekonomik yapı iktisaden büyüme gösteriyordu ancak istihdam yaratmıyordu. Böylece bu kitleler kentsel işsizler ordusunu büyütmeğe başladılar.

Dış kaynak konusunda olanaklardan bahsedildi. Dönemin 2002 ile 2007 arasındaki bölümü küresel kapitalizm açısından da bir genişlemenin yaşandığı dönemdi. Dolayısıyla uluslararası finansal piyasalar akışkan sermaye bolluğu yaşamaktaydılar. Küresel kapitalist âlemin özellikle 1990'larla birlikte hızla finansallaşması Türkiye gibi ülkelerin de kolay finansmana ulaşmalarını sağlıyordu. Resmi ve özel kanallardan elde edilecek dış kredinin peşinden koşulan dönem gerilerde kalmıştı. Sermaye bolluğu dış kaynak bolluğu demektir. Üstelik AKP hükümeti dönemin başında AB'ye uyum için pek çok reformu yapacağına söz vermişti. Ayrıca 2008'e kadar da IMF ile yola devam etmişti. Türkiye oldukça uyumlu bir profil çiziyordu. Toplam yabancı sermaye girişleri 2003 yılında 10 milyar Dolar civarındaydı. 2009 yılında küresel krizin etkisiyle ani ve büyük bir çöküş dışında, giren toplam yabancı sermaye miktarı sürekli arttı ve 2010 yılında 55 milyar Dolar'ı geçti. Bu Türkiye iktisat tarihinde başka hiçbir dönemde görülmemiş bir bolluk demektir. Bu ölçüde bir giriş pek çok anlamda Türkiye kapitalizmini rahatlatıyordu. En önemlisi sürekli büyüyen cari işlemler açığı finanse edilebiliyordu. Ayrıca ithalat sürekli artıyor üstelik kompozisyonu değişiyordu. 1970'lerin tersine tüketim metallerinin ithalat içindeki payı da sürekli artma eğilimi gösterdi. 2001 yılında tüketim metallerinin toplam ithalat içindeki payı % 9,2'ydi, oysa aynı oran 2010 yılında % 13,3'e çıktı.

Reel sektörler düzeyinde ise dönem içinde en kazançlı çıkan hiç kuşkusuz hizmet sektörü oldu. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi ölçsüz finansallaşma pek çok yeni hizmet alanı yarattı. Buna bağlı olarak ortaya çıkan akışkan sermayeyi çekecek yeni üretken olmayan alanlar öne çıktı. Örneğin gayrimenkul alım-satımı hızla gelişti. Toplu Konut İdaresi'nin (TOKİ) geniş ölçekli konut edindirme kampanyaları hem inşaat sektöründe görece olarak

⁴² Bu konuda bkz. Oyan, 2011.

hızlı bir genişleme yarattı hem de konut piyasasını sürekli canlı tuttu. Böylece varlık tutma biçimleri hızla genişledi. Buna paralel olarak 2001 krizinde küçük tam rantıye bankalardan kurtulan bankacılık sektörü, hem 1990’lardaki büyüklükte olmasa bile, kamu iç borçlanma mekanizmasını hem de çeşitlenen kredi kanallarını kullanarak işlem hacmini oldukça genişletti. Düşük kredi ve mevduat faizlerine rağmen genişleyen işlemler bankacılık sektörünün kârını da oldukça artırdı. Ancak bunun karşılığında hem özel sektörün hem de hanehalklarının borçluluğu hızla yükseldi.

Bunlara eşlik edecek önemli kurumsal dönüşümler ortaya çıktılar. Bunardan en önemlisi bağımsız idari otoritelerdi. Aslında bağımsız kurul ve kurumlar Cumhuriyet tarihinden bilindik oluşumlardı ancak bu döneme kadar pek işlevsel olamamışlardı. AKP döneminde ise özelleştirme ile karşılaşan hemen her sektör için bir düzenleyici ve denetleyici kurul/kurum oluşturuldu. Böylece sektörel düzeyde iktisat politikası “siyasetleştirilmeye” çalışıldı.⁴³ Makro düzeyde de benzer gelişmeler vardı. Merkez Bankası tam özerkliğe önceden kavuşmuştu, temel kanununda ise asli fonksiyon olarak fiyat istikrarını sağlamakla yükümlü olduğu belirtilmişti. Böylece uzun yıllardır uygulanmaya çalışılan ortodoks ve daraltıcı para politikasına uygun yasal çerçeve hazırlanmıştı. Yeni liberal dönemde pek çok kapitalist ülkede merkez bankaları benzer bir dönüşüme tabi tutulmuşlardı. Temel hedef ise 1970’lerde yaşanan enflasyonist baskıların bir daha yaşanmasını engellemektir. Enflasyonist bir ortamda, özellikle finansallaşan sermayenin reel getirisi hızla aşınıyordu. Ancak bu gelişmeye rağmen nominal faiz oranları AKP döneminde sürekli düştü, bu da kredi olanaklarının hızla artmasına paralel bir gelişmeydi ve borçlanma furcasını daha da tetikledi. Diğer bir önemli gelişme de yatırım ortamını hem ulusal hem de uluslararası sermaye açısından yasal ve kurumsal düzenlemelerle iyileştirilmesiydi. Bu dönüşüme iş âleminin örgütlenmeleri de büyük destek verdi.⁴⁴

Kamu maliyesi alanında ise aslında önceki 20 yılda yapılmak istenen ancak bazı nedenlerden dolayı yapılamayan pek çok değişiklik yapıldı. Öncelikle 2005 yılında yeni bir kamu mali yönetim yasası çıkarıldı. Böylece bütçelemenin ilkeleri değiştirildi. Ayrıca dönemde, daha önce aşına olmadığımız bir şekilde, özelleştirme gelirleri bütçeye gelir olarak yazılmaya başlandı. Böylece en azından bütçe ilgili muhasebat düzeyinde bütçe açıkları daraltıldı. Bu dönemde faizlerdeki düşüş ve dış kaynağın artışıyla birlikte bütçe içindeki borç faizi ödemelerinin yükü hafifletildi. Ancak özellikle sosyal güvenlik sistemindeki açıkların bütçe üzerindeki yükü büyüdü. Dolaylı vergilerin bütçe gelirleri içindeki payı çok uzun yıllardır yükselme eğilimi gösteriyordu. 1990 yılında dolaylı vergilerin bütçe gelirleri içindeki payı yaklaşık % 47 civarındaydı. Bu oran 2003 yılında % 67’ye çıktı. 2010 yılında ise dolaylı vergilerin payı % 62 dolaylarında idi. Kısacası çok uzun bir süredir daraltıcı maliye politikası uygulamaya çalışan Türkiye’de, tüm benzer örneklerde olduğu gibi, dolaysız ver-

⁴³ Hatta bazı durumlarda ileri gidilerek işsizlik gibi safi iktisadî göstergeler dahi “ideolojik” ilan edildi.

⁴⁴ Bu konuda bkz. Türel, 2011b.

gilerin payı hızla düşmüştü. Bu azalmanın kökeni ise hiç kuşkusuz sermaye ve mülk sahiplerinin ödedikleri vergilerdeki azalma oluştuyordu. Özellikle dönemin sonlarında tüm vergi gelirlerinin % 56'sı (yurt içi satışlardan ve ithalat üzerinden alınan) Katma Değer Vergisi (KDV) ve Özel Tüketim Vergisi toplamından oluşuyordu.

Tüm bu gelişmelerin ışığında Türkiye kapitalizminin sınıfsal dinamiklerini anlamak için Tablo 1'e bakılabilir. Bu tablo Şekil 1'deki sınıfsal çerçeveye uygun olarak üretilmiştir.⁴⁵

Tablo 1: Türkiye'de Hane Nüfusunun Sınıf Dağılımı ve Sınıfsal Gelir Dağılımı

	Toplam Hane Sayısı içindeki Pay				Toplam Gelir içindeki Pay (%)	
	2003		2010		2003	2009
	Sayı	%	Sayı	%		
Kentli Mülk Sahipleri	3414735	20,4	3439143	18,3	33,1	26,9
Küçük Burjuvalar	1356382	8,1	1253334	6,7	7,8	5,9
Kırsal Mülk Sahipleri	1042389	6,2	632944	3,4	6,2	3,4
Topraklı Geçimlik Köylüler	1030459	6,2	1062602	5,6	2,9	3,1
Kentli Emekçiler	8316196	49,7	10532465	56,0	46,5	55,9
Kırsal Emekçiler	641175	3,8	933707	5,0	1,5	2,2
Çalışmayan/Emekliler	2299541	13,7	2207310	11,7	9,8	8,6
Türkiye	167444951	100	18808172	100	100	100

Kaynak: Bahçe ve Köse, 2009'un genişletilmiş hali.

Tabloda ilk göze çarpan gelişme hızlı işçileşmedir. 2003 yılında kentsel emekçi hanelerin toplam haneler içindeki oranı % 49,7'dir, bu oran 2010 yılında % 56'ya çıkmıştır. Kırsal emekçi haneler için ise bu oranlar sırasıyla % 3,8 ve % 5'dir. Kısacası 2010 yılına gelindiğinde hane düzeyinde nüfusun % 61'i emekçi hanelerden oluşmuştur. Diğer taraftan kırsal mülk sahibi haneler hem sayısal hem de oransal olarak çok büyük erime göstermişlerdir. Bu erimenin bir bölümünün kentlerde bir bölümünün de kırlarda emekçileştiği açıktır. Esasen bu şaşırtıcı değildir. Yeni liberal iktisat politikalarının uygulandığı tüm az gelişmiş kapitalist ülkelerde tarımın çökmesi ve nüfusun büyük bir hızla emekçileşmesi en göze çarpan sonuçlar oldular.

2009'daki çöküntü bir yana bırakılırsa iktisadî büyümenin de etkisiyle pasta büyümüştü. Ancak bu ilk izlenim pek çok açıdan yanıltıcıdır. Öncelikle emek ile sermaye arasındaki birincil bölüşüme bakmak gerekir. Burada istihdam artışının önceki dönemlere göre daha

⁴⁵ Bu tablo Türkiye kapitalizminin sınıfsal yapılanmasını çözümlemeye çalışan uzun erimli bir çalışmanın ürünüdür. Bu konuda bkz. Köse ve Bahçe, 2009, 2010, ve Bahçe, Günaydın ve Köse, 2011.

düşük bir hızda gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Büyüme istihdam yaratmamaktadır. Resmî işsizlik oranları sürekli % 11 düzeyi etrafında salınmıştır. 2009 yılında ise % 14 civarına yükselmiştir. Resmî işsizlere gizli işsizleri de eklersek bu oran çok daha yükseğe çıkmaktadır. Kısacası iktisadî yapı iş olanağı yaratamamaktadır. Tarımın çöküşüyle birlikte kente gelen kitleler buna katkıda bulunmuştur. Resmî istatistiklere göre çalışanlar daha uzun çalışmaya başlamıştır (hafta başına ortalama süresi tüm ekonomi için 52 saati geçmiştir). Bunun da etkisiyle aylık reel ücretlerde artış yaşanmıştır. Bu anlamda, elimizde açık bir veri olmamasına rağmen, sanayide kâr oranlarının artmadığını söyleyebiliriz. Fakat büyük şirketler buradaki sıkışmayı iki şekilde aşmışlardır. Öncelikle hem iç hem de dış talep artmıştır. Dolayısı ile satış problemi yaşamayan sermaye, kâr oranını arttıramasa bile elde ettiği toplam kârı arttırmıştır. Buna ek olarak hızlı finansallaşma reel sektörde faaliyet gösteren firmaların bile finansal kârlarını arttırmıştır.

Dış kaynak girişiyle ülke bir tüketim çılgınlığı yaşar hale gelmiştir. Bunun ötesinde kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi (eğitim ve sağlıkta özelleştirmeler) tüketim harcamalarını artırmıştır. Özellikle kentsel çalışan sınıflar için reel gelirler ve ücretlerde artışlar olmasına rağmen gelirlerin tüketimi karşılama oranları hızla düşmüştür. Daha çok çalışıp daha çok kazansalar da artan tüketimi karşılayamaz hale gelen pek çok hane vardır ve bunlar ağırlıklı olarak çalışan sınıf mensubudurlar. Bankacılık sisteminin kredi olanaklarını genişletmesiyle birlikte bu kesimler aradaki farkı finanse etmek için çabucak borçlanma yolunu tutmuşlardır. Hanehalkı borçları hızla artmıştır. Açık veren hanelerin toplam hane sayısı içindeki oranı 2008 yılında % 40 civarına ulaşmıştır. Emekçi hanelerde bu oran % 50'nin üstündedir (Bahçe ve Köse, 2011: 114). Bu da özellikle kentsel sınıflarda refah artışının borçlanmayla sağladığını göstermektedir.

Borçlanan sadece hanehalkları değildi. Bu dönemde hem uluslararası piyasalardaki olumlu gelişmeler hem de iç ve dış talebin büyümesi özel sektörü de ciddi bir borçlanma eğilimi içine soktu. Hatta dönemin sonunda özel sektör dış borcu kamu dış borcunu geçti. Kapitalist âlem finansal sermaye bolluğu yaşarken özel sektör borçlanma konusunda zorlanmadı. Bu kolaylığın altında ayrıca siyasi otoritenin kamu finansmanını yürütürken uyguladığı daraltıcı maliye ve para politikaları da bulunmaktadır. Uluslararası sermaye nezdinde bu politikalara bağlılık uyumluluğun ve güvenilirliğin göstergesiydi. Dolayısıyla kamu maliyesi ile özel sektör finansmanı arasındaki bağ belirli bir dereceye kadar esnetildi. 1970'lerin enflasyonun gölgesinde başlayan 1985'ten sonra hızlanan ve 1990'ların en önemli sorunu olan kamu borcuna dayalı finansman sistemi nihayet düzene konulmuş ve ikisi nerdeyse bağımsız alanlar olmuşlardır.

Diğer taraftan dış kaynak girişi ile iç kredilerdeki genişlemeden faydalanamayan, sayıları kırdan kente göçle gittikçe artan, azalan istihdam edilme şanslarıyla baş etmek zorunda kalan ve yedek işgücü ordusu saflarına katılanlar için yeni bir refah rejimi geliştirilmeye

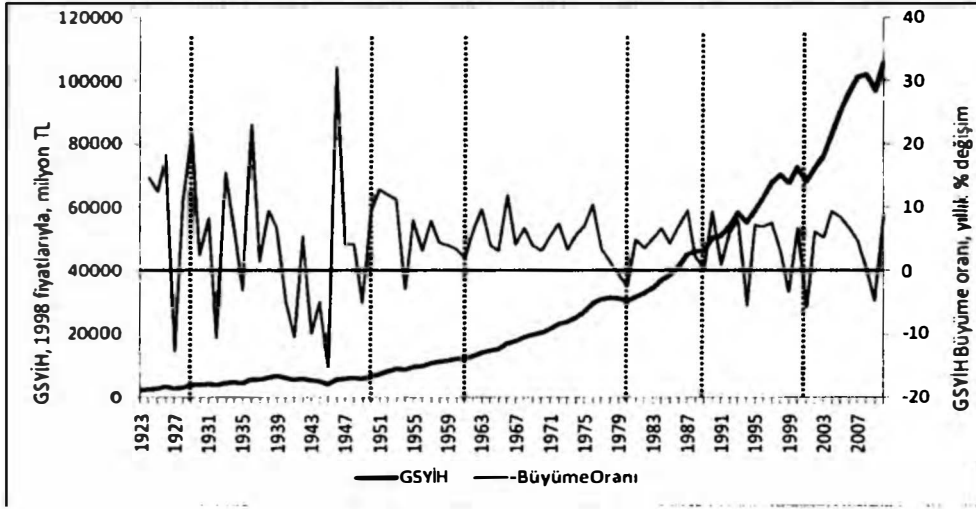
başlandı. Bu refah rejimi kapsamı giderek daraltılan ve çalışan sınıflara katkısı azalan kamusal sosyal güvenlik sisteminin boşalttığı alanları doldurmaktaydı. Özellikle kentsel yedek işgücü ordusunun bakımını üstlenen bu yeni refah rejimi kamu maliyesinden (hem merkezi yönetim bütçesinden hem de yerel yönetimler aracılığıyla) yapılan resmi ve resmi olmayan aktarımlara dayanmaktaydı. Üstelik bu aktarımların önemli bir bölümü yardım ve dayanışma vakıfları aracılığıyla yapılıyordu ve bu da toplumun cemaatleşmesine ve muhafazakârlaşmasına katkıda bulunuyordu. Böylece yaşam bu gruplar açısından katlanılır kılınırken yedek işgücü ordusunun da sürekliliği sağlanmış oluyordu (bu konuda bkz. Köse ve Bahçe, 2009).

Bu dönemde gerçekleşen iktisadî büyüme, sorunları çözmek bir yana yapısal sorunlara yenilerini eklemiştir. Öncelikle iktisadî büyümenin istihdam yaratma kapasitesi giderek düşmektedir. İkincisi bu ortamda tarımın çöküşü sorunu daha da derinleştirmektedir. Ayrıca cari işlemler dengesindeki sürekli büyüyen açık ve yabancı sermayeye artan bağımlılık⁴⁶ birbirlerini karşılıklı belirleyerek derinleşen kalıcı dinamiklere dönüştüler. Bu gidişat tüketimin artışını tetikledi ve buna kredilerde artış ve borçlanma eşlik etti. Özel sektör, kamu sektörü ve hanehalkları, kısacası ulusal ekonomik yapı içinde her özne borçlu hale geldi. Bunun ötesinde kamu bütçesi özelleştirme gelirleri ve yüksek dolaylı vergi gelirleriyle bir nebze rahatladı, ancak özellikle özelleştirme gelirin sürekli olamayacağı akılda tutulursa bunun yapısal ve sürekli bir rahatlatma olmadığı anlaşılacaktır. Yükselen borçlanma ve yükselen yardımlar tüketimi üst düzeylere taşıyarak sanayi ve hizmetler sektörlerinin satış sorununu çözmektedirler. Ancak her ikisi de sürekli olamazlar. Günümüz Türkiye kapitalizminin sermayeyi biriktirme ve büyüme kapasitesi hâlâ iki faktöre çok bağlıdır: Dış kaynak girişi ve kamu bütçesinin gelir ve harcama kalemlerindeki büyüme. Eğer bu iki ayaktan herhangi biri, ya da ikisi, sakatlanırsa son on yıllık dönemde oluşturulmuş yapı sürdürülemez hale gelecektir. Her iki ayağın da sonsuz olmadıklarını belirterek bitirelim.

⁴⁶ Boratav bu ilişki konusunda şunları belirtmektedir: “Dolayısıyla bağlantı çizgisi, *büyüme* → *cari açık* → *dış kaynak* değil; *otonom sermaye (veya dış kaynak) hareketleri* → *büyüme* → *cari açık* doğrultusunda oluşmuştur” (vurgular yazara aittir) (Boratav, 2010: 467).

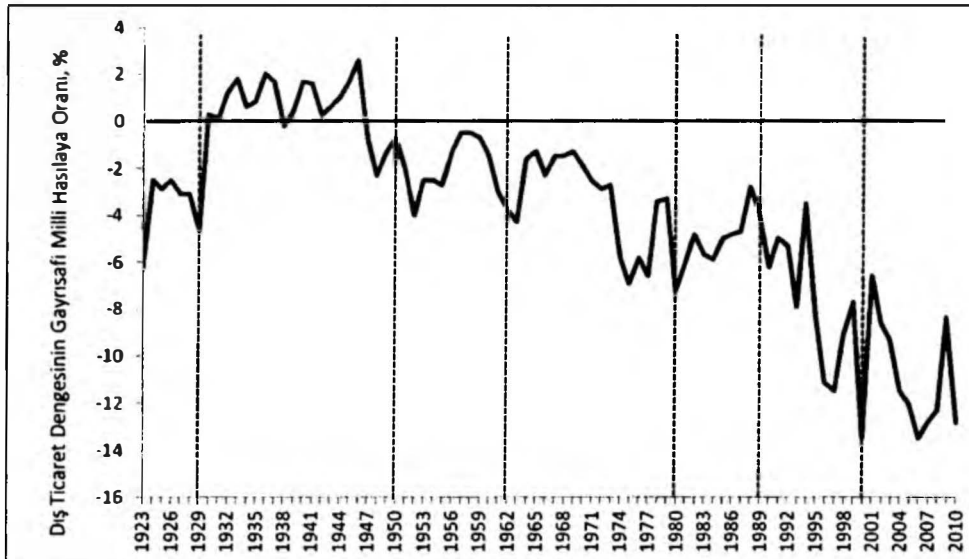
Ek: Büyüme ve Dış Ticaret

Şekil 3. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla ve Büyüme Oranları (1923-2010)

Kaynak: TÜİK, 2011, Tablo 16.2'den hazırlanmıştır.

Şekil 4. Dış Ticaret Dengesinin Seyri, (1923-2010)

Kaynak: DPT (Kalkınma Bakanlığı) Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2010, Tablo 1.8'den hazırlanmıştır.

Kaynakça

- Akkaya, Yüksel, "Devlet, Sendikalar ve Korporatist İlişkiler II", *İktisat Dergisi*, Sayı 404, 2000, s. 69-78.
- Akyüz, Yılmaz ve Korkut Boratav, "The Making of the Turkish Financial Crisis", *World Development*, Cilt: 31, Sayı: 9, 2003, s.1549-1566.
- Avaner, Tekin, "1945: Dönüm Noktasında Türkiye", B.A. Güler, T. Avaner, S. B. Özüoğlu, T. Çınar, C.U.Çiner, E. Dik, B. Duru, N. E. Keskin, C. Kalfa, B. Övgün, M. Turan (der), *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1940-1949*, AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, No:3, 2009, s. 585-699.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler [BSB], *IMF Gözetiminde Uzun 10 Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset*, Ankara, 2006.
- Bahçe, Serdal ve Ahmet H. Köse, "Fiyatı Toplumsal Olarak Yorumlamak: Türkiye Kapitalizminden Sınıf ve Enflasyon Manzaraları", A. Pınar, A. H. Köse ve N. Falay (der) *Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim – İzzettin Önder'e Armağan*, İstanbul, SAV yayınları, 2011, s. 89-128.
- Bahçe, Serdal, Faik Y. Günaydın ve Ahmet H. Köse (2011) "Türkiye'de Toplumsal Sınıf Hareketleri: Sınıf Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", S. Şahinkaya ve İ. Ertuğrul (der), *Bilsay Kuruç'a Armağan*, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Yayınları No. 2011/1, 2011, s. 359-392.
- Barkey, H, *State and Industrialization Crisis in Turkey*, Boulder, San Francisco ve Oxford, Westview Press, 1990.
- Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, Savaş yayınları, 1982.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, 3. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990.
- Boratav, Korkut, "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXXIII, Sayı: 262, 2009, s.9-23.
- Boratav, Korkut, "AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi", İ. Uzgel ve B. Duru (der) *AKP Kitabı*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2010 [II. Baskı], s.463-472.
- Boratav, Korkut, Erinç Yeldan ve Ahmet H. Köse, "Turkey: Globalization, Distribution and Social Policy, 1980-1998", L. Taylor (der) *External Liberalization, Economic Performance and Social Policy*, New York, Oxford University Press, 2001.
- Brenner, Robert, *Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon, Dünya Ekonomisinde ABD'nin Yeri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- Celâsun, Merih, "Fiscal Aspects of Adjustment in the 1980s", T. Arıcanlı ve D. Rodrik (der) *The Political Economy of Turkey, Debt, Adjustment and Sustainability*, New York, St. Martin's Press, 1990

- DPT (Kalkınma Bakanlığı), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2010 Çevrimiçi Veri Tabanı*, < <http://www.dpt.gov.tr>>, Ağustos 2012 itibariyle.
- Ekinci, Nazım, "Türkiye'de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizmaları", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 77, 1998, s.7-26.
- Ekiz, Cengiz ve Ali Somel, "Türkiye'de Planlama ve Planlama Anlayışının Değişimi", *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXXI, Sayı: 256, 2007, s.97-136.
- Ekzen, Nazif, "AKP İktisat Politikaları 2002-2007", İ. Uzel ve B. Duru (der) *AKP Kitabı*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2010 [II. Baskı], s.473-491.
- Erdem, Nilgün, "A "Hot" Debate: Financial Crisis in Turkey, Mexico and South Korea", A.H. Köse, F Şenses ve E. Yeldan (der) *Neoliberal Globalization as New Imperialism*, New York, Nova Science Publishers, 2007, s. 129-151.
- Erdoğan, Seyhan, "Sosyal Politkada Değişim ve Sosyal Güvenlik Reformu", İ. Uzel ve B. Duru (der) *AKP Kitabı*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2010 [II. Baskı], s.660-686.
- Eres, Benan, "Türkiye'de Varlığı Tutma Biçimleri", *Toplum ve Bilim*, No. 106, 2006, s.137-154.
- Eres, Benan, "Economic Policy Regimes and the Profitability: The Turkish Economy, 1968-2000", A.H. Köse, F Şenses ve E. Yeldan (der) *Neoliberal Globalization as New Imperialism*, New York, Nova Science Publishers, 2007, s. 115-127.
- Ertuğrul, İter, "AKP ve Özelleştirme", İ. Uzel ve B. Duru (der) *AKP Kitabı*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2010 [II. Baskı], s. 522-556.
- İrmak, Esin, *Kapitalist Gelişme ve Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Etki Yayınları, 1992.
- Kepek, Yakup ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Remzi Yayınevi, 1996.
- Keskin, Nuray E., "1940: Savaşa Karşı Ulusal Korunma", B.A. Güler, T. Avaner, S. B. Özuğurlu, T. Çınar, C.U.Çiner, E. Dik, B. Duru, N. E. Keskin, C. Kalfa, B. Övgün, M. Turan (der), *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1940-1949*, AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, No:3, 2009, s. 15-157
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923-1929*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.
- Köse, Ahmet H. ve Serdal Bahçe "Yoksulluk Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek", *Praksis*, no. 19, 2009, s.385-419.
- Köse, Ahmet H. ve Serdal Bahçe, ""Hayırsever" Devletin Yükselişi: AKP Döneminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk", İ. Uzel ve B. Duru (der) *AKP Kitabı*, Ankara. Phoenix Yayınları, 2010 [II. Baskı], s. 492-509.
- Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1. Cilt (1929-1932)*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1988.
- Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 2. Cilt (1933-1935)*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1993.
- Küçük, Yalçın, *Quovadimus Nereye Gidiyoruz?*, Ankara, Tekin yayınevi, 1985.

- Oyan, Oğuz, "Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000'li Yıllar", A. Pınar, A. H. Köse ve N. Falay (der) *Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim – İzzettin Önder'e Armağan*, İstanbul, SAV Yayınları, 2011, s.60-88.
- Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, 2. Basılış, Ankara, A.Ü. SBF Yayınları, No.262, 1971.
- Öniş, Ziya, "Political Economy of Turkey in 1980s, Anatomy of Unorthodox Liberalism" M. Heper (der) *Strong State and Economic Interest Groups, The Post 1980 Turkish Experience* içinde, New York, Walter de Gruyter, 1991.
- Övgün, Barış, "1947: Uluslararası İç Politika", B.A. Güler, T. Avaner, S. B. Özüğurlu, T. Çınar, C.U.Çiner, E. Dik, B. Duru, N. E. Keskin, C. Kalfa, B. Övgün, M. Turan (der), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1940-1949*, AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, No:3, 2009, s. 849-945.
- Poulantzas, Nicos, *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Ş. Süer ve L.F. Topaçoğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.
- Sağlam, Dündar, "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 2, Sayı 1, 1981, s. 71-97.
- Şenses, Fikret, *1980 Sonrası Ekonomi Politikaları Işığında Türkiye'de Sanayileşme*, Ankara, Verso Yayınları, 1989.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.
- Toprak, Zafer, *Milli İktisat – Milli Burjuvazi 1908-1950*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- TÜİK, *İstatistik Göstergeler, 1923-2010*, Ankara, TÜİK Yayını, dijital versiyon, Yayın no. 3641, 2011.
- Türel, Oktar, *Geç Barbarlık Çağı 2: Planlama, Kurumsal Yapıda Dönüşüm ve Sanayileşme*, İstanbul, Yordam Yayınları, 2011a.
- Türel, Oktar, "Türkiye'de Sanayi Politikaları Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler", A. Pınar, A. H. Köse ve N. Falay (der) *Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim – İzzettin Önder'e Armağan*, İstanbul, SAV Yayınları, 2011b, s.30-59.
- Yeldan, Erinç, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Siyasal Yapı

Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme

Alev Özkazanç*

I. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Modern Siyasal Alanın Oluşumu

Cumhuriyet dönemindeki siyasal gelişmeleri anlamak için öncelikle Cumhuriyetin devraldığı miras üzerine temel saptamalar yapmak gerekir. 19. yüzyılda olgunlaşan gelişme dinamiklerini Osmanlı'nın modernlik olarak adlandırdığımız küresel-tarihsel sürece dâhil olma süreci olarak okuyabiliriz. Bu büyük tarihsel sürece o ya da bu şekilde, erken ya da geç, merkezden ya da çevreden dâhil olan her toplumda olduğu gibi Türkiye'de de gelenek ile modernliğin farklı sentezleri oluşmuş, modernliğe karşı direnişler gündeme gelmiş ve modernleşme süreci kendine özgü bir karakter ve çatışma dinamiği edinmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyete devreden ve tüm Cumhuriyet tarihi boyunca devlet-toplum ilişkilerini belirleyen temel dinamik, Türkiye modernleşmesinin kendine özgü bu karakteri ve çelişkileri olmuştur. Bu özgün karakterin temelini oluşturan şudur: Osmanlı-Türk modernleşmesinin önünü açan asıl aktör devlet olmuş, dolayısıyla "devlet aklı" gereğince bu süreç tepeden ve muhafazakâr bir nitelik edinmiştir. Hem modernleştirmeçilerin kendi pragmatik muhafazakâr yönelimleri, hem de gelişen anti-modernist tepkiler nedeniyle bu süreç, oldukça muhafazakâr bir nitelik kazanmıştır. Buna rağmen "tepeden devrim" yoluyla da olsa sürecin "devrim" niteliğini taşıdığını ve bu süreç sonunda Türkiye'nin kapitalist bir ulus-devletin kurulmasıyla sonuçlanan modernliğe giriş yaptığını söylemek gerekir. Sürecin devlet merkezli olması modernleşme dinamiklerini belirli şekillerde ketlemiş ve belirlemiş olsa da, ulus-devlet bu sürecin tek ve her şeye kadir öznesi olarak görülmemelidir. Çünkü devlet, modernliğe geçişi sağlayarak, aslında uzun vadede denetim altına almakta zorlanacağı toplumsal gelişmelere ve güçlere de zemin hazırlamıştır.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişteki siyasal modernleşme sürecinin genel hatlarını şöyle özetleyebiliriz. Bir yandan Osmanlı'nın devlet yapısı modern bir ulus-devlet yapısına doğru evrilirken, bir yandan da devlet-toplum ilişkileri önemli bir dönüşüme uğramıştır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı devleti yapısı, modern kapitalist sınıflaşma dinamiklerinin ve toplumsal formasyonun çevresel bir kapitalizm doğrultusunda dönüşümüne bağlı olarak modern bir devlet biçimini almaya başlamıştır. Yüzyıl boyunca gerçekleşen yasal ve kurumsal reformlar sonucunda devlet, vergi devleti ve hukuk devleti olarak yeniden yapılanmıştır; 1913 sonrasında itibaren ise milli burjuvazi aracılığıyla ulusal bir ekonomi yaratmaya soyunmuştur. Devletin sınıfsal karakterinin dönüşümünün yanı sıra devlet-toplum ilişkisi de modern bir biçim almaya başlamıştır. Klasik dönemde siyasi gücün temelini oluşturan İmparatorluğun çok-etnili ve dinli yapısı, modernleşme sürecinde çözülmüş ve yerini yeni tür bir devlet-toplum ilişkisine bırakmıştır. Modern vatandaşlığın siyasal bağlamını belirleyen asıl dinamik ulus-devletin kuruluş sürecinin özgünlükleri olmuştur. Bu sürecin özgünlüğü birey, haklar, özgürlükler, eşitlik, demokrasi, katılım, kamusal alan gibi temel kavramların asıl olarak "devlet düzenini" ilgilendiren kavramlar olarak görülmüş olmasıdır. Buna rağmen, genel olarak baktığımızda modern vatandaş-devlet ilişkilerinin temel hukuki ve siyasal çerçevesinin de bu süreçte çizildiğini görebiliriz. Çok etnili bir toplumda eşit vatandaşlık ilkesini hayata geçirmeye çalışan Osmanlıcılık siyasetinin başarısızlığının ardından gündeme gelen Pan-İslamizm ve Türkçülük akımları, etnik, dinsel, siyasal, eğitsel ve kültürel homojenleşmeyi hızlandırarak, modern devlete özgü bir toplumsal taban yaratılma sürecinde etkili olmuşlardır. Çözülüş sürecini hızlandıran nedenlerden birisi de, devletin merkezi gücünü geliştirme arayışında Müslümanlığın siyasi öneminin artırılması yoluyla geniş kitlelerin merkezi devlete aidiyetlerinin sağlanması arayışıdır. Bu süreçte devlet ile toplum arasında, Sünnilik ve Türklük üzerinden yeni ve modern ulus-devlete özgü bir ilişki tarzı oluşmaya başlamıştır. Bu gelişme, Aleviler, Kürtler ve gayri-Müslimler gibi diğer etnik grupların farklı biçim ve derecelerde dönüşüme zorlanması ve/veya dışlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Osmanlı'nın farklı etnik ve dinsel gruplara dağılmış tebaasının önemli bir kısmı İmparatorluk'tan ayrılmış, geride kalanlar ise devlete yakınlık uzaklık ölçeğinde yeniden harmanlanmıştır. Dolayısıyla Türk modernleşmesinde devlet-toplum ilişkilerinin oluşmasındaki en temel belirleyen, nüfusun kompozisyonunun radikal olarak dönüşmüş ve yeni nüfus ile devlet arasında din ve etnik bağ üzerinden aidiyet duygularının güçlenmiş olmasıdır. Öte yandan siyasal modernleşme sürecinde önemli olan bir diğer gelişme, şeriata dayalı bir hanedan devletinin yerini adım adım laik ve seküler kurumlara bırakma sürecidir. Böylece modernleşme sürecinde temel bir ikilem ortaya çıkmıştır. Bir yandan İslam, devletin temel örgütlenme ilkesi ve meşruiyet temeli olarak resmen ve yasal-kurumsal olarak zayıflarken, devletin toplumsal tabanı olarak kültürel ve siyasal önemi güçlenmeye başlamıştır.

Nitekim bu ikili yönelim Cumhuriyet tarihi boyunca devlet-toplum ilişkisini derinden sarmalayan temel bir gerilime neden olacaktır. Son olarak devletin modern bir toplumsal taban edinmesinde, toplumu bütünleştirmeye ve hareketlendirmeye soyunan modern siyasal ideolojilerin (İslamcılık, milliyetçilik, sosyalizm vb) ortaya çıkmaları; yüzyıl başından itibaren parti, dernek ve sendika gibi modern örgütlerin sahneye çıkmasıyla kitlesel siyasetin gelişmesi ve özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın devletin toplumsallaşmasındaki pekiştirici etkisini de saymak gerekir.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte devletin biçiminin de değiştiğini, asıl olarak modern “vergi devleti” ve “hukuk devleti” olarak yapılanmaya başladığını söylemiştik. Modern devletin asıl biçimsel özelliği hiç kuşkusuz çok boyutlu bir merkezileşmedir. Tanzimat’tan itibaren modernleşmecilerin temel hedefi, ayanların güçlenmesine karşı merkezin mali ve askeri gücünü yeniden kazanmak için eskisinden daha güçlü bir merkezîyetçi yapı kurmak oldu. Merkezin tekbiçimli bir mülki düzeni tüm taşrada hakim kılarak düzenli asker ve vergi toplamak için giriştiği faaliyetler, modern bir ulus-devletin altyapısını oluşturmakta işlev gördü. İdari merkezleşmenin vurgulanmasıyla birlikte merkezi devletin taşrada nüfuzu artmaya ve merkez-çevre ilişkisi dönüşmeye başladı. Bu süreçte bir yandan merkez-çevre arasında patronaj ilişkileriyle belirlenen yeni bir alan oluşmaya başlarken, bir yandan da çevre yeni yükümlülükler (askerlik, vergi, tescil kurumları) ve yeni imkânlar (ulaşım, adalet, eğitim, toprak tescili) yoluyla daha fazla merkeze bağlanmıştı. Modern devleti tanımlayan zor tekeli konusunda da önemli bir gelişme yaşanmış; devletin merkezileşmesi sürecinde, çözümlüş döneminde çevreye yayılan şiddet kaynakları yok edilerek şiddete modern ve merkezi bir işleyiş kazandırılmıştır.

Devlet yapısının ve devlet-toplum ilişkilerinin dönüşümü zorunlu olarak yönetim zihniyetinin de dönüşümünü içermiştir. Osmanlı’nın geleneksel yönetim zihniyeti devletle birlikte ve asıl olarak “düzeni” vurgularken, modernleşme sürecinde belirginleşen yeni “devlet aklı”, düzenden çok değişimi ve değişimin aktif öznesi olarak “devleti” öne çıkarmaya başlamıştır. Yeni devlet aklı, ne kadar otoriter olsa da toplum ile yeni ve modern bir ilişki kurmayı gerektirmiştir. Devlet yöneticileri bir yandan tüm reform çabalarında asıl amaç olarak devleti kurtarmak, bekasını sağlamak hedefini güderken, öte yandan yeni koşullar onları bu amaç uğruna modern toplumsal dinamikleri harekete geçirmeye zorlamıştır. Böylece baştan beri devlet aklında iki farklı mantık gerilimli biçimde bir araya getirilmiştir. Bir yandan “devletin bekası” söylemi devletin topluma yaklaşım tarzlarını belirlerken, öte yandan uzun vadede bu otoriter söylemi zorlayacak olan siyasi ve iktisadî gelişmelerin önu açılmaya başlamıştır.

Sonuç olarak şunu vurgulamak gerekir: Osmanlı-Türk modernleşmesinde izlenen özgün rota sonucunda, modern siyasal alan ve toplumun kuruluş süreçleri, asıl olarak ulus-

devlet kurma sürecinin gereklilikleri tarafından belirlenmiş ve ona tabi olmuştur. Bu nedenle modern siyasal alanın demokrasi, kamusal alan ve sivil toplumla ilgili olan boyutları, (katılım, temsil, çatışma, çoğulculuk, özerklik, bireysellik gibi) birlik, bütünlük, düzen ve otorite fikrini vurgulayan ulus-devlet ve devlet aklı tarafından zayıflatılmıştır. Öte yandan devlet aklının sonraki tarihsel evrelerde ve somut durumlarda ne anlama geleceği, yeni toplumsal güçler ile devlet arasındaki güç ilişkilerine bağlı olarak şekillenecektir.

1920–1945: Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi

Cumhuriyet, Osmanlı'nın son dönemindeki modernleşme çabalarının bir sonucu olarak modernleşmenin ivme kazandığı bir dönem oldu. Osmanlı ile Cumhuriyet arasında bu açıdan bir süreklilik olsa da Cumhuriyet, eski düzen ile kopuşu radikal olarak gerçekleştiren bir devrim niteliği taşır. Bu geçiş politik bir devrim yoluyla gerçekleşmiş ve sonuçta eski devlet aygıtı yıkılarak yerini modern ulus-devlet kurumlarına bırakmıştır.

Yeni devleti kuran bir eylem olarak Kurtuluş Savaşının niteliği, modern devlet-toplum ilişkilerini anlamak açısından büyük önem taşır. Bu savaş, nihai olarak Batıya yönelmek ve bütünlüşmek amacıyla Batı'nın sömürgeci kısılcısından kurtulmak için verilmiş olduğu ölçüde dar politik anlamıyla "anti-empyralist" bir mücadeledir. Öte yandan bu savaş, bir ulusun verdiği "milli" bir mücadele olmaktan çok, din bağıyla bağlı Müslüman unsurların ortak bir eylemidir ve bu ortaklığın temelinde saltanat ve hilafeti kurtarmanın yanısıra gayri-Müslimlere karşı bir mücadele de vardır. Kurtuluş Savaşı aynı zamanda saltanata, halk ayaklanmalarına da karşı verilen bir iç savaştır. Ayrıca kurulmakta olan yeni devletin toplumsal tabanını oluşturan sivil-asker bürokrasi, toprak sahipleri ve Müslüman ticaret burjuvazisi Kurtuluş Savaşı sayesinde yoğun bir etkileşim içine girmişlerdir.

1920-30'lu yıllar, S. Savran'ın (1992) ifadesiyle kapitalizmin gelişmesinin önündeki engellerin kaldırıldığı ve ulus-devletin kurumsallaştığı bir "tepeden devrim" sürecidir. Devrim kitle seferberliğine değil, devlet önderliğine dayanmıştır. Bu dönemde belirli konularda (hukukun laikleştirilmesi, burjuva hukuk sisteminin benimsenmesi, genel laikleşme, devlet kapitalizminin gelişimi) gibi konularda ciddi bir atılım sergilenirken, Batı'da burjuva demokratik devrimlerin çözdüğü bazı sorunlar (demokrasi, kent/kır ilişkisi ve toprak sorunu gibi) konusunda ürkeklik gösterilmiş hatta bu sorunların derinleşmesine yol açan adımlar atılmıştır. Tepeden devrim süreci yeterince hegemonik olmadığı için ufku ve etki alanı da sınırlı kalmış, bu nedenle modernliğin farklı boyutları açısından eşitsiz bir gelişme sürecini başlatmıştır.

1950'lere kadar süren evrede şekillenen devlet-toplum ilişkileri ve devletin biçimi konusunda genel olarak şunlar söylenebilir. Osmanlı modernleşmesinde ortaya çıkan modern devlet/ekonomi ayrımı, bu kuruluş evresinde kapitalist toplumsal formasyonun güçlendi-

rilmesiyle birlikte oldukça belirginleşmiştir. Ancak, devlet-ekonomi ilişkisi özel mülkiyet haklarıyla belirlenmiş ve devlet liberal sınırlara çekilmiş gözükmekle birlikte ekonomi hiçbir zaman devletin müdahale alanı dışında kalmamış ve 30’lı yılların devletçi uygulamalarıyla bu müdahale doruğa ulaşmıştır. 1930’lı yılların devletçilik tartışmaları, devletçiliği asıl olarak bir ekonomik araç ve geçici bir önlem olarak görenler (sermaye birikimi sağlamak için bireylerin yapamadığını devletin yapması) ile iktisadî faaliyeti tamamen devlet denetiminde bir faaliyet olarak tahayyül edenler arasındaki bir gerilimi yansıtır. Ancak kapitalist bir toplumsal formasyon altında bu ikinci görüş hiçbir zaman hegemonik olmamıştır. Yine de devletin ekonomiyeye müdahale tarzı nedeniyle kapitalist ilişkilerin ancak sınırlı biçimde önü açılmıştır denebilir.

Yeni kurulan devlet aygıtı, merkezi, bürokratik ve anayasal bir biçim olarak modern bir biçime kavuşmuş, klasik liberal hak ve özgürlükleri tanıyan 1921 Anayasası ile kendini sınırlamıştır. Ancak 1930’lı yıllarda tek parti iktidarının kurumsallaşmasıyla birlikte bu hakların pratikte bir anlamı kalmamıştır. 1921 Anayasası meclis üstünlüğüne dayalı bir yönetim ile parlamenter sistem arasında duran karma bir yönetim anlayışı yansıtır. Bu düzenlemede yasama, ulusal egemenliği tek başına temsil eder ve tam da bu nedenle yasaların Anayasaya uygunluğunu denetleyecek, yargının bağımsız olmasını güvenceye alacak kurumlar tesis edilmemiştir. Yasama meclisi devletin iç örgütlenmesinin merkezi kurumu olmasına rağmen, rejim çoğulcu parlamenter rejim değil, ulusal egemenliğin ve meclis üstünlüğünün tek parti egemenliğine indirgendiği onun da karizmatik bir önder tarafından yönetildiği bir rejim karakteri sergiler. Ancak, bu dönemde kişisel bir diktatörlükten çok, iktidar bloğunu biraraya getiren tek parti olarak CHP’nin kurumsal gücünün daha önemli olduğu söylenmelidir, çünkü asker-sivil bürokrasi ve yasama organı tek partinin denetimi altındadır.

Bu dönemde devlet aygıtı, kendini aşan ve sınırlayan bir demokratik siyasal alan tarafından çevrelenmiş değildir. Tersine bu tür bir siyasal özgürlükler alanının oluşumu çeşitli yasaklarla engellenmiştir. Partilerin ve sivil toplum örgütlerinin olmadığı bir dönemde toplumun devlet katında temsili sadece tek parti kanalıyla olur. Kişisel ve siyasal hak ve özgürlüklerle korunmuş bir siyasal özgürlükler alanı ve kamusal tartışma ortamı yoktur. Kamusal tartışma resmi ideolojinin önceden belirlediği sınırlar içinde ve çok sınırlı bir aydın-bürokrat çevrede yapılır. Muhalif partilerin olmadığı bir dönemde, açık oy gizli sayım ilkesine dayalı seçimler büyük ölçüde göstermelik olmuş; toplum ile devlet arasında bağ kurmaya değil, siyasal elit içinde rotasyona hizmet etmiştir. Tek parti döneminde ortaya çıkan iki muhalefet partisi girişimi (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası) güdümlü olmalarına rağmen geniş kitlelerin hoşnutsuzluğunu çok çabuk açığa çıkarmaları nedeniyle kısa ömürlü olmuşlardır. Bu dönemde devletin iç örgütlenmesinde ordunun ve sivil bürokrasinin rolü de çok öne çıkmıştır. Ordu, hem tepeden devrimi eski rejimi hatırlatan toplum-

sal ve siyasal direnişlere karşı zor yoluyla savunmanın bir aracı olarak, dini ve etnik ayaklanmaların bastırılmasında, hem de kitlelerin askerlik yoluyla "toplumsallaştırılmasında" büyük bir görev üstlenmiştir Merkez ve taşra yönetimi ile adalet ve eğitim bürokrasisi ise devletin topluma nüfuz etmesinde etkili olan diğer önemli araçlar olarak belirirler.

Cumhuriyetle birlikte mikro düzeyde devlet-toplum ilişkisinde paternalist ve yandaşmacı tarzlar belirginleşmeye başlar. Modernleşmeyle birlikte her ne kadar devlet ile toplum arasında yeni ve güçlü bir tür etkileşim gelişmeye başlamış olsa da, Cumhuriyetin resmi söylemi özellikle taşradaki geniş kitlelere seslenmekte zayıf, kuru, soyut ve yabancı kalmıştır. Merkez ile çevre arasında beliren bu yabancılaşmayı gidermenin yolu olarak yandaşmacılığın ve patronaj ilişkilerinin hızla güç kazandığını görüyoruz. Bu bağlamda yerel eşraf, merkezdeki devlet-parti elitleri ile çevrenin halkı arasında bağ kuran temel aktör olarak öne çıkmaya başlamıştır. Yerel nüfuz sahipleri (eşraf, aşiret liderleri, şeyhler, toprak ağaları) böylece yerelde merkezi, merkezde ise yerel halkı temsil eden aracı bir konum edinir. Kırdaki ilişkileri muhafaza eden merkezi devlet, böylece köylü kitleler ile yerel nüfuz sahipleri arasında hem ekonomik hem de kültürel işlevleri olan çok güçlü bir kollamacı-yandaşmacı ağı kurulmasına yol açmıştır. Devletin bu muhafazakâr yönelimi kırdaki istikrarı ve yerel tabanda tutunmasını sağlarken, doğrudan siyasi katılımı önlenen geniş köylü kitlelerinin siyasal ve kültürel olarak modern dönüşümlere kapalı kalmasına ve ilk fırsatta CHP'ye karşı çıkmalarına yol açacaktır. İlk olarak CHP döneminde geliştirilen bu tür bir yerel siyaset tarzı, Demokrat Parti döneminde büyük bir sıçrama gösterecek ve yerelden ulusal düzeye genişleyecektir.

Tek parti döneminde devletin toplumsal tabanı, sivil-asker bürokrasinin hegemonyası altında ticaret burjuvazisi, toprak sahipleri ve eşraf arasındaki ittifaktan oluşmuştur. İktidar bloğunun farklı kesimleri, kendi aralarındaki hegemonik mücadeleleri asıl olarak tek parti aygıtı içinde vermişlerdir. Köylülük ise toprak sahipleri lehine bu ittifaktan dışlanmıştır. Bu farklı kesimleri birada tutan hegemonik söylem, ekonomik olarak güçlü, bağımsız bir modern devlet kurmaktır. Ancak bu projenin ekonomik ayağı ile kültürel ve siyasi ayağı arasındaki gerilim bir sonraki tarihsel evrede artacak ve yeni bir hegemonik projenin geliştirilmesine neden olacaktır.

1946–1960: Çok Partili Demokrasi ve Demokrat Parti Dönemi

Türkiye tarihinde çok partili sisteme geçiş ve 1950–60 dönemi siyasal modernliğin gelişimi açısından çok büyük önem taşır. Çok partili döneme geçiş kararı Cumhuriyetin meşruiyet söylemine içkin olan bir çelişkidir güç almıştır. Geçiş kararındaki en önemli etkenlerden biri, Kemalist meşruiyet söyleminin ana teması olan "muasır medeniyet seviyesinin" işaret ettiği Batı dünyasındaki liberal-demokratik düzenlerin İkinci Dünya Savaşında faşizme karşı

elde ettikleri zafer oldu. Bu dünya-tarihsel gelişme, Kemalist kadroların Batı hakkındaki imajını ve ülkenin yörüngesi hakkındaki eğilimlerini yeniden biçimlendirdi. Ancak bu tarihsel olay, Türkiye siyasetine ilişkin bir diğer gerilim tarafından desteklenmemiş olsaydı somut bir gerçeklik kazanamazdı. Bu gerilim, iktidar bloğunun sivil-asker bürokrasi kanadı ile tarımsal ve ticari sınıflar arasındaki ittifakın, hem kapitalizmin gelişmesiyle ilgili hem de hegemonik projeye içsel bazı nedenlerden dolayı bozulmuş olmasıdır. İktidar bloğu içindeki bu çatlama, 1930 ve 40'ların siyasal söyleminden çok farklı olarak "demokrasi" vurgusunun öne çıktığı yeni bir hegemonik projenin oluşmasına ve siyasal modernleşmenin derinleşmesine zemin hazırlamıştır.

Celal Bayar

Bu dönemde devlet-toplum ilişkilerinde meydana gelen en önemli değişme, hiç kuşkusuz, iki partili bir rejimde seçimlerin ilk kez gerçek bir anlam ifade etmeye başlamasıyla birlikte devletin toplumsal tabanının güçlenmesidir. 1924 Anayasasının hala geçerli olduğu bu dönemde devletin iç örgütlenişinde önemli bir dönüşüm görülmez. Ancak devlet-toplum ilişkilerinin bu şekilde dönüşümü, yarattığı yeni gerilim kaynakları nedeniyle bu kurumsal-

lığın altını oymaya başlamıştır. Tek parti döneminde olduğu gibi bu dönemde de meclis üstünlüğü ilkesi, çoğunluğu ele geçiren partinin yani Demokrat Parti'nin (DP) üstünlüğü olarak yorumlanmıştır. Dahası, iktidar partisinin eylemlerini ve yasaların Anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir organ da yoktur. Ancak bu kez meclis iki parti arasında bölünmüş ve gerçek bir siyasal mücadele arenası haline gelmiştir. Devletin iç örgütlenişindeki önemli bir sorun kaynağı da iktidar partisi ile askeri-sivil bürokrasi arasında ciddi bir gerilimin oluşması nedeniyle devletin kurumsal bütünlüğünün zayıflamasıdır. Devletin bürokratik ayağı ile temsili ayağı arasında artık uyum değil, çatışma vardır ve bu çatışma sonraki evrelere de damgasını vuracaktır.

Devletin iç örgütlenişindeki bu sorunların asıl nedeni, DP etrafında örgütlenen yeni iktidar bloğunun, yeni hegemonik projenin ve yeni meşruiyet söyleminin niteliğidir. Tarımsal ve ticari kapitalizmi temsil eden kesimleri bir araya getiren bu yeni iktidar bloğunun ayırt edici ve Kemalist bürokrasi için rahatsız edici yanı, özellikle köylülerin içerilmesiyle birlikte geniş ve güçlü bir toplumsal tabana oturmuş olması ve bürokrasinin dışlanmış olmasıdır. Bürokrasinin dışlanması, hem eski iktidar bloğu içindeki bağımlı öğelerin özerkleşip önemini artırması hem de bu özerkleşmenin intikam alıcı ya da meydan okuyucu bir söyleme gerçekleşmiş olmasından kaynaklanır. "Demokrasi", "seçmen iradesinin üstünlüğü", "bireysel özgürlük" ve "ekonomik ilerleme" gibi söylemlerle siyasal alana giren DP'nin, "elit ile halk" arasındaki Kemalist ayrımı bu kez tersten vurgulamaya dayanan meşruiyet söylemi, sadece kitleleri verili kültürel değerleri ve ekonomik talepleriyle sisteme içselleştirmenin değil, aynı zamanda otoriter bir siyasi yönetim kurmanın da aracı haline gelmiştir. "Ulusal egemenlik" kavramı, çoğunluğu elde eden partinin yani "halkın iradesini yansıtan" partinin kısıtlanmamış yönetimi olarak algılanmıştır. Seçmen iradesinin mutlaklaştırılması böylece Türkiye'de merkez sağına meşruiyet söyleminin ana teması olarak tarih sahnesine çıkmış olur. Bu dönemde çok sözü edilen "demokrasi" kavramı, sınırlandırılmış ve kurumsallaşmış bir özgürlükler rejimi olarak değil, çoğunluktan güç alan iktidarın özellikle dönemin sonuna doğru siyasal muhalefeti baskı altına almasını meşrulaştıran bir söylem olarak iş görmeye başlamıştır.

Yönetim zihniyeti açısından DP dönemi önemli bir kırılmaya işaret eder. Öncelikle, bir yönetim nesnesi olarak "ulus" algısı dönüşmeye başlamıştır. "Ulus" artık

CHP 1957 Seçim Afişi

tek parti dolayısıyla devletle özdeşleştirilen bir varlık alanı görülmekten çıkmıştır. Ekonomi ve din konularında toplumun özerk alanı daha fazla vurgulanır. Demokrasi kavramı, bireysel özgürlük vurgusuyla daha liberal anlamlar yüklenir. Devletin dönüştürücü gücünden çok, “temsili” niteliği öne çıkarılır. Böylece ekonomi ve dinin özerk alanlarına saygılı, daha “sınırlı” ve “liberal” bir yönetim anlayışının temelleri atılmıştır. Öte yandan ekonomi ve kültür alanında sınırlı yönetim ilkesi, yeni tür bir siyasi otoriterlik ile eklemlenmeye başlamıştır. Dinsel ve ekonomik aktörleri hareket geçiren bu yönetim tarzı, muhalif siyasi aktörleri baskı ve denetim altında tutmaya çalışır. Burada ulusal egemenlik ilkesinin yorumu kilit önem taşır. Ulusal egemenlik algısındaki dönüşüm, siyasi yönetimin niteliğine dair bir dönüşümün gerçekleştiğini gösterir. “Milli irade” artık Tek Parti tarafından temsil edilmediğine göre seçimde oyların çoğunu toplayan parti ulusal egemenliği temsil ediyor demektir.

Bu dönemde devlet müdahalesi azalmamış sadece biçim ve amaç değiştirmiş ve yeni amaca uygun yeni teknolojiler ve teknikler benimsenmiştir. Ancak bunlar da hala devlet merkezli egemenlik teknikleridir. Bir yönetim rasyonalitesi ve tekniği olarak popülizmin de bu dönemde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bir yönetim rasyonalitesi olarak popülizm, yönetilecek öznelerin verili ve kısa vadeli çıkarlarının tanınmasına ve yönetimin bu çıkarlara hizmet etmesine ve böylece varlığını meşrulaştırmasına dayanır. Böylece bireyler maddi çıkarlarla tanımlanırken devletin amacı da bu çıkarları tatmin etmek olarak belirlenir. Seçmen için rekabete dayalı çok partili sisteme geçişle birlikte daha önceden sadece yerel düzeyde etkili olan bu popülist ilişkiler ulusal düzeye sıçramış ve DP’nin toplumsal siyaseti asıl olarak parti merkezli bir patronaj siyaseti haline gelmiştir. Böylece siyasi iktidarın meşruiyeti, ideolojik bağlılıklardan çok, kontrol ettiği ve dağıtabildiği rantın miktarına ve rant dağıtım tarzlarına dayanmaya başlar.

1950’lerin yönetim teknikleri açısından önemi, çoğulcu ortama uygun yeni ve incelikli stratejilerin gelişmeye başlamasıdır. Çok partili düzene geçilirken Dernekler Kanunu ile bazı liberal açılımlar getirilmiş; bir yandan işçilere sendika, memurlara meslek örgütü kurmak hakkı verilirken aynı anda derneklere siyasetle uğraşma yasağı konmuştur. 1950’lerde çok sayıda, zayıf, parçalı ve rakip örgüt kurulmasının teşvik edilmesinin nedeni, siyasi iktidarın güçlü ve kolektif eylemi engellemek istemesinden kaynaklandı. Öte yandan genişleyen örgütlenme özgürlükleri, her an yapılması muhtemel kısıtlama ve müdahalelerle birlikte varolabilmiştir. Böylece gönüllü örgütler ya siyasi kayırmaya muhtaç oldular ya da siyasi baskıya maruz kaldılar. İktidar örgütsel yaşamın sınırlı meşruiyetini, belirli grupları kayırmak diğerlerini baskı altında tutmak için kullandı. DP’nin yasaları bir yönetsel taktik olarak kullanma tarzı, daha sonraki tüm siyasi iktidarlar tarafından tekrarlanmış olan önemli bir strateji olarak ortaya çıkmıştır. Yasaların uygulanışındaki seçmecilik ve keyfilik, yönetilenle-

rin yasada açıkça belirlenen haklarını kullanmak için bile siyasi iktidarın keyfine bağımlı hissetmesine yolaçmıştır.

1960–1971: 27 Mayıs Müdahalesi ve Sonuçları

27 Mayıs darbesinin ardından yapılan 1961 Anayasası, modern Türkiye'nin toplumsal ve siyasi dengelerini yirmi yıl boyunca belirleyen temel metin olacaktır. Bu Anayasayı sadece DP dönemine yönelik bir tepki Anayasası olarak ele almak doğru değildir. Bu yönü önemli olmakla birlikte, yeni Anayasa Türkiye'nin modernleşme tarihinin önemli bir evresinin ürünüdür. Dolayısıyla bir kuruluş dönemi Anayasası olan 1924 Anayasasından farklı olarak 1961 Anayasası modern siyasi iktidarı Batılı normlara uygun olarak biçimlendirme kaygısını yansıtır. Devletin iç kurumlaşmasını ve devlet-toplum ilişkilerini çoğulcu-demokratik bir çerçeveye göre belirleyen Anayasanın vaktinden biraz önce tarih sahnesine çıktığı söylenebilir. Özellikle temel hak ve özgürlüklerle ilgili liberal-demokratik hükümlerin ve sosyal devlet vurgusunun toplumdaki mevcut siyasi dengeleri tam olarak yansıtmadığı doğrudur. Ancak, hemen sonraki dönemde Anayasanın içinin, yeni gelişen toplumsal güçler tarafından çok çabuk doldurulmuş ve sahiplenilmiş olması, ayaklarının tamamen havada olmadığını kanıtı sayılabilir. Anayasanın tesis ettiği bir dizi yeni kurumun varlık nedeni iki açıdan yorumlanabilir. Anayasa Mahkemesi, Danıştay, TRT ve Üniversite gibi özerk kuruluşlar, Senato ve MGK gibi yeni kurumlar, devlet aygıtı içinde bir "denge ve denet sistemi" kurarak, mecliste çoğunluğu ele geçiren bir iktidar partisinin keyfi yönetimini engellemek kaygısının sonucudurlar. Böylece, bir yandan "milli iradeyi" frenlerken, öte yandan toplumsal ve siyasal çoğulculuğu ve örgütlenme özgürlüklerini tanıyan Anayasa, bir de yasamanın yürütmeyi denetleme işlevini önemseydiği için, sonuçta canlı bir siyasi ortamın oluşmasına katkıda bulunmuştur.

1960 darbesi ve sonuçlarının, Çağlar Keyder'in (1990) ifadesiyle "restorasyoncu" olmanın çok "dönüşümcü" olduğunu belirtmek gerekir. Bu darbeye birlikte, sanayi burjuvazisinin çıkarlarına uygun yeni iktisadî politikaları formüle edecek yeni bir idari aygıt kurulmuş ve yirmi yıl kadar devam edecek yeni bir birikim tarzının temelleri atılmıştır. Hem uluslararası gelişmelere uygun olan hem de sanayi sermayesinin içsel gelişim düzeyini yansıtan bu yeni birikim modeli, DP'nin giderek keskinleştirdiği popülist ve aşırı politikleşmiş iktisat politikalarından farklı olarak, daha fazla devlet merkezli bir düzenlemeyi gerektirmiştir. Bu model, sanayi burjuvazisinin, işçi sınıfının ve bürokrasinin çıkarlarını bir noktada kesiştiren bir model olarak on yıl boyunca istikrarlı olmuş, dolayısıyla siyasal rejim ile ekonominin birlikte düzenlenmesini mümkün kılmıştır. 1960 sonrasında hâkim olan iktidar bloğu, DP'nin kırsal ittifaklarının bürokrasi ve sanayi burjuvazisi için yarattığı olumsuz sonuçlara bir tepki olarak oluşmuştur. Hem bürokrasiyi güçlü bir siyasi ve ekonomik aktör olarak yeniden sahneye süren hem de onun sınırlarını belirleyen şey, yürürlüğe konan yeni birikim

tarzıdır. 1960 darbesinden sonra yürürlüğe konan ve çeşitli gelişim evrelerinden geçtikten sonra 70 sonlarında krize giren yeni birikim tarzının temel özelliği, sanayi merkezli, içedönük ve dışa bağımlı olmasıdır. “İthal ikameci sanayileşme” modeli (İİS) olarak anılan bu stratejide sermayenin farklı kesimleri sanayi sermayesinin hegemonyası altında birbirlerine eklenmişlerdir. İİS stratejisini tamamlayan “düzenleme tarzının” başka bir özelliği ise devletin çok önemli bir düzenleme ve bölüştürme aygıtı olarak devreye girmesidir. Üretim ile tüketim arasında uyumu sağlayan düzenlemelerin temel karakteristiği bürokratik planlama ve popülizm olmuştur. Yirmi yıl süreyle hâkim olan İSS stratejisi, Türkiye kapitalizminin gelişimi için çok verimli bir döneme işaret eder. Devlet müdahalesinin amaçlarından biri sanayi üretimini desteklemek ise bir diğeri de üretime uygun tüketim ilişkilerini geliştirmektir. İİS modeli, başlangıçta kentli ve taşralı burjuvazinin tüketim tercihlerinin kaynak tahsisine egemen olmasına dayanıyordu. Ancak ekonominin hızla genişlemesi, yeni tüketim normlarının giderek geniş kitlelere yayılmasını hem mümkün hem de zorunlu kıldı.

1960 sonrasında ortaya çıkan hegemonik projeler, yürürlükteki İİS modeline uygun özellikler gösterir. Birikim stratejisinde olduğu gibi, hegemonik projelerde de kentsel ittifaklar belirleyici olmuştur. Batı’da “Keynesçi refah devleti” döneminde olduğu gibi Türkiye’ye özgü “ulusal-kalkınmacı” devlette de bir “tek ulus” hegemonik projesi gündeme gelmiştir. Bu hegemonik projede kalkınma, sanayileşme, iktisadî bağımsızlık ve sosyal adalet gibi temalar çerçevesinde tüm “ulus” içerilmeye çalışılır. Toplumsal farklılıklar değil, ortaklıklar vurgulanarak uzlaşmacılık öne çıkarılır. Bu hegemonik projenin iktisadî-toplumsal tonları oldukça güçlüdür. Sonuçta 1960’larda kalkınmacı-popülist bir program etrafında bir merkezi kümelenme gerçekleşmiştir denebilir.

Süleyman Demirel Vatandaşa Şapka Çıkıyor

Bu dönemde devlet-toplum ilişkileri ve devletin biçimi konusunda işaret edilmesi gereken önemli bir diğer dönüşüm, bir yönetim tekniği olarak korporatizmin gelişmesidir. 1960 sonrasında izlenen ve “doğuş halinde toplumsal korporatizm” diye adlandırılan (Bianchi, 1984) stratejiyi belirleyen iki temel neden ayırddedilebilir. İlki DP'nin kendine karşı herhangi bir muhalefetin gelişimini zorlaştıran ve siyasi iktidarı keyfi bir güçle donatan “cılızlaştırıcı çoğulculuk” politikalarına duyulan tepkilerin artması, diğeri de ithal ikameci sanayileşmeye dayalı bir büyüme modeline geçilmiş olmasıdır. Kapitalizmin az gelişmişliğinin yanısıra, örgütlenme ve katılım geleneğinin zayıflığı da tam bir toplumsal korporatizme geçişi engellemiştir. Bu dönemin ilk yarısında 1961 Anayasasının çizdiği çerçevede daha çoğulcu bir hat izlenirken, 1970'lerden sonra korporatizm yönündeki eğilimler artmıştır. Türkiye'de uygulanan strateji, “toplumsal korporatizm” ile “devlet korporatizminin” özel ve istikrarsız bir bileşimidir (Bianchi, 1984). Korporatizm yolundaki insiyatif, güçlü çıkar gruplarının güçlerini siyasi alana taşımalarıyla değil, devletin, izlediği ekonomik politikaların sorumluluğunu paylaşmak ve fedakarlık yüklemek için kendine destek araması yoluyla gerçekleşti. 1960'larda siyasi iktidarı rahatsız edecek kadar güçlü bir örgütlenme patlaması yaşanmıştır. DP döneminin cılızlaştırıcı çoğulculuk tekniğine karşı bir tepki olarak 1963'de yapılan Sendika ve Grev, Lokavt ve Toplu Sözleşme Kanunları bir yandan herhangi bir grubun fazla güç biriktirmesini engellemek için serbestçe çoğul sendika kurulmasını sağlıyor, öte yandan merkezi ve işkolu bazında toplu sözleşme yapılmasını mümkün kılacak kadar güçlü bir sendikal örgütlenmeyi amaçlayan kararsız bir çoğulculuğu yansıtıyordu. Ayrıca, devletin belirli müdahale biçimlerini kurumsallaştırması, belirli çıkarların kayırılması nedeniyle diğerlerinin temsilini zorlaştırmıştır. Kıt iktisadî kaynakların, özellikle döviz ve kredinin politik mekanizmalarla tahsisine ve iç pazarın yaratılması amacıyla gelirin yeniden bölüştürülmesine dayalı yeni düzenleme, küçük sermaye ve küçük burjuvazinin işine gelmemiştir. Devletin açıkça sanayi burjuvazisini kayıran müdahale biçimlerini kurumsallaştırmasının, bu dönemin siyasi mücadelelerini anlamak açısından önemi büyüktür. 1960–1980 arasında siyasi parti mücadelesinin kızışmasını ve özellikle sağın farklı partilere bölünmesini bu bağlamda açıklayabiliriz.

1971–1980: 12 Mart Müdahalesi ve Sonuçları

1960 sonrasında modern Türkiye tarihi için önemli olan iki dinamiğin aynı anda harekete geçirildiği söylenebilir. Bunlardan ilki kapitalist sanayileşme, ikincisi de demokratikleşmedir. Ancak her ikisinin de vaktinden evvel ivme kazanmasını mümkün kılan üçüncü bir dinamik olarak sivil-asker bürokrasiden sözetmek gerekir. Dönemin başlarında bu üç dinamik birbirini destekler görünümündedir. 1970–1980 arasında ise üçü arasındaki etkileşim ve gerilimler Türkiye siyasetine damgasını vuracaktır.

Deniz Gezmiş - 12 Mart

1980 öncesinde olgunlaşan organik krizin ilk belirtisi 1970 başlarında ortaya çıkmış ve 12 Mart 1971 müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Çoğu zaman 12 Mart müdahalesi de, 27 Mayıs gibi bir bürokratik restorasyon hareketi olarak nitelendirilmiştir. Oysaki 1971'in nedenleri ve sonuçları 27 Mayıs'tan çok farklı olmuştur. Bu nedenle 12 Mart'a ilişkin olarak, "demokrasi-nin ekonomik gelişim için feda edildiği bir tür 18. Brumaire'den" söz etmek yanlış olmaz (Keyder, 1990). 1960 darbesiyle oluşan iktidar yapısının barındırdığı çelişkiler açısından 12 Mart rejimi hakkında bazı genel saptamalar yapmak mümkün. 12 Mart müdahalesi kapitalist sanayileşme, demokrasi ve askeri bürokrasi arasında 1960 sonrasında kurulan ilişkilerin önemli bir dönüşüm sürecine girdiğini gösterir. Kapitalist sanayileşme ile demokrasi arasındaki çelişkinin baş göstermesiyle birlikte, ordu açıkça ilki lehinde konumlanmaya başlamıştır. Adalet Partisi (AP), CHP ve ordu üst yönetiminin temel konularda birbirlerine yakınlaşmaları sonucunda 1960'ların sonuna varıldığında siyasi çatışma ekseninin dönüşüme uğradığını görüyoruz. Bu süreçte önceki döneme damgasını vuran merkez sağ-radikal ordu karşıtlığının yerini, radikal sol-muhafazakâr ordu karşıtlığı almaya başlamıştır. Ayrıca 1971 müdahalesi, 1961 Anayasasının çizdiği çoğulcu demokrasiden daha örgütlü korporatist bir rejime kayışın ilk uğrağıdır. Bu anlamda dönemin başındaki sanayi sermayesi merkezli kentsel ittifakın çözülüşünün de başlangıcıdır. Bu çözülüş sürecinin ilk uğrağı, sol aydınların radikalleşmesidir. 1960 sonrasına damgasını vuran kalkınma ve demokrasi merkezli hegemonik söylem, arzu edildiği gibi merkezci güçleri değil, radikal unsurları güçlendirmiş-

tir. 60 sonrasında kurulan kentsel hegemonya, AP'ye değil, radikal sola yaramıştır. 12 Mart aynı zamanda sanayi sermayesinin hegemonik proje düzeyinde merkezci ittifakları eriterek aşırı sağ dinamiklere yaklaşmaya başlamasının da ilk adımıdır. İktidar bloğunun, artan toplumsal uyanışı geriletmek için birleşmesi gereken böyle bir tarihsel momentte bölünmüş ve aciz kalmış olması, sahneye askerlerin çıkmasına yol açmıştır. Başarısız bir girişim olarak 12 Mart, varolan birikim tarzının sorunları karşısında çaresiz kalmış, bu sorunları (üstelik ertelendikleri için keskinleşmiş biçimde) 1970'li yıllara devretmiştir.

Sonuç olarak 12 Mart'ın siyasi iktidar tarzında şu önemli dönüşümlere işaret ettiğini söyleyebiliriz: 1. Parlamenter rejimin sivillerin yanısıra askeri bürokrasi tarafından da artık veri kabul edilmesine rağmen, demokrasinin çoğulcu ve özgürlükçü altyapısının zedelenmesi yoluyla rejimin yozlaşması 2. Burjuvazinin hegemonyasının sarsılması, otoriter korporatizme yönelişle birlikte siyasi ve toplumsal radikalizmin güçlenmesi 3. Devlet aygıtının içsel çelişkilerinin belirginleşmesi, tarihsel ittifakların bozulması, yeni ittifakların oluşumu 4. Popülizmin sınırlarının zorlanmaya başlanması.

1977–1980: Hegemonik Kriz ve 12 Eylül Darbesi

1977–80 arasındaki dönem, çok boyutlu bir organik kriz süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreçte, birikim tarzı krizi, hegemonik kriz, devlet krizi içiçe geçerek dönemin sonunda bir askeri darbenin koşullarını hazırlamıştır. Bianchi (1984), 1970'lerde görülen korporatizm girişiminin, hızlı ve ağır bir sanayileşme sürecine girildiği anda, giderek artan bir toplumsal talepler dizgesiyle karşılaşan zayıf ve bölünmüş bir burjuvazinin siyasi hegemonyasını sağlamak için uyguladığı bir strateji olduğunu söyler Amaç sanayileşme sürecinde giderek artan yeniden bölüşümcü ve katılımcı talepleri sınırlamaktır. Ancak izlenen politika çıkar çatışmasını azaltmak yerine kızıştıran bir etkide bulunmuş; uzun vadede daha fazla baskıya başvurulmasına ve toplumsal muhalefetin şiddetlenmesine yol açmıştır. Temsil krizinin gerisinde Bianchi'nin (1984) işaret ettiği şu çelişki yatar: Bu dönemde "giderek daha hırslı ekonomik politikalar izlemek isteyen zayıf ve istikrarsız siyasi iktidarlar giderek daha örgütlü, bilinçli ve hareketli bir toplumla karşılaşmışlardır". Bu nedenle siyasi katılımı ilgili problemler sürekli artmıştır.

1970'lerin başından itibaren İİS birikim stratejisi ve ona uyumlu bir hegemonik proje etrafında biraraya gelen toplumsal güçler arasındaki çatışmaların belirginleşmeye başladığını görüyoruz. Bu süreçte hem iktidar bloğu içindeki bölünmenin güçlenmesi hem de bu blok ile bağımlı kitlelerin arasının açılması sözkonusudur. 1960'ların hızlı sanayileşmesinden olumsuz etkilenenlerin başında küçük sermaye ve modern sanayi dışında istihdam edilen yeni kentlilerin geldiğini söylemiştik. Organik krizin bir diğer görüntüsü de merkezin zayıflaması ve dağılmasıdır. 1970'lerin sonunda çok ciddi bir siyasi kutuplaşma ve radikalleşme

yaşandı. Merkez sağ ve sol partilerin dışındaki sağ ve sol hareketler ideolojik ve örgütsel olarak güçlenerek merkezi siyaseti sarsmaya başladılar. Merkez partilerle “aşırı” sağ ve sol arasındaki etkileşim ve geçirgenlik arttıkça merkezi kurumlar ve kimlikler daha da bulanık hale geldi. Buna paralel olarak merkezdeki siyasi çatışma şiddetlendi. İİS stratejisi ve ona eşlik eden popülist bölüşüm politikalarının derin bir krize girmesinin yapısal nedenlerinden biri de teşvik edilen popülist talep, çıkar ve temsil biçimlerinin sınırlarının zorlanmaya başlanması oldu. 1980 öncesinde ekonomi tüm göstergeleriyle derin bir kriz içine girmiş bulunuyordu. Bu krizden çıkış yolu ancak 24 Ocak 1980 kararları ile bulunacaktı. Bu yeni modelin siyasi varoluş koşullarını sağlayan güç, 12 Eylül darbesi oldu.

Hegemonik kriz, ulusal-kalkınmacı bir projenin çözülerek yerini kutuplaşma ve çatışma söylemlerine bırakması sürecini ifade eder. Hegemonik projenin iki ayağını oluşturan “kalkınma” ve “demokrasi” söylemlerinin sağ ve sol tarafından giderek uzlaşmaz biçimde yorumlanmasıyla kentsel merkezi hegemonya zayıflamıştır. Toplumda radikal sağ ve sol söylemlerin etkisinin artmasına paralel olarak merkez sağ ve sol söylemler de muğlaklaştı. Kutuplaşma ve ideolojik çatışmanın devlet aygıtına da sızmasıyla birlikte devlet, hegemonik projelerin geliştirildiği stratejik bir alan olma özelliğini yitirdi, kendi içinde parçalandı. Devletin resmi ideolojisi olarak “Kemalizmin” hegemonyası da hızla çözülüyordu. Öte yandan siyasal islam 60’ların liberal ortamında örgütsel ve ideolojik olarak gelişme imkanı buldu. İslamın siyasallaşması, Kemalizmin toplumsal uzamı yeniden tanımlamasını zorlaştırarak hegemonyasını zedeledi. Sonuç olarak baktığımızda 1980 öncesinde devlet aygıtı tam bir çözülme hali sergiler. Bu çözülmenin en derindeki nedeni, toplumdaki siyasallaşma ve kutuplaşmanın devlet aygıtına da sızmış olmasıdır. Bu sızmayı mümkün kılan ve etkisini arttıran bir diğer neden, 1961 Anayasasının devlet aygıtı içinde oluşturduğu çoğul güç odaklarıdır. Bu bağlamda özellikle devletin iki farklı veçhesi arasındaki çatışma belirleyici olmuştur. Partiler sistemi ve parlamento ile anayasayla özerk-ayrıcılık konumları edinmiş olan çeşitli ‘anayasal kuruluşlar’ arasındaki çatışma kurumsal krizin temel ayağını oluşturur.

Sonuç olarak 70’lerin sonunda iki şık belirginleşmiştir. Güçlü bir radikal sol dalganın etkisiyle sosyal demokrasiye doğru kayış ya da daha güçlü bir olasılıkla rejimin faşizan niteliğinin derinleşmesi ve bir darbeye sonuçlanması. Ne yazık ki, bu olasılıklardan ikincisi gerçekleşmiş ve Türkiye 12 Eylül 1980 darbesiyle yeni bir döneme girmiştir.

Darbe Geleneği ve 12 Eylül Darbesi

12 Eylül 1980 askeri darbesi Türkiye tarihinde yeni bir dönemi başlatır. Birçok yönüyle Türkiye siyaseti ve toplumu üzerindeki kurucu etkisini sürdürmeye devam eden bu darbenin genel olarak ordu-siyaset ilişkileri bağlamında ele alınması gerekir. Öncelikle, darbelerin Türkiye’de ordunun siyasete müdahalesinin tek biçimi olmadığını belirtmeliyiz. Ordunun

sivil siyaset üzerindeki vesayetini MGK gibi bir kurumla kurumsallaştırmış olması, Cumhurbaşkanlığı makamının uzun bir süre askeri etki altında bulunması, ordunun normal dönemlerde yaptığı "uyarı" ve tehditlerle sivil siyaseti yönlendirmeye çalışması gibi etkenler de en az darbeler kadar önemlidir. Ordunun darbeler dışında kullandığı müdahale biçimleri arasında belki de en önemlisinin sıkıyönetimler olduğu iddia edilebilir. İdari yetkilerin doğrudan askeri makamlara geçtiği bu olağanüstü yönetim tarzının Cumhuriyet tarihinin ne kadar büyük bir kısmını kapsadığı hatırlanırsa durumun önemi ortaya çıkar. 1924 Anayasasında belirlendiği halinden 12 Eylül'de Sıkıyönetim yasasında yapılan değişikliklere gelene dek sıkıyönetim, giderek daha kolay ilan edilir, daha uzun sürebilir, temel hak ve özgürlüklerin daha çoğunu daha kolayca askıya alabilir, meclis tarafından denetimi daha zorlaştırılmış bir rejim olarak gelişmiştir.

Darbe geleneği ve 12 Eylül darbesine gelince: Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye siyaset sahnesi üç darbe ve birkaç ciddi darbe girişimine sahne oldu. 1960'dan başlayarak on yıllık periyotlarla sivil siyasete yapılan bu müdahaleler, Türkiye'de siyasi iktidar tarzını analiz ederken ele alınması gereken en önemli olgulardan birini oluşturur. İlk bakışta darbe geleneği Türkiye'deki parlamenter sistemi Batılı muadillerinden ayıran en belirgin

Kenan Evren

farklılık olarak öne çıkar. Ancak darbeler birden ortaya çıkıp, sonra yerini normal düzene bırakan istisnai anlar olarak değil, öncesi ve sonrasıyla sivil rejim üzerinde bıraktığı yapısal etkiler bağlamında ele alınmalıdır. Türkiye'deki asker-sivil ilişkisinin ordunun sivil otoriteye tam olarak tabi olduğu liberal-demokratik modele uygun olmadığı açıktır. Buna rağmen bu ilişki tarzı, orduyla sivil rejimin totaliter biçimde bütünleştikleri başka rejimlerdeki yapıya da benzemez. W. Hale, Türkiye'de gözlenen askeri rejim tipini "muhafız rejim" olarak adlandırıyor (Hale,1996). Süresiz elde tutmaya niyet etmeden, 2-4 yıllık bir süre için iktidarı devralan "muhafız rejimler", sivillerin yarattığı "pisliği" temizlemek için gelirler ve daha yüksek bir nüfuz sağlarlar. Yine de özellikle ekonomik ve toplumsal yapılar üzerindeki denetimleri sınırlıdır Türkiye'deki her üç darbenin ortak özelliği, iktidarın kısa süre sonra sivilere terkedilmiş olması ve ordunun kendi içindeki radikal eğilimleri yenerek muhafız tipi müdahalede bulunmasıdır. Türkiye'de bu tür bir darbe geleneğinin nasıl geliştiği sorusu iki

düzye de incelenmelidir. İlk, ordunun darbe “yapabilir” olmasının tarihsel ve yapısal nedenleri ortaya konmalıdır. İkinci olarak, ordunun neden muhafız türü darbelerle yöneldiği sorusu yanıtlanmalıdır. Ordunun darbe “yapabilir” olmasının tarihsel ve yapısal nedenlerini araştırırken, ideolojisi ve örgütsel yapısıyla orduyu içinde yer aldığı genel toplumsal-siyasi bağlama referans vererek açıklamak gerekir. Türk ordusunun müdahaleci bir kurumsal geleneğe sahip olduğu açıktır. Buna rağmen, sık tekrarlanan darbeler, soyut bir geleneğin kendini dışa vurması olarak değerlendirilmemelidir. Burada sürekli kendini dışavuran bir özden çok, değişen toplumsal-siyasi bağlamlarda her seferinde “yeniden icat edilen gelenek” söz konusudur.

Türkiye'de darbeler ve siyasi iktidarın niteliğiyle ilgili her analizin mutlaka yanıtlanması gereken asıl soru, 1960 ile 1980 arasında darbe geleneğinin nasıl olup da bu kadar radikal bir dönüşüme uğradığı sorusudur. Bu süreçte iki temel dinamik etkili olmuştur. İlki, ordunun kapitalist ekonomiyle eklemlenmesi ve merkez sağın egemen olduğu bir parlamenter rejimi benimsemesidir. İkincisi ise 27 Mayıs deneyiminden çıkarılan dersler sonucunda ordunun iç hiyerarşisinin kuvvetlendirilmesidir. 12 Mart rejimi asıl ilgi alanı olan “kanun ve düzen” sorununun çözümünde hızlı yol aldı. 1982 Anayasasının temelleri olan anayasa değişiklikleri bu dönemde yapıldı. 12 Mart birçok açıdan 12 Eylül için yapılmış, yarım yamalak bir prova görüntüsü sergiler. Amaçlarından hiçbirine erişememiş, yolaçtığı otoriter eğilimler kanun ve düzenin daha da bozulmasına yolaçmıştır. Belki de en önemli etkisi bir darbenin nasıl yapılmaması gerektiği konusunda canlı bir kanıt sunmasıdır. Artık darbecilerin önünde yarım yamalak bir darbe değil, ya topyekûn bir darbe ya da Anayasa içinde tarafsız kalmak seçenekleri vardır.

1980 darbesi öncesindeki koşullar, 12 Mart'a da zemin sağlamış olan ve 12 Mart tarafından körüklenmiş olan dinamiklerdir. “Geleneğin yeniden icadını” belirleyen bu dinamikler, 12 Martla büyük benzerlik gösterir. Daha doğrusu bu dinamikler 12 Eylül ile en olgun biçime ulaşmışlardır. Artık ordu komutası siyasi ve ekonomik sistemle tamamen uzlaşmıştır. “Kanun ve düzen” sorununun ordunun istediği biçimde radikal çözümü için artık tüm devlet aygıtının yeniden yapılanması gerekli gözükmektedir. Ordu 1980 öncesi giderek şiddetlenen “anarşi ve terör” sorunundan artık somut hükümetleri değil, 'anayasal kuruluşlar' ifadesinin ima ettiği devlet aygıtının tümünü sorumlu tutmaktadır. Ordunun dikkatini hükümetten tüm devlet yapısına doğru çeken ve darbenin asıl itkisini oluşturan sorun, hiç kuşkusuz siyasi şiddetin bir iç savaşa doğru evrilmesi olmuştur. Kamuoyuna yönelik olarak soyut bir “anarşi ve terör” sorunu olarak kodlanan bu problemin adı, devletin iç belgelerinde “komünist ayaklanma” olarak geçmektedir. Özellikle 1970'lerin sonunda Güneydoğu'da ayrılıkçı Kürt hareketinin güçlenmesiyle buna bir de “bölücülük” eklenmiştir. Böyle bir ortamda ordu, iç ve dış güvenlikle ilgili misyonunu kolayca birbirine eklemler. Artık anayasa-

da belirtilen “demokratik düzenin” de ötesinde bizzat “devletin varlığı ve birliği” tehdit altındadır. Böylece darbenin öncelikli sorunu “kanun ve düzen” sorunu olarak ortaya çıkar. 1960’da oldukça etkili olan, 1971’de bir görünüp hızla geri çekilen “toplumsal ve ekonomik reformlar” söyleminden artık geriye hiç iz kalmamıştır. Bunun yerine 24 Ocak Kararlarının ima ettiği bir başka reform anlayışı sözkonusudur. 1960 ve 1971 deneyimlerinin eleştirisinden ve genel siyasi değerlendirmelerden çıkarılan genel sonuçlardan en önemlisi, TSK içinde muhtemel bir iç bölünme ve denetim dışı politizasyonu önlemek için, darbenin mutlaka TSK’nın iç hiyerarşisine uygun biçimde emir komuta zinciri içinde yapılması ve askeri rejim sırasında mutlak bir MGK egemenliğinin sağlanması gerekliliğidir. Bir diğer önemli sonuç, askeri rejimi daha etkin ve güçlü kılmak için meclisin feshedilmesi gerektiği; darbenin amacının radikal ekonomik ve toplumsal reformlar yapmak değil, sivil yönetime geçişle birlikte demokratik rejimin yine benzer bir devlet otoritesi sorunuyla karşılaşmaması için gerekli olan anayasal ve yasal düzenlemeleri yapmakla sınırlı olması gerektiği saptamasıdır. Bu tavır, darbecilerin yaşanan krizi ekonomik ve toplumsal boyutları olmayan salt bir siyasi-hukuki kriz olarak algıladıklarını değil, bu alanı sivil siyasilerin müdahale alanı olarak görmeye başladıklarını, üstelik 24 Ocak 1980 kararlarıyla netleşen politika önerilerini benimseyip, desteklediklerini gösterir. Türkiye’deki darbelerin hepsinin “sivil politikacıların yarattığı pislği temizlemek” amacıyla belirli ve kısa sayılabilecek bir süre için iktidarı devralan, ekonomik ve toplumsal yapılar üzerindeki nüfuz ve denetimleri sınırlı olan “muhafız rejimler” türüne uygun olduğunu daha önce belirtmiştik. 80 darbesi bu anlamda en muhafazakâr ve statükocu darbe olarak beliriyor. 1960’lı yıllarda asker ve sivil aydınlar arasında daha radikal bir toplumsal modernizasyon ve kalkınma arayışı çerçevesinde kurulan kırılğan ittifak yirmi yılın sonunda yerini tamamen ordunun üst kademesi ile kurulu toplumsal-ekonomik düzen arasındaki güçlü uzlaşmaya terk etmiştir. 12 Eylül darbesi bir muhafız rejim olmasına rağmen toplumsal ve siyasal yapılara nüfuz etme ve dönüştürme gücü oldukça yüksektir. Çünkü amacı sadece mevcut kargaşaya son vermek değil, aynı zamanda geleceği de belirlemektir. Meclisi ve tüm siyasi partileri kapatması, tüm örgütsel yaşamı ve özellikle sol hareketi şiddetle ezmesi, anayasal ve yasal çerçeveyi özgürlükleri kısacak biçimde değiştirmesi sayesinde geleceği de belirlemiştir.

1983–1991: ANAP Dönemi

6 Kasım 1983 seçimleri, darbenin 1980 öncesini belirleyen sınıf tabanlı siyasi çatışmaları bastırıldığı bir ortamda, siyasi mücadelenin tekrar 1950’deki “devlet-sivil toplum” çatışması ek-senine geri dönüşünü ifade eder. Salt bir seçim zaferi kazandırmanın ötesine geçerek, T. Özal’ın iktidar yıllarındaki otoriter-popülist politikalarının başarısının temelini de oluşturan ANAP’ın iktidar olma stratejisi, hem darbecilere hem de “sivil topluma” yakın gö-

rünme arasında gidip gelen ustalıklı bir ikili oyuna dayanıyordu. ANAP'ın otoriter devlet geleneğinin meşruiyet alanı içinde yer aldığı en önemli göstergesi, açıkça "darbeci" bir söylemin geliştirilmesinden çok, "eski" ile köklü bir kopuş gerçekleştirileceği vaadi yoluyla 12 Eylül'ün anti-siyaset söyleminin ekonomist bir vurguyla zenginleştirilmesi idi. ANAP'ın darbe yönetimi tarafından veto edilmeden seçimlere girebilmesini sağlayan bir diğer strateji, eskinin reddedileceğine ilişkin verilen teminatın yanı sıra özellikle 24 Ocak'ın mimarı olan Özal'a karşı gösterilen dış desteğin sık sık anımsatılmasıydı. Öte yandan, bu ekonomist söylem aynı zamanda, 1980 öncesiyile birlikte onun doğal bir uzantısı sayılan darbeyi de 'eski' döneme ait görerek dışlayan bir 'sivil toplumculuğun' temelini oluşturuyordu. Aslında bir yandan devlet geleneğinin genel çerçevesi içinde yer alan, öte yandan bu geleneği özellikle burjuvazi ve islâmî- muhafazakâr kesimler gibi "sivil" güçler lehine "esnetmeye" çalışan ekonomist bir söylem şeklinde tezahür eden özgün bir otoriterlik-liberalizm-muhafazakârlık sentezinin, 1950'den beri Türkiye'de geleneksel merkez sağın temel karakteristiğini oluşturduğu söylenebilir. Ancak, 1980'e doğru gelinirken, Türkiye'de merkez sağ, "komünizm tehdidi" karşısında dinci ve faşist unsurlarla eklenerek "merkezi" ve "hegemonik" olmaktadır çıkmış, dolayısıyla devlet geleneği ile liberal-muhafazakâr gelenek arasındaki denge ilki lehine bozulmuştu. 1983'e gelindiğindeyse sağın geleneksel "devletin bekası" sorununun darbe yoluyla halledilmiş olması, Özal'ın unutulmak istenen anılarla dolu 1960-1980 dönemini ve AP mirasını açıkça reddederek, kendini DP'nin "reformcu" ve "sivil" ruhunun geri dönüşü olarak sunabilmesini olanaklı kıldı. Böylece ANAP'ın seçimdeki rakip partilere karşı olabildiğince kayıtsız, siyasette uzlaşmayı ve hoşgörüyü savunan, Türkiye'nin en önemli sorunu olarak sunulan ekonomik sorunları tutarlı, kararlı ve istikrarlı bir icraatla çözmeye dayalı, yüzü ileriye dönük ve yenilikçi pozitif söylemi, diğer partilerin devlet merkezli söylemleri karşısında geniş kitlelerin desteğini kazanmayı başardı. Seçim propagandası sırasında, 12 Eylül öncesi durum, darbe ve rakip partiler gibi konularda suskun kalınarak, özellikle "ortadireğin" desteğini almaya dönük toplumsal ve ekonomik sorunların vurgulanması ANAP'ın "sivil" imajını pekiştirdi. Bu imajın oluşturulmasında, medyayla iyi ilişkiler kurmaya özen gösteren Özal'ın geleneksel "devlet ciddiyetinden" oldukça uzak olan kişisel tarzının Amerikanvari tekniklerle medyatik sunumunun da katkısı büyüktü.

ANAP'ın yeni bir hegemonik merkez yaratacak şekilde sağdaki güçleri yeniden harmanlaması, "dört eğilimi birleştirme olarak ifade edilen bir "milliyetçi-muhafazakâr- serbest piyasacı-sosyal adaletçi" sentez oluşturma misyonu temelinde gerçekleşti. Özalizmin hem sağdaki tüm güçlere seslenen çapraz çağrışımlarla yüklü eklektik bir söylemle hegemonik olmasının, hem de bu tür bir eklektizmin barındırdığı merkezkaç güçlerin yörüngelerinden çıkma potansiyeli nedeniyle uzun vadede başarısızlığa uğramasının ardında aynı misyon yatıyordu. 1980 öncesinde "aşırı" potansiyellerini fazlasıyla gerçekleştirmiş olan merkezkaç

unsurlar, bu kez Özalizmin ekonomizm ilkesine eklenerek ehlileştirilmeye çalışıldı. Bu bağlamda, milliyetçilik, 1980 öncesi söylemde öne çıkan ırkçı, şoven ve anti-komünist vurgularından arındırılarak, milletine iyi hizmet vererek çağdaşlaşma yarışında Batı'ya ulaşma şeklindeki bir ilerlemecilik olarak yeniden formüle edildi. Benzer şekilde, "tutuculuk" anlamına gelmediği her fırsatta belirtilen "muhafazakârlık", çağa uygun olan örf ve adetlerin korunması ya da aslında İslâmî iktisadî gelişmeyle tanımlanan çağa uygun şekilde yeniden yorumlanması olarak savunuldu. Ancak, bu yeni tanımlamaların ima ettiği "ehlileştirme"nin" tam olarak gerçekleşmediğini ve iktidar dönemi boyunca, seçmene yönelik resmi söylemi pek etkilemese de, parti ve devlet içi dengelerin düzenlenmesi açısından merkezkaç öğelerin güçlendiğini belirtmeliyiz. İslâmî gelenekler doğrultusunda "fakire yardım etmek" ya da iktidar yıllarında inandırıcılığı hızla aşınacak olan "ortadireği güçlendirme" fikrine indirgenen 'sosyal adaletçilik' ilkesi marjinal bir eğilim olarak bir kenara bırakılırsa, milliyetçi-muhafazakâr-liberal sentezin eklemleyici ilkesi, özellikle Özal tarafından dile getirilen ekonomizm oldu. Türkiye'nin 1980 öncesindeki bütün siyasi krizlerinin gerisinde ekonomik sorunların yattığını düşünen Özal, kendi iktidar yıllarını demokrasiye dönüşün temellerinin sağlamlaştırılacağı, büyük ve güçlü bir Türkiye için gerekli görülen ekonomik yenilenmenin gerçekleştirileceği bir "geçiş dönemi" olarak görüyordu. Sabır, fedakarlık, kararlılık ve tutarlılık gösterilmesini ve siyasi eleştirilerin ertelenmesini talep eden bu "geçiş dönemi" zihniyeti, Özal'ın ekonomist söyleminin anti-demokratik özünü oluşturuyordu. Buna rağmen, Özal, siyaseti ekonomik icraata indirgeyen bu söylemi, "devlet -vatandaş/millet çatışması" ekseninde bir tür popülizm ile zenginleştirmeyi başardı. Bu popülist söylemde çatışmanın bir tarafını, milletin çalışma azmine güvenmeyerek, her şeyi tepeden belirlemeye çalışan bürokratlar; devletin vesayetinde gelişen korumacı ve verimsiz ithal ikameci politikalar sayesinde devletin sırtından para kazanmaya alışmış sanayici-işadamları; sistemin açıklarından faydalanan kaçakçı, karaborsacı ve vurguncular; öteki tarafını ise dünya şartlarında rekabet ederek alınının teriyle para kazanan çalışkan ve akıllı işadamları; daha iyi malı daha ucuza alma hakkı olan tüketici-vatandaş ve verimsiz ekonominin bir sonucu olan enflasyon altında ezilen ortadirek oluşturuyordu.

Özal iktidarının temel çerçevesinin, henüz iktidar olmadan önce bir ölçüde belirlenmiş olduğunu, bazı unsurları içselleştirilirken, diğerlerinin esnetilmeye çalışıldığı bu çerçevenin içi Özalizme özgü iktidar pratikleriyle doldurulduğunda, ortaya çok karmaşık, çelişkili, dengesiz bir yapının çıktığını söyleyebiliriz. Bu yapı, son tahlilde hegemonik olmayı başaramadığı için 1990'ların kaotik ortamına zemin hazırlamıştır. Yeni Sağ iktidar bloğunun egemen unsurlarını, ihracata dönük neo-liberal birikim modeli ile buna uygun bir otoriter rejim ekseninde biraraya gelen burjuvazi ile askeri ve siyasi elit oluşturdu. Toplumsal güç dengelerinin sermaye lehine zorla dönüştürüldüğü, devletin egemen sınıflar karşısında tu-

tarlı bir hukuki -ideolojik-bürokratik aygıt olma konumunu yitirerek, siyasi iktidar ile ege-
men sınıf arasındaki ilişkilerin dolayimsızlaştığı bu ortam, hızlanan sermaye birikimiyle
birlikte, burjuvazinin sınıfsal bilinç, özgüven, girişim kapasitesi ve iradesinin gelişmesinin
yanısıra burjuvaziye özgü bilinç ve yaşam tarzlarının popülerleşmesini de sağladı. Ancak,
devlet ile sermaye sınıfı arasındaki ilişkilerin doğrudanlaşması ve tekil sermaye gruplarının
siyasi iktidara yakınlaşmaları bazında işleyen bir rant dağıtım mekanizmasını ege-
men ol-
ması, burjuvazinin sınıf bilinci en gelişmiş kesimlerinin dönemin sonuna doğru artan şika-
yetlerinden de anlaşılacağı üzere, sermayenin uzun vadeli hegemonik çıkarlarını zedeleyen
bir durum doğurmuştur. Bir yandan sanayinin altyapısını geliştirirken, bir yandan da siyasi-
ideolojik yapılarla bu gelişmeyi destekleyen uzun vadeli ve tutarlı bir strateji üretmek yeri-
ne, üretici faaliyetten çok spekülâtif faaliyeti teşvik eden, günübirlik, fırsatçı, köşe dönme-
ci ve yanaşmacı davranış tarzlarını körükleyen bu modelin, burjuvazi açısından ciddi bir istik-
rarsızlık ve belirsizlik kaynağı oluşturduğu söylenebilir.

1980'li yıllarda Türkiye'de devletin toplumsal içeriğine ilişkin olarak ilk belirtilmesi ge-
reken olgu, devletin oldukça dar bir toplumsal tabana dayanması, buna rağmen çok radikal
dönüşümleri gerektiren birikim stratejileri ve hegemonik projelerin gerçekleştirilmeye çalı-
şılmasıdır. Devletin toplumsal tabanını oluşturan iktidar bloğunun çekirdeği sermayenin
dışa açılmacı neo-liberal birikim tarzına uyum sağlayan kesimleriyle, kanun ve düzenin
korunmasını gözeten askeri bürokrasi ve yeni sağcı siyasi kadrolardan oluşmuştur. Bazı
avantajlı kentli kesimlerin yanısıra bir bütün olarak sermaye kesimleri iktidar bloğuna dahil
olurken; bir bütün olarak köylülük, kentlerdeki işçi ve kamu görevlisi kitleler dışlanmışlar-
dır. İktidar bloğu sınıfsal ayrımların dışında etnik ve dinsel bazda da güçlü bir ayrımcılığa
dayanmıştır. Milliyetçi-muhafazakar yeni sağın iktidar pratikleri, Aleviler ve Kürtleri hem
ekonomik hem de siyasi-kültürel olarak dışlamaya ve baskıya tabi tutmuştur. Devletin top-
lumsal tabanının bu kadar daraltılmasının nedenlerinden birisi, 1980 öncesi organik krize
verilen otoriter tepkiyse, diğeri de bu otoriter tepkiyle içiçe geçen yeni birikim stratejisidir.
Dolayısıyla geniş toplumsal kesimlerin aynı anda hem siyasi hem de ekonomik nedenlerle
dışlanmak durumunda kalması yeni sağın iktidar bloğuna çok ağır bir dışlamacı karakter
kazandırmıştır. Yeni birikim stratejisi, 1980 öncesi krize giren ulusal-kalkınmacı, ithal ika-
meci, kamu sektörü öncülüğündeki sanayileşme yerine, kapitalist dünya sistemiyle bütün-
leşmeyi öngören yapısal uyum politikalarıyla, ekonomiyi serbest pazar ilkesine göre yeni-
den yapılandırma ve ihracata dayalı büyüme stratejisine dayanıyordu. Dolayısıyla bu yeni
strateji devletin kendini ekonomiden geri çekecek ve sermayenin alanını genişletecek tarzda
ekonomiyi büyük bir müdahale yapmasını gerektirdi. Bu müdahalenin önemli bir ayağını
serbest piyasa toplumunun siyasal ve kültürel dayanaklarının geliştirilmesi misyonu oluşturu-
yordu. Bu bağlamda sermaye birikiminin gereklerine uygun bir hegemonik proje olarak

yeni sağcı “iki-ulus projesi” geliştiğini görüyoruz. 1980’li yılların ilk yarısının devlet ideolojisi olan Türk-İslam senteziyle süreklilik içinde; ama onu aşan ve dönüştüren bir neo-liberal ekonomizm aşısıyla şekillenen bu hegemonik proje, toplumu sınıfsal, siyasi ve kültürel düzeylerde ikiye ayırmak; tüm topluma yeni bir sağduyu ve kültür aşlamaya çalışırken bu dönüşüm sürecine uyum sağlayamayanları mahkûm etmek, dışlamak ve baskı altına almaya dayanmıştır.

Türkiye’de 1980 sonrasında devletin biçimsel özelliklerinde de önemli bir dönüşüm yaşandı. Neo-liberal retoriğin iddiasının tersine devletin ekonomiye ve topluma müdahalesinin azaldığı değil, arttığı ya da biçim değiştirdiği bir süreç söz konusuydu. 1980 öncesi şiddetlenen birikim krizine yanıt verecek ve ekonomiyi yapısal uyum stratejisi doğrultusunda yeni bir birikim modeline yönlendirecek olan devlet müdahalesi merkezleşmiş, kişiselleşmiş ve siyasileşmiş bir müdahale biçimini aldı. Devletin sınıf karakterinin yozlaşmasına paralel olarak bir temsil ve müdahale biçimi olarak çoğulcu parlamentarizm yerini kollamacı, yanaşmacı, popülist ve enformel yapı ve ilişkilerin ağırlık kazandığı melez bir biçime bıraktı. Parlamentarizmde temsil vatandaşların seçme ve diğer siyasi hak ve özgürlükler yoluyla seçilmiş bir hükümetin karar alma süreçlerine katılmaları; müdahale ise hukuk devleti kuralları için-

İhsan Doğramacı

de ya yasama ya da rasyonel bir bürokrasinin eylemleri yoluyla gerçekleşir. Birçok bağımlı kapitalist toplumda da olduğu gibi, Türkiye’de de parlamenter biçimlerle yanaşmacı biçimlerin karmaşık bir sentezi tarihsel olarak asıl hâkim biçim olmuştur. Bu anlamda yanaşmacılığın Türkiye’de temsil ve müdahale biçimi olarak yeni olduğu söylenemezse de 1980 sonrasında parlamenter biçimlerin çok daha gerilediğini ve siyasi yozlaşmanın boyutlarının genişlediğini söyleyebiliriz. 1980’lerde bu yozlaşmanın boyutları demokratik biçimleri, norm ve kurumları (seçmenin hür iradesiyle milli iradenin oluşumu, kamu yararı, demokratik açıklık, denetim ve tarafsız yönetim gibi) büyük ölçüde anlamsızlaştıran boyutlara vardı.

Devletin iç örgütlenişinde şu temel yönelimlere işaret edilebilir: Yürütmenin hem topluma karşı hem de devlet içindeki farklı organlara karşı güçlendirilmesi; yönetimin merkezileşmesi ve kişiselleşmesi; siyasal alanın devletleştirilmesini sağlayan önlemler sonucunda partilerin toplumla bağlantılarının gevşemesi; toplumsal talep ve çıkarların ifade ve temsil edilmesinde önemli işlev bozukluklarının sergilenmesi; iktidar partisi olarak ANAP’ın ya-

naşmacı temsilin kalesi haline gelmesi; bir siyasi temsil ve müdahale kurumu olarak meclisin kurumsallığının ve etkinliğinin azalması ya da bu kurumun yanaşmacı ilişkilerin odağı haline gelmesi; “Milli Güvenlik Devleti” stratejisi üzerinden rejimin üzerindeki askeri vesayet giderek artması ve sivil siyaseti işlevsizleştirmeye başlaması; devletin zor aygıtlarının hem topluma karşı hem de devlet aygıtı içindeki güçlerinin artması ve özerkleşmeye doğru evrilmesi; devletin ideolojik aygıtının güçlenmesi ve toplumsal yaşama müdahalelerinin artması; devletin zor aygıtının da güçlü bir ideolojik aygıt olarak işlemeye başlaması; rasyonel bürokrasinin kurum ve normlarının çözülmesi ve bürokrasinin aşırı siyasallaşması; devletin biçimselliğini ve işleyişini belirleyen temel bir nitelik olarak hukuk devletinin zedelenmesi; devletin hem toplumla ilişkilerinde hem de iç örgütleniş ve işleyişinde otoriter ve keyfi yöntemlerin hakim olması; devletin kurumsal ve yasal görünümünün ardında hukuk-dışı ve gizli devlet çetelerinin gelişmesi.

1991–2002: Koalisyonlar Dönemi ve Hegemonik Kriz

Bu kriz kabaca 80’li yıllarda tohumları atılan ve 90’larda giderek şiddetlenen bütünsel bir hegemonya krizi olarak tarif edilebilir. 1980’ler Türkiye’de burjuva hegemonyasının tarihsel kuruluşu açısından yeni bir açılım sağlamış ancak belirli kriz potansiyellerini de harekete geçirmişti. Sözkonusu kriz eğilimlerinin tümünün 90’lar boyunca olgunlaştığını gördük. 1990’ların krizinin tohumları, 80’lerde belirli bir birikim stratejisi ile buna paralel olarak belirli bir siyasal yapının dayatılmasıyla atılmış ve bu iki alan arasındaki ilişkilerden ve bunların kendi içsel gerilimlerinden beslenerek büyümüştü. Bu kriz 90’ların sonuna yaklaşıldığında, birikim stratejisi krizinin yanısıra temsil, meşruiyet, devlet rasyonalitesi gibi boyutları da içeren çok boyutlu ve derin bir organik kriz şeklini almıştır. Krizin merkezinde, devletin stratejik bir zemin olarak burjuvazinin uzun dönemli hegemonik çıkarlarının gerçekleşmesi açısından giderek daha fazla işlev bozukluğu sergilemesi yatıyordu. 1980’lerin ihracata dönük neo-liberal büyüme stratejisi, başlangıçta ona uygun olarak yeniden yapılandırılan siyasal alanın sergilediği özgül dinamiklerin de etkisiyle dönüşerek 90’larda siyasetçi-bürokratsermaye üçlüsünün işbirliğinde bir yolsuzluk ekonomisi karakterini almıştır. Sonuçta devlet, burjuvazinin uzun dönemli çıkarları ile bağımlı toplumsal sınıfların taleplerini birbirine eklemeyen hegemonik stratejilerin geliştirilebildiği stratejik bir zemin olma kapasitesini tamamen yitirerek, giderek darlaşan bir iktidar bloğunun elindeki bir rant paylaşma aracı haline dönüştü. Bu işleyiş, uzun vadede başarılı bir birikim stratejisi için gerekli olan üretken sermayenin de altını oymaya başlamıştır. Öte yandan çok partili-temsili siyaset, tamamen kamu olanaklarının partinin iktidarının sürmesi için gerekli olan “popülist-yanaşmacı” amaçlarla kullanılması ve bu “iktidarı” elde tutmak için girişilen entrikalar dizisine indirgenmiştir.

Tansu Çiller ve Mesut Yılmaz

1980'lerde belirlenen anayasal ve yasal cendere içine sıkıştırılan temsili siyaset pratiği, yirmi yılın sonunda, partiler ile temsil etme iddiasında oldukları kesimler arasındaki bağların tümüyle zedelendiği, merkez sağ-sol partilerin Türkiye'nin kaderini belirleyen temel siyasi sorunların tümü konusunda çözümsüzlük üreten bir "devlet politikasına" hapsedildiği ve sonuçta siyaset pratiğinin geniş kitleler nezdinde ciddi bir meşruiyet kriziyle karşılaştığı bir tür kendi kendini imha hareketi görünümü sergilemeye başlamıştı. Bu tür bir siyasi iklimin geri planında ise, devlet politikasının koyduğu sınırlar içinde partiler-arası rekabetin ana malzemesini sağlamanın ötesinde demokratik bir 'politik' açılım getirilmeksizin kangrene dönüşen iki temel sorun olarak laik-anti-laik çatışması ile Kürt sorunu bulunuyordu. Söz konusu iki temel yarılma/çatışma dinamiği süreç içinde giderek keskinleşerek toplumun, parti rekabetinin şiddetini de aşan derin bir bölünme, kutuplaşma ve içine kapanma refleksi vermesiyle sonuçlanmıştır. Sonunda Türkiye toplumu, "merkezin" giderek radikal sağa doğru kaydığı, merkez sağ-sol aktörlerin zayıfladığı, paranoyak korkuların ve nefretin

kışkırtılması üzerinden işleyen bir "devlet politikasının" siyasete hâkim olduğu ve artan sosyal sefaletin dayanılmaz boyutlara vardığı son derece vahim bir atmosfere teslim oldu.

1990'ların siyasal alanının temel bir özelliği de söz konusu tüm bu toplumsal ve siyasal çatışmaların küreselleşme bağlamının yarattığı refleksler üzerinden şekillenmesiydi. Türkiye'nin egemenleri, izledikleri siyasi rotanın giderek daha fazla anti-hegemonik olmaya başladığını, geniş halk kesimlerinin rızasını örgütlenme kapasitelerinin giderek azaldığını daha net anladıkları her uğrakta, "Türkiye'nin tüm dünyanın ve özellikle Batı'nın şer güçlerinin tehdidi altında beka davasıyla yüzleşen mağdur ama onurlu bir ülke olduğu" söylemine daha da fazla yaslanmaya başladılar. Böylece devlet politikası, bir yanda kendini dayatan küresel tazyiklerin gerektirdiği reformların kaçınılmazlığının kabulü ile küresel momente verilen içe kapanmacı-otoriter-devletçi reaksiyon arasında şizofrenik bir bölünme sergilemeye başladı. 1990'ların sonuna yaklaşırken artık temel yarıma/çatışma eksenini, "otoriter-devletçi-statükocu" ile "liberal-küresel-değişimci" arasında kuruluordu. Nitekim 3 Kasım 2002 seçimi öncesinde siyasal alan, 90'lı yılların kısır parti rekabetini aşan bir tarzda güçlerin daha sade ve anlamlı bir kamplaşmaya doğru şekillendiği; siyasi öznelerin artık ana hatlarıyla iyice netleşmiş bir 'dava'yı sahiplenmeye niyeti olanlar ile olmayanlar arasındaki ayrım üzerinden bölünmeye başladıkları bir görünüm sergiliyordu.

2002–2010: AKP Dönemi

Türkiye siyasi tarihine "post-modern darbe" sıfatıyla geçen, MGK'nın "irticaya" karşı alınacak bir dizi etkili önlemi "Refah-Yol" hükümetinin önüne koyduğu 28 Şubat 1997 müdahalesi önemli bir kırılma anını gösterir. Bu müdahalenin ardından Refah Partisinden ayrılan T. Erdoğan liderliğindeki bir grubun kurduğu Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) iktidara taşıyan 3 Kasım 2002 seçimleri, 1990'lı yılların sonuna işaret eden yeni bir tarihsel evrenin başlangıcı niteliğini taşır. AKP'nin 2007'de aldığı % 46'ya varan oy desteğinin ardından, 12 Haziran 2011 seçimlerinde % 49 ile üçüncü kez iktidara gelmesiyle bugüne kadar süregelen bu dönem, peşpeşe gelen bir dizi ağır siyasi kriz aracılığıyla, Türkiye'nin siyasal yapısının büyük bir dönüşüm geçirdiği bir yeniden yapılanma evresi olmuştur. AKP iktidarının yanı sıra, bu sürece damgasını vuran bir diğer paralel gelişme ise, 1999'da Türkiye'ye aday ülke statüsü tanınmasının ardından, 2005 yılında AB'ye katılım müzakerelerinin başlatılmış olması nedeniyle AB uyum sürecinin hızlandırılmış olmasıdır. Yeni bir kuruluş döneminin başlangıcı ya da bir geçiş evresi olarak görülmesi gereken bu evrenin temel belirleyeni, bir yandan AB'ye aday ülke olmanın dayattığı reform sürecini yürütürken, bir yandan neo-liberal ve İslami-muhafazakâr bir gündemi izlemeye girişen AKP iktidarı ile hükümete karşı yasadışı bir faaliyet içine giren ordu bağlantılı bir takım siyasi güçler arasındaki iktidar mücadelesi olmuştur.

28 Şubat 1997

1990'lar Türkiye siyasetinde çok boyutlu bir krizin başgösterdiği ve yozlaşma ve toplumsal çözülmenin derinleştiği bir dönemdi. 3 Kasım seçimleri öncesinde, bu rejim krizinden çıkmak için ne yapılması gerektiği konusunda belirli bir program kendini tarihsel ve konjonktürel olarak dayatmaya başlamıştı. Bu program, AB rotalı bir neo-liberal küreselleşme programıydı ve temel olarak iki şeyi gerektiriyordu: neo-liberal yeniden yapılanmanın derinleşmesi-rasyonelleşmesi ve liberal-demokrasinin güçlendirilmesi. AKP, Türkiye'nin tarihsel olarak izlemeye zorlandığı bu programı hem en hevesli biçimde sahiplenen hem de bunu gerçekleştirme potansiyeli en yüksek olan parti olduğu için ve öyle olduğu oranda döneme damgasını vurmaya başardı. AKP, Türkiye'nin derinleşen ve eski tarzda devam ettiği sürece içinden çıkılmaz hale gelen siyasi rejim sorunlarına karşı giderek kendini tek çözüm olarak koyan liberal küreselleşme programının en güçlü sahiplenicisi olarak öne çıktı. AKP'nin ilk iki hükümet döneminde siyasal çatışmalara yön veren temel dinamik, AKP süreci ile AB sürecinin örtüşmesi olmuştur. AB reform sürecine AKP gibi Türk siyasi rejimindeki yeri tartışmalı olan bir siyasal gücün önderlik ediyor olması Türkiye siyasetini aşırı bir kutuplaşmaya sürüklemiş ve demokratik rejime dair ciddi krizleri tetiklemiştir.

AKP'nin siyasi kimliği ve Türkiye siyaseti içindeki yeri önemli bir tartışma ve hatta kampaşma konusu haline gelmiştir. AKP, "milli görüş" hareketi içinden geldiği halde, özellikle 28 Şubat müdahalesinden ders almış ve kendi geleneğini yeni bir küresel-tarihsel bağlamda yeniden yorumlayarak çok farklı bir kimlik ve işlev yüklenmiştir. Bu bağlamda,

AKP’yi kendi “şeriatçı” emellerini “takiye” yaparak gizlemeye çalışan “İslamcı” bir güç olarak tanımlamak yanlıştır. Daha çok, AKP kendi islami geleneğini ve kendi tabanının siyasi ve iktisadî talep ve eğilimlerini muhafazakâr bir neo-liberal küreselleşme programına eklemeye ve bu çerçevede kendisini de bir merkez sağ parti olarak konumlandırmaya çalışan bir güç olarak görülmelidir. Kendi söylemiyle AKP, DP ve ANAP geleneğinin devamı olan “muhafazakâr-demokrat” bir partidir. Öte yandan AKP, siyaset bilimi literatüründe “radikal merkez” olarak tanımlanan, kendini “sağın ve solun ötesinde” gören ve tüm toplumsal çatışma ve kamplaşmaların üzerinde mutlak bir “konsensüsü” temsil etmeye soyunan bir hegemonik oluşum olarak da görülebilir. Bu itibarla AKP, hem iktidar olup, hem de muhalif görünen bir parti olarak Türkiye için yeni bir yönetim zihniyetini ve farklı bir siyasi rejimin temellerini oluşturmaktadır.

Henüz oluş halinde olan bu yeni sürece dair şu genel tespitlerde bulunmak mümkündür. AKP döneminde Türkiye’nin küresel kapitalizmle eklemlenme ve neo-liberal yeniden yapılanma süreci belirgin biçimde derinleşmiş ve güçlenmiştir. Baştan beri kararlı bir dışa açılımcı neo-liberal ekonomi politika izleyen AKP, büyük sermaye kesimleri ile özellikle kendi tabanını oluşturan küçük ve orta ölçekli islami sermaye kesimleri arasında bir çıkar birliği oluşturmayı başarmıştır. Böylece, 1980 sonrasında itibaren güçlenmiş olan İslami sermaye ile TÜSİAD merkezli büyük sermaye arasında bir eklemlenme gerçekleşmiştir. İstanbul merkezli büyük sermayenin AKP’ye desteği, AKP’nin genel olarak liberal küreselleşmeyi iktisadî ve siyasi boyutlarıyla başarıyla yürütmesinden kaynaklanırken, AKP ile İslami sermaye kesimleri arasında çok daha doğrudan bir kayırma ve palazlandırma ilişkisi söz konusudur. AKP, belediye ihaleleri, TOKİ inşaatları, enerji lisansları, özelleştirmeler, teşvik araçları gibi yollarla yandaş bir sermaye kesimine yaslanmakta ve ondan güç almaktadır. Genel olarak bakıldığında AKP döneminde küresel sermaye ile bütünleşme, dış kredi, sıcak para, yabancı sermaye, özelleştirme ve piyasacılık açısından burjuvazinin tüm kesimleri arasında temel bir çıkar birliğinin sağladığını ve aralarındaki çatışmaların daha çok laiklik temelinde siyasi bir sorun olarak yaşandığını söyleyebiliriz. Enflasyonun düşürülmesi, yabancı sermaye akımının hızlanması, ekonomik büyümenin hızlanması gibi makro ekonomik göstergeler açısından AKP’nin gösterdiği başarı, sermaye kesimlerinin desteğini sağlamıştır.

AKP, genel olarak sermaye yanlısı ve emek-karşıtı bir politika izlemekle birlikte, islami popülizmden de beslenen sosyal politikaları sayesinde bağımlı sınıflar üzerinde de hegemonik olmuştur. Bu dönemde öne çıkan emek-karşıtı gelişmeler olarak; ücretli emeğin esnekleşmesini ve geçici istihdamı kapsayan yeni iş yasasını, sendika ve grev özgürlük ve haklarının hem yasal hem fiili olarak baskılamaya devam etmesini, özelleştirmelerin hız kazanmasını, sosyal koruma düzeyini düşüren ve yararlanma koşullarını zorlaştıran yeni sosyal güvenlik yasasını sayabiliriz. AKP esnek istihdam, işsizlik, kayıt-dışı istihdam ve

Recep Tayyip Erdoğan

tarımın çözülmesi gibi yapısal olarak yoksullaşmaya neden olan politikalar izledi. Öte yandan, işsizlik ve yoksulluk sorunun patlak verdiği 2001 krizinin ardından bu konuda özel vaatlerle iktidara gelen AKP, AB reform sürecinin de zorlamasıyla yoksullukla mücadele konusuna da önem vermiş ve kendine özgü sosyal politika tarzıyla geniş yoksul halk kesimlerinin de desteğini elde etmeyi başarmıştır. Gelir dağılımı ve bölüşüm konusunda AKP, giderek artan sosyal harcamalar (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik) yoluyla yoksullara kaynak aktarmıştır. En büyük kaynak

aktarımı ise, özellikle belediyeler eliyle ayrımcı ve politik biçimde aktarılan sosyal yardımlar oldu. Öte yandan, AKP İslami olan ya da olmayan sivil toplum örgütlerini de bu alanda sorumluluk almaya teşvik eden İslami öğelerle bezenmiş bir hayırseverlik politikasını da başarıyla uyguladı. Genel olarak bakıldığında, AKP'nin sosyal politikasının, siyasi aktarım kanallarını siyasi biçimde, ayrımcı tarzda kullanarak yoksullar içinde destek almaya yönelik olduğu söylenebilir.

AKP-AB sürecinde Türkiye toplumu ve siyaseti, bir tarafında "otoriter-ulusalcı içe kapanmacı milliyetçilik" ile diğer tarafında "liberal-küreselleşmeciliğin" durduğu bir eksende yarılma ve çatışma dinamikleri sergilemeye başlamıştır. AKP'nin ikinci dönemine damgasını vuran bu çatışma, hükümet ile hükümet karşıtı odaklar ve özellikle ordu ve ordu bağlantılı derin devlet güçleri ve yüksek yargı bürokrasisi arasında bir çatışma olarak somutlanmıştır. AB ile AKP sürecini bu şekilde örtüşmesi demokrasi karşıtı güçler açısından bu ikisinin günahlarının birbirine yazılmasına, AKP'nin "gayri-millî vatan haini" bir güç olarak kodlanmasına ve sonuçta AKP'nin İslamcı-muhafazakâr politikasından duyulan yaygın tepkilerin genel bir demokrasi-karşıtlığına eklenmesine yol açmıştır. AB sürecini, AKP gibi, "cumhuriyet karşıtı" bir siyasi İslamcı geleneğin içinden gelen bir gücün yürütmüş olması gelecekte Batıcı olmuş olan toplumsal kesimlerin de AB karşıtı bir yönelime girmelerine neden olmuştur.

Kürt Sorunu

Faruk Alp kaya

Kürt Sorunu, en basit ifadesiyle modern devletlerin oluşturduğu bir devletlerarası sistemde nüfusu otuz milyon civarında tahmin edilen bir halkın devletinin olmaması sorunudur. Bugün Kürt nüfusu Türkiye, İran, Irak, Suriye (ve Ermenistan) topraklarında ve Avrupa ülkelerinde yaşamaktadır. Avrupa ülkelerindeki diaspora bir yana bırakılırsa, beş farklı ulus-devletin topraklarında yaşayan Kürt nüfusun devletsizlik hali ve her bir devletteki konumu sorunun farklı boyutlar kazanmasına yol açmıştır. Kürt halkı için kendi devletine sahip olamamak biçiminde algılanan sorun, söz konusu devletlerin perspektifinden bakıldığında, ihanet, bölünme, terör, dış güçlerin maşası olma, insan hakları, demokrasi eksikliği gibi değişik boyutlar kazanmaktadır.

Kürt nüfusunun günümüzdeki konumuna yol açan ilk bölünme, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü İran'a doğru genişlemesiyle yaşanan Osmanlı-Safevi rekabeti sonucu gerçekleşmiş, günümüze kadar da sürmüştür. İkinci bölünme ise Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki parçalanma sürecinde gerçekleşmiş, Kürtlerin yaşadığı coğrafya Türkiye Cumhuriyeti, İngiliz ve Fransız işgal bölgeleri arasında bölünmüş, bu bölünme İngiliz ve Fransız işgal bölgelerinin Irak ve Suriye'ye dönüşmesiyle kalıcılaşmıştır.

Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın ilk kez paylaşılması 16. yüzyıla kadar geriye gitse de, Kürt Sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya-sistemi ile bütünleşmesinin bir ürünüdür. 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen bütünleşme sonucunda Osmanlı Devleti idari ve siyasi yapısını modernleştirmeye girişmiş ve bu süreç ülkede yaşayan farklı halkların bu arada Kürtlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. İlk başlarda geleneksel Kürt seçkinlerinin geleneksel imtiyazlarını korumak adına modernleşme sürecinin yol açtığı siyasi merkezileşmeye direnişi biçiminde ortaya çıkan bu tepki, 19. yüzyıl sonlarında modern bir karakter kazanarak milliyetçi tepkilere dönüşmüştür. Ancak bu tepkiler, Osmanlı'nın imparatorluk olduğu zamanlardan miras kalan dinsel cemaatlere dayanan "millet" yapısının etkisiyle kısa sürede dinsel bir görünüm kazanmış ve farklı milliyetçilikler kendilerini din temelinde tanımlamaya başlamışlardır. Kürt milliyetçiliği, bu gelişme sonucunda Osmanlı bünyesindeki Kürtlerin kendilerini Müslüman olarak tanımlamasının devlet tarafından kışkırtılmasının da etkisiyle aynı coğrafyada yaşayan Hıristiyan halklara yönelmiş ve her milliyetçiliğin kaçınılmaz sonucu olan bağımsızlık ülküsü ikinci plana itilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından yenilgiyle sonuçlanması Mütareke döneminde Kürt milliyetçiliğinin kısa süreliğine canlanmasına yol açmışsa da, Ermenilerin sürüldükleri topraklara geri dönme çabaları ve Yunanistan'ın Anadolu'yu işgal girişimi en azından Sünni Kürtleri -İslamiyet temelinde- Türk milliyetçileriyle birlikte hareket etmeye yeniden ikna etmiştir. Kuşkusuz, Mustafa Kemal'in bu süreçteki esnek ve kapsayıcı tavrı ve 1921 Anayasası'nın vilayetlere özerklik ve tüzel kişilik tanıyan yapısı Kürtlerin bu süreçte aktif olarak yer almasını kolaylaştırmıştır. 1923'te cumhuriyetin ilan edilmesi sırasında yaşanan anayasal karmaşayla başlayan, 1924 başında Hilafet'in lağvedilmesi, Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması, öğretim birliği sağlanarak medreselerin kapatılması ve 1924 Anayasası'nın kabul edilmesiyle sona eren dönemde kurulan tekçi devlet yapısı İslamiyet temelindeki Türk-Kürt ortaklığını bitirmiş ve Kürt milliyetçiliği yeniden canlanmıştır.

1925 yılındaki Şeyh Sait Ayaklanması'yla başlayıp 1930'daki Ağrı Ayaklanması'nın bastırılmasına kadar geçen dönem, Türkiye Cumhuriyeti ile Kürtler arasında iktidar mücadelesi biçiminde

yaşanmış, bu dönemde ardı ardına çıkan ayaklanmaları bastıran Türkiye Cumhuriyeti 1930'larda hızlı bir asimilasyon politikasını yürürlüğe koymuştur. Askeri amaçlar gözetilerek inşa edilen demiryolları tamamlandıkça Umumi Müfettişlikler kurulması, İskân Kanunu ve nihayet Tunceli Vilayeti'nin Kuruluşu ve İdaresi hakkındaki Kanun gibi kanunlarla ve zorunlu göç, Kürtçe konuşma yasağı gibi idari uygulamalarla yürütülen asimilasyon döneminde Kürtler ve Kürtçe yok sayılmış, Kürt seçkinleri Anadolu'nun batısına sürülerek etkinlikleri azaltılmak istenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar tavizsiz bir biçimde yürütülen asimilasyon politikası, çok partili hayatın başlamasıyla resmi düzeyde ortadan kalkmasa da, pratikte gevşemiş ve 1945-1968 arası Kürt seçkinleri bir ölçüde de olsa eski konumlarına geri dönmeyi başarmışlardır. Türkiye'de yaşayan Kürtlerin asıl uyanışı ise, 1960'larda solun yükselişi ve Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasıyla olmuştur. Türkiye İşçi Partisi'nin Kürt halkını ad vererek anan kongre kararları ve düzenlediği Doğu Mitingleri'yle başlayan uyanış, özellikle İsmail Beşikçi'nin üniversitelerin ve yargının bütün yok sayma çabalarına karşın Kürt halkının varlığını olgulara dayanarak ispat etmeye çalışmasıyla başka bir boyuta çıkmış ve 1970'lerde Türkiye'deki sol örgütlere paralel Kürt örgütleri kurulmaya başlanmıştır.

12 Eylül darbesiyle siyasi partilerin kapatılması, solun suç olarak tanımlanması, sağ-sol ayrımına dayalı klasik siyaset yapma biçiminin engellenmeye çalışılması ve dernek, sendika gibi meslek ve dayanışma örgütlerinin kapatılması ya da çalışmalarının engellenmesi, bir anlamda 12 Eylül öncesinde nispeten küçük bir örgüt olan PKK'nin önünü açmıştır. 12 Eylül rejiminin Kürtçeyi yasakladığı koşullarda, 1984'te Eruh ve Şemdinli ilçelerini silahlı militanlarıyla basan PKK, Türkiye'de Kürt Sorunu'nu başka bir boyuta çıkarmıştır. 1984-1992 arası dönemde şiddetli siyasal bir araç olarak kullanan PKK, tabanını giderek artan oranda genişletmiş ve 1992 Newroz'unda halk ayaklanması çağrısı yapabilecek bir güce erişmiştir. Aynı dönemde SHP içinde yer alan Kürt kökenli milletvekilleri de, partiden ihraç edilmeleri üzerine Halkın Emek Partisi adıyla bir siyasi parti kurarak TBMM tarihinde ilk kez Kürt kimliğini açıkça savunan bir siyasi çizginin temellerini atmışlardır. Gene o günlerde dönemin Başbakanı Süleyman Demirel Siirt'te yaptığı bir konuşmada "Kürt realitesini tanıyoruz" diyerek 1930'lardan beri yok sayılan Kürt halkının varlığını ilk kez kabul etmiştir.

1992 Newroz'undaki gösterilerin yüzü aşkın kişinin öldürülerek bastırılması, hemen ertesinde Kürt Sorunu'nu demokrasi içinde çözmeye çalışan Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölmesi, köylerin boşaltıldığı, birbiri ardına faili meçhul cinayetlerin işlendiği, Kürt partilerinin kapatıldığı, Kürt basınının yasal ve yasadışı bütün araçlar kullanılarak susturulmaya çalışıldığı Türkiye'nin en karanlık dönemlerinden birinin başlamasına yol açmıştır. Bu kanlı süreç Abdullah Öcalan'ın 1999'da yakalanarak Türkiye'ye teslim edilmesi ve yargılanarak idama mahkûm edilmesi sırasında PKK'nin ateşkes ilan ederek Türkiye topraklarını terk etmesiyle sona ermiş ve 2004'e kadar Kürt Sorunu'nda nispi bir yumuşama dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylık yolunda siyasi reformlar yapması, kapatılsalar da Kürt partilerinin tek başına ya da başka partilerle ittifaklar yaparak genel ve yerel seçimlere katılması ve bazı belediyeleri yönetmeye başlaması gibi olaylar yumuşama sürecine eşlik etmiştir.

Ancak, PKK 2004'te silahlı mücadeleyi yeniden başlatma kararı alarak -arada ateşkeslerle keşilse de- mayınlı tuzaklar kurmuş ve sınır karakollarına saldırılar düzenlemiştir. Bu çatışmalı ortamda Genelkurmay Başkanlığı'nın internet sitesinde Kürtlerden "sözde vatandaşlar" olarak bahsedilmesi Kürtlerin Türkiye Cumhuriyeti'ne dönük aidiyet duygularını büyük oranda zayıflatmıştır. 2007 genel seçimlerine bağımsız adaylarla giren ve grup kuracak sayıda milletvekili çıkarmayı başaran Kürt siyasetçiler Demokratik Toplum Partisi ve farklı grupları bir araya getirmeyi amaçlayan Demokratik Toplum Kongresi adıyla örgütlenerek Türkiye'nin önemli siyasi güçlerinden biri haline gelmişlerdir.

2007'den itibaren Kürt Sorunu algısı büyük ölçüde değişmiş, TRT Şeş adıyla bir televizyon kanalı 24 saat Kürtçe yayına başlamış, AK Parti hükümeti Kürt Açılımı adıyla sorunun şiddet dışında çözülmesi için bir girişim başlatmıştır. CHP ve MHP'nin yoğun karşı propagandasına rağmen, sonradan anlaşıldığı kadarıyla Abdullah Öcalan ve PKK ile yapılan görüşmeler sonucunda bir grup PKK üyesi silahsız bir biçimde Irak'tan Türkiye'ye geçmiş ve kısa bir yargılama sonucunda serbest bırakılmıştır. Gelen grubun Kürt halkı tarafından büyük gösterilerle kahraman olarak karşılanması ve muhalefet partilerinin ihanet suçlamaları AK Parti'nin kısa sürede geri adım atmasına yol açmış, Kürt Açılımı önce Demokratik Açılım, kısa bir süre sonra da Milli Birlik ve Beraberlik Projesi olarak adlandırılmaya başlanmıştır. AK Parti'nin 2009 yerel seçimlerinde genel seçimlere göre oy kaybetmesiyle açılım süreci iyice tavsamış, KCK adını taşıyan PKK'nin yan örgütüne karşı operasyonlar düzenlenmiş, aralarında yerel yöneticilerin de olduğu çok sayıda DTP üyesi tutuklanmış, DTP de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.

DTP yerine kurulan Barış ve Demokrasi Partisi'nin 2010 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişikliği sürecinde TBMM çalışmalarına katılmaması ve referandumdaki boykot çağrısına eşlik eden PKK saldırıları ortamın iyice gerilmesine yol açmış, 2011 genel seçimleri Kürt nüfusun yoğun olduğu illerde AKP ile BDP arasında gerçek bir iktidar mücadelesine dönüşmüştür. Ak Parti Seçimlerde Türk milliyetçiliğini temel alan bir kampanya yürütürken, seçimlere bağımsız adaylarla giren BDP oy oranını ve çıkardığı milletvekili sayısını arttırmıştır. Seçim sürecinde halk savaşı ya da tarihi anlaşma seçeneklerini sunan Abdullah Öcalan, seçimlerden sonra tarihi bir anlaşma gerçekleştiğini açıklamış, ancak Hatip Dicle'nin milletvekilliğinin düşürülmesi ve tutuklu olan milletvekillerinin serbest bırakılmaması gerekçeleriyle TBMM yemin törenine katılmayan bağımsız Kürt milletvekilleri Diyarbakır'da toplanarak Demokratik Özerlik ilan etmiş, PKK de saldırılarına yeniden başlamıştır.

Bugün Kürt Sorunu tarafların hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle anlaşmakta zorlandığı, bir 'Kaos'a dönüşmüş görünmektedir. Bir yanda artık şehirlerde de yaşanan ve sivilleri de hedef alan PKK saldırıları, diğer yanda sınır ötesine uzanan askeri harekâtlar, büyük ölçüde BDP'lileri hedef alan KCK tutuklamaları ve Abdullah Öcalan'a fiili olarak uygulanan görüş yasağı ile 1990'ları andıran bir çatışma ortamına geri dönüldüğü izlenimi doğmaktadır. Öte yandan BDP'ye geçen Kürt milletvekillerinin gündemde olan yeni anayasa sürecinde yer alacaklarını açıklamaları ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın "terör ile mücadele, siyaset ile müzakere" açıklamaları artık son noktaya geldiği ve Türkiye'nin Kürt Sorunu'nun demokrasi ve eşitlik temelinde çözüleceği umudunu doğurmaktadır.

AKP'nin ilk ve güçlü AB atılımını yaptığı ilk hükümet dönemi bu açıdan sakin geçmiş gibi görünse de aslında, hükümeti devirmeye yönelik darbe girişimleri Kasım 2002'deki seçimin hemen arkasından başlamıştır. Buna rağmen, krizin görünür biçim alması ve şiddetlenmesi 2007'deki cumhurbaşkanlığı seçimi krizi ile gerçekleşmiş, Genelkurmay Başkanlığı'nın 27 Nisan 2007 gecesi kendi internet sitesinde "laikliğe karşı gelişmelere ultimatoma verdiği "e-darbe" ile ivme kazanmış ve nihayet Temmuz 2007 seçimlerinden sonra AKP hakkındaki kapatma davası ile en üst noktaya ulaşmıştır. Kapatma davasına paralel yürütülen Ergenekon soruşturması ve iddianamesi ile krizin farklı bir evresine geçildi. Anayasa Mahkemesinin verdiği "kapatmama" kararının ardından yoluna devam eden hükümet, bir yandan ordu ile ilişkisini belirli bir dengeye oturtmaya, öte yandan Ergenekon davası ile

yasadışı yollara başvuran muhaliflerini etkisizleştirmeye etmeye girişti ve son olarak da Kürt sorunu merkezli bir "demokratik açılım" yapmaya kalkıştı.

Ergenekon örgütlenmesi, Türkiye'de son dönemde AKP iktidarında gerçekleşen, bir kısmı AB reform süreciyle bağlantılı olan, bir kısmı da AKP'nin İslami-muhafazakâr kimliğinden kaynaklanan hoşnutsuzlukları manipüle ederek, temsili hükümet şahsında demokratik rejimin kendisine de yönelmiş olan yasadışı bir girişimdir. Bu girişim, bazı etkili emekli askerlerin liderliğinde toplumu harekete geçirmeye ve darbe koşullarını hazırlamak için ortam yaratmaya soyunan tehlikeli bir biçim almıştır. Aslında hukuki imaları bir yana, siyasi olarak Ergenekon dar ve geniş anlamıyla bütünsel olarak ele alınmalıdır. Geniş anlamıyla alırsak, AKP bağlantılı AB reform sürecine yönelik olarak gelişen bu devlet merkezli tepkinin süreç içinde farklı biçimler aldığını ve temsili demokrasi ve hukuk devletinin sınırlarının ağır biçimlerde zorlanmış olduğunu söylemek gerekir. AB süreci özellikle demokratikleşme ve insan hakları konusunda Türkiye'nin siyasal rejimini değiştirmeye zorlamış olduğu için hedef olmuştur. Bu nedenle, AKP döneminde en ağır krizleri yaratan reform sürecini sekteye uğratan sorunların, Kürt sorununa demokratik açılım, azınlıklar konusu, özellikle Ermeni Soykırımı tartışması ve Kıbrıs sorununu olduğunu görüyoruz. Temsili-demokratik rejime yönelmiş olan bu açık saldırıdan AKP ve Türkiye, en önemli demokratik araç olan seçime başvurmak yoluyla ve seçimin demokratik meşruiyetine binaen, hem sivil toplum ve devlet içinde (ordu ve Anayasa Mahkemesi dahil) önemli güçlerin desteğiyle ve nihayet demokratikleşmeyi destekleyen hatta zorlayan dış konjonktürün de katkısıyla sıyrılmayı başarmıştır.

AKP-AB'nin bir "eküri" olarak görülmesinin demokratikleşme açısından yarattığı asıl sorun demokratikleşme sürecinin AKP'nin yönetim zihniyetine tabi kılınmış olmasıdır. AKP, AB'yi ve demokratikleşme sürecini, merkezden denetimi altında yürüttüğü, kontrollü, sınırlı bir hükümet etmenin aracı ve payandası olarak kullanma eğilimindedir. AB süreci ağırlıklı olarak kendi hegemonik gücünü artırmaya yarayacak bir araç olarak yürütülmektedir. AB süreci bir devlet projesi olarak başlamıştır ve öyle devam etmektedir. Özellikle "Kürt açılımının" yürütülüş tarzı bunu en güzel şekilde örneklemektedir. AKP kendi yönetme zihniyetinden kaynaklanan nedenlerle demokratikleşmeyi toplumun mümkün olan en az katılımıyla başarmak istemektedir. Bu da demokratikleşme atılımlarının toplumun farklı kesimleri tarafından sahiplenilmesini ve derinleşip güçlenmesini engellemektedir.

AKP döneminde Türkiye toplumu, tüm siyasi sorunlarını "darbe mi şeriat mı" sorusunun kısırlığında tartışmaya zorlanmış, bu süreçte demokratik rejimin bekası da tartışılabilir hale gelmiştir. Türkiye siyasetinin "darbeci ve \ veya laikçi gelenek" ile "İslamcı-çoğunlukçu otoriterlik" arasına kutuplaşmış olması her iki kampın işine yaramakta ancak bu durum, demokrasinin gelişmesi açısından öldürücü olmaktadır. Sivil toplumun farklı aktörleri de demokratik bir kamusal alanın aktörleri olarak işlev görmek yerine bu kutuplar tarafından güçlü bir şekilde kendine doğru çekilmiştir. AKP bu kutuplaşmanın bir tarafı olarak aşırı bir

saldırıya uğramış olmakla birlikte, siyasal İslamcı geleneğin ve merkez sağ geleneğin bir unsuru olarak bu durumundan faydalanmakta, böylece iktidarken bile muhalif olma ve mağdur olma hissiyatını kullanmaya ve buradan güç devşirmeye devam etmektedir.

AKP genel olarak bakıldığında çok “başarılı” bir hükümettir. AB, ABD ve genel küresel konjonktürden güç almakta, farklı sermaye kesimlerine seslenmekte, hassas dengelere rağmen orduyla pazarlık ve denge siyasetini başarıyla yürütmekte, seçmenden büyük bir iltifat görmekte, etkili bir entelektüel destek devşirmekte ve medyadaki etkinliğini sürekli artırmaktadır. Örgütlediği bu güçle AKP birçok alanda hegemonik atılımlar yaparak içinden geldiği geleneği günün koşullarına göre uyarılma gayreti içindedir. Türkiye için yönetim zihniyeti açısından süreklilikler taşısaya da radikal ve yeni olan bir taktik ve strateji izlemektedir. Nitekim kendine yönelen çok yönlü ve çok güçlü bir dizi saldırıyı şu ana kadar başarıyla atlatmıştır. Bu özgüven ve kibir, yönetim anlayışına da yansımakta, bir yandan demokratik açılım yapmak için cesaret bulurken, öte yandan bunu meselelerin asıl sahipleri olan kesimleri olabildiğince marjinalleştirecek biçimde yapmaktadır.

Buna karşın, AKP dışındaki siyasal ve toplumsal aktörlere baktığımızda durumun çok vahim olduğu görülür. Partiler siyasetinde merkez sağ boşalmış, merkez sol ise CHP nezdinde sıkışmış olduğu laiklik odaklı kısır siyaset çizgisinden ancak çok yakın zamanda, kısım ve yavaş yavaş uzaklaşmaya başlamıştır. Askeri ve yargısal bürokrasi güçlü tazyikler altında yeni döneme uyum göstermeye zorlanmaktadır ve asıl önemlisi Kürt muhalefeti dışında gerçekten güçlü bir toplumsal muhalefet yoktur, emek örgütleri ve diğer muhalif güçler çok parçalı ve çok zayıftır, Kürt muhalefeti de sürekli baskı ve tehdit altındadır. Bu durum, yani AKP hükümetinin gücü karşısında genel olarak diğer güçlerin mevzi kaybetmesi durumu anlaşılır bir endişe yaratmaktadır. Gerçekten, yarattığı sosyal-psikolojik tepkiden bağımsız olarak geçiş döneminin demokrasi açısından yarattığı temel sorun, fazla güçlü ve hegemonik bir hükümet yaratmış olmasıdır. Bu güçlenme eğilimi, özellikle kamu bürokrasisinde kadrolaşma, yeni yargı reformu bağlamında hükümet-yargı ilişkisi ve hem yeni teknolojilerle hem de hukukiliği tartışmalı yetkilerle donanan emniyet örgütünün yeni yönetimleri, hükümetin medya üzerindeki baskı ve denetimi ve toplumsal yaşamda giderek artan muhafazakârlaşma gibi alanlarda açığa çıkmaktadır.

Sonuç Yerine: 12 Haziran 2011 Seçimleri ve Sonrası

AKP’nin % 50’ye varan bir seçmen desteğiyle üçüncü dönem iktidar olmasıyla başlayan son dönem, yeni yönetim tarzının olgunlaşmaya başladığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir. Başbakan Erdoğan tarafından “ustalık” dönemi olarak ifade edilen bu dönem, AKP’nin nihayet hem hükümet hem de iktidar olduğu bir dönem olarak “muktedir” oluşunun görünümüne sahne olacaktır. Yeni ve “özgürlükçü” bir anayasa vaatleri, başkanlık rejimi tar-

tışmaları ve en önemlisi Kürt sorununda atılacak yeni adımlarla belirlenecek olan yeni döneme dair öngörülerde bulunmak için, bugün geldiğimiz evreyi genel olarak modern Türkiye'nin siyasal evrimi içinde konumlandırmak gerekiyor. Ulus-devletin ve güçlü bir otoriter devlet geleneğinin belirleyiciliği altında bir periferik kapitalizm ve siyasal kurumlar oluşturmak yoluyla modernliğe girmiş olan Türkiye coğrafyası, ulus-devletin neo-liberal küresel tazyikler altında yeniden yapılanmaya zorlandığı günümüzde bu sürece ayak uydurabilmek için sancılı bir dönüşüm geçirmektedir. Bu uyarlanma çabası, Türkiye'nin yüzyıllık süreç boyunca geliştirmiş olduğu siyasal yönetim tarzı ve kurumlarını köklü bir dönüşüme zorlamaktadır. Bu dönüşümün zorunluluğu, sermaye güçleri, ordu ve siyasi elitlerin tarafından, yani egemenler nezdinde kabul edilmiş gibi görünüyor. 1950'lerden itibaren Türkiye siyasetine yön vermiş olan asker-sivil bürokrasi ile merkez sağ muhafazakâr siyasi elit arasındaki iktidar çatışması büyük ölçüde ikinci lehine bir uzlaşmaya doğru evriliyor. Türkiye'nin iktidar eliti, kapitalizmin güçlenmesi ve siyasi istikrarın sağlanabilmesi için daha "sivil-liberal" bir siyasal rejime geçilmesi gerektiğini kabullenmişe benziyorlar. Ancak hem bu rejimin çerçevesi tam olarak belirli değil hem de bu sürecin AKP gibi islami-muhafazakar bir siyasi gücün hegemonyasında ilerliyor olması süreci yavaşlatıyor ve yumuşak bir geçişten çok, ağır bir siyasi travma olarak yaşanmasına neden oluyor.

Öte yandan Türkiye'nin egemen güçlerini sivilleşmeye-liberalleşmeye-demokratikleşmeye zorlayan tek şey, yeni küresel konjonktür ve AB projesi değil elbette. Türkiye'nin "eski rejimi" asıl olarak içten ve alttan gelen baskılarla, özellikle 1980'lerden itibaren İslamcı hareket ile Kürt hareketinin giderek artan zorlamasıyla dönüşüme zorlanıyor. Türkiye son otuz yılında önce İslamcı hareketin güçlenmesine, sonra kendi sınırlarına toslamasına ve nihayet kendi kimliğini kapitalist küreselleşmeye uyum sağlayacak şekilde yeniden yorumlayarak Türkiye'nin asıl merkez gücü olmasına sahne oldu. İktidar eliti arasındaki çatışmanın eski biçimlerinin geçersizleşip, şimdilik AKP tarafından temsil edilen yeni bir "tarihsel uzlaşmanın" ortaya çıkıyor olduğu doğrusya eğer, bu, bundan sonraki evrede temel siyasi çatışma ekseninin değişeceğinin habercisidir. Ya da daha doğru bir ifadeyle, 1960'lardan itibaren baş gösteren, 1980 darbesiyle baskılanan ve daima eski rejimin otoriter sahipleriyle liberal-muhafazakâr siyasi elit arasındaki çatışma tarafından marjinalleştirilen demokratik taleplerin ve bu tür eşitlik ve özgürlük güçleri ile yeni iktidar elitleri arasındaki çatışmaların önümüzdeki dönemde siyasete damga vuracağını gösteriyor. Türkiye'de sivilleşmenin ve demokratikleşmenin sınırlarının nerede çizileceğini, yeni rejimin "eski rejimden" nasıl ve ne düzeyde bir kopuş sergileyeceğini bu mücadelenin seyri belirleyecektir.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. A.Fethi, Hil, İstanbul, 1994.
- Bianchi, Robert, *Interest Groups and Political Deveelopment in Turkey*, Princeton University Press, New Jersey, 1984.
- Hale, William, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset: 1789'dan Günümüze*, Çev. Ahmet Fethi, Hil, İstanbul, 1996.
- İnsel, Ahmet, *Türkiye'nin Bunalımı*, İletişim, İstanbul, 1990.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa, İstanbul, 1996.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul, 1990.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim, İstanbul, 1991.
- Savran, Sungur, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, Kardelen, İstanbul, 1992.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge, Ankara, 1994.
- Tuşalp, Erbil, *Eylül İmparatorluğu: Doğuşu ve Yükselişi*, Bilgi, Ankara, 1990.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Çev. B. Kuzucu, Belge, İstanbul, 1989.

Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012*

Murat Sevinç**

Giriş

Devlet ile toplum arasında, en geniş haliyle *siyasal düzen* olarak adlandırılabilen hayli karmaşık ilişkiler ağı vardır. Siyasal kurumlar dediğimiz yapılar, bu karmaşık ilişkiler ağını düzenlemeye; devleti yönetebilmek, toplumu ise devlet uygulamalarını bir yandan hazmedip diğer yandan dönüştürebilmek için gerekli araçlarla donatmaya yöneliktir. Dolayısıyla bir ülkenin siyasal kurumları, onun tarihinden, toplumun sınıfsal yapısı ve kültürel dokusundan, gelişmişlik düzeyinden, hakim inanışlardan ayrı değerlendirilemez. Tüm bu nitelikler yani anayasal/siyasal düzenin unsurları, *siyaset* olarak adlandırılan eylem biçimini ve onu gerçekleştirmeye yönelik *kurumları* belirleyecektir. Siyasal kurumlar oluşturulurken örnek alınan ülkelerle az ya da çok farklılıklar bulunmasının nedeni de, siyasal düzen unsurları arasındaki bu farklılıklardır.

Anayasalar, bir yandan devleti şekillendiren diğer yandan o devletin toplumu ile arasında ilişki kuran, siyasal işlevin boyun eğdiği kuruluş ve işleyiş kurallarını belirleyen belgelerdir. Bu metinlerde, devletin kendi örgütlenmesine, yasama, yürütme, yargı organlarına ve bunlar arasındaki ilişkilere, ayrıca devlet ile toplum arasındaki karmaşık ağı düzenlemeye yönelik kurallar, kısaca devletin temel kuruluş ilkeleri yer alır. Yaklaşık yüz yıldır demokrasinin vazgeçilmez unsurları olan siyasal partiler, kamusal alan ile sivil toplum arasındaki bağı kuran dernek, sendika gibi yapılanmalar, yurttaşın yönetime katılmasında başlıca araçlardan olan seçimler ve seçim sistemleri ise, en geniş anlamda anayasal düzenin omurgasını oluşturan siyasal kurumların başlıcalarıdır.

* Bu yazıda Prof. Dr. Cem Eroğul'un *Anatüzeğe Giriş* adlı ders kitabının sistematigi örnek alınmıştır. Çalışmayı okuyup eleştirerek katkıda bulunan meslektaşlarım Prof. Dr. Aykut Çelebi ve Yrd. Doç. Dr. Ahmet Murat Aytac ile değerli arkadaşım Berk Mesutoğlu'na teşekkür borçluyum.

** Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

Günümüzde ise anayasa denildiğinde devletin temel kurallarını içeren *belge* anlaşılıyor. Oysa geniş anlamda anayasa, tek bir belgede sayılmış olması zorunlu olmayan, siyasetin uyduğu kuruluş ve işleyiş kurallarının tümüdür. Bugün alışık olduğumuz, devlet organlarını ve devlet-yurttaş ilişkisini düzenleyen metin biçimindeki anayasalar, 18. yüzyılla birlikte siyasal üstünlüğünü pekiştiren *burjuva sınıfının* yaygın hukuksal araç olarak kullandığı *sözleşme* geleneğinin sonucudur. Burjuvazinin, kazandığı her mevzii sözleşmelerle güvence altına almak istemesi, Prof. Cem Eroğul'un *Anatüzeğe Giriş*'teki ifadesiyle *anayasacılık hareketinin siyasal sözleşmeler dizisi olarak* gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. (s.24) Aynı burjuvazi, sınıfsal çıkarları gereği *ulusalcılığın* yaygınlaşmasını da sağlamış, ulusal devletlerin sayısına paralel olarak yazılı anayasaların sayısı hızla artmıştır. Dolayısıyla gerek ulus devletlerin varlığı, gerekse bu devletlerin bugünkü anayasa algısına karşılık gelen birer yazılı temel belgeye sahip olması büyük ölçüde burjuvazinin varlığı ve gelişmesiyle açıklanabilir. Tabii burjuvazinin başlattığı dar anlamda/yazılı anayasa salgınının 20. yüzyılda diğer sınıfların hâkim olduğu siyasal sistemlerce de benimsendiğini vurgulamak gerek.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu topraklarda, anayasal belgelerin tarihi 19. yüzyılın başlarına dek götürülse de (1808 Sened-i İttifak) ilk Anayasa 1876'da ilan edilen *Kanun-u Esasi*'dir. Ferman anayasa olan bu belgede, II. Meşrutiyet'in ardından son derece kapsamlı değişiklikler yapılmış (1909) ve bu Anayasa İmparatorluğun ilk ve son anayasası olarak kalmıştır. 1921 Anayasası (*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*) ise İmparatorluk *filen* sona ermişken, Kurtuluş Savaşını yürütenlerin Anadolu'da kurdukları Meclis'in ürünüdür. 1921 Anayasası, yukarıda burjuvazinin eseri olduğu vurgulanan anayasacılık geleneğinin bazı izlerini taşımakla birlikte, Savaşı yürütmeye yönelik bir Meclis Hükümeti sistemi kuran ve sonraki anayasa geleneğimize biraz yabancı kalmış, özel koşulların ürünü bir belgedir. 18. ve 19. yüzyıl Batı anayasacılık geleneğine daha uygun olan anayasa ise 1924 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye*'dir. Tabii örnek alınan ülkelerden önemli bir farkla: Bu anayasa ve yeni kurulan anayasal düzen, henüz ciddi bir siyasal mücadele veremeyecek cılızlıktaki burjuvazinin değil, asker ve sivil bir avuç aydın/bürokratin eseri idi. Batı'daki gelişmeyle aradaki bu temel fark herhalde sonraki tüm demokrasi ve siyasal kurumlar tarihimiz üzerinde belirleyici etki yapmıştır. 1924 Anayasası tek partili dönemde fazlaca bir sorunla karşılaşmadan uygulanabilmiş ancak 1950 yılında DP'nin (Demokrat Parti) iktidara gelmesi her şeyi değiştirmiştir. Türkiye açısından 1950-60 arası, çok partili yaşama alışma deneyimi olmuştur. Bu dönem hafızalarda, bir yandan halkın yönetime katılması açısından olumlu özellikler barındırırken, diğer yandan özellikle 1954 milletvekili genel seçiminin ardından, siyasette baskının, muhalefete tahammülsüzlüğün, anti demokratik uygulamaların, ekonomideyse büyümeyle birlikte giderek dışa bağımlılığın arttığı yıllar olarak kalmıştır. Tabii özellikle bir sonraki (1961) Anayasa'nın hazırlanması ve ortaya çıkan metnin içeriği düşünüldüğünde, 1950-60 yıllarının

Cumhuriyeti kuran asker-sivil bürokrasi ile palazlanmaya çalışan yerli ve Müslüman burjuvazi arasındaki mücadeleye de tanıklık ettiğini belirtmek gerek. Nitekim bu mücadelenin sonucu, 1950 yılında iktidarı kaybeden güçlerin yeniden, ancak bu kez askeri darbeyle iktidara gelişi olmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesi aynı zamanda yürürlükteki anayasanın da sonu olmuş ve darbeden bir yıl sonra 1961 Anayasası yürürlüğe girmiştir. Aşağıda anlatılacağı gibi 1961 Anayasası Cumhuriyet tarihi anayasacılığımızda ilklerin olduğu bir metindir. 1924 Anayasa yapıcısından farklı olarak bir yandan çoğulculuğu yaratıp siyasal demokrasiyi inşa etmek için gerekli kurumları oluştururken, diğer yandan genel oy ile gelen iktidarları sınırlamaya yönelik, yeni ve özellikle dönemin sağ partileri (ve sermayedarı) tarafından sürekli eleştirilecek yapıları da kurmuştur. Bu Anayasa yürürlükte kaldığı süre içinde genellikle kendisini benimsemeyen iktidarlar tarafından uygulanmış, önce 12 Mart Muhtırası ile budanıp 12 Eylül 1980 darbesiyle yaşamına son verilmiştir. Darbe ardından hazırlanan ve 1982'de kabul edilen yürürlükteki Anayasa ise anayasalar tarihimizde, devleti bireye karşı korumayı hedefleyen 'sözü' ve 'ruhuyla' bir gerilemeyi temsil eder ve bugüne dek üçte biri değiştirilmiş olmasına karşın anti demokratik yapısını büyük ölçüde korumaktadır.

1921 Anayasası Dönemi

Kurtuluş Savaşı, benzer savaşları daha çok çeteler ve halk savaşları yoluyla yani fiili olarak yürüten diğer pek çok çağdaş kurtuluş mücadelesinden farklı olarak başından sonuna dek hukuksal zeminin yaratılmasına özen göstererek verilmiştir. Genelgeler, yerel ve ulusal kongreler ve en sonunda kabul edilen 1921 *Anayasası* bu savın önemli kanıtları.

1921 Anayasası, sonrasında *Halkçılık Programı* olarak adlandırılan ancak ilk sunulduğunda içeriğine tam karar verilemeyen, ardından gönderildiği Encümen-i Mahsus'ta tartışılan, görüşülmesi ve kabulünde özel yeter sayılar aranmayıp iki ayın sonunda adi kanunlar gibi kabul edilen bir belge. Prof. Dr. Bülent Tanör'ün *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* adlı büyük eserinde belirttiği gibi bu belge hazırlanış ve kabul özellikleri bakımından anayasacılığımızın en demokratik, belki de tek demokratik örneğidir. Atatürk'ün o sırada Sovyetler Birliği'nde de uygulanan Yüce Sovyet ve Prezidyum sistemine benzer bir yapıyı içeren tekli-fi başta olmak üzere bazı öneriler kabul görmemiş ve Anayasa 20.01.1337 (1921) gün ve 85 numaralı Kanun ile kabul edilmiştir. 23 madde ve Madde-i Münferide'den oluşan, daha çok savaş ve devrim dönemlerine mahsus konvansiyonel (meclis hükümeti) sistem kuran bu kısa anayasa, bazı hükümleri hiç uygulanmasa ve çok kısa ömürlü de olsa, herhalde Nisan 1920'de Meclis'in açılmasıyla vücut bulan millet egemenliği döneminin en dikkat çekici belgelerindedir. Öncelikle henüz hukuksal olarak son bulmamış İmparatorluk ile aynı toprakta yeni bir devlet kurulması (3. madde), Türk devleti yerine etnik vurgu taşımayan Türkiye

Devleti'nin tercih edilmesi, egemenliğin millete verilerek ilk kez böylesine açık şekilde yüzüne indirildiğinin kabulü önemli. Halk idaresine ilişkin hüküm (md.1) ve yerel yönetim anlayışı ise yeni olması bir yana, gerek 1924 Anayasası ile terk edilmiş olması gerekse günümüzdeki sistem tartışmaları açısından dikkat çekici. Prof. Ergun Özbudun *1921 Anayasası* adlı eserinin Giriş'inde, anayasanın hukuksal ve sosyolojik temsil niteliğini şöyle ifade eder:

“1921 Anayasasının yapılış sürecinin incelenmesi, yalnızca bir tarihsel merakın tatmini açısından değil, Türkiye'de anayasa yapımı sürecine genel olarak ışık tutması yönünden de önemlidir. Gerçekten, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyetinde, milli iradeyi layıkıyla temsil eden bir meclis tarafından yapılmış olan tek anayasa, 1921 Anayasasıdır. 1876 Kanun-u Esasisi, padişah tarafından atanmış bir komisyonca hazırlanıp padişah fermanı ile ilan edilmiştir. 1924 Anayasası, tek parti egemenliğinin kurulmaya başladığı ve örgütlü bir muhalefetin mevcut olmadığı bir meclisçe yapılmıştır. 1961 ve 1982 Anayasalarını hazırlayan Kurucu Meclisler de, genel oya dayanan bir seçimle oluşmuş yasama organları değildir.”(s.2)

Birinci TBMM Binası

Anayasa'nın ilk maddesi egemenliği millete verdikten sonra dayandığı ilkeyi açıklar: *İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına miistenittir.* Halkın kendi kaderine kendisinin yön vermesi ilkesinin benimsenmesi, Kurtuluş Savaşı sırasında yaşanan, Osmanlı'ya rağmen oluşturulan yerel ve ulusal kongreler deneyiminin güçlü izini taşır.

Anayasa ile kurulan yeni sistem ulusun temsili anlayışına dayanan, yürütme işlerinin kendi içinden çıkan ve yasamaya büyük ölçüde yön veren İcra Vekilleri Heyeti tarafından yürütüldüğü, resmi olarak devlet başkanlığı makamı yaratmamış (fiilen Meclis Başkanı M. Kemal idi) bir *meclis hükümeti* sistemiydi. Zaten Mustafa Kemal, savaş boyunca meclis hükümeti sistemini şiddetle savunmuş, halkları oyalamak olarak gördüğü güçler ayrılığını, Soysal'ın *Anayasaya Giriş*'te anımsattığı gibi “parlamentoların yanında hükümdarları da ayakta tutabilmek için bulunmuş” kötünün iyisi bir çözüm olarak algılamıştır. (s.160-162)

Tabii yeni bir devlet kurulurken meclis hükümeti sisteminin kurucular için elverişli bir araç olarak algılanması doğaldı.

Yerel düzeydeyse, özerkliğe sahip vilayet şuraları, yasalara bağlı kalmak kaydıyla sağlık, maarif, iktisat, tarım, medreseler ve sosyal yardımlaşma gibi konularda yetkili kılınmıştı. Keza, halka en yakın birim olan nahiye şuraları da özerkti. Halk tarafından seçilen şuranın ve onun tarafından seçilen idare heyetinin, derecesi özel yasalarca (kavanini mahsusa) saptanan iktisadî ve mali yetkileri vardı. Anayasa’nın İdare başlıklı 10. ve sonraki maddeleri, benimsenen yönetimin nasıl ve hangi idari yapılanmanın kabulüyle yaşama geçirileceğini anlatır. Söz konusu düzenlemelerle ülke, *coğrafi ve iktisadî* gereklilikler nedeniyle vilayet (md. 11-14), kaza (md. 15) ve nahiyelere (md. 16-21) ayrılmış, vilayet ve nahiye şuraları oluşturulmuş ve bunlara muhtariyet (özerklik) verilerek (yalnızca idari alanda) halkın yerel düzeyde yönetime katılma hakkı geniş şekilde tanınmıştır.

22. ve 23. maddeler ise devlet ile yerel yönetimler arasındaki yetki-görev ilişkisini denetleyecek olan Umumi Müfettişliklere ilişkindi. Yani merkezi yönetimin mahalli idareler üzerindeki denetimi umumî müfettişliklere bırakılmıştı. Yıldızhan Yayla, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif* adlı eserinde Anayasa’nın böyle bir denetimi öngörmekle mutlak muhtariyetin hedeflenmediğini gösterdiğini vurgulamıştır (s.128). Zaten Anayasa’yı hazırlayanlar da tam bir özerkliğin söz konusu olmadığını ve müfettişliklerin biraz da bu yüzden kabul edildiğini açıklamışlardı.

Ancak bu geniş yerel yönetim anlayışı uygulama alanı bulamamıştır. Başta Bülent Tanör olmak üzere konu üzerine yazıp çizenler bu yerel yönetim biçimine ilişkin hemen hep aynı şeyleri vurgulamıştır: 1921’in yerel yönetim anlayışı, o dönemdeki güçlü halkçılık düşüncesinin, yerel kongre iktidarları devrinin ve ademimerkeziyetçi düşüncenin etkisidir. Yayla, Prens Sabahattin’in ademimerkeziyete ilişkin geliştirilmiş açıklamalarının da bu döneme rastladığını vurguluyor. (s.116) Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı* adlı eserinde 1921’e fazlaca değinmemiş, *Anayasaya Giriş* adlı kitabında ise, genel eğilim doğrultusunda bu yerel yönetim anlayışını “halkçılığa” bağlamıştır. (s.159)

Kuşkusuz ilgili hemen her kitapta yer alan bu ifadelere yöneltilecek bir itiraz yok. Ancak sorun, bugünden bakıldığında ve aşağıda anlatılacak olan *Mustafa Kemal’in Anayasa Taslağı* düşünüldüğünde, son derece özgün bir tartışmanın merkezi olması beklenebilir bu konunun, yeteri kadar incelenmemiş olması. Burak Çelik’in Galatasaray Üniversitesi Yayınlarından çıkan Yüksek Lisans tezi 1921 Anayasası üzerine ve yerel yönetim konusuna kısa da olsa değinilmiş. Çelik’e ve göndermede bulunduğu Meclis tartışmalarına göre, 1921 Anayasası hakkında yapılan görüşmelerde, yerel yönetim konusunda ilgi daha çok “memur otokrasisine karşı verilen savaşa” (s.76-77) yöneltilmiş. Mebuslar, söz konusu memurların (ceberut) seçimle gelecek olmasının onların çalışmalarına da yansıtacağını, aşağıdan yukarı-

ya yönetim anlayışının gerçek bir seçim sağlayacağını savunuyor. Yine, yukarıda belirtildiği gibi Yüce Sovyet sistemi de esin kaynaklarından. Çelik tezinde, bu öykünmeyi "ittifak siyasetleri" bağlamında ele alıyor.(s.85) Tabii bir de iç siyasete gönderme var ki bu konu aşağıda 1924 Anayasası anlatılırken ele alınacak. Kuruluş döneminde Kurtuluş Savaşını yönetenlerle Bolşevikler arasındaki ilişkiyi ve *Bolşeviklik tartışmalarını* daha iyi anlayabilmek için Prof. Ömür Sezgin'in 1984 yılında yayınlanan *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu* adlı eseri (s.27-53) okunabilir.

Ulusal hareketin, Kurtuluş Savaşı'nın koşullarından doğan temel anayasal ilkelerinin bir araya geldiği bu öz Anayasa metni, kısa ömründe çok büyük bir dönüşüme tanıklık etmiştir. 30.10.1338 (1922) gün ve 307 numaralı kararla Osmanlı İmparatorluğu'nun son bulup TBMM hükümetinin teşekkülüne dair Heyet-i Umumiye kararı alınmış; tartışmaların ve sonunda Mustafa Kemal'in verdiği gözdağının ardından 1/2.11.1338 (1922) gün ve 308 numaralı Heyet-i Umumiye kararıyla saltanat hilafetten ayrılarak kaldırılmıştır. Tabii en önemlisi, 29.10.1339 (1923) gün ve 364 sayılı Kanun ile *Türkiye Devletinin şekli Hükümeti, Cumhuriyettir* hükmü kabul edilmiş, ayrıca hükümet sistemiyle ilgili bazı değişiklikler de yapılmıştır: Cumhurbaşkanlığı makamının (11. madde) ve bakanlar kurulunun oluşturulması (12. madde), seçim şeklinin saptanması (10. madde) hakkındaki düzenlemeler gibi. Aynı gün alınan 30 sayılı karar ise "... *Reisicumhurun Derhal İntihabı Hakkında Heyet-i Umumiye Kararı*" başlığını taşımaktadır.

Vekillerin ve başvekilin seçilmesini parlamento elinden devlet başkanına veren ve dolayısıyla meclis hükümeti sistemini parlamenter sisteme dönüştürme yolunda 1924 Anayasasına hazırlık mahiyetinde kabul edilebilecek olan bu değişikliklerin ardından son büyük atılım, 3.3.1340 (1924) gün ve 431 sayılı Kanunla Hilafetin kaldırılmasına ilişkin düzenlemenin kabulüdür. 13 maddelik Kanunla, Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye Cumhuriyeti dışına çıkarılmasına da karar verilmiştir. Bu, hem laiklik yolunda atılmış bir adım hem de ulus devlet yaratma sürecinde ulus öncesine ait bir kurumdan vazgeçme olarak değerlendirilebilir. Nitekim aynı gün çıkan biri eğitim kurumlarını birleştiren diğeri Evkaf ve Şeriye Vekâleti'ni kaldırıp yerine Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Bakanlığını kuran yasalar da bu amaca yöneliktir.

1921 Anayasası'nın kabulünden sonraki birkaç yıl kurtuluş mücadelesi ile geçmiştir. Savaş sırasında, savaşın sürdürülmesine yönelik kabul edilen bazı yasalar (Tekalif-i Milliye gibi) ya da devletleşme aşamasında önemli olan (1921'in başında ilk bütçenin yapılması gibi) ilk uluslararası antlaşmaların imzalanmış olması, siyasal kurumlar açısından anılmaya değer gelişmeler. 1920-24 arası yapılan seçimler de dönemin koşullarına uygundur. İlk TBMM mebusları, Meclis-i Mebusan için yapılan son seçim ile Ankara'da toplanacak meclis için yapılan çağrı uyarınca yapılan ikinci genel seçimden gelenlerden oluşuyordu ve toplumsal

temsil niteliği yüksekti. Uygulanan seçim sistemi ise Kanun-u Esasi döneminden kalmaydı. 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi kararı alındı. Bu, 1921 Anayasası'nda Madde-i Münferide ile hükme bağlanan nihai amacın gerçekleştiğinin kabulü anlamına da geliyordu. *İstimrar* yani süreklilik ilkesi gereğince toplanmaya devam eden Meclis 15 Nisan 1923'te son toplantısını yaptı. Sonrasında M. Kemal, Tanör'ün belirttiği gibi kendi grubu adına milletvekili adaylarını bizzat belirlemiş ve Haziran-Temmuz aylarında yapılan seçimleri, birkaç bağımsız dışında bu listeler kazanmıştır. (s.282) M. Kemal seçimlere 1922 sonundan itibaren örgütlemeye çalıştığı ancak resmen kurulması seçim sonrasında kalan (9 Eylül) Halk Fırkası'nın lideri olarak girmiştir.

1924 Anayasası Dönemi

Geçiş döneminin ardından artık yeni bir anayasaya ihtiyaç vardı. Ayrıca olağanüstü koşulların ürünü olan, dolayısıyla olağan dönemde yetersiz 1921 Anayasası ile çelişmeyen hükümleriyle hâlen yürürlükte kabul edilen 1876 Kanunu Esasi ikili bir anayasa sistemi yaratıyordu ki Cumhuriyet'i ilan etmiş bir parlamento buna izin veremezdi.

Yeni anayasa çalışmaları *Kanun-u Esasi Encümeni* tarafından başlatıldı. Kurucu meclis kimliğinde olmayan ama asli kurucu iktidar yetkisi kullanarak yeni anayasa hazırlığına giren, yasama döneminin ikinci yılındaki bir Meclis söz konusuydu. Tabii hâlihazırdaki parlamentonun, kendi içinden çıkan komisyonla yeni bir anayasa yapabilmesi o dönem zirveye çıkmış olan, TBMM'nin dolayısıyla milletvekillerinin 'egemenliğin tek ve gerçek temsilcisi olduğu' algısıyla açıklanabilir. Hâl böyle olunca anayasanın özel olarak örgütlenmiş bir kurucu meclis tarafından hazırlanmasına ve tabii halkoyuna sunularak kabulüne gerek duyulmamıştır. Anayasa tasarısı hazırlanması yönünde bir öneri de yok. Komisyon (Encümen) bu hazırlığı, anayasa önerisi, tartışma ve kabulünü düzenleyen bir hüküm olmamasından da yararlanıp kendiliğinden yapabilmiştir.

Cumhuriyetin ilk anayasası, 20.04.1340 tarih ve 491 sayı ile ilan edilmiştir.

Anayasa altı bölüm ve 105 maddeden oluşuyor: Esas Hükümler (Ahkâmı Umumiye), Yasama Görevi (Vazifei Teşriiye), Yürütme Görevi (Vazifei İcraiye), Yargı Erki (Kuvvei Kazaiye), Türklerin Kamu Hakları (Türklerin Hukuku Âmmesi), Türlü Maddeler (Mevaddı Müteferrika).

Anayasa'nın birinci maddesi bugüne dek değişmeyen bir temel ilkeyle başlıyor: *Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir*. Cumhuriyet, ilan edildiğinde kuşkusuz yalnızca bakanlar kurulunu kast etmeyip aynı zamanda tüm idareyi kapsar şekilde bir *hükümet* biçimi olarak tanımlanmıştı. Cumhuriyet'in bir devlet biçimi olduğu düşünülürse 1924'teki ifade daha anlamlıdır. Anayasa'nın 102. maddesinin dördüncü fıkrası sonraki anayasa geleneğimiz açısından da

değerli bir değiştirilemezlik hükmü getirmiştir. Buna göre, *devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu yönündeki birinci maddesinde değişiklik (tâdil ve tağyir) hiçbir şekilde teklif dahi edilemez*. Cumhuriyet'in yalnızca bir sözcük değil sistem olarak algılandığı meclis görüşmelerinden de anlaşılıyor. Bu nedenle, görüşmeler sırasında ilk sekiz maddede yer alan ilkelerin değiştirilemezlik kapsamına alınması ve benzeri yöndeki öneriler kabul görmemiştir (s. 462-465).

İkinci maddenin ilk şekline göre, *Türkiye Devletinin dini, din-i İslâm'dır: resmi dili Türkçedir; Makarrı Ankara şehridir*. Devletin teokratik niteliğine ilişkin bu ifade 1876 metninde vardı. 1921 metnine ise 1923'teki değişikliklerle eklenmişti. 1924 Anayasası'na da konulmuş olması, saltanat ve hilafetin olmadığı bir sistemde farklı anlama geliyordu çünkü düzenlemeyi yapan dünyevi iradeydi. Bu ve benzeri bazı düzenlemeleri o dönemin koşullarında toplumda ve siyasal yaşamda hâkim olan egemen dünya görüşüne verilmiş geçici bir ödün olarak değerlendirmek yaygın ve sonrası düşünüldüğünde herhalde haklı bir kanıdır. Nitekim hemen üçüncü madde, *Egemenlik kayıtsız şartsız Milletindir* diyerek 1921'de kabul edilen ilkeyi tekrarlamış ve egemenliğin artık yeryüzünde olduğunu bir kez daha vurgulayarak laikleşme yolunda atılan hallice adımı perçinlemiştir. Dördüncü madde ise, yukarıda anlatılan ve 1921 Anayasası'na hâkim olan *halkçılık* ilkesinin en güçlü ifadesi konumundaki 'egemenliğin kullanılması' meselesini kökten değiştirmektedir. Hatırlanacağı gibi 1921'de, *idare usulünün, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayandığı* hükme bağlanmıştı. Tutanaklar okunduğunda (s.101-103) hakimiyete kayıtsız şartsız sahip olan bir milletin kendi kaderi üzerinde söz sahibi olduğunun düşünülüp bu ifadenin terk edildiği anlaşılıyor. Sosyal'ın *Dinamik Anayasa Anlayışı*'nda belirttiği gibi, 1921 ve 1924 Anayasaları Meşrutiyet'lerle başlamış Locke'cu ya da Montesquieu'cü bir gidişten, birdenbire Rousseau'cu bir anlayışa sıçramanın ifadesidir. Ayrıca bu düşünürle kurulan yakınlığın bir diğer nedeni, millet egemenliğinin genel iradenin bölünmezliğine benzer olmasıdır. İki Anayasa'yla ilk kez "millet egemenliği" kavramı parlamentonun varlığıyla kaynaştırılmış biçimde temel hukuk metnine girmiş oluyordu. (s.12)

1921'deki idare mantığından (1. maddesinin ikinci satırındaki ifadeyle başlayan) 'vazgeçilmesi', üzerinde biraz daha durulmayı hak eder. Aslında 1924 tasarısı halkın özellikle yerel düzeyde güçlü ve aktif siyaset yürütmesi ülküsünden vazgeçmiştir. Anayasa'da Vilayet ve Nahiye şuralarına da yer verilmemiş ve yönetim anlayışında tüm ağırlık egemenliğin temsil edildiği parlamento ile hükümete aktarılmıştır. Bu değişiklik günümüzde dahi hatırlanmayı/tartışılmayı hak eden bir kopuşun göstergesi ve aşağıda tartışılmaya çalışılacak.

Egemenliğin kullanılışıyla ilgili dördüncü madde hükmü, özellikle çok partili yaşama geçildikten sonra ciddi sorun ve tartışmaların odağında bulunması açısından dikkate değer: *Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır*. 1921'in kurduğu meclis hükümeti sistemini anımsatan bu düzenleme, hedefi

1961 Anayasası’ndaki gibi siyasal demokrasiyi kurmaktan çok yeni ilkelere dayanan bir devlet yaratmak olan 1924 Anayasası hazırlayıcılarının işlerini kolaylaştırmaya yönelik. Söz konusu egemenlik anlayışı, çok partili yaşamda özellikle DP ile CHP arasındaki ilişkilerin gerginleşmesinin ardından, DP’nin elinde bir silah olmuştur. Bu nedenle özellikle 1957 seçimlerinin ardından Anayasa’nın bazı *frenlerden yoksun* olduğu savı sıkça savunulmuş ve muhalefet, kongre ve muhtelif toplantılarda, sonrasında 1961 Anayasasını hazırlayanlara rehberlik edecek önerilerde bulunmuştur.

İlk bölümün kalan maddeleri, yasama, yürütme ve yargı yetkilerini düzenlemeye yönelik. Beşinci maddeye göre, *Yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisinde belirir ve onda toplanır*. Böylece yasama bir yetki, yürütme ise güç olarak tanımlanmıştı. Gerçi sonraki bölümlerde yasama ve yürütme güçleri ‘görev’ yargı ise ‘kuvvet’ olarak tanımlanmıştır. Altıncı maddeye göre, *Meclis yasama yetkisini kendi kullanır*. Yedinci madde, *Meclis, yürütme yetkisini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tâyin edeceği Bakanlar Kurulu eliyle kullanır. Meclis, Hükümeti her vakit denetleyebilir ve düşürebilir* diyerek meclis hükümeti sistemi ile parlamenter eğilimi bir araya getirmiş. Dolayısıyla hem güçler birliği hem de yasama ile yürütmenin işlevsel açıdan ayrılığı söz konusu. Zaten ruhunda meclis hükümeti sisteminin ağırlığı olsa da, Anayasa’nın bütününde bu iki özellik bir arada bulunuyor. Yargı yetkisini düzenleyen sekizinci maddeye göreyse *Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır*.

İkinci Bölüm *yasamaya* ayrılmıştır. 18 yaşını bitiren her ‘erkek’ seçmen (md.10), 30 yaşını bitiren ise milletvekili olabilir. Komisyon tasarısı *Türk* diyerek seçme hakkını kadınlara da tanıy görünüyordu. Ancak görüşmeler sırasında itirazlar yöneltilince, ilgili yasada oy hakkının yalnızca erkeklere tanındığı ve bu nedenle anayasadaki Türk ifadesinin seçmek söz konusu olduğunda kadını kapsamadığı vurgulanmıştır. “Türkiye bir Halk Devletidir... Efendiler, Türk kadını bu Türk halkının hiç olmazsa yarısı değil midir?” diyerek tepki gösteren Kütahya mebusu Recep Bey’in itirazları ve “kadın ve erkek” ifadesinin eklenmesi önerisi itibar görmeyerek, maddeye *erkek* sözcüğü eklenmiştir (s.109-114). *Seçim dönemi* değiştirilip dört yıla çıkarılmış ve ayrıca milletvekilleri, *yalnız kendini seçen çevrenin değil, bütün milletin vekilidir* denilerek önceki ve sonraki anayasa geleneğimizden farklı bir ifade kullanılmıştır. (md.13) Tabii “yalnız kendini seçen” denilmesinin, kurumun mantığında ya da pratikte bir farklılık yaratmadığını belirtmek gerek. Ayrıca milletvekilliği ile hükümet memurluğunun bir kişide birleşmeyeceği de hükme bağlanmıştır (md. 23).

Anayasaya göre Meclis her yıl Kasım başında toplanır ve altı aydan fazla ara veremez. (md. 14) 17. madde *milletvekili sorumsuzluğu ve dokunulmazlığına* ilişkin. Düzenleme milletvekili dokunulmazlığı zırhını gereğinden fazla kalınlaştırmış olsa da genel olarak 1982 Anayasası’ndaki düzenlemeden daha makul olduğu da söylenmelidir. 26. maddeyse Meclis’in

görevlerini sayar. Düzenlemeyle parlamentoya kuruculuk, yasama, icraî ve idari (sözleşme, antlaşma yapılması, para basılması ve sıkıyönetim ilanı gibi), ayrıca bazı yargısal nitelikli işlemler hakkındaki nihai kararı alma yetkileri tanınmıştır (genel ve özel af, ölüm cezalarının yerine getirilmesi gibi). Maddenin sonundaki *gibi görevleri* şeklindeki ifade, Meclis'in yetkilerinin bu maddede sayılarak tüketilmediği, başkaca maddelerle bunlara aykırı olmayan görevlerin de verilebileceği anlamına gelir. Düzenlemenin ilk şeklinde, *ahkâmı şer'iyenin tenfizi* yani şeriat kurallarının uygulanmasını sağlamak da Meclis'in görevlerinden biri olarak sayılmıştı. Bu düzenleme 1921'den devralınmıştı ve söz konusu görevi TBMM'ye vermek paradoksal şekilde aslında laikleşme yönünde atılmış bir adım. Meclis'in yetkisinde olan bir başka konu, Komisyon metninde olmayıp görüşmeler sırasında, uzun tartışmaların ardından uygun bulunan (s.225-236) *yasaları yorumlama* yetkisidir. (md.26) Henüz anayasa yargısının bulunmadığı bir hukuk sisteminde bu görev, hata yapabilecekleri ya da yanlış davranabilecekleri pek hesaba katılmamış olan milletin temsilcilerine bırakılmıştı. 1876'da bu yetki, konusuna göre Temyiz Mahkemesi ve Şûra-yı Devlet'in, anayasal konulardaysa Heyet-i Ayân'ın elindeydi.

Anayasa'nın 24. maddesi, erken seçim kararının üyelerin tamsayısının salt çoğunluğuyla alınabileceğini hükme bağlar. Bu düzenleme çok önemli, çünkü tasarının tartışılmasında en can alıcı konuların başında, Cumhurbaşkanı'nın Meclis ve millete bildirmesi koşuluyla seçimleri yenileme kararı verebilmesi geliyor. Aslında buna bir tartışmadan çok şiddetle karşı çıkmak denilmeli çünkü sıra maddenin görüşülmesine geldiğinde önerinin yeni baştan düzenlenmesi teklifi dahi kabul görmemiştir. Haklarını korumaya kararlı Meclis söz konusu düzenlemeyi iki kabul, iki çekimsere karşı 126 oyla reddetmiştir. (s.179-215) Tutanaklarda yer alan sayfalar dolusu itirazlar, ulus temsilcilerinin M. Kemal'in büyük saygı gören kişiliğine rağmen haklarına nasıl sahip çıktığını ve egemenlik yetkisini kullanmakta sergiledikleri kıskançlığı gösteriyor.

Yürütme görevini düzenleyen Üçüncü Bölüm devlet başkanının seçimine ilişkin 31. maddeyle başlar. Komisyon'un, Cumhurbaşkanı'nın Meclis dışından da seçilebilmesi ve daha sonra 1961 Anayasası ile kabul edilecek olan, görev süresinin yedi yıl olmasına ilişkin önerileri tartışmaların ardından kabul görmemiştir. Kabul edilen hükme göre Türkiye Cumhurbaşkanı Meclis'in kendi üyeleri arasından TBMM tarafından bir seçim dönemi yani dört yıl için seçilir, görev süresi yenisinin seçimine dek sürer ve yeniden seçilmek olanaklıdır. Komisyon önerisinde bu süre yedi yıldır. Yedi yılı savunanların, Cumhurbaşkanı'nın aynı zamanda milletvekili olmasından hareketle, yeniden mebus seçilememesi durumunu düşünerek yaptıkları değerlendirme yabana atılır türden olmasa da (s. 240), sonuçta benimsenmemiştir. Devletin başı olarak tanımlanan Cumhurbaşkanı'nın bu sıfatı gereği görece de olsa yansızlığını sağlayacak bazı düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, görevi süresince Meclis

tartışma ve görüşmelerine katılamaz, oy veremez (md. 32). Ancak Cumhurbaşkanı'nın milletvekilliği ile bağıni koparmaya yönelik bir hüküm yok. Aksine milletvekilliğinin süreceği Komisyon tarafından belirtiliyor (s.254). Bu nedenle, 'hususatı şahsiye' sinden dolayı sorumluluğu söz konusu olduğunda milletvekili dokunulmazlığını düzenleyen 17. madde hükümlerine tâbidir. Bunun dışındaki sorumluluğu ise parlamenter sistemin mantığına uygundur. 41. maddeye göre Cumhurbaşkanı *vatan hayımlığı* halinde TBMM'ye sorumludur. Komisyon metninde *ancak hıyaneti vataniye* ifadesi vardı; görüşmelerde *ancak* kısmı çıkarıldı. Yine 41. maddenin ilk fıkrasına göre Cumhurbaşkanı'nın kararlarından (siyasal sorumsuzluk gereği) doğacak sorumluluk, 39. madde gereğince (tüm kararlarının Başbakan ve ilgili bakan tarafından imzalanacağını öngören hüküm) bu kararları imzalayan Başbakan ve ilgili bakanındır. Tabii 41. maddede vatana ihanetle suçlanma konusunda çok eksik var. Hüküm, sorumluluğun içeriğini, ithamın hangi kurulca ve nasıl yöneltileceğini ve yargılamanın nasıl yürütüleceğini düzenlemiyor. Nitekim konu Komisyon'a geri gönderiliyor (s.355) ancak nihai metin tüm eksiklikleriyle kabul ediliyor. Konunun bu şekilde ele alınmasında devlet başkanı olacak kişinin dile getirilen türde suç ya da hatalar işlemeyeceği yönündeki inancın büyük etkisi var kuşkusuz.

Rauf Orbay, Mustafa Kemal ve Bekir Sami Kunduh

Tartışmalarda Mustafa Kemal'in kişiliğine yönelik saygı ve iltifat hissedilmekle birlikte, Cumhurbaşkanı'nın konumunu güçlendirmeye yönelik bazı Komisyon önerileri de reddedilmiştir. Örneğin, Komisyon (Mustafa Kemal'in hazırladığı taslaktaki 36. maddeye de uygun olarak) üçte iki çoğunluk aramasına rağmen, geri gönderilen yasanın Cumhurbaşkanı tarafından ilan zorunluluğu için Meclis'in adi çoğunlukla yeniden kabulü yeterli sayılmıştır (md.

35). Ayrıca tartışmaların ardından benimsenen ulus egemenliği ilkesine uygun olarak maddeye, 'anayasa ve bütçe yasaları' geri gönderilemeyecek istisnalar olarak eklendi. Ayrıca Komisyon Cumhurbaşkanı'nı tüm askeri güçlerin başkomutanı yapmışken, Meclis uzun tartışmaların ardından (s.276-348) söz konusu görevi TBMM'nin manevi kişiliğine bırakıp

Cumhurbaşkanı'nın ancak *temsil edeceğini* hükme bağlamıştır (md. 40). Milletvekilleri söz konusu düzenlemenin kabulünde, askerliğin hem bir meslek olmasından kaynaklanan teknik (her Cumhurbaşkanı askerliği bu şekilde iyi bilemeyecek) hem hukuksal (sorumluluğu olmayan bir konuda yetkiyle donatmak) hem de siyasi özellikleri üzerinde durmuştur. Görüşmeler sırasında söz alan İsmet İnönü'nün, ordunun görevini yurt savunmasıyla sınırlayan anlatımı, Cumhuriyet tarihinin sonraki aşamaları göz önünde bulundurulduğunda dikkate değer: "Ordu beslemekten gaye nedir? Ordu beslemekten bir tek gaye vardır ki o da seferde muzaffer olmak ve hariçten memleketin maruz olacağı hücumu karşı memleketi müdaafa edebilmektir." (s.338). Sonuçta kabul edilen düzenleme yetki ve sorumluluk ilkesine de uygun düşer: *Başkomutanlık, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yüce varlığından ayrılmaz ve Cumhurbaşkanı tarafından temsil olunur. Harb kuvvetlerinin komutası barışta (hazerde) özel kanuna göre Genelkurmay Başkanlığına ve seferde Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından tâyin edilecek kimseye verilir.*

Yürütmenin iki başından biri olan Cumhurbaşkanı, 35. maddeye göre yasaları on gün içinde ilan eder. Bu bir duyurmadır, onay değil. Çünkü tasarı ya da öneri mecliste kabul edildiği anda artık yasa sıfatını alır. Eğer yasayı uygun bulmazsa bir kez daha görüşülmek üzere on gün içinde (anayasa ve bütçe yasası hariç) gerekçeli olarak geri gönderir (yaptığı işlem sıkça yanlış ifade edildiği gibi veto değil geri göndermedir). Bunlar dışında Cumhurbaşkanı'nın devlet başkanı olmasından kaynaklanan daha çok simgesel yetkileri söz konusu: Yabancı devletlere temsilci atayıp kabul etme (md.37), hükümetin teklifi üzerine belli kişilerin cezalarını kaldırmak ya da hafifletmek (meclis soruşturmasına uğrayıp hüküm giyen bakanlar hariç) gibi. Cumhurbaşkanı her ne kadar parti ve milletvekilliğiyle bağları sürse de yetki, görev ve sorumlulukları bakımından parlamenter sistemin devlet başkanı modeline uygundur. 1924 Anayasası'nın uygulandığı 36 yıl içinde devlet başkanlarının yönetim ve siyasi gelişmelerde çok etkili olmasının nedeni anayasanın tanıdığı yetkilerle değil, devlet başkanlarının güçlü tarihsel kişilikleriyle açıklanabilir.

Anayasaya göre yürütmenin asıl sorumlu ve etkili kanadı hükümet. 44. maddeye göre Başbakan, Cumhurbaşkanı'nca milletvekilleri arasından seçilir, diğer bakanlar Başbakanca belirlenir ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan hükümet *tutacağı yolu ve siyasi görüşünü* bir hafta içinde Meclis'e bildirip güvenoyu ister. Bu şekilde hükümetin kurulması Meclis'e ait bir yetki olmaktan çıkarılmıştır. Maddenin ilk şeklinde hükümetin programını en geç bir hafta içinde sunması ve güvenoyuna sunulması yer almazken, hüküm, *kısa bir müddette Meclise bildirir* ifadesi ile bitiyordu. TBMM'nin egemenlik yetkisine nasıl tutkuyla sahip çıktığını sergileyen uzun tartışmaların (s.356-390) ardından kabul edilen söz konusu ilke (nihai aşamada Kütahya mebusu Recep Bey'in önerisiyle) sonraki anayasalarda da yer almıştır. Ayrıca 22. maddenin, düzenlenmesini İctüzük'e bıraktığı hükümeti denetleme yollarından soru,

gensoru, meclis soruşturması ve araştırmasının varlığı, bakanların tek ve toplu sorumluluğunun kabulü, parlamenter ile meclis hükümeti arası karma sisteme klasik parlamenter rengini veren özellikler. Rejimin *konvansiyonel* özellikleri ise özellikle egemenliğin kullanış şekli ve yedinci maddenin ikinci fıkrasına göre Meclis, hükümeti her zaman düşürebiliyorken yürütmenin fesih yetkisinin olmamasıdır. Dolayısıyla 1924 Anayasası'nın 1921'in kurduğu yapıyı büyük ölçüde terk eden, ancak parlamenter sistemin bazı araçlarından da yoksun ve bu nedenle iki arada kalmış bir hükümet sistemi yarattığı söylenebilir.

Dördüncü Bölüm'de *yargı gücü* var. İlk maddeler yargı bağımsızlığını sağlamaya yönelik. Yargıçlar tüm davaların görülmesinde bağımsızdırlar, tek sınırları yasalardır ve mahkeme kararları herkesi bağlar (md. 54). Yargıçlar yalnızca yasada gösterilen hallerde görevden alınabilir (md. 55) ve özlük hakları da yasayla saptanır (md. 56). Sonraki birkaç madde, yargılamaya dair temel kişi haklarıyla ilgili. 61.-67. maddeler Yüce Divan'ın kuruluş ve işleyişiyle ilgili. Bakanları, Danıştay ve Yargıtay başkan ve üyelerini ve Cumhuriyet Başsavcısını görevleriyle ilgili fiillerinden dolayı yargılayacak Divan için sekiz madde ayrılmış ki gereksiz bir tercih olduğu söylenmeli. Anayasa'nın günümüzde bir demokratik rejimde aksi düşünülemez, olağanüstü yargı yerleri kurulmasını olanaksızlaştıran *doğal yargıç* ilkesinden söz etmediği de hatırlatılmalı. Hatta görüşmelerde, olağanüstü yargı yolu kurulmasını yasaklayan öneri (s.414) kabul edilmemiş, gerektiğinde İstiklal Mahkemeleri kurulabileceği de belirtilmiş ve nitekim kurulmuştur. Anayasa'nın söz etmediği diğer bir konu, yasaların anayasaya aykırılığının yargı organlarına bırakılması konusuna değinmemesi yani anayasa yargısına yer vermemesidir. Yukarıda da belirtildiği gibi Meclis'in *yorum* şeklinde yapacağı bir siyasal denetim söz konusu. Tabii gerek benimsenen milli egemenlik anlayışı gerekse ABD'de 19. yüzyıl başında bir yargı kararıyla başlayan anayasaya aykırılık denetiminin, sonrasında yaygınlaşmaya başlamış olsa da 1924'ün Avrupa'sında gündemde bulunmayışı bu durumun gerekçeleri. Ayrıca Anayasa, idari yargıya yargı yerine yürütme başlığı (Şûrayı Devlet) altında yer vermiştir. Tabii yargı kısmındaki bu düzenlemeler yeni rejimin ideolojik ve politik amaçlarıyla yakından ilgilidir ve zaten Mustafa Kemal de Mart 1924'ten itibaren yeni rejimin ve inkılâpların bekçisi olan yargıyı, tutuculuğa karşı reformların destekçisi bir güç olarak görmeyi istediğini açıklamaya başlamıştı. Tanör'e göre, İnkılâpçı rejimin yasma ve yürütme işlem ve eylemleri üzerinde etkili bir yargı denetimini istemediği açıkça görülmektedir. (s.307-308)

Beşinci Bölüm *Türklerin Hukuku Ammesi (Kamu Hakları)* başlığını taşıyor. 68. madde klasik liberal özgürlükçü, doğal hukukçu anlayışın göstergesi ve 1961 ile 1982 Anayasaları'nın özgürlüklerin sınırlandırılması için bolca yer verdikleri gerekçelerden yoksun: *Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabii haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer.* Bu kısma

ilişkin fazlaca bir tartışma olmamış, yalnızca örneğin doğal afetler sırasında konacak bazı yükümlülüklerin reddedilmesi ve sıkıyönetim halinde Meclis'in derhal toplanması kuralları tartışmalar ardından eklenmiş. Anayasa, klasik kişi hak ve özgürlüklerinin, yargısal güvence haklarının, siyasal ve kamu yaşamına katılma haklarının hemen tümünü tanıyor ve kişi haklarını sayarken (md. 70) mülk edinmeyi (sâyüamel) ihmal etmiyor. Sosyal haklar demeti, 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde verilen özel girişimci kararların etkisinde hazırlanan ve klasik *jandarma devlet* yaratmayı hedefleyen bir anayasacılığın gölgesinde. Tabii o dönemde özellikle Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı'nın ardından anayasal ya da yasal düzeyde kabul gören bir refah devleti modelinin pek yaygın olmadığı da hatırlanmalı. Yine de bu hakların yoksul olduğu hatta yalnızca 87. maddede düzenlenen parasız ilköğretimle sınırlı kaldığı bir gerçek. Maddeye göre, *İptidai tahsil bütün Türkler için mecburi ve Devlet Mekteplerinde meccanidir*. İlk şeklinde *devlet okullarında* yoktu; tartışmalarda eklendi. Çok dikkat çekici olan bir nokta, 1945'teki Türkçeleştirmede Anayasa'nın bu maddesinin ilk hâlinde olmayan 'Kadın, erkek bütün Türkler' ifadesinin eklenmiş olması. Anayasa'nın ilk şeklinde, *kamulaştırılan toprağın bedelinin peşin ödeneceğini* hükme bağlayarak toprak reformu önüne set çeken (1937'de değiştirildi) düzenlemeye yer verilirken, özel mülkiyet ve özel girişimciliğin güvence altına alınması metne hâkim olan genel felsefeyi ortaya koyması açısından anlamlı.

Bu kısımda, günümüzdeki tartışmalar açısından da önemli olan bir konu, pek çok maddede geçen *Türk ve Türkler* sıfatı. 88. maddeye göre: *Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk denir*. Tanım, ülkede din ve ırk farklılıkları olduğunun kabul edildiğinin göstergesi ve *Türk* sıfatına ırksal anlam yüklenmediği açık. Ülkede yaşayanları bir araya getiren ortak payda vatandaşlık. 1924 Anayasası'nda yer alan bu ifadelendirme sonraki anayasalarımızdaki *Türk'tür* şeklindeki formülden daha başarılı görünüyor. Meclis tartışmalarında *Türk harsını* diyerek yurttaşlık ile milli kültür arasında bağ kurmaya çalışanlar olmuştur (s.436). Düzenlemenin ilk şeklinde *vatandaşlık bakımından* ifadesi yoktu. Bu durumda ırkı farklı da olsa herkese Türk denilecek olması *tabiiyet* yerine *milliyetin* tercih edildiği izlenimi uyandırmıştı. Ayrıca milli mücadelenin sıcaklığı hâlâ hissedilirken herkese Türk denilecek olması ve ülkede yaşayan farklı dinlere mensup insanların yıllarca aynı kültürü paylaşıp ardından "lisan ayrılığı, mektep ayrılığı ve devlet ayrılığı" gütmeleri tepki yaratmıştır. Osmanlı kapsayıcı bir sıfatken onun yerini tamamı Türk ve Müslüman olmayan Cumhuriyet'in almış olması, Meclis üyelerini farklı kökenler konusunda hayli güç durumda bırakmış. Bu güçlüğü dile getiren Gelibolu mebusu Celal Nuri Bey, "Bunlara eğer Türklük sıfatını vermeyecek olursak ne diyeceğiz?" diye sorduğunda salonda "*Türkiyeli*" sesleri yükselmiştir. Konya mebusu Naim Hazım tarafından bu yönde bir değişiklik önerilmesine rağmen kabul edilmemiştir (s.441). Sonunda kabul gören, Suphi Bey'in *vatandaşlık bakımından* ifadesinin eklenmesi teklifi olmuştur.

Altıncı Bölüm’ün illere ilişkin ilk maddesinde, Türkiye’nin coğrafi durumu ve ekonomik ilişkiler bakımından idari birimlere bölündüğü hükme bağlanıyor ve il, ilçe, bucak, kasaba, köy şeklinde ayrılan bölümlerden “il, şehir, kasaba ve köylere” tüzel kişilik tanınıyor. 1876 Kanunu Esası’ye dönüş mahiyetindeki bu düzenleme, yeni Anayasa’nın, 1921’in son derece geniş yerel yönetim anlayışını bir yana bıraktığının kanıtı.

1924 Anayasası’nın sonraki hükümleri bütçe ve mali konulara ayrılmış. *Anayasanın Dayanakları* başlıklı kısım önemli. 102. madde Anayasa’nın değiştirilmesine ilişkin. Üye tamsayısının en az üçte biri tarafından yapılan değişikliğin kabulü ancak tamsayının üçte ikisinin oyuyla mümkün. Yani günümüzle karşılaştırıldığında biraz daha ağır koşullara bağlanmış anayasa değişikliği. Ayrıca yukarıda belirttiği gibi hüküm bir de devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu yönündeki düzenlemenin değiştirilemezliği kuralını içeriyor. Bazı temel ilkelere yer veren anayasa maddelerinin değiştirilemezliği ve hatta değiştirilmesinin teklif dahi edilememesi kuralının 1961 ve 1982 Anayasaları’nda farklı kapsamlarda yer alması ayrıca tartışmalı. Anayasa Mahkemesi kararlarına konu olması açısından 102. maddenin söz konusu son fıkrası daha da dikkate değer. 103. madde Anayasa’nın hiçbir maddesinin herhangi bir nedenle göz ardı edilemeyeceğini ve hiçbir yasanın Anayasa’ya aykırı olamayacağını hükme bağlıyor. Bu konudaki denetimin, ortada henüz bir Anayasa Mahkemesi olmadığı için siyasal denetim yoluyla yapılmaya çalışıldığına yukarıda değinilmişti. Yargısal denetim ise, Türkiye’de yargıçlar, kurallar hiyerarşisi içinde anayasaya aykırı yasaları uygulamaktan kaçınma yöntemine yanaşmadıkları için yapılamamıştır. Dolayısıyla Türkiye’de 1961 Anayasasına dek anayasaya aykırılığın yargısal denetiminin yapılamamış olması, yalnızca Anayasa’da söz konusu denetimin yokluğuyla açıklanamaz. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu da Şubat 1931’deki kararıyla, bu konudaki olası bir gelişmeyi önlemiştir.

1924 Anayasası’nda, yürürlükte kaldığı süre içinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Değişikliklerin tarih ve künyesini, Gözübüyük/Kili’nin *Türk Anayasa Metinleri* adlı eserinde (s.120) bulmak olanaklı. Burada bir kısmına özellikle değinmekte yarar var: 1928 yılında yapılan değişiklikler, 1924’ten sonra girilen ve devrimler süreci olarak da adlandırılan dönemdeki laikleşme çabasına uygun. 2. maddenin devletin dininin İslam olduğunu düzenleyen hükmü, milletvekili (md.16) ve Cumhurbaşkanı (md.38) yeminlerindeki *vallahi* sözcüğü kaldırılmış, bunun yerine *namusum üzerine söz veririm* ifadesi eklenmiştir. Ayrıca 26. maddeye göre TBMM’nin görevlerinden biri olarak sayılan *Şariat hükümlerinin gözetilmesi* de metinden çıkarılmıştır. 1934 yılında 10. ve 11. maddelerde kadın erkek eşitliğini yaşama geçirebilmek açısından son derece anlamlı iki değişiklik daha yapılmış; kadınlara da seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Özellikle bu düzenleme çağdaş demokratik ülkelerle karşılaştırıldığında hayli ileridir. Ancak aynı yasa seçme yaşını da 18’den 22’ye çıkararak (md. 10) bu kez geri bir adım atmıştır. 1937 Avrupası’ndaki siyasi eğilimlerin de etkisinde kaldığından olsa gerek tek parti konumundaki CHP’nin *altı umdesi* Anayasa’nın ikinci maddesine eklen-

miştir: *Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve İnkılâpçıdır*. 1931'de Türk Ocakları'nın kapatılıp partiye bağlı Halkevleri'nin açıldığı, 1936'da İçişleri Bakanı'nın parti genel sekreteri, valilerin de il başkanı görevine getirildiği düşünülürse, altı ilkenin ikinci maddeye eklenmesinin parti devlet kaynaşmasını her düzeyde yaratmaya yönelik olduğu kabul edilebilir. 1937 Şubatı'nda 74. Maddeye, kamulaştırmalarda ödemenin peşin olacağı hükmü eklenmiştir. Bununla, çiftinin topraklandırılması ve ormanların devletleştirilmesinde ödeme şeklinin yasayla saptanacağı hükme bağlanarak taksitlendirme imkânı sağlanmış ve toprak reformunun önündeki engel, en azından *anayasal düzeyde* ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca 75. maddede yer alan, kimsenin tarikatından dolayı kınanamayacağı yolundaki düzenleme çıkarılıp yalnızca "din, mezhep ve felsefi görüş" bırakılarak tarikatçılık anayasal dayanaktan mahrum bırakılmıştır. Yine aynı günlü yasayla, milletvekillerinin görev ve yetkilerine ilişkin 47. maddeye *siyasi müsteşarlar* eklenmiştir. Hemen hiç uygulama alanı bulamayan, Cumhuriyet tarihimizin idare alanındaki anılmaya değer bu ilginç ve kısa ömürlü deneyimi aynı yılın Kasım ayında yapılan değişiklikle metinden çıkarılmıştır.

Son olarak, biçimsel görünmekle birlikte 1950'de iktidara gelen ve gelir gelmez Arapça ezan yasağını kaldıran DP (Demokrat Parti)'nin ideolojisini sergilemesi açısından anlamlı bir değişiklikten söz etmekte yarar var. 1945'te, Anayasa'nın içeriğine dokunulmadan dili Türkçeleştirilmiş, 'Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan 'Anayasa'ya geçilmişti. Demokrat Parti, 24.12.1952 gün ve 5997 sayılı yasayla eski metni yeniden yürürlüğe koymuştur. Oysa kabul etmek gerekir ki 1945 metni herkesçe anlaşılması daha kolay, bu nedenle de daha demokratik bir dile sahipti.

Bir Parantez: Kürt Sorunu Bağlamında 1921 ve 1924 Anayasaları

Özellikle I. Dünya Savaşı ardından; Ermeni Tehciri sırasında Kürtlerle kurulan ilişki, 8 Ocak 1918 tarihli 14 maddelik Wilson İlkelerinin ünlü 12. maddesi ve Ekim 1918'de imzalanan Mondros Bırakışması'ndan Musul sorununun çözümüne dek, Kürt sorunu hep gündemin yakıcı maddesi olmuştur (anlaşma ve uluslararası konferanslar –Paris ve Londra gibi- dahil). Tüm Kurtuluş Savaşı serüveni, bir yandan Kürtlerle bağlaşıklık kurma diğer yandan Kürt hareketi ve özellikle üç önemli isyanla mücadelenin de tarihi. Kuruluş anayasalarına bu çerçeveden bakınca, 1921 Anayasası'nın kurduğu sistemin, Sovyetlerle savaş sırasında yaratılmış olan ideolojik yakınlık göz önünde bulundurulduğunda, Kürtlere bir *kapı açma* olarak değerlendirilmesi de mümkün olabilir. Kurtuluş Savaşı ve özellikle Kürt meselesinin (Musul dışında) bir ölçüde halledildiği (ayrı bir devlet kurmaları engellenirken, 39/4. maddeyle, diğer uyruklar gibi, özel ve ticari ilişkilerinde din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında dillerini kullanmalarının önüne kısıtlama getirilemeyeceği de güvence altına alınmıştı) Lozan'dan yaklaşık dokuz ay sonra kabul edilen ilk Cumhuriyet Anayasası, güçlü yerel yönetim sistemini terk ediyor. Fakat bu süreçte Mustafa Kemal'in 1923 yılının başı ve sonunda hâlâ 1921 Anayasası'nın yerel yönetim modelini benimsediğini ya da öyle görüldüğünü

düşünmemek pek olası değil.

Bilindiği gibi, Mustafa Kemal'in 16/17 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te gazetecilerle yaptığı söyleşinin bir kısmının 1987'ye dek gizlendiği anlaşıldı. Söz konusu kısım, Eylül 1987'de *2000'e Doğru* Dergisi tarafından ortaya çıkarıldı. Tutanağın 15. sayfasında yer alan M. Kemal'in A. Emin Bey'in Kürtlerle ilgili sorusuna verdiği yanıtı hatırlatmakta yarar var:

"Kürt meselesi; bizim yani Türklerin menfaatine olarak da katiyen mevzubahis olamaz... Binaenaleyh başlıbaşına bir Kürtlük tasavvur etmekten ise bizim Teşkilat-ı esasiye Kanunu mucibince zaten bir nevi mahalli muhtariyetler teşekkül edecektir. O halde hangi livanın ahali si Kürt ise onlar kendi kendilerini muhtar olarak idare edeceklerdir (vurgu bana aittir. MS). Aynı bir hudut çizmeye kalkışmak doğru olmaz."

Lozan'ın ardından, her ne kadar Musul meselesi henüz çözülmemiş olsa da bu görüşün değişebileceği beklenebilir. Ancak Cumhurbaşkanlığı arşivinde 1998 yılında yapılan bir çalışma sırasında "şans eseri" ortaya çıkarılan Belge böyle söylemiyor.:

1998 yılında yayımlanan *İlk Anayasa Taslağı*, Mustafa Kemal'in bu yöndeki tercihinin 1921 sisteminin sürdürülmesi yönünde olduğunu gösteriyor. Çankaya Köşkü kütüphanesindeki bir belgesel hazırlığı sırasında bulunan taslak, Mustafa Kemal tarafından müsvedde olarak yazılıp H. Rıza Soyak tarafından temize çekilmiş, önce Adalet Bakanına ardından Ekim'de uzmanlar kuruluna gönderilmiş (Ziya Gökalp, Yunus Nadi, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura gibi) görev yapmış. Komisyon çoğu zaman Mustafa Kemal başkanlığında toplanmış ve 21 Ekim'de, anayasa taslağına son şekli verilerek Mustafa Kemal'e emanet edilmiş. O da İsmet İnönü ile birlikte 28 Ekim gecesi mavi ve kırmızı kalemlerle metin üzerinde düzeltmeler yapmış. Ancak birkaç ay sonra Meclis'e gelen anayasa taslağında en dikkat çekici yönlerden biri, Mustafa Kemal'in düzeltmeler yaptığı metinde yer alan (md.105-114 arası) ve 1921'dekinin neredeyse aynısı olan yerel yönetim modelinden eser olmaması.

Parti Kurma Denemeleri ve Sonrası

Tek Partili Yaşam

1924 Anayasası döneminde, Ocak 1946'da kurulan DP'den önce iki kez çok partili yaşama geçme denemesi olmuştur. Önce, M. Kemal'e cephe alan kimi asker ve aydınlar (A. Fuat Cebesoy, K. Karabekir, R. Orbay ve A. Adıvar gibi) Kasım 1924'te TCF'yi (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*) kurdu. Parti, bilinen gerekçelerle 1925'te kapatılmıştır. Ağustos 1930'da M. Kemal'in yakın arkadaşı A. Fethi (Okyar) Bey tarafından *Serbest Cumhuriyet Fırkası* kurulmuş; güdümlü bir muhalefeti temsil eden parti aynı yılın Aralık ayında fesih kararı almıştır. Tabii bu kararda, seçimlerde 30 milletvekilliği kazanmış olmasının ve sonrasında yaşa-

nan iç siyasi çekişmelerin de payı olsa gerek. Zürcher, 30 sandalyenin dahi iktidar partisini telaşa düşürdüğünü, parti ve liderlerinin vatana ihanetle suçlandığını; Fethi Bey'in Cumhurbaşkanı'nın şahsına karşı da muhalefet etmek istediğini ve sonunda M. Kemal'in de tavrını koymasıyla partiyi feshetmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Bu dönemi ve tabii tüm Cumhuriyet tarihini) yabancı tarihçilerin gözünden okumak isteyenler için Erik Jan Zürcher'in *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* ve Feroz Ahmad'ın *Modern Türkiye'nin Oluşumu* adlı eserleri yararlı olabilir.

Bundan sonra, II. Dünya Savaşı bitene dek çok partili yaşam denemesine girişilmemiştir.

Kazım Karabekir

Çok Partili Yaşam

Yeni dönemin ilk partisi Eylül 1945'te kurulup iz bırakmayan *Milli Kalkınma Partisi*'dir. *Demokrat Parti* (DP) ise 7 Ocak 1946'da kurulmuştur. Parti'nin kuruluş aşamasındaki ilk basamak dört kurucunun (A. Menderes, R. Koraltan, F. Köprülü ve C. Bayar) Haziran 1945'te TBMM'de görüşülen bir yasa sırasında verdikleri ve *Dörtlü Takrir* olarak bilinen önerge'dir. Tabii bu önergeyi toprak reformu görüşülürken yaptıkları sert muhalefet sırasında vermiş olmaları, yeni siyasal hareketin sınıfsal karakterini sergilemesi açısından da anlamlı. Parti Ocak'ta kurulduktan sonra, CHP'nin gözünü korkutup bazı demokratik ödünler (Milli Şef unvanının kaldırılması, üniversite özerkliği, tek dereceli seçimin kabul edilmesi gibi) vermesine neden olacak bir hızla örgütlenmiştir. 1947'de yapılacak genel seçimi telaşla 1946 Temmuz'a alan CHP seçimden galip çıkmış ancak bu seçim *açık oy-gizli döküm* gibi usulsüzlükler nedeniyle haklı eleştirilere uğramıştır. Sonrasında CHP ile DP arasındaki siyasi mücadele karşılıklı restleşmelerle sürmüştür, İnönü'nün çok partili yaşama geçişi teşvik etmesi ve muha-

lefetin bazı isteklerine boyun eğilmesi suların durulmasını sağlamıştır. Bu isteklerden siyasal kurumlar tarihimiz açısından en önemlisi hiç kuşkusuz 16.02.1950'de kabul edilen *Seçim Yasası*'dır. Yasa, demokrasi tarihimizin yüz aklarından olan bir kurumu da yaratmıştır: *Yüksek Seçim Kurulu*. Bu Kurul, yüksek yargıçlardan oluşuyordu ve seçimlerin yargıçlarca yönetimi ve denetlenmesi esaslarını getiriyordu. İşte 14.05.1950 seçimleri bu koşullarda yapıldı ve %90'lara varan katılma oranıyla DP oyların %53'ünü, 487 üyelikten 408'ini kazanarak (seçim sistemi sayesinde) iktidara geldi. Oyların % 39.4'ünü alan CHP 67 milletvekilliği ile TBMM'de % 14'lük temsile ulaşabilmiştir. Seçime giren üçüncü parti olan *Millet Partisi* bir, % 4.8 oy alan bağımsızlarsa üç üyelik kazanmıştır.

Adnan Menderes

DP, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına sesleniyordu (nitekim iktidarın ilk yıllarında bu iki tabakanın geliri belirgin şekilde artmıştır). Bu durumun *anayasal kurumlar açısından* sonucu ise örneğin, CHP'yi işçi haklarını tanımadığı gerekçesiyle muhalefetteyken çokça eleştirmesine karşın *grev hakkını* hiçbir zaman tanımaması, 1951 ve 1954 değişiklikleriyle TCK'nin antidemokratik bazı düzenlemelerinin daha da serleştirilmesiydi. Millet Partisi'nin Ocak 1954'te basit bir gerekçeyle kapatılması, CHP'nin mallarına el konulması, bazı üyelerin dokunulmazlıklarının yine sudan nedenlerle kaldırılması, dönemin anılmaya değer gelişmeleridir. DP'nin dayandığı sınıfsal temele ilişkin bazı saptamalar için Prof. Cem Eroğul'un 1968 tarihinde yazılan ve ilk baskısı 1970'te yapılan *Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi* adlı eserindeki, *DP'nin Toplumsal Temeli Hakkında Varsayım* başlığı özellikle okunmalı. (s.89vd.) Eroğul, DP'nin bütün muhalefet döneminde kullandığı başlıca ideolojik

aracın *demokrasi* kelimesi olduğunu; bu dönemde vergi adaletsizliğinden jandarma baskısına, şeker sıkıntısından dış güvenliğimize kadar her meselenin hallinin demokrasinin kurulmasına bağlı görüldüğünü anımsattıktan sonra, tılsımlı demokrasi kelimesinin altında gizlenen gerçeği arıyor. Savaş sonrası Türkiye'sinde ülkenin sıkıntılı dönemlerinde palazlanan ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri kendilerini iktidara hazır hissetmiş ve harekete geçmiştir. Bunlar DP hareketinin merkezinde yer alan egemen sınıflardır. Prof. Ersin Kalaycıoğlu da, *27 Mayıs 1960 İhtilaline Giden Yol* başlıklı yazısında, CHP ile DP mücadelesini *Cumhuriyetçi merkez ile yükselen kenarın çatışması* ifadesiyle anlatır. Buna mukabil Kalaycıoğlu'nun vurgusu, sınıf mücadelesinden çok malum *bürokrasi düşmanlığı* üzerine olmuştur.

1954 seçimlerinde DP, olağanüstü bir başarı sergileyip kullanılan oyların % 58.42'sini alarak 503 milletvekilliği kazanmıştır. Bu, o günlerin "çoğunlukçu egemenlik" algısından müthiş bir başarıdır. 1954 seçimleri ardından pek çok yönden sıkışan DP 1958 seçimlerini 1957'ye almış, katılma oranı düşmüş, ancak seçim sisteminin seçmen oyuna saygı bakımından ne denli zaaf içinde olduğu bir kez daha görülmüştür. DP %47.3 oyla 424 üyelik (toplam 610 milletvekilliğinden), CHP %40.6 oyla 178, CMP ve HP (Hürriyet Partisi) ise %7 ve %3.8 oy oranlarıyla ancak 4 milletvekilliği kazanabilmişlerdir.

DP'nin özellikle son iki yılı, her tür muhalefete yönelik anti-demokratik uygulamalara sahne olmuştur. DP ile CHP arasında gerginliklere neden olan olayların ayrıntılı anlatımı için Prof. Cem Eroğul'un yukarıda alıntı yapılan *Demokrat Parti* ve Mustafa Albayrak'ın *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti* adlı eserlerine başvurulabilir. Tümünü anlatmak incelememizin kapsamı dışında ancak en bilineni ve herhalde bardağı taşıran son damla, *Tahkikat Komisyonu* kurulmasıdır. DP Meclis Grubu 7.4.1960'ta *muhalefetin yıkıcı faaliyetlerine* karşı bir Komisyon kurulmasına karar vermiş, sonraki toplantıda kimi DP'lilerin de eleştirileri olmuş ancak Başbakan Menderes'in de ısrarı sonucunda sert tartışmalar ve muhalefetin Meclis'i terk etmesinin ardından Yasa, 27 Nisan günü kabul edilmiştir. Komisyon'a özetle, matbaaları kapatma, gazeteleri toplatma, her türlü toplantıyı yasaklama ve amacına ulaşmak için hükümetin bütün araçlarından yararlanma yetkileri tanınmıştır. Kararlarına muhalefet edenler, bir seneden üç seneye kadar hapis ile cezalandırılabilir. Üstelik Yasa'nın ilk maddesiyle Encümen yargıçların yetkileriyle donatılmıştır. Yasa'nın kabulünün öncesi ve sonrasında kimi DP'liler de önlemlerin aşırı olduğunu savunmuş ancak pek fayda etmemiştir. Tahkikat Komisyonu ilk olarak üç aylığına yetkilendirilmiş, darbeden bir gün önce, *26 Mayıs tarihli* gazete haberlerine bakılırsa Başbakan tarafından "bir ayda işini bitirdiği" açıklanmıştı ancak bu durum, DP'nin hükümet darbesiyle yıkılmasını engelleyememiştir. Böylece çok partili yaşam deneyimi ve 1924 Anayasası bir *askeri darbeye* son bulmuştur.

1961 Anayasası Dönemi

27 Mayıs darbesiyle 1924 Anayasası dönemi kapandı. Böylece asker-sivil bürokrasi, 1950'de seçimle kaybettiği iktidarını 10 yıl sonra, bu kez ve tabii DP'nin yukarıda anlatılmaya çalışılan katkılarıyla, *askeri darbeyle* kazanmış oldu.

1961 Anayasası

İlk askeri darbenin ardından yaşanan ara dönem 27 Mayıs'ta başlayıp 25.10.1961'de TBMM'nin toplanmasıyla kapanmıştır. 27 Mayıs- 12 Haziran arasında herhangi bir anayasal temele dayanmayan hukuk dışı bir yönetim vardır. 12 Haziran'da "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun"un kabul edilmesiyle TSK adına siyasal gücü kullanan MBK (Milli Birlik Komitesi) hukuksal çerçeveye kavuşmuş oldu. Bunun adı bir anayasa değişikliği yasası olsa da aslında Eroğul'un ifadesiyle *geçici nitelikte yeni bir anayasaydı*. (s.284) Söz konusu Yasa'yla TBMM'nin tüm yetkileri MBK'ye devredilerek çalışmalarının gizli olacağı kabul edilmiştir. MBK Başkanı *devlet başkanı* olacaktır. Bu sıfat 12 Eylül darbesinde de tercih edilmiş, cumhurbaşkanı sıfatı, Cumhuriyet'e ve tabii cumhura saygısızlık olacağından kullanılmamıştır. Devrik siyasal güç sahiplerinin suçlarını araştırmak için *Yüksek Soruşturma Kurulu* ve yargılama için dokuz üyeden kurulu *Yüksek Adalet Divanı* oluşturulmuştur. 13 Aralık günü geçici anayasada değişiklik yapılarak yeni anayasanın bir KM (*Kurucu Meclis*) tarafından hazırlanacağı kabul edildi ve bu Meclis geçiş döneminin son aşaması olarak 6.1.1961'de çalışmaya başladı. Kurucu Meclis'in bir kanadı, yıkılan yönetim dışında kalan çevrelerin, parti, kurum ve sivil toplum örgütlerinin olabildiğince geniş katılımı sağlanarak oluşturulan TM (*Temsilciler Meclisiydi*- 256 üye ve MBK üyesi olmayan bakanlar). Diğer kanat ise 23 üyeli MBK idi. MBK'nin 14 üyesi, 13.11.1960'ta MBK içinde ara dönemi uzatmaktan yana olan azınlığa karşı yapılan darbe sonucunda yakalanıp yurt dışı temsilciliklerinde zorla görevlendirilmişlerdi. TM, *Anayasa Komisyonu* ve *Seçim Yasası Komisyonunu* seçti. Tasarılar iki mecliste de görüşülüyor, anlaşmazlık çıkarsa *Karma Komisyona* gidiyor ve nihai metin iki meclisin birleşik toplantısında üyelerin üçte ikisinin oyuyla kabul ediliyordu; dolayısıyla üye sayıları göz önünde bulundurulduğunda üstünlük TM'deydi. Anayasa Komisyonu, İstanbul ön tasarısını başlangıç, SBF tasarısınıysa yardımcı metin kabul etmiştir ve 1924'ten de çokça yararlanmıştı. Hazırlanan Anayasa darbenin yıldönümünde KM'den geçti ve 9 Temmuz'da halkoylamasına sunularak %61.5 *evet* oyuyla kabul edildi. Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerin (aşağıda anlatılacak) sonunda Meclis 25 Ekim'de toplanınca KM'nin hukuki varlığı da sona erdi.

Anayasa'da siyasal demokrasiyi kurmaya ve 1950-60 arasında yaşanan sorunların yinelenmesini önlemeye yönelik düzenlemelerin neredeyse tamamı, CHP'nin darbeden önceki toplantı ve kongrelerinde dile getirilmiş, özellikle DP muhalifi hukukçularca da savunulmuştu (örneğin CHP'nin 14. Kurultayı'nda Ana Davalar Komisyonu tarafından hazırlanan ve 14.1.1959'da yayımlanan *İlk Hedefler Beyannamesi*'nde savunulan görüşler gibi). Bu konuda Hikmet Bilâ'nın *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası* adlı eseri hayli kapsamlı bilgi vermektedir.

Anayasa'nın Getirdiği Belli Başlı Yenilikler Nelerdir?

1961 Anayasası gerek devlet yapısına ilişkin daha karmaşık (örneğin *çift meclis*) yapılar öngörmesi gerekse 1924 Anayasası'nda bulunmayan pek çok konunun anayasal güvenceye kavuşturulmaya çalışılması ya da gerçekte anayasal nitelikte olmayan (*ormanların korunması* gibi) konulara yer verilmesi gibi gerekçelerle ayrıntılı/uzun bir metin olmuştur. 157 süreklî ve 22 geçici 179 maddeden oluşmaktadır. Anayasa, yine Anayasa tarafından *esas metinden* sayılan ve II. Dünya Savaşı sonrası yaygınlaşan (en bilinen örnek Fransız Anayasası'dır) bir *Başlangıç* ile başlar. Bu kısım, aynen 1982 Anayasası'nda olacağı gibi (tabii çok daha derli toplu ve anlamlı şekilde) askeri darbeyi meşrulaştırmaya (*direnme hakkı* ifadesiyle) yönelik ve bazı temel ilkelere atıf yapan ifadelerden oluşur. Prof. Mümtaz Soysal, *Anayasa Giriş* adlı eserinde Başlangıç kısmını enfes bir benzetmeyle tanımlar: "alaturka müzikte fasıla başlarken peşrev çalınması ya da operalarda uvertürle oyuna başlanması gibi, anayasalarda da asıl metne girerken o metnin genel havasını verecek, yapılmasında rol oynayan temel düşünceleri gösterecek bir kısım koymak gelenek hâline gelmiş." (s.201) Tabii Başlangıç'ın 1961 için asıl önemi 156. maddeyle esas metinden sayılmasıdır; dolayısıyla başlangıçlarda belirsiz kavram ve tanımlardan kaçınmak gerekir. Metin, pozitif hukukta anlamlı/tanımlanabilir ilkelere yer verdiği gibi, Anayasa yargısında ölçü norm olarak başvurulduğunda tehlikeli sonuçları olabilecek ifadeleri de içermiştir. Başlangıç'ta, Türk Ulusçuluğu (millî mücadele bağlamında), Barışçılık ve Atatürk Devrimciliği gibi ilkeler anlamları açıklanarak düzenlenmiştir. Ancak gerekçesi ve çizilen sınır ne olursa olsun yine de *Türk ulusçuluğu* gibi bir ifadenin milliyetçi bir zihniyetin ürünü olduğunu kabul etmek gerekir.

Genel Esaslar kısmında temel ilkeler saptanmış ve ikinci madde ile Cumhuriyet'in, "insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti" olduğu hükme bağlanmıştır. Anayasa metnine, II. Dünya Savaşı sonrası hiç de olumlu anlamlar yüklenmeyen *milliyetçilik* yerine *millî devletin* konulması ve devletin *insan haklarına dayanacağı* belirtilmesi anlamlı. Bir başka önemli yenilik, 1924'ün egemenliğin kullanılmasını Meclis'in tekeline bırakan ve çok partili yaşamda yukarıda anla-

tılan ciddi sorunların kaynaklarından biri haline gelen, egemenlik anlayışındadır. Dördüncü maddeye göre *egemenlik*, artık Anayasa’nın koyduğu esaslara göre *yetkili organlar eliyle* kullanılacaktır.

Temel Haklar ve Özgürlükler kısmı, genel esaslardan hemen sonraya konularak taşıdığı önemin altı çizilmiştir. Alman hukukçu G. Jellinek’in, *olumsuz, olumlu ve etkin haklar* sınıflandırılması esas alınarak, önce kişi hakları, ardından sosyal ve ekonomik haklar ve son olarak siyasal haklar düzenlenmiştir. 11. maddeyle (2. fıkra), yasaların, temel hak ve özgürlüklerin *özüne dokunamayacağı* belirtilmiş ve bu sayede, temel hakların dokunulamayacak bir özleri olduğu kabul edilmiştir. Bu dokunulamaz özü saptama, tanımlama işi, yargı, yürütme, öğreti ve özellikle Anayasa Mahkemesi’nin olacaktır. Tabii öz güvencesinin en büyük getirisi, insan haklarının sürekli değişen ve gelişen bir alan olmasında saklıdır. *Olumsuz haklarda* en büyük güvence *kişi özgürlüğü ve düşünce özgürlüğüne* ilişkin alanlardadır. Gözetim süresine yasal bir sınırlama getirilmiş (md.30- en geç 24 saat içinde hakim karşısına çıkarılacak olma), düşünce özgürlüğü güvence altına alınmış, bilim ve sanat özgürlüğünün sınırsızlığı (md.21), gazetelerin yalnızca hakim kararıyla toplatılabilmesi (md.22) gibi. *Olumlu haklar* demeti ise bir iki istisna dışında tamamen yenidir. İlk kez *çalışanlara* sendikal haklar tanınmıştır. (md.46) Asgari ücretin, yapılan işe uygun ve “insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlamalarına elverişli” düzeyde olması gerektiği; ayrıca herkesin sosyal güvenlik (md.48), sağlık (md.49) ve öğrenim (md.50) haklarından yararlanacağı güvence altına alınmıştır. *Etkin haklar* kısmında 54. maddeyle *Türk Devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türktür* (1. fıkra) denilerek ırk değil, yurttaşlık temel alınmıştır ancak düzenleme 1924’teki “Türk denir” ifadesinden daha başarısızdır. Seçme ve seçilme hakkına ilişkin 55. madde 1982’den farklı olarak seçmen yaşını düzenlememiştir (bu dönemde 21 olarak kalacaktır). Bu kısımdaki en önemli yenilikse *siyasal partilerin* anayasal güvenceye kavuşturulmasıdır. (md.56 ve 57) Anayasa’nın 56. maddesine göre (3. fıkra), “Siyasi partiler, ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.” Bu ilke, daha önce dernek statüsünde kabul edilen ve sıradan mahkeme kararlarıyla kapatılabilen partiler için getirilen güvencelerin ve sınırlamaların gerekçesini ifade eder. Yani, partiler demokratik yaşamın vazgeçilmez güvencesidir ve bu nedenle anayasayla güvence altına alınıp kapatılmaları hakkındaki davalar yalnızca Anayasa Mahkemesi’nde görülmelidir (md. 57/3). Onlarsız bir siyasal yaşam düşünülemediği gibi, bu örgütlerin özellikle ikinci savaş sırasında içinde filizlendikleri demokratik siyasal sistemi yıkabilecekleri deneyimle sabittir. *Partilerin uyacakları esaslar* başlıklı 57. maddeye göre, “Siyasi partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır.” (1. fıkra) Aşağıda görüleceği gibi 1982 Anayasası ve

1983’te çıkarılan (2820 sayılı) SPK (Siyasal Partiler Kanunu), ilk şeklinde son derece belirsiz ve yasakçı tanımlara yer vermesine karşın, kapatılan partilerin kapatılma gerekçeleri, istisnalar dışında aslında pek değişmemiştir. Yasaklanan partilerden sağ eğilimli olanların çoklukla *laiklik ilkesine*, sol eğilimli olanlarınsa *bölünmez bütünlüğe* aykırılıktan kapatıldığını söylemek kaba da olsa yanlış bir ayırım olmaz. 1961 Anayasası döneminde, siyasi sistem açısından, sonraki siyaset tarihimiz göz önünde bulundurulduğunda kilit önemde iki parti kapatılmıştır. TİP (Türkiye İşçi Partisi) ve MNP (Milli Nizam Partisi)’nin kapatılmaları 12 Mart Muhtırası’nın ardından gerçekleşmiştir. TİP, “bölünmez bütünlük (Türkçesi, Kürtçülük)”, MNP ise “laiklik” ilkesine aykırılıktan kapatılmışlardır. (TİP Davası: E.1971/3, K.71/3, K.G. 20.7.1971, R.G. 14064- 6.1.1972; MNP Davası: 1971/1, K.71/1, K.G. 20.5.1975, R.G. 14072- 14.1.1972). Tam bu noktada mutlaka hatırlatılmalı: 1961 Anayasası ve sonraki dönemde Türkiye’de insan hakları/temel haklar alanında yaşanan sorunların anlatıldığı okunması gereken temel ve hiç kuşkusuz en değerli eserlerden biri Prof. Bülent Tanör’ün, *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu* adlı kitabıdır.

Yasama alanındaki büyük yenilik *çift meclis* sisteminin kabul edilmesidir. Bu konu, artık unutulduğu ancak bir dönem parlamentoya ilişkin çoğu siyasi tartışmanın merkezinde olduğu için biraz daha ayrıntılı anlatılmaya değer. Anayasa’nın 63. maddesine göre TBMM, MM (*Millet Meclisi*) ve CS (*Cumhuriyet Senatosundan*) kuruludur. Çift meclisin kabul edilmesi hiç kuşkusuz DP iktidarı dönemine, *parlamentonun sınır tanımaz üstünlüğüne* gösterilen tepkinin ve tabii genel oya duyulan güvensizliğin sonucudur. İki meclis ayrı ayrı toplanıyordu ancak Anayasa bazı yetkilerin kullanılması bakımından (savaş hali ilanı, cumhurbaşkanı seçimi, sıkıyönetim kararının onaylanması/uzatılması, başbakan ya da bakanlar hakkında yürütülen soruşturma işlemlerinin yürütülmesi gibi) birlikte toplanmayı öngörmüştür. MM 450 milletvekilinden kuruludur yani üye sayısı sabitlenmiştir. Seçim dönemi dört yıldır. CS, 70. maddeye göre genel oyla seçilen 150 üyenin dışında cumhurbaşkanınca seçilen 15 üye (1. fıkra) ve *tabii üyelerden* oluşur (2. fıkra). Tabii üyeler ile diğerleri arasındaki “gerekli koşullar açısından” farklı koşul, yaş kaydının aranmamasıdır. Tabii üyeler, MBK başkanı ve üyeleri ile eski cumhurbaşkanlarıdır. Tabii üyelik bir “önurlandırma” yolu olmakla birlikte 72. madde (2. fıkra) göz önünde bulundurulduğunda aslında genel oya duyulan güvensizliğin de göstergesi. Bu hükme göre, cumhurbaşkanınca “çeşitli alanlarda seçkin hizmetleriyle tanınmış” olanlar, seçimle giremedikleri CS’ye cumhurbaşkanı sayesinde katılacaklar ve 15 kişiden en az 10’u bağımsızlar yani bir parti üyesi olmayanlar arasından seçilecektir. Senato’ya seçilme koşullarında farklılık vardı: 30 yerine 40 yaşını doldurmuş bulunmak ve yükseköğretim yapmış olmak. (md.72) CS üyeliğinin süresi altı yıldır; *tabii üyeler* dışındakilerin üçte biri her iki yılda bir yenilenir. İki meclisin seçimleri aynı yıla rastlarsa birlikte yapılır. Tabii ilk iki ve dört yılın sonunda hangi üyelerin yenileneceği ad çekme yöntemiyle saptan-

mıştır. (Geçici 10. md.) İki Meclis aynı anda toplanır, birlikte tatile girer ve tatil beş ayı aşamaz (md. 83) Meclisler, üye tamsayısının salt çoğunluğuyla toplanır ve toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla karar verir. (md. 86) İki Meclis’in de kendi İçtüzükleri vardır. Son derece karmaşık bir yöntem öngören 92. maddeye göre, yasa tasarı ve teklifleri önce MM’de görüşülür, kabul ya da reddedilen metinler CS’ye gönderilir. CS kendisine gönderilen metni değişiklik yapmadan kabul ederse yasaladır. Eğer CS, kendisine gönderilen metni değiştirir ve bu değişiklik MM’de kabul edilirse yasaladır, benimsenmezse *karma komisyona* gider ve oradan yeniden MM’ye gelir. Bu durumda MM yasayı çıkarabilmek için, ya CS değişikliğini ya karma komisyon metnini ya da kendi ilk metnini aynen kabul etmek zorundadır (daha ayrıntılı bilgi için Eroğul’un şimdi anılacak eserinin 48-49. sayfalarına bakılabilir). Prof. Cem Eroğul, *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu’nun Yeri* adlı çalışmasında kurumu ayrıntılarıyla incelemiş ve sonunda (s.83-87) beklentiler ile gerçekleşen arasındaki farkları açıklıkla ortaya koymuştur. CS, kendisi için öngörülen *aydınlatma* ve *frenleme* işlevlerinin ikisinde de başarılı olamamıştır. CS, aydınlatma işlevi için kullanılabilecek parlamenter denetim yollarına pek başvurmadığı gibi fren olma niteliği de, Senato’dan hiç sorunsuz geçen pek çok yasanın Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildiğine bakılırsa, çok tartışılır. Eroğul’un ifadesiyle toplam yasama faaliyetlerinin yaklaşık %90’ında etkisiz olmuş, “yasama gerçeğine somut katkısı, yasama faaliyetini yasa başına ortalama iki ay geciktirmekten ibaret” kalmıştır. (s.84) Dolayısıyla “akıl veren bir ak saçlı aydınlar meclisi değil, yönetime ‘katılan’ bir bürokratik kesimin iktidar aracı” (s.86) olan CS’nin varlığı olumsuz bir gelişmedir ve 1982 Anayasası ile tek meclise dönülmesi yerinde olmuştur.

1961 Anayasası’nın yasamaya ilişkin yetersizliklerinden bir diğeri, sistemin tıkanması durumunda cumhurbaşkanına tanınan seçimleri yenileme yetkisinin, gerçekleşmesi son derece güç koşullara bağlanmış olmasıdır. 108. maddede düzenlenen bu durum 19 yıl boyunca hiç ortaya çıkmamıştır. Anayasa’yla getirilen olumlu değişikliklere ise birbirine karıştırılması olasılığı bulunan *meclis araştırması* (md. 88) ile *soruşturmasının* (md.90) ayrılmış olması ve 65. maddeyle uluslararası antlaşmaların onay yönteminin çok daha derli toplu hale getirilmesidir. Bazı antlaşmaların onaylanması ya da bunlara katılmak için Meclis’in önceden bir *uygun bulma zorunluluğu* bulunmamaktadır.

TBMM üyeleri bütün ulusun temsilcisidir. Milletvekillerinin yürütmeyle ve iktidar olmanın getirileriyle ilişkisi ayrıntılı şekilde düzenlenmiş (md.78) ayrıca yasama bağımsızlıkları tanınmıştır. Bazı açılardan 1982 Anayasası’ndakinden daha olumlu bir düzenleme olmakla birlikte bu Anayasa’da da (md.79) kurumdan beklenen kamu yararını aşan ve milletvekillerine sağlanan zırhı gereğinden fazla kalınlaştıran bir dokunulmazlık sağlandığı görülmektedir.

Yürütme kısmında, klasik parlamenter sistemden farklı bir kuruluş yok. 95. madde yürütmenin iki başından, sembolik olanının yani Cumhurbaşkanı’nın seçimini düzenler. Cum-

hurbaşkanı TBMM üyeleri arasından seçilecektir. Ancak Cumhurbaşkanı ya da vekilince CS'de boşalan üyeliğe dışarıdan getirilen kişinin cumhurbaşkanı adayı olup seçilmesinin (ki Cevdet Sunay bu yolla seçilmiştir) önünde bir engel de yok. Bürokrasinin değer yargılarının konuya ilişkin yansımaları cumhurbaşkanı için de yüksek öğrenim aranmasıdır. Cumhurbaşkanının görev süresinin yedi yıl olması, milletvekilliğiyle bağının kesilmesi (dolayısıyla görevi dışında işlediği suçlar nedeniyle dokunulmazlıktan yararlanamayacaktır), arka arkaya iki kez seçilmesinin mümkün olmaması gibi düzenlemelerse yansızlığını sağlamak içindir. *Sorumsuzluğu* başlığını taşıyan 98. Madde ile bütün kararlarının başbakan ve ilgili bakanca imzalanacağı ve bu kararlardan onların sorumlu olacağı hükme bağlanmıştır. (2. fıkra) *Karşı imza* yetkisini düzenleyen, klasik parlamenter sistemin mantığıyla örtüşen bu ifade, yetki ve sorumluluğun paralelliği ilkesine uygun ve 1982'deki tartışmalı düzenlemeden çok daha yerindedir.

102. maddeyle ilk kez TBMM dışından *bakan* olunabileceği kabul edilmiştir. Hükümetin oluşması da parlamenter yapıya uygundur. Yönetim (idare) alanındaki yenilikler de demokratik devlet ilkesini ilerletici yöndedir. 114. maddeyle, idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açık olduğu hükme bağlanmıştır. Yürütme organının içyapısında bazı kurum ve kuruluşlar düzenlenmiştir. Örneğin üniversitelerin (md.120), radyo ve televizyon idaresinin (md.121) *özerkliği* kabul edilmiştir. Özerlik, Soysal'ın *Anayasaya Giriş'te* ifade ettiği gibi, devlet içinde devlet yaratma düşüncesinden değil, bu kamu görevlerinin kendi özelliklerinden doğuyor. Görevlerin kamusal niteliği saklı kalmış ve yararlandıkları özerklik bir ayrıcalık olmaktan çıkıp ödev haline gelmiştir. Dolayısıyla *özerkçe davranmayan idare görevini eksik yapıyor* demektir. Yine 129. maddede yer verilen *Devlet Planlama Teşkilatı* ve kalkınmanın bu plana göre gerçekleştirileceğinin belirtilmesi, yukarıda bu kısmın başlangıcında anlatılmaya çalışılan, dönemin ekonomik sistem tercihlerine uygun bir düzenlemedir. Yürütme alanında, siyasal kurumlar açısından kuşkusuz en temel konulardan olan *silahlı kuvvetlere* ilişkin en dikkat çekici yenilik, *Milli Güvenlik Kurulu'nun* anayasal nitelik kazanmasıdır. Görüşmeler sırasında TM Anayasa Komisyonu tarafından düzenlenen tasarıda, MSYK (Milli Savunma Yüksek Kurulu)'ye anayasal konum kazandırılıyordu.

1961 Anayasası'nın kökten atılımlarından biri hiç kuşkusuz *yargı alanındadır*.

Yargıç güvencesi ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Yargıçlar 65 yaşına dek (md.134) emekli edilemez, aylıklarından yoksun bırakılamaz (md.133) ve özlük işleri yargıçlarca oluşturulacak bağımsız YHK (Yüksek Hâkimler Kurulu) tarafından yürütülecektir. (md.143,144) Duruşmaların açıklığı kuralına *kararların gerekçeli olacağı* ilkesi eklenmiştir. (md.135) Yüksek mahkemeler (md.139-142) ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Ancak 138. maddeyle askeri yargıya anayasal nitelik kazandırılması bu bölüme gölge düşüren bir gelişmedir (md.138). Kuşkusuz en önemli yenilik, temel işlevi *yasaların, TBMM İçtüzüğü hükümlerinin* anayasaya aykırı

rılığını incelemek olan *Anayasa Mahkemesi*'nin kurulmasıdır. (md. 145- 52) Bu yargı türü ve özel bir mahkeme kurulması yasaların yargısal denetimini kurumsallaştırırken bir yandan da 1950'lerin milli egemenlik anlayışının etkisinden kurtulamayan iktidarların, özellikle DP çizgisindeki partilerin hedefinde olmuştur. Meclis'in çoğunlukla kabul ettiği ve çıkarılması özellikle iktidar açısından önemli olan bazı yasaların Mahkeme tarafından iptal edilmesi, *milli egemenliğe ortak olduğu* eleştirilerine yol açmıştır. Oysa 1961'den bugüne artık hukuk devleti açısından vazgeçilmez önemde kabul edilen Anayasa Mahkemesi'nin, hemen her konuda eleştirilebilecek kararları varsa da asıl tartışılması gereken herhalde bu yargı türünün varlığından çok kararlarının içeriği olmalı ki bu da doğaldır. Ayrıca 1961 Anayasası'nın ilk şeklinde parlamentoda az sayıda sandalyesi bulunanların (örneğin TİP gibi 15 üye sahip olan bir parti) ayrıca YHK, Danıştay, Yargıtay, Askeri Yargıtay ve üniversitelerin kendi varlık ve görevlerini ilgilendiren alanlarda dava açma hakları vardı. Bu durum her ne kadar *milli egemenliğe ortak olma* eleştirisini derinleştirse de çoğulculuğu ve siyasal demokrasiyi inşa etmeyi hedefleyen Anayasa'nın hayli ileri düzenlemelerinden olduğu kabul edilebilir.

1961 Anayasası döneminde kurulan ve 20 yıl boyunca gerek tek başına gerekse koalisyonlar yoluyla iktidara gelen partilerin çoğu, yürürlükteki anayasayı benimsememişlerdir. Bu durum anayasanın en büyük talihsizliklerindendi. İlk yıllar gücünü giderek yitiren MBK ile TSK içinde yuvalanan yeni bir cuntanın (*Silahlı Kuvvetler Birliği*) mücadelesiyle geçmiş ve Yassıada yargılamaları sonunda verilen idam kararlarında bu cuntanın baskısının önemli katkısı olmuştur. Yargılamalar sonunda eski Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edildiler. Utanç verici yargı süreci ve idam kararları Cumhuriyet tarihinde günümüze dek tedavi edilemeyen büyük bir yara açmıştır.

Bu dönemde, 26.4.1961'de *Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun* ve 25.5.1961'deyse, *Milletvekili Seçimi Kanunu* kabul edilmiştir. Bu ve diğer seçim yasalarının ve yapılan değişikliklerin metnine Tarhan Erdem'in, *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982* adlı eserinden ulaşılabilir.

MM için uygulanan seçim sistemi *nispi temsildi*. CS'nin seçim gelen üyeleriye *çoğunluk sistemi* ile seçilecekler, böylece Senato'nun MM'nin kopyası olması engellenecekti. 1961 genel seçimlerinde CHP %36.7, CKMP %14 oy alırken, darbeyle devrilen DP'nin mirasçıları AP (*Adalet Partisi*) %34.8, YTP (*Yeni Türkiye Partisi*), bağımsızlar ise %0.8 oy almıştır. 1965 *seçimleri* farklı bir seçim sistemiyle gerçekleştirilmiştir. 1965'in Şubat ve Temmuz aylarında seçim sisteminde kapsamlı değişiklikler yapılmış ve her iki meclisin seçimlerinde de, *tam nispi temsile* en çok yaklaşan *milli bakiye* ya da *ulusal artık* sistemi benimsenmiştir. Bu, görece temsilin en aşırı şeklidir. Ekim 1965'te uygulanan yeni seçim sistemi sonucunda ortaya şu tablo çıkmıştır: DP'nin mirasçısı AP, 1954 seçimlerini çağrıştırır şekilde % 52.9 oyla 240 milletve-

killiği, üyeliklerin % 53.3'ünü kazanmıştır. CHP yaklaşık yarısı kadar oy alıp % 28.7 ile 134, MP % 6.3 ile 31, YTP % 3.7 ile 19, TİP (Türkiye İşçi Partisi) % 3.7 ile 15, CKMP % 2.2 ile 11 milletvekilliği kazanırken % 3.2 oy alan bağımsızlar TBMM'de sandalye elde edememiştir.

1965-1968 arası Türkiye çoğulcu, göreceli sağlıklı bir demokratik rejim altında yaşamıştır. Bu arada 1966'da Cemal Gürsel sağlığını kaybedince yerine Genelkurmay Başkanlığı'ndan ayrılıp kontenjan sayesinde Senatör yapılan Cevdet Sunay, AP'nin de desteğiyle Cumhurbaşkanı seçildi. Bu arada dünyada da etkili olan gençlik olayları 1968'le birlikte şiddete dönüşürken ilk işgaller, ilk öğrenci ölümleri görüldü; büyük işçi eylemleri başladı; sağcı geçleri örgütleyen *Ülkü Ocakları* kuruldu ve ilk toplu namazlar kılınındı.

1969 seçimleri bu ortamda yapıldı. AP, Mart 1968'de seçim yasasında değişiklik yaparak, *barajlı d'Hont* yöntemine döndü. Yasa'da *seçim çevresi barajına* ilişkin düzenleme Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilince sistem de dönüşmüş ve 1973-1977 seçimlerinde uygulanmıştır. 1969 seçimlerinde AP yine birinci partidir. % 46.5 oyla 256, CHP %27.4 ile 143 üyelik kazanırken ülkücü hareketin temsilcisi MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) %3 oy alarak tek milletvekili çıkarmış; TİP oy oranı pek düşmemesine karşın (% 2.8) yalnızca iki milletvekilliği kazanabilmiştir. Seçimin barajsız olmasından yararlanıp % 5.6 oy alarak 13 üyeliğe sahip olan bağımsızların ise çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu illerinden geliyordu.

TSK, ilk darbeden yaklaşık 11 yıl sonra bu kez *Muhtıra* geleneğini başlatmıştır. 12 Mart günü radyodan okunan ve hükümeti "gerekenler yapılmazsa" darbeyle tehdit eden Muhtıra metninin ardından hükümet çekilmek zorunda kalırken TBMM dağıtılmamıştır. Ara dönemde 1973 genel seçimlerine dek üç hükümet (Nihat Erim, Ferit Melen ve Naim Talu) kurulmuş ve 1961 Anayasası'nda, 12 Eylül'ün provası mahiyetinde değişiklikler yapılmıştır.

12 Mart Sonrası Değişiklikleri

12 Mart ardından yapılan değişiklikleri belirli bir bağlam içinde en iyi anlatan, herhalde Prof. Bülent Tanör'ün yukarıda da söz edilen *İki Anayasa, 1961-1982* adlı kitabıdır. Eserde, 1971 sonrası anayasa değişikliklerine ilişkin değerlendirmelere yer verilirken, çalışanların örgütlenmesinde duyulan tedirginliğin, sosyal hakların verdiği rahatsızlığın, ekonomik önceliklere yapılan vurgunun ve her ne kadar Muhtıra'da yer almasa da TSK üst kademesindeki anayasa değişikliğine ilişkin fikirlerin gündemde olduğunun altı çizilir. (s. 39 vs) 1971-1973 arasında gerçekleştirilen değişikliklerle askeri-sivil otorite ve yargı dengesi TSK lehine bozulmuştur. *Askeri Yüksek İdare Mahkemesi* kurulmuş (md.140), sıkıyönetime geçiş nedenlerine yenileri eklenmiş (md.124) ayrıca TSK'nin elindeki devlet mallarının normal ve aleni şekilde denetlenmesi yerine *gizlilik esası* kabul edilmiştir. (md.127/3) MGK'ye ilişkinse, 1962 yılında çıkarılan MGK Yasasına uygun olarak eski metindeki *kuvvet temsilcileri* yerine *kuvvet*

komutanları ibaresi getirilmiştir. Söz konusu Yasa kuvvet temsilcilerine değil *kara, deniz ve hava* komutanlarına yer veriyordu. İkinci ve asıl önemli değişiklik, eski metindeki *yardım etmek üzere, gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna bildirir* yerine, *gerekli görüşleri Bakanlar Kuruluna tavsiye eder* hükmünün getirilmesidir. Simgesel görünmekle birlikte askerin hukuki konumunu güçlendiren bir diğer düzenleme; Anayasa’nın ilk şeklinde Genelkurmay Başkanına bakanlardan sonra yer verilmişken, değişiklikle Genelkurmay Başkanı öne alınıp *Bakanlar* sözcüğünün ‘B’sinin, ‘b’ olarak değiştirilmesidir. Kuşkusuz bu bir dikkatsizlik olarak da değerlendirilebilir ve tek harf üzerinde durmak yadırganabilir; ancak gelişimin doğrultusu göz önünde bulundurulduğunda, böylesi farklılıklara bilinçli olarak yer verildiğini düşünmemek güçleşiyor.

Değişikliklerle yargı denetimi gevşetilmiş, örneğin bugün hâlâ çokça tartışılan, Anayasa Mahkemesi’nin anayasa değişikliklerini yalnızca biçim yönünden denetleyebileceği öngörülmüş (md.147/1); sandalye sayısı az olan partilerin (örneğin TİP gibi) anayasa yargısını harekete geçirme olanağı ortadan kaldırılırken, idari yargı esnetilmiştir. (md.114) Yürütme yasamaya karşı güçlendirilmiştir. Bunun nedeni, 12 Eylül’de daha da belirginleşecek olan *yürütmenin güçsüzleştirildiği* savıdır. Bakanlar Kurulu vergi ödevinin saptanması konusunda yetki sahibi kılınmış; ayrıca Kurul’a KHK (*Kanun Hükmünde Kararname*) çıkarma yetkisi tanınmıştır. Nihat Erim’in *dükâlıklar* dediği özerk kuruluşların bağımsız nitelikleri azaltılırken TRT’ninki kaldırılmıştır. Haklar alanında devlet-yurttaş ilişkisinde var olan denge devlet lehine bozulmuştur. Temel haklara *öz güvencesi* getiren ünlü 11. maddenin başlığına *sınırlanamaması ve kötüye kullanılamaması* ifadesi eklenmiş, hak ve özgürlüklerin sınırlanması nedenleri çoğaltılarak belirsizleştirilmiş (*bölünmez bütünlük* gibi), kişi güvenliği kısıtlanmış (md.30), kişilerin ödev ve yükümlülükleri genişletilmiştir (md. 60). Memurların sendika kurabilmeleri (md.46,119) öğretim üye ve yardımcılarının partilerde görev alabilmeleri (md.120) imkânsızlaştırılmış, küçük partilere hazine yardımı kesilip Anayasa Mahkemesine iptal davası açabilmeleri (md. 149) önlenmiştir. En can alıcı değişikliklerden biri, yargı birliğini bozan ve Türkiye’nin yaklaşık 30 yıl sonra kurtulabileceği DGM’lerin (1973’te) anayasal güvenceye kavuşturulması (md.136) olmuştur. *Tabii yargı yolu* son derece bilinçli şekilde *kanuni yargı yoluna* (md.32) dönüştürülmüştür. Bir kez daha tekrarlamak gerekirse, 12 Mart sonrası anayasa değişiklikleri 12 Eylül’ün başarılı bir provası niteliğindedir.

1973 genel seçimlerinin bir öncekinden farkı, *tercihli oy* olanağının bulunmasıdır. Bu seçimlerde, 1965 ve 69 seçimlerinin ardından ilk kez bir parti çoğunluğu sağlayamadı. CHP % 33.3 oyla 185, AP % 29.8 oyla 149, DP (*Demokratik Parti*) %11.9 ile 45, MSP (12 Mart sonrası kapatılan MNP’nin yerine kurulan diğer İslamcı parti *Milli Selamet Partisi*) % 11.8 ile 48, CGP (*Cumhuriyetçi Güven Partisi*) % 5.3 oyla 13, MHP % 3.4 oranla 3, TBP (*Türkiye Birlik Partisi*) 1.1

oyla 1 ve bağımsızlar % 2.8 oy oranıyla 6 milletvekiliği kazanmıştır. AP ise kendisinden kopanların kurduğu DP'ye 45 milletvekiliği kaptırmıştı.

1977 seçimleri bir öncekiyle aynı kurallara göre yapılmıştır. Oylar iki büyük partide toplanmış, CHP % 41.4 oyla 213, AP % 36.9 ile 189 milletvekiliği kazanmıştır. Üçüncü ve dördüncü partiler % 8.6 oyla 24 sandalye kazanan MSP ile % 6.4 ile 16 milletvekiliği elde eden MHP olmuş, % 2.5 alan bağımsızlar 4 üyelik kazanırken seçimlerde yeniden boy gösteren TİP (tabii ilk TİP Temmuz 1971'de *Kürtçülük/bölücülükten* kapatılmıştı) 20 binin üzerinde oy almasına rağmen milletvekiliği kazanamamıştır.

1975 ve 1977'de Demirel tarafından kurulan *Milliyetçi Cephe* hükümetlerinin, ekonomik/siyasal krizlerin, yaygınlaşan şiddet olaylarının damgasını vurduğu 1970'li yılların anayasal düzeni, 12 Eylül 1980 günü gerçekleşen askeri darbe ile son bulmuştur.

1982 Anayasası Dönemi

12 Eylül ile başlayan dönem 27 Mayıs sonrasından çok daha uzun sürmüştür. Üç alt döneme ayrılabilir: Darbenin yapıldığı günden DM'nin (*Danışma Meclisi*) toplandığı 23.10. 1981'e; bu tarihten, yeni anayasanın halkoylamasında kabul edildiği 7.11.1982'ye ve 7 Kasım'dan TBMM'nin toplanıp başkanlık divanının oluşturulduğu 6.11.1983'e dek uzanan üçüncü dönem. Bu dönemlerde son söz tartışmasız şekilde beş generalden oluşan MGK'nin elindeydi.

MGK Başkanı Kenan Evren 12 Eylül günü radyo ve TV'de bir konuşma (*Resmi Gazete'de* yayımlanan) yapmış ve bu konuşma 45-50 gün sonra kabul edilen *Anayasa Düzeni Hakkında Kanun* ile anayasal nitelik kazanmıştır. Evren, devleti millete karşı nasıl koruyup kollayacaklarını anlatmıştır. Konsey, 25.9.1980'de *İçtüzük* yaparak, TBMM'ye ait yetkileri MGK'ye devretmiştir. Bu dönemde yayınlanan çok sayıda bildiri ve alınan karar çeşitli kaynaklardan bulunabileceği için burada yer verilmeyecek. Bu dönemde, hükümet ve parlamento dağıtılmış, dokunulmazlıklar kaldırılmış, sıkıyönetim ilan edilerek askeri mahkemeler kurulmuştur. 27.10.1980'de *Anayasa Düzeni Hakkında Kanun* kabul edilmiş ve altıncı madde ile 1961 Anayasasına aykırı olan MGK işlemlerinin 'anayasa değişikliği' olarak yürürlüğe gireceği ilan edilmiştir. Yani 1961 Anayasası, sıradan kararlarla değiştirilmiştir. Darbeciler açıkça ve bilinçli olarak hukuku aşağılamıştır. Anayasayı hazırlayacak olan iki kanatlı (MGK ve DM) KM (*Kurucu Meclis*) 29.6.1981'de kurulmuş ve Ekim'de çalışmaya başlamış, yani darbeciler işlerini pek aceleye getirmemiştir. DM (Danışma Meclisi)'nin 160 üyesi de MGK (yani beş general) tarafından seçilmiştir. Meclis'te son söz her zaman MGK'nindir (kararların salt çoğunlukla alındığı düşünülürse aslında üç üyenindir). 16.10.1981'de bütün partiler kapatılmış, onlara ilişkin her türlü görüş bildirilmesi yasaklanmıştır. Prof. Orhan Aldıkaçtı başkanlığındaki *Anayasa Komisyonu* (15 kişi) 1981 Kasım'ında çalışmalara başlamış ve tasarı Ağus-

tos 1982'de *DM Genel Kurulu*'nda görüşülmeye başlanmıştır. Komisyon çalışmaları kapalı olduğundan hazırlanan metin bilinememiş, 5 Ağustos'ta yeni bir karar alan MGK tartışmayı, siyasal partilerin yöneticileri dışındaki üyeleri ve basın, üniversite gibi kuruluşlarla sınırlı kalmak kaydıyla serbest bırakmıştır. Ancak 12 Eylül'ün ruhunu sergileyen şu trajikomik ifadeyle birlikte: "...münhasıran Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı içinde kalınacak, Anayasa'nın halkoylamasında, halkın vereceği reyin nasıl olması gerekeceği hususunda etki yapacak herhangi bir telkinde bulunulmayacak..." Tasarı 23.9.1982'de DM, 18.10.1982'de ise pek çoğunda gerekçesini açıklama gereksinimi dahi duymadıkları değişiklikler yapan MGK tarafından kabul edilmiştir. 21.10.1982'de çıkan kararla, Anayasa'nın devlet adına tanıtılması görevi *resmen* MGK başkanı Evren'e verilmiştir. Tahmin edilebileceği gibi konuşmaların *eleştirilmesi* de yasaklanmıştır. Anayasa 7.11.1982'de oylanmış ve seçmenlerin %91.27'sinin katıldığı seçimde Anayasaya %91.37 evet 8.63 hayır oyu çıkmıştır. MGK, bu tarihten 6.12.1983'e dek yetkilerini kullanmaya devam ederken ayrıca, seçimlere katılacak adaylar ve partiler için kendisine *veto* hakkı tanımıştır. Dolayısıyla seçimlere 'sakıncasız' görülenler katılabiliştir. 6 Aralık'ta MGK ve DM'nin varlıkları son bulurken Evren de Anayasa'nın halkoylamasında kabul edilmesiyle Cumhurbaşkanı olmuştur. Kuşkusuz MGK'nin etkisi; Cumhurbaşkanı Konseyi, özel veto düzenlemesi, siyaset yasakları ve yasaklanan siyasetçiler vs. gibi yöntemlerle uzun süre devam etmiştir. Evren'in hukuksal konumunu daha iyi anlatabilmek için şu hatırlatma yeterli olur: 1983 yılının Temmuz ayına dek MGK Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı görevlerini aynı anda yerine getirmiştir ki Cumhuriyet tarihimizde ilktir.

Görüldüğü gibi, 1982 Anayasası'nın hazırlanış ve kabul edilmiş sürecindeki hiçbir uygulama, demokratik anayasa yapıcılığı kurallarıyla bağdaşmaz. Bu süreçte, görelî de olsa serbest faaliyette bulunan partilerden, sivil toplumdan, kamuoyunun sağlıklı bilgilendirilmesi amacından ve sınırlı da olsa demokratik yöntemlerle oluşturulan meclislerden eser yok. Üstelik *ara dönemin* etkisi yalnızca o birkaç yılla sınırlı kalmamıştır. Bunun nedeni Anayasa'nın 174. maddesinden sonra gelmek üzere Altıncı Kısım'ında yer alan *geçici düzenlemeler*dir. Yukarıda da belirtildiği gibi oylamayla MGK Başkanı Evren Cumhurbaşkanı seçilmiş sayılmış (md.1), MGK'nin diğer dört üyesi Aralık 1983'ten itibaren altı yıl *Cumhurbaşkanlığı Konseyini* oluşturmuş (md.2); yine altı yıl boyunca cumhurbaşkanınca geri gönderilen anayasa değişikliklerinin kabul edilmesi için üye tamsayısının dörtte üçü aranmıştır. Ayrıca önde gelen siyasetçilere on yıllık siyaset yasağı getirilmiştir (md.4). Herhalde en önemli geçici hüküm *Geçici 15. Madde*'dir. Bir türlü geçmeyen Geçici 15. Madde'nin ilk iki fıkrası özetle dönemin sorumlularını, karar alıcılarını yargılamadan bağışık kılmaya yöneliktir. Bu kısım, 12.09.2010 yılında gerçekleşen anayasa değişikliği halkoylamasıyla kaldırılmıştır. O dönemde çıkarılan yasa, KHK ile Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasar-

rufların anayasaya aykırılığının iddia edilemeyeceğini hükme bağlayan son fıkrası ise 2001 yılında kaldırılmıştı. Ancak kaldırılırken, anayasa yargısına havale edilmesi durumunda anayasaya aykırı bulunması muhtemel sayısız yasa vs. hükmü için özel bir düzenleme yapılmadığından ancak *somut norm denetimi* (itiraz yolu) seçeneği kalmaktadır ki bu durum anayasaya aykırılıkların giderilmesinin uzun zaman alacağı anlamına gelir. Dolayısıyla 2011 yılında dahi 12 Eylül'ün etkisinden söz edilmesi boşuna değildir. Çünkü toplumsal/siyasal yaşam üzerinde derin iz bırakan bu darbe ve sonrasında yaşananlar, yalnızca yaratmayı başardığı yeni düzen ve insan tipiyle değil kurduğu hukuk düzeniyle de günümüzdeki etkisini yakıcı şekilde hissettirmektedir.

1982 Anayasası

Bu satırların kaleme alındığı 2012'de yürürlükte olan Anayasa, metnin ilk halinin yaklaşık yarısının değiştirilmiş halidir. 1982 Anayasası denildiğinde artık ilk şeklinden hayli farklı bir belge kastediliyor. Anayasa'nın, anayasa tarihimiz içinde özel bir yeri var. İlk kez bir anayasa yapmanın asıl nedeni, *özgürlük ve demokrasinin* değil, *otorite ve devletin* güçlendirilmesi olmuştur. Bu farklılık, anayasa yapım ve tanıtım sürecindeki propaganda konuşmalarından, metnin ruhu ve lafzına dek her noktaya sinmiştir.

Başlangıç kısmı, bir yandan darbeye hukuki gerekçe bulmak gibi anlamsız bir çaba sergilerken diğer yandan darbecilerin, bir başka deyişle asli kurucu iktidarın felsefesini özetlemiştir. 1995 ve 2001 yıllarında olumlu değişikliklere uğrayarak darbe gerekçelerinden arınan, ayrıca 176. maddeyle Anayasa metnine dahil kabul edilen *Başlangıç'm* ilk şekli faşizan ve gülünç ifadelerle doluydu (Türk devletinin *kutsal* kabul edilmesi gibi). *Başlangıç'ta* Atatürk milliyetçiliğine, çağdaş uygarlığa ulaşma hedefine, ulus egemenliğine, yurttaşların ortaklığı duygusuna, güçler ayrılığının işlevsel anlamına (ast üst ilişkisi olmadığına) değinilmiştir. 1961'den farklı olarak asıl vurgu, bölünmezlik, devletin korunması ve Türklük üzerinedir. Özellikle *Türklüğün tarihi ve manevi değerleri* ifadesi, yurttaşlıkla ilişkilendirilmiş Türklük anlayışından tehlikeli bir sapmadır.

Genel Esaslar 11 maddeden oluşuyor. 1961'den farklı olarak *devletin temel amaç ve görevlerine* ilişkin bir madde (md.5) eklenmiş, eşitlik ilkesi İkinci Kısım'dan bu kısma alınmış ve değiştirilemeyecek hükümlerin kapsamı genişletilmiştir. Cumhuriyet'in niteliklerinin sayıldığı ikinci maddede devlet, insan haklarına *dayanan* olmaktan çıkarılıp *saygılı* hale getirilmiştir. Bu, basit bir sözcük değişikliği gibi görünse de Anayasa'nın bütünü dikkate alındığında, önemli bir zihniyet değişikliğini yansıtmaktadır. Devletin temelinde artık insan değil, toplum, dayanışma duygusu ve devletin ta kendisi yer alacak; Mümtaz Soysal'ın zamanında kullandığı bir ifadeyle, devlet insan haklarıyla *karşılaşmca* başını eğerek selam verecektir.

Yine ikinci maddede, *ulusal devlet* yerine hukuki açıdan anlamı belirsiz *Atatürk milliyetçiliğine bağlı* devlet konulmuştur. İkinci maddede Cumhuriyet’in temel nitelikleri olarak, *demokratik, laik, sosyal ve hukuk devleti* ilkeleri sayılmıştır. *Kanun önünde eşitlik* başlığını taşıyan 10. maddede 2004 yılında *kadın ve erkek eşitliğini sağlayabilmek amacıyla* devlete görev yükleyen bir fıkra eklenmiştir. Aynı maddede 2010’da yapılan değişiklikle bir yandan eşitlik ilkesi perçinlenirken diğer yandan *olumlu ayrımcılığın* kapsamı genişletilmiştir. Düzenlemeyle; kadın erkek eşitliğini yaşama geçirmeye yönelik alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı yorumlanamayacağı hükme bağlanırken; “çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirlerin” de eşitlik ilkesine aykırı sayılmayacağı kabul edilmiştir. Tabii bu arada, kadın erkek eşitliğini sağlayabilmek amacıyla ilk değişikliğin yapıldığı 2004 yılı ile ikincisinin gerçekleştirildiği 2010 arasında, bu yönde bir adım atılmadığı ve düzenlemelerin kâğıt üzerinde kaldığı hatırlatılmalı.

Anayasa’da, özellikle İkinci Kısım’ın son maddesine (74) dek yer alan düzenlemeler, söz konusu temel ilkeleri ete kemiğe büründürmeye yöneliktir. Temel ilkelerin önemli bir özelliği iç içe geçmiş olmaları. Her birini kendi özgünlüğü içinde ele almak mümkün olsa da birinin varlığı ya da yokluğu, gücü ya da güçsüzlüğü aslında diğerine bağlı. Örneğin tüm temel hakları demokrasiyle ilişkilendirmek olanaklı ya da örneğin laik olmayan bir rejimin demokratik olması, sosyal niteliğinden yoksun bir devletin hukuk devleti niteliğine eksiksiz sahip olacağını söylemek pek mümkün değil. Ayrıca Prof.Dr.Yavuz Sabuncu’nun *Anayasaya Giriş* adlı kitabında altını çizdiği gibi tüm temel hakların bir de *ikili niteliği* var. (s.45- 46) Yani bir temel hak yalnızca bireysel statüyü güvence altına almaz, aynı zamanda toplumsal açıdan önem atfedilen bir alan da korunmuş olur. Örneğin *seçme ve seçilme hakkı* bireysel bir katılma hakkıdır ancak belirli bir siyasal iktidar oluşum modelini de güvence altına alır. Bu nedenle temel haklar bir bütünün parçaları olarak değerlendirilmeli.

Temel haklara kısaca değinmeden önce *Anayasa’nın değiştirilemez hükümleri* üzerinde durmakta yarar var, zira söz konusu düzenleme ve Anayasa Mahkemesi’nin yorumu, konuyu siyasal kurumların işleyişi, örneğin TBMM’nin anayasa/yasa değişikliği yapabilmesi açısından önemli hale getirmiştir.

1961 Anayasası’nın dokuzuncu maddesi devlet şeklinin *Cumhuriyet olduğu* yolundaki düzenlemenin değiştirilemeyeceğini ve değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceğini hükme bağlıyordu. 12 Mart ardından, anayasa değişikliklerinin *yalnızca şekil açısından denetlenebileceği* yönünde bir değişiklik yapılmış olmasına karşın Anayasa Mahkemesi bazı durumlarda şekil denetimi görüntüsü altında esas denetimi yapmayı sürdürdü. Mahkeme, değiştirme yasağının Cumhuriyet’in yalnızca adıyla sınırlı olmadığı, Cumhuriyet’e can veren ilkelere (laiklik gibi) halel getirmeye dönük bir çabanın da ilk maddeyi değiştirmeye yönelik kabul edileceği görüşünde ısrar etmiştir. 1982 Anayasası bir yandan Mahkeme’nin anayasa deği-

şikliklerini denetlemesini daha da sınırlayıp tanımlarken diğer yandan, Anayasa'nın dördüncü maddesiyle, ilk üç maddeyi değişmezlik kapsamına almıştır. Dolayısıyla sorunu daha da içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Bunun iki büyük sakıncası var: İlki, bazı değişiklik önerileri devletin temel ilkeleriyle ilgisiz olabilir; örneğin, ulusal marşın ya da adının değiştirilmesinin teklifi gibi. Diğer sakıncaysa Anayasa Mahkemesi'nin örneğin anayasa değişikliklerini ilk üç maddedeki sözcüklerden birinin belli bir yorumuna aykırı bulup 1961 Anayasası döneminde yaptığı gibi iptal etmesidir. Nitekim Mahkeme, Haziran 2008'de verdiği kararla Anayasa'nın iki maddesinde değişiklik öngören anayasa değişikliğini yukarıdaki gerekçeyle iptal etmiştir (*Resmi Gazete* 23.2.2008- 26796). Hatta bu kararda Mahkeme, asli kurucu iktidarın eseri olan dördüncü maddenin de türev iktidar, yani halihazırdaki parlamento tarafından değiştirilemeyeceğine hükmetmiştir. Bu kanı düpedüz, artık Mahkeme'nin anayasaya aykırı bulacağı bir anayasa değişikliğinin yapılamayacağı anlamına gelmektedir.

Temel haklar kısmındaki her düzenlemeden ayrıca söz etmek bu yazı kapsamında gereksiz olur. Ancak bazı maddeleri hatırlatmak zorunlu: *Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması* başlığını taşıyan, tüm temel haklar sistemi ve yurttaş devlet ilişkisi açısından belirleyici önemde olan 13. madde gibi. Maddenin ilk şeklinde, sınırlanmayacak özgürlük bırakılmıştı. Akla gelebilecek tüm sınırlama nedenleri sayılıp her maddede özel sınırlama nedenlerine de yer verilmişti. Sınırlamalar, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamayacak ve öngördükleri amaç dışında kullanılamayacaktı. AB'ye (Avrupa Birliği) uyum gerekçesiyle Ekim 2001'de yapılan anayasa değişikliklerinden biri de 13. maddeye ilişkindi ve yeniden 1961'deki *öz güvencesine* dönüldü. Artık temel haklar ancak düzenlendikleri maddede, yalnızca kendileri için öngörülmüş nedenlerden biriyle sınırlanacak; *ölçülülük* ilkesi gözetilerek yapılacak sınırlama ancak *kanunla* olacak ve hiçbir durumda o hak ya da özgürlüğün *özüne* yani korumayı hedeflediği *çekirdek alana* dokunulmayacak. Böylece madde, sınırlamadan çok sınırlamada uyulması gereken güvenceleri düzenler hale getirilmiştir. 15. madde temel hak ve özgürlüklerin *durdurulmasına* ilişkin. Hangi durumlarda askıya alınacağı sıkı sıkıya belirlenmiştir ve *hiçbir koşulda* dokunulamayacak alanın sınırları çizilmiştir: Kişinin yaşama hakkına (savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında), maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse *din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini* açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz. Suç ve cezalar geçmişe yürütülemez, suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz. Bu düzenlemenin altının ısrarla çizilmesinin nedeni, söz konusu güvencelerin Türkiye'de sıklıkla devlet organları, basın ve kişiler tarafından ihlal edilebilmesidir. Oysa bir kişi, dini inanç ya da herhangi bir düşüncesini savaş durumunda dahi açıklamak zorunda bırakılamaz. Tabii kurumların (iş başvurularında sorulan bazı sorular gibi) ya da basın kuruluşlarının (il

günden suçlu ilan etmek) sürekli ihlalleri bir yana, yurttaşın da bu konularda eğitim görmesi, Türkçesi ve en hafif deyişle *görgü sahibi olması* bir zorunluluk.

Kişi hakları başlığı altında klasik hak ve özgürlükler düzenlenmiştir. Yaşam hakkına getirilen sınırlamalar (md.17), *serseriliğin* kişi özgürlüğünden mahrum bırakma gerekçelerinden biri olarak sayılması (md.19) hâlen süren sorunlar. Anayasa’nın ilk şeklinde olağanüstü hallerde yargıç karşısına çıkmada bir üst sınır öngörülmemesi (2001’de *en geç 48 saat* oldu ancak bu sınır *olağanüstü halleri* kapsamıyor) ve kesin zorunluluk hallerinde yakalanan kişinin yakınlarına haber verilmeyebileceğinin kabulü (2001’de *derhal bildirileceği* kabul edildi) anayasa yapıcının yurttaşa yaklaşımı konusundaki zihniyetini göstermesi açısından çarpıcıdır. 2010’da 20. maddede yapılan değişiklik ile kişisel verilerin korunması anayasal güvenceye kavuşturulmuş; 23. madde değişikliğiyle önemli bir adım atılarak, yurttaşın yurt dışına çıkışının ancak suç soruşturması ve kovuşturması nedeniyle *hâkim kararıyla* sınırlandırılacağı kabul edilmiştir. 2001 ve 2004 değişiklikleriyle Anayasa *ölüm cezasından* temizlenmiştir. *Düşünce* (md.25) ve *düşünceyi açıklama* (md.26) birbirinden ayrılmış, açıklama özgürlüğüne ayrıca varlığı sınırlanmamasına bağlı olan *bilim ve sanat özgürlüğüne* dahi sınır getirilmiştir. (md.27) Ekim 2001’de çok önemli bir değişiklik yapılarak *Hak arama hürriyeti* başlıklı 36. maddeye *adil yargılanma hakkı* eklenmiştir. 30. maddede, basımevi ve eklentilerine *suç aleti* olarak el koymak mümkünken 2001’de yasaklanmıştır. Yine 2001’de, Uluslararası Ceza Divanı’nın görevine giren bir yargılamada yurttaşın yurt dışına gönderilmesi (md.38/son) ve 90. maddeye yapılan bir *ek* ile temel haklara ilişkin uluslararası antlaşmaların yasalarla çatışması durumunda anlaşma hükümlerine üstünlük tanınacağı kabul edilmiştir.

Anayasa’nın, yukarıda değinilen sermaye-emek çatışmasında sermayeden yana aldığı açık tavır kendisini *sosyal ve ekonomik haklarda* göstermektedir. Tabii dikkat çekici bir nokta, yaklaşık yarısı değiştirilen Anayasa’da bu hak demetine pek az dokunulmuş olması. Sendika hakkı sınırlıdır. (md.51) Anayasa’nın ilk şeklinde bu hak yalnızca *işçi ve işverene* verilmiş, 1995’te *kamu görevlilerine de* sendika kurma hakkı tanınmış (md.53); 2001’de 51. maddeye *işçiler yerine çalışanlar* ifadesi eklenmiştir. Ancak bu memur sendikalarına hiçbir sendikal hak tanımamıştır. Grev hakkı, yalnızca *toplu iş sözleşmesinin yapılması* sırasında çıkan uyuşmazlıklarla sınırlanmış, *Yüksek Hakem Kurulu* aracılığıyla zorunlu hakemlik getirilmiş, siyasi amaçlı grevler yasaklanmıştır. (md.54) 2010’da memurlara toplu sözleşme hakkı tanınmış ancak hiçbir pazarlık aracı öngörmeyen bu hak ile yalnızca “*toplu görüşme*”nin adı değişmiştir. Yine Anayasaya göre devlet, 1961’den farklı olarak çalışanlara *insanlık haysiyetine yakışır bir yaşam seviyesi* sağlamak yerine, *çalışanların geçim şartları ve ülkenin ekonomik durumunu* gözetmek durumunda olacaktır. Anayasa’nın temel haklar konusundaki katkısı ise alanı genişletip tarih, kültür ve doğa varlıklarının korunması gibi *üçüncü kuşak* haklara yer vermesidir.

Siyasal haklar, Anayasa'nın çoğulcu ve aktif yurttaş talep eden toplum tipine bakışını sergiliyor. Örneğin 1995'ten önce, siyasal partilerin, dernek, sendika, vakıf, kooperatif ve kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşlarıyla (tabip odası gibi) ilişki kurması yasaktı. (md.69) Seçmen olma yaşı 21'di, 1987'de 20'ye ve nihayet Temmuz 1995'te 18'e indirildi. 2006'da yapılan değişiklikle milletvekilliğine aday olma yaşı 30'dan 25'e indirildi. (md.76) Milletvekili seçilmeye engel durumlara, tüm akıl ve demokrasi dışlıklarına karşın yaklaşık otuz yıldır neredeyse hiç dokunulmadı. 1876'dan itibaren tüm anayasalarda tanınan *topluların dilekçe hakkının* bu anayasada adı anılmamıştır. 1995 değişikliklerinden önce Anayasa'nın 69. Maddesinde, siyasal partilere ilişkin olarak sayılan yasakların çokluğu ve hangi yasağın kapatma yaptırımına neden olacağı konusunun belirsizliği nedeniyle, bir partinin olmadık gerekçelerle kapatılması mümkün olabiliyordu. 1995 yılında Anayasa'nın 68. ve 69. maddeleri değiştirilerek üç kapatma gerekçesi 69. maddede (5.,6. ve 10. fıkralar) sayılarak tüketildi. 2001'de 69. maddeye yedinci fıkra olarak yapılan EK ile Mahkeme'ye dava konusu fiillerin ağırlığına göre kapatma dışında *devlet yardımından kısmen ya da tamamen mahrum bırakma yaptırımı* uygulama yetkisi verildi.

Yasama Organı

Önemli bir Yenilik yeniden tek meclise dönülmesidir. TBMM'nin üye sayısı 1995 değişiklikleriyle 550 kişi. (md.75) Anayasa'nın ilk şeklinde 400 olan sayı 1987'de 450'ye çıkarılmıştı. 76. maddede yer alan milletvekili seçilme koşulları ağırlaştırıldı. Örneğin ilköğretim bitirme koşulu getirilip seçilmeyi engelleyen durumlara yenileri eklendi. Aralık 2002'de 76. ve 78. maddelerde yapılan değişiklikler ise 2002 genel seçimlerinin ardından partisi tek başına iktidara gelen ve daha önceki bir mahkûmiyeti nedeniyle milletvekili seçilemeyen Recep Tayyip Erdoğan'ın parlamentoya girebilmesini sağlamaya yöneliktir. Anayasa'nın ilk şeklinde TBMM'nin seçim dönemi beş yıl olarak belirlenmişti ancak tüm seçimler erken seçim olarak yapılıncaya, Türkiye için daha gerçekçi bir çözüm bulunup Ekim 2007'de 1961'deki sisteme dönülerek dönem *dört yıla* indirildi. Gerçi 2011 Haziran seçimleri de bir 'erken seçim' kararıyla yapıldı. 1961 Anayasası'ndaki aksaklıklardan biri olan cumhurbaşkanının seçimleri yenilemesi konusu, daha rasyonel ve parlamenter sistemin ruhuna da uygun hale getirilerek yeniden düzenlendi. (md.116) Koşulların ortak özelliği, ülkenin en az 45 gün TBMM'nin güven duymadığı bir hükümetin elinde kalmasıdır. 1961'den bir başka fark *toplantı yetersayısı* konusundadır. Üye tamsayısının salt çoğunluğuyla toplanma şartı değiştirilip üye tamsayısının *üçte biri* olarak belirlenmiştir. 96. maddeye göre karar yetersayısı üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlasından az olamaz (139 üye). Anayasa Mahkemesi'nin 2007'deki Cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında yapılan itiraz üzerine verdiği ve 367 kararı olarak da bilinen son

derece tartışmalı kararının ardından Ekim 2007'de 96. Maddeye, TBMM'nin *her türlü işlemi için üye tamsayısının üçte biriyle toplanacağı* ifadesi eklenmiştir. Siyasal parti grubu için gerekli üye sayısı 10'dan 20'ye çıkarılmıştır. (md.95) TBMM'nin yetkileri 87. maddede düzenlenerek Meclis'in af yetkisine kapsamlı bir sınırlama getirilmiş ve 1924 ve 1961'den farklı olarak *sınırlayıcı şekilde* sayılmıştır. Dolayısıyla Anayasa düzenlemesi dışında, yasayla (her ne kadar yasaların asliliği ve genelliği ilkeleri olsa da) TBMM'ye bir yetki ya da görev verilmesi önlenmiştir. 12 Mart sonrası değişiklikleriyle kabul edilen KHK'ler korunup ayrıntılarıyla düzenlenmiş, olağanüstü KHK'ler için yetki yasasına gerek olmadığı belirtilmiştir.

TBMM üyelerine önemli güvenceler tanınmıştır. Bunlar arasında hiç kuşkusuz en tartışmalı olanı *yasama bağımsızlıkları* başlığı altında toplanabilecek *sorumsuzluk ve dokunulmazlıktır*. Kürsü dokunulmazlığı olarak da adlandırılan *yasama sorumsuzluğu*, üyelerin meclis çalışmalarındaki (bundan *yasama çalışmalarını* anlamak gerek) oy ve sözlerinden, ileri sürdükleri düşüncelerden sorumlu tutulamaması demektir. Sorumsuzluk süreklidir, yani üyelik bitince de kişi, sözleri ya da kullandığı oylar nedeniyle yargılanamaz. Amaç, ulusun temsilcilerinin söz/oylarından kaygı duymadan, korkmadan temsil görevlerini yerine getirmesini sağlamaktır. Anayasa'nın kabulünden bugüne çokça eleştiri ve siyasi kavga nedeni olmuş *dokunulmazlık* ise yalnızca milletvekilliği süresince geçerlidir. Buna göre seçimden önce veya sonra suç işlediği ileri sürülen milletvekili Meclisin kararı olmadıkça, *tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz*. Ağır cezayı gerektiren suçüstü hali ve seçimden önce soruşturmasına başlanmış olmak kaydıyla Anayasanın 14. maddesindeki durumlar bu hükmün dışındadır. 14. madde istisnası ilk kez 2007 Temmuz seçimlerinin ardından bazı DTP (*Demokratik Toplum Partisi*) milletvekillerine uygulanmış; bu üyelerin seçilmiş olmalarına rağmen yargılanmalarına devam edilmesine karar verilmiştir.

Milletvekili güvencesine ilişkin bir başka düzenleme, *Milletvekilliğinin düşmesi* başlığını taşıyan 84. maddedir. Madde, milletvekilliğinin kaybı durumlarını tek tek ve her birini farklı yöntemlere bağlayarak düzenlemiştir. Söz konusu hüküm de 1995'te çok daha derli toplu hale getirilmiştir. Milletvekilleri, dokunulmazlığın kaldırılması ya da üyeliğin düşmesi kararlarına karşı Anayasa Mahkemesine başvurabilir. (md.85) 2010 yılında gerçekleştirilen olumlu bir değişiklikle, partisinin kapatılmasına neden olduğu Anayasa Mahkemesi'nin gerekçeli kararında belirtilen üyenin milletvekilliğinin düşürülmesi yaptırımını kaldırılmıştır.

Yürütme Organı

Türkiye 1982 Anayasası'nda da parlamenter sistemden vazgeçmemiş, kurucu iktidar yürütmeyi güçlendirmeyi amaçlamış ancak bunu yaparken yürütmenin hükümet kanadından çok devlet başkanını güçlendirmiştir. Bu yöntemle yürütmeyi güçlendirmek bir yana, özellikle

farklı siyasal eğilimlere sahip bir cumhurbaşkanı ve hükümet bulunduğu durumlarda kutuplaşma (ve dolayısıyla güçsüzleşme) olasılığı yaratılmıştır. Nitekim 1983- 2007 arasında, yürütme organındaki bu '*ikisi de güçlü çift başlılık*' zaman zaman buhrana yol açmıştır. Bunun temelinde, cumhurbaşkanının anayasada sayılan yetkilerinin hangisinin tek başına ya da karşı imza yöntemiyle kullanılacağına belirtilmemiş olması (her ne kadar devlet başkanı/yürütmenin iki başından biri ayrımıyla anımsandırılmaya çalışılsa da) ve cumhurbaşkanlığı yapmış kişilerin siyasal yaşamda oynadıkları rol de bulunmaktadır. Mayıs 2007'de yapılan ve aynı yılın Ekim ayında halkoylamasıyla yürürlüğe giren anayasa değişikliğine dek cumhurbaşkanını meclis seçmiştir. Bu tarihte cumhurbaşkanının *halk tarafından seçilmesi* yöntemine geçilmiş ve zaten simgesel olmaktan uzak yetkilerle donatılmış cumhurbaşkanının konumu daha da güçlendirilmiştir. Dolayısıyla bugün Türkiye'deki sistemin *çeyrek başkanlık* olduğu söylenebilir. Değişiklikle cumhurbaşkanlığı dönemi yedi yıldan beş yıla indirilmiş ve aynı göreve iki kez seçilebilmek mümkün hale getirilmiştir. 2000 yılı ilkbaharında dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in büyük teşvikiyle yapılmak istenen ve kamuoyunda *5+5 formülü* olarak bilinen, cumhurbaşkanının beş yıllığına ve iki kez seçilebilmesine olanak tanıyan Anayasa değişikliği önerisi ise TBMM'de reddedilmişti.

Cumhurbaşkanının nasıl seçileceği Anayasa'nın 102. maddesinde ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Maddeyi aynen nakletmeye gerek yok ancak bir iki noktaya değinilmesi, değişikliği gerçekleştiren TBMM çoğunluğunun niyetini anlamak açısından gerekli.

Seçilebilmek için geçerli oyların salt çoğunluğunu almak gerekir. Eğer ilk oylamada bu oran bulunamamışsa en çok oyu alan iki aday arasında bir oylama daha yapılır ve geçerli oyların çoğunluğunu alan aday seçilmiş olur. Bu oylamaya katılanlardan biri ölür ya da seçilme yeterliliğini kaybederse, üçüncü en çok oyu alan aday oylamaya katılır. İkinci oylamaya *tek aday kalmışsa* seçim yine yapılır.

Anayasa'da ayrıca Cumhurbaşkanının yansızlığını sağlayıcı düzenlemelere, sorumluluğu ve sorumsuzluğu konularına da yer verilmiştir. Ancak hepsi kapsamlı birer çalışma konusu olabilecek bu başlıklara burada yer verilmeyecektir. Buna karşılık, söz konusu hüküm ve tartışmaların 2007 değişikliği sonrasında yeniden gözden geçirilmesi gerektiği de açıktır. Yani yasama, yürütme ve yargıya ilişkin simgesel yetkileri, ayrıca yürütmenin iki başından biri olması nedeniyle kullandığı yetkiler ve karşı imza meselesi ile siyasal açıdan sorumsuzluğu konuları, 2007 sonrasında *yansızlık* temel ilkesi bağlamında ele alınmaya muhtaç hale gelmiştir.

Yürütmenin diğer kanadı bakanlar kuruludur.

1982 Anayasası, önceki anayasadan farklı olarak bakanların görevine son verme yöntemini düzenlemiş ve ayrıca bakanların Başbakan'a karşı da sorumlu olduğunu (md. 112) hükme bağlamıştır. Böylece parlamenter sistemde var olan hükümet şeklinin ruhuna aykırı

davranma olasılığı bulunan bakanların, hükümeti çalışmaz hale getirme ihtimalleri önlenmiştir. Hükümet, Anayasa ve İçtüzük'te belirlenmiş süreler içinde *güven* ister; güvenoyu için özel bir çoğunluk öngörülmemiştir. Oysa Başbakanca Meclis'ten her zaman istenebilecek olan güven için üye tamsayısının salt çoğunluğu gereklidir. Bu, bakanlar kurulunun kuruluşunu kolaylaştırıp düşürülmesini zorlaştırma isteğinin ürünüdür ve hükümet istikrarı açısından olumludur. 1982 Anayasası'nın bir başka yeniliği DDK (Devlet Denetleme Kurulu)'dir. Cumhurbaşkanına bağlı olarak çalışan, üyeleri onun tarafından atanan ve TSK ile yargı dışında tüm devlet kuruluşlarını, kamu tüzel kişilerini denetleyebilecek olan bu organ, her ne kadar raporlarının bir bağlayıcılığı olmasa da harekete geçirildiğinde ne denli etkili olabileceğini 2000-2001 yıllarında yarattığı hükümet kriziyle göstermiştir. 2001 kış aylarında, bir başbakan yardımcısına bağlı kamu bankasında yapılan inceleme, dönemin Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu arasında hükümet krizine neden olmuştur.

Anayasa'nın yürütme alanında bir başka önemli yeniliği olağanüstü yönetim usullerinde yaptığı değişiklik. Konu Anayasa'da ayrıntılarıyla düzenlenmiş ve 1961'den farklı olarak olağanüstü hallerin sayısı *ikiden üçe* çıkarılmıştır. Önemli olan *olağanüstü hal* ilan sayısındaki artıştır. Daha önce doğal yıkım, ekonomik bunalım, salgın hastalık nedeniyle *olağanüstü hal*, yaygın şiddet hareketleri nedeniyle *sıkıyönetim* ilan edilebiliyordu. 1982 Anayasası *olağanüstü hal* sayısını ikiye çıkararak, şiddet hareketlerinin yaygınlaşması durumunda da ilan edilebileceğini; sıkıyönetimin ise ancak ilk durumdan çok daha vahim koşulların ortaya çıkması durumunda söz konusu olacağını düzenlemektedir. Yani daha hafif bir sıkıyönetim gerektiren yeni bir *olağanüstü hal* yönetimi yaratılmıştır. *Olağanüstü halden* farklı olarak *sıkıyönetim* düzeninde iç güvenlik görev ve yetkilerinin askeri makamlara geçtiği, sorumluların Genelkurmay Başkanına hesap veren sıkıyönetim komutanları olacağı, bazı suçlara ilişkin davaların askeri mahkemelerde görüleceği düşünülürse; sivil nitelikli bir başka *olağanüstü hal* yaratılmış olması yerindedir. Cumhuriyet'in yaşamının yaklaşık yarısında ülkenin çeşitli yerlerinde, ayrıca ülkenin bir bölümünde 2002 sonbaharına dek yaklaşık 24 yıl kesintisiz *olağanüstü hal* yönetimleri uygulandığı düşünülürse, Prof. Dr. Zafer Üskül'ün *Olağanüstü Hal Üzerine Yazılar* adlı eserinde belirttiği gibi bu yönetim biçimleri üzerinde ne kadar durulsa az. Dolayısıyla, konuya ilişkin anayasa hükümleri kadar ilgili yasaların da demokratik sistem açısından son derece önemli (ve bir o kadar da sorunlu) olduğunu söylemekte yarar var.

Cumhuriyet tarihinin önemli bir bölümü sıkıyönetim uygulaması altında geçirilmiş, hâl böyle olunca, askerler iç politikanın yakın takipçisi haline gelmiştir. Yani sıkıyönetim dönemleri askerleri dolaylı olarak politikaya katmıştır denilebilir.

1982 Anayasası'nın çok bir olumsuz yanı, bazı yürütme işlemlerinin yargı denetimi dışında bırakılmasıydı. Cumhurbaşkanı'nın tek başına yaptığı işlemler, YAŞ (Yüksek Askeri Şura) ve HSYK kararlarına karşı yargı organlarına başvurma olanağı yoktu ve bu durumun bir hu-

kuk devletinde savunulması çok güçtü. 2010 yılında yapılan değişikliklerle YAŞ ve HSYK kararlarına karşı yargı yolu 'kısmen' açıldı. Artık ilişik kesme kararlarına karşı dava açılacaktır. Tabii, devlet başkanının tek başına yaptığı işlemlerle YAŞ ve HSYK'nın diğer kararlarının yargı denetimi dışında bırakılmış olması değişikliklerin güdük kalmasına neden oldu.

1982 Anayasası'nın yürütme alanında, *hizmet yerinden kuruluşları* olarak adlandırılabilir TRT ve üniversiteler konularında yaptıkları anılmaya değer. 1961 Anayasası ile *özerk kamu tüzel kişisi* olarak tanımlanan TRT'nin bu özelliği, 12 Mart ardından kaldırılmış ve 1971'de *tarafsız kamu tüzel kişiliğine* dönüştürülmüştü. 1982 Anayasası da TRT'nin sıradan devlet kurumu niteliğini sürdürmüş, ancak 1980'lerin sonunda oluşan koşulların zorlamasıyla 1993'te bir anayasa değişikliği yapılarak radyo ve TV istasyonlarındaki devlet tekeli kaldırılıp yine aynı değişiklikle *özerklik ve yayımların yansızlığı* esası getirilmiştir. 1982 Anayasası'nın yaratıcıları henüz anayasa oylanıp yürürlüğe girmeden önce üniversiteleri dizginlemeye yönelik YÖK (Yükseköğretim Kurulu) Yasasını kabul etmiştir. Sonrasında yürürlüğe giren Anayasa'nın yüksek öğretimi ve YÖK'ü düzenleyen hükümleriyle YÖK Yasası birlikte düşünüldüğünde, 1946 Yasası'yla tanınıp 1961 Anayasası ile güvence altına alınan *üniversite özerkliğinin* tamamen terk edildiği görülür. YÖK, yüksek öğretimi planlama, düzenleme, denetleme ve en önemlisi *yönetme* yetkisiyle donatılmıştır. 1982 Anayasası'nın toplumu tüm unsurlarıyla kontrol altına alma eğiliminin en belirgin göstergelerinden birinin, üniversitelerin kendilerini yönetme yeteneğinden/gücünden mahrum tek tip kurumlar haline dönüştürülmesi olduğunu söylemek mümkün.

Yürütme içinde, yukarıda da belirtildiği gibi *MGK ve silahlı kuvvetlerin* siyasal sistemin işleyişinde aldığı rol nedeniyle özel bir yeri var.

Anayasa, silahlı kuvvetleri, sivil otoriteye bağlılığı esasını korumakla birlikte doğrudan bir bakanlığa bağlamayarak ona kendine özgü konum vermiştir. 1961'in devamı niteliğinde Genelkurmay Başkanı, görevlerinden dolayı Başbakan'a karşı sorumlu tutulmuştur. (md.117/4) Anayasa'nın 118. maddesine göre MGK'nın başkanı cumhurbaşkanıdır. Diğer üyeler genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanları ile başbakan, milli savunma, iç ve dışişleri bakanlarıdır. 2001 Ekim ayında yapılan değişikliklerle başbakan yardımcıları ve adalet bakanı eklenerek sivil üye sayısı artırılmıştır.

Yargı Organı

1982 Anayasası yargı organına ilişkin 1876 Anayasası'ndan bugüne var olan temel ilkeye yer veriyor: *mahkemelerin bağımsızlığı*. Anayasa'nın çeşitli maddelerinde hem yurttaşın hakkını korumaya hem de mahkeme ve yargıcın konumunu sağlamlaştırmaya yönelik düzenlemeler var. Yargı yetkisinin kullanılmasında hiç kimsenin mahkemelere karışamayacağı, kararları-

nın bağlayıcılığı ve geciktirilmeden yerine getirilmeleri zorunluluğu gibi. 1961 Anayasa-s'ndan farklı olarak yargıç güvencesine savcılar da eklenmiştir. Burada hiç kuşkusuz tüm yargı organlarından ve mahkemelerden söz edilmeyecek; ancak HSYK (*Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu*) adı anılması gereken organlardan. 2010 Anayasa değişikliğine dek yedi üyeli olan Kurul'un başkanı Adalet Bakanı ve aynı bakanlığın müsteşarı doğal üye. 2010'a dek diğer üyeler Yargıtay ve Danıştay'dan seçiliyordu. Yargıç ve savcıların tüm özlük işlerinde son sözü söyleyen Kurul'un bağımsız bir sekreteryası olmaması, idari denetimin bakanlığa bağlı *adalet müfettişleri* tarafından yapılması ve iki kişinin (biri başkan) yürütmeden geliyor olması, ilk günden bugüne yargıç bağımsızlığını zedelediği gerekçesiyle eleştirilene konu olmuştur. 2010 yılında hüküm değiştirildi ve HSYK bambaşka bir yapıya kavuşturuldu; yukarıda söz edildiği gibi kararları çok kısmi de olsa yargı denetimine açıldı. Adalet Bakanı ve müsteşarının konumlarına dokunulmadı. Üye sayısı 22'ye çıkarıldı (12 yedek üye var). Yeni hükme göre: üniversitelerin hukuk dallarında görev yapan öğretim üyeleri ile avukatlar arasından dört üyeyi Cumhurbaşkanı; üç asıl ve yedek üyeyi kendi üyeleri arasından Yargıtay; bir asıl ve yedek üyeyi Türkiye Adalet Akademisi üyeleri arasından Akademi; iki asıl ve yedek üyeyi Danıştay; yedi asıl dört yedek üyeyi birinci sınıfa ayrılmış adli yargıç ve savcılar arasından adli yargıç ve savcılar; üç asıl ve iki yedek üyeyi birinci sınıf idari yargıç ve savcılar arasından idari yargıçlar seçecektir. Üye yapısı değişen Kurul'un yukarıda anılan tartışmalı diğer nitelikleri sürmektedir. Ayrıca, daha çoğulcu bir yöntem benimsemiş gibi görünse de; yapılan ilk seçimde göreve gelenlerin tümünün Adalet Bakanlığı listesinden olduklarının bilinmesi, bazı teknik düzenlemelerin ve aday belirleme süreçlerindeki dönüşümlerin her zaman ve kendiliğinden daha demokratik yapılar ortaya çıkaramayacağını da kanıttır. Yargıç Orhangazi Ertekin'in, söz konusu seçim süreci ardından yayımladığı *Yargı Meselesi Hallolundu (Yargıçların Eşekli Demokrasi ile İmtihanı)* adlı eseri, yargıçların kendilerini Bakanlığa karşı ne ölçüde bağımsız hissettiklerini görebilmek açısından değerli bir kitap.

1982 Anayasası, 1961 ile anayasal nitelik kazanan ve 12 Mart ardından alanı genişleyen *askeri yargıyı* da koruma altına almıştır. Neyse ki 2010 değişikliği ile asker olmayan kişilerin savaş durumu dışında askeri mahkemelerde yargılanmaları yöntemine son verilmiştir. Askeri yargının kuruluş ve işleyişinde, 'askerlik hizmetinin gerekleri' ilkesinin göz önünde bulundurulacağı ilkesi terk edilmiştir (geriye, mahkemelerin bağımsızlığı ve yargıç güvencesi ilkeleri kalmıştır). Ayrıca asker kişilerin, devletin güvenliğine/anayasal düzene karşı işledikleri varsayılan suçlardan dolayı adliye mahkemelerinde yargılanacakları da hükme bağlanmıştır. (md.145)

Yine 12 Mart'ın ardından 1973 yılında anayasa geleneğimize giren ve devletin güvenliğini (iç ve dış) ilgilendiren suçlara bakmakla görevli, ilk şeklinde askeri üyelerin de bulunduğu (1999'a dek) DGM'ler (*Devlet Güvenlik Mahkemeleri*), 2004 yılında tamamen kaldırıldı.

(md.144) Yargıçlık ve savcılık teminatı çeşitli düzenlemelerle güvence altına alınmıştır. (md.139-140). Yargıçlar azledilemezler, kendileri istemedikçe anayasada yer alan yaştan önce emekliye ayrılmazlar (65), özlük haklarından yoksun bırakılamazlar vb. 138. madde ise *mahkemelerin bağımsızlığı* başlığını taşır:

“Hakimler, görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdani kanaatlerine göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz. Görülmekte olan bir dava hakkında Yasama Meclisinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi bir beyanda bulunulamaz. Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktirmez.”

Türkiye’de yargı bağımsızlığına ilişkin, özellikle son yıllarda giderek artan tartışmaları yakından ilgilendirmesi açısından 138. madde hükmünün iyi anlaşılmasında yarar var. Düzenleme, yargıya her türlü müdahaleyi önlemeye yöneliktir. Amaç, hâkimlerin etki/baskı altında kalmadan değerlendirme yapabilmelerini sağlamaktır. Ancak bu son derece gerekli sınırlama, hiç kuşkusuz müdahale niteliğinde olmayan değerlendirmelerin yapılmasına, görüş açıklamalarına engel değildir. Dolayısıyla *yargıya intikal etmiş* bir konuda, *kimin, ne zaman, hangi konuda, nasıl bir üslupla ve nerede değerlendirme yaptığı* önemlidir. Örneğin görülmekte olan ve tüm toplumun yakından ilgilendiği bir dava hakkında; sıradan bir üniversite hocasının, önemli bir köşe yazarının, adalet bakanının, muhalefet liderinin ya da devlet başkanının yaptığı yorumlar, toplum ve yargı üzerinde aynı etki düzeyinde kabul edilmeyecektir. Bu durumda, 138. maddede yasaklanan eylemin, öncelikle *ölçülü bir değerlendirmeye* gereksinim duyduğunu söyleyebiliriz.

Hiç kuşkusuz yargı bağımsızlığına ilişkin anayasal ve yasal düzenlemeler, devletin temeli olan *adaletin* her düzeyde sağlanması için yaşamsal önemde olmakla birlikte, yargıçların bu konudaki rolünü görmezden gelmemek gerek. Yargıç güvencesi, bağımsızlığı ve yansızlığı konuları, bu mesleği yapanlardan ayrı düşünülemez. Dolayısıyla konu bir yandan kişilerin içinde doğup büyüdüğü toplumsal koşullar ve eğitim gördükleri okullar, yani “kim” oldukları; diğer yandan onları sarmalayan toplumsal yapı, hukuk algıları ve yasal düzenlemeler birlikte göz önünde bulundurulursa hakkıyla anlaşılabilir. Sabuncu’nun haklılıkla altını çizdiği gibi: “...unutulmaması gereken bir husus da, yargı bağımsızlığının ancak ‘bunu hak edenlerce’ korunabileceği gerçeğidir. Yargı bağımsızlığı, ‘olmadığı’ için sızlanıla-

cak bir şey değil, her koşulda yargıç ve savcılarca elde edilmesi ve gerçekleştirilmesi zorunlu olan bir şeydir.” (s.310)

Yargı başlığı altında üzerinde durulması gereken bir diğer konu *Anayasa Mahkemesi*. İlk kez 1961 Anayasası’nda yer verilen Mahkeme, yürürlükteki Anayasa tarafından da korunmuştur. 1982 Anayasası’nın ilk şeklinde on bir asıl dört yedek üyeden oluşuyordu. Üyelerinin tamamı 1961’den farklı olarak Cumhurbaşkanı tarafından atanıyordu ve milletvekillerinin üye seçmesi yöntemine son verilmişti. 2010 Anayasa değişikliği ile üye sayısı ve seçim yöntemi değiştirilmiştir. Anayasa Mahkemesi artık 17 üyeden oluşuyor ve yedek üyelik yöntemine son verildi. İki üyeyi Sayıştay; bir üyeyi baro başkanlarının avukatlar arasından göstereceği adaylar arasından TBMM; geri kalan üyelerin tümünü Cumhurbaşkanı seçecek. Cumhurbaşkanı’nın seçeceği üyelerin üçü Yargıtay, ikisi Danıştay, biri Askeri Yargıtay, biri Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, üçü YÖK’ün aday göstereceği öğretim üyeleri, dördü üst düzey yönetici, avukat, birinci sınıfa ayrılmış yargıç ve savcılar ile Anayasa Mahkemesi raportörleri arasından gelecek. (md.146) Üyelik yaşı 45’e çıkarılırken ve süresi 12 yıl ile sınırlandırılmıştır (yeni seçilen üyeler için söz konusudur: md.147). Mahkeme’ye yeni görevler verildi. Yüce Divan sıfatıyla yargılayacakları arasına, TBMM Başkanı ve Genelkurmay Başkanı ile kuvvet komutanları eklendi. Yüce Divan kararlarına karşı yeniden inceleme başvurusu yapılabilecek (tabii yine Anayasa Mahkemesine). En önemlisi hiç kuşkusuz *bireysel başvuru hakkı* tanınmış olması. (md.148) 2012’de işlemeye başlayacak bu başvuru yöntemine göre; “herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır.” (md.148/3) Değinilmesi gereken son değişiklik Mahkeme’nin değişen yapısı. Mahkeme bundan böyle, iki bölüm ve Genel Kurul olarak çalışacak. Bölümlerde dört üye ve bir başkan vekili var. Genel Kurul ancak 12 üye ve Başkan (ya da belirleyeceği kişi) ile toplanabilir. Bazı konular (parti kapatma davaları, Yüce Divan ve uygunluk denetimi) Genel Kurul’un yetkisinde. Kararlar her ikisinde de salt çoğunlukla alınır ancak bir anayasa değişikliğinin iptali ve partinin kapatılması (ya da devlet yardımından mahrum bırakılması) söz konusuysa üçte iki gerekir (toplanma yeter sayısı düşünüldüğünde, bu rakam dokuzdur).

Mahkeme, yasa, KHK ve İçtüzük hükümlerinin anayasaya uygunluğunu denetlemek, belli görevdeki kişileri Yüce Divan sıfatıyla yargılamak, dokunulmazlığın kaldırılması ve milletvekilliğinin düşmesi kararlarına karşı yapılan itirazları incelemek, partilerin mali denetimini yapmak, üyelerinden birini Uyuşmazlık Mahkemesi başkanı olarak atamak ve partilerin kapatılmaları davalarına bakmakla görevlendirilmiştir. En önemli görevi *anayasaya uygunluk* denetimidir. Burada ayrıntıya girilmeyecek; ancak Mahkeme, denetimi yaparken

zaman içinde içeriğine ilişkin farklı yorumlar getirmiş ve bu durum eleştirilere neden olmuştur. Başka bir yazının konusu olabilecek söz konusu tartışmalara hiç değinmeden yalnızca bir kaçının adını anmak yeterli olur: Eylemli İçtüzük değişikliği saptaması, kendisini bir kararnamenin adı ile sınırlamayıp OHAL KHK'lerini incelemesi, yorumlu ret kararları, anayasa değişikliklerini inceleyip iptal etme yetkisini kendisinde görmesi, yürürlüğü durdurma kararları gibi. Özellikle bazı kararları, ciddi sistem tartışmalarına neden olmuştur ve olmaktadır. İşin ilginç yanı Mahkeme'nin *varlık nedeni* anayasaya uygunluk denetimi olmasına karşın (*iptal ve itiraz davaları*) daha ciddi eleştirilerin, örneğin siyasal parti kapatma davaları ya da anayasa değişikliklerini inceleyip iptal etmesi gibi konularda gelmesi. Parti kapatma davalarında Mahkeme'nin hayli tutucu davrandığı bir gerçek. Anayasa değişiklikleri konusu ise burada anlatılması mümkün olmayan karmaşıklıkta. Ancak şu kadarı söylenmeli: Anayasaya göre, anayasa değişiklikleri yalnızca biçim açısından denetlenebilir ve bu denetimin sınırları da çizilmiştir. Mahkeme, 2008 yılında verdiği bir kararla (*türban yasası* olarak bilinen 10. ve 42. madde değişiklikleri) 1961 Anayasası dönemindeki içtihadına dönmüş ve kendisi için çizilen sınırı farklı bir *biçim tanımı* yaparak aşmıştır. İnceleme ve iptal kararlarının tartışılabilirliği bir yana, bu kararda Mahkeme, Anayasa'nın *değiştirilemez maddelerini* belirleyen dördüncü maddesinin de türev iktidar tarafından değiştirilemeyeceğine hükmederek, neredeyse muhtemel tüm anayasa değişikliklerini inceleyip iptal etme gücünü kendisinde görmüştür. Dolayısıyla her ne kadar artık Türkiye demokrasisinin vazgeçilmez bir unsuru da olsa Mahkeme'nin varlığı, böylesi kararları bağlamında önümüzdeki yıllarda da tartışılacaktır.

Mahkeme'nin kararları kesindir; iptal kararları *Resmi Gazete*'de yayımlanınca yürürlüğe girer ve geriye yürümez. Yürürlük için yayımlanma koşulu yalnızca iptal kararları içinmiş gibi görünse de, 153. maddenin son fıkrasındaki "*Anayasa Mahkemesi kararları Resmi Gazetede hemen yayımlanır ve... başlar*" hükmünde bir istisna öngörülmediğini hatırlatmakta yarar var.

Anayasa'daki Diğer Hükümler

Dördüncü Kısım mali ve ekonomik hükümlere ayrılmıştır; özellikle bütçeye ilişkin düzenlemeler sistem açısından son derece yaşamsaldır ve ayrıntılarıyla düzenlenmiştir.

Beşinci Kısım Çeşitli Hükümler başlığını taşır. Bu kısım özelliği, değiştirilmeleri açısından sıradan yasalardan farkı olmayan *ancak* Cumhuriyet'in harcında bulunan bazı yasaların korunmasını sağlamaktır. Amaç, günümüzde anayasaya aykırı görülme olasılıkları büyük olsa da, onların "anayasaya aykırı olduğu yönünde anlaşılmasını ve yorumlanmasını" önlemektir. Dolayısıyla bu kısmın söz konusu yasaların yürürlükten kaldırılmasını ya da değiştirilmesini önlediği söylenebilir.

Altıncı Kısım Geçici Hükümlere ayrılmıştır. 19 geçici maddenin biri dışında tamamı geçmişti. *Hiç geçmeyen Geçici 15. Madde* ise 12 Eylül rejiminin bekliliğini yapma görevini 2010 yılına dek başarıyla sürdürmüştür. 2001 Ekimi’nde yürürlükten kaldırılan üçüncü fıkrası, 12 Eylül 1980’den, TBMM’nin başkanlık divanının oluşturulduğu Aralık 1983’e dek çıkarılan yasama işlemlerine karşı anayasa yargısına başvurulmasını yasaklıyordu. Siyasal yaşamı, toplumun siyasal örgütlenişini düzenleyen tüm önemli (ve anti demokratik düzenlemelerle dolu) yasaların bu aralıkta çıktığı hesaba katılırsa, 12 Eylül düzeninin hukuksal alandaki belirleyiciliği 2001’e dek tüm etkisiyle hissedilmiştir denilebilir. Dönemin farklı görevlerdeki sorumlularının yargılanmasını olanaksızlaştıran ilk iki fıkra 2010 değişiklikleriyle kaldırılmıştır.

Yedinci Kısım Son Hükümleri kapsıyor. Burada anılmaya değer olan, anayasa değişikliğini, seçimlere ve halkoymasına katılımı düzenleyen 175. madde. Değişiklik teklifi üye tam sayısının üçte biri ile yapıyor ve beşte üç ile geçen öneri kabul ediliyor. Kabul sayısı beşte üç ile üçte iki arasındaysa Cumhurbaşkanı değişikliği halkoymasına sunmak zorunda; eğer sayı üçte iki ve üzerindeyse halkoymasına sunma zorunluluğu yok (isterse sunabilir). Hükme göre, anayasa değişikliğinde hangi maddelerin birlikte hangilerinin ayrı oylanacağına karar vermeye yetkili organ TBMM.

Anayasa bugüne dek 17 kez değiştirilmiştir: 1987, 1988, 1993, 1995, 1999, Ekim/Kasım 2001 (en kapsamlısı), 2002, 2004, Haziran ve Ekim 2005, 2006, 10 Mayıs/31 Mayıs 2007 ve 2008, 2010 ve 2011’de yapılan düzenlemelerle Anayasa’nın yaklaşık yarısı değiştirildi.

Bu zaman zarfında pek çok kurum ve kuruluş anayasa değişikliği önerileri hazırlamıştır. Daha demokratik, özgürlükçü bir anayasaya gereksinim olduğuna kuşku yok. Ancak Türkiye’nin kendine özgü siyasal, toplumsal koşulları, hükümetlerin gösterdikleri gayret, muhalefetin katkı düzeyi ve özellikle Anayasa Mahkemesi’nin tavrı göz önünde bulundurulursa; anayasa tartışmalarının yeni bir anayasa yapılsa da sona ermeyeceğini varsaymak güç değil.

1982 Anayasası Döneminde Milletvekili Genel Seçimleri

12 Eylül darbesi sonrası, hemen tüm aşamaları MGK kontrolündeki ilk seçim Haziran 1983’te çıkarılan 2839 sayılı Yasa’ya (*Milletvekili Seçimi Kanunu*) göre yapılmıştır. Yasa öncelikle farklı yöntemler öngörüyordu. Öncelikle, her ilde bir milletvekili (Anayasa’nın ilk şeklinde sayıları 400’dü) veriliyordu. Kalanlar, her ilin nüfusu Türkiye nüfusunun geri kalan milletvekili sayısına bölününce ortaya çıkan sayıya bölünerek, illere dağıtılıyordu. Karmaşık görünen bu yöntem küçük illerin parlamentodaki temsil oranlarını yükseltmiştir. Bir başka değişiklikle, her ilin bir seçim çevresi olması ilkesinden vazgeçilmiştir. İller seçilecek milletvekili sayısına göre kendi içlerinde seçim çevrelerine bölünecekti. En önemlisi ve 2011 yılın-

da dahi Türkiye siyaseti üzerinde fazlasıyla etkili olan değişiklik, herhalde %10'luk ülke barajıdır. Buna göre genel seçimde ülkenin tümünde, ara seçimlerdeyse seçim yapılan çevrelerde geçerli oyların %10'unu aşamayan partiler milletvekili çıkaramayacaklardır. Yasa'da yer alan ve demokratik bir sistemde savunulması olanaksız olan bu oranın Anayasa Mahkemesi tarafından anayasaya, AİHM tarafından da Sözleşme'ye aykırı bulunmuş olması, baraj oranının demokratik olduğunu değil, adı geçen yargı organlarının demokrasi ve temsil ilkelere açısından tartışmalı kararlar verdiğini gösterir. Üstelik 1983 tarihli Yasa'nın ilk şeklinde öngörülen tek baraj bu değildi. Bir de *seçim çevresi barajı* vardı. Eğer bir çevrede hiçbir parti barajı geçemezse o çevrenin üyelikleri partilere ve bağımsızlara dağıtılıyordu.

1983 seçimlerinde geçerli oyların sayısı yaklaşık 17.5 milyondur. 67 ilde toplan 83 seçim çevresi vardı. ANAP (Anavatan Partisi) oyların %45.1'ini alarak milletvekilliklerinin %53'ünü (211) kazanmıştır. 1982 Anayasası'na %90'ın üzerinde evet oyu veren yurttaş, seçimlerde MGK (MGK yalnızca üç partinin seçime girmesine izin vermişti) ve Cumhurbaşkanı'nın açıkça desteklediği partiye yönelmemiştir. Oyların %30.5'ini alan HP (Halkçı Parti) 117, %23.3'ünü alan MDP (Milliyetçi Demokrasi Partisi) 71 üyelik kazanırken, %1.3'ünü alan bağımsızlar sandalye elde edememiştir.

1987 seçimlerinde ANAP yaklaşık 24 milyon olan geçerli oydan, %36.3 oyla üyeliklerin %64.9'unu (292), SHP (Sosyal Demokrat Halkçı Parti) %24.8 oyla %22'sini (99), DYP (Doğru Yol Partisi) %19.1 ile %13.1'ini (59) kazanmıştır. Diğer partiler hiç milletvekilliği kazanamamıştır. Bunlar sırasıyla %8.5 oy alan DSP (Demokratik Sol Parti), %7.2 oyla RP (Refah Partisi), %2.9 oyla MÇP (Milliyetçi Çalışma Partisi), %0.8 oyla IDP (Islahatçı Demokrasi Partisi) ve %0.4 ile bağımsızlar. Görüldüğü gibi seçim sistemi tüm büyük partilerin değil, yalnızca birinci olan partinin lehine sonuç vermiştir.

1991 seçimleri öncesinde çevre barajları biraz indirilmiş, 1983 Yasası'nda olmasına karşın çeşitli nedenlerle 1991'e kadar uygulanamamış olan tercihli oy yöntemi denenmiştir. Buna göre partiler seçime katıldıkları her seçim çevresinde çıkacak üye sayısının iki katı kadar aday gösterecekler ve bu şekilde seçmene 'tercih' olanağı tanıyacaktı. Tabii bu yöntem 'garantili' adaylığa son veriyor ve adaylar arasındaki rekabeti artırıyordu. Bu seçimlerde artık 74 il ve 107 seçim çevresi vardı. DYP aldığı %27 oyla üyeliklerin %39.5'ini (178), ANAP %24 ile %25.6'sını (115), SHP %20.8 ile %19.5'ini (88), RP %16.9 ile %13.8'ini (62), DSP %10.8 ile %1.6'sını (7) elde etmiştir. SP (Sosyalist Parti) ve bağımsızlar ise sırasıyla %0.4 ve %0.1 oy almıştır. Bu seçimlerde tercihli oy geniş ölçüde kullanılmış (seçmenlerin yaklaşık %65'i), Sabuncu'nun verdiği rakamlara göre toplam 51 üye sıralarını yükseltip seçilirken, ilk sıradaki 27 aday seçilememiştir. (Aleskerov/Ersel ile birlikte, s.208)

1995 seçimleri hem bazı yasal değişiklikler hem de yargı kararlarıyla anılır. Öncelikle TBMM'de artık 550 üye vardır. Sisteme *karma* nitelik kazandıran *kontenjan* yöntemi kaldırıl-

mıştır. Seçim çevreleri büyütülmüş ve bugünkü şeklini almıştır (milletvekili sayısı 18’e kadar olan iller bir, 19-35 arası olanlar iki, 36’dan çok olanlar üç seçim çevresine ayrılmıştır.) Ayrıca basit seçim çevresi barajı, kontenjan yöntemi, tercihli oy kaldırılmış; büyük partilerin lehine olan düzenlemelerden büyük ölçüde vazgeçilmiştir. Bu seçimlerde *seçmen yaşı 18’dir* ve 67. maddede yapılan değişiklik sayesinde ilk kez *tutuklular* 79 il ve toplam 83 seçim çevresinde oy kullanabilmiştir. Seçime katılma oranı %85.2’dir. 1995 yılında yapılan değişikliklerden biri de 550 milletvekilinden 100’ünün *ülke seçim çevresinden* seçilmesini öngören düzenlemedir ve Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Ayrıca bu seçimlerde ANAP ve BBP (Büyük Birlik Partisi) işbirliği yapmış, BBP adayları seçime ANAP listelerinden girmiştir. Bazı sol parti adayları ise partilerinden ayrılarak seçime HADEP listelerinden katılmıştır.

1995 seçimlerinde 28 milyon tutarındaki oyun %21.4’ünü ve milletvekilliklerinin %28.7’sini (158) alan RP birinci parti olarak çıkmıştır. Burada, 1983’ten 1995’e seçmen sayısındaki artışın yaklaşık 14 milyonu bulduğunu söyleyebiliriz. Artışta başta seçmen yaşının düşürülmesi ve yukarıda anlatılmaya çalışılan başkaca etmenlerin de rolü vardır. Tabii 1995 seçimlerinde ortaya çıkan sonucun, kendilerini Cumhuriyet rejiminin asıl sahipleri olarak gören asker-sivil bürokrasi üzerindeki olumsuz etkisi büyüktür. MNP’nin (Milli Nizam Partisi) kapatılmasıyla başlayan mücadelenin sonunda aynı dünya görüşünün sahipleri, bu kez çok daha büyük bir oyla parlamentoya girmiştir. Bu gelişme, 28 Şubat sürecinin de başlangıcıdır.

Seçimlerde ANAP %19.7 oyla üyeliklerin %24’üne (132), DYP %19.2 ile %24’üne (132), DSP %14.6 ile %13.8’ine (76) ve CHP %10.7 ile %8.9’una (49) sahip olmuştur. Diğer yedi parti (ve bağımsızlar) ise baraj altı kaldıklarından milletvekilliği kazanamamışlardır (MÇP, HA-DEP, YDP, MP, İP ve YP). Baraj nedeniyle değerlendirme dışı kalan oy oranı yaklaşık %15’dir.

1999 seçimleri seçmenlerin % 87’sinin katılımıyla yapılmıştır. Seçmen sayısı yaklaşık 37.5 milyon, kullanılan oy 32.5 milyondur. *80 ilde* yapılan seçimlere katılım oranı %86.9’dur. Bu seçim sonuçlarında PKK lideri Abdullah Öcalan’ın yakalanmış olmasının payı/etkisi hissedilmiştir. Oyların %22.19’unu alan DSP 136 milletvekilliği kazanarak birinci parti olmuştur. MHP %17.98 ile 129, kapatılan RP’nin yerine kurulan FP (Fazilet Partisi) %15.41 oyla 111, hızla güç kaybeden ANAP %13.22 oyla 86, DYP %12.01 oyla 85 milletvekilliği kazanmıştır. Bağımsızlar üç üyelik kazanırken sırasıyla CHP, HADEP ve BBP baraj altında kalmıştır. Seçimlerin ardından hükümeti kurma görevi DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit’e verilmiş, Mayıs ayında Cumhuriyet tarihinin 17. koalisyon hükümeti DSP, ANAP, MHP ortaklığıyla kurulmuştur. Parti kimliğini *milliyetçilik* ile tanımlayan bir parti, son *Milliyetçi Cephe hükümetinden* sonra ilk kez hükümet üyesi olurken, uzun süre sonra bağımsız adaylar da TBMM’ye girmiş oldu.

1999 yılında kurulan koalisyon, içinde en milliyetçi partiyi barındırmasına karşın 2001 yılında AB'ye uyum çerçevesinde son 27 yılın en kapsamlı ve özgürlüklü anayasa değişikliklerini gerçekleştirdi; örneğin idam cezasını kaldırdı. Aslında bu gerçek, parti ve hükümet programlarının, devletlerin uzun vadeli çıkarlarının gerçekleşmesi sürecinde elbette etkili ancak kesinlikle tek belirleyici olmadığını göstermesi açısından son derece çarpıcı bir örnek olmuştur. Ancak aynı hükümet, yürütmenin diğer başı olan Cumhurbaşkanı ile yaşadığı gerginlikler, *kararname krizleri* olarak adlandırılan yetki tartışmalarıyla geçen ve sonunda ekonomik krizle biten bir yasama dönemini, alınan erken seçim kararıyla sona erdirmiştir.

Kasım 2002 seçimleri, 2001 yılının Ağustos ayında kurulan AKP'yi (Adalet ve Kalkınma Partisi) şaşkınlık uyandıracak kadar kısa sürede tek başına iktidara getirmiştir. Yaklaşık 41.5 milyon seçmenin, yine yaklaşık 32.5 milyonunun oy kullandığı, dolayısıyla katılma oranının %78.87'ye düştüğü ve *81 ilde* gerçekleşen bu seçimlerde, geçerli oyların %34.26'sını alan AKP milletvekilliklerinin 363'ünü, %19.40'ını alan CHP üyeliklerin 178'ini alırken, dokuz bağımsız aday da milletvekili olmuştur. Bu seçimler, 1987 seçimlerini aratır türden bir adaletsizliğin doğmasına da yol açmıştır. "Halk istedi" ifadesi, günümüz demokratik sistemi için olmazsa olmaz koşul olan *serbest seçimin* gerçekleştiğini anlatır. Ancak seçim, bu sistemin var olabilmesi için gerekli ve zorunlu koşullardan yalnızca biridir; seçimin hangi yöntemlerle yapıldığı, seçimin varlığı kadar önemlidir. %10 baraj uygulaması, 2002 seçimlerinde geçerli oyların % 45'inin (14.4 milyon seçmen) değerlendirme dışı kalmasına neden olmuştur ki adı demokratik olan bir sistemde bu durumun kabul edilmesi akıl dışıdır. Az ya da çok oy alan 16 parti Meclis'e girememiş, AKP % 34 civarında oy ile üyeliklerin % 66'sını kazanmıştır. Eğer baraj % 5 gibi daha makul bir ölçüde olsaydı, TBMM'ye giremeyen beş partinin (DYP, MHP, GP, DEHAP ve ANAP) de milletvekilliği kazanabileceği ve bambaşka bir parlamento yapısı oluşacağı gözden uzak tutulmamalı. Dolayısıyla bu sonuçların *halk istedi* klişesi ile açıklanamayacağı ve seçim yasalarının nasıl da yaşamsal olduğu unutulmamalıdır. Yine TBMM çoğunluğunun, muhalefetin de katkısıyla barajı indirme çabasından uzak durması, hatta Temmuz 2007 seçimleri öncesinde Cumhurbaşkanı'nın da süratle imzalamasıyla "*bağımsızların isimlerinin birleşik oy pusulasında yer alması*" (böylece okuması kıt olan yurttaşlar oy verecekleri adayı bulmakta zorlanacaktı) konusunda yaptığı düzenleme (hiç kuşkusuz bağımsız aday çıkaracaklarını açıklayan Kürt siyasetçileri engellemeye yönelik), partilerimizin *temsili demokrasi* anlayışının sergilenmesi açısından çok anlamlıdır.

Seçimlerin ardından hükümet Abdullah Gül başkanlığında kuruldu. Ancak Meclis çoğunluğunun gerçek lideri olan AKP Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, daha önce aldığı mahkûmiyet nedeniyle Anayasa'nın 76. maddesi uyarınca milletvekili seçilemiyordu. Hukuksal durum ile fiili durum arasındaki bu çelişkiyi gidermek amacıyla, Anayasa'nın 76/2 ve 78/5 maddeleri değiştirilerek Erdoğan'ın seçilebilmesinin hukuksal koşulları yaratıldı. Ar-

dından YSK Siirt’teki seçimleri burada anlatılması gereksiz bir gerekçeyle iptal edince, *Meclis’te temsilcisi kalmadığı* gerekçesiyle Başbakan’ın eşinin memleketi olan Siirt’te *ara seçim* yapıldı (9 Mart 2003) ve Erdoğan milletvekili seçildi.

Baraj altında kalan iki merkez sağ parti, ANAP ve DYP’nin genel başkanlarının istifa etmek zorunda kaldığı bu seçimlerde TBMM’de uzun süre sonra yeniden *iki parti* yer almıştır. 2002 seçimleri kuşkusuz zaman zaman irrasyonel tercihler yaptığı öne sürülen seçmenin son derece rasyonel bir şekilde, o günün ve önceki yılların tüm iktidar partilerini baraj altında bırakmasıyla da anılacaktır. Seçmen yurttaşın bu tavrının 12 Eylül öncesinden temel farkı belki de örgütlü olmasından çok tepkisel oluşudur. Boratav 2002 seçiminden çıkan çarpıcı tabloyu ekonomik gelişmeleri göz önünde bulundurarak şu şekilde tanımlıyor: “... Türkiye’de halk muhalefeti 21. yüzyılın başlarında yok olmamıştır; ama örgütlü ve inşacı değil, örgütsüz, tepkici ve yıkıcı özellikler kazanmıştır. Bu özellikleriyle muhalefet, 2002 Kasımında uluslararası ve yerel sermaye sınıflarının insafsız programlarını uygulayan bir iktidarı, sessiz, nefret dolu, örgütsüz ve kolektif bir tepkiyle tasfiye etmiş; ancak orada kalmıştır.” (s.221)

2007 seçimleri 14 siyasal parti ve 699 bağımsız adayın yarışına sahne olmuştur. %10 baraj nedeniyle bir parti çatısı altındayken dışarıda kalma olasılığı büyük olan Kürt kökenli adaylar, bağımsız olarak seçime girmiş ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. AKP %46.58 oy oranıyla 341 milletvekilliği kazanırken, Meclis’e giren diğer iki parti CHP ve MHP, sırasıyla %20.88 ve %14.27 oy oranlarıyla 112 ve 71 (MHP’nin bir milletvekili henüz göreve başlamadan yaşamını kaybetmiştir) üyelik elde etmişlerdir. Bağımsızların sayısı 26’dır. Bağımsız milletvekillerinin çoğu (*Bin Umut Adayları*) Kürtçü siyaseti temsil eden DTP (Demokratik Toplum Partisi) çatısı altında toplanarak Meclis’te grubu bulunan partilerin sayısını dörde çıkarmıştır. Dolayısıyla yukarıda anlatılan, AKP-CHP ve Cumhurbaşkanı A. Necdet Sezer ortaklığıyla gerçekleşen, *bağımsız adayların da birleşik oy pusulasında yer almasına ilişkin* değişiklik amacına tam olarak ulaşamamıştır. AKP’nin aldığı oy oranında kendisinden önceki İslamcı siyasal hareketlerden farklı olarak büyük ölçüde 1980’lerin ANAP çizgisine yaklaşmasının ve neo-liberal siyaseti, AB’ye katılma hedefini benimsemesinin de payı var. Ayrıca AKP’nin geçerli oyların yaklaşık yarısını alarak iktidar oluşunda, Cumhurbaşkanı seçiminde yaşanan gelişmeler ile Anayasa Mahkemesi’nin kamuoyunda 367 karar olarak bilinen kararının etkisi görmezden gelinemez.

2011 seçimleri bir öncekinin tekrarı mahiyetindedir. AKP, MHP dışındaki sağ eğilimli diğer partileri tümüyle bitirerek oyların % 49.9’u ile 327, seçime yeni liderle (Kemal Kılıçdaroğlu) giren CHP % 25.9’u ile 135, MHP % 12.9’u ile 52 ve Bağımsızlar 6.58’i ile 36 milletvekilliği kazanmıştır. AKP, yukarıda anlatılan ve büyük ölçüde 2011 seçimlerinin provası mahiyetindeki 2010 Anayasa değişiklikleri halkoylamasında çıkan “evet” oylarına (57.9)

yakın bir oran elde etmiştir. CHP oylarını hayli arttırmasına (2007'de % 20.84) rağmen sonuç genellikle başarısızlık olarak sunuldu. Seçim sürecinde 'kaset skandallarıyla' zor günler geçiren MHP'nin, oy oranı düşmesine karşın (2007'de % 14.26) barajı geçebilmesi olumlu karşılandı. Bağımsız adayların çokluğu ve başarısı sayesinde, baraj nedeniyle değerlendirme dışı kalan oy miktarı azaldı. Seçim propagandası esnasında meydanlarda, Başbakan'ın CHP Genel Başkanı'nun dini ve etnik kimliği üzerinden siyaset yapması, sürekli dini duygulara hitap etmesi, valileri seçim otobüsü üzerine çıkarması vs. gibi daha uygar bir ülkede ciddi siyasal/hukuksal sorunlar yaratıp tartışılacağı mutlak olan fiiller, Türkiye'de, siyasetin insanı dehşete düşüren ilkesizliği nedeniyle olsa olsa 2011 seçimlerinin "unutulacakları" listesine girecektir.

Yukarıdaki satırların kaleme alındığı 2012 yılında; daha çok etnik, kültürel ve dini farklılıklar temelinde yürütülen Anayasa ve mevzuat değişikliği tartışmaları, güçler ayrılığı çekişmesi, TSK ile pek çok düzeyde yaşanan gerginlik, darbe söylentileri ve temel kişi hakları ihlal edilerek süre giden soruşturma/yargılama aşamaları; Batı'da demokrasinin itici gücü olmuş burjuvazinin Türkiye'de bazen kısa vadeli çıkarlar peşinde koşmasından (örneğin Irak'ı işgal ederken ABD'nin Türkiye'den destek/asker talebini içeren ve neyse ki TBMM tarafından reddedilen Mart 2003 tezkeresine büyük sermaye ve basınun verdiği yüz kızartıcı destek gibi) kaynaklanan sorunlar; önümüzdeki dönemde de anayasal sistem tartışmasının zeminini oluşturacaktır. Tabii ülkede giderek artan gelir farklılığı, derinleşen yoksulluk, toplumsal/sınıfsal farklılıklardan kaynaklanan yaşamsal sorunlar da diğerlerini çevrelemiş durumda.

Dolayısıyla, bugünden herhangi bir değerlendirme yapmanın çok güç olduğu *çinde yaşamılan zaman* ve bu dönemin anayasal/siyasal kurumları, ancak üzerinden belli bir süre geçtikten sonra ve kuşkusuz siyasal düzenin yukarıda anlatılmaya çalışılan tüm unsurları göz önünde bulundurularak anlaşılacaktır.

Kaynakça

- Abadan, Yavuz, Bahri Savcı, *Türkiye’de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1959.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- AKP Kitabı, Bir Dönüşümün Bilançosu*, Der. Bülent Duru, İlhan Uzgel, Phoenix, Ankara, 2009.
- Aleskerov, Fuat, Hasan Ersel, Yavuz Sabuncu, *Seçimden Koalisyonu Siyasal Karar Alma*, YKY, İstanbul, tarihsiz.
- Alpkaya, Faruk, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Aren, Sadun, *TİP Olayı 1961- 1971*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.
- Arsel, İlhan, *Türk Anayasa Hukuku’nun Umumi Esaslar, Birinci Kitap Cumhuriyetin Temel Kuruluşu*, Mars Matbaası, Ankara, 1965.
- Aybay, Rona, “Milli Güvenlik Kavramı ve Milli Güvenlik Kurulu”, *A.Ü.SBF Dergisi*, 33/ 1- 4, 1978, s. 59- 82.
- Bilâ, Hikmet, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet yayınları, İstanbul, 1987.
- Boratav, Korkut, *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi (1908- 1985)*, 6. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi (1908- 2002)*, 8. Baskı, İmge, Ankara, 2004.
- Coşkun, Süleyman, *Türkiye’de Politika*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Çelik, Burak, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde Anayasal Gelişmeler ve 1921 Anayasası*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Erdem, Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1982.
- Erdem, Tarhan, *80’leri Karşılarken*, Ajans-Türk matbaacılık, Ankara, 1980.
- Erdoğan, Mustafa, *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*, 3. Baskı Liberte, Ankara, 2001.
- Eroğul, Cem, *Anayasayı Değiştirme Sorunu*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.
- Eroğul, Cem, *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu’nun Yeri*, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1977.
- Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 3. Baskı, İmge, Ankara, 1998.
- Eroğul, Cem, *Anatüzeğe Giriş*, 10. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009.
- “Gizlenen Tutanak, Atatürk: Kürtlere Özerklik”, *2000’e Doğru*, S.35, 1987, s.8-15.
- Erdoğan, Mustafa, “Silahlı Kuvvetlerin Türk Anayasa Düzeni İçindeki Yeri”, *A.Ü. SBF Dergisi*, XLV/1-4, 1990, s. 309-334.
- Esen, Selin, “Türkiye’de Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçilmesinin Siyasal Sisteme Olası Yansımaları”, *Mümtaz Soysal’a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.
- Gerekçeli Anayasa Önerisi*, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1982.

- Georgon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Çeviren: Ali Berktaş, YKY, İstanbul, 2009.
- Gözübüyük, Şeref, Sezgin Zekai, *1924 Anayasası hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1957.
- Hale, William, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze*, Çev. A. Fethi, İstanbul, Hil, 1996.
- Kalaycıoğlu, Ersin, "27 Mayıs 1960 İhtilaline Giden Yol", *27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, Ed. Suna Kili, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s.33-51.
- Keskin, Cumhur, "Türkiye'nin Kürt Politikası ve Resmi İdeoloji", *Türkiye'nin Kürt Sorunu*, TÜSES Yayınları, İstanbul, 1996, s.47-86.
- Kili, Suna, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kirişçi, Kemal, Winrow M. Gareth, *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929- 1932)*, 1. Cilt, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1988.
- Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933- 1935)*, 2. Cilt, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1993.
- Oran, Baskın, *Lozan'ın 'Azınlıkların Korunması' Bölümünü Yeniden Okurken*, A.Ü. SBF Dergisi, C.49, No.3-4, 1994, s.283-301.
- Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, 8. baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2004.
- Özbudun, Ergun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1992.
- Öztürk, Kazım, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Cilt 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1966.
- Parla, Taha, *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, Onur Yayınları, İstanbul, 1986.
- Parla, Taha, *Türkiye'de Anayasalar*, 3. Baskı, İletişim, İstanbul, 2002
- Sabuncu, Yavuz, *Anayasaya Giriş*, 14. Baskı, İmaj, Ankara, 2009.
- Savcı, Bahri, Yavuz Abadan, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1959.
- Savcı, Bahri, "Türkiye'de Devlet Hayatında Askeri Mahiyetin ve Tesisin Seyrine Bir Bakış", *A.Ü. SBF Dergisi*, 16/3, 1961, s. 39-45.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- SBF İdari İlimler Enstitüsü'nün Gerekçeli Anayasa Tasarısı ve Seçim Sistemi Hakkındaki Görüşü*, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1960.
- Soysal, Mümtaz, *Anayasaya Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.
- Soysal, Mümtaz, *Dinamik Anayasa Anlayışı*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek, İstanbul 1986.
- Şahin, Muzaffer, *MGK 28 Şubat Öncesi ve Sonrası*, Ufuk, Ankara, 1998.

- Şen, Serdar, *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm* Sarmal, İstanbul, 1996.
- Tanör, Bülent, “Lozan’a Giden Yıllarda Türk Anayasa Tezinin Doğuşu”, *Lozan’ın 50. Yılma Armağanı*, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s.199-231.
- Tanör, Bülent, *İki Anayasa 1961-1982*, 3. Basım, Beta, İstanbul, 1994.
- Tanör, Bülent, *Türkiye’de Demokratikleşme Raporu*, TÜSİAD, İstanbul, 1996.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 1998.
- Tanör, Bülent, *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS Yayınları, YÖN Matbaası, İstanbul, 2004.
- Tanör, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, 9. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.
- Teziç, Erdoğan, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye Partiler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Timur, Taner, *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi*, İmge, Ankara, 1996.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.
- Tunçay, Mete, *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, A.Ü. SBF Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1967.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Türkiye Cumhuriyeti İlk Anayasa Taslağı*, Çeviri yazı: Levent Kavas, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 1998.
- Üskül, Zafer, *Siyaset ve Asker*, İmge, Ankara, 1997.
- Yayla, Yıldızhan (1984), *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri: Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaiif*, 2. Baskı, İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi, Güryay Matbaası, 1984.
- Yücekök, Ahmet, *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Yücekök, Ahmet, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, 3. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 20. Baskı, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim, İstanbul, 2006.

Toplumsal Yapı

Türkiye Nüfusunda Yeni Eğilimler: Görünüm, Sorunlar, Politikalar

Bülent Duru*

Bir Sorun Alanı Olarak Nüfus

Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne değin nüfusun önemli bir yönetim sorunu olarak gündeme geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kimi zaman nüfusun azlığı ya da çokluğu bir sorun olarak algılanıp buna yönelik önlemler ortaya konmuş, kimi zaman da nüfusu oluşturan bileşenlerden kaynaklanan sorunlar için çareler aranmaya çalışılmıştır. Bir anlamda nüfusun niceliğinden -insan sayısının çokluğundan- ve niteliğinden -etnik köken farklılığından- kaynaklanan sorunlar sürekli canlılığını korumuştur.

Nüfusun niceliğinden kaynaklanan sorunlar dönem içinde farklılık göstermiştir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, savaşlarda yetişkin emek gücünün yitirilmesinden duyulan kaygının bir sonucu olarak nüfusu artırmanın yolları aranmış, bu yolda evliliği ve çocuk yapmayı özendirici politikalar izlenmiştir. Bu durum İkinci Dünya Savaşı'na değin sürmüştür. Savaş sonrası yıllarda nüfusun artmaya başlamasıyla bu kez nüfusu azaltma yönünde politikalar uygulanmaya ve aile planlaması gibi birtakım önlemler alınmaya çalışılmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki nüfusun büyüme çizgisi, yönetimlerin aldığı önlemlerden daha çok ekonomik, toplumsal koşullar tarafından belirlenmiştir. Bir başka anlatımla, nüfusu çoğaltma ya da azaltma beklentisiyle uygulanan politikalar genelde başarılı olamamış, alınan kararların nüfus büyüklüğü üzerindeki etkisi genelde beklenenden daha az gerçekleşmiştir.

Yakın zamanlara kadar nüfusun sayıca az ya da fazla oluşuna ilişkin değerlendirmeler, benimsenen siyasal görüşe göre farklılık gösterebiliyordu. Sözgelimi sağ kesimdeki muhafazakârlar, belki de İslam dininin doğum kontrolüne sıcak bakmaması yüzünden, Türkiye'nin,

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

nüfusu arttıkça güçleneceğine, 100 milyonluk bir ülke olduğunda bir bölge gücü haline geleceğine inanırlarken, yüzü Batıya dönük sol kesimdekiler, nüfusun fazla olması yüzünden kişi başına düşen gelirin düşük kaldığını, eğitim, sağlık gibi toplumsal hizmetlerin bir türlü gereği gibi sunulmadığını düşünmekteydiler. Ancak bu saptamanın yalnızca 1980 öncesi Türkiye için geçerli olduğunu, 2010'lu yılları yaşadığımız bugünlerde hem sağ-sol kavramlarının içeriklerinde hem de nüfus sorununun kendisinde gözlenen değişiklikler sonucu geçerliliğini yitirdiğini belirtmek gerekir.

Nüfusun nicelik (sayı) ve nitelik (bileşim) biçiminde iki ayrı açıdan incelenebileceği söylenmişti. Bu bölümde daha çok nüfusun nicelik açısından geçirdiği dönüşüm üzerinde durulup Cumhuriyet boyunca nüfus sorunu karşısında alınan önlemler, izlenen politikalar ortaya konulacaktır. Bu doğrultuda, yıllar boyunca nüfusun değişimi, kırsal ve kentsel yerleşim yerlerine göre dağılımı, etnik kümelerin ağırlığı ve geleceğe yönelik kestirimlere ilişkin nicel veriler kullanılarak bir Türkiye resmi çizilmeye çalışılacaktır. Kitabın ilgili bölümlerinde daha ayrıntılı biçimde inceleneceği için nüfus bileşiminin niteliğine ilişkin çözümlere ve nüfusun farklı etnik kökenlerden oluşmasından kaynaklanan sorunlara değinilmeyecektir.

Türkiye’de Nüfus Sayımları: Türkiye’de ilk nüfus sayımı 1927 yılında gerçekleştirilmiş, sonraki sayımlar ise 1935 ile 1990 yılları arasında düzenli olarak sonu 0 ve 5 ile biten yıllarda yapılmıştır. 2006 yılında yasada yapılan değişiklikle sokağa çıkma yasağı konarak kişilerin evlerinde tek tek sayılması uygulamasına son verilmiş, bunun yerine nüfus sayımları adres bildirimlerine dayalı olarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu yönteme dayalı olarak alınan sonuçlar da ilk olarak 2007 ve 2008 yıllarında açıklanmıştır. Türkiye’de nüfus sayımlarını gerçekleştiren kurum olan Devlet İstatistik Enstitüsü’nün (DİE), 2005 yılındaki değişiklikle Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) adını aldığını da belirtmek gerekir.

Türkiye’nin Nüfus Politikası

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında Türkiye nüfusu ancak 13 milyon dolayında bulunuyordu. Uzun süren savaş döneminde genç erkek nüfusun askere alınması, ekonomik koşulların giderek kötüleşmesi ve sağlık hizmetlerinin gereği gibi sunulmaması, doğum oranlarının düşmesine ve bebek ölümlerinin çoğalmasına yol açmıştı. Bütün bunların sonucu olarak Cumhuriyetin ilk döneminde nüfusun artmaması, yöneticilerin önde gelen kaygılarından birini oluşturuyordu. Savaş döneminin sona ermesi ve ekonomide görece bir iyileşmenin sağlanması, ilerleyen yıllarda nüfusun yüksek oranlarda büyümesine yol açacak, 1965 ve 1983 yıllarında çıkarılan “Nüfus Planlaması Hakkında Kanun” gibi yasal önlemlerle nüfusu

azaltma amacına dönük politikalar uygulanmaya başlanacaktır. Nüfus artış hızının tekrar düşmeye başladığı günümüzde ise nüfus büyüklüğünü denetlemeye yönelik özel bir politika uygulanmamaktadır. Bundan dolayı artık ülkenin önünde, nüfusun artış ya da azalışından daha çok, yaşam kalitesinin yükseltilmesi ile ilgili sorunlar bulunmaktadır. Gerçekten de aşağıdaki çizelgeden kolayca izlenebileceği gibi yıllar geçtikçe ülke nüfusunun artış hızında bir yavaşlama eğilimi gözlenmektedir.

Çizelge 1: Türkiye Nüfusu

Dönemi	Toplam Nüfus
2011	74 724 269
2010	73 722 988
2009	72 561 312
2008	71 517 100
2007	70 586 256
2000	67 803 927
1990	56 473 035
1985	50 664 458
1980	44 736 957
1975	40 347 719
1970	35 605 176
1965	31 391 421
1960	27 754 820
1955	24 064 763
1950	20 947 188
1945	18 790 174
1940	17 820 950
1935	16 158 018
1927	13 648 270
1923	13 093 000
1913*	15 821 000
1910*	15 371 000
1897*	13 996 000
1884*	12 587 000

*Osmanlı Devleti’nin Anadolu’daki Nüfusu

Kaynak: Cem Behar, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu: 1500–1927, DİE, Ankara, 1996, s.65, TÜİK verileri.

1927'deki ilk nüfus sayımından günümüze kadarki gelişmeleri kapsayan yukarıdaki çizelgeye bakıldığında ilk dikkati çeken şey nüfusumuzun sürekli olarak artış göstermesi olacaktır. Ancak çizelgedeki veriler biraz daha dikkatle incelendiğinde, nüfusun artış hızının genel olarak azalma eğiliminde olduğu da hemen görülecektir. Gerçekten de, İkinci Dünya Savaşı sonrası askerlerin evlerine dönmesi ve ekonomide görece iyileşmenin sağlanması sonucunda nüfusun artması gibi istisnalar dışarıda bırakıldığında, yıllık nüfus artış hızı genel olarak düşme eğilimindedir.

Çizelge 2: Türkiye'de Yıllık Nüfus Artış Hızı (Binde)

2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996	1995	1994	1993	1992	1991	1990
13,5	13,0	13,3	13,4	11,7	11,9	12,2	12,4	12,8	13,2	13,5	13,8	14,1	14,4	14,7	15,0	15,4	15,7	16,0	16,3	16,6	17

Kaynak: TÜİK

Not: 2008 yılından sonra ani bir artış görülmesinin nedeni, TÜİK'in 2007 yılından sonra "nüfus sayımı" yerine "adrese dayalı nüfus kayıt sistemi"ne geçmesidir. Gerçekte ülke nüfusunun yıllık artış hızının düzenli bir biçimde düştüğü söylenebilir. Zaten çizelgeden de görülebileceği gibi 2008 yılından itibaren nüfus artış hızı yine düşme eğilimine girmektedir.

Türkiye Nüfusunun Dünyadaki Yeri

Türkiye'nin nüfusu üzerine yapılabilecek ilk saptamalardan biri, dünyanın büyük nüfusa sahip ülkelerinden biri oluşudur. Gerçekten de, aşağıdaki çizelgeye bakıldığında Türkiye'nin 2009 yılında dünyanın en kalabalık 20 ülkesinden biri olduğu görülecektir. Bu noktada ülkenin dünyanın en büyük ekonomilerini gösteren liste içinde de hemen hemen aynı yerde bulunduğunu belirtmek gerekir. Ancak bu durumun toplam ekonomik büyüklük açısından geçerli olduğunu, ortalama yaşam beklentisi, okullaşma oranı, ve kişi başına düşen ulusal gelir açısından ülkelerin durumlarını ortaya koyan Birleşmiş Milletler İnsani Gelişmişlik İndeksine göre oldukça aşağılarda, 83. sırada yer aldığını eklemeliyiz.

Çizelge 3: Türkiye'nin Nüfus Açısından Dünyadaki Yeri (2011)

Sıra	Ülke	Nüfus
1	Çin	1,336,718,015
2	Hindistan	1,189,172,906
3	ABD	311,050,977
4	Endonezya	245,613,043
5	Brezilya	203,429,773
6	Pakistan	187,342,721
7	Nijerya	165,822,569
8	Bangladeş	158,570,535
9	Rusya	138,739,892
10	Japonya	127,469,543
11	Meksika	113,724,226
12	Filipinler	101,833,938
13	Etiyopya	90,873,739
14	Vietnam	90,549,390
15	Mısır	82,079,636
16	Almanya	81,471,834
17	Türkiye	78,785,548
18	İran	77,891,220
19	Kongo	71,712,867
20	Tayland	66,720,153
21	Fransa	65,102,719
22	İngiltere	62,698,362
23	İtalya	61,016,804
24	Güney Afrika	53,999,804
25	Güney Kore	49,004,031

Kaynak: U.S. Census Bureau, International Data Base

Çizelge 4: Türkiye'nin İnsani Gelişmişlik Açısından Dünyadaki Yeri (2010)

Sıra	Ülke	İnsani Gelişmişlik Değeri Endeksi	Ortalama Yaşam Beklentisi	Okullaşma Oranı	Kişi Başına Düşen Millî Gelir
1	Norveç	0.938	81.0	12.6	58.810
2	Avustralya	0.937	81.9	12.0	38.692
4	ABD	0.902	79.6	12.4	47.094
8	Kanada	0.888	81.0	11.5	36.668
10	Almanya	0.885	80.2	12.2	35.308
11	Japonya	0.884	83.2	11.5	34.692
14	Fransa	0.872	81,6	10.4	34.341
23	İtalya	0.854	81.4	9.7	29.619
26	İngiltere	0.849	79.8	9.5	35.087
46	Arjantin	0.775	75.7	9.3	14.603
55	S. Arabistan	0.752	73.3	7.8	24.726
58	Bulgaristan	0.743	73.7	9.9	11.139
65	Rusya	0.719	67.2	8.8	15.258
67	Azerbaycan	0.713	70.8	10.2	8.747
70	İran	0.702	71.9	7.2	11.764
73	Brezilya	0.699	72.9	7.2	10.607
76	Ermenistan	0.695	74.2	10.8	5.495
83	Türkiye	0.679	72.2	6.5	13.359
84	Cezayir	0.677	72.9	7.2	8.320
89	Çin	0.663	73.5	7.5	7.258
101	Mısır	0.620	70.5	6.5	5.889
119	Hindistan	0.519	64.4	4.4	3.337
125	Pakistan	0.490	67.2	4.9	2.678
155	Afganistan	0.349	44.6	3.3	1.419
169	Zimbabve	0.140	47.0	7.2	176

Kaynak: Birleşmiş Milletler, http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Table1.pdf

Nüfus Büyümesinin Eğilimi, Demografik Geçiş Süreci

Türkiye nüfusunun izlediği yönelime ilişkin en kısa ve doğru niteleme belki de, demografik geçiş sürecini çok kısa sürede, birçok gelişmiş ülkeden daha hızlı biçimde gerçekleştirmesi olacaktır. Kısaca, yüksek doğurganlık ve ölüm oranlarından düşük doğurganlık ve ölüm oranlarına geçiş olarak tanımlayabileceğimiz demografik geçiş sürecine biraz daha yakından bakmakta yarar var. Örneğin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında doğurganlık hızı, yani doğurma çağındaki 1000 kadın başına düşen çocuk sayısı 6,6 iken bu rakam aradan yalnızca 80 yıl geçtikten sonra, 2007'de 2,15'e düşmüştür. Aşağıdaki çizelgeden de izlenebileceği gibi Türkiye'de doğurganlık hızı düzenli bir biçimde düşmekte; gelecekte de aynı eğilimin sürmesi beklenmektedir.

Çizelge 5: Türkiye'de Doğurganlık Hızı (Binde)

2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997
2,12	2,14	2,15	2,17	2,20	2,23	2,27	2,30	2,34	2,38	2,42	2,46	2,53

Kaynak: TÜİK

Not: Nüfus Projeksiyonları, 2008 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması kesin sonuçlarına göre revize edilmiştir.

Demografik Geçiş Süreci: Bir ülkede nüfusun, modernleşmenin bir sonucu olarak, doğumların denetim altına alınması ve yaşam süresinin uzamasıyla, yüksek doğum ve yüksek ölüm oranlarından, düşük doğum ve düşük ölüm oranlarına ulaşması olarak açıklanabilir. Geleneksel üretim biçimlerinin terk edilmesi, ücretli çalışmanın yaygınlaşması, kadınların eğitimi ve çalışması yönünde engellerin azalması, sağlık alanında iyileşmelerin gözlenmesi ve doğum kontrol araçlarındaki gelişmeler bu sürecin hızlanmasını sağlamıştır. Bir başka açıdan demografik geçiş kuramı, gıda miktarı arttıkça nüfusun artacağını savunan Malthusçu görüşün karşısında yer almaktadır.

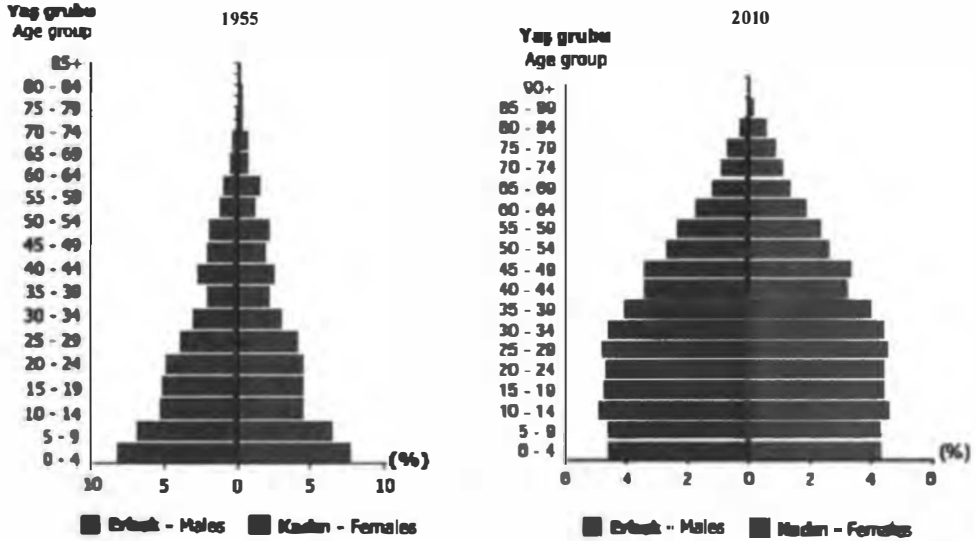
Günümüzdeki Nüfusa Bir Bakış

1927 yılında yapılan ilk nüfusu sayımından bugüne değin Türkiye nüfusu, hızı dönemden döneme değişse de, sürekli olarak artmıştır. TÜİK verilerine göre 31 Aralık 2011 tarihinde Türkiye nüfusu 37.532.954'si erkek, 37.191.315'si ise kadın olmak üzere 74.724.260 kişiden oluşmaktadır. Önceki yıllarda kadın sayısı erkeklerden fazlaydı; son veriler bu durumun az da olsa erkeklerin lehine değiştiğini göstermektedir. Yine son verilere göre, 2011 yılında Türkiye'nin yıllık nüfus artış hızı binde 13,5 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin son nüfus piramidine göre ortanca yaş 29,2'dir; bir başka anlatımla nüfusun yarısı 29,7 yaşından küçüktür. Nüfus artışındaki düşüşe koşut olarak ortanca yaşın her

sayım döneminde giderek büyümekte olduğunu not düşmek gerekiyor. Türkiye'nin demografik geçiş sürecini hızlı biçimde tamamlaması, nüfusun yaş dilimlerine göre oluşumunu gösteren piramitlerin biçiminin değişmesine yol açmıştır. Aşağıda grafikten de görüldüğü gibi, 1955'de ikizkenar üçgen biçimindeki Türkiye'nin nüfus piramidi 2000'li yıllara gelindiğinde, doğumların azalması, genç nüfus oranının düşmeye başlamasıyla, alt kısımlarından incelmeye başlamıştır.

Grafik: Türkiye'de 1955 ve 2010 Nüfus Piramitleri

Kaynak: TÜİK

Yukarıdaki grafiklerden de anlaşılacağı gibi Türkiye nüfusunda yaşlıların payı giderek büyümektedir. Sözgelimi, 1997 yılında 65 ve yukarı yaştakilerin tüm nüfusa oranı % 5,1 iken, 2010 yılında bu oran 7,2'ye çıkmış durumdadır. Ancak bu yükselme eğilimine rağmen, Avrupa ortalaması olan %17'nin oldukça altında kalmaktadır.

Nüfusun Coğrafi Dağılımı

Türkiye'de nüfusun bir diğer özelliği coğrafi olarak dengeli dağılmamış olmasıdır. Nüfus genelde kıyı bölgelerinde, özellikle de İstanbul ve Marmara Bölgesi'nde yoğunlaşmıştır.

Türkiye’de yıllık nüfus artış hızının gelişmiş ülkeler düzeyine yaklaşmaya başladığından söz edilmişti. Ancak burada, söz konusu eğilimin Türkiye’nin bütün bölgeleri için aynı derecede geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Doğu ve güneydoğu illerindeki artış hızı Türkiye ortalamasının üzerindedir. Buna karşılık, batıda kimi kıyı kentlerinde görülen yüksek oranları da buraların ekonomik ve toplumsal açıdan çekim yerleri olmalarına bağlamak gerekmektedir. İç kesimlerdeki düşük oranların da başka kentlere göç verilmesiyle ilgisi bulunmaktadır.

Bağımlılık Oranı

Türkiye’de doğurganlık oranının hızla düşmesinin yarattığı bir diğer sonuç bağımlılık oranının artmasıdır. Bağımlılık oranı, işgücüne katılmayan kesimin, yani 0–14 yaş aralığındakilerin ve 65 yaşından büyük olanların, çalışma çağındaki bulunan 15–64 yaş arasındaki nüfusa bölünmesinden elde edilen orandır. Bir bakıma bağımlılık oranı, çalışma yaşamına katılmayan nüfusu anlatır. Aşağıdaki çizelgeden de görülebileceği gibi, bir yandan çalışma çağındaki nüfusa bağımlı olan yaşlı kümenin payı artarken, geleceğin emek ve beyin gücünü oluşturacak genç nüfusun oranı hızla azalmaktadır. Bu durumun Türkiye’de savunmadan tarıma, eğitimden sağlığa bütün alanlarda yeni politikaların oluşturulmasını zorunlu kıldığı açıktır. Sözgelimi ileride yeni konutların yapılması bir zorunluluk olmaktan çıkacak, yalnızca var olanların durumunun iyileştirilmesi yeterli olabilecek; buna benzer biçimde, üniversite seçme sınavına katılan aday sayısının son dönemde azalmaya başlaması da yeni üniversitelerin kurulması zorunluluğunu ortadan kaldıracaktır. Ülke içinde yaşlıların oranının artmasının, sağlık hizmetleri ve sosyal güvenlik kurumlarına yeni yükler getirmesi de üzerinde durulması gereken bir diğer konudur.

Çizelge 6: Bağımlılık Oranı

Sayım Yılı	Toplam Bağımlılık Oranı	Yaşlı Bağımlılık Oranı (65 + Yaş)	Genç Bağımlılık Oranı (0-14 Yaş)
2010	48.89	10.76	38.13
2009	49.25	10.46	38.79
2008	49.51	10.23	39.28
2000	55,10	8,83	46,27
1990	64,68	7,06	57,62
1985	71,81	7,22	64,59
1980	78,12	8,45	69,67
1975	82,33	8,39	73,94
1970	85,85	8,17	77,68
1965	84,89	7,33	77,56
1960	81,09	6,40	74,69
1955	75,00	5,99	69,01
1950	71,32	5,66	65,66
1945	75,09	5,85	69,24
1940	84,12	6,51	77,60
1935	82,89	7,14	75,75

Kaynak: TÜİK

Beklenen Yaşam Süresi

Türkiye'nin demografik verilerinin ortaya çıkardığı bir olumlu sonuç ortalama yaşam süresi beklentisinin giderek artmasıdır. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda 30-32 yıl arasında değişen yaşam umudu, aradan bir yüzyıl geçmeden yaklaşık olarak 2,5 kat artmıştır. Aşağıdaki çizelgeden izlenebileceği gibi, ortalama beklenen yaşam süresi yıllar içinde sürekli olarak yükselmektedir. TÜİK'in kestirimleri de ileride bu eğilimin güçlenerek artacağı yönündedir. Sözelimi 2000 yılında kadınlarda 73,1 olan yaşam süresi beklentisinin 2024 yılında 75,8'in üzerine çıkması beklenmektedir. Burada, ortalama yaşam beklentisindeki yükselişin, yalnızca insanların ömürlerinin uzaması ile ilgili olmadığını, bebek ve çocuk ölümlerindeki azalmanın ortalama rakamları önemli ölçüde artırdığını da belirtmek gerekir.

Çizelge 7: Beklenen Yaşam Süresi

Yıl	Kadın (Yıl)	Erkek (Yıl)
2011	77,1	72,0
2010	76,8	71,8
2009	76,5	71,7
2008	76,2	71,5
2007	75,9	71,4
2006	75,6	71,2
2005	75,2	71,0
2004	74,8	70,6
2003	74,4	70,2
2002	73,9	69,8
2001	73,5	69,4
2000	73,1	69,0
1999	72,7	68,6
1998	72,3	68,3
1997	72,2	68,0
1996	71,8	67,6
1995	71,3	67,2

Kaynak: TÜİK

Bebek Ölümleri Oranı

Bebek ölümleri oranı öteden beri gelişmişlik ölçütlerinden biri olarak kullanılır. Türkiye'nin geçtiğimiz yıllara kadar bu açıdan karnesinin hiç de iyi olmadığı bilinmektedir. Ancak son veriler bu konuda bir ilerlemenin sağlandığını, gelecekte de bu olumlu eğilimin süreceğini göstermektedir. Bebek ölümleri oranı ile 1000 bebek arasında bir yaşını doldurmadan ölenlerin oranı anlatılmak istenmektedir. Buna göre, 1993 yılında %47,6 olan bebek ölüm oranının 2024 yılında binde 9'a düşeceği tahmin edilmektedir.

Çizelge 8: Türkiye'de Bebek Ölüm Hızı (Binde)

2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996	1995	1994	1993
12,6	13,2	14,0	14,9	15,9	16,9	18,4	20,5	22,8	25,4	28,3	31,6	35,2	39,2	39,6	42,9	45,2	46,4	47,6

Kaynak: TÜİK

Göç Eğilimleri

Türkiye'nin nüfus yapısındaki önemli bir dönüşüm de yerleşim yerleri arasında gerçekleşen göçlerin niteliğinde yaşanmaktadır. 1960'larda daha çok Avrupa'ya doğru yaşanan işçi akımını bir yana bırakırsak, yıllardan beri Türkiye'de göç dendiğinde akla yurtiçi hareketlilik, özellikle de İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlere göç gelmekteydi; bir anlamda göç, daha çok kırsal kesimlerden büyük kentlere, doğudan batıya doğru gerçekleşmekteydi. 2000'li yıllara gelindiğinde söz konusu eğilim egemenliğini devam ettirmekle birlikte, göç hareketlerinde farklılaşmalar gözlenmeye başlamıştır. Özellikle Kürt nüfusunun fazla olduğu doğu ve güneydoğu bölgesindeki güvensiz ortamdan ve özellikle baraj yapımı gibi büyük ölçekli kamulaştırmalardan kaynaklanan hareketliliğin bugüne değin görülmeyen farklı yönleri bulunmaktadır. Bir bölümü kırsal kesimdeki zorunlu köy boşaltmalarından, bir bölümü de yoksulluktan kaynaklanan nedenlerle, doğu ve güneydoğu insanı çareyi, bir yandan eskiden olduğu gibi batının büyük kentlerine bir yandan da yörenin Diyarbakır, Van, Şanlıurfa yörenin büyük kentlerine göçmekte bulmaktadır. Bu kentlerin çok kısa sürede milyonluk anakentler haline gelmelerinde, çözümü olanaksız kentsel sorunlarla karşılaşmalarında söz konusu yeni göç eğilimlerinin rolü yadsınamaz. Söz konusu hareketliliğin batıdaki kentlere yansması ise kent içinde etnik kökene dayalı yeni yerleşim birimlerinin kurulması biçiminde gerçekleşmektedir. Gelecekte İstanbul, Mersin, Antalya gibi kentlerin, bir yandan hızlı nüfus artışının gerektirdiği kentsel hizmetlerin sunumu ile uğraşırken bir yandan da farklı kültürlerin bir arada yaşamasının yaratacağı güçlüklerle boğuşmak durumunda kalacağını söyleyebiliriz.

Kentleşme

Nüfus sayımlarında ortaya çıkan bir başka gerçek Türkiye'nin giderek kentleşen bir ülke olmasıdır. Aslında yasal ve yönetsel açıdan kentleşmenin tanımı, daha doğrusu bir yerleşim biriminin hangi ölçeği aştıktan sonra kent sayılması gerektiği kullanılan ölçütlere göre değişmektedir. Örneğin, 1924 yılında yayınlanan Köy Kanunu, nüfusu yirmi binden fazla olan yerleri kent olarak belirlemektedir. Hangi yerleşim yerlerinin kent sayılması gerektiği konusunda akla gelebilecek bir diğer ölçüt orada belediyenin kurulup kurulmaması da olabilir. Ancak Türkiye'nin resmi istatistik kurumu olan TÜİK'in kullandığı rakamlardaki kent nüfusu, yirmi bin nüfus ölçütünü ya da yerleşim yerinde belediye olup olmadığını dikkate almamaktadır. TÜİK verilerindeki kentleşme oranı il ve ilçe merkezlerinin nüfusları toplamına göre belirlenmektedir; buna benzer biçimde, aynı rakamlardaki köy nüfusu da bucak ve köy nüfuslarının toplamıdır.

Belki de Türkiye'nin Avrupa'yı en hızlı yakalayabileceği alanların başında kentleşme gelmektedir. Gerçekten de aşağıdaki çizelge yakından incelendiğinde, Türkiye'nin kentleşme oranında Avrupa ortalamasına çok yaklaştığı kolayca anlaşılacaktır. Ancak istatistiklere olumlu gibi yansıyan bu durumun aslında daha çok tarımın ve kırsal kesimin içinde bulunduğu yapısal sorunlardan kaynaklandığını, önümüzde duran rakamların sağlıklı, düzenli bir kentleşmeyi ifade etmediğini ve bu oranlara kırsal kesimdeki yoksulluğun kentlere taşınması yoluyla ulaşıldığını hemen belirtmek gerekir. Oysa eskiden bir tarım ülkesi olarak tanınan Türkiye dünyanın tarımda kendi kendisine yeten sayılı ülkelerinden biri olmakla övünürdü. Bu durumun geçerliliğini yitirmesiyle kentleşme oranının artışı arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır.

Çizelge 9: Türkiye'de Kentsel ve Kırsal Nüfus

Dönemi	Kentli Nüfus Yüzdesi (İl ve ilçe Merkezi)	Kırsal Nüfus Yüzdesi (Belde ve Köy)
2011	76.80	23.20
2010	76.30	23.70
2009	75.50	24.50
2008	74.96	25.04
2007	70.50	29.50
2000	64.90	35.10
1990	59.01	40.99
1985	53.03	46.97
1980	43.91	56.09
1975	41.81	58.19
1970	38.45	61.55
1965	34.42	65.58
1960	31.92	68.08
1955	28.79	71.21
1950	25.04	74.96
1945	24.94	75.06
1940	24.39	75.61
1935	23.53	76.47
1927	24.22	75.78

Kırdan kente göçün eski hızını yitirmesine karşın büyük kentlerin hâlâ birer çekim odağı olduklarını görüyoruz. Örneğin ülkenin en büyük kenti olan İstanbul'un nüfusu 13.624.240 kişiye ulaşmıştır. Türkiye'nin %18,2'si İstanbul'da, % 6,6'sı Ankara'da, % 5,3'ü İzmir'de, % 3,6'sı Bursa'da, % 2,8'i ise Adana'da yaşamakta, bir başka anlatımla en büyük beş kentimiz nüfusun üçte birinden fazlasına ev sahipliği yapmaktadır.

Dinsel ve Etnik Dağılım

Günümüzde yapılan sayımlarda etnik köken dikkate alınmadığı için nüfusu oluşturan farklı dinsel, dinsel ve etnik kümelerle ilişkin resmi verilerden yararlanamıyoruz. Ancak türlü kaynaklara dayanarak bir yargıda bulunma olanağımız da yok değil. Bu açıdan elimizdeki tek resmi veri, 1965 yılına kadar yapılan sayımlarda yurttaşların konuştuğu dillerin oranına ilişkin çizelgeler. Buna göre, Kürtçe'nin kullanım oranı %6-8 dolaylarında olarak saptanmıştır. Konda Araştırma kuruluşunun 2008 yılında gerçekleştirdiği araştırmaya göre ise Türkiye nüfusunun %13,40'ı Kürt ya da Zaza'lardan oluşmakta, Arap nüfusu %0,75, gayrimüslimlerin oranı ise yalnızca %0,10 düzeyinde bulunmaktadır.

Oysa üzerinde bulunduğum topraklardaki nüfusun oluşumu bir yüzyıl önce bundan çok farklı bir yapı sergilemekteydi. Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk olmasının sonucu olarak, tarih boyunca dinsel, dinsel ve kültürel açıdan farklı kökenden gelen çok sayıda topluluk bir arada yaşamakta, örneğin bundan bir yüzyıl öncesine kadar Türkiye milyonlarca Ermeni'ye ev sahipliği yapmaktaydı. Ancak devletin parçalanma sürecine girip Anadolu'ya sıkışıp kalması, çok etnikliliğinin ve çok kültürlülüğünün sonunu getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki 1915 Ermeni Kıyımı, Yunanistan'la nüfus değişimi gibi olaylar da Anadolu topraklarının etnik çeşitliliğinin kaybına yol açmıştır. Ulus devletin kuruluş sürecinde ve sonraki yıllarda da Türk ve Müslüman olmayan kesimleri kazanmak için yeterli adımların atılmayıp, bir başka deyişle etnik ve kültürel farklılığın bir zenginlik olarak değil, "devletin varlığını tehdit eden bir unsur" olarak görülmesi söz konusu sürecin hızlanmasına neden olmuştur. Bir bakıma Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze değin izlenen asimilasyon politikaları sonucu devlet yönetimi ve sermaye birikimi adım adım Türklerin ve Sünnilerin denetimine geçmiş, geride kalan kesimlerse ekonomik, dinsel ve kültürel açıdan baskı altına alınıp bir dışlanma sürecine tabi tutulmuşlardır. Ancak belki bundan da kötü olanı, ülkenin esas unsurunu oluşturan geniş halk kitlesinin -kendi ekonomik ve toplumsal konularından da hoşnut olmadıkları için- azınlıkta kalan kümelerin içinde bulunduğu ötekileşme duygusunu anlayamaması ve onların demokratik hak ve isteklerini devletin ve ülkenin aleyhine talepler biçiminde değerlendirme eğilimine girmesidir. Son dönemde biraz da Avrupa Birliği'ne giriş süreci çerçevesinde kimi adımların atılmasına karşın, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar, Sünnilerle Aleviler ve Türklerle Kürtler arasındaki eşitsiz durum devam etmektedir.

Çizelge 10: Dinsel/Etnik Cemaatlere Göre Osmanlı Devleti’nin Tahmini Nüfusu (1897)

Dinsel/Etnik Cemaat	Nüfus	Yüzde
Müslüman	14 111 145	74.07
Rum	2 569 912	13.49
Ermeni	1 042 374	5.47
Bulgar	830 189	4.36
Katolik	120 479	0.64
Yahudi	215 425	1.13
Protestan	44 630	0.24
Latin	22 335	0.12
Maruni	32 416	0.17
Keldani	5 768	0.03
Süryani	35 554	0.18
Diğer	19 550	0.10
Toplam	19 050 307	100.00

Not: Arap vilayetleri ve göçmenler dahil değildir.

Kaynak: Cem Behar, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu: 1500-1927, DİE, Ankara, 1996, s.50.

Türkiye Nüfusunun Geleceğine İlişkin Senaryolar

Türkiye’de nüfus artış hızının önümüzdeki yıllarda da azalmaya devam ederek Dünya ve Avrupa ortalamalarına yaklaşacağı öngörülmektedir. Sözgelimi TÜİK’in kestirimlerine göre, 2008 yılında %o 11,5 olan nüfus artış hızı 2024’de 7,7’ye düşecektir. Buna benzer biçimde 2008 yılında 2.14 olan doğurganlık hızı, yani kadın başma düşen çocuk sayısı, 2024 yılına gelindiğinde 1.98’e inmiş olacaktır.

Türkiye’nin nüfus gelişme eğilimleri üzerine yapılan kestirimlerde de artış hızının düşmesi açık olarak görülmektedir. Örneğin Birleşmiş Milletler’in üç ayrı senaryoya dayanarak yaptığı çalışmaya göre Türkiye nüfusunun 100 milyona erişmesi için 2050 yılından sonraki dönemi beklemek gerekecektir.

Çizelge 11: Türkiye Nüfusunun Gelecekteki Durumu

Yıl	Doğum Hızı Yüksek	Doğum Hızı Düşük	Doğum Hızı Ortalama	Doğum Hızı Sabit
1950	21 484	21 484	21 484	21 484
1955	24 610	24 610	24 610	24 610
1960	28 233	28 233	28 233	28 233
1965	31 997	31 997	31 997	31 997
1970	36 207	36 207	36 207	36 207
1975	41 211	41 211	41 211	41 211
1980	46 161	46 161	46 161	46 161
1985	51 289	51 289	51 289	51 289
1990	56 086	56 086	56 086	56 086
1995	61 206	61 206	61 206	61 206
2000	66 460	66 460	66 460	66 460
2005	71 169	71 169	71 169	71 169
2010	75 705	75 705	75 705	75 705
2015	80 757	79 174	79 966	80 236
2020	85 948	81 798	83 873	84 667
2025	91 052	83 675	87 364	88 886
2030	95 684	85 072	90 375	92 755
2035	99 931	85 959	92 917	96 232
2040	103 951	86 169	94 939	99 326
2045	107 908	85 597	96 434	102 054
2050	111 759	84 251	97 389	104 408

Kaynak: <http://esa.un.org/unpp/p2k0data.asp>

Türkiye’de Nüfustan Kaynaklanan Sorunlar

Bir ülkede nüfusun hızlı artması, insanların yaşam kalitesini sağlayacak ekonomik ve toplumsal koşulların gerçekleşemediği durumlarda sorun olarak gündeme gelmektedir. Türkiye’de, söz konusu olanakların yaratılmadığı bir ülke olarak, ekonomi, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanlarda nüfus artışından kaynaklanan önemli sıkıntılarla karşı karşıyadır.

Nüfus artışının yol açtığı sorunların başında işsizlik gelmektedir. Ülkedeki hızlı nüfus artışını dengeleyecek bir sanayileşme atılımının gerçekleşmemesi, bir başka anlatımla kırdan kente göç eden insanların yaşamlarını destekleyecek iş alanlarının yaratılmaması sorunu giderek büyümüştür. Ancak işsizliğin kırsal kesimde, tarım sektöründe daha derin bir biçimde yaşanmakta olduğunu hemen eklemek gerekiyor. Tarım ülkesinden sanayi ülkesine geçiş sevdasının bir sonucu olarak tarım ve hayvancılık sektörünün yalnız başına bırakılma-

sı, kırsal kesimde işsizlik oranlarını yukarı doğru çekmiştir. Bugünün işsizlik oranlarındaki en büyük kümeyi tarımın oluşturması da bu yargıyı doğrulamaktadır.

Türkiye’de nüfusun durmadan artış göstermesinin yarattığı bir diğer çarpıcı sonuç, yukarıda da değinildiği gibi, hızlı ve dengesiz kentleşme olmuştur. Bir yüzyıldan kısa bir sürede kentleşme oranımız %25’lerden %75’lere çıkmıştır. Başka bir anlatımla Türkiye çok kısa bir zaman diliminde kırsal görünümlü bir ülkeden kentsel görünümlü bir ülkeye geçiş yapmıştır. Ancak yine yukarıda belirtildiği gibi söz konusu kentleşme sanayileşmeye koşut biçimde gelişen, planlı, düzenli bir kentleşme olmamıştır. Nüfusun çok hızlı biçimde kırsal kesimlerden kentsel kesimlere akması, istihdam yetersizliğine, gecekondulaşmaya, suç oranlarının artmasına, altyapı sorunlarına, tarım topraklarının yok olmasına, doğal değerlerin kaybına, tarihi varlıkların yitirilmesine yol açmıştır.

Sonuç: Nüfus Yapısındaki Değişim Yeni Politikalar Gerektiriyor

Geçmişte nüfusun azlığı ya da fazlalığı üzerine yapılan tartışmalar bugünlerde dinmiş görünüyor. Bu durumu, her iki tarafın da beklentilerinin gerçekleşmesine bağlayabiliriz. Bir yandan her yıl nüfus az çok düzenli bir biçimde artarken bir yandan da doğurganlık hızı yine düzenli biçimde düşmektedir. Ancak bunun, yalnızca demografik geçiş sürecine ulaşmayı gösteren, geçici bir durum olduğunu belirtmek gerekir. Önümüzdeki yıllara ilişkin kestirimlerde de görülebileceği gibi, çok da uzak olmayan bir gelecekte nüfusumuz 100 milyona erişmeden sabitlenecektir.

Türkiye’de nüfus artış hızının son dönemde düşmeye başlaması eğitim, sağlık, savunma, kentleşme gibi alanlarda yeni politikaların ortaya konulmasını gerektirmektedir. Nüfus artış hızının sifıra yaklaşarak ülke nüfusunun bu yüzyılın ikinci yarısı dolaylarında donması alışılmış politikaların bir yana bırakılmasını gerektirecektir. Bir anlamda artık ülke yönetimleri aramıza katılan genç nüfusun temel gereksinimlerini karşılamaktan çok, var olan nüfusun yaşam kalitesini artırmaya yönelik politikaları benimsemek zorunda kalacaklardır.

Bu yeni durumun ilk sonuçlarını eğitim alanında görebiliyoruz. Kırsal kesimde, özellikle de doğu ve güneydoğuda pek çok yerleşim yerinde artık okula gidecek öğrencinin kalmamasından dolayı yatılı bölge okulları kurularak taşınmalı eğitim sistemine geçilmesi bu alanda verilebilecek örneklerden biri. Buna benzer biçimde sekiz yıllık zorunlu eğitime geçilmesi de ancak ilköğretim çağındaki öğrenci sayısındaki artış hızındaki düşüşle mümkün olabilmıştır. Nüfusun yaşlanmasının en önemli sonuçları sağlık ve sosyal güvenlik alanlarında gözlemlenebilecek, her iki alanın da yeni nüfus eğilimleri yönünde güçlendirilmesi gerekecektir. Buna benzer biçimde askere alınabilecek genç insan sayısının zamanla azalması da askeri örgütlenme ve politikalarda yeni arayışları gündeme getirebilecektir. Özetle nüfus yapısında yaşanan dönüşüm, toplumsal-ekonomik alanlarda izlenen politikalarda değişime gitmeyi gerektirmektedir. Bir anlamda Türkiye hemen her alandaki politikalarını “nicelik” yani sayıca büyüklük üzerine değil, “nitelik” yani kalitenin, standartların yükseltilmesi üzerine kurmak zorunda kalacaktır.

Kaynakça

- Ağırdır, Bekiri, *Kürtler ve Kürt Sorunu*, KONDA Araştırma, İstanbul, 2008.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500–1927*, DİE, Ankara, 1996.
- Behar, Cem, Oğuz Işık, Murat Güvenç, Sema Erder, Hakan Ercan, Capital & TÜSİAD, *Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, İstanbul, 1999.
- Güvenç, Murat, "Nüfus Bilgisi ve Türkiye'de Demografik Değişim", *Birikim*, 1997, S.101, s.70–73.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu: 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Shorter, Frederic C. "Türkiye'de Nüfus Bilgisi Konusunda Kriz Var", Çev. Sevinç Kavadarlı, *Birikim*, 1997, S. 101, s.74–86.

Türkiye’nin Etnik Yapısı

Suavi Aydın *

Etnisite Kavramı Neyi Kasteder?

Etnik sıfatı ve *ethnie* kökünden türeyen etniklik (etnisite) kavramı, köken olarak eski Yunan-cadaki *ethnos* sözcüğüne bağlanır. Eski Yunan-cadaki *ethnos* sözcüğü, bir kavram olarak belirli bir siyasallaşma biçiminden çok, belirli bir birlik biçimini anlatır. Bu anlaşılma biçimiyle kavram bir “halk”ı kast eder ve özellikle Yunan-cada kavramın “ulus” kavramına bağlanabilmesini sağlayan münhasır ilişki budur. Yunancanın tarihinde zaman içinde ortaya çıkan *kratos* (devlet)- *ethnos* ayrımına bağlı olarak kavramın devlet kavramına herhangi bir göndermesi yoktur. Latincedeki *natio* kavramı da aslında başlangıçta siyasal bir anlam taşımakta ve *ethnos*’a yakın bir anlamı kast etmekteydi. Ne var ki bu kavram, zaman içinde, klasik kullanımında işaret ettiği kabile, halk, soy gibi anlamlarını aşarak kapsayıcı bir siyasal birimi anlatacak biçimde dönüşüme uğramış ve modern ulus kavramı bu kılıfta karşımıza çıkmıştır.

Etnisite kavramının bir siyasî yapıyla tamamen ilişkilendirilmesi, ulus-devletlerin ortaya çıkış zamanını beklemiştir. Ulus devletin çekirdeği olarak tanımlanan ve yüceltilen etnik varlık, ulus-devletin kendisini meşrulaştırma, berkitme ve devletlerarası ilişkilerde müzakeri bir konum kazanma süreci içinde, ulus-devletin siyasî sınırlarına değen bir genişlikte görülmeye başlanmış, bu biçimde idealize edilmiş ve buradan ulus-etnisite özdeşliğine doğru yol alınmıştır. Dolayısıyla siyasî coğrafyayla, bu coğrafya içinde yer alan toplumsallığı topyekün örtüştürme ihtiyacı, kavramın bu ideolojik dönüşümünün itici gücü olmuştur. Belirli bir etnik ilişki, varsayılan ulusun özü olarak yeniden kurgulanınca ve bu öz ulusal coğrafyaya teşmil edilince, bu sefer özü oluşturan etnik varlığın dışında kalan etniklikler ulus-devletin varlığı ve kendini izahı bakımından sorun teşkil etmeye başlamıştır. Bu durumda bütün ulus-devletler, kendi özleri saydığı etnik varlığın, işgal ettiği coğrafyadaki

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi

kadimliğini ve otoktonluğunu, sayısal üstünlüğünü kanıtlamak gibi bir arkeolojiye girişerek diğer etnik varlıkların bu topraklara yabancılığını kanıtlama yahut onların aslında varsayılan özden zaman içinde kopmuş ama esasen özün parçası olan varlıklar olarak tanımlanması üzerinden bütün bu diğer etniklikleri öze geri çağırma yolunu tercih etmişlerdir. Bunun ideolojik meşrulaştırma yolu yeni tarih inşalarıdır. Bu tarih inşalarına eşlik eden siyasî pratik ise genellikle bugün topluca "etnik temizlik" adını verdiğimiz süreçler olmuştur. Asimile etme olanağı bulunmayan ve öze ilişkisi tarihyazıcılığı ile kurulamayan etnik gruplara yönelik ulus-devlet tavrı, etnik temizliktir. 19. yüzyılda başlayan ve en son örneklerini eski Yugoslavya'da ve Ruanda'da gördüğümüz bu yol, tehcir (*deportation*), mübadele (*people exchange*) ve soykırım (*genocide*) gibi "tekniklere" başvurulmasını öngörür. Tehcir "istenmeyen" etnik veya etno-dinsel grubun veyahut herhangi bir biçimde tanımlanmış bir azınlığın topyekûn ve zorla ulus-devlet sınırlarının dışına atılmasıdır. Mübadele, bu tür grupların, kendilerine sahiplenen devletler arasında yapılan antlaşmalar çerçevesinde ülke değiştirmeye zorlanmasıdır. Soykırım ise bu türden bir grubun kitlesel halde yok edilmesidir. İstenmeyen gruptan "kurtulma" olanağının bulunmadığı durumlarda devletler, bu grupları asimile etmeye (*asimilation*) veya zorla-kültürleme (*trans-culturation*) sürecine sokmayı tercih etmişlerdir. Asimilasyon ya da kültürel özümseme, azınlık halindeki bir grubun büyük toplum içinde iktisadî, toplumsal ya da kültürel nedenlerle kendiliğinden erimesi ve "büyük toplum"a ait kimliği benimsemesidir. İktisadî, toplumsal ve kültürel ilişkilere hâkim toplumsallık biçimi, belirli gruplar için dezavantajlar yaratır ve bu türden gruplar bu dezavantajlardan kurtulmak için asimilasyon yoluyla "büyük toplum"la bütünleşmeyi seçmek zorunda kalırlar. Bunun sonucunda kültür kırımı (*culturocide*) ve dil kırımı (*linguocide*) ortaya çıkar. Kültür kırımı, kültürel olarak tanımlanmış bir grubun kendi kültürel özelliklerinden vazgeçerek siyaseten hâkim olan ve her şekilde dahil olunmasının avantaj yaratacağı ima edilen (ve pratiği görülen) etnikliğe veya dine devşirilmesi sonucunda, o grubun bütün kültürel özelliklerinin geri gelmeyecek şekilde kayba uğramasıdır. Böylelikle yeryüzünde varolan, kendine özgü bir tarihselliğe sahip olan ve hayata kendine özgü yollarla uyumlanarak farklı bir varoluş stratejisi yaratmış bir kültür yok olur. Dil kırımı, bu olayın konuşulan diller bağlamında tekrar etmesidir. Dil kırımı, deneyimlenmiş özgün hatıraları ve hafızayı temsil eden, dilin kendiliğindenliği/rastlantısallığı bağlamında eşsiz bir insan yaratımı olan, bütün bu hatıranın ve hafızanın anlam yüklerini içinde barındıran bir dilin tamamen yokoluşudur. Uygulanan bütün yolların amacı, siyaseten belirli bir coğrafya içindeki nüfusu türdeşleştirmek (*homogenization*), birbirine benzetmek ve ortak bir kimliğin parçası haline getirmektir.

Bu süreçler sadece ulus-devletler ortaya çıktıktan sonra yaşanmaya başlanmamıştır. Önceleri de çeşitli formasyonlar altında bu süreçlerin ifade ettiği olaylar yaşanmıştı; ancak

ulus-devletlerin buradaki farkı anılan bütün süreçleri programlı ve sistemli bir biçimde uygulaması, devlet organlarını bu yolda seferber etme ve koordine etme kabiliyetidir.

Bütün bu uygulamalara karşın, dünyada bugün dahi aynı siyasî coğrafya üzerinde kültürel ve ideolojik olarak tümüyle ulus-etnisite özdeşliğini kurabilmiş, o coğrafya üzerinde tek bir kültürel kimlik yaratabilmiş bir ülke henüz yoktur. Zira etniklik hali, bir dinamizme işaret eder. Tarihsel kökleri ve sürekliliği olmakla birlikte, her etnisite oluşum halinde kültürel ve sosyo-politik bir varlıktır. Konjonktürel olarak yeni etnik varlıklar ortaya çıkabileceği (“icat edilebileceği”) gibi, her etnisite yeni durumlarda kendisini yeniden tanımlayabilir ve varlığını farklı şekillerde açıklayabilir. Bu oluşum hali içinde daha önce öznel olarak kendisini farklı tanımlayan etnik gruplar iç içe geçerek yeni bir etniklik durumu oluşturabilir ya da biri diğerlerini özümleyerek hepsini kendi bünyesinde tekleştirebilir. İcat etme, yeniden tanımlama ve farklı açıklama (tarih içinde kendisini yeniden konumlandırma) esasen siyasal ve ideolojik faaliyetlerdir ve bazı durumlarda bütün etnisiteyi bağlayacak bir bilinç hali yaratabilir. Bu tür durumlarda meydana gelen yeni konumlanışlar, “etnik canlanma” (*ethnic revivalism*) kavramıyla anlatılmaktadır. Kavramın bu dinamik ve çok etkene bağımlı hali nedeniyle, etnisitenin varlığı tek bir etkenle açıklanamaz.

Etnik sıfatı, şimdiye kadar, objektif koşulları bakımından yaygın ve yanlış biçimde “soy”la, “kandaşlık”la ya da “aynı dili konuşmak” gibi kültürel referanslarla doğrudan ilişkili bir atıf olarak görülmüştür. Oysa *ethnie* kavramının anlatmaya çalıştığı sosyo-kültürel olgu, bütün bunları ya da bunlardan biri yahut birkaçını içerebilmekle birlikte, esas olarak grubun kendisini diğerlerinden farklı olarak algılamasıyla ilişkili, yani kültürel kimliğe bitişik, ayrı bir “halk olma”, ayrı bir “kültürel varlık” olma bilinciyle ve bu bilincin simetrik algısı olan “öteki(ler)”le araya kültürel sınırlar çekildiği noktada karşımıza çıkar. Kavramın dinamizmi de bununla ilişkilidir. Bu nedenle kavrama yapılan bütün “doğallık” atıfları ve tarihdışı bütün özcü yakıştırmalar, bilim dışı ve saf anlamıyla ideolojiktir.

Etnikliğin analizine yöneldiğimizde üç temel aracın yardımına ihtiyaç duymaktayız: 1) Bir grubun kendisine yönelik algılarının ve kendisini açıklama yollarının bütünü olarak emik yön, 2) o grubun dışarıdan ya da “ötekilerce” algılanmasına, onların tarihsel ve toplumsal hafızası içine yerleştirilme biçimine işaret eden *etik* yön ve 3) bu iki unsur arasında etkin bir denge kuran *uylaşma* alanının varlığı. Emik yön, doğrudan doğruya kişilerin kendisini hangi gruba ait saydığı ve aidiyetini nasıl izah ettiği ile ilişkili, öznel bir görme biçiminin açığa çıkmasını sağlar. Etik yön başkalarının bir grubun varlığına dair yerleşik ve yaygın kanaatlerini içerir. Buradan bakılırsa, dışarıdan birilerinin bir “grup” olarak gördükleri insanların kendilerine atfedilen bu aidiyeti benimsememe, buna itiraz etme olasılığı her zaman vardır. Yahut bu kişiler başkalarının atfedilenden farklı bir kimlik duygusuna sahip olabileceği gibi, başkalarının onları ait saydığı kimliğe atfettikleri özellikleri reddederek, bu kimliği

başka biçimde tanımlayabilirler. Üçüncü araç üzerinden bir etnik grubun ayrıştırılması ve tanımlanması mümkün olur. Bu tanımlama işlemi tarihsel ve siyasal etkenlerin yardımını çağırır. Bir grubu diğer gruplardan ya da çoğunluktan ayırt etmek, onların farklılığını belirlemek için bazı kritik unsurlar vardır. Grup üyelerinin başka inanç gruplarından ya da kendilerinden farklı gördükleri başka bir etnik gruptan kişilerle evlenmelerinin yasak oluşu; grubun kaçınmadığı siyasal ya da toplumsal bir baskı ve dışlanmayla ya da tehcir gibi bir zorla karşılaşması; belli bir grubun dinsel inanç, ekonomik etkinlik ve yerleşme örüntüleri bakımından diğerlerinden açık ve tanımlanabilir biçimde farklı oluşu; dışarıdan gelen bir tehdide karşı bir tepki olarak kendi kimliğini vurgulama ihtiyacının ortaya çıkması; diğer gruplarla ya da kendi dışlarındaki çoğunlukla ortaklıkları olmakla birlikte, çoğunluktan onları ayıran belirgin kültürel özelliklerinin bulunması gibi durumlar bu kritik unsurlar arasında sayılabilir. Ancak bir etnik grubu ayırt eden, tek başına yeterli olmayan ama kesin ölçütlerin başında, o grup içindeki içevlilik yahut içelma geleneğinin tavizsiz biçimde uygulanması ya da bu geleneğin dışına çıkanların gruptan dışlanması gelmektedir.

Soybirliği (genetik ve soykütükcü ortaklık) ile etnik durum arasındaki özdeşliği şüpheli kılan, etnikliğin, daha önce değinildiği gibi, dinamik yani tarihsel bir kategori oluşudur. Bu özelliği etniklik atıflarını bağlamsal (durumsal) kılmaktadır. Söz konusu durum ya da bağlam, tarihsel ya da mekânsal koşullara bağlı olarak, kimi zaman din, mezhep, tarikat, kimi zaman dil, kimi zaman bir beye, aileye ya da hanedana bağlılık, kimi zaman yaşam tarzı, ekonomik etkinlik, yerleşik veya konar-göçer oluş, kimi zaman yaşanılan ya da gelinen yerin ortaklığı, kimi zaman da tarih içinde bütün grubu bağlayacak şekilde yaşanmış ve grup kimliğinin temeli olan ortak bir hatıra olabilmektedir.

Türkiye'deki etnik gruplar açısından, bütün bu ölçütlerin, kimi zaman birinin yahut ötekinin ya da birkaçının birarada, az ya da çok geçerli olduğu görülür. Duruma tarihsel olarak bakıldığında, hem etnik alışımdaki değişmelere hem de zaman içinde asimile olarak çoğunluk içinde eriyen ya da zorla kültürlemeye veya tehcire tabi tutulduklarından kaybolan veyahut böyle bir baskı karşısında etnik bilinci pekişen gruplara rastlanacaktır. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar görece durağan olan Anadolu ve Trakya'nın etnik yapısı, yüzyılın ikinci yansından itibaren yoğunlaşan iki yönlü göçler ve iskân faaliyeti nedeniyle büyük bir hareketlilik göstermektedir. Daha önceden varolan kümelerin yanında, bugünkü Türkiye halkının bileşenleri olan etnik kümelerin Anadolu'ya ve Trakya'ya toplanişı, Kırım Savaşı ile başlayan, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile yoğunlaşan ve 1923-24'deki Nüfus Mübadelesi'nin sona ermesi ile görece yavaşlayan bir sürecin sonucudur.

Konuya Yaklaşım İlkesi

Türkiye tarih boyunca Asya ile Avrupa ve Rusya ve İç Asya ile Afrika ve Ortadoğu arasında önemli bir geçiş noktası olmuş; aynı zamanda tarih boyunca Doğu Akdeniz’e ve Batı Asya’ya hâkim olan güçlü iktidar merkezlerine evsahipliği yapmış bir coğrafyadır. Böylesi bir coğrafya, hem geçiş alanı hem de çekim merkezi olması nedeniyle daimî olarak göçlere sahne olmuştur. Bu göçler yüzünden pek çok etnik ve dinî grup Türkiye topraklarını yurt tutmuştur.

Bütün bu hareket sürecinde en istikrarlı dönem, Celâli isyanları sonrasında başlayarak 19. yüzyılın başına dek uzanan yaklaşık 150 yıl süren dönemdir ve bu dönemde Türkiye demografyası büyük ölçüde konsolide olmuştur. 19. yüzyılda tarihin en önemli çöküş-kuruluş çağına denk gelen imparatorlukların çözülüşü sürecine eşlik eden büyük dış ve iç göçler (ve iskân girişimleri) Türkiye topraklarını da etkilemiş ve 19. yüzyıl öncesinde konsolide olan demografya bu hareket çerçevesinde büyük ölçüde alt-üst olmuştur. Bu nedenle Türkiye’nin etnik yapısını incelerken, 19. yüzyıl öncesindeki tarihsel dönemde Türkiye topraklarında “yerli” olan veya “yerlileşen” halkları öncelikle ele almak, ardından da büyük göçler sonucunda Türkiye topraklarına akan etnik-dinsel grupları irdelemek tarihsel manzara-yı ve etnisite ile demografyanın tarihselliğini bütün açıklığıyla görmemizi sağlaması açısından doğru olacaktır.

“YERLİLER” ve “YERLİLEŞENLER”

İç Asya kökenli Türkî grupların 11. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye topraklarına doğru akmasıyla birlikte, Türkiye coğrafyasının etnik yapısı çeşitlenmiştir. Böylelikle 19. yüzyıl öncesinde coğrafyanın yerli halkları olarak sayabileceğimiz Kürtlerin, Lazların, Rumların, Ermenilerin, Süryanilerin, Yahudilerin, Gürcülerin, Arapların yanına geniş Türkî gruplar da katılmış oldu. Bu halkların büyük bölümü Müslüman olmakla birlikte, Müslüman sayılanlar arasında heterodoks gruplar ve ayrıca Hristiyan ve Musevi halklar da mevcuttu. Büyük coğrafi hareketliliğin başlamasından önce, bugünkü Türkiye sınırları içinde belirli halk-kültür grupları, göçler başlayınca dek görece bir homojenlik gösteriyordu. Türkler ve Türkmenler, Rumlar ve Ermeniler, Yahudiler, Kürtler, Lazlar, Arap ve Süryaniler büyük kümelerdi.

Bu dönemde Anadolu’daki İslâm toplumunun esas unsurları Türkîler ve Kürtlerdi; Lazlar, Araplar ve Gürcüler gibi diğer Müslüman topluluklar görece daha az nüfusluydu.

1) Müslüman "Yerliler"

Türkîler¹

Türkî deyimi, İç Asya kökenli olup Türk dilleri konuşan bütün grupları kapsayan geniş bir dilbilimsel terim olarak yerleşmiştir. Bu terim öylesine geniş bir toplumlar mozayigini kapsamaktadır ki, içinde birbirlerini konuşma yoluyla anlaması olanaksız olan Çuvaşlar ve Yakutlardan, konuşma dilleri birbirlerine çok yakın olan Türkiye Türkleri ve Azerilere kadar pek çok halkı içine alır. 19. yüzyıl öncesinde bugünkü Türkiye topraklarının Türkleşmesi sürecinde, sözü edilen Türkî gruplardan Oğuz grubuna mensup kitleler rol oynamıştır. Oğuz grubu, 10. yüzyıldan itibaren İç Asya'dan İran'a ve oradan Kafkasya, Mezopotamya ve Anadolu'ya doğru itilmiş büyük insan grubudur. Bu grubun tamamı birdenbire değil, tedricen Türkiye coğrafyasına girmiş ve yine tedricen Balkanların büyük bölümüne yayılmıştır. Bu itilme sürecinde, bu büyük grubun en doğuda kalanları bugünkü İç Asya Türkmenlerini oluşturur. İç Asya Türkmenleri bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Afganistan ve doğu İran topraklarına yayılmışlardır. İç Asya Türkmenlerinin konuştuğu Türkmençe, Oğuz grubu dilleri içinde bugünkü Türkçeye en uzak olan dildir. Batı Oğuz grubu içinde ise iki büyük dil ve onun lehçeleri bulunur. Bu iki dil Azerice ve Türkçedir. Bu iki dil arasındaki anlaşılabilirlik oranı, diğer Oğuz grubu dillerine göre oldukça yüksektir.

Batıya doğru itilen grupların doluştuğu ve Selçuklu İmparatorluğu'nun teşekkülünü tâkiben çekim merkezi haline gelen İran, güney Kafkasya, Anadolu ve Mezopotamya sahaları, aynı zamanda büyük Oğuz grubunun ilk ayrışma sahasıdır. 10. yüzyıldan sonra doğu Oğuz grubunu oluşturan Türkmenlerle batı Oğuz grubunu oluşturan Türkmenler arasında, mevcut coğrafi uzaklığa koşut olarak, zamanın da ilerlemesiyle dilsel ve kültürel kopukluk oluşmaya başlamıştır. Zira zaman içinde iki büyük kütle arasında, çetin coğrafyanın yanısıra, her iki kütleyle de başka türlü etkileyen İranî halklar (ağırlıklı olarak Farslar ve Kürtler) ve kısa bir süre için Moğollar girmiş; İran bölgesinde Türk dilleri konuşanlar, bu büyük İranî halklar denizi içinde ancak belirli lekeler halinde varlığını koruyabilmiş, hatta diğer grup-

¹ Türkî, İranî gibi sınıflandırmalar tamamen linguistik esaslı üst-adlandırmalardır. Asla etnik bir aidiyete işaret etmezler. Bu kategoriler, tarihsel olarak konuştuıkları diller birbiriyle akraba olan ve diğer dil grupları ile linguistik bağları bulunmayan dilleri konuşan halkları toptan ifade etmek üzere icat edilmişler ve burada da sınıflandırma kolaylığı sağladıkları için yeğlenmişlerdir. Soyut ve teorik oldukları gibi, aynı dil grubuna mensubiyetin, aynı etnik aidiyete sahip olmakla zorunlu bir ilişkisi olmadığına da delalet ederler. Zira diller sistematigi ile bir etnik kimliğin oluşumu arasında, ikincisinin tarihselliği, başka kültür gruplarıyla ilişki içine girmek suretiyle değişmeye açık oluşu ve halkların yer değiştirme eğilimlerine bağlı olarak kendilerini tanımlarken başvurdukları referansların değişkenliği gibi etkenler nedeniyle, belirgin bir fark mevcuttur.

lardan tamamen izole olmuşlardır². Bu ayrışmadan sonra İran’ın batısında iki büyük dilin ve o dilleri konuşan etnisitelerin teşekkül süreci başlamıştır.

Zaman içinde Batıda Osmanlı Beyliği etrafında bütünleşen Türkmen beylikleri, Anadolu Türkçesinin ve Anadolu Türklüğünün ana aksını oluştururken, tarihsel nedenlerle doğu Türkiye, Batı İran ve Güney Kafkasya sahalarında büyüyen ve imparatorlaşan Osmanlı ile bu sahanın hâkimiyeti için onun rakibi haline gelen Akkoyunlu (1468-1502) ve Safevî (1502-1722) devletleri etrafında kümeleşen Türkmenler ile Şahsevenler ve bazı Afşar grupları gibi 16. yüzyılın başlarında Osmanlı baskısından kaçarak Safevî devletinin hükümlerine sahalarına heterodoks Türkmenler, bugün Azerî adını verdiğimiz büyük etnik grubun temelini oluşturdular ve batı Oğuz grubunun ikinci büyük dili olan Azericenin, Anadolu ve Rumeli’deki Türkçeden bağımsız olarak gelişmesine neden oldular. Anadolu ve Rumeli’de Türkçe konuşan stok, esas olarak yerleşik Türklerle, konar-göçer ya da yarı-göçebe (Türkmen, Yörük, Zeybek, Çetni yahut Çetmi, Tahtacı, Kızılbaş vs. adlarla anılan) Türkmenlerden oluşmaktaydı.

Anadolu ve Rumeli’de kalan Türklüğün ağırlıklı grubu konar-göçer Türkmenlerdi. Ancak Osmanlı ve diğer Anadolu Türkmen beyliklerinin yerleşik ahalisi içinde, yerleşik hayata geçişler ve din değiştirmeler yoluyla Türkleşen bir büyük grup daha meydana gelmekteydi. Giderek Türkçe konuşan yerleşik halkın ve köylülüğün teşekkül ettiği bir “Türklük” ile esas olarak konar-göçerliği benimsemiş ve bu hayat tarzının varyantlarını yaşayan “Türkmenlik” arasında dikkate alınabilir bir etnik ayrışma ortaya çıktı.

Bu tarihsel oluşum içinde şekillenen Türklük hali, kent, kasaba ve köylerde yaşayıp Osmanlı kültürünün ve Anadolu tipi köylülüğün yoğurduğu bir *habitus* içinde varolup daha önceki etnik ve dinsel mensubiyetlerinden kopan, Türkleşen, insanların var ettiği bir etniklik durumudur. “Türkleşen” derken, sadece Türkî olmayıp da zaman içinde asimile olanlar değil, bunun yanısıra Yörük, Türkmen, Abdal gibi, yakın zamanlara kadar “asabiye” çeşitli Türkî gruplara mensup olup Türkleşenler de kast edilmektedir. “Türkleşmek”ten kasıt, insanların göçebe-hayvancı kültürel köklerinden koparak yerleşik, tarımcı veya zanaatçı (ve büyük ölçüde Sünni Müslüman) “Türkî” bir kültüre dahil olmalarıdır³. Bu değişim, bir kültürleşme (*acculturation*) ve kültürlenme (*culturation*) süreci içinde gerçekleşmiştir.

² Bunlar İran’ın Fars eyaletinde yaşayan Kaşkaylar ve Orta İran’da Kum ile Hemedan arasındaki bölgede yaşayan Halaçlardır.

³ Bu anlamda, Abdülkadir İnan’ın Gaziantep’in Elbeyli nahiyesine bağlı bir köyde işittikleri çok öğreticidir. 1934 yılında yöreye yaptığı gezide Gaziantep’le Nizip arasındaki Keferbostan köyünden İbîş Kâhyaoglu İnan’a şunları söyler: “Türkmen köylülerinin yanında oturursan aşiret isimlerini saymağa başlarlar, kimin nesi olduğunu, babasının nasıl döğüşüğünü, filan aşiretle nasıl kavga ettiğini söylerler. Biz ise aşiret ismi bilmeyiz. Biz Türküz, kan alıp vermemiz de yoktur, köyümüz yirmi, yirmibeş evden ibarettir. Düğünlerimiz de Türkmenlere benzer. Aşiretlerde kadın erkek beraber olur. Bizde böyle değildir, bilâkis bizde bir kızın elinden bile tutulamaz.

Türk-Türkmen ayrımı eski tarihlerde de Anadolu'nun etnik deseniyle uğraşanları meşgul etmiş bir konuydu. Bu konu Habil Adem'in Fraylıç ve Ravling'in Almanca raporlarından derlediği 1334 H. (1918) tarihli *Türkmen Aşiretleri* kitabında da ele alınmış ve Türk-Türkmen farklılığı burada şu ayırım noktalarına bağlanmıştı: 1) Türkmen aşiretleri Anadolu'nun ilk Türklerinden olup bunlardan bir kısmı Anadolu'yu yurt edinip Anadolu halkını oluşturmuştur. Ancak Türk'le Türkmen arasında birlik yoktur. Türkmenliğin esası olan göçebelik hiçbir zaman yerleşik Türklük için bir basamak olmamıştır. "Türk" denilenler ayrı bir değişim yolu izlerken, Türkmenler ayrı bir yoldan gitmiştir. Çünkü her ikisi de "ayrı bir hayat-ı medeniyenin tesirâtına tâbi" idiler. Bu nedenle Türk'le Türkmen arasında kültürel bir "mazilik veya mâ-ba'dlık [öncelik ve sonralık] aranamaz". 2) Türkmen'le Türk daima ayrı ayrı yaşamayı başarmışlardır. Gerçi Türkmenler arasında şehirlere göç edip şehirleşenler olmuştur ama bu durum ikincildir. Bazı özel durumlar dışında Türkmen aşiretlerinin Türkler arasında akrabalık ilişkilerinin kurulduğu veya şehre göç ettiği görülmemiştir. Türkmenler kendilerine özgü bir sahada "cevelân" etmişlerdir⁴.

Ancak bu etik ayırma bakarak, Osmanlı'nın Türkçe konuşan kentli ve köylü sınıflarının kendilerini etnik olarak "Türk" addettiklerini, yani bu objektif durumun (anadil üzerinden mensubiyet tarifinin) emik bir karşılığının olmadığını da belirtmek durumundayız. Zira Osmanlı seçkinleri için "Türklük" aidiyeti makbul bir durum değildir. Anadilleri Türkçe de olsa kültürel anlamda Osmanlı kozmopolitizminin karşısında "Türklük", bir tür "ötekiliği" temsil eder. Örneğin bu ötekileştirmenin izlerini Evliyâ Çelebi'de görmek mümkündür.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'de "Türk" kavramı ile kurduğu ilişki genel olarak bütün Osmanlı kroniklerinde rastladığımız kötücül anlamların tekrarı gibidir. Üstelik Evliyâ bu anlamsal tekrarı, gidip gördüğü ve gözlemediği olaylar üzerinden canlı bir biçimde betimler ve anlatımında Türk ve Türkmenlere ilişkin alaycı unsurlara yer verir. Osmanlı söyleminde "Türk" meselesine ilişkin genel yaklaşım, bu kavramın etnik göndermelerinden ziyade, onun kötücül anlamları, cahilliği, idraksizliği, köylülüğü, kentli olmamayı, basitliği ve göçerliği ifade eden anlamına ağırlık vermektedir⁵. Bu bakış açısı kısmen doğru olsa da,

---

Koroğlu destanını ve buna benzeyen diğer destanları da bilmezler. Başka köylere nazaran Keferbustanlılar so-fudurlar, rakı fiân da içmezler" (akt. Abdülkadir İnan, "Gaziantep Vilayetinde Elbeyliler", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 14).

⁴ Bkz. Fraylıç ve Ravling, *Türkmen Aşiretleri*, Osmanlıcaya çeviren Habil Adem (çevrimyazı Çiğdem Önal), Ankara, 2008: Aşına Kitaplar, ss. 27-29.

⁵ Mehmet Kalpaklı'nın ortaya koyduğu gibi Osmanlı seçkinleri kendilerini her türlü etnik ve toplumsal kimlikten bağımsız ve toplumun geri kalanından ("reaya" dan) uzak bir noktada tanımlıyorlardı. Bu onları fiilen olduğu kadar kültürel olarak ve zihnen de yönetici sınıfın bir parçası yapıyor ve onların, sanki bu doğal bir sonuçmuş gibi, yöneten ile yönetilen ("reaya") kimlikleri arasındaki keskin ayrımı teyit etmelerine imkân veriyordu. Bir yönüyle "Türk" kavramı bu bakımdan değer kazanmıştır. Bu çerçevede pek çok metinde *Türk-reaya* veya *Türkdinsiz*, *Türk-cahil* özdeşliğinin kurulduğu görülür. Örneğin Fakîrî şöyle yazmıştır: "*Nedir bildin mi sen âlemde*

kavramın etnik göndermelerini görmezden gelen bir yaklaşımı temsil eder. Oysa, biraz daha dikkatli bakıldığında, kavramın bu yönü apaçık görülebilmektedir. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi* de kavramın bu yönünü sergileyen sayısız örnekle doludur.

İkinci ciltte Yıldırım Bâyezîd'in saltanatı anlatılırken, sultanın yetmiş sancak yerini “Türk eşkıyasından ve kefere a’dâsından” fethettiğinden söz eder [II: 234b]. Burada “Türk” ile “Kefere” arasında kurulan koşutluk bir yana Türk’ü “eşkıyâ” olarak anmak, Osmanlı leksikolojisindeki “Türk” anlayışına tam tamına oturur⁶. Öte yandan tıpkı diğer Osmanlı kroniklerinde olduğu gibi, gayrimüslimler konuşurulurken onların Osmanlılardan “Türk” diye söz etmeleri, Evliyâ'nın dilinde de tekrarlanır. Örneğin Giritli Hristiyanlar Osmanlı korkularını aktarmak için *Seyahatnâme*'de “Vay biz bu Osmânlı kalyonun ve kızları ve atların bu şehirde görmemek gerek idik. Şimden gerü bu cezîre elden gitdi. Zîrâ kitâbımızda eyle yazar kim bu cezîre-i Girid'e Osmânlı kalyonu gele ve atları gele ve kızları gele ardı sıra Türk gelüp gemisine ve atlarına binüp kızlarıyla cimâ' edüp bu cezîrede mülk edinüp evlâd sahibi ola”⁷ diye konuşturulmaları bu durumu teyit eder (II: 268b). Zımnın bütün Osmanlı belgeleri, kendi diplomatikaları bakımından asla kabul etmedikleri “Türk” göndergesinin

Türk'ül Ola eğninde kürkü, başında börkül/ Ne mezheb bile, ne din, ne diyânet/ Yumaz yüüzün ne abdest ü tahâret”. Bunun gibi Hayretî'nin bir beyiti de Türk'e yüklenen benzer anlamlara tanıklık eder: “*Mahrem idinme kendine her Türk-tabî kim! Elbette almak olanın olmaz sadakati*” (Bu ve başka örnekler için bkz. Mehmet Kalpaklı, “Turk and Ottoman: A Brief Introduction to Their Images in the Ottoman Empire”, *Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present, Political and Civilisational Aspects*, haz. Mustafa Soykut, İstanbul, 2003: Isis Press, ss. 13-18).

6 “Türk” adına pejoratif anlamların yüklenmesine Osmanlı hegemonik söyleminde sıklıkla rastlanır: Örneğin *Na’îmâ Tarihî*'nde isyancı Celâlî önderlerinden biri olan Yusuf Paşa'dan “Yusuf Paşa nâm Türk-i bed-lîkâ idi” şeklinde bahsedilir. Bkz. Na’îmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na’îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)*, [I: 6] (Mehmet İpşirli yayımı, Ankara, 2007: Türk Tarih Kurumu, c. II, s. 329). Başka örnekler: “...leşker-i Osmâniyân'a mukâbele edecek mikdarı Türk ve Kürd ve Türkman vesâ'ir nâsdan cumû'-ı bî hesab cem edip Sivas altından kalkıp Sirdara karşı yürüdü...” Bkz. *Târih-i Na’îmâ* [II: 314] (Mehmet İpşirli yayımı, c. II, s. 550). “Silahdar mülâzım başısı Tekeli Ali bir galîz Türk-i sûtürg iken mülâzım başı olduğunu hazın etmezler idi...” *Târih-i Na’îmâ* [III: 12] (Mehmet İpşirli yayımı, c. II, s. 651). Osmanlı kronikleri Osmanlıların Türk ve Türkmenleri ezdiği seferleri, onları ötekileştirerek anmaktan geri durmazlar. Örneğin Ahmedî, 15. yüzyılın başında kaleme aldığı *İskendernâme*'sinde, Sultan Murad'ın Karamanoğullarıyla savaşını anlatırken, “düşmanı” yani Karamanoğullarının savaşçılarını şöyle tasvir eder: “*Etdi anıunla Karaman Şâhı ceng! Lîkin oldı yüüzi gözine teng/ Her yarıdan istedi 'avn ü meded/ Ol penâh oldı ana ki- oldur samed/ Her bahadur kim Tatar da var idi/ Kamu analeşker hem yâr idi/ Varsak u Turgud u Türük u Rûm u Şam/ Anın ile büleyidi anda tamâm (...)* [Gâzi Murad] *Düşmen ile eyledi şîrâne harb/ Cıdalar sındı, uşandı fig-i fîz/ Sanayıdın kobdi rûz-ı rütahâz/ Hem Tatar hem Türk olıan telef*” [66b: 7694-7702] (Ahmedî, *İskender-nâme* (İnceleme-Tıpkıbasım), İsmail Ünver yayımı, Ankara, 1983: Türk Tarih Kurumu Yayını).

7 Na’îmâ'da da benzer bir nakil vardır: “...ol cezîre [-i Girid] râhiblerinden bir kaç vâkîf-ı hikmet ve ehl-i basîret ruhbân Cezîremize Türk'ün atının ayağı basdığı bize iyi âlâmet değildir, sabîkâ Rodos'da ve Kıbrıs ve sâ'ir cezîrelerde misli sebki etmişdir” deyü fal eylediler...” *Târih-i Na’îmâ* [IV: 90] (Mehmet İpşirli yayımı, c. III, s. 1012)

gayrimüslim ağızından söylenmesine izin veren bir dille, bu ikiliği kendi zamanlarında da kurarlar⁸.

Evliyâ Çelebi Beğpazarı kasabasını tasvir ederken, kendince bir Türk tanımı yapar: "...Etrâk şehirlerinden olmağıla ekseriyyâ halkı Oğuz tâ'ifesidir. Ya'nî Türk kavmi demenin hüsn-i ta'bîridir..." [II: 367a]. Buradan "Oğuz" tâbirinin Osmanlı ulemasınca 17. yüzyılda da bilinip kullanıldığını anlıyor ve "Oğuz" söyleyişinin "Türk"e göre daha kibar bir ifade olduğunu çıkarıyoruz⁹.

Türk/Oğuz kavmi, Evliyâ'nın gözünde Müslümanlığı tartışmalı, rafizîliğe meyilli nitelikler gösterir. Bir gâzânın ardından Evliyâ Çelebi'ye şarap ikram eden kişileri Çelebi geri çevirince, bu kişiler ona "*Bire âdem, dînin aşkına ve Alî Murtaşâ aşkına içe şu şarâbı, bula sevâbı yeye kebâbı, bağışlaya babanı ervâhına sevâbı*" derler. Evliyâ, "*haramdır*" diye yine ikramı geri çevirir. Bunun üzerine ikramda bulunan gâzı kızar ve Evliyâ'ya: "*Kim bok yemiş kim bu şarâb harâmıdır. Bu şarâb gazâ mâludur. Gazâ mâluna harâm diyen şu esîrlerimiz gibi kâfir olurlar. Bu bizüm kanımız bahâsı mâlımız şarâbımız, helâl-i zülâl gazâ mâludur*" deyiverir. Evliyâ bunun üzerine sofrayı terk eder ve "*gördüm ki bir alay Oğuz ademler*" diyerek hem onları küçümser hem de onların bu sapkınlığını "Oğuzluklarıyla"¹⁰ ilişkilendirir. Bu gâzilerin Evliyâ'ya söylediği ilk sözler de onların Rafizî eğilimlerini (Evliyâ'nın söyleyişle "Kızılbaşlıklarını") de açık etmektedir [bkz. V: 146a].

Evliyâ Çelebi Gelibolu halkını tasvir ederken onların Osmanlı halkından olup Anadolu'dan Rumeli'ne ilk olarak geçen ve önceleri çeşitli diller konuşan insanların torunları olduğunu söyler. Bu bakımdan ona göre bu insanlar ne Çıtak'tır, ne Yörük'tür ne de Türk'tür¹¹ ("Etrâk" diyor) [V: 96a]. Aslında kast ettiği, bu insanların anadillerinin

⁸ Osmanlı kroniklerinde bu ikileme hali tekrar etmektedir. Örneğin *Na'imâ Tarih'i*'ne bakıldığında göze çarpan ifadelerde olduğu gibi: "...ve etrâfa dağılanları harbî küffâr tutup 'Bunlar ne Türk'e yarar, ne bize' deyü cümlesini kılıçdan geçirdi". Bkz. Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseynî fî Hulasati Ahbârü'l-Hâfikayn)*, [I: 88] (Mehmet İpşirli yayımı, Ankara, 2007: Türk Tarih Kurumu, c. I, s. 66). "...Atlı-başı Mikloş Tuvan bir yer gelip 'Tabur gitti, bize dahi imdâd gelmez barut ve cebehânemiz yok. Türkler güç ile kal'ayı aldıktan sonra bize emân vermezler. Hemen kal'ayı verip halâs olmak yeğdir' deyü meşveret ettikte..." Bkz. *Târih-i Na'imâ* [I: 234] (Mehmet İpşirli yayımı, c. I, s. 170-171).

⁹ *Seyahatnâme*'de ve başka eski metinlerde Oğuz deyişinin kullanımı, hem sıfat hem de isim değerleriyle Gülden Sağol tarafından incelenmiştir (bkz. "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*"nden Hareketle 'Oğuz' Kelimesi", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, haz. Nuran Tezcan ve Kadir Atlansoy, Gazi Magosa, 2002: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, ss. 209-229).

¹⁰ Oğuz kavramı burada hem "temiz kalpli, saf, içten" ve belki de "bön, cahil" anlamındadır (Sağol, "Evliya...", s. 211 ve 216) hem de (bana göre) etnik ve itikadî bir gönderme içermektedir.

¹¹ Görüleceği gibi Evliyâ'ya göre Türkçe konuşmak "Türk" olmaya yetmiyor. Türkçe bir imparatorluk dili olarak pek çok insan grubunun ortak dili olmakla birlikte, Osmanlı yüksek sınıflarının Türkleri ayırdetmesi için bir ölçüt olmaktan çok daha genel bir mahiyet arz etmekte, pek çok grubu ortaklaştıran bir kapsayıcılık göstermektedir. Evliyâ kendi konuştuğu ve yazdığı dilin Türkçe olduğunu pekâlâ biliyordu, ancak kendisini asla "Türk"

Türkçeleştiği, dinlerinin İslâmlaştığı ve bu yolla Osmanlı kimliğine asimile olduklarıdır. burada "Osmanlı halkından olmak", Evliyâ'nın dilinde ayrı bir kimlik olarak karşımıza çıkar. Kentliliği, Müslümanlığı ve anadili bakımından Türkçe konuşmayı işaret eden karma bir kategoridir. Bugün bizim "Türklük" biçiminde tasvir ettiğimiz kimliğin önemli bir parçası, geçmişteki bu hallerin birikiminden ve tarihsel gelişiminden başkası değildir.

Kendileri de Türkçe konuşup yazdıkları halde zamanlarının "Türklüğü" ile böylesine bir mesafe koyan Osmanlı seçkinlerinin bu tavrı, Türk milliyetçiliğinin yükselip bir kitle ideolojisi olarak topluma mal olacağı zamanlara kadar, Türkçe konuşan ve yukarıda Evliyâ'nın "Osmanlı halkından" diye tanımladığı tebaya da yayılmış bir tavidir¹². Bunun istisnası sadece konar-göçer Türkmenler ve bazı özel kimliklerdi. Türkmenler hem aidiyetle-riyle gurur duyuyor hem yerleşik Osmanlı düzeniyle çatışma halinde yaşıyor hem de Türkmenliklerini her vesileyle dile getirmekten geri kalmıyorlardı. Zira konar-göçerliğe özgü aşiret bağları her türlü başka tutunumun önünde geliyor ve hayat tarzının temelini teşkil eden iktisadî etkinlik biçimi yüzünden yerleşiklerle yaşanan çatışmalar bu kimliği berkitiyordu. Bugün "Türklük" dediğimiz ama yakın geçmişe kadar (Osmanlılık, Müslümanlık, Manavlık gibi) başka adlandırmalar ve tarihsel referanslar etrafında şekillenen kimlik bu biçimde konsolide olurken, Türkmenlik ve buna benzer kimlikler bu konsolidasyonun dışında biçimlendiler ya da başka bir deyişle geçmişten getirilen dirençli etnik kimlikler, içinde yaşayabildikleri uygun habitus'ları buldukça varlıklarını sürdürebildiler.

Bu ayrışmanın çoğunluk tarafında kendisini "Türk" olarak tanımlayanlar kalmış ve zaman içinde bu tanımlamaya devşirilme hızlanmış, sadece Türkîlerin değil başka etnik gruplardan olanların da Türkleşmesiyle "Türklük" Türkiye'deki en kalabalık aidiyet kategorisi haline gelmiş; bir ölçüde de bir tür "üst-kimlik" olarak kabul edilmiştir. Yerli yerleşik ve tarımcı halktan olup "Türkleşenler" in çeşitli adlarla anıldıklarına ve bu yolla ana aidiyet kategorisi "Türklük" olmakla birlikte yerel ve etnografik ikincil referansların da oluştuğunu gözlemlemekteyiz. Tamamen Sünni Müslüman olan bu grup içinde "Yerli", İç ve İç-batı Anadolu'da "Manav", Artvin'de "Pallık", Elazığ'da "Gakkoş", Erzurum'da "Dadaş" gibi

olarak sınıflandırmadığı da ortada!

¹² Şevket Süreyya Aydemir, I. Dünya Savaşı yıllarında doğu cephesinde çarpışırken yaşadığı şaşkınlığı şöyle anlatır (bkz. Ş. S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Ankara, 1959, ss. 113-14): "Bu askerler... hangi milletten olduklarını da bilmiyorlardı. "Biz hangi milletteniz?" deyince her kafadan bir ses çıktı. "Biz Türk değil miyiz?" deyince de hemen: "Etağfrullah!" diye karşılık verdiler. Türklüğü kabul etmiyorlardı. Halbuki biz Türktük. Bu ordu Türk ordusu idi ve Türklük için savaşıyorduk. Asırlarca süren maceralardan sonra son sığınağımız ancak bu Türklük olabilirdi. Fakat ne çare ki bu "biz Türk değil miyiz?" diye sorunca "etağfrullah" diye cevap verenlerin görüşüne göre Türk demek kızılbaş demektir. Kızılbaşlığın ise ne olduğunu bilmiyorlardı, ama, onu her halde kötü bir şey sayıyorlardı...".

adlandırmalara rastlanır. Daha çok kırsal yörelerde geçerli olan bu kullanımlar, çoğunlukla, ne olunmadığını anlatmak üzere, başka bir etnik gruba karşı kendilerini tanımlarken ortaya çıkar: Türkmen'e karşı Yerli, Yörük'e karşı Manav gibi. Bu kullanımlar, aynı zamanda, Anadolu'nun yerli halkı iken Türkleşmişliği yahut konar-göçer veya yarı göçebe iken, bu hatıraların tamamen unutulabileceği kadar geçmiş bir tarihte yerleşikleşmeyi çağrıştırmaktadır.

Türkmenler

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkmenlerin neredeyse tamamı ortodoks İslâm'ın dışında kalan inanç sistemleriyle ve tarikatlarla ilişkiliydi. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle, yerleşik hayata geçişlerle birlikte, Türkmenler yavaş yavaş Sünnileştiler ve bu süreç içinde aşiret kimliklerini de kaybederek Türkleşmeye başladılar. Bu süreç 19. yüzyıl içinde hızlandı. Özellikle II. Abdülhamid'in büyük Sünnileştirme kampanyası sürece ivme kazandırdı. Köken olarak konar-göçer hayat tarzını ve iktisadî olarak hayvancılık faaliyetini benimsemiş grupların ardılları olan ve kendilerini aşiret kimlikleriyle tanımlayan bu geniş grup, bugün tamamiyle yerleşik hayata geçmiştir. Yerleşikleşme süreci daha çok İç, Kuzeybatı, Güney-doğu ve İç-doğu Anadolu'da gerçekleşmiş olup, Ankara, Bolu, Kastamonu, Sinop, Zonguldak, Eskişehir, Çankırı, Çorum, Afyon, Uşak, Konya, Aksaray, Kırşehir, Kayseri, Maraş, Yozgat, Nevşehir, Niğde, Sivas, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Erzincan, Erzurum, Elazığ, Malatya, Adana, Osmaniye, Hatay, Gaziantep illeri Türkmen gruplarının yoğun olarak yerleşmiş olduğu yörelerdir. Bu illerde yaşayan Türkmenlerin hatırı sayılır bir nüfus, hâlâ eski heterodoks geleneklerini devam ettirmekte ve Alevi inancına bağlı olarak yaşamaktadır. Alevi Türkmenler İç, İç-doğu ve Kuzey Anadolu'ya, bilhassa Sivas, Tokat, Yozgat, Nevşehir, Çorum, Amasya, Malatya ve Erzincan yörelerine yayılmıştır. Ordu'da Nalcı, Tokat'ta Sıraç; ayrıca Elçi, Tahtacı, Çepni, Abdal, Kızıldeli, Talibi, Arapkirli; Ankara'nın doğu ilçeleri ve Kırıkkale'de Sirtırası gibi isimlendirmeleri vardır. Bulgaristan'dan göç yoluyla gelip Trakya'ya yerleşenlere ise Amuca denilmektedir. Türkiye'nin doğusunda ve Balıkesir'in Burhaniye ve Edremit ilçelerinde yaşayan Türkmen Alevilere doğrudan doğruya Türkmen adı verilmektedir. Daha önceleri Alevi inancına mensup oldukları halde 19. yüzyılın ikinci yarısındaki operasyonlarla yerleşik hayata geçen Çukurova ve Halep Türkmenleri bugün tamamen Sünnileşmiş durumdadır. Bu Türkmenler arasında, yerleşme tarihinin görece yakın olmasına bağlı olarak, eski aşiret bağlarının hatırası hâlâ yaşamakta ve kendilerini bu aidiyetlerle tanımlama tavrı sürmektedir. Çukurova'da Afşar, Farsak ve Bozdoğanlılar; Gaziantep'de Barak ve İlbeyliler bu Türkmen gruplarındandır. Çepnilerde de aşiret bağları halen çok güçlüdür.

Zaman zaman Kızılbaş olarak da anılan Alevi Türkmenler, kendilerine bazı yörelerde Aşiret (ya da Sıraçlar) veya Gavum (ya da Nalcılar) adını vermektedir. Bunun yanında Çepni, Adalı ve Üsküdarlı gibi isimlerle de anılırlar. Yayılım alanları en doğuda Divriği (Sivas) ve Gaziantep'in iki köyü olmak üzere, Batı ve Orta Anadolu'dur. Bilinen köy grupları Kars, Sivas, Yozgat, Tokat, Ordu, Çorum, Balıkesir, Manisa, İzmir ve Muğla'dadır. 1930'larda Balıkesir'de Alevi Türkmen olarak kaydedilen köylerden bazıları bugün Türkmen köyü değildir. Edremit (Balıkesir), Bergama, Tire (İzmir), Akhisar, Turgutlu (Manisa), Söke (Aydın), Şarkışla ve Gemerek (Sivas)'te halen hatırı sayılır miktarda Alevi Türkmen köyü bulunmaktadır. Bu köyler nispeten ulaşılması zor ve dağlık yörelerdedir. Nalçı Türkmenleri Ordu'da yoğunlaşmıştır; Sıraçlar ise Tokat'ın Artova, Turhal ve Zile ilçeleri ile Yozgat'ın Çekek ve Sorgun ilçelerinde yerleşiktir. Bazı yörelerde Adana Işıkları, Adalı Türkmenleri, Üsküdarlı, Arapkirli, Araplar gibi aşiret ayrımlarına dayalı emik isimlendirmelere de rastlanmaktadır.

Batı ve Orta Anadolu'da, aşiret yapısı çözülmüş olarak ve yerleşik biçimde yaşayan gruplarda da Afşar, Çepni, Bekdik, Hotamış gibi kabile adlarını öz-tanımlamada hâlâ kullanılmaktadır. Sıkı kimlik bağlarını koruyan önemli Türkmen gruplarına Emirdağ'da (Afyon), Akkışla'da (Kayseri), Gemerek'de (Sivas), Bekdik adıyla Konya Ereğli'de, Bor'da (Niğde), Kadınhanı ve Sarayönü'nde (Konya), Hotamış adıyla Karapınar ve Çumra'da (Konya) ve Yozgat merkez olmak üzere Kızılırmak yayı içinde rastlanmaktadır. Konya'nın kuzeyindeki bütün Türkmen grupları Harameyn, Karabağlı veya Tahtasız gruplarına mensuptur. En kalabalık grup, Kayseri ile Sivas arasındaki Uzun Yayla ile Kayseri'nin güneydoğu (Pınarbaşı, Tomarza ve Sarız), Maraş'ın ve Adana'nın kuzey ilçelerinde yaşayan Afşarlar'dır. Vakfıkebir'de (Trabzon) Çepniler'e rastlanır. Giresun ve Ordu'nun Türkmen asıllı halkı da muhtemelen Çepni'dir. Batı Çepniler'i Alevi, Trabzon'dakiler ise Sünnidir. Ancak grup kimliğinde bu mezhep ayrımının önemi yoktur.

Yörükler

Geçmişlerine bakıldığında Yörükler ile Türkmenlerin aynı hayat tarzına, yani konar-göçer hayvancı faaliyeti sürdürdükleri görülmektedir. Ancak aralarında zaman içinde bazı ayrımlar ortaya çıkmış ve Yörük-Türkmen ayrışması gerçekleşmiştir. Öncelikle Osmanlı devri öncesine giden bir Yörük-Türkmen ayrışmasının olmadığını söylemeliyiz. Yörüklük, Osmanlı devrinde ortaya çıkmış ve belirginleşmiş bir etnik kategoridir. Yörüklerle Türkmenler arasındaki ayrımları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- 1) Devlete tâbi oluşları bakımından Yörüklerin, Türkmenlere göre çok daha çabuk Sünnileştiklerini söyleyebiliriz. Bugün Türkmenler arasında büyük bir Alevi grubunun varlığını tespit edebildiğimiz halde Yörükler için bunu söyleyemeyiz.
- 2) Türkmenler arasında büyükbaş hayvancılık yapan haneler bulunduğu halde, Yörükler arasında büyükbaş hayvancılığa yönelmiş haneler ya da obalar bulunmaz. Yörükler, küçükbaş hayvancılık ile iştigal ederler. Bunun nedeni yaylak, güzlek ve kışlak biçimindeki otlatma alanlarının küçükbaş hayvancılığa müsait oluşudur. Oysa Türkmenler, zamanında Yörüklere göre çok daha geniş ve görece düz transhüman alanlarını kullandıkları için, büyükbaş hayvancılık da yapabilmekteydi.
- 3) Yörükler, deniz veya denize yakın ovalarla denizlerin ya da bu tür ovaların hemen önünde yükselen Alp sistemine mensup dağ silsileleri arasında transhüman yapma geleneğini sürdürmüşlerdir. Bu Akdeniz tipi konar-göçerlik olarak adlandırılan ve ilkçağlardan beri Alp sistemi üzerinde uygulanan bir göçebe-hayvancılık tipidir. Yörükler bu hayvancılık biçimine uyum sağlamış, özelleşmiş Türkmen grupları olarak tasnif edilebilir.
- 4) Dördüncü özelliğe bağlı olarak Yörükler, Türkmenlerin aksine Batı, İç-batı, güney ve İç-kuzey Anadolu'da bulunurlar. Bu bölgeler Türkiye'deki Alp sisteminin denize yakın sıradağlar ya da aralarında yüzleri denize dönük ovaların bulunduğu denize dik dağlar biçiminde şekillendiği bölgelerdir.

Kendilerine Yörük ve Adana'nın doğusunda Aydınlı diyen bu grup Batı Anadolu'dan Maraş'a kadar Toros dağları boyunca ve Muğla, Söke, Denizli, Manisa, Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Sakarya, Bilecik ve Hatay illerine yayılmıştır. Yakın zamanlara kadar konar-göçer ve yarı göçebe olarak yaşayan Yörükler, hızla yerleşikleşmektedir. Baba soyunun izlendiği kabile-sülale-aile hiyerarşisi egemendir. Dış atalık aşiret yoluyla kurulur. Anadolu'da, Türkmenlerden başka Yörüklerin de İç Asya'dan gelen Türkî kolu halen temsil eden gruplardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye'de, çoğunluğu Sünni olmakla birlikte, az sayıda da olsa Alevi Yörük mevcuttur. Varlıkları sadece Emirdağ (Afyon) ve Bozüyük'te (Bilecik) kaydedilmişlerdir. Ancak Toroslar üzerinde bir kaç yerde (örneğin Mut civarında) ve Yozgat merkezinde de buldukları iddia edilmektedir. H. Z. Koşay, 1930'larda Alaşehir'in (Manisa) Sazdere, Bahadır ve Kozluca köyleri ile Sarıgöl'de (Manisa) Alemşahlı köyünde Alevi Yörük grupları saptamıştır.

Tahtacılar

Tahtacıların çoğunluğu Alevidir. Kendilerine zaman zaman *Türkmen*, zaman zaman *Tahtacı* zaman zaman da *Kesim* İşçi ya da *Ağaçeri* diyen bu grup, Antalya, Mersin, Adana ve Maraş

illeri içinde kalan Toroslar'ın ormanlık kesimleri ile İzmir, Aydın, Manisa, Muğla, Denizli ve Isparta illerinde bulunmaktadır. M.Ş. Ülkütaşır'ın tahminine göre 1968'de yaklaşık 100.000 kişi idiler. *Çaylaklar* (Karaman Ovası, Finike, Mut ve Fethiye'de) ve *Aydımlılar* (Adana, Mersin, Antalya ve İzmir'de) olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar. Esasen orman ve ağaç işçiliği ile uğraştıklarından diğer Türkmen gruplarından ayrı bir etnik ünite haline gelmişlerdir. Alevi olmakla birlikte inanç sistemleri içinde, bilhassa ağaç kültürüne dayalı şamanik unsurlar önemli yer tuttuğundan, diğer Alevi Türkmen gruplarına göre Ortodoks İslâm'a biraz daha uzaktırlar. Sayıları gittikçe azalmakta olan Tahtacıları orman işçisi olarak Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki orman içlerinde çadırılı ya da geçici konutlarda yaşar halde bulmak mümkündür.

Abdallar

Abdal, *Abtal*, *Carcar* gibi adlarla anılan bu grup, *Teber*, *Tencili*, *Fakçılar* (Fakılar), *Begdili* gibi ikincil isimleri de kullanmaktadır. Batı ve Orta Anadolu'da Denizli, Eskişehir ve Bolu illerinden başlayarak doğuya doğru Ankara, Konya, Antalya, Adana, Gaziantep, Nevşehir, Kırşehir, Kayseri, Sivas, Tokat, Yozgat, Sinop ve Çorum'a kadar uzanan sahada yaşamaktadırlar. Grameri Türkçe olan, ama Andreas Tietze'nin Yeni Farsça, Kürtçe ve Çingenece sözcüklerden oluştuğunu saptadığı 86 kelimelik bir "gizli" dilleri vardır; bu dil içinde kökeni bilinmeyen bazı kelimelerin, Doğu Türkistan'da yaşayan Abdalların konuştuğu "gizli" dildeki kökeni bilinmeyen kelimelerle aynı olduğu saptanmıştır. Abdallar Alevi inancına mensup oldukları halde Alevi Türkmenlerce kendilerinden sayılmazlar. Kimi araştırmacılar Abdalların Çingene olduğunu ileri sürüyorlarsa da, Abdallar bunu kabul etmezler. Abdallar çalgıcılık, kalaycılık, çerçilik gibi genel olarak Çingenelerin geleneksel olarak yaptıkları işleri sürdürdüklerinden bu yakıştırmalara maruz kalmaktadır. Tarih boyunca bütün Türkmen aşiretlerinin kendilerine bağlı Abdalları olmuş, Abdallar bu aşiretlerin düğün ve eğlence tertipleme, eşya kalaylama gibi ikincil işlerini yürütmüşlerdir. Bugün Abdallar, Barak bölgesi gibi bazı yörelerde bu işleri sürdürseler de, yaşadıkları yerlerdeki kasaba ve kentlerde, tıpkı Çingeneler gibi, kendilerine ait mahalleler oluşturmuş olup hayatlarını buralarda idame ettirmektedirler.

İranîler

Türkiye'de Hint-Avrupa dil ailesinin İran dilleri grubuna mensup dilleri konuşan etnik gruplar içinde en kalabalık olanı ve Türkiye'de nüfus bakımından ikinci büyük etnik varlık Kürtlerdir. Kürtleri nüfus bakımından Zazalar takip etmektedir. Kürtler ve Zazalar arasında, sayıları Sünnîlere göre düşük olmakla birlikte Alevî ve Yezidî olanlar da vardır. Tarih içinde Alevî Kürtler, Yezidî Kürtler ve Alevî Zazalarla Sünnî olanlar arasında etnik bir sınır ortaya

çıkmiş ve bu grupların her biri birer etno-dinsel grup olarak ayrı ayrı kimlik kazanmış, aralarına çeşitli kültürel unsurlar ve tabularla bezenmiş etnik sınırlar inşa etmişlerdir.

Sünni Kürtler

Kürd, Kurd, Kırd, Kırmanc, Kurmanc gibi adlandırmaları olan bu grup, özellikle Hakkari, Van, Ağrı, Siirt, Bitlis, Muş, Mardin, Diyarbakır ve Urfa illeriyle, bu illere göre daha az yoğun olmak üzere Kars, Bingöl, Erzurum, Elazığ, Tunceli, Erzincan, Adıyaman, Malatya, Gaziantep, Maraş ve Hatay illerinde mukimdir. Ayrıca Adana merkezi ile bazı köylerinde, Mersin'de ve bazı çevre köylerinde, Antalya, Bursa, İzmir ve İstanbul kentlerinde yoğun bir Kürt nüfusu vardır. Çeşitli nedenlerle İç Anadolu'da Konya'nın Cihanbeyli ve Kulu ilçeleriyle, Ankara'nın Haymana ilçesinde ve daha az sayıda olmak üzere Çankırı, Sivas ve Tokat illerinde Kürt nüfus barınmaktadır.

Kürtler, tarihsel olarak Diyarbakır'ın kuzey ve doğu ilçelerinde, Bitlis'te, Siirt'te, Şırnak'ta, Van'ın güney ilçelerinde ve Hakkari'de yaşamaktaydı. Genellikle konar-göçer ve hayvancı aşiretler olarak örgütlenmişlerdi. Ancak tarih içinde nüfus artışına ve yeni transhüman alanları aramalarına bağlı olarak zaman içinde Urfa, Adıyaman, Gaziantep, Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş, Erzurum, Kars ve Ağrı'ya doğru yayıldılar. Ermeni tehcirinin ardından Ermenilerin boşalttığı köylere yerleşmek suretiyle bu illerde ve Van ve Bitlis'in kuzey ilçelerinde de varlıkları güçlendi. Büyük çoğunluğu konar-göçer ve hayvancı olsa da, yerleşik hayata geçmiş ve aşiret bağları bulunmayan Kürt çiftçiler de vardı. Özellikle Diyarbakır, Siirt, Bitlis ve Van'ın sarp dağlarının aralarında kalan bazı vadilerde bu hayat tarzını benimsemiş Kürt köyleri vardı. Cizre, Silvan, Hazro, Hani, Müküs, Hakkari gibi bazı kent ve kasabalarda yerleşik Kürt soylularının (mîrlerin) himaye ettiği yerleşik bir kültür mevcuttu. Bu yerleşik kültürü ekonomik ve askerî olarak destekleyen ve bu soyluların siyaseten özerk birer merkez halinde davranmasını sağlayanlar, bu köylülere büyük aşiretlerdi. Bu mîrler aynı zamanda hikmet sahibi tarikat şeyhlerinden ve Kürt coğrafyasında yerleşik medreselerden ideolojik destek alıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kürtler arasında da, tıpkı Türkmenler gibi, büyük ölçüde devlet zoru veya teşvikiyle yerleşikleme hızlandı. Bugün konar-göçer yaşayan Kürtler, genel Kürt nüfusu içinde ihmal edilebilecek düzeyde kalmıştır.

1965 nüfus sayımı, 2.219.547 kişinin anadili olarak, 1.753.161 kişinin de ikinci dil olarak Kürtçe konuştuğunu bildirmektedir. 1978 yılı için Martin van Bruinessen 7,5 milyon, Chailand ise 8,5 milyon rakamını vermektedir. 2000'lerin ilk on yılı itibariyle nüfus varlıkları 12 ilâ 15 milyon kişi arasında tahmin edilmektedir. Hakkari, Van ve Ağrı'da çiftçilik yapanlara genellikle *Kırmanc*, hayvancılıkla uğraşan yahut konar-göçer olanlara da Aşiret denmek-

tedir. Kırmancî (Kurmana/Kirmanca), İran dillerinden Kuzey Kürtçe grubunun bir lehçesidir. *Zimane Kurd* olarak da bilinir. Kırmancî'nin bir kolu olan Soranî, Silvan'da Şıhbızın Kürtleri arasında ve Siverek'te konuşulmaktadır. Haymana'daki Kürtler de Şıhbızın ve Rişvan aşiretlerine mensuptur. Sünnî Kürtler'in % 70'i Şafiidir. Urfa, Siirt ve Diyarbakır'da bir miktar Hanefî vardır. Bazı yörelerde Kadirî ve Nakşibendî tarikatları yaygındır. Şemdinli (Hakkari) Kürtlerinin % 90'ı Irak'ta yaşamış olan Şih Reşide Lolan'a bağlı Kadirîlendendir.

Alevî Kürtler

Kürt nüfusunun yaklaşık % 30'unun Alevi olduğu tahmin edilmektedir. Karlıova ve Kiğı (Bingöl) ilçeleri başta olmak üzere, Tunceli, Erzincan, Sivas, Yozgat, Elazığ, Malatya illeriyle, Maraş'ın Elbistan ve Pazarcık, Kayseri'nin Pınarbaşı, Sarız ve Tomarza, Çorum'un Alaca ve Merkez ilçelerinde yaşarlar. Ayrıca dağınık olarak Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kırşehir, Nevşehir, Samsun ve Tokat'ta da rastlanmaktadır. Sünnî Kürtler gibi Kırmancî konuşan Alevi Kürtler'de de Türkçe kullanım vardır.

Yezidî Kürtler

Kendilerini *Azidi*, *İzidi*, *İzedi*, *İzdi*; *Dasni*, *Dasni*, *Daseni* (çoğulu *Dawasin*, *Dawaseni*, *Dawasim*) gibi adlarla tanımlayan Yezidîler Arapça'da *Dasnaye*, Yeni Aramca'da pejoratif olarak *Çelkoye*, Türkçe'de yine pejoratif anlamlarda *Şeytanperest*, *Halta*, *Saçlı*, *Kürt*, *Sekizbıyıklı* gibi adlarla anılmaktadır. Schneider'e göre, 1984 itibariyle, Türkiye'de 20.000 Yezidî bulunmaktaydı. Guest'in 1987'de verdiği rakam 10.000'dir. Mardin'de 25, Urfa'da 24, Siirt'te 14, Diyarbakır'da 4, Gaziantep'de 4, Adıyaman'da 2 Yezidî köyü bulunmaktaydı. Ancak bunların pek çoğu bugün boşalmıştır. Kullandıkları dil Kırmancî'dir, dinsel törenlerin dili ise Arapça'dır. Yezidîlik, muhtemelen İslâm tarihinin başlangıcındaki Mu'tezile ve Hawaric hareketlerinden kaynaklanan, Alevî ve Nusayrî pratikleriyle bazı ortak özellikleri haiz olan ve Yahudi, Hristiyan ve İslâm öncesi pagan inanç öğeleri taşıyan eklektik bir inanç tarzı olarak tarif edilmektedir.

Sünnî Zazalar

Kendilerine *Zaza* veya Kiğı ile Mutki bölgelerinde *Dimili* diyen bu grup, güneyde Pütürge (Malatya), Karacadağ (Urfa) ve Derik (Mardin) hattından Çüngüş ve Çermik'e uzanan ovalık bölge ile Murat Suyu'nun kuzeyinde Bingöl'e, Solhan'a, Varto'ya ve Hınıs'a, merkezinde Palu ve Genç'e, güneyinde de Ergani, Lice, Baykan ve Mutki'ye uzanan geniş alanda yaşamaktadır. Anılan yerler Güneydoğu Toroslar'ın eteklerini ve platolarını kapsar. Aksaray

ilinde de 16 Zaza köyü vardır. 1965 sayımına göre Zazaca konuştuğunu beyan eden 150.644 kişiden 140.000'i Sünnî bölgelerdedir. 1960-70 Köy Envanter Etüdü sonuçlarına göre mevcut 619 Zaza köyünden 465'i Sünnî bölgelerde bulunmaktadır. *International Relations* 1977 Zazalar'ın sayısını 2 milyon olarak vermektedir. Sünnî Zazalar, İran'daki Gorani dili ile akraba olduğu saptanan İranî bir dil (*Zazaca, Zaza, Zazaki* veya *Dimlâ*) konuşurlar.

Alevî Zazalar

Bingöl Dağları'ndan başlayarak Malatya Ovası'na kadar Fırat Irmağı'nın sağ yakası ile Sivas'ın Zara, İmranlı, Kangal ve Divriği ilçelerinde, Erzincan Merkez ilçesinin kuzeydoğusunda (Merkez ve Tanyeli bucaklarında), Çayırılı ilçesinde (Merkez ve Başköy bucaklarında), Tercan civarında ve Diyarbakır'ın Hani ilçesinde Alevî Zaza köyleri bulunmaktadır. Sivas ve Tunceli bölgesinde Koçgiri, Çarekân ve Giniyan aşiretleri, Erzincan'da da Kureyşan aşireti yaygındır. 1965 Köy Envanter Etüdü'ne göre 619 Zaza köyünden 160'ı Alevî idi. Tunceli'deki köylerin 147'si Zaza, 214 tanesi ise Kürt köyü olarak tanımlanmıştır. Hozat'ta 35, Nazimiye'de 13, Ovacık'ta 53, Pülümür'de 46 Alevî Zaza köyü vardır. Alevî Zazalar da, Sünnî Zazalar gibi Zazaca konuşurlar. Ancak ibadetlerinde ve dinsel törenlerinde kullandıkları liturji dili Türkçe'dir. 1938 Dersim Olayları sonucunda, büyük oranda bugünkü Tunceli (Dersim) ve Bingöl illerinde yaşayan Alevî Zazalar arasından ciddi bir nüfus tehçire tâbi tutulmuş ve Türkiye'nin çeşitli yerlerine dağıtılmıştır. Sivas'ın bazı ilçelerinde, Malatya'da, Maraş'ın kuzey ilçelerinde ve Elazığ'da dağıtılan bu gruplardan küçük kümeler halen bulunmaktadır.

Güney Kafkasyalılar

Güney kafkasya halkları arasında bugünkü Türkiye topraklarının yerlisi olan (yakın zaman göçleriyle gelmeyen) tek etnik grup Lazlar'dır. Ayrıca az sayıda da olsa, Artvin'in bazı ilçelerinde yaşayan yerli Gürcüler de mevcuttur. Bu küçük gruba, ileride, "Göçle Gelenler" başlığı altında ele alınacak Gürcüler bahsinde değinilecektir.

Lazlar

Gürcüce'de *Çan* adıyla anılan Lazlar, kendilerine *Lazi* demektedir. 1945 nüfus sayımında 46.987 kişi, 1965 sayımında ise 26.007 kişi Lazca'yı anadili olarak konuştuğunu bildirmiştir. 1965 sayımında 59.101 kişi de ikinci dil olarak Lazca'yı kullandığını ifade etmiştir. Köy nüfuslarına göre 1975 yılında yaklaşık 90.000 Laz'ın Kuzeydoğu Anadolu'da, 25.000 kadarının da Batı bölgelerinde yaşadığı hesaplanmıştır. Feurstein'in 1983'de yaptığı hesaba göre Lazca

konuşanların sayısı 250.000'dir. Lazlar uç Kuzeydoğu Türkiye'nin (Doğu Karadeniz'in) yerli halklarındandır. Rize ve Artvin illerinin kıyı bölgelerinde (Pazar, Ardeşen, Fındıklı, Arhavi ve Hopa ilçelerinde) yoğunlurlar. Borçka ve Çamlıhemşin ilçelerinde de, daha az sayılarda olmakla birlikte, bulunmaktadırlar. Batı da bulunanlar, iç göçler yoluyla Düzce'nin Akçakoca ilçesi ile Düzce ovasında ve Bursa, İstanbul, Kocaeli, Sakarya ve Zonguldak illerinde toplanmışlardır. Konuştıkları dil, Güney Kafkas yahut *Kartveli* dillerinin *Zan* ya da *Kolçi* kolundan olup Mingrel diliyle aynı grupta ele alınmaktadır. Gürcüce ve Svan dili ile akrabadır. Türkiye'de yaşayan Lazlar Sünnî Müslüman ve Hanefîdirler. Gürcistan'da yaşayan az sayıda Lazın yanısıra, akrabaları olan Mingreller ise Ortodoks Hıristiyandır.

Kazım Koyuncu'nun Cenazesi

Diğer Hint-Avrupa Dilli Halklar

Hemşinliler

Doğu Karadeniz'in yerli halklarındandır. Kendilerine doğuda *Homşetsi*, Batıda *Hemşinli* adını veren bu topluluğa bölgedeki Lazlar *Armeni* demektedir. İki grup halindedir. Batı grubu (Baş Hemşin), Rize ili içinde Büyükdere, Ortaköy, Fırtına, Piskale ve Abiviçe dereleri boyundaki köylerde oturmaktadır. Doğu grubu, Artvin ilinde doğu sınırını Çoruh Irmağı'nın oluşturduğu, Hopa ve Kemalpaşa'ya (Sarp'a) doğru akan ırmak sistemleri üzerindeki köylerdedir. Ayrıca İstanbul, Ankara, İzmir, Sakarya ve Bolu'da hatırı sayılır bir Hemşinli nüfusu vardır. Doğu Hemşinlilerin anadili Ermenice ile akraba olan ve bu dilin diyalektleri ara-

sında sayılan bir dildir (Hemşince). Batı Hemşinlileri ise bu dili bilmezler ve anadili olarak Türkçe konuşurlar. Ancak Batı Hemşin bölgesindeki yer adlarında Ermeni diyalektlerinin ağırlığı halen görülmektedir. Batı grubu adillerinin Türkçe olması nedeniyle kendilerini etnik Türk sayarlar ve bölgedeki Lazların anadilinin Türkçeden başka bir dil olması nedeniyle, kendilerini Türk etnisitesinin bölgedeki temsilcisi addederler. 1975'teki köy nüfuslarına göre, Ermenice konuşan Hemşinlilerin sayısı 24.000, Türkçe konuşan Hemşinlilerin sayısı ise 10.000 kadardı. Doğu grubu Ermenice ve Türkçe, Batı grubu ise sadece Türkçe konuşmaktadır; bu bölgede Ermeni yer adları ve gelenekleri yaşamaktadır. Hemşinliler, Sünnî Müslüman ve Hanefidirler.

Rumca Konuşan Müslümanlar

Anadili Rumca olan yerli Müslüman halk, Doğu Karadeniz'de yaşamaktadır. Tamamen islâmlaşmakla birlikte, hâlâ adilleri olan Rumca'nın Pontus lehçesini konuşan köyler vardır. Bazı yerlerde de anadilinin Türkçeye dönüşmesine karşın, Rumca deyim, sözcük ve bazı yer adları dil içinde varlığını sürdürmektedir. *Turkos*, *Oflis* (Ofllu) adlarıyla da anılan Karadeniz bölgesindeki Rumca konuşan Müslümanların sayısı, 1965 sayımına göre, 4535 kişidir. Tonya (Trabzon) civarında 6 köy ile Of'un güneyinde Çaykara ve Köprübaşı bölgesinde Yukarı Solaklı ve Gürçay vadilerinde 14-15 kadar yerleşme tespit edilmiştir. Konuştukları dili Yunanca'dan ayırmak üzere, Türkçe'deki Rumca kelimesine eşdeğer olan *Romaika* sözcüğüyle tanımlarlar. Bu, Kapadokya Grekçesi'yle yakınlığı olan olan arkaik bir lehçedir. Hristiyan Yunanlıları, Oromeos adıyla kendilerinden ayırırlar. Kuvvetli Sünnî Müslümandırlar. Doğu Roma döneminde Anadolu'nun ve Karadeniz'in Hristiyan din adamı ihtiyacını karşılayan Of, bugün bu işlevini Müslüman din adamı yetiştirip Türkiye'nin çeşitli yerlerine ihraç ederek sürdürmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye sahilinde "Ofli hoca" tiplmesi etnografyaya yerleşmiştir.

Çingeneler

Türkçe'de *Çingene*, *Kıpti*, *Poşa*, *Mutrib/Motrib*, *Arabacı*, *Köçer*, *Esmer Vatandaş*, Kürtçe *Gâwândî* (*Gevende*), *Karaçi*, *Krişmal* gibi adlarla anılan bu topluluk *Rom*, *Roman*, *Gurbati*, *Garaci*, *Dum*, *Cuki*, *Mutrib/Mutrib/Midreb*, *Arabacı*, Kuzeydoğu ve İç Anadolu'da da *Poşa* gibi isimlerle tanımlanmaktadır. Hristiyan Çingeneler kendilerine *Balamaron* (=Rum Çingenesi) demekteler. Türkiye'deki Çingenelerin tamamı Müslümandır. 1960-1970 Köy Envanter Etüdüleri'nde sayıları, göçebe ve gezginci çingeneler karşılığında 10.633 kişi olarak verilmektedir. Kentlerin belirli mahallelerinde (İstanbul'da Kasımpaşa, Küçükbakkalköy, Sulukule; Üsküdar'da Selamsız; Edirne'de Kum Mahallesi gibi) getto tarzı bir yerleşim biçimleri vardır. Yakın zaman-

lara kadar büyük bölümü konar-göçer idi; fakat giderek yerleşmektedirler. Özellikle Marmara, Trakya ve Ege kentlerinde oluşmuş büyük Çingene mahalleleri vardır. Çingene nüfusunun yoğun olduğu bölgeler Trakya, Güney Marmara ve İstanbul civarıdır. Buralarda yaşayan

Çingenerler-Romanlar

Çingene nüfusunun bir bölümü Balkan göçleriyle Türkiye'ye girmiş gruplardır. Ancak yerli Çingene nüfusunun sayısı hiç de az değildir. Hakkari, Cizre, Mardin, Siirt çevresi ile Van ilinin güney bölümlerinde ve yerleşik olarak Ağrı'da bulunurlar. Artvin'de, Ankara'da ve Çankırı'da da ciddi bir Çingene kolonisi mevcuttur. Batı Çingenelerinin adilleri *Romani* diye isimlendirilen bir dil olmakla birlikte, bu grubun büyük bölümünün adili bugün Türkçe olmuştur. Çingenelerin

büyük bölümü, tarihten gelen dışlanmaya ve aşağılanmaya karşı kendi kimliklerini korumak ve toplum içinde saygın bir yer edinmek için Çingene adını reddederek kendilerine Roman demeye başlamışlardır.

Samî Dilleri Konuşan Müslümanlar

Sünnî Araplar

1965 nüfus sayımında 365.340 kişi ana dili olarak, 357.058 kişi de ikinci dili olarak Arapça konuştuğunu bildirmiştir. Anadilini Arapça şeklinde yazdıranların 179.309'u Sünnî Arap olarak bilinen bölgelerde yaşamaktadır. En kalabalık Sünnî Arap grupları Mardin (1965 sayımına göre 79.687), Urfa (51.090), Siirt (38.273) ve muhtemelen Hatay'dadır (Hatay'da 30.000 kadar). Daha küçük gruplar Muş (3.575), Bitlis (3.263), Diyarbakır (2.536) ve Gaziantep'tedir (885 kişi). İstanbul (2.843), Ankara (814) ve Van'da (557) bulunan Araplar'ın ait oldukları inanç grubu ise bilinmemektedir. Samî dilleri ailesinden olan Arapça'nın Kuzey Mezopotamya *Qıltu* lehçeler grubuna ait altı lehçe Mardin'de konuşulmaktadır. Ayrıca Diyarbakır, Kozluk-Sason ve Siirt lehçeleri de Türkiye'de geçerli olan lehçelerdir. Sünnî Müslüman olup Şafii ve Hanefi mezhepleri yaygındır. Sünnî Arapların Mardin, Hasankeyf, Siirt, Muş, Diyarbakır ve Bitlis gibi merkezlerde yerleşik olanları, İslâm'ın kuzeye doğru yayılması sırasında (8. yüzyılda) buralara gelip yerleşmiş ve kentlileşmiş gruplar olduğu kabul edilmektedir. Bunların dışında anadili Arapça olan ve Mardin'e bağlı Midyat ilçesinin batı-

daki köylerinde yaşayan ve Sünnî Müslüman olan Mahalmî'ler (ya da Mahallemlî'ler) vardır. Kimi araştırmacılar Mahalmî'lerin Arap yayılmasıyla gelen gruplardan olup belli aşiret mensubiyetiyle buraya yerleştikleri ve etnik olarak özelleştikleri kanısındadır. Bazıları ise onların Süryanî kökenli iken 16. yüzyıldan itibaren Müslümanlaşan bir grup olduğunu ileri sürmektedir. Urfa, Gaziantep ve Kilis illerinde yerleşik olanlar ise, büyük oranda konargöçer (Bedevî) Araplardan olup 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında yerleşik hayata geçmiş grupların ardıllarıdır.

Nusayrî (Alevî) Araplar

Nusayri, *Ansari* ve Adana bölgesinde *Arap Uşağı* yahut *Fellah* adlarıyla anılırlar. Kendilerine *Alawi* demektedirler. Ancak burada tanımlanan Alevîlik, Anadolu Alevîliğinden oldukça farklı olup, esasen Şîî mezhebinin batıdaki varyantlarından biri olarak gelişmiştir. Nusayrî Araplar Hatay, Adana ve Mersin illerinde yoğunlaşmışlardır. Hatay'da, Antakya ile özellikle Samandağ ilçesinin kıyı kesimleri ve Samandağ ile Amik Ovası arasında çok sayıda Nusayrî Arap yerleşmesi vardır. Ayrıca yine Hatay'ın Altınözü ve Kırıkhan ilçelerinde birkaç köy halinde bulunmaktadır. Bunlar üzerinde yaşadıkları coğrafyanın, yakın zaman göçleriyle buralara gelmemiş, yerli halkından sayılırlar. Bunların dışında, Mersin ve çevresinde yaşayan ve büyük çoğunluğu Alevî olan Araplar, Mısırlı İbrahim Paşa'nın Çukurova işgali sırasında şimdiki Suriye ve Ürdün'den getirilen ve *Fellah* denilen çiftçilerdir. Çukurova'daki Alevî Arapların bir kısmı da, yine Mısırlı İbrahim Paşa tarafından Halep'ten getirilerek yerleştirilmiştir. Çukurova'daki Arap nüfusu, Adana'nın güneyinde Yumurtalık'tan Mersin'e kadar uzanan bölgede oturmaktadırlar. Yine birçok Nusayrî, mevsimlik işçi olarak Hatay'dan Çukurova'ya gelerek çalışmaktadır. 1965 nüfus sayımında, Hatay'da Arapça konuşan ve çoğunluğu Nusayri olan 148.072 kişi, Adana'da 22.356 kişi, Mersin'de 9.430 kişi, Ankara, İstanbul ve diğer illerde 3000 kişi, toplam 183.000 kişi tespit edilmiştir. Arapların Alevîliği, yukarıda anıldığı gibi Türk ve Kürt Aleviliğinden farklıdır. Nusayrî terimi, tarikat önderi Muhammed Ibn-i Nusayr'a izafeten kullanılmaktadır. Grup kendisine *Alawî* demekle birlikte kendisini Türk ve Kürt Alevilerinden ayırır. Kendilerini öğretici açısından daha bilgili ve aydınlanmış sayarlar; diğer Alevî topluluklarına *ami* (=kör) derler. Diğer Alevîlerden en önemli akaidi ayrılıkları, kadınların dinsel toplantılarda yer almasının yasak oluşudur. Arapça'nın Suriye'deki Cebel-i Ansariye lehçeleriyle akraba olan Suriye/Lübnan lehçesini konuşmaktadırlar. Genç kuşak ise iki-dillidir (Türkçe ve Arapça).

2) Hristiyan Yerliler

Ermeniler

Kendilerini *Hai* (çoğulu *Haik*) olarak isimlendiren Ermeniler, bugün çoğunlukla İstanbul'da oturmaktadır. II. Mehmed'in İstanbul'u aldıktan sonra kendi tebası olan Ermenilerin Eçmiadzin'deki kadim patrikhaneye bağlarını kesmek için kurdurduğu ve Türkiye Ermenilerinin tümüyle bağlandığı Ermeni Patrikhanesi Kumkapı'dadır. 1915 Ermeni Tehciri'nden sonra İstanbul dışındaki Türkiye Ermeni nüfusu hemen hemen tamamiyle ortadan kalkmıştır. 1915 öncesinde Ermeniler yoğun olarak *vilâyat-ı sitte* denilen altı doğu vilâyetinde (Erzurum, Diyarbakir, Bitlis, Van, Harput ve Sivas'ta); Ankara, Kastamonu, Yozgat ve Kayseri'de; Trabzon, Giresun, Ordu ve Samsun'da; Bursa, Kütahya, Eskişehir, İzmit ve Adapazarı'nda;

İzmir ve çevresi ile Adana, Maraş ve Antep'te yaşıyorlardı. Buralarda Ermeni nüfus bugün hiç mertebesindedir. İstanbul'da da eskiden Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Samatya gibi semtlerdeki Ermeni nüfusu çok azalmıştır. 1978'e kadar Kayseri, Mardin (Derik dahil), Diyarbakır ve Antakya-Vakıflı ve İskenderun'da Ermeni Papazlıkları vardı. Kayseri

Hrant Dink'in Cenazesi

ri cemaati dağılmış olmakla birlikte 2000'li yıllarda buradaki kilise yeniden ibadete açılmıştır. Hatay'ın Samandağ ilçesinde 7 Ermeni köyü bulunmaktaydı. Ancak bugün Antakya yöresinde nüfus kaybetmemiş tek Ermeni köyü (Vakıflı) bulunmaktadır. Mutki'de (Bitlis) ise 4 köyün varlığı bilinmektedir. Köy Envanter Etüdüleri'ne göre Bingöl ve Elazığ'da birer Ermeni köyü vardır; ayrıca Azdavay (Kastamonu), Siirt ve Tunceli'de, ayrıca Diyarbakır merkezinde münferiden kaydedilmişlerdir. 1965 sayımında 33.094 kişi anadili, 23.288 kişi ikinci dil olarak (toplam 56.286) Ermenice konuştuğunu bildirmiştir. Aynı sayımın verilerine bakılırsa Gregoryen Hristiyanların sayısı 66.177'si kentlerde olmak üzere 69.526'dır. Çeşitli kaynaklar, Ermeniler'in sayısını 40.000 ile 80.000 arasında göstermektedir. 1965 sayımına göre, İstanbul'da 29.479, Kastamonu'da 849, Bolu'da 488, Hatay'da 376, Sinop'ta 228, Sivas'ta 217,

Amasya'da 216, Malatya'da 148, Diyarbakır'da 132 ve Yozgat'ta 118 kişi anadilini Ermenice olarak beyan etmişti. Tunceli'deki Ermeniler'in Alevileştikleri, Kars ve Siirt'tekilerin ise Sünileştiklerine dair bilgiler vardır. En son 1983'te Siirt'teki bir Ermeni köyü din değiştirerek Müslüman olmuştur. Ankara'da taşradan göç edenlerin oluşturduğu yaklaşık 1000 kişilik bir Gregoryen cemaati bulunmaktadır. Katolik Ermeniler İstanbul'da, Protestanlar ise küçük bir cemaat olarak Ankara'da yoğunur. Türkiye Ermenileri, Hint-Avrupa dil ailesinin *Satem* grubundan olan Ermenice'nin (*Hai Lezu*) Batı lehçelerini konuşmaktadır. Çoğunluğu Gregoryen (Apostolik), bir bölümü de Katolik ve Protestan olmak üzere üç Hristiyan cemaati halindedirler.

Rumlar

Türkçe'de *Rum*, *Yunanlı*, *Yunan* gibi isimlerle bilinen Rumlar kendilerine, Kıta Yunanlılarını anlatan *Ellinas* değil, ayırddedici olarak *Romios* ya da *Romeos* demektedirler. Rum tâbiri esasen bir etnik bağlılıktan ziyade Doğu Roma tâbiyetinde olmayı ve bu ilişki üzerinden İstanbul'daki İmparatorluk Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı olmayı kast eden bir terimdir. Tıpkı Osmanlı gibi geniş bir bağlılık seviyesini işaret eder. Ancak günümüzde bu kavramın anlatıldığı olgu daralarak, imparatorluğun resmî ve kilisenin kitap dilini konuşanları, yani Yunanca konuşan Hristiyanları kast eder hale gelmiş; Osmanlı döneminde konuştukları dilden mada sadece bu kiliseye bağlı müminlerin ifadesi olmuş; modern çağda da, onları Yunanistan'dakilerden ayırt edecek şekilde, Türkiye, Kafkasya, Karadeniz ülkeleri ve Kıbrıs'ta yaşayan ve Yunanca konuşan Ortodoks Hristiyanları kast edecek şekilde belirginleşmiştir. 1923-24 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne kadar İç, Batı ve Güney Anadolu ile Karadeniz kıyılarında yoğun bir Rum nüfusu mevcuttu. Mübadele'den önce Anadolu vilâyetlerinde 1 milyonun biraz üzerinde, İstanbul ve Trakya'da ise 500.000 kadar Rum ortodoks yaşıyordu. Özellikle İstanbul'da yoğunlardı. Mübadele'den sonra sadece İstanbul ile İmroz ve Bozcaada'daki Rum nüfus yerinde bırakıldı, geri kalanı göç ettirildi. 6-7 Eylül 1954 olayları, 1963 Kıbrıs olayları, 1964 kararnâmesi ve 1974 Kıbrıs harekâtı gibi olaylar sonucunda yerinde kalan bu nüfus da eridi. 1965 sayımında anadili Rumca olan 48.096 kişi, ikinci dil olarak Rumca konuşan 73.725 kişi kaydedilmiştir. Bugün Rumların sayısının 2.500-3.000 civarına düştüğü sanılıyor. İstanbul dışındaki en kalabalık grup, 1982'de 14.000 kişi oldukları saptanan Gökçeada (İmroz) ve Bozcaada (Tenedos) Rumlarıydı. Bugün bu adalarda da sayıları ancak yüzlerle ifade edilebilecek kadar Rum nüfus kalmıştır. Adaları İzmir takip etmekteydi. Ezici çoğunluğu Ortodoks olan Türkiyeli Rumlar arasında sayıları onlarla ifade edilen Katolik ve Protestan Rumlar da bulunmaktadır. Türkiye'de konuşulan Rumca, Hint-

Avrupa dillerinin Kentum bölümünden olan standart modern Yunanca'nın, Türkçe ödünç kelimelerle beslenmiş bölgesel bir versiyonudur.

6-7 Eylül 1955 Olayları

Ortodoks Süryanîler (Süryanî Kadimler) ve Nasturîler

Süryanî, Aramî, Asurî, Yakubî gibi adlarla anılan Süryanîler, kendilerine *Suryoyo* (çoğulu *Suryoye*) yahut *Suroyo* (çoğulu *Sureye*) demektedirler. Yoğun olarak, merkezi Midyat (Mardin) olmak üzere, Tur Abdin bölgesindeki 33 köyde ve kasabalarda yaşamaktaydılar. Bu bölgedeki nüfusları yaklaşık 15.000 idi. 12 Eylül 1980 askerî darbesinin ardından mevcut Süryanî nüfusunun Avrupa ülkelerine (ağırlıklı olarak Hollanda, Belçika, Avusturya, İsviçre, Almanya ve İsveç'e) kitlesel olarak göç ettiğini biliyoruz. Amerika'ya gidenler de vardır. Köylerde yaşayıp yurtdışına göç edemeyenler ise İstanbul'a veya yörelerindeki kent merkezlerine ve kasabalara taşınmıştır. Bugün bu nedenle Türkiye'deki Süryanî nüfusu Mardin ve Midyat merkezi ile, daha az sayıda olmak üzere Savur, Gercüş, İdil ve Nusaybin'de; büyük

çoğunluğu da İstanbul'da toplanmıştır. 1980'larda anayurtları olan Tur Abdin bölgesi ile İstanbul dışında, Türkiye'nin bazı yerlerinde küçük gruplar halinde Süryanî cemaatlerine rastlanmaktaydı. O yıllar itibariyle Ankara'da 150, Diyarbakır'da 1.000, Elazığ'da 100, Malatya'da 100 ve Adıyaman'da 350 kişilik Süryanî topluluğu belirlenmişti. Ancak bu nüfus da büyük ölçüde erimiştir. Örneğin bugün Adıyaman'da sadece bir Süryani ailesi yaşamaktadır. Köylerde az sayıda Süryanî kaldığı halde, 1990'lardan başlayarak Avrupa'da yaşayan Süryanîler arasında bir "geriye dönüş" hareketi başlamış ve bu hareket sonucunda bazı Süryanî aileleri köylerdeki evlerini onararak yeniden yerleşmeye girişmişlerdir. Bütün bunlara karşın Türkiye'deki bütün Süryanî nüfusunun 20.000'i geçme ihtimali oldukça düşüktür. İstanbul'daki cemaat Beyoğlu Kurtuluş Mahallesi, Kumkapı ve Samatya'da toplanmıştır. Samî dillerinin Yeni Aramca kolunun Doğu Aramcası bölümüne ait bir dil olan *Turoyo* dilini (Arapça *Torani*) konuşmaktadırlar. Liturji dili, *lišono ktobonoyo* (=kitap dili) olarak bilinen ve Batı türü bir yazı ile yazılan arkaik ve akademik bir dil olan Süryanice'dir (*Suroyo*), merkezi Mardin olan Batı Tur Abdin bölgesindeki halk *Qıltu* Arapçası, merkezi Midyat olan doğu Tur Abdin bölgesindeki halk ise Kürtçe konuşmaktadır. Yakubî Kilisesi (Süryanî Kadim Kilisesi), Yakob Baraday tarafından kurulan monofizist bir kilisedir; ancak Süryanî Kadim Kilisesi, Yakubî ve monofizist terimlerini kabul etmemektedir. Ortodoks Süryanîler'in bağlı olduğu Antakya Patrikliği, 1926 yılına kadar bulunduğu Mardin'deki Deyruzzaferan Manastırı'ndan çıkarılmış ve Şam'a taşınmak zorunda kalmıştır. 1882'de Osmanlı Hükümeti tarafından millet statüsüne kavuşturulan Ortodoks Süryanîler'in bu durumu Cumhuriyet döneminde kabul edilmemiştir. Ortodoks Süryanîlerin kendilerini, özellikle diğer Hristiyan Aramîler'den ayrı bir etnik varlık olarak algılamalarını sağlayan unsur, kullandıkları özgün liturjik dildir; ayrıca Tur Abdin'de yerli dil olan *Turoyo* da bu etnik farklılık algısını pekiştirir. Ancak Batı ve Doğu Süryanî Kiliseleri cemaatleri biçiminde ayrılmaya yol açan bu farklar, bugün bilhassa Avrupa ve Amerika'daki diaspora toplulukları eliyle yürütülen çağdaş milliyetçi bir hareket önderliğinde, bir "Asurî" kimliği içinde eritilmeye çalışılmaktadır. Söz konusu "Asurî" kimliğinin önemli parçalarından biri olan ve 5. yüzyıldan itibaren diyofizisit inanca mensubiyetleri nedeniyle Süryanî Kadim Kilisesi'nden ayrılarak kurulan farklı bir kilise etrafında kimliğini pekiştiren Nasturîler ise, 1923'e kadar Hakkari ilinin tamamı ve Van ilinin güney ilçeleri ile bugünkü Şırnak ilçesinin ilçelerinde (ağırlıklı olarak Beytüşşebap'ta) yaşıyorlardı. 1923 Nasturî İsyanı sonrasında bu grubun tamamı İran ve Irak'a yönelik biçimde tehciye uğramış veya göç etmek zorunda kalmışlardır. Ayrı bir diyofizit inancı taşıyan Doğu Süryanî Kilisesi'ne (Doğu Apostolik-Katolik Kilisesi de denilmektedir) bağlı kalan Nasturîler, 16. yüzyılda sadece üç kuşaklık bir süre için Roma Katolik Kilisesi ile birleşmiş ve sonra yeniden kendi bağımsız kiliselerine dönmüşlerdi. Nasturî grubu, bugün

yoğunlukla İran, Irak, ABD ve Kanada'ya yayılmış bir cemaat olarak San Francisco'da bulunan ve Mar Şimun denilen bir Patrikliğe bağlıdır.

Keldanîler

Keldanîler Yine Aramî asıllı olan bu topluluk, kilise ayırımına bağlı olarak ayrı bir etnik varlık haline gelmiştir. Doğu Süryanî Kilisesi adıyla anılan ayrı bir dinsel cemaati oluşturan Keldanîler, *Doğu Süryanîleri*, *Keldanî*, *Kaldeli*, *Asurî*, *Aysor* gibi adlarla bilinirler. Kendilerini *Kaldaya* (çoğulu *Kaldeye*), *Kaldanî*, *Asuru*, *Sura'i*, *Aturaya* (çoğulu *Aturaye*) adlarıyla tanımlarlar. Sayıları giderek azalmakla birlikte, Irak-Suriye sınır boyundaki ilçelerde yaşamaktadırlar. Şırnak'ın Merkez, İdil ve Silopi ilçelerinde az sayıda Keldanî'nin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca Midyat merkezinde, Mardin, Diyarbakir ve İstanbul kentlerinde cemaatleri vardır. İstanbul'da küçük bir grup Protestan Keldanî'nin yaşadığı bilinmektedir. Türkiye'deki son nüfus durumları hakkında kesin birşey bilinmemekle birlikte, Anschütz'ün araştırmasına göre¹³ Katolik ve Protestan Keldanîler'in toplam sayısı 7.000 kadardı. Bu sayının bugün sadece birkaç bin ile ifade edilebileceğini söylemek yanlış olmaz. Samî dil ailesinde yer alan Yeni Aramca'nın Doğu kolundan olan *Surit*, Keldanîler arasında en yaygın olarak konuşulan dildir. Liturjik dil, Batı Kilisesi'nde olduğu gibi Süryanicedir; ancak kullanılan yazı, farklı olarak, doğu tipi bir yazıdır. Doğu Süryanî Kilisesi'ne bağlı Keldanîler, sonuncusu 1830 yılında olan üç aşamalı bir süreç içinde Roma Kilisesi ile birleşmiştir. Diyarbakir'de olması gereken ama fiilen İstanbul'da yaşayan bir Başpiskoposlukları vardır. Patriklik ise Musul'dadır. Irak'da çok sayıda Keldanî yaşamaktadır. Keldanîler'e ortak bir kimlik veren özellik, öncelikle kullandıkları dildir. Ancak inanç farklılıkları, emik bakış açısından, bugün dinsel açıdan üçe ayrılmış görünen her bir Aramî toplumu için de büyük önem taşımaktadır. Keldanî Kilisesi, Nasturîleri ve Kadim Süryanî Kilisesi'ne bağlı olanları (Batı Süryanîleri) inkarcı (heretik) sayarken, diğerleri de Keldanî Kilisesi'nin bağlılarını aynı şekilde nitelemektedir.

Hristiyan Araplar

Melkit ("İmparatorcular") ve *Nasranî* ("İsacılar") adlarıyla da anılan bu grup kendini *Nasranî* olarak isimlendirmekte, Ortodoks olanları da kendilerine *Ta'ifat er-Rum el-ortodoks al-arabiya* ("Arap Ortodoks Rum topluluğu") demektedir. *Melkit* terimi, Aramca *malka* (=kral) sözcüğünden gelmektedir. Esas olarak Hatay ilinde Antakya kenti ve çevresinde (Göckenjan'a

¹³ H. Anschütz (1989), "Christliche Gruppen in der Türkei", P. A. Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, 1989: Dr. Ludwig Reichert Verlag, içinde ss. 454-472.

göre 1982 itibariyle 9.000 kişi) yoğunurlar. Bunun dışında İskenderun'da (2.000 kişi), Mersin'de (1.000 kişi), Samandağ kasabasında (2.500 kişi) ve Arsuz'da, Altınözüne bağlı Sarılar mahallesinde (3.000 kişi), Tokaçlı köyünde (1.230 kişi) ve 4-5 hane olarak Yayladağı kasabasında bulunurlar. Sarılar ve Tokaçlı tamamen Ortodoks Hristiyandır. Antakya, İskenderun ve Mersin'de ise Arap Katolik cemaati vardır. Bu cemaate bağlı başka ailelere Adana, Ankara ve İstanbul'da da rastlanmaktadır. Türkiye'deki varlıklarına ilişkin olarak verilen sayılar 2.000 ile 13.000 arasında değişmektedir. Resmî kayıtlarda Ortodoks cemaatinden ayrı olarak bildirilmiş bir Hristiyan Arap topluluğu gözükmemektedir. Kullandıkları dil Arapçanın Suriye yerleşik lehçesidir. 19. yüzyıldan beri liturji dili olarak Arapçayı kullanmaktadırlar. Katolik olanlar da liturjiyi Arapça yürütmektedir. Arap Ortodokslar, şu anda fiilen Şam'da bulunan Antakya Patrikliği'ne bağlıdır. Halen yine Melkitler olarak bilinen Katolik Araplar da, Lübnan'daki Ayn Traz'da bulunan Antakya Patrikliği'nin nüfuz alanındadır.

Levantenler

Levantenler, çoğunlukla İtalyan asıllı olup Osmanlı'nın klasik devirlerinden beri Doğu Avrupa limanlarında ticaret ve gemicilikle uğraşan insanlardı. Yüzyıllar boyunca İstanbul, İzmir, Mersin ve İskenderun gibi liman kentlerinde yaşamış ve buraların yerli unsurları haline gelmişlerdir. Sayıları az olmakla birlikte, Türkiye iktisadî hayatında önemli roller üstlenmişlerdi. Bazı aileler hâlâ bu rolü sürdürmektedir.

3) Yerli Museviler (Yahudiler)

Yahudi, Musevi, İbranî, (Sefaridim'ler için) *Ladino, Aşkenazim, Karait*, Kürtçe'de *Juhu* gibi isimlerle anılan Yahudî cemaati kendisine, geldikleri yerlere bağlı olarak, *Cud, Spanyoles*, (Aşkenazi'ler için) *Lehli, Karay, Kara'im, Banikara* gibi isimler vermektedir. 1965 sayımında 38.267 kişi olan Yahudi toplumu, başta İstanbul olmak üzere (Svanberg'in 1985'de verdiği sayıya göre 18.000 kişi), İzmir (Svanberg'e göre 1.600, Epstein'de 1.000 kişi), Ankara (Svanberg'de 40 aile, Epstein'de 100 kişi) ve Bursa (Svanberg'de 100 aile) gibi büyük şehirlerde toplanmıştır. Dağınık olarak Çanakkale (10 aile), Edirne (5 aile) ve muhtemelen Diyarbakır'da da Yahudi aileleri vardır. Ankara'daki cemaat oldukça azalmıştır. Türkiye Musevilerinin büyük bölümü, 15. yüzyılda İspanya Krallığı'ndan kovulup II. Bayezid tarafından himaye edilerek Osmanlı topraklarına yerleşmesine izin verilmiş cemaatin ardıllarıydı. Kanunî devrine kadar bu göçler peyderpey sürdü. Gelenler Osmanlılar tarafından İstanbul, İzmir ve Selânik gibi liman kentlerine yerleştirildiler ve bu kentlerde büyük Yahudi cemaatleri teşekkül etti. Selânik'in Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkmasının ardından Selânik Yahudileri Türkiye'ye göç ettiler. Bunların bir kısmı da ihtida ederek Müslüman

oldu. İhtida eden Selânik Yahudilerine bu yüzden, pejoratif bir anlam da yüklenerek *dönme* denilmektedir. 15. yüzyılda göç eden Yahudi tebaanın İspanya kökenli olmaları yüzünden Türkiye Yahudi cemaatindeki en yaygın dil Yahudi İspanyolcasıdır (Ladino). Yahudi cemaati, İstanbul’da Nişantaşı, Şişli ve Suadiye gibi semtlerde yoğunlaşmıştır; yaz aylarında ise çoğunluğu Adalar’a geçmektedir. 1930’lu yıllarda Trakya illerinde uygulanan Yahudi karşıtı olaylar yüzünden önce Trakya Yahudileri İstanbul’a göç etmek zorunda kalmışlardı. Bu hareket yüzünden Edirne, Kırklareli ve Çanakkale’de Yahudi nüfusu kalmadı. II. Dünya Savaşı sırasında uygulanan “varlık vergisi” de Türkiye cemaatini yıldırان uygulamalardan biri oldu. Bu olayların da etkisiyle 1948’de İsrail’in kurulmasından sonra Türkiye Yahudileri yavaş yavaş İsrail’e göç etmeye başlamış, 1965’ten beri bu göç hızlanmıştır. Örneğin Milas’taki büyük Yahudi kolonisi bu göçler yüzünden tamamen ortadan kalkmıştır. Doğu illerinde (Urfa, Siverek, Diyarbakır, Çermik, Nusaybin, Cizre, Başkale ve Yüksekova’da) yaşayan Yahudiler’in çoğu 1950’lerin başlarında İsrail’e göç etmiştir. Başkale’dekiler (Van) 1960-1967 yılları arasında İstanbul’a gelmiş, oradan İsrail’e geçmişlerdir. Kırım kökenli olan ve Tatarca konuşan Karaim Yahudileri Galata ve Arpacı Camii civarında oturmaktadır. Karaimler’in büyük kısmı bugün İsrail’dedir (34.000 kişi). Yahudi cemaatinin % 77’si Kastilya, Kuzey İspanya ve Portekiz’de 15. yüzyıl sonlarında konuşulan iki lehçeden gelen arkaik bir dil (*Yudo-İspanyolca* yahut *Ladino*) konuşmaktadır. Sadece % 8’i İbranca konuşan topluluğun ağırlıklı bir bölümü Batı dillerini ikinci dil olarak kullanmaktadır. Kırımlı Karaimler, yakın zamanlara kadar Kırım Tatarcası’nı kullanmaktaydı. Diyarbakır, Çermik, Siverek, Urfa, Nusaybin ve Cizre’de yaşamış olan Yahudiler, *Qıltu* Arapçası konuşmaktaydı. Mardin’dekilerin anadil olarak yerli Arap lehçesini, Başkale ve Yüksekova’dakilerin ise Yeni Aramca ya da Kürtçeyi konuştukları bilinmektedir. Türkiye Yahudi Cemaati, dinsel olarak bir Başhahamlık içinde örgütlenmiştir. Bugün en kalabalık Yahudi topluluğu İstanbul ve İzmir kentlerindedir.

“Göçle Gelenler”

18. yüzyılın ortalarından itibaren kuzeyden ve doğudan Rusya’nın baskısı altına giren Osmanlı İmparatorluğu, Rusya’nın güneye doğru ilerlemesine koşturarak toprak kaybetmeye başladığı gibi, Rus işgaline uğrayan bölgelerden kalkan nüfusu da kazanmaya başlamıştı. Bu süreç 19. yüzyılda hızlandı. Göçe ilk yönelen halklar Kafkasya ve Kırım’dan gelenlerdi. 19. yüzyıl içinde bunlara Romanya’nın, Sırbistan’ın ve Yunanistan’ın bağımsızlığı eklenince, buralarda yaşayan Müslüman halklar da göç yollarına düştüler. 20. yüzyılın başında Balkan Savaşları’nın yaşandığı trajedi, Yunanistan’ın kazandığı topraklardan, Arnavutluk, Makedonya, Karadağ ve Bulgaristan’dan çok sayıda Müslüman’ın geride kalan Osmanlı toprakla-

rına göçüne yol açtı. İmparatorluk sınırları daraldıkça, bu sınırların dışında kalan ve kendilerini Osmanlı ülkesiyle bir biçimde irtibatlandıran bütün Müslüman halklar göç eğilimi içine girmişti. Göçün en önemli nedeni, Osmanlıların kaybettikleri topraklarda kurulan ulus-devletlerin uyguladığı etnik temizlik politikalarıydı. Kendi arzusuyla ve politik nedenlerle göç edenlerin sayısı bu nedenle görece azdı. 20. yüzyılın başında, Mütareke döneminde ve İstiklâl Savaşı sırasında doğudan çok sayıda Azerî ve güney Kafkasyalı Müslüman Türkiye'ye sığınmıştır. Savaşın hemen sonrasında Türkiye'de yaşayan Ortodoks Rumlar anlaşma gereği göçe tâbi tutulurken, yerlerine Yunanistan ve Bulgaristan'dan gelenler yerleştirildi. 1930'larda Romanya ve Yugoslavya'dan kendi isteğiyle gelenler bu kervana katıldı. II. Dünya Savaşı'nın ardından, bu kez, savaş suçlarını kovuşturmak gerekçesiyle Sovyetler Birliği'nin uyguladığı baskıdan kaçabilenler Türkiye'ye geldiler. 1940'ların sonunda Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, Çin topraklarında yaşayan Türkîlerin bir kısmı Türkiye'ye göç etti. 1959'lerde Bulgaristan ile Türkiye arasında yapılan antlaşma gereğince Bulgaristan'dan bir grup göçmen daha geldi. 1960'larda Kıbrıs'tan kaçan küçük bir grup bunlara eklendi. 1980'lerin sonunda yine Bulgaristan göçleri ve küçük bir grubun Afganistan'dan Türkiye'ye göçü yaşandı. Bu göçler yüzünden Cumhuriyet Türkiye'sinin bir "göç" ülkesi olduğunu ve mevcut Türkiye nüfusunun yaklaşık üçte birinin bu göçler sonucunda oluştuğunu söyleyebiliriz.

1) Türkîler

Azeriler

Türkiye'de yaşayan Azeriler, tıpkı İran'da ve Azerbaycan'da olduğu gibi Caferî (Şîî) mezhebine mensuptur. Yoğun olarak Güney Kafkasya sınırındaki illerde oturan Azeriler, kendilerini Karabağlılar, Şirvanlılar gibi geldikleri yere bağlı bir ikincil adlandırmaya tabi tutarlar. Çoğunluğu Kars, Ardahan ve Iğdır illerindedir. Ayrıca Taşlıçay (Ağrı) ve Şenkaya'da (Erzurum) da Azeri köyleri mevcuttur. Amasya şehrinde 1928'de ve 1945'de Kazah bölgesinden gelen ve Kars'ın bazı köylerinde akrabaları bulunan *Şirvanlılar* vardır. İlk gelen Azeri göçmenleri Bursa ve Afyon'a kadar yayılmıştır. Kazah bölgesinden gelenler 1905-1908 yılları arasında, Kars'a yerleşenler 1918-1925 Ermenistan Mübadelesi ile, Seki'den Bursa'ya yerleşenler 1863'de gelmişlerdir. Hütteroch'un belirttiğine göre 5000 kadar İran Azerisi de Van'ın Başkale ve Muradiye ilçelerindeki boş sahalara yerleşmiştir. Azeri Türkçesi konuşan bu gruplar Caferî (Şîî)dir. Ancak daha önce gelerek Sünnileşen Azeriler de vardır. Bunlara genel bir isim olarak *Karabağlılar* da denilmektedir. Karabağlıların Afyon'un Emirdağ, Bolvadin, Şuhut, Çay ve Sultandağı ilçelerinde köyleri vardır. Yoğunluk Bolvadin ve Emirdağ

ilçelerindedir. Azerbaycan'dan ilk gelen göçmenler bunlardır. Büyük bir olasılıkla 1813'de Rus-İran Savaşı ve Gülistan Antlaşması vesilesiyle Anadolu'ya gelmiş olmalıdırlar. Bazıları kendilerini *Genceli* olarak tanımlarken çoğunluk kendine Karabağlı demektedir. Afyon bölgesindeki Azerilerin dil ve dince yerli Sünnü Türkmenler arasında asimile oldukları görülmektedir.

Ahıska (Mesket) ve Batum Türkleri

1918 yılını izleyen savaş yıllarında ve Kars, Gümrü ve Batum antlaşmalarını tâkiben bugünkü Gürcistan sınırları içinde yaşayan Ahıska (Mesket) Türklerinin bir kısmı ve Batum kentinde yaşayan az sayıda Türk, Türkiye'ye göç ederek Türkiye içinde çeşitli illere dağıldılar. Türkiye'deki bugünkü nüfusları 200.000 civarındadır. Müslüman ve Hanefidirler. Ahıskalılar, etnik bakımdan "Türk" olarak tanınırlar. Azerbaycan'da bu yüzden Azerî kimliğinden ayrı olarak "Türk" adıyla anılırlar. Konuştukları Türkçe, Erzurum'un kuzey ilçelerindeki ve Ardahan'daki ağızla hemen hemen aynıdır.

Karapapah ve Terekemeler

Yoğun olarak Kars'ın Çıldır ve Arpaçay ilçelerinde bulunurlar. Bunlar kendilerini Azerilerden ayırarak Türkmen olarak tanımlayan gruplardır. Ayrıca Kars Merkez ilçesi ile Selim ve Kağızman ilçelerinde de *Karapapah* ve *Terekeme* köyleri vardır. Aslen Azeri kökenli olmakla birlikte, kendilerin ayrı tanımlayan bu grubun Karapapah olarak anılanları Sünnî (Hanbelî)dir. *Terekeme* ise Şii (Caferî) olanlarına verilen addır. Terekemelerin Şiiliği, Aleviliğe bazı bakımlardan yakın bir Şiilik biçimidir. Dinsel ayrıma işaret eden tek rakam, Rusların 1883'de Kars için tespit ettiği 11.721 Sünnî ve 9.931 Şii sayısıdır. 1910 tarihli *Kavkazskiy Kalendar'a* göre 99 Karapapah köyünden 63'ü Kars bölgesinde, 29'u Ardahan'da ve 7'si Kağızman'dadır. Aşikoğlu'nun 1963'de verdiği bilgiye göre Kars'da 114 Karapapah köyü vardır. Barthold ve Wixman'ın *İslâm* Ansiklopedisi'ne yazdıkları maddede Kars ili nüfusunun % 15'inin Karapapah ve Terekeme olduğu bildirilmektedir. 1965 Köy Envanter Etüdü'ne bakılırsa sadece Çıldır ve Arpaçay'daki Karapapah ve Terekeme nüfusu 68.000'dir. İkinci bir Karapapah-Terekeme grubuna Muş'ta rastlanır. Muş'un bir köyü ile Bulanık kasabasında ve Sivas ile Zile'de (Tokat) Karapapahlar bulunmaktadır. Bu grup, Kars'ın 1877'de Rus işgaline uğramasıyla yöreyi terkedenlerdir. Ayrıca Pınarbaşı ve Sarız'da (Kayseri) iki Karapapah köyü kaydedilmiştir. Bu grubun Türkiye'deki varlığı, ilkin 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'nın akabinde Azerbaycan'ın Kazah-Şemseddin Hanlığı arazisindeki nüfusun bir kısmının Kars'a, bir kısmının da İran Azerbaycanı'na göç etmesiyle oluşmuştur. 1904'te 90-100 hane kadar Terekeme Kars'a gelmiş, sonra bunların bir bölümü Tutak ve Eleşkirt'e (Ağrı), bir

bölümü Adana'nın bir köyüne, geri kalanı Malazgirt yoluyla Sivas'ın üç köyüne gelerek yörelere yerleşmiştir. 1921'de Kars'a gelenler Gümrü Antlaşması ile mübadele edilenlerdir. Azeri grupları arasında, bir de, Artvin Köprübaşı mahallesi ile Ardanuç'un iki köyünde, Samsun ve Bursa Merkez'de, Tokat'ın Merkez İlçesi ile Niksar ve Turhal ilçelerinde yaşayan Karaçadrlı grubu vardır.

Uygurlar

Uygur ya da *Tarançı* adıyla anılan bu grup, 1921'den önce kendilerini geldikleri yörelerin adıyla, *Kaşkarlıg*, *Turpallug*, *Komullug* gibi yöresel isimlendirmelerle anıyorlardı. İlk grubu 1950'lerde Pakistan yoluyla, ikinci grubu ise 1968'de Afganistan yoluyla Sinkiang'dan (Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nden) Türkiye'ye gelen Uygurlar, İstanbul, İzmir ve Kayseri'de kentsel alanlarda yerleşmişlerdir. İstanbul'da 50 aile kadarı Sefaköy'deki Kazak mahallesinde, kalanı Örnektepe'de yaşamaktadır. En kalabalık grup Kayseri Yenimahalle'deki 100 ailelik gruptur. Konuştukları dil, Türk dillerinin Doğu Türk dilleri ailesinden olan Uygurca'dır. Sünnî Müslüman olup katı Hanefidirler.

Kırgızlar

1953'de Türkiye'ye gelen ilk grup, Ankara'nın Şereflikoçhisar ilçesinin Akıncıköy'ünde 12 hane, Konya'ya bağlı Cihanbeyli'de 4 hane, daha az sayıda olmak üzere Ankara ve Adana'da kaydedilmiştir. Son gelenler, sayıları 1100-1200 kişi kadar olmak üzere, Van'a bağlı Erçek'in Karagündüz köyüne ve Erciş'in Altındere Harası'na (bugünkü Ulupamir köyü) yerleşmiştir. Bu ikinci grup, Afganistan İç Savaşı nedeniyle *Wakhan* (Pamir) yöresinden Pakistan'a sığınan ve oradan, imzalanan bir anlaşma gereğince Türkiye'ye kabul edilenlerdir. Konuştuktan dil Türk dillerinin Merkez ya da Aral-Hazar grubundan olan Kırgızca'dır. Sünnî Müslüman, Hanefi olan Kırgızlar arasında, özellikle ata kültü biçiminde, şamanist pratiklerin kalıntılarına halen rastlanmaktadır.

Kazaklar

1952 yılında Sovyetler Birliği'nden gelerek önce Urfa'nın Ceylanpınar ilçesine, bu bölgenin koşullarına uyum gösteremeyince de çeşitli yörelere dağılan ilk grubun ardından ikinci grup, 1953 ile 1958 yılları arasında Altay bölgesinden, Tibet ve Keşmir yoluyla Türkiye'ye gelmiştir. Bunlar, Niğde, Kayseri, Konya ve Manisa illerine yerleştirildiler. Üçüncü grup Afganistan kökenli olup, 1982'de Afganistan İç Savaşı yüzünden Türkiye'ye gelen Özbek ve Kırgızlarla birlikte göç etmiştir. Bu son grup 70 hanedir. Kazak Türkleri Kültür Derneği'ne

göre 5000 kişi, Savanberg'e göre 700 hane kadar olan Kazaklar'ın % 60'ı (420 hane) İstanbul'da, 60 hane Salihli'nin (Manisa) Kurtuluş ve Altay mahallelerinde, 65 hane Ulukışla'nın (Niğde) Altay köyünde, 25-30 hane Konya'nın Altay mahallesinde, 15 hane Ankara'nın Aktepe mahallesinde, 10 hane Sultanhanı'nda (Aksaray), 10 hane İzmir Balçova'da bulunmaktadır. İstanbuldakilerin çoğunluğu Küçükçekmece, Zeytinburnu, 160 hane olarak Güneşsitesi (Kazakent), 25 hane olarak da Safraköy semtlerindedir. Verilen bu sayılar 1980 yılına aittir. Türk dillerinin Merkez ya da Aral-Hazar grubundan olan Kazak dilini konuşan Kazaklar, bazı şamanist pratikleri yaşatmakla birlikte Sünnî Müslüman, Hanefidirler.

Özbekler

Türkiye'ye iki grup halinde gelmişlerdir. İlk grup, 100 aile olarak, II. Dünya Savaşı sırasında önce Almanya'ya, oradan da Türkiye'ye gelenlerdir. Bu grubun üyeleri büyük ölçüde asimile olmuştur. İkinci grup, 1952'de Afganistan'dan göç eden kentli Özbeklerdir. İkinci göçmen grubu, daha çok Orta Asya kökenlilerle evlilik yapmayı tercih ettiğinden kökenlerine ilişkin vurguyu hâlâ korumaktadır. Bunlara bir üçüncü mülteci topluluğu olarak, 1982'de Afganistan'dan gelenleri de katabiliriz. Svanberg'e göre, 1980 yılı itibarıyla sayılan 330 hane kadardır. 1982'de gelen 4351 Afganistan göçmeninin çoğunluğu Özbek kökenli olmakla birlikte, sayılarına ilişkin bilgi yoktur. 280 hane İstanbul'da, 5-6 hane Ankara'da, 45-50 hane Adana'da ve bir kısmı da İzmir merkezi ile Urla'da yerleşiktir. Ayrıca üçyüz yıl önce Türkistan Tekkesi çevresinde kurulduğu söylenen ama bugün hakkında herhangi bir bilgi olmayan Tarsus yakınlarındaki üç Özbek köyünden söz edilmektedir. Ayrıca II. Abdülhamid zamanında İstanbul'da iki Özbek şeyhi tarafından kurulmuş bir Özbek Tekkesi bulunmaktadır. Türk dillerinin Doğu grubuna ait Özbekçe'yi konuşan bu grup Sünnî Müslüman, Hanefidir.

Özbek Tatarları

Özbek, Özbek-Tatar, Tatar olarak anılan bu grup Rusça'da *Sibirek Buharist*, Tatarca'da *Buharlık* olarak adlandırılmaktadır. 16. yüzyılda Buhara'dan Sibiry'a'daki Tobolsk'a göç eden iki Özbek seyyidinin ardılları olduklarını iddia etmektedirler. 1907 yılında 100 aile olarak Sibiry'a'daki yerlerini bırakarak Türkiye'ye geldiler. Sonradan bu gruba 30 aile daha eklendi. Bugün Cihanbeyli'nin (Konya) Böğrüdelik köyünde oturmaktadırlar. 1970'lerde köy halkının bir kısmı, çalışmak üzere, Cihanbeyli, Konya, Ankara ve 80 kadarı da Avrupa'ya gitmiştir. Özbekçe yerine, 18. yüzyılda intibak ettikleri, Batı Türk dilleri grubunun Ural alt grubuna ait Batı Sibiry'a Tatarcası'nı konuşmaktadırlar. Yüksek oranda içevlilik ve % 10 oranında çapraz ve paralel kuzen evliliği olan grup, kimliğini korumaktadır. Sünnî Müslüman, Hanefidirler.

Kırım Tatarları ve Kırım Türkleri

1771'de Rusya'nın Kırım'ı istila etmesini izleyen 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nu izleyen dönemde Kırım'da yaşayan Müslüman Tatarlar Kırım'ı terk etmeye başladılar. Bu süreçte göç edenlerin varış yeri henüz Osmanlı toprağı olan Tuna deltası (Dobruca) ile Bulgaristan topraklarıydı. 1774-1783 döneminde Kırım'ı ilk terk eden grubun 300.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. 1783'te Kırım'ın bir Rus vilâyeti olduğu ilan edilince ikinci göç dalgası başladı. 1783-1800 yılları arasında göç edenlerin sayısı 300.000 kişiye ulaştı. Kırım Savaşı'nın ardından, 1854-1860 yılları arasında Rus hükûmeti 100.000 kişiyi daha Kırım'dan sürdü. 1860'da bu politikaya son verilmesine rağmen göçler durmadı ve 1860-1893 yılları arasında yaklaşık olarak 165.000 kişi daha göç yollarına düştü. 20. yüzyılın başına gelindiğinde Kırım'ı terk edenlerin sayısı neredeyse 1 milyon kişiye ulaşmıştı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları yüzünden bu nüfus kalan Türkiye topraklarına yöneldi. 1930'lar ve 40'larda da bu göç sürdü. Bu nedenle bugün Dobruca'da çok az sayıda Kırım Tatarı ve Türk kalmıştır. Bugün oradaki toplam sayıları 55.000 kadardır. Kendilerine Türkiye'de bugün genellikle *Kırım Türkleri* diyen bu topluluk, aralarında, Kırım yarımadasının kıyı ve merkez bölgelerinden olanlar için *şâhâr hâm taw halkı* veya *Yalıboyu Tatarı*, kuzey, batı ve doğu bölgelerinden olanlar için *çöl halkı* biçiminde bir ayırım yapmaktadır. 1774'ten başlayan ve yüzelli yıllık bir göç süreciyle Anadolu'ya peyderpey gelen Kırım Tatarları ve Kırım Türkleri, bu süre içinde büyük ölçüde asimile olmalarına karşın, Anadolu'daki en kalabalık göçmen topluluklarından birisidir. Eskişehir'de 36, Ankara Polatlı'da 3, Adana'da 3, Çorum'da 1 Tatar köyü vardır. Ayrıca Eskişehir kent merkezinde yoğun olmak üzere birçok Batı ve Orta Anadolu kentinde yaşamaktadırlar. Anadolu'da görece uzun süre öncesinden başlayan varlıkları nedeniyle, bu süre zarfında, özellikle dışevlilik yoluyla, diğer topluluklarla epeyce karışmışlardır. Yalıboyu Tatarları, Osmanlı şivesine çok yakın bir şive konuştuklarından, dilleri kolaylıkla Anadolu biçimlerine dönüşmüştür. Tatarlar, kurdukları kültür merkezleri ve demekler yoluyla varlıklarının altını çizmeye çalışmakla birlikte, etnik kimlikleriyle sadece nostaljik ve romantik bir bağ kurabilmektedirler. Kırım'dan gelen Tatarlar, üç ayrı lehçe konuşmaktadır. Kıyılarından gelenler (Yalıboyu Tatarları) Türk dillerinin Güneybatı (Oğuz) grubundan olan Kırım Osmanlıcası'nı, Bahçesaray çevresinden gelenler Batı (Kıpçak) grubundan olan Türkçesi'ni ve bozkır bölgelerinden gelenler yine Batı grubundan olan Kırım Tatarcası'nı konuşmaktaydı. Sünnî Müslüman, Hanefîdirler.

Nogay Tatarları

Anadolu'ya göçlerinin başlangıç tarihi, Kırım Tatarları ile birlikte 1783'e kadar uzanan Nogaylar, *Ak Nogay* ve *Kara Nogay* olmak üzere iki ana gruptur. Şereflikoçhisar'da (Ankara) 3,

İslahiye'de (Gaziantep) 1, Akşehir'de (Konya) 1, Kulu'da (Konya) 4, Yıldızeli'nde (Sivas) 1 ve Turhal'da (Tokat) 1 Nogay Köyü vardır. İlk göçler sırasında Ceyhan'da (Adana) kurulmuş olan çok sayıda Nogay köyü hakkında bugün fazlaca bilgi yoktur. Konya'daki Nogaylar *Cemboyluk (Cambuluk)* ve *Cetsan (Yedisan)* olmak üzere iki kabileye mensuptur. Türkiye'deki Nogaylar, geleneklerinde kabileler arası dışevlilik geleneği bulunmasına karşın, topluluk içi evliliği seçmektedir. Arasına görülen dışevliliklerde, genellikle Kazak, Kırgız ve Özbek eşler seçilmektedir. Dilleri Türk dillerinin Aral-Hazar (Merkez) grubundan Nogayca'dır. *Ak Nogay*, *Kara Nogay* ve *Orta Nogay* olmak üzere üç lehçeleri vardır. Kuzey Kırım'dan gelen Nogaylar'ın dili, Kuzey ve Güney Kırım Türkçesi içinde erime eğiliminde olmuştur. Sünnî Müslüman, Hanefi'dirler.

Kazan (Volga) Tatarları ve Başkırtlar

Bu topluluklara mensup grup, genellikle *Rus Duması*'nın kapatılması, 1917 Ekim Devrimi ve sonrasındaki olaylar gibi siyasal ve entelektüel nedenlerle Türkiye'ye iltica eden yahut ticarî nedenlerle Türkiye'ye yerleşen az sayıda aileden ibarettir. Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Sadri maksudi Arsal gibi ünlü şahsiyetler bu topluluklardandır. Bugün bu ailelerin ardılları, tamamen asimile olmuş haldedir ve ailelerinin geçmişiyle kurdukları bağ, tamamen romantik düzeydedir.

Balkar ve Karaçaylar

Balkarlar (Bolkarlar, Malkarlar, Malkarlı) ve *Karaçaylar*, Kuzey Kafkasya'nın Rus işgaline uğramasına bağlı olarak Türkiye'ye göç eden gruplardandır. İkinci bir grup, 1944-1958 yılları arasında gelmiştir. İki etnik topluluk da ortak bir tarihsel geçmişi paylaşmakta olsa da aralarında bir sınır mevcuttur. Karaçayların sayısı Balkarlara göre daha fazladır. Balkarlar, Kafkasya'da iken bir Çerkes kabilesi olan Kabardaylar'la maddi kültür ve feodal yapı açısından kültürleşme içindeydiler. İ. Aydemir, 1973-1975 yılları arasında yaptığı saha çalışmasında, Sarayönü ve Başhöyük'te (Konya) 2000, Eskişehir ilinde 1081, Erbaa'da (Tokat) 651, İstanbul ilinde 120 ve Kayseri ilinde 65 Karaçay ve Balkar olduğunu tespit etmiştir. Afyon'un İncehisar ilçesi ve 2 köyü de Karaçay ve Balkarlar'la meskundur. Türk dillerinin Batı (Kıpçak) grubunun Karadeniz-Hazar alt grubundan olan ve Oset, Kabarday, Çeçen ve Abaza gibi İran ve Çerkes dillerinden etkilenmiş bulunan *Tawlu* ağızlarını konuşmaktadırlar. Sünnî Müslüman, Hanefi'dirler.

Kumuklar

1861-1864 yılları arasında Dağıstan'daki Borgan Yurt'u terk ederek Samsun yoluyla Tokat'a gelmişlerdir. Şu anda büyük bölümü Tokat'ın Şenyurt mahallesinde ve Tokat'ın bir köyünde yaşamaktadır. Sivas ilinde ve Yalova'da da Kumuk aileleri vardır. Kumukça, Türk dillerinin Batı (Kıpçak) grubunun Karadeniz-Hazar alt grubuna ait bir dildir. Çoğunluğu Sünnî Müslüman, Hanefi olmakla birlikte, Yalova'daki bir grup Nakşibendî tarikatının etkisiyle Şafii'dir.

Bulgaristan kökenli Türk Dilli Göçmenler

Muhacir (Mahacır/muhacır), Göçmen, Bulgar muhaciri gibi adlarla Türkiye'deki diğer topluluklardan ayrılan bu büyük grup, 1877/78'de başlayan ve 1980'lerin ikinci yarısına kadar devam eden bir göç süreciyle Batı Anadolu ve Trakya'da yoğunlaşmıştır. Aralarında az sayıda Tatar, yine söz dizimi ve söz dağarcığı bakımından Slavlaşmış bir Oğuz lehçesi konuşan az sayıda Hristiyan Gagavuz (*Sorguç/Surguç*) da bulunmaktadır. Gagavuzlar'ın Edirne ve civarına yerleştiği bildirilmiştir. Dobruca'dan gelenlere Deliorman Türkleri tarafından *Gacallar* denilmektedir. Dobrucalılar, kendilerine *Tahtakülâh* demektedir. Özellikle Gerlova Türkleri'ne, genel olarak da bütün köylü Türklere, pejoratif anlamda, Çitak/Çıtak adı verilmektedir. Sumen ve Razgradlı Bulgarlar, Bütün Türklere *Gacal* yahut *Çitak* demekteydiler. Çoğunluğu Sünnî Müslüman olmakla birlikte, aralarında Alevî ve Bektaşî olanlar da vardır. Alevî ve Bektaşî göçmenler *Amuca* adıyla anılırlar. Balkan Savaşları'nın ardından Bulgaristan'ı terkeden *Amucalar*'ın çoğunluğu, 24 köy halinde, Kırklareli'ne yerleşmiştir. Bu gruba Hayrabolu ve Tekirdağ'a kadar yayılan sahada da rastlanır; bu topluluğa buralarda Kızılbaş da denilmektedir. Dağılımlarına bakıldığında yarıya yakın göçmenin Marmara bölgesinde toplandığı görülmektedir. Bunu İç Anadolu ve Ege bölgeleri takip etmektedir.

Diğer Balkan Ülkelerinden Gelen Türk Dilli Göçmenler

Bulgaristan dışındaki ülkelerden gelen Türk dilli göçmenler, genellikle Makedonya, Sırbistan, Dobruca ve Batı Trakya kökenlidir. Kosova ve Makedonya bölgelerinden gelenlerin bir kısmı *Çitak* adıyla bilinir. Makedonya'da özellikle Kalkandelen bölgesinde önemli bir Türk nüfusu vardır ve Türkiye'de buradan gelen Türk ve Arnavutlar mevcuttur. Strumica'dan gelenler, Slav kökenli olmakla birlikte, dilleri Türkçedir ve Bektaşî tarikatına mensupturlar. Romanya Dobrucası'ndan göç eden Türkçe konuşan göçmenler, 1934-1939 yılları arasında, Romanya ile Bulgaristan arasında tartışmalı olan bir bölgenin boşaltılması sonucunda geldiler. 77.800 kişi olan bu topluluğun çoğunluğu Sünnî idi ama aralarında Alevilerin ve

Hristiyan Gagavuzlar'ın bulunması muhtemeldir. Bu grup, yoğun olarak Edirne ve civarına yerleşmiştir. 1923 Mübadelesi ile Yunanistan'dan ve Yugoslavya'dan gelen Yörükler ise, Trakya ve Güneybatı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Makedonya, Romanya ve Yunanistan'dan gelen Türklerin birçoğu çift dillidir (*bilingual*).

2) Slav Kökenli ve Diğer Doğu Avrupalı Gruplar

Balkanlardan Gelen Slav Kökenli Gruplar

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan başlayarak Türkiye'ye göç eden Slav dili konuşan Müslümanlar, Türkiye'nin çeşitli yörelerine yerleşmişlerdir. Cumhuriyet öncesinde göç edenlerin sayısını tam olarak bilemiyoruz. Buna karşılık tutulan kayıtlardan çıkan toplu sayılara göre, 1923-1960 yılları arasında Balkanlar'dan Türkiye'ye giriş yapan göçmen ve mülteci sayısı 1.204.205 kişidir. Göçmen kayıtları etnik ve dinsel ayrımlar göz önüne alınarak tutulmadığından bu göçmenlerin mensubiyetlerini bilemiyoruz. Bunların % 56,7'si Marmara, % 21,3'ü Ege ve % 11,71'si İç Anadolu'ya yerleşmiştir. Bu grupların içinde Bulgaristan ve Yunanistan'dan gelen Pomaklar, eski Yugoslavya'dan gelen Boşnaklar ve Hersekli Müslümanlar, yine eski Yugoslavya ve Yunanistan'dan gelen Makedon Müslümanları bulunmaktadır.

Pomaklar

Pomaklar, 17. yüzyılda İslâm'ı kabul eden Slavlardır. Esas olarak Bulgaristan sınırları içinde bulunmalarına karşılık, Plevne Savaşı sonrasında Rodoplar'ın güney eteklerine de yerleşerek Yunanistan'a geçen Pomaklar olmuştur. Bunlar 1885'den itibaren Türkiye'ye mülteci olarak gelmeye başlamışlardı. Bazı yazarların Türk kökenli olduklarını iddia etmelerine karşılık, yerli Türkler Pomakları Türk kabul etmez. Buna mukabil, Hristiyan Bulgarlar tarafından "Türk" olarak anılırlar. 1965 nüfus sayımında 23.138 kişi anadilini Pomakça olarak bildirmiş, 27.010 kişi de Pomakça'yı ikinci dili olarak kaydettirmiştir. İstanbul'un bir köyünde Pomak ailelerin tamamı hâlâ Pomakça konuşmaktadır.

Bulgarlar

1965 nüfus sayımının verilerine göre 4.088 kişinin anadili de Bulgarca idi. Barrett'in 1982'de kaydettiğine göre Türkiye'de 3.200 kadar Hristiyan Bulgar vardır ve bunlar Osmanlı devrinin kalıntısıdır. Aynı sayıma göre 47.092 kişinin konuştuğu ikinci dil Bulgarca idi. Yalnız Bulgarca için ikinci dil kayıtlarının son dönemde göç eden Türklere ait olması muhtemeldir.

Boşnaklar ve Sırpça-Hırvatça Konuşan Diğer Gruplar

1965 nüfus sayımındaki verilere göre 17.627 kişi anadili, 37.237 kişi ikinci dil olarak Boşnakça; 45 kişi anadili, 1.264 kişi ikinci dil olarak Hırvatça; 6599 kişi anadili, 59.578 kişi ikinci dil olarak Sırpça konuştuğunu beyan etmiştir. Kimi zaman Sırp-Hırvatlarca Potur olarak adlandırılan Boşnaklar ve Hersekli Müslümanlar, Sırp-Hırvat dili konuşmalarına karşın, çoğunluğu kendisini Sırp-Hırvat olarak bildirmekten kaçınmaktadır. Burada din temelinde bir etnik ayrımın varlığı ve keskinliği görülmektedir. Tarihsel nedenlerle eski Yugoslavya'da yaşayan ve Sırp-Hırvatça konuşan Müslüman halk Boşnak, Ortodoks olanlar Sırp, Katolik olanlar ise Hırvat kimliğini taşırlar. Ancak Müslüman olup da kendisini Boşnak olarak tanımlamayan, daha doğrusu Bosnalı olmayan ve fakat Sırpça-hırvatça konuşan Müslümanlar da vardır. Bunlar da çeşitli isimlerle anılırlar: *Hersekli, Çitak, Torbeşi*, hatta *Türk* gibi... Güney Sırbistan ve Makedonya'da yaşayan, Sırpça, Makedonca ve Arnavutça konuşan topluluklar, tıpkı Bulgaristan'daki Müslümanlara dendiği gibi *Çitak* (çoğulu *Çitaci*) adıyla bilinir. Batı Makedonya'daki komşuları Sırp Müslümanlarını *Torbeşi* (tekili *Torbeş*), *Poturi* ve bazen *Po-turçiti* (Sırp-Hırvatçada *po-turçiti*=Türkleş-miş'den) adıyla çağırmaktadır. Çok küçük bir sayı (3.200 Katolik ve Ortodoks Bulgar, 3.000 Sırp Ortodoks) hariç, bu göçmenlerin büyük çoğunluğu Müslümandır. Boşnaklar ve Hersekli, ağırlıklı olarak, İstanbul ve Trakya illeri başta olmak üzere Marmara bölgesine yerleşmişlerdir. Ancak dağınık biçimde Anadolu içlerine yerleşenler de vardır. Bu yerleşmelere Ankara ili dahilinde de rastlanır.

Makedonya Müslümanları

Son Osmanlı-Rus Savaşı ile Balkan Savaşları sonrasında ve Türk-Yunan Mübadele Antlaşması gereğince Makedonca konuşan bir grup Müslüman da Türkiye'ye göç etmiştir. Bugün İzmir Karşıyaka ve Bornova'da, Manisa'nın Akhisar ilçesinde, İstanbul'da, İzmit'te, Eskişehir'de, Nevşehir'in Ürgüp ilçesi merkezindeki bazı mahallelerde ve Ürgüp'e bağlı Mustafapaşa (Sinason) kasabasında Makedon göçmenleri yaşamaktadır.

Doğu Avrupalı Slavlar

Kuban Kazakları

Kozak adıyla da anılan Türkiyeli Kazaklar, 1863'de Rusya'da dinsel reformlara karşı çıkan bir ayaklanma sonucunda ülkelerini terketmek zorunda kalanlardır. Buna nedenle "Eski İnançlılar" (= *Staroversui*) olarak bilinirlerdi. 1960 nüfus sayımında 667 kişi Rusça konuştuğunu beyan etmiştir. Bir tahmine göre 1955'te 170 aile, bir diğerine göre 1962'de 1100 kişidirler. Balıkesir ilinde Manyas gölü kıyısındaki Koca-göl'de (Kazaklar köyü) yaşamaktaydılar. İyev-

lilik geleneği yüzünden daralan evlenme döngüsünü düzeltmek üzere 1100 Kazak, 1962'de Rusya'ya dönmüştür.

Malakanlar

Estonyalılarla birlikte 19. yüzyılın sonunda kolonist olarak Kars'a gelmiş olan ve Ortodoks kilisesinin afaroz ettiği bir mezhebe bağlı bulunan Rus asıllıdır. Kars civarında 35 köy kurmuşlardı. Günümüzde Kars'ın Arpaçay ilçesi merkezi ile 2 köyünde, Kars Merkez ilçeye bağlı 1 köyde ve Ardahan'ın 2 köyünde yaşamaktadırlar. Ayrıca Ağrı ve Erzurum'da birer aile bildirilmiştir. 1960 nüfus sayımında Kars'ta anadilini Rusça olarak bildiren 1343 kişi vardı. O. Türkdoğan 1969'da yaklaşık 1600 kişi tespit etmiştir. 18. yüzyılda Ortodoks kilisesinden ayrılan "Ruhsal Hristiyanlık" hareketine bağlı öğelerle beslenmiş bir Hristiyanlık inancına sahip oldukları bilinmektedir. Aralarında İçevlilik egemendi ve bu yüzden nüfuslarının gelişmesine bağlı olarak varlıkların sürdürme sıkıntısına düşmüşlerdi. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra büyük bölümü Güney Kafkasya'daki cumhuriyetlere göç etmiştir.

Polonyalılar

Polonez ve *Leh* adlarıyla anılan Polonyalılar kendilerine *Polacy* demektedir. 1830-31 Polonya İhtilali'nin başarısızlığa uğraması sonucunda 1839'da Osmanlı topraklarına gelen bir kısım Polonyalının torunlarıdır. İstanbul'da Polonezköy'ü (Adampol'ü) kurmuşlardır. 1975 sayımına göre, 197 kişinin bulunduğu köyde nüfus bugün yüzün altındadır. Topluluğun geri kalanı İstanbul'da ya da yurtdışındadır. 1965 sayımı Polce konuşan ya da anlayan 501 kişi tespit etmiştir. Svanberg'e göre 1984'de en çok 250 kişi kalmıştır.

Doğu Avrupalı ve Balkanlı Diğer Gruplar

Almanlar

1876-77'de Ruslar tarafından Kars'a yerleştirilen 100 kadar Alman ve İsveçli aileden geriye kalanlardır. Bugün sadece Alman kökenlilerden arta kalan birkaç aile bulunmaktadır. Kars'da Rusların Almanlara verdiği isim olan *Nemets*'den bozma olarak *Nemis* adıyla anılırlar. 1965 sayımında Kars ilinde 21 kişi Almanca'yı anadili olarak belirtmiştir. Esasen Protestan olmakla beraber evlenmeler sonucunda Müslüman olmuş Almanlar da vardır. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Prusya yakınlaşması sonucunda İstanbul'a yerleşmiş ve bir koloni halinde hayatını sürdüren bir başka Alman grubu da bulunmaktadır.

Estonyalılar

Kendilerine *Mames* diyen Estonyalılar, Ruslar'ın Kars bölgesini işgal etmelerinden sonra, 1886 yılında, Malakanlarla birlikte, 300 kişilik bir koloni halinde gelmişlerdi. Çoğunluğu Rusya'ya dönen ve 1972'de bir grubu çalışmak üzere Almanya'ya giden Estonyalılar bugün 40-50 kişi kadar kalmışlardır. Fin-Ugor dil ailesinin Balto-Finnik bölümünün Güney dalından Estonyaca'nın arkaik bir lehçesini konuşmaktaydılar. Hristiyan olup Evangelist kiliseye mensupturlar. Güçlü içevlilik eğilimi yüzünden, eşlerini sadece Malakan, Alman ve Polonyalılar arasından seçebilen Estonyalılar, eş bulma sıkıntısı çekmekte ve geri dönüşlerin ana nedeni bu olmaktadır. Bu durum, bu örnekte din öğesinin etnik etken haline geldiğini göstermektedir.

Vlahlar (Ulahlar)

Türkiye'deki Vlahlar, Makedonya ve Bulgaristan'ın Müslüman Romen sakinleri (Vallachades) ile dağlık bölgede asıl kütle ile bağları kesilmiş ve 18. yüzyılda Müslüman oldukları düşünülen Meglen Vlahları (*Karadjovalides*)dır. 1965 sayımına göre 406 kişi Romence'yi anadili, 6.962 kişi de ikinci dili olarak bildirmişti.

Arnavutlar

Kendilerini *Sqiptaré* adıyla anan Arnavutlar, Kosova, Makedonya ve Arnavutluk'tan gelerek Marmara ve diğer Batı Anadolu illerine yayılmışlardır. Ayrıca Samsun, Tokat, Niğde ve Yozgat illerinde de kaydedilmişlerdir. 1965 nüfus sayımında 12.832 kişi anadili, 40.688 kişi de ikinci dili olarak Arnavutça konuştuğunu bildirmiştir. Arnavutça konuşanların çoğunluğu (4341 kişi) İstanbul'dadır. Onu Bursa, Yalova, İzmir, Tokat, Ankara, Sakarya ve Samsun izlemektedir. Daha küçük gruplar halinde Adana, Amasya, Kayseri, Aydın, Kırklareli ve Manisa'da da mevcuttur. Hint-Avrupa dillerinin *Sateni* grubundan olan Arnavut dilinin (*Arbéreş* ya da *Sqipe*) *Geg* ve *Tosk* olarak iki lehçesi vardır. Türkiye'deki Arnavutların dörtte üçü Sünnî Müslüman, geri kalanı Bektaşîdir.

Giritliler ve Rumca Konuşan Diğer Müslümanlar

Yunanca'da *Kritikos* denilen ve adadilleri Rumca olan Giritli Müslümanların ilk grubu Girit'in Yunanistan'ın eline geçmesiyle birlikte, 1897'den sonra Antalya bölgesine gelmişlerdir. Bunu 1923 Mübadelesi ile gelen ikinci bir dalga izlemiştir. Bugün bütün Akdeniz ve Ege kıyılarına yayılmışlardır. 1965 sayımına bakılırsa, Giritlilerin buldukları illerde 2600 kişinin Rumca konuştuğu görülmektedir. Aynı sayımın verilerine göre daha içerdeki illerde

Rumca konuşan 900 kişi tespit edilmiştir. Giritliler'in Rumcası (*Kritika*), Yunanca'nın Güney Ege lehçe grubundandır. Büyük bölümü Sünnî Müslüman, Hanefî olan Giritlilerin bir bölümü Bektaşîdir.

1897 Türk-Yunan savaşının ardından ve Balkan savaşları sonucunda Yunanistan'ın eline geçen topraklardan gelen, ayrıca 1923-24 Mübadelesi nedeniyle Türkiye'ye gelen Yunanistanlı Müslümanların büyükçe bir bölümünün anadili de Yunancaydı. Ancak bu gruba mensup kişilerin birinci kuşağını izleyen kuşakların anadili Türkçe olmuştur.

Ayrıca Ege Adalarından göç eden Müslüman nüfusun bir bölümü de Rumca konuşmaktaydı. Rumca ve Türkçe konuşan Adalılar, Midilli, Sakız, Sisam, İstanköy ve Rodos gibi Türkiye kıyılarına yakın adalardan gelmişlerdi. Adalardan gelenlerin neredeyse tamamı adaların karşısındaki yörelere yerleşmişlerdir. Ayrıca Rumca konuşan Kıbrıslı Müslüman bir gruba, 1936'da Antalya'nın bir köyünde rastlanmıştır. Bu Kıbrıslılar Yunanca'nın Güneydoğu lehçeler grubundan *Chipriotika* yahut *Chipreika*'yı konuşmaktadırlar. Adalardan gelenlerin tamamı Sünnî Müslümandırlar.

3) Kafkasyalılar

Güney Kafkasyalılar

Gürcüler

Kendilerini orijinal olarak *Kartveli*, *Kartvel-ebi* (çoğulu *Kartvelni*) adlarıyla tanımlayan Türkiye Gürcüleri, Türkiye'ye Gürcistan'ın Müslüman olan doğudaki İngilo bölgesi ile Batum çevresindeki Acara bölgesinden, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Batum'un Rusların eline geçmesiyle gelen gruptur. Öz-tanımlama bakımından *Kartveli* ismi yaygın bir referans olsa da, Müslüman Gürcüler bu tâbiri genellikle Hristiyan Gürcüler için kullanmakta ve kendilerini bu terimle tanımlamaktan kaçınmaktadır. Türkiye'deki Müslüman Gürcülerin başvurduğu kavram, Osmanlıların da büyük göç esnasında kullandıkları Batumlu, Çürüksulu veya Acara tâbirleridir. 1965 nüfus sayımına göre, Gürcüce konuşanlar Artvin (7.698 kişi), Ordu (4.815 kişi), Sakarya (4.535 kişi), Bursa (2.938 kişi), Kocaeli (2.755 kişi), Samsun (2.350 kişi), Giresun (2.029 kişi), Bolu (1.543 kişi), Amasya (1.378 kişi), Balıkesir (1.218 kişi), Sinop (1.144 kişi), İstanbul (849 kişi) ve Tokat (412 kişi) illerinde saptanmıştır. Ayrıca Bursa ve İzmit ile ve ilçelerinde de Gürcü kökenliler hatırı sayılır miktarlardadır. Türkiye Gürcüleri 1965 sayımında verilen bu miktarların çok üzerinde olmakla beraber, bu rakamlar bölgesel yoğunlukları bakımından bir fikir vermektedir. Artvin ve Ardahan çevresindeki Gürcüler yerli, diğerleri göçmendir. Gürcüce, Svan, Mingrel ve Laz dilleriyle akraba olup Güney Kafkas (İbero-Kafkas ya da Kartveli) dil ailesinin en önemli dilidir. Türkiye'

deki Gürcüler, genellikle *Acar* (*Guri*) lehçesini konuşmaktadır. Sünnî Müslüman ve Hanefidirler.

Osetler

Türkiye'deki İranî halklar içinde en ilginç olanı Osetlerdir. Zira Osetler tarihsel olarak en kuzeye çıkmış İranî halktır ve Güney ve Kuzey Kafkasya'da yurt tutarak, konuştukları dil hariç, bütünüyle Kafkas halklarının kültürel özelliklerini benimsemişlerdir. *Oset*, *Asetin*, *Kusha* gibi adlarla anılan Osetler, kendilerine *İron* (tekil) *Irâttâ* (çoğul), *Ir*; ayrıca *Dıgur*, *Dıgoron/Dıguran*, *Dıgor*; *Tuallag*, *Tuallâgta* (çoğul) demektedir. 1973-1975 yılları arasında yaptığı saha çalışmasında İ. Aydemir, 39 ilde yaşayan 8.943 kadar Oset tespit etmiştir. Aydemir'e göre Kars'da 4.330, Yozgat'ta 1.626, Muş'ta 1.440, Bitlis'te 487, Tokat'ta 438, Sivas'ta 272, Kayseri'de 200, Erzurum'da 150 ve Niğde'de de birkaç Oset ailesi yaşamaktadır. İranî dillerin Kuzeydoğu bölümüne bağlanan Osetçe'yi (*Ironau*, *Iron Avzâg*) konuşan bu topluluk Sünnî Müslümandır. Oset dilinin Türkiye'deki varlığı ortadan kalkmak üzeredir.

Dağıstan Müslümanları

Bu grubun içinde çeşitli etnik topluluklar yer almaktadır. Bütün topluluklar için *Dağıstanlı* yahut *Lezgi* adı kullanılmaktadır. Ancak grubun içinde Avarlar (*Kara Lezgi*, *Ma'arul mats'*), Laklar (*Gazi Kumuk*, *Beyaz Lezgi*), Kaitak ve Dargwalar (*Haidaq*, *Tsedel*), Esas Lezgiler (*Tsumtal*, *Tsezibi/Dido*) ve Lezgiler (*Lezgiar*) bulunmaktadır. İ. Aydemir'in 1973-75 yıllarında yaptığı araştırmaya dayanarak verdiği sayıya göre, Türkiye'de 5223 Dağıstanlı ve Lezgi vardır. Bunlar, Denizli, Tokat, İstanbul, Yalova, Muş, Kars, Maraş ve Sivas'ta dağılmış durumdadır. Moor'un araştırmasına göre asıl Lezgi köyleri Balıkesir'de (2 köy) ve İzmir'dedir (1 köy). Ayrıca Avarların Bursa, İstanbul, Maraş, Muş ve az sayıda da Sivas, Ordu ve Tokat illerine yerleştikleri bilinmektedir. *Dargwalar*, İstanbul'da; *Laklar* ise daha çok Yalova, Kars, Sivas ve Tokat'tadır. Dağıstan göçmenlerinin dili Kuzeydoğu İbero-Kafkas dil ailesine girmektedir. Kuzey Dağıstan'da *Avar* (*Ma'arul mats'*), *Andi* (*Quanab mitsi*) ve *Dido* (*Tsetsias mets*) dilleri, Orta-batı dağlık bölgesinde *Lak* (*Laku matz*) ve *Dargwa* (*Kaitak* lehçesi dahil) dilleri, Güney Dağıstan'da (Samurian bölgesinde) ise Lezgi dili konuşulmaktadır. Türkiye'deki Dağıstanlı halklar arasında açık bir kimlik bilgisi yoktur; ya genel olarak "Lezgi" kimliği altında kendilerini ifade etmektedirler ya da asimile olmuşlardır. *Lezgi* ve Avarların pek çoğu kendilerini "Dağıstan Türkü" olarak tanımlamakta ve Şeyh Şamil'in Rusya'ya karşı verdiği savunma savaşına atıfla kendilerini Türklüğe özgü değerlerle özdeşleştirmektedirler. 1980'lerin ortalarına kadar Yalova köylerindeki gençler Avarca konuşmakta ama konuştukları dilin Avarca olduğunu bilmemektedir. Sünnî Müslüman ve Hanefidirler.

Kuzey Kafkasyalılar

Genelleştirmek üzere, etik ve kimi zaman emik olarak neredeyse tamamı Çerkes adı ile anılan Kuzey Kafkasyalı topluluklar, akraba olmakla birlikte, Çerkesler ve Çeçen-İnguşlar şeklinde iki ana gruba ayrılmaktadır. Türkiye'deki varlıkları da bu ana ayrıma sadık kalınarak incelenecektir. Çerkes isimlendirmesi, Kafkasyalı olmayan kültürler, özellikle Osmanlı ve Araplar tarafından bütün Kuzey Kafkasya halklarını anlatmak üzere atfedilmiş genelleyici bir isim olmakla birlikte, özellikle Rusya'nın zoruyla yaşanan ortak göç hikâyesinin etkisiyle, bugün bütün Kuzey Kafkasya halklarının ortak kimliği olarak benimsenmiştir. Aşağıda anılan grupların hemen hepsi, 1855'te başlayan Kafkasya'dan Türkiye'ye göç sürecinde Anadolu'ya yerleşmiş topluluklardır. İlk gelen gruplar genellikle İstanbul, Trabzon, Sinop ve Samsun gibi limanlara indirilmişler ve gelen bu gruplar indirildikleri limanların hinterlandına yerleştirilmişlerdi. Buna bağlı olarak Samsun'dan başlayarak Toroslara kadar uzanan koridorda Çerkes nüfusu oluşmuş ve bu gruplar Samsun, Sinop, Tokat, Amasya, Çorum, Sivas, Yozgat, Kayseri ve Maraş topraklarına yerleştirilmişlerdir. Özellikle Kayseri-Sivas illerinin sınırları içinde kalan Uzunyayla bölgesinde ve Maraş'taki iskânlar, Osmanlı hükûmeti tarafından köylere yerleştirilmek istenen Afşar göçebelerinin buradaki yaylalarını kullanmalarına engel olacak biçimde tasarlandı. İzleyen göç dalgalarında Kuzey Kafkasyalılar, hem savaşçı özelliklerinden yararlanmak hem de yüksek Hristiyan nüfusu Müslüman nüfusla dengeleyebilmek amacıyla Balkanlara yönlendirildi. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Balkanlara yerleştirilmiş olan Kuzey Kafkasyalılar da, tıpkı diğer Müslümanlar gibi, Türkiye sınırları içine göç etmek zorunda kaldılar. Osmanlı hükûmeti bu kez Çerkeslerin bir bölümünü doğu Türkiye (özellikle Çeçenler gibi en savaşçı gruplar doğu Türkiye'ye yerleştirildi) ve Suriye gibi sorunlu yerlere yerleştirerek bir istikrar unsuru olarak kullanmaya çalıştı. Bugün Suriye ve Ürdün'deki Çerkes nüfusu bu politikanın kalıntısıdır. Ayrıca II. Abdülhamid tarımsal üretimdeki emek arzı sorununu karşılamak üzere göç eden Çerkeslerin büyük bölümünü yapılmakta olan Bağdat demiryolu hattının etrafındaki geniş koridora yerleştirmeye girişti. İskân Çerkeslerin Türk ve diğer muhacir köyleriyle karışık olarak yerleştirilmesi ya da dört farklı köyün arasına bir köy olmak üzere planlanmış ve böylelikle Çerkeslerin etnik dayanışması kırılmaya çalışılmıştı.

Çerkesler ve Akraba Grupları

Abhaz, Abaza, Beskesek, Beşkesek, Ubih gibi adlarla da anılan Çerkesler kendilerine *Adige, Aapswa* ve *Ubih* demektedirler. Çerkesler, yukarıda anılan iskân politikasına bağlı olarak daha çok Batı ve İç Anadolu'ya dağılmıştır. Sekiz bölgede yoğunlardır. Kuzeybatı'da Sakarya (71 köy), Düzce ve Bolu (69 köy), Kocaeli (14 köy) ve İstanbul (6 köy) illeri; Güney Mar-

mara bölgesinde Bursa (32 köy), Bilecik (14 köy), Balıkesir (82 köy) ve Çanakkale (15 köy) illeri; İç-batı Anadolu'da Eskişehir (39 köy), Kütahya (4 köy), Ankara (6 köy) ve Konya (21 köy) illeri; Ege ve Güney-batı'da Manisa (4 köy), İzmir (6 köy), Aydın (10 köy), Denizli (2 köy), Afyon (4 köy) ve Antalya (2 köy) illeri; Kuzey'de Çorum (34 köy), Sinop (25 köy), Samsun (120 köy), Amasya (16 köy) ve Tokat (66 köy) illeri; İç Anadolu'da Yozgat (2 köy), Sivas (34 köy), Kayseri (66 köy) illeri; Güney'de Maraş (24 köy), Adana (17 köy) ve Hatay (3 köy) illeri, Çerkeslerin yoğunlaştığı bölgelerdir. Sakarya ili ile Düzce Ovası, Manyas çevresi, Kayseri Uzunyayla ve Samsun ili en yoğun oldukları yörelerdir. Çerkes dili, *Abhazca* ve *Ubıhça* ile birlikte, Kafkas dilleri ailesinin Kuzeybatı grubunda tasnif edilmektedir. Yukarı (*Kabardey* ve *Besleney*) ve Aşağı (*Bjeduh*, Temirgoy, Şapsığ ve *Abadzeh*) olmak üzere iki lehçe grubu vardır. Türkiye'deki Çerkeslerin çoğu ikidillidir ya da tamamen Çerkesceyi unutmüş durumdadır. Çerkesler aşağıdaki kabile gruplarına ayrılmaktadır: Batı Adıge grubu: *Abadzeh* (*Abzah* ya da *Abzih*), *Şapsığ*, *Natkuag* (*Natuhay*), *Mohoş*, *Temirgoy* (*Kemirgoy*, *Kemguy* ya da *Cemguy*), *Hatükay*, *Bzeduh*, *Besleney* (*Besney*); Doğu Adıge grubu: *Kabardey* (ya da *Kabard*). Adıge olmayan ama kültürel olarak Çerkesler içinde asimile olan akraba gruplar ise şunlardır: *Abhaz*, *Abaza-Besekesek* (ya da *Abaza-Beşekesek*) ve *Ubıhlar*. Bugün Ubıhça Türkiye'de tamamen kaybolmuştur. Çerkesler Sünnî Müslüman ve Hanefîdirler.

Çeçen ve İnguşlar

Kendilerine *Nahçuo/Nahçu*; *Galgai*, *Lamur*, ayrıca *Veynah* diyen, *Karabulaklar*'ın da kendisini *Arşte* olarak adlandırdığı Çeçen-İnguşlar, Aydemir tarafından (1973-75 saha çalışmasında) Mardin (3000 kişi), Sivas (2356 kişi) Muş (1961 kişi), Maraş (930 kişi), Yozgat (316 kişi), Kayseri (250 kişi) ve Erzurum'da (60 kişi) kaydedilmiştir. Ayrıca Adana, Balıkesir, Eskişehir ve Kars illerindeki köy ve kasabalarda yaşayan Çeçenler vardır. İnguş köyü bildirilmemekle birlikte, İstanbul'da az sayıda İnguş'un olduğu bilinmektedir. İnguş, Kistin ve Bats dilleri ile akraba olan Çeçen dili (*Nahçui Muot*), Kuzeydoğu Kafkas dil ailesindedir. Tamamı Türkiye'ye göç etmiş olan Karabulak Çeçen topluluğu ayrı bir lehçe konuşmaktadır. 1990'larda başlayan Çeçen-Rus Savaşı yüzünden belirli miktarda Çeçen Türkiye'de (tamamı İstanbul'da olmak üzere) mülteci olarak bulunmaktadır. Çeçenler Sünnî Müslüman ve Hanefîdir.

4) Samî-Hamî Dilleri Konuşanlar

Sudanlılar (Türkiye Zencileri)

Sudanlı, Arap, Zenci, hatta Adana'da *Kürt* diye anılan bu grup, Çukurova ve Ege'ye tarımsal plantasyonlarda çalıştırılmak üzere 19. yüzyılda getirilen köle ve tarım işçilerinin kalıntılarıdır. Büyük bir bölümü İbrahim Paşa'nın 1833'de Çukurova'yı işgali ile Sudan'dan getirilmiştir. Ayrıca tarım işletmelerine heves eden ve Doğu Akdeniz ile Ege kıyılarına yakın yerlerde çiftlikler kuran Osmanlı sultanları ve Osmanlı zadedânı, buralarda çalıştırılmak üzere Afrikalı işçiler getirmişlerdi. Sultan Abdülaziz zamanında köleliğin kaldırılması ile azat edilen Afrika kökenli bu tarım işçileri ve köleler, çalıştıkları yerlere yakın belde ve köylere yerleştirdiler, hatta bazı yerlerde köyler kurdular. Örneğin İzmir'in Selçuk ilçesine bağlı Kuyumcu köyü böyle kurulmuştu. Bu köy sonradan terk edildi ve buradaki Afrika kökenliler Selçuk ve Torbalı'ya göç ettiler. Bu süreç II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlandı. Buna bağlı olarak Afrika kökenliler 1946'dan itibaren kentsel alanlara yerleşmeye ve kısmen beyazlarla evlenmeye başlayarak belirgin biçimde asimile olmuşlardır. Ancak Küçük Menderes vadisindeki Sudanlılar ve Türkler açısından birbirleriyle evlenme hâlâ tercih edilmemektedir. Antalya'da Aksu ırmağı ağzındaki 2, Korkuteli'nde 1 köyde, İzmir Torbalı'da, Adapazarı ve İstanbul'da, Adana'nın Yüreğir ovasındaki 4 köyde, Ayvalık, İzmir, Selçuk, Mersin ve Söke'de Sudanlı toplulukları vardır. Adana'nın köylerinde oturanlar, bugün Adana merkezi ile Karataş'a dağılmışlardır. Köylerdeki nüfus 5.000 kadar tahmin edilmektedir; ancak sayılarının kentlerde ne kadar oldukları bilinmemektedir.

Afrikalı tarım işçileri dışında, Osmanlı sarayında ve büyük ailelerinde zenci harem ağalarının, kızlar ağalarının, dadı ve lalaların bulundurulması gelenek halini almıştı. Bir grup Afrika kökenli Türk nüfusunun kökeni de bu insanlara dayanmaktadır.

Kuzey Afrika Arapları

Trablusgarp'ta yaşanan Osmanlı-İtalyan Savaşı, Mısır'da Osmanlıların ve hıdivlerin kontrolünün sona ermesi gibi olaylar sonucunda, oralarda yaşayıp kendisini Türkiye'ye bağlı hissedilen ya da Osmanlı zamanında devlet memuru veya subay olarak "Osmanlılaşan" Kuzey Afrika Araplarının bir kısmı Türkiye'ye göç ettiler. Ayrıca çalışma veya ticaret amacıyla gelip Türkiye topraklarına yerleşen Araplar da vardır. Bunlara Türkiye'nin çeşitli yerlerinde rastlamak mümkündür. Bu grup tamamen Türkleşmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak sayılan bu grupların çok büyük bir bölümü Türk kimliği içinde erimiş, gerçek bir etnik bağ ve ilişki ağı büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu özellikle Balkan göçmenleri, Karadenizliler ve Tatarlar için geçerlidir. Türkî gruplar da tamamen Türk kimliğine devşirilmiş durumdadır. Çingenelerde de Türk kimliği içinde erime isteği yoğundur. Ancak bu erime isteğinin önündeki en önemli engel diğerlerinin Çingenelere ilişkin algılarıdır. Tam asimilasyona karşı en dirençli kimlikler Kürt, Zaza, Kuzey Kafkasyalı ve bir nebze de Laz kimlikleridir. Bu gruplar içinde Kürtler ve Zazalar dışında, dil kaybı çok yüksek boyutlardadır. Büyük dil kırımına karşın, Kuzey Kafkasyalılar ve Lazlar romantik bağlarla (örneğin yaylalarını, şenliklerini ve folklorları sahiplenmeleri yoluyla), tarihî hatırayla (örneğin "Büyük Göç" hikâyesinin ve diaspora söyleminin canlı tutulmasıyla) ve kurdukları dernekler yoluyla tam asimilasyona direnmeye çalışmaktadırlar. Gayrimüslimler ise hâlâ hem emik hem etik açılardan, hem subjektif hem de objektif koşulları bakımından Türkleşme/Türkleştirilmeye en uzak gruplardır.

Kaynakça

- Ahmedî, *İskender-Nâme* (İnceleme-Tıpkıbasım), İsmail Ünver (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Akar, Rıdvan, *Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşısı Politika Örneği*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Andrews, P.A., "Muhacirler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 12, 1996, s. 515-520.
- Andrews, P.A., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1996.
- Anschütz, H., "Christliche Gruppen in der Türkei", Andrews, P.A (ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1996, s. 454-72.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Ankara, 1959.
- Aydın, Suavi, "Türkiye'de Etnik Yapı", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 12, 1996, s. 496-514.
- Aydın, Suavi, "Etnik Bir Ad Olarak 'Türk' Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine", *Birikim*, 71-72 (Etnik Kimlik ve Azınlıklar Özel Sayısı), 1995, s. 50-64.
- Bilge, Yakup, *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*, İstanbul, 1991.
- Caferoğlu, Ahmet, "Anadolu Etnografya Meselelerinden: Afyonkarahisar Azerileri", *Türklük Mecmuası*, 1, 1939, s. 22-28.
- Demir, Hülya ve Akar, Rıdvan, *İstanbul'un Son Sürgünleri: 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Eickelman, Dale F., *The Middle East: An Anthropological Approach* (2. baskı), New Jersey, Prentice Hall, 1989.
- Elizabeth Tonkin, Maryon Macdonald, Malcolm Chapman (Der.), "Ethnic Identities and Social Categories in Iran and Afghanistan", *History and Ethnicity*, London, New York, Routledge, 1989, s. 232-46.
- Fraylıç ve Ravling, *Türkmen Aşiretleri*, Habil Adem (Çev.), Çiğdem Önal (Çevrimyazı), Aşina Yayınları, İstanbul, 2008.
- İnan, Abdülkadir, "Gaziantep Vilayetinde Elbeyliler", *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1968.
- Just, Roger, "Triumph of the Ethnos", Elizabeth Tonkin, Maryon Macdonald, Malcolm Chapman (Ed.), *History and Ethnicity*, London and New York, Routledge, 1989, s. 71-88.

- Kalpaklı, Mehmet, "Turk and Ottoman: A Brief Introduction to Their Images in the Ottoman Empire", Mustafa Soykut (Haz.), *Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present, Political and Civilisational Aspects*, Isis Press, İstanbul, 2003, s. 13-18.
- Karpat, Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies* 9, 1985, s. 237-74,
Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, Madison. Wisconsin, The University of Wisconsin Press.
- Kazgan, Gülten, "Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 30, 1974, s. 311-327.
- Ladas, Stephen P., *Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company, 1932.
- Mccarthy, "Factors in the Analysis of Population of Anatolia, 1800-1878", *Asian and African Studies*, 21(1), 1987, s. 33-63.
- Mccarthy, Justin, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York and London, 1983.
- Meekeer, M. E., "The Black Sea Turks: Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 2, 1971, s. 318-45.
- Na'imâ, Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, Mehmet İpşirli (Çev.), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- Pinson, M., "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2/3, 1973/74, s. 101-14.
- Sağol, Güliden, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Hareketle 'Oğuz' Kelimesi", Nuran Tezcan ve Kadir Atlansoy (Haz.), *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazi Magosa, 2002, s. 209-229.
- Tapper, R., "Ethnicity, Order and Meaning in the Anthropology of Iran and Afghanistan" *Colloques International le Fait Ethnique en Iran et en Afghanistan*, Paris: Editions du CNRS, 1988, s. 21-34.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırılmalar*

Ayten Alkan** – Serpil Çakır***

Giriş: Toplum ile Cinsiyet İlişkileri Arasındaki Bağ Kavramak

“Bilim adamları, bir kadının doğurganlığı arttıkça erkeklere çekici gelme kat-sayısının da arttığını keşfetti. ...”

The Independent ve *BBC*, Kasım 2005

“İngiliz bir bilim adamı, dayak yiyen kadınların ortalamadan daha yüksek oranlarda oğlan çocuk sahibi olduğunu buldu. ... Kanazawa’ya göre, karılarını döven erkekler bugün hapsi boyluyor ve bu da genleri aktarmaya yarayan evrimsel mekanizmayı kesintiye uğratiyor. Dayak yiyen kadınların oğlan çocuk doğurma olasılığının görece yüksekliği evrim mekanizmasının bu yeni duruma kendini uyarlaması ...

Kanazawa, şiddet eğilimlerinin güçlü genetik bileşenlere sahip olduğunu da sözlerine ekledi.”

World Science, Ekim 2005

Toplumunu oluşturan farklı cinsiyet grupları arasındaki asimetric ilişkileri ve bu ilişkilerin toplumun bütünüyle, dolayısıyla toplumsal süreklilik ve değişimlerle bağını anlayabilmek

* Elinizdeki kitabın editörlerinden Doç. Dr. Bülent Duru’nun yanı sıra, Remzi Altunpolat, Doç. Dr. Elif Ekin Akşit, S. Nazik Işık, Serap Güre ve Filiz Karakuş’a katkı ve eleştirileri için teşekkür ederiz.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı ve SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı

*** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasetbilimi Anabilim Dalı ve SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı

için, öncelikle, toplumu ya doğanın yansıması ya da doğanın üzerine bir ekleme olarak ele alan yaklaşımları ayırt edip aşmak gerekir. Zira "doğal farklılık kuramı", "biyolojik indirgemecilik" ya da "sosyobioloji" terimleri altında toparlanabilecek bu tür yaklaşımların göz ardı ettiği en az iki temel gerçeklik vardır: Birincisi, *toplumsal olan* ile *doğal olan* arasındaki ilişkinin doğanın dönüştürülmesi üzerinden kurulduğu, buna bağlı olarak da toplumun ve toplumsal ilişkilerin tarihselliğidir. İkincisi, doğal olanın nerede başlayıp nerede bittiği ve doğal farklılıkların hangi unsurları kapsadığına ilişkin kavrayışımızın kendisinin kültürel ve toplumsal olarak kurulduğudur.

Bu iki önemli saptamayı kavrayacak bir toplum kuramına giden yolda ilk keskin viraj, 1970'lerde, *cinsiyet (sex)* kavramından ayrı olarak *toplumsal cinsiyet (gender)* kavramının kullanılmaya başlamasıyla alındı. Söz konusu kavramsallaştırma etrafında, ilk olarak, "anatomi yazgıdır" ifadesiyle özetlenebilecek biyolojik belirlenimcilik ile insanların doğal olarak belli özellikler taşıdığını savunan özcülük reddediliyordu. İkinci olarak, kadın / erkek bölünmesinin aynı kavram altında bir araya getirilmesi suretiyle *ilişkisellik* vurgulanıyor, "kadın sorunu" kavramsallaştırmasının sınırlılıklarıyla kısmiliğinden uzaklaşarak, bir toplumsal sisteme, toplumsal ilişkiler bütününe dikkat çekiliyordu. Böylelikle, üçüncü olarak, içsel farklılaşmalarla çelişkileri bünyesinde barındı-

İnsanlar, doğuştan ya da doğaları gereği belli işleri yapmaya yetenekli ya da yeteneksiz değildir.

ran, durağan tanımları reddeden, dikkatini sürece ve devingenliğe çeviren bir kavrayışın kapısı aralanıyordu. Nitekim kitabın bu bölümünde de *cinsiyet* kavramı, bu çerçevede kullanılmaktadır. "Toplumsal" önekinden vazgeçilmiş olması, yalnızca sözcük tasarrufu gayesinden değil, asıl olarak, kuramsal tartışmaların akışı içinde cinsiyet / toplumsal cinsiyet ikiliğinin de eleştirilerek aşılmış olmasındandır: Cinsiyet, dahası cinsellik (de) kültürel ve tarihsel olarak çeşitlenir, toplumdan topluma ve zaman içinde değişir, tamamlanmış ve sabit değildir.

Cinsiyet tanımlarıyla ilişkilerinin zaman içinde sürekli olarak yeniden yapılanabilir niteliği, toplumsal yapının değişken doğasını hem yansıtır hem de etkiler. Dolayısıyla, cinsiyet

ilişkileriyle dönüşümünü anlayabilmek için, bu asimetrik ilişkilerle etkileşim içinde bulunan, dahası iç içe geçmiş olan toplumsal yapıları anlamak gerekir. Diğer taraftan bunun tersi de doğrudur: Cinsiyete dayalı dinamikleri görmeyen bir toplumsal yapı analizi, basit bir eksiklikle değil, temel bir parametrenin göstereceklerinden yoksunlukla malûldür. Bu nedenle, cinsiyete dayalı toplumsal örüntülerle değişimlerin anlaşılabilmesi, ideolojiden kültüre, emek, güç ve iktidar ilişkilerinden otoritenin kuruluşuna, kurumsal yapılardan mekânın örgütlenmesine, siyasî rejimin niteliklerinden zihniyet örüntülerine bütün bir toplumsallık alanında gezinmeyi zorunlu kılar. Ne üretim, yeniden üretim, tüketim ve dağıtımın örgütlenmesi, ne kurumsal siyaset ya da eğitim, ne de aile yaşamıyla ilgili kamusal politikalar ya da nüfus yapısıyla hareketleri bu çevrimin dışında kalabilir.

Bu yazıda Türkiye’nin 1920’lerden 2010’lara bu eksenlerde nasıl bir seyir izlemiş oldu-

ğunun panoraması çizilmeye çalışılacaktır. Ancak buna girişmeden önce, kavramsal çerçeveye ilgili üç temel noktayı daha anımsatmalı:

Birincisi, cinsiyet ilişkilerinin bir süreç ve sürekli oluşum halinde kavranması gereği, bu ilişkileri çerçeveyeleyen düzenin belirgin yapısal süreklilik kazanmış boyutlarını gözlerden saklamamalı. Bu yapısal(laşmış) boyutlardan en önemlisi, kuşkusuz, kadınların ve kadınlığa dair anlamların evrensel anlamda süreğenlik ve yaygınlık kazanmış ikincilliği, tâbiyeti ve dezavantajlı konumudur.

İkincisi, toplumsal olarak tanımlanmış cinsiyet grupları içinde de hiyerarşilerin mevcut olduğudur. Bu hiyerarşiler, top-

Heteronormativite :

İnsanları doğal rollere sahip iki ayrı ve tamamıyla farklı cinsiyete (erkek ve dişi) ayıran bir hayat tarzı tanımlamasıdır. Heteroseksüelliğin normal cinsel yönelim olduğu ve cinselliğin ve evlilik ilişkilerinin sadece bir erkek ve bir dişi arasında yaşanabileceği öngörülür. Heteronormativite çerçevesinde biyolojik cinsiyet, cinsiyet kimliği ve cinsiyet rolleri “cinsiyet ikiliği” (gender binary) biçiminde ifadesini bulur. Heteronormatif rejimde “aykırı” olarak algılanan cinsellik biçimleri ve cinsiyetler marjinalize edilip dışlanır.

Samuel A. Chambers’a göre heteronormativite, bir toplum heteroseksüelliği normal olarak kabul ettiğinde ortaya çıkan beklentiler, talepler ve sınırlamaların tümünü ifade eder.

Cathy J. Cohen’e göre heteronormativite bir toplumda heteroseksüelliğin ve heteroseksüel ilişkilerin vazgeçilmez, doğal, geçerli ve öncelikli sayılmasıdır.

<http://www.istanbul-lgbtt.org> ve

<http://en.wikipedia.org/wiki/Heteronormativity>

lumsal yapı ve düzenin değişen dengeleri için, cinsiyet grupları arasındaki hiyerarşiler kadar önemlidir. Örneğin, nasıl ki erkek-egemenliğinin ve *heteronormativitenin* olduğu kadar, erkekler arası ilişkilerin de ana temelini oluşturan ve belli erkeklik biçimlerini dışlayan bir

hegemonik erkeklik varsa, en çok ideolojik ve kültürel desteği bulan kadınlık örüntüsünün merkezinde de *ön plana çıkarılmış kadınlık* tanımları yer alır. Hegemonik erkeklik gibi bir hegemonik kadınlıktan söz edilememesi, toplumdaki bütün kadınlık biçimlerinin bir bütün olarak kadınlığın erkeklığe tâbi kılınması bağlamında yapılanmasındandır.

Bu nedendir ki ataerkillik (patriyarka) kavramı, hâlâ ve evrensel anlamda kullanışlıdır ve farklı ayrımcılık türlerinin birbiriyle ilişkilendiği, birbirini karşılıklı beslediği bir toplumsal yapıda, temel bir egemenlik, iktidar ve sömürü ilişkisini anlatır.

Üçüncü ve son olarak, yapısallıkların iç çelişkilerine, süreç ve devingenlikle gerilimlerine yeniden dönülecek olursa, cinsiyete dayalı asimetriler içinde kadınların ve dışlanan erkeklerin konumu basitçe *edilgen kurbanlar* olarak tanımlanamaz: Cinsiyet ilişkileri, bütün toplumsal ilişkiler gibi, aynı zamanda bir değişim, direnç ve mücadele alanıdır. Bu niteliğin kavranması, cinsiyet düzeninde insan pratiğine ilişkin yeni koşulların yaratılabileceği ve böylece yeni toplumsal örüntülerin olanaklı duruma gelebileceğini gösterir.

Ulus'un ve Yeni Cinsiyet Rejiminin İnşaası (1920-1945)

“Erkeklerle terbiye vermek gölge verecek bir ağaç dikmekse, kadınlara terbiye vermek hem gölge hem yemiş verecek bir ağaç dikmektir. ... Kadınları terbiyeli bulunan millet terbiyeli, kadınları terbiyesiz bulunan millet terbiyesiz; ... kadınları namuslu bulunan millet namuslu, kadınları sefahatte bulunan millet sefih olur. ...”

Şemseddin Sâmî, *Kadınlar* risalesi, 1879

“Vatanın Hukuku, kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir, onun için kadınlar bugün hukukumuz diye haykırırken bunun kendileri için değil, vatana yetiştirecekleri evlâda lâzım olan terbiyeyi verebilmek için olduğunu der-hâtır etmelidirler...”

Halide Edip, *Mehâsin*, 1909

Bütün uluslaşma ve modernleşme -Türkiye söz konusu olduğunda aynı zamanda Batılılaşma- süreçlerinde, kadınların kamusal alana çıkışları ve temel yurttaşlık haklarına sahip olmaları, daha geniş bir toplumsal dönüşümün önkoşullarından sayıldığı gibi, bu dönüşümün simgesi mertebesine de yerleşir. Kadınların ekonomik, toplumsal ve siyasal hayata katılımını beraberinde getiren modernleşme, aynı zamanda onları, yeni, modern -ve Batılı- olanın sembolü olarak araçsallaştırır da. Üstelik ulus-devletin inşasında kadınlar, “vatana yetiştirecek evlâd”ı yalnızca doğuran değil, aynı zamanda terbiye eden, bir başka deyişle ulusal topluluğun ideolojik ve kültürel (yeniden) üretimiyle sorumlu kılınanlardır da. Hal böyle olunca,

ulusalcılık, geleneksel ataerkiyle de bir müzakere içinde ve onun sınırlarını fazlaca zorlamadan, kadınları hakları ve kamusal varlıklarıyla olduğu kadar, “iyi anne ve iyi eş olarak vazifeler”i etrafında da yeniden tanımlar. Dolayısıyla, kadınların yurttaşlık hakları kırılgandır ve ulusal projelerin en zayıf halkası kadınlardır.

Bu durum, 19.Yüzyıl Osmanlı modernleşme hareketinden kopuşları kadar bu hareketin devamı ekseninde de anlaşılması gereken Kemalist modernleşmede de görülür. Kadının annelik ve eş olma rollerine yapılan vurgu, söz konusu hareketin hem önemli veçhelerinden hem de kendi meşruiyetini gerek ulus’un coğrafyasında gerek uluslararası alanda kurma stratejilerinden biri olmuştur: Bir yandan “devlet feminizmi” olarak ifade edilen bir eksende

Ataerki / patriyarka :

“Patriyarka, sözcük anlamıyla baba otoritesi demektir. Erkeklerin iktidarı elinde tuttıkları bir toplumsal formasyonu, yani erkek iktidarını adlandırır. Dolayısıyla “erkek egemenliği” ya da kadınların ezilmesi ile neredeyse eşanlamlı bir sözcüktür. 19. yüzyıldan önce patriyarkları ilk aile reisleri olarak kabul eden kutsal metin yazarlarının kullanımlarının izinde, patriyarka ve patriyarklar kilise babalarını adlandıran terimlerdi... Patriyarka, 1970’lerde, feministler tarafından, karşı çıkılacak sistemin bütünü adlandıran terim olarak benimsendi.”

Eleştirel Feminizm Sözlüğü, s.278-81.

kadınlara görelî eşit yurttaşlık hakları tanınıp buna uygun hukuksal düzenlemeler yapılmıştır. Öte yandan geçmişteki toplumsal yapıya hâkim geleneksel / dinsel / patrimonial ataerkiye müdahale, asıl olarak dinsel niteliğiyle hesaplaşma olarak öne çıkmıştır. Bilhassa geleneksel nitelik, biçim değiştirerek de olsa varlığını devam ettirmiştir.

Bu anlamda, en basit ifadeyle, İslâmî ve iktidarın baba-

dan oğula geçmesine yaslanan bir ataerki modelinin yerini, Batılı, laik ve iktidarın “erkek kardeşler”ce kurulup sürdürülmesine yaslanan bir ataerki modeli almıştır. Erkek kardeşlerin aile yaşamlarına ise, ancak İslâmî özel alan düzenlemelerinin saf dışı bırakılması kertesinde müdahale edilmiştir. Nitekim “Türk hukuk devriminin simgesi” olarak nitelenen, 1926 tarihli Medeni Kanun’da, örneğin, “*Karı kocanın muavin ve müşaviridir,*” (md. 153); “*Birliği koca temsil eder. ...*” (md. 154); “*...karı, kocanın sarahaten veya zımnen müsaadesi ile bir iş veya sanat ile iştigal edebilir.*” (md. 159) türünden ifade ve hükümler yer almıştır. Belirtmeli ki, bu sonuncu düzenleme, Anayasa Mahkemesi’nce 1990’da iptal edilmiş, sayılan diğer hükümler ve benzeri eşitsiz düzenlemeler ise 2002 yılında yeni Medeni Kanun yürürlüğe girene değin geçerli olmuştur. Dolayısıyla, Türkiye’de 20. yüzyılın ilk çeyreği sona erdiğinde, Batı’da burjuva devrimlerindeki benzer bir biçimde, belli bir sınıftan erkekler, bundan böyle “tanrıya ve monarka itaat etmeyecekleri”ni, fakat kadınlar üzerindeki egemenliklerinden de vazgeçme-

yeceklerini ilân etmişler, bu yeni "toplum sözleşmesi"nin hukuksal üst yapısını çatmışlar ve böylece yeni cinsiyet rejiminin de sınırlarını çizmişlerdir.

"Sınırlar" meselesine aşağıda yeniden geleceğiz, bu kez "ihlâller" bağlamında; zira sınırlar düzenin hatlarını çizmek, belirlemek, belirginleştirmek, farklı toplumsal grupları ayırmak, ayrıştırmak ve onlar arasındaki ilişkileri tanzim etmek için vardır, ama aynı zamanda gediklerinden sızmak, ihlâl edilmek, hatta yeniden çizilmek için de... Bütün tâbî / ezilen / aynmcılığa uğrayan toplumsal gruplar gibi, kadınların mücadelesi de sınırların içindeki pazarlıklar kadar, sınırların üstündeki ve ötesine geçen bu edimlerde ifadesini bulur. Fakat Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayarak kadın hareketinin ve kadınların politik özneliğinin bu "hikâye"de nerede durduğuna geçmeden önce, "eşitlerin kamusal alanı" ile "eşitsiz ilişkilerin özel / ailevi alanı"nın birbirinden kopuk olmadığını, tam tersine birbiriyle ilişkisellik içinde kurulduğunu söylemek gerek. Türkiye'de siyasal partilerin, 1950'lerin sonlarından itibaren kurulmaya başlayacak kadın kollarının konumu bu ilişkiselliğin tipik örneğidir: Eski (2002'ye gelene kadarki) Mederî Kanun'da düzenlenen karı-koca ilişkisinin bir izdüşümü gibi, kadın kolları da siyasal partilerin temel karar alma organlarının "muavin ve müşaviri" konumunda yapılandırılmış, başlıca işlevleri partiye üye kaydı yapmak, gelir sağlayacak kermes gibi faaliyetlerde bulunmak, seçim kampanyalarında mahalle çalışmaları yürütmek, özetle "mutfak işi"ni kotarmak olagelmıştır. Özerk bütçeleri, karar alma organlarında etkili temsiliyetleri olmadığı gibi, genel ve yerel seçimlerde kadın adaylar da hemen hemen her zaman kadın kollarından değil, partinin ana yapılarına hâkim erkek gruplarına bağlı kadınlar arasından gösterilmiştir.

CUMHURİYETİN İLK KADIN MİLLETVEKİLLERİ (1935)

ADI SOYADI	DOĞUM YERİ VE TARİHİ	ÖĞRETİMİ	MESLEĞİ	BİLDİĞİ YABANCI DİL	MECEZ DURUMU	ÇOCUĞU	SEÇİM BÖLGESİ
Mabrene GÖNENÇ	İstanbul 1900	Amerikan kolej	Öğretmen	Fransızca-İngilizce	Evlü	2	Afyon
Hab ÇIRPAN	Kazan Köyü 1890	-	Çiftç-Köy Muhtarı	-	Evlü	6	Ankara
Tükan ÖRS BAŞTUĞ	İzmir 1900	Üniversite-Felsefe	Lise Müdürü	Fransızca	Bekar	-	Anıtlıya
Sabriha GÖNÇÜR EFBAZ	Buğamsı 1900	Yüksek Öğretmen Okulu	Lise Müdürü	-	Bekar	-	Balıkesir
Şakibe İZEL	İstanbul 1886	Ortaokul	Çiftçi	Almanca	Dul	1	Bursa
Hatice ÖZGENER	Selânik 1865	Rusya-Hususî	Darülfeyhan Müdürü	Rumca	Dul	4	Çarşamba
Huriye ÖNEZ BAHA	İstanbul 1887	Londra Univ.-Pedagoji	Öğretmen	İngilizce	Dul	1	Diyarbakır
Fatma MEMEK	Sakrebolu 1903	Tıbbiye	Den Hast. Ajanı	Fransızca	Bekar	-	Edirne
Nakiye EL ÇİLİN	İstanbul 1882	Kız Muallim Mektebi	Lise Müdürü	-	Bekar	-	Erzurum
Fakih ÖYMEN	İzmir 1900	Darülfünun-Coğrafya	Lise Müdürü	Fransızca	Evlü	2	Ankara
Benal N. İŞTAR ARIMAN	İzmir 1903	Sorbonne Univ./Edebiyat	Belediyeçi	Fransızca-Rumca	Bekar	-	İzmir
Feriha GÜPÇÜP	Kayseri 1891	Hususî	Bilgi-Dikiş	Arapça	Dul	-	Kayseri
B.B. MOROĞMA AYDILEK	Bosna 1897	Ortaokul	Resim Öğretmeni	-	Evlü	1	Konya
Mihri PEKİKİŞ	Bursa 1895	Amerikan Kız Kolej	Fransızca Öğretmeni	Fransızca-İngilizce	Evlü	2	Malatya
Melha ULAS	Sinop 1901	Darülfünun-Edebiyat	Edebiyat Öğretmeni	Fransızca-İngilizce	Evlü	-	Samsun
Esma NATHAN	İstanbul 1899	Lise	Dil Öğretmeni	Fransızca-İngilizce-Rumca	Evlü	2	Seyhan
Sabriha GÖRKEZ	İzmir 1888	Darülfünun-Riyaziye	Riyaziye Öğretmeni	Fransızca	Evlü	1	Sivas
Saniha KIZAL	Adapazarı 1897	Darülfünun-Fen Fakültesi	Lise Müdürü	-	Bekar	-	Trabzon

* * TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ALBÜMÜ, TBMM Basımevi, Ankara 1994, s.96-112

1920-45 döneminde -ve sonrasında da- “devlet feminizmi”nin kurumsal siyasette kadınlar açtığı alanın başlıca motifi, Türkiye’de kadın çalışmalarının öncülerinden Şirin Tekeli’nin saptadığı gibi, “sembolizm”dir: Tek parti döneminde kadınlara rejimin anti-demokratik oluşumunu kısmen telafi eder görünecekleri bir rol biçilmiş, Büyük Millet Meclisi başta olmak üzere kurumsal-siyasal alandaki sınırlı da olsa varlıkları rejimin demokratikleşme vaadini, en azından potansiyelini temsil etmiştir. Böylece, Türkiye’deki tek parti rejiminin, aynı dönem Avrupa’sının faşist tek parti rejimlerinden farklılaşmasının da simgeleri olmuşlardır.¹ Yine bu dönemde kadın milletvekilleri, Cumhuriyet’in “kadın devrimi”nin yanı sıra Batılılaşma, modernleşme, uygarlaşma ve laisizm yönündeki siyasal iradenin simgeleridir: Cumhuriyet’in modern, seçkin, meslek sahibi, öncü kadınları. Bu “vitriini düzen-

¹ Hemen hemen aynı yıllarda, Brezilya’nın Vargas rejimi gibi Kemalist rejime benzer başka otoriter, korporatist, solidarist rejimlerde de kadınlara oy hakkı tanınmış olması dikkat çekicidir.

leme" ihtiyacı öylesine baskın bir motiftir ki, Cumhuriyet'in ilk yıllarında doktor Fatma Memik gibi kimi milletvekilleri, Büyük Millet Meclisi'ne kendi iradelerine rağmen getirilmişlerdir.

Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti mensupları (Kadınlar Dünyası Dergisi'nden)

lebilecek alanlarda yoğunlaşsa da, kadınların eğitimi ve istihdamını odağına alan dernekler de kurulmuştur. Dahası, *Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti* örneğinde olduğu gibi, feminist bir örgütlenme ve mücadele hattı da çizilmiştir.

Üstelik son dönem Osmanlı kadın hareketinin taşıyıcısı bir grup kadın, Cumhuriyet kurulduğunda, Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan da önce, *Kadınlar Halk Fırkası* adında bir partinin kuruluş beyannamesini Dâhiliye Nezareti'ne sunmuşlardır. Ne var ki, Fırka'nın kurulu-

Bununla beraber, söz konusu simgesel işlevin devreye sokulma koşullarının oluşabilmesinde bir başka politik iradenin, kadınların, Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayan eşit yurttaşlık mücadelesinin kritik önemini akıldan çıkarmamak gerekir. Yakın zamanlı araştırmalar, Cumhuriyet'ten önce, kadınların toplumsal yaşama aktif katılım ve eşit haklarla ilgili taleplerini de dile getirdikleri 40 civarında gazete / dergi olduğunu, konferanslar, toplantılar düzenleyip örgütlendiklerini göstermektedir. Bilhassa II. Meşrutiyet'in getirdiği kısa süreli görece özgürlük ortamında özgül bir artış gösteren dernekleşme faaliyetleri, *Osmanlı Kadımları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi* örneğinde olduğu gibi toplumsal hayır amacı ya da *Cemiyet-i İmdadiye* örneğinde olduğu gibi savaşların açtığı yaraların sarılması etrafında, "geleneksel cinsiyet rollerine uygun" addedi-

şuna, anayasal olarak yalnızca erkeklerin seçme-seçilme hakkına sahip olduğu gerekçesiyle izin verilmemiştir. Bunun üzerine söz konusu kadınlar, *Türk Kadınlar Birliği*'ni kurarak, genel ve yerel seçimlerde seçme-seçilme hakkını elde edinceye değin mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Birlik, Nisan 1935'te İstanbul'da *12'nci Uluslararası Dünya Kadınlar Birliği Kongresi*'nin toplanmasının ardından, iktidarın baskısıyla, "*Türk kadınının Türk devrimiyle bütün haklarını aldığı, Birlik'e gerek kalmadığı*" gerekçesiyle kendini feshetmek zorunda kalmıştır. Aynı yıl kapatılan bir başka dernek, bu kez Halkevleri varken gereksiz olduğu gerekçesiyle, *Muallim Birlikleri*'dir. Özetle; yeni siyasal yapının kadınların özgürleşmesi vaadinin sınırları, "yeni kadın"ın rejime bağlılığı ve bağımlılığı ile rejim için "faydalı oluş"u minvallerinde çizilmiş, bağımsız kadın hareketi bu sınırları ihlâl eğilimi gösterdiğinde ortaya çıkan gerilim, 1930'lardan itibaren belirginleşen tek parti otoriterliğiyle "çözülmüş"tür. Geriye kalan, 1980'li yıllara değin, Türk kadınlarına temel haklarının, hem de dünyanın pek çok ülkesinden önce bahşedildiği yönündeki resmi ideoloji söylemidir.

"Sınıfsız-ımtiyazsız ulus"un inşası sürecinde tasfiye edilen, bağımsız Osmanlı kadın hareket(ler)i'nin yalnızca Türk-Müslüman bileşenleri değil, aynı zamanda, Osmanlı bünyesindeki farklı *millet*lerin ve etnik grupların "ulusal uyanış"ları sürecinde kadınların politikleşmesine işaret eden oluşumlardır: Ermeni Kadın Derneği *Azkanıver Hayuhyaç İngerutyan*, *Be-yoğlu Rum Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi*, *Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti*, *Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti* bunlardan bazılarıdır.

Uluslaşma ve modernleşme süreçlerine eşlik eden, dahası bu iki sürecin artalanındaki bir diğer süreç, kuşkusuz ekonomik yapı ve üretim ilişkilerindeki dönüşümdür. 19. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, önce Rumeli'de gayri-Müslim kadınlar, ardından Bursa ipek fabrikalarından başlayarak Müslüman kadınlar da ücretli emek piyasasına –çocuklarla birlikte- girmiştir. Başlangıçta dokuma, gıda gibi geleneksel olarak (atölye üretimi döneminde de) kadın-hâkim iş kollarında, ardından tütün, sigara, tekeli ve kimya sektörlerinde fabrika işçisi olarak çalışmaya başlamışlardır. 1913'te dokuma sanayinde çalışanların %50'si kadın ve çocuktaki, bu oran ipek ipliği sanayinde %95'i buluyordu. Sanayinin gelişmesinin yanı sıra, Balkan ve I. Dünya Savaşları, bütün savaşlarda olduğu gibi, savaşan erkeklerin yerlerinin kadınlarca doldurulması zorunluluğunu beraberinde getirmiş; bu yıllarda kadınlar yalnızca fabrika ve atölyelerde "geleneksel kadınısı" işkollarında değil, yol yapımı, madencilik gibi alanlarda da çalışmıştır. İttihat ve Terakkî'yi *Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi*'ni kurmaya yönelten de bu koşullardır. Söz konusu Cemiyet aracılığıyla, aynı zamanda, kadınlardan işçi taburları oluşturulmuş ve bu taburlar cephede geri hizmetlerde görevlendirilmiştir. Yine aynı dönemde Ticaret Nezareti kadınlar için zorunlu bir hizmet kanunu çıkarmış, bu kanunla kadınlar Adana, Urfa, İzmir, Sivas, Ankara, Aydın, Eskişehir,

Kütahya ve Karahisar'da, bilhassa askerler için gerekli malzemelerle giyeceklerin üretiminde çalıştırılmışlardır.

Kadınların bürokraside görev almaya başlamaları, işçileşmelerinden daha sonradır. Bilinen ilk örnek, savaş koşullarının yarattığı işgücü gereksinimine karşın, memuriyetin kapılarının kadınlara fabrikaların kapıları kadar kolay açılmadığını hikâye etmektedir: Posta Nezaretî'nin İstanbul Telefon Şirketi için 1913'te verdiği iş ilânına başvuran Bedra Osman'ın başvurusunun reddedilmesinin ardından *Kadınlar Dünyası* Dergisi'nin yürüttüğü yoğun kampanya ile dergi çevresinden Bedra Osman ve arkadaşları işe nihayet alınmış, zaman içinde posta ve telgrafhanelerde çalışan kadın sayısındaki artışın öncülüğünü böylelikle yapmışlardır.

Telefon İdaresi'ne giren ilk kadınlar

Kutu-1’de görüleceği gibi, ulus’un ve yeni cinsiyet rejiminin kuruluşu sürecinde bir yandan yasa önünde görelî (Medeni Kanun’da olduğu gibi) ya da tam eşitlik (seçme-seçilme hakkında olduğu gibi) sağlanırken, öte yandan da cinsiyete dayalı farklılaştırma düzenlemeleri hayata geçiriliyordu (“ideal eş, anne, ev kadını”nı yetiştiren Olgunlaşma Enstitüleri ya da “kadınlara uygun mesleki eğitim”in kurumsallaştırılması gibi). Üçüncü olarak, kadınların emeği ücretlendirilerek piyasaya çıkıyor, böylelikle kamusal denetim ve düzenlemelerin konusu olmaya başlıyordu. Bu arada, feminist eğilimleriyle “radikal ve rejime muhalif” bulunan kadın hareketleri ve örgütlenmeleri tasfiye oluyordu. Bu dört eksen, yeni ulus-devlet’le yeni kadın yurttaşlar arasındaki ilişkinin tanımlanma ve kurulma matrislerinden başlıcalarını oluşturuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Kadınların Yurttaşlığına Giden Adımlar (1842 – 1945)

- 1842: Tıbbiye bünyesinde ebelik eğitimi başladı
- 1847: Bir fermanla köle ve cariye alınıp satılması yasaklandı
İrade-i Seniyye ile kadın ve erkeklere eşit miras hakkı tanındı
- 1856: Arazi Kanunnamesi’yle kadınlar miras yoluyla mülkiyet hakkını elde etti.
- 1859: İlk kız rüşdiyesi (Cevri Kalfa Mektebi) açıldı
- 1864: Yetim kızlara yönelik olmak üzere, ilk kız teknik eğitim okulu (Cevri Kalfa Mektebi Dikim Atölyesi) açıldı
- 1869: İlk Kız Sanayi Mektebi açıldı
- 1870: İlk Kız Muallim Mektebi (Dâr’ül-muallimât) açıldı
- 1876: Kanun-u Esasî’yle kız ve oğlanlar için ilköğretim zorunlu hale getirildi
- 1880: Kız (İdadi) Liseleri açıldı.
- 1882: Kadınlar ilk kez nüfus sayımında sayıldılar. Kız (İdadi) Liseleri kapandı.
- 1886: Sahibi, yazarları ve baskıya hazırlayanları tamamen kadınlardan oluşan *Şüküfzâr* dört sayı yayınlandı
- 1895-1906: Yazarlarını ağırlıklı olarak kadınların oluşturduğu *Hanımlara Mahsus Gazete* kesintisiz olarak 580 sayı yayınlandı.
- 1897: Kadınlar ücretli işçi olarak çalışmaya başladı
- 1911: İstanbul’da, “kadınlık meselesi” üzerine, en az 300 kadının katıldığı bir dizi konferans (Beyaz Konferanslar) düzenlendi
- 1913: Kız Liseleri (İdadi) yeniden açıldı.
Kadınlar devlet memuru olarak çalışmaya başladı
- 1913-1921: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti’nin yayın organı olan *Kadınlar Dünyası*, kesintilerle de olsa, yayın hayatını sürdürdü
- 1913: İstanbul Üniversitesinde kadınlara yönelik, kamuya açık konferanslar düzenlenmeye başlandı.

- 1914: Kadınlar için ilk üniversite (İnas Dâr'ül-fünûnu) açıldı
- 1917: Yalnızca iki yıl yürürlükte kalan Hukuk-î Aile Kararnamesi'yle kadınlara evlenme, erkeğin çok eşliliğini sınırlama ve boşanmada bazı haklar tanındı
- 1920: İnas Darülfünunu öğrencileri protestolar düzenledi, erkek öğrencilerin sınıflarını işgal ederek karma eğitim talebinde bulundular
Şükûfe Nihal, İstanbul Dâr'ül-fünûnu'nun Coğrafya bölümünden mezun olan ilk kız öğrencisi oldu
- 1921: Sara Akdik, İstanbul Dâr'ül-fünûnu'nun ilk kız öğrencisi olarak Fen Fakültesi Tabiiye kısmında sürdürdüğü öğrenimini tamamladı
- 1922: 7 kız öğrenci Tıp Fakültesi'ne kayıt yaptırarak eğitimlerine başladı
- 1923: *Kadınlar Halk Fırkası* kuruluş beyannamesi Dâhiliye Nezaretî'ne sunuldu. Ancak gerekli izni alamadı.
- 1924: *Türk Kadınlar Birliği* kuruldu.
Eğitimi tek sistem altında toplayarak kızlarla oğlanlara eşit eğitim imkânları sağlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edildi
- 1926: Türk Medenî Kanunu kabul edildi.
Türk Ceza Kanunu'nda kastî çocuk düşürme ve düşürtme eylemleri suç olarak tanımlandı.
- 1930: Kadınlar belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını kazandı.
Sadiye Hanım, Artvin Yusufeli'in Kılıçkaya beldesinde Belediye Başkanı seçildi. Teyzesinin kızı Mediha Hanım Belediye Meclis üyesi oldu. İlk kadın il belediye başkanlığını ise, Müfide İlhan, Mersin belediye başkanı olarak 1950 yılında elde edecekti.
Kadınların ve çocukların ücretli çalışmada korunmasına yönelik ilk düzenleme Umûmî Hıfzısıhha Kanunu'yla getirildi.
Doğum izni düzenlendi.
- 1932: Kadınlara muhtar ve köy ihtiyar kurulu üyeliğine seçilme ve seçme hakkı tanındı.
Akşam Kız Sanat Okulları açıldı
- 1933: Gül Esin Aydın'ın Karpuzlu köyünde Türkiye'nin ilk kadın muhtarı oldu
- 1934: Kadınlar, TBMM'ye girebilme ve seçebilme hakkını kazandı
- 1935: 5. Dönem milletvekili seçimlerinde 18 kadın vekil TBMM'ye girdi
- 1935: Türk Kadınlar Birliği kendini fesih kararı aldı
- 1938: Kadınlar için el sanatları, biçki-dikiş kursları açıldı
- 1945: Meslek okullarını bitiren genç kadınlar için Olgunlaşma Enstitüleri açıldı.
Analık sigortası (doğum yardımı) düzenlendi.

Fırtına Öncesi Sessizlik (1946-1980)

“Cumhuriyet reformlarının başarılı olamadığı yerde tarımsal makinelerin yalnızca iki mevsim kullanılması yetmişti. Eviçi patriyarkası tehdit altındaydı.”

Deniz Kandiyoti, *Ataerkil Örüntüler*, 1990

Bedra Osman ve arkadaşlarının açtığı yolu takiben ve rejimin yerleşikleştiği 1930’ların sonlarından 1970’lerin sonlarına kadar kamu hizmetindeki kadınların sayısında kararlı bir artış olduğu, 1970’lerin sonlarında kamu görevlileri içinde kadınların oranının dörtte bire değin yükseldiği görülmektedir. Ancak bu artışta yoğunluk daha çok alt-kademe görevlerde ve eğitim, sağlık gibi cinsiyete dayalı sektörlerde gerçekleşmiştir.

İlk kadın belediye başkanı Sadiye Hanım (Artvin-Yusufeli'nin Kılıçkaya [Ersis] Beldesi)

İlk kadın köy muhtarı Gül Esin (Aydın'ın Demirdere köyü)

Öte yandan, bütün bir tabloya bakıldığında, Türkiye’de 1950’li yıllardan sonra “ev kadını” kategorisinin giderek şişkinleşmesi, bunun yanında kadınların işgücüne katılımlarının sürekli düşüş göstermesi rastlantısal değildir. 1950’lerden itibaren varlığını şiddetlendiren iç

göç, tarım kesiminde ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların, özellikle büyük-kentlere geldiklerinde formel işgücü piyasalarının dışında kalıp ev kadını olmalarını beraberinde getirmiştir. Nitekim 1955'te kadınların yaklaşık %96'sı tarım kesiminde ve ancak %4'ü tarım dışı sektörlerde çalışmaktayken, bu oranlar 1980 yılında sırasıyla %87 ve %13, 2007 yılında %47 ve %53 biçiminde değişecektir. Buna koşut olarak, 1950'den önce %80'in üzerinde olan kadının işgücüne katılım oranı, 1980'de %43'e ve 2010'da %28'e düşecektir. "Aradaki farkın nereye gittiği" sorusu, yanıtını kentsel işgücü istatistiklerinde görünmeyen "ev kadınlığı" kategorisinde bulur. Bu tablo, aynı zamanda, Türkiye kentleşmesinin kırsal kesimden göçle gelen kadınlar için "hapsedici" sonuçlarına da işaret eder. Bilhassa 1980 sonrası ekonomik yeniden yapılandırma politikalarıyla beraber, örgütlü sanayiyle bağlantılı ama ev eksenli, düzensiz ve enformel çalışma biçimlerinin kadın(sı)laşarak (feminizasyon) yaygınlık kazanması, bu geniş kentli alt-sınıf kadın kesimi için evi yalnızca yeniden üretim mekânı değil, aynı zamanda sosyal güvenlik, örgütlenme, ücret güvenliği vb. gibi birçok açıdan sorunlu bir üretim mekânı olarak da işlevlendirecektir. Kadın emeği, cinsiyet-körü disiplinler yaklaşımlarla "tüketim ve yeniden üretim alanı" olarak nitelendirilen özel alanda ücretli emeğe bir yandan "lojistik" hizmetleri sağlarken, böylece bir yandan da üretim ilişkilerine, ama yine cinsiyet asimetrisi doğrultularında farklılaşan biçimlerde eklenmektedir.

Kurumsal siyaset alanında, ilk bölümde altı çizilen sembolik araçsallaşma, çok partili rejime geçilmesinin ardından da farklılaşan içeriklerle de olsa varlığını sürdürmüştür: Kadınlar bu kez, askerî müdahaleler neticesinde siyasetten yasaklanan ya da uzaklaştırılan erkeklerin "temsilcileri" (çoğunlukla kızları, kardeşleri ya da eşleri) ya da siyasal kriz zamanlarında laiklik - Kemalizm / siyasal İslam ideolojik kutuplaşmasının simgeleyenleri olarak karşımıza çıkacaklardır. Her koşulda, TBMM'de kadınların temsil oranı, bir tür "örtülü kota"nın uygulandığı tek parti döneminin başlangıçtaki oranlarının hep altında kalmış, 1946-1983 arasında %1,9'un üzerine çıkamamıştır. Bu arada, 1950 yılında Müfide İlhan, bir il merkezinde (Mersin) -Belediye Meclisi üyelerince- seçilen ilk kadın belediye başkanı olmuş; Türkân Akyol, 1971'de ilk kadın bakan (Sağlık Bakanı) olarak TBMM dışından atanmıştır.

Ev içi emek :

“İnsanların bakımıyla bağlantılı olan ve aile içinde yapılan tüm işler ev emeği kapsamındadır. Ev emeği bütün kadınların durumunu belirler. Patriyarkarın yönettiği aile üretim tarzı; cinsel ilişkileri, çocukların eğitimini, ev içi hizmetlerini ve bazı metaların küçük meta üretimi çerçevesinde üretilmesini düzenlemektedir. Meta üretimiyle meta üretmeyen üretim arasında genellikle ileri sürülen karşıtlıktan bir kopuş söz konusudur burada: kadınların ev emeğinin ekonomi alanının dışında bırakılması, onların üretimlerinin doğasının bir sonucu değildir. Aynı mallar aile dışında üretildiklerinde onları üreten emeğin karşılığı ödenir. Tersinden, ürettikleri mallar piyasada mübadele edildiğinde bile kadınların emeği karşılıksız olmaya devam eder. Aile, kadınların ekonomik sömürüsünün mekânı olmaya devam etmektedir. Christine Delphy; eş de olsalar, anne de, kız evlat da, kız kardeş de, aile içindeki statüleri ne olursa olsun, kadınların emek gücüne erkekler tarafından maddi olarak el konulduğunu ortaya koyar.”

Eleştirel Feminizm Sözlüğü, s.160-1.

Kurumsal olmayan ya da parlamento / siyasal partiler dışındaki siyaset alanına bakıldığında, kadın hareketinde ve bunun bir damarı olan feminist harekette 1930’ların ortalarından başlayan uzun sessizlik döneminin, 1970’lerde sosyalist örgütlenme ve mücadele hattında kırıldığı görülür. 1970’te, Behice Boran’ın *Türkiye İşçi Partisi* genel başkanlığına seçildiği (Türkiye’de ilk kadın parti başkanı) yıl *Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği*, 1975’te de *İlerici Kadınlar Derneği* kurulur. Bununla beraber, söz konusu mücadelenin kadınlarında asıl motif sınıf mücadelesidir ve temel bir toplumsal kategori olarak “sınıf”ın cinsiyet-yüklü içermelerine dair bir soruya rastlamak hayli güçtür. Örneğin söz konusu dönemde kadınların sadece %8,5’inin sosyal sigorta kapsamında olmasıyla ya

da hane-içi eşitsiz ve tahakkümcü ilişkilerle pek fazla ilgilenmemişlerdir. Kadınlar bu dönemde Türkiye toplumunda derin izler bırakmış olan illegal ve legal sol / sosyalist hareketlerde etkin rol almış olsalar da, ataerkilliğin zihinsel süreklilikleri, İslami ve ulusalcı ideoloji ve pratiklere benzer biçimde, buldukları yapı içinde de devam etmiş, ayrımcı ve ikincileştirici ilişkiler burada da sürmüştür.

Bu dönemin önemli bir diğer özelliği, akademik ve bilimsel alana da nüfuz etmiş, daha doğrusu bu alanı da yapılandırmış olan cinsiyet yanlılığında nihayet gedikler açılmaya başlamasıdır. Çoğunlukla cinsiyet-körlüğü biçimine bürünen bu yanlılık, sosyal bilimler söz konusu olduğunda, Türkiye toplumu ve tarihinin kayda geçmiş bilgisinin kadınların yaşam deneyimlerini dışlaması, erkeklerin deneyimlerinin genellenmesi olarak özetlenebilir.

Türkiye’de 1940’lardan itibaren mevcut akademik disiplinler içinde “bir araştırma konusu olarak kadın”; Mediha Esenel, Behice Boran, Hamide Topçuoğlu, Nermin Abadan Unat gibi “öncü” olarak nitelenebilecek akademisyenlerce ele alınmaya başlamıştı.

1970'lerdeyse alt-disiplinler oluşturacak denli birikim olduğu gibi, alandaki ilk doktora tezleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu birikim üzerinde, 1990'lardan itibaren geniş kapsamlı ve çok boyutlu bir eleştirel analiz, yeni ve çok sayıda araştırmalarla (kadınların bilgisinin haritaya yerleştirilmesi faaliyeti) beslenerek yükselecek, dahası akademik yapılanma içinde yeni kurumsallaşmalara gidilecektir. Aslolarak, elinizdeki *Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* kitabının bu bölümü de söz konusu birikimin çok kaba bir gözden geçirilmesi ve özeti olarak okunabilir.

Behice Boran: Türkiye'nin ilk kadın parti başkanı

"Sessiz Dönem"ın Öne Çıkanları (1946-1980)

- 1949: Yaşlılık sigortasının kadın ve erkekler için eşit esaslara göre düzenlenmesi 5417 sayılı yasa ile sağlandı
- 1950: Müfide İlhan, bir il merkezinde (Mersin) belediye meclisi üyelerince seçilen ilk kadın belediye başkanı oldu
- 1952: Sağlık Bakanlığı bünyesinde ana çocuk sağlığı hizmetleri vermeye başladı
- 1965: Gebeliği önleyici araçların satış ve dağıtımının serbest bırakılmasını ve tıbbi zorunluluk halinde kürtaj hakkı tanınmasını düzenleyen Nüfus Planlaması Hakkında Kanun çıkarıldı
- 1966: Eşit değerde iş için kadın ve erkek işçiler arasında ücret eşitliğini sağlayan 1951 tarihli 100 sayılı ILO sözleşmesi onaylandı.
- 1970: Behice Boran, *Türkiye İşçi Partisi* genel başkanlığına seçildi ve böylece Türkiye'de ilk kadın parti başkanı oldu
Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği kuruldu
- 1971: Türkân Akyol, 1971'de ilk kadın bakan (Sağlık Bakanı) olarak TBMM dışından atandı
- 1975: İlerici Kadınlar Derneği kuruldu

Ve Fırtına!.. (1981-1990)

“[B]ugünden ilk feminist bilinç yükseltme gruplarının oluştuğu 1982 başına geri bakıldığında, feminist hareketin, 1980 askeri darbesine karşı oluşan demokratik muhalefetin ilk, hatta öncü hareketi olduğu, bugün de bu muhalefetin birçok açıdan önünde giden, kendi içerisinde en ileri derecede demokratikleşmiş kanadını oluşturduğu, dolayısıyla toplumun demokratikleşme arayışında temel bir işlev gördüğü savunulabilir.”

Şirin Tekeli, *1980’ler Türkiye’sinde Kadınlar*, 1993

“Kişisel / özel olan politiktir” :

“Bu deyim, her şeyin politik olduğunu teyit eder. Her tür güç, egemenlik, ezme-ezilme ilişkisinin gerçekte politik bir ilişki olduğunu anlatmak için kullanılmıştır. Özel olan büyük ölçüde politik olanla donatılmıştır. Bu, en çok da devletin önemli ölçüde “emekçiler”in yaşamlarının idarecisi haline geldiği refah devletinin ve toplumsal olanın ortaya çıktığı dönem için geçerlidir. Ayrıca bu sav, kadınların politik alandaki taleplerini meşrulaştırmasına izin vermiştir. Örneğin kürtaj, yalnızca istenmeyen bir gebeliğe son vermeyi mümkün kıldığı için değil, kadınlar için kişiliklerinin güvenliğini ve bütünlüğünü koruma hakkı doğurganlıklarını denetleme olanağına sahip olmaktan geçtiği için de politik bir sorundur. Üstelik kadınların karar verme haklarında ısrar edilmesi onların ahlaki özerliklerini de görünür kılar. Nihayet bu slogan, modern yurttaşlık kuramlarının temelinde yatan soyut birey modelinin eleştirisine imkân vermektedir. Hepimiz kaçınılmaz olarak etten kemikten bireyleriz ve kamusal alana ancak kendi durumumuz temelinde çıkabiliriz. Ancak totaliter rejimlerin yaptığı gibi insan yaşamı tek bir alana indirgenmeye çalışılmamalı, kamusal eylem alanı ortadan kalkmamalı; kadınların ve erkeklerin hem kamusal hem özel alana tam olarak katılmalarını mümkün kılacak yeni yaşam ve örgütlenme biçimleri (oluşturulmalıdır).”

Eleştirel Feminizm Sözlüğü, s.246-8.

12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra, Türkiye’de, başka ülkelerdekinden farklı bir gelişme yaşanmıştır: Genel geçer deneyim, kadın hareketinin öteki toplumsal hareketlerin de güçlendiği dönemlerde ivme kazanmasıyken, Türkiye’de 1980’lerde tam tersi olmuştur. Bu dönemde, Türkiye tarihinin gördüğü en radikal çıkışlar yapılmıştır. Bu çıkışlar, eğitim görmüş, meslek sahibi, özellikle gazeteci, akademisyen ve öğrencilerden oluşan kentli kadınlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar sayıları az olsa da nitel bir etki yaratılmış, toplumun ataerkil yapısına meydan okunarak, bağımsız bir kadın hareketi ortaya çıkmıştır.

Her şeyden önce, “feminizm” kavramı güçlü bir biçimde gündeme girmiştir. Bu hareket, kadın sayfalarında, küçük gruplarda ve evde “siyaset-dışı” diye tanımlanan alanlarda baş-

lamış, feminist bilinç yükseltme grupları oluşturulmuş ve yine siyaset dışı olarak tanımlanan konular (kadına yönelik her türlü şiddet, bekâret, tecavüz, pornografi, medyada kadın imgesi gibi) gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır.

Bu dönemde kadın hareketi, hem ilgilendiği konular itibariyle hem de örgütlenme biçimleri (dernekler, vakıflar, inisiyatifler gibi) bakımından çeşitlenmiştir. Süreç, 1981 tarihinde *Yazko* dergisinde kadın yazıları, 1982'de *Yazko* çevresinde toplanan kadınların gerçekleştirdiği *Kadın Sorunları Sempozyumu*, 1983 tarihinde *Somut Dergisi*'ndeki kadın sayfaları, 1984'de feminist literatürün çevirilerini yayınlamayı amaçlayan *Kadın Çevresi* Kooperatifi ve yayınları ile başlamıştır.

Önceki dönemlerden oldukça farklı olan bu yeni oluşumlar, hem topluma ve sorunlara bakış açısı hem de mücadele biçimi ve yöntemi açısından farklıdır. Toplumsal, siyasal ve kültürel yapı, gündelik yaşam pratikleri üzerinden ve ataerkinin türlü biçimleriyle ilişki kurularak analiz edilmiştir. Feminizmin temel iddialarından biri olan "kişisel / özel olan politiktir" vurgusu, Türkiye'deki kadın hareketinin hem kavramsal hem de yöntemsel açıdan gündemine girmiştir. Alternatif yayınların yanı sıra Duygu Asena'nın çıkardığı *Kadınca* dergisi gibi popüler yayınlar da kamuoyunu etkilemiştir. Asena'nın *Kadının Adı Yok* adlı kitabı, kendisinin yaşadığı dönemde 40'ın üzerindeki baskısıyla geniş kitlelere ulaşmış, toplumun feminist söylemle tanışmasında önemli rol oynamıştır.

1987'de çıkarılan, radikal feminist söylemin örneği olan *Feminist* dergisi, kadın dergilerinde değişimin habercisi olmuş; *Kaktüs* dergisi, sosyalist feminist tartışmalarının aktarıldığı önemli bir alan yaratmıştır. 2000 yılında yayınlanmaya başlayan *Pazartesi* dergisi ise, sadece radikal feminizmin değil, milliyetçiliğe eleştirinin de üst düzeyde somutlaştığı alternatif bir yayın olarak ortaya çıkmıştır. *Roza* ile *Jiyan* Kürt kadınların, *Kadın ve Aile* ile *Hanmeli* dindar kadınların, *Kaos GL* ise eşcinsel erkeklerin yanı sıra, lezbiyen kadınların da talepleri doğrultusunda ve gayretleriyle çıkarılmıştır.

17 Mayıs 1987, Kadıköy Yoğurtçu Parkı, Dayağa Karşı Yürüyüş

Kadına yönelik şiddet, dönemin politikleştirilen en önemli sorunlarından biridir. Özellikle ev içindeki şiddetin açığa çıkarılması meselesi, kadınların kampanyalarını ortaklaştırmıştır.

17 Mayıs 2007, Kadıköy Yoğurtçu Parkı, Dayağa Karşı Yürüyüş

Türkiye'de askerî darbe sonrasında ilk gösteri / toplu yürüyüşün kadınlar tarafından 1987 yılında yapılmış olması da tesadüf değildir. Yirminci yıldönümünde aynı yerde, İstanbul'da Yoğurtçu Parkı'ndaki eylem ise, bu sorunun hız kesmeden devam ettiğinin göstergesidir. Yine 1988'deki "bedenimiz bizimdir, cinsel tacize hayır" kampanyası da, yirmi yıl sonra aynı amaçla tekrarlanmıştır. "Giysim sarkıntılığa davetiye değildir!", "Sarkıntılığı örtbas etme, teşhir et!", "Utanma haykır, susma işğneyi batır!" türünden sloganlarla, kamuya

Kadına yönelik şiddet :

"Kadınlara cinsiyetleri yüzünden uygulanan şiddet biçimleri çok çeşitlidir. Bu şiddet; kadınları sindirmek, cezalandırmak, aşağılamak ve fiziksel bütünlükleri ile öznelliklerini yaralamak amacıyla, özel ya da kamusal yaşamda onlara tehdit, baskı ya da zor yoluyla fiziksel, cinsel veya psikolojik acılar veren bütün edimleri kapsar. Sıradan cinsiyetçilik, pornografi ve işyerinde cinsel taciz de şiddet biçimleridir. Birçok kadını doğrudan yaralayan, onları serbestçe dolaşma özgürlüklerinden, güvenden, ilişki kurma yeteneklerinden, yaşam zevkinden yoksun kılan bedensel şiddet biçimleri, potansiyel şiddet olarak bütün kadınları etkiler. Şiddet siyasal ve askeri iktidarın uygulamalarından da kaynaklanabilir: Militarizm, milliyetçilik ve devlet şiddeti ile işgallerde, savaşlarda ya da toplumsal çatışmalarda kadınlara uygulanan çeşitli şiddet biçimleri –tecavüz, zora dayalı fuhuş, işkence- gibi."

Eleştirel Feminizm Sözlüğü, s.312-4.

açık yerlerde kadınlara dağıtılan mor işnelerle kadına yönelik şiddetin bir başka boyutu olan tacize dikkat çekilmiştir. Bütün bu kampanyalar, sorunların çözümüne yönelik olarak, İstanbul'da Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, Ankara'da Kadın Dayanışma Vakfı ve bunların sığınaklarının açılmasında somutlaşmıştır.

Genel olarak kadın hareketlerinin, özel olarak da feminist hareketin sorunlaştırdığı temel meseleler bu dönemde de istatistiklerde somut ifadesini bulmuştur. "İktisadi olarak faal" olan kadın oranının, 1950'li yıllardan itibaren devam eden düşüş eğilimi herhangi bir değişim göstermemiştir. Sanayileşme ve kentleşmenin faturasını kadınlar her dönem daha ağır ödemişlerdir. TÜİK verilerine göre kadınların işgücüne katılımı 20-24 yaş arasında yoğunlaşmaktadır. Kadınların "özel alan"daki yükleri, ileriki yaşlarda ücretli çalışmalarının

önünde çok ciddi engeller yarattığı ve çocuk bakımında kamusal destek mekanizmaları son derece yetersiz olduğu için, kadınlar evlendikten sonra genellikle işten çıkmaktadır. Öte yandan, tarım sektöründe kadın emeğinin yoğunluğu bu dönemde de sürmüştür. Bunu, sanayi işçiliği takip etmektedir. Bazı iş kolları tamamen erkek alanıdır. Müteşebbislik ve üst kademe yöneticiliğinde mutlak oranlar hâlâ düşük olmakla birlikte, görece olarak önemli artışlar da yaşanmıştır. Müteşebbis ve üst yöneticiler grubunda 1989 yılında %5,4 olan kadın

çalışanlar 1994 yılında %11,1’e çıkacaktır. Fakat skalanın diğer ucunda da, kentlerde büyümeye başlayan enformel sektör, ağırlıklı olarak kadınlar tarafından doldurulacaktır.

1935 yılında dokuzuncu sınıfa kızların sadece %08’i devam ederken, 1985’te bu oran %11,6’ya çıkmıştır. Bu oranın daha sonraki yıllardaki artışında zorunlu ilköğretimin sekiz yıla çıkarılması önemli rol oynayacaktır. 1997’de çıkarılacak yasayla hem kadınların eğitiminde önemli bir adım atılacak, hem de yaşın yükselmesiyle erken evliliklerin önü alınmaya çalışılacaktır. Türkiye’de sanıldığına aksine özellikle Orta Anadolu’da hatırı sayılır bir oranda devam ettirilen bu uygulama, bir kadın kuruluşu olan *Uçan Süpürge*’nin 2010’da önem verdiği kampanyalardan biri olacaktır.

1988, “Bedenimiz bizimdir, cinsel tacize hayır” (mor iğne) kampanyası

2008 Mor İğne Kampanyası - Foto. Tuğba Tekerek

<http://picasaweb.google.com/TekerekTuğba/Morİğne>

1988 Mor İğne Kampanyası'nda Toplu Taşım Araçlarında ve Açık Alanlarda Okunan Metin

"Kadınlar!

Sokakta, lokantada, vapurda, otobüste, işyerinde, tanıdığınız, tanımadığınız, hoşlandığınız, hoşlanmadığınız bazı erkekler tarafından ellenmekten, omuzlanmaktan, çimdiklenmekten, dokunulmaktan bıktınız mı?

Baygın ya da saldırgan bakışlarla süzülme, sözle taciz edilmek, istemediğiniz şeylere zorlanmak, canınıza tak mı dedi?

Bıyık burup, size yanaşanlara tepkinizi göstermek için hiç uygun bir araç aramadınız mı? Artık vapurdan inerken ya da binerken itilip kakılmaya dur demek istiyor musunuz?

İşte sarkıntılığa karşı süper bir koruyucu: karşınızda göz süzen peşinizden gelen, bizi aşağılayan laflar geveleyen, bıyık burarak yalanan, bacaklarınızı süzen, elleyen, koklayan, bakan, saldıran tüm erkeklerle karşı küçücük taşınması kolay ama etkili bir silah.

Şimdi size harika bir ürün tanıtmak istiyorum. Elimde gördüğünüz bu mor iğne paslanmaz çelikten, nikel-krom alaşımlı olup, 7 cm uzunluğundadır. Üzerinde bulunan mor kurdele tüm giysilerinizle kullanabileceğiniz bir aksesuar görünümündedir.

Bu şık aksesuarın aynı zamanda size sarkıntılık edenlere karşı savunmanızda bir araç olduğunu şimdi size göstereceğiz. Hareket şu: Hiç acımadan batırın, korkmanıza gerek yok, tetanos yapmaz.

Bu iğne, MOR İĞNE kampanyasının bir ürünüdür. Kampanya grubumuz kadınlardan meydana gelmiş olup, elle sözle, gözle yapılan sarkıntılığa karşı etkin ve kalıcı önlemler geliştirmeyi amaçlamaktadır."

Feminizmin İzleri ve Etkileri (1981-1990)

- 1981-82: Askerî yönetim döneminde, travesti, transeksüel ve eşcinseller saçları kazınarak, İstanbul'dan başka şehirlere zorla gönderildi.
- 1983: Nüfus Planlaması Kanunu'nda yapılan değişiklikle 10'uncu haftaya kadar olan gebeliklerde kürtaja imkân tanındı.
Feminist bilinç yükseltme grupları kurulmaya başladı.
- 1985: Türkiye, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ni (CEDAW) bazı çekincelerle imzaladı. Böylece ayrımcılığa karşı etkili önlemler almakla devletin yükümlü tutulacağı kabul edilmiş oldu.
- 1987: *Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği* kuruldu. CEDAW'ın iç hukukta yürürlüğe girmesi için imza kampanyası başta olmak üzere, cinsiyete dayalı ayrımcılıkla mücadele amaçlandı.
Feminist dergisi çıkarılmaya başladı.
Sosyalist Feminist *Kaktüs* dergisi çıkarılmaya başlandı.
"Dayağa Hayır" yürüyüşü ve kampanyası yapıldı.
Devlet Planlama Teşkilâtının Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü bünyesinde Kadına Yönelik Politikalar Danışma Kurulu oluşturuldu.
İmren Aykut, TBMM üyesi olan ilk kadın Bakan (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı) olarak göreve geldi.
- 1989: Anayasa Mahkemesi, Türk Ceza Kanunu'nun, "hayat kadını"na tecavüz eden suçlu için ceza indirimine gidilmesini öngören 438'inci maddesine anayasaya aykırılık gerekçesiyle yapılan bir başvuruyu, "fuhşu meslek edinen kadın / iffetli kadın" ayrımını benimseyerek reddetti.
Kadınlara da Kaymakam olabilme yolu açıldı.
Çalışma Bakanlığı bünyesinde "Kadın Birimi" kuruldu.
İHD'nin düzenlediği Kadın Kurultayı ve sonrasında bağımsız feministler ile örgütlü sol kesimden gelen kadınlar arasındaki keskin bir ayrışma yaşandı.
İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi kuruldu.
- 1990: Anayasa Mahkemesi, Medenî Kanun'un, kadının çalışmasının koca iznine tâbi olduğunu hükmeden maddesini (159.madde) iptal etti.
TBMM, Türk Ceza Kanunu md. 438'i -fahişelere tecavüz eyleminde bulananlara sağlanan indirim- insan haklarına aykırı olduğu gerekçesiyle yürürlükten kaldırdı.
Şimdiki adıyla Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM), *Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı* adıyla ve Başbakan'a bağlı olarak kuruldu. Aynı yıl, yeni bir düzenlemeyle Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) adını alarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlandı.
Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı kuruldu.
Ulusal Kalkınma Plan ve Programlarında "Kadın" özel ve ayrı bir başlık haline geldi.
İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi bünyesinde, disiplinlerarası bir bilim dalı olarak, Kadın Çalışmaları yüksek lisans programı başlatıldı.

Kadın Hareketinin Kurumsallaşması ve Yeni Sorunlar (1991-2011)

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Dünya Kadınlar Günü nedeniyle düzenlenen panele katılmak için geldiği Uşak'ta halka hitap etti Genç nüfus ile ilgili olarak "Sizinle bir Başbakan olarak değil, dertli kardeşiniz olarak konuşuyorum. Biz genç nüfusumuzu aynen korumalıyız. Bir ekonomide aslanan insandır. Bunlar Türk milletinin kökünü kazımak istiyor. Yaptıkları aynen budur. Genç nüfusumuzun azalmaması için en az üç çocuk yapın." dedi.

7 Mart 2008 tarihli gazetelerden

Başbakan Erdoğan, Malatya'nın büyükşehir olması için nüfusun arttırılması gerektiğini ifade ederek, "Siz nüfusun nasıl arttıracağınızı biliyorsunuz" ifadelerini kullandı.

17 Mayıs 2011 tarihli gazetelerden

"Başbakan tepemizi attırma, kendin yat kuluçkaya; bir türkçük, iki türkçük, üç türkçük doğurmaya..."*8 Mart 2008-2011 eylemlerinin sloganlarından*

1990 sonrasındaki belirgin özellikler; yaygınlaşma, kurumsallaşma ve yasal düzenlemelerde kadınlar lehine sağlanan değişikliklerdir. Kadın hareketi, üç büyük kentin dışına çıkıp yaygınlaşmıştır. Farklı kadın grupları; feminist, laik, dindar, Kürt, sosyalist, lezbiyen kadınlar da dâhil olmak üzere, ciddi bir siyasî aktivizm yaratmıştır. Kadın hakları, sivil haklar, demokrasi, yurttaşlık, katılım, temsil, adalet, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar kamuoyunda olabildiğince tartışılmış, devletin dini, ırkı ve cinsiyeti yeniden sorgulanmıştır. Ailede, işyerinde ve sokakta cinsel taciz, tecavüz, ensest, namus cinayeti gibi 80'lerde odaklanılmaya başlanan meseleler kadın hareketinin gündeminde daha etkin bir biçimde yer almıştır ve bu eksenlerdeki kampanyalar daha fazla ön plana çıkmıştır. Belli konular için belli bir süreliğine bir araya gelmek, konunun çözümüyle, yeni hedeflerde tekrar bir araya gelmek üzere dağılmak başlıca stratejilerden biri olmuştur. Bu türden yapılanmalar yeni bir siyaset anlayışını ve kadınların siyasal katılımının salt formel-kurumsal siyasete özgü sayısal verilerle ölçülemeyeceğini de örneklemiştir. Bütün bunlar, Türkiye'deki demokrasinin gelişmesine ve siyasetin gündeminin farklılaşmasına önemli katkılar sunmuştur.

Bu dönemde, kadın örgütlenmesi ve hareketinde bir yandan dağınıklık ve parçalılık, fakat öte yandan da ortak örgütlenme ve işbirliği eğilimlerini somutlayan çeşitli örnekler ortaya çıkmıştır.

"Belge yoksa tarih de yok" önermesi, kadınların tarihi ve bilgisi yolunda farklı ve yeni bir kurumlaşmaya gitme gereğini ortaya çıkarmış, *Kadın Eserleri Kütüphanesi Vakfı* kurulmuş,

Kütüphane ise İstanbul’da 1991 yılında açılmıştır. Kadınların tarihsel görünmezliğine bir çözüm olarak düşünülen bu kurumda, kadınlara ilişkin her türlü kitap, arşiv, belge sözsöz ve görsel malzeme toplanmaya devam etmektedir.

Üstelik bütün bu vakıf ve dernekler, devlet desteği olmaksızın sivil inisiyatifle başarılıdır. Bugün, bütün bu tartışma ve kurumların kayda değer politik kazanımlar sağlamış olduğu ortadadır.

Genel olarak kadın hareketinin, özel olarak feminist hareketin eylemlilik tarzında – kurumsallaşmanın yanı sıra- proje eksenli feminizm de kendini göstermeye başlamıştır. Farklı ve çoğunlukla birbirinden kopuk projeler devam ederken, bilinç yükseltme toplantıları giderek önemini yitirse de alternatif kurum ve yapılanmalarla yeni çözüm arayışları da ortaya çıkmıştır. Bağımsız kadın örgütleri dışında, barolar gibi meslek örgütleri içinde de kurumsal yapılar oluşmuştur.

Bu dönemde farklı ideolojik ve kültürel konumlarda olan kadınlar sorunların somut çözümünde ortak zeminde buluşmanın olanağını çeşitli çalışmalarda yakalayabilmişlerdir. 2000 yılının ortalarından itibaren, “laik-dindar kadın” kutuplaşmasının aşıldığı örnekler, özellikle Medeni Kanun ve Türk Ceza Kanunu’ndaki ayrımcı maddelerin değiştirilmesi sürecinde kendini göstermiştir. CEDAW gereklerinin izleme araçlarından biri olan resmi raporun dışında, *CEDAW Gölge Raporu* da bütün kesimlerden kadınlar tarafından ortak olarak hazırlanmıştır. Yine, savaş karşıtı eylemlerde, şiddete ve özellikle namus cinayetlerine karşı, farklı siyasal görüşlerden kadınlar ortak tavır almışlardır. *Ailenin Korunmasına Dair Kanun* adıyla yasalaşacak olan düzenleme doğrultusunda ortak mesai yapmışlardır. 1998’de kabul edilen bu Kanun’la devlet, aile içinde kadına uygulanan şiddeti önleme yükümlülüğünü yasal bir zemine oturtmuştur.

2002 yılında da yaklaşık 50 yıllık bir mücadelenin neticesinde Medeni Kanun nihayet değişmiştir. Söz konusu değişikliklerle kadınlar yasa önünde eş ve anne olmanın ötesinde birey olarak kabul edilmiş, erkeğin evlilik içindeki yasal egemenliği sona erdirilmiş ve boşanma durumunda evlilik içinde kazanılmış malların paylaşımı esas alınmıştır. 2004’te bu kez Ceza Kanunu’ndaki ayrımcı maddeler değiştirilmiştir. “Topluma karşı suçlar” kısmında düzenlenen cinsel suçlar “kişilere karşı suçlar” kapsamına alınmış; böylece, kadınların bedenlerine müdahale yoluyla işlenen suçların cezalandırılması, “genel ahlak”, “aile ve toplum düzeni” gibi ifadelerden ayrıştırılmıştır. Böylece kadınlar nihayet, bedensel ve cinsel bütünlüğü olan bağımsız birer özne olarak yasal tanınma hakkını kazanmıştır.

Biz Erkek Değiliz İnisyatifi, 19 Nisan 2008 Eylemi

Bütün bu çalışma ve kazanımlara akademiden de destek gelmiştir. Feminist aktivizm, akademi içinde de yankısını bulmuş, gerek feminist akademisyenlerin gerekse feminist araştırmaların sayısı artmıştır. Üniversitelerdeki Kadın Araştırma Merkezleri çoğalmıştır. Sadece bu merkezlerde değil, üniversitelerin farklı bölüm ve fakülteleri hem ders hem de tez konusu olarak çeşitlenmiştir. Tarih, siyaset, sosyoloji gibi disiplinlerde doktora yapan feminist bilimcilerin çalışmalarının birbiri ardında yayınlanması, kadınlara uygulanan ayrımcılık türleri ve kadınların

Homofobi :

"Homofobi, diğer toplumsal cinsiyetlere atfedilen belli nitelikleri –ya da "kusur"larını- sergileyen ya da kendilerine bu nitelikler yüklenen kişilere karşı yapılan ayrımcılık olarak tanımlanabilir. Erkeklerle, hem de erkeklik eğitiminin ilk adımlarından itibaren uygulanan bir toplumsal denetim biçimidir. Homofobi ve kadınlar üzerindeki egemenlik, erkek(s)iğin bileşenleridir. Kadınlara yönelik homofobi daha az incelenmiş olmakla birlikte aynı işlevleri yerine getirir: Erkek egemenliğini ve toplumsal cinsiyete ilişkin iki kategorili bakışı şeyleştirilen toplumsal cinsiyet sınırlarının üretimi ve yeniden üretimi. Kadınların, kadınlık adına, erkekler tarafından düşünülmüş estetik kodları içselleştirdiklerine işaret eden bir görünüm seçmeleri ve erkekler karşısında boyun eğen ve onlarla güç rekabetine girmeyen bir tavra bürünmeleri gerekmektedir. Lezbofobi, erkek denetiminin dışında kalan, kadınlar arası cinsellik biçimlerinin damgalanmasını ifade eder."

Eleştirel Feminizm Sözlüğü, s.237-8.

direnış öykülerinin açık edilmesine, hâkim bilimsel paradigmanın eleştirilmesine ve sonuçta kadın çalışmaları disiplininin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemde, cinsiyet rejimindeki sıçrama noktaları adına önemli bir gelişme, erkeklik üzerine çeşitli çalışmaların üretilmeye başlamasıdır. Söz konusu çalışmalar, hegemonik erkekliğin kadınların denetlenmesi için belirli stratejileri tayin etmekle kalmayıp dışlanmış erkekleri de baskı altına aldığından yola çıkar. Hegemonik erkekliğin dışına, ikincil konuma itilen, damgalanan bazı erkeklik tarzlarının deneyimleri, özellikle eşcinsel harekette varlık bulmuş ve söz konusu sosyopolitik hareket eşcinsel haklarının savunulması çerçevesinde hayli yol almıştır. Kadınlara yönelik şiddeti durdurmak adına erkeklerden beklenen "ses", nihayet *Biz Erkek Değiliz (BE-Dİ) İnişiyatifi*'nden gelmiştir. Bu grubun anti-otoriter üyeleri, hâkim erkeklik biçimlerine, cinsiyetçilik üzerinden dayatılan cins kimliklerine ve homofobiye karşı direniş eylemleri vermektedirler.

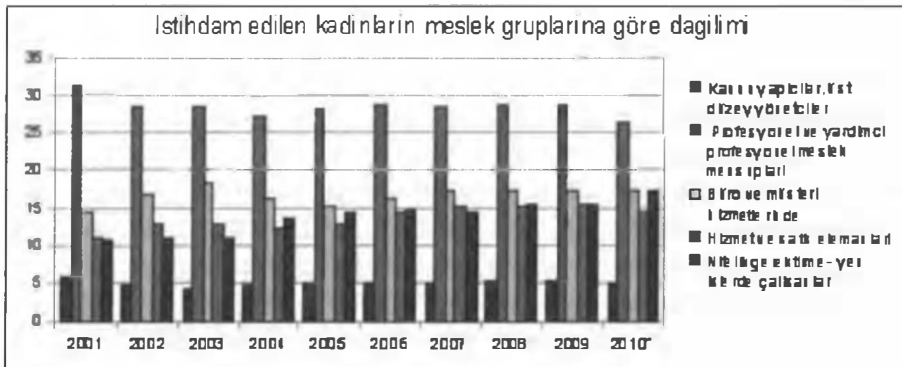
Bu türden karşı örgütlenmeler son yıllarda her gün beş kadının erkek şiddeti marifetiyle öldürüldüğü Türkiye'de, diğer erkekler tarafından destekleneceği yerde sinik bir kuşku ile karşılandı, karşılanıyor. Bireysel karşı çıkışlardan bile çoğunlukla imtina ediliyor. Böylesi bir uzak duruşta, bu türden sorgulamaların erkekleri kadınlaştıracığı, erkeklikten çıkaracağı korkusunun ötesinde, erkeklerin yararlandıkları ayrıcalıkları kaybetme endişesi de yatar. Çünkü her bir erkek tek tek ve doğrudan şiddet kullanmasa, tahakküm pratiklerinden uzak kalsa bile, toplumun tümüne hâkim olan eril şiddetin getirilerinden, niyeti ne olursa olsun, dolaylı olarak yarar sağlar. Kadınlarla ilişkilerinde eril tahakküm pratiklerinden uzak olan erkekler bile erkeklik ayrıcalıklarından yararlanırken, örneğin, kadınların sunduğu ev işlerinden karşılıksız yararlanırken, sessiz kalmayı tercih ederler. Ayrıca, kadın bedeni ve cinselliği erkekliğin inşa edildiği bir alan olarak kurulur. Erkeklerin erkekliklerini yeniden kurmaları, kadın bedeni ve davranışlarının katı bir biçimde denetlenmesini beraberinde getirir. Namus nosyonu üzerinden yükselen cinsel ahlak kurallarının erkekler verdiği bekçilik görevi hiç aksatılmadan sürdürülür. Kadınların sindirilmesi, ikincilleştirilmesi, dışlanması, ayrımcılığa tâbi tutulması, topyekûn itaatlerinin sağlanması sayesinde gerçekleşir. Bekâret, namus, ev içi emeğe el koyma, kadın ticareti, işgücü piyasasında erkek emeğinin daha değerli kılınmasına yönelik bütün uygulamalar, mesleklere girişte cinsiyete dayalı ayrımcılık ve dışlamalar, ataerkil değerlere bütün kadınların tâbi olması tehdidini sistematik olarak yöneltir. Sadece ordu, devlet, piyasa değil, aile ve medya da önemli destek verir bu rejime.

Türkiye'de kamu sektöründe bazı mesleklere işe alınmada ayrımcılık, açık ya da örtük olarak karşılaşılan bir durumdur. Örneğin, Siyasal Bilgiler Fakültelerinden mezun olan kadınlar mülki amirliklere ancak çok düşük oranlarda atanmaktadır. Bu konudaki mücadele son otuz yıldır ne yazık ki kayda değer bir sonuç vermemiştir. Kadınların ebe olarak at üstünde dağ köylerine gitmeleri hiç sorun edilmezken, mülkî otorite olmaları, ulaşımındaki zorluklar ve kadın doğası ile kurulan ilişkiyle önlenmeye çalışılmıştır. Turgut Özal döneminde hâkimlik sınavlarında konulan % 5'lik kadın kotası, ayrımcılığı daha da artıran bir sonuç yaratmıştır. Bu uygulama daha sonra kaldırılrsa da açık bir türlü kapanmamıştır. Devlet Personel Dairesi Başkanlığı'nın Aralık 2010 yılı verilerine göre bürokraside üst düzey yöneticilerin % 93'ü erkektir. 110 Büyükelçiden yalnızca 11'i kadındır. 81 valinin sadece bir tanesi kadındır. 1991'de Lale Aytaman'dan sonra Cumhuriyet tarihinin ikinci valisi olan Esengül Civelek'in Yalova valiliğine atanmasının tarihi 15 Ağustos 2011'dir. 464 Vali Yardımcısından ancak 10'u kadındır. 801 Kaymakam'ın ise 13'ü kadındır

Kadınların İşgücüne Katılım ve İstihdam Oranları (%)		
Yıllar	İşgücüne katılma oranı	İstihdam oranı
1990	33,0	29,9
1995	30,8	28,8
2000	26,6	24,9
2005	23,3	20,7
2010	25,9	22,1

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketleri

Öte yandan, gelir getirici bir işle uğraşan kadınların %56’sı, erkeklerin %29’u kayıt dışı sektörde çalışmaktadır. Kadınların işgücüne katılma oranı 2010’da %25,9’dur. Bu oran OECD ülkeleri arasındaki en düşük orandır. 2009’da 12 milyondan fazla kadın, işgücü piyasasına katılmama nedeni olarak “ev kadınlığını” gerekçe göstermiştir. Kadın işgücü arzının, özellikle çocuk ve yaşlı bakım hizmetlerinin maliyeti ile kıyaslandığında düşük kalan ücretler nedeniyle ketlenmektedir. Kadınlar, erkeklerin harcadığının altı katı kadar zamanı günlük ev işleri ve çocuk / yaşlı bakımına ayırmaktadırlar. Çünkü kamusal çocuk ve yaşlı bakım hizmetleri çok yetersizdir ve bunlar kadınlara yüklenilmiştir. Kadınların okula devam oranı erkeklere göre düşük olmaya devam etmektedir. Eğitim alanına bakıldığında, okumaz-yazmazlık oranı kadınlar için %13,8 erkekler için %3,4’tür. Genç kadınların %15’i, erkeklerin %27’si yüksek öğrenim görmektedir. Kazanılan ücretlerin sadece %10’u kadınlara, %90’ı da erkeklere düşmektedir. Gayrimenkul mülkiyetinin yalnızca %9’unun kadınlarda olduğu da dikkate alındığında, dünyanın olduğu gibi Türkiye’nin de “mülksüzler”inin hangi sınıfa tekabül ettiği sorusu yeni bir anlam kazanır.

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketleri

Kurumsal-formel siyaset alanında gelinen noktaya bakıldığında daha parlak bir tabloyla karşılaşmayız ne yazık ki: 2002 genel seçimleri %4,3 (23 kadın), 2007 genel seçimleri %9,1 (48 kadın) ve 2011 genel seçimleri %14,2 (78 kadın) oranında kadın temsiliyle sonuçlanmıştır.

Kadınların düşük siyasal temsil profili TBMM'yle sınırlı olmayıp kurumsal siyasetin

diğer alanlarında, örneğin yerel yönetimlerde çok daha vahim bir profil sergiler: 2009 yerel seçim sonuçlarına göre kadınların yerel yönetimlerdeki temsil oranı %2,8'dir (belediye başkanlığı belediye ve il genel meclisleri kadın temsil oranları ortalaması). 2949 belediye başkanından yalnızca 27'si kadındır ve bu 27 kadından yalnızca ikisi il merkezi (Aydın ve Tunceli) belediye başkanıdır. Meclisinde tek bir kadın üye dahi bulunmayan belediyelerin oranı %78'dir.

Kadın haklarının bir lütuf olarak verildiği, kadınların kendi hakları için mücadele etmedikleri iddiası bu dönemde de çeşitli argümanlarla beslenerek devam etmiştir. Bu söylem, genel olarak kadın mücadelesinin, özel olarak da feminist hareketin etkilerinin küçümsenmesinden kaynak alır. İfade biçimleri farklı olsa da sonuç değişmez. Bütün kazanımları Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday adaylığı ve uyum sürecinin uzantısı ya da iktidar partilerinin -2002'den bu yana AKP- uygulamalarının başarısı olarak görenler de vardır. Dahası, Cumhuriyet'in ilk yıllarındakine benzer bir "kadın devrimi"nin gerçekleştirildiği öne sürülmektedir.

Ne var ki, kadın-erkek eşitliği yönündeki kurumsallaşma arayışlarının öteden beri hayli isteksiz ve ideolojik bir özellik taşıdığı aşikârdır. Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) gibi, yakın zamanda TBMM Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu'nun kuruluş süreci de çok tartışmalı ve sorunlu olmuştur. KSGM'nin teşkilât yasasının çıkarılması için 14 yıl beklenilmiştir. Ancak en büyük darbe 12 Haziran 2011'deki genel seçimlere üç gün kala yapılmıştır. Kadın seçmenler ve kadın hareketi hiçe sayılarak 6223 Sayılı Yetki Kanunu ile bu kurum etkisizleştirilmiştir. Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı kaldırılmış, yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı getirilmiştir. Önceden devlet bakanı aracılığıyla başbakanı doğrudan bağlı olan bu kurumun yetki, bütçe ve yetersiz kadro yüzünden iş yapamaz hale geleceği öngörülmektedir. Kadın örgütlerinin bakanlıktaki değişime tepkilerine ve 6

Haziran 2011'de Başbakanlığa iletilen üç bini aşkın imzaya rağmen gerekçe olarak şu açıklama yapılmıştır: "Biz muhafazakâr demokrat bir partiyiz. Bizim için aile önemlidir!"

Bu türden bir yaklaşım, kadınların uzun yıllar boyunca kurulması için mücadele ettikleri TBMM komisyonunun kuruluşu sırasında da kendini belli etmiştir. Feministlerin savunageldikleri "kadın-erkek eşitliği" vurgusu liberalleştirilerek, "fırsat eşitliği" ibaresi eklenmiş, "kadın-erkek fırsat eşitliği" ismiyle varlık kazanmıştır. "Fırsat" kelimesinin eklenmesindeki ısrar, meselenin nasıl ele alındığını gösterir: Cinsiyet eşitsizliğinin yapısallığının inkârı. Böylesi bir inkâr, eşitsizliğe yol açan ezme ve ezilme ilişkilerinin ortadan kaldırılması gereğinin de reddidir. Oysa devletin görevi, toplumdaki hâkim değerlerle uyumlu politikaları benimseyip uygulamaktan ziyade, cinsler arasındaki eşitliği yerleştirmek olmalıdır. Aksi bir tutum, kadın hareketinin eşitlik ve özgürlük taleplerine karşı kutuplaşmayı ve toplumun muhafazakârlaşmasını beraberinde getirecektir, getirmektedir de. Kadının aile içindeki rollerini vurgulayan cinsiyetçi klişeler değişip dönüşmek yerine, yeniden üretilmektedir. Bu koşullarda, yapılan bütün yasal düzenlemeler ne yazık ki, göstermelik olmaktan ileri gidemeyecektir. 12 Eylül 2010'da halkoyuna sunulan Anayasa değişiklikleri kapsamında 10. maddede devletin kadınlar lehine yapacağı düzenlemeler somutlaştırılmıştır. Öte yandan, Anayasa'nın 90. maddesi gereği, uluslararası sözleşmeler iç hukuk hükmündedir; dolayısıyla Türkiye'de devlet, "kadınların uluslararası anayasası" sayılan CEDAW'ın gereklerini hayata geçirmekle ve ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yönelik bütün önlemleri almakla yükümlüdür. Ancak ne yazık ki, bu konuda ciddi eksiklikler yaşıyor. Siyasal partilerin çoğunluğu ve bilhassa merkezde olanları, kadın katılımını artırmak ve eşit temsili gerçekleştirmek için yeterli ve gerekli düzenlemeleri yapmış değiller. Pozitif ayrımcılık, kota uygulaması gibi önlemler anayasa referandumunda propaganda malzemesi olarak duvarları süslemekten öteye gidememiştir. Ayrımcılığın önlenmesine karşı direnç sadece siyasal partilerde değil merkezi ve yerel diğer yapılarda da yaşanmaktadır. Örneğin, 2005'ten bu yana büyükşehir belediyeleriyle nüfusu 50 bini aşkın belediyelerin sığınma evi açma zorunluluğu varken, yalnızca 20 dolayında belediye bu yasal yükümlülüğünü yerine

getirmesindeki ısrar, meselenin nasıl ele alındığını gösterir: Cinsiyet eşitsizliğinin yapısallığının inkârı. Böylesi bir inkâr, eşitsizliğe yol açan ezme ve ezilme ilişkilerinin ortadan kaldırılması gereğinin de reddidir. Oysa devletin görevi, toplumdaki hâkim değerlerle uyumlu politikaları benimseyip uygulamaktan ziyade, cinsler arasındaki eşitliği yerleştirmek olmalıdır. Aksi bir tutum, kadın hareketinin eşitlik ve özgürlük taleplerine karşı kutuplaşmayı ve toplumun muhafazakârlaşmasını beraberinde getirecektir, getirmektedir de. Kadının aile içindeki rollerini vurgulayan cinsiyetçi klişeler değişip dönüşmek yerine, yeniden üretilmektedir. Bu koşullarda, yapılan bütün yasal düzenlemeler ne yazık ki, göstermelik olmaktan ileri gidemeyecektir. 12 Eylül 2010'da halkoyuna sunulan Anayasa değişiklikleri kapsamında 10. maddede devletin kadınlar lehine yapacağı düzenlemeler somutlaştırılmıştır. Öte yandan, Anayasa'nın 90. maddesi gereği, uluslararası sözleşmeler iç hukuk hükmündedir; dolayısıyla Türkiye'de devlet, "kadınların uluslararası anayasası" sayılan CEDAW'ın gereklerini hayata geçirmekle ve ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yönelik bütün önlemleri almakla yükümlüdür. Ancak ne yazık ki, bu konuda ciddi eksiklikler yaşıyor. Siyasal partilerin çoğunluğu ve bilhassa merkezde olanları, kadın katılımını artırmak ve eşit temsili gerçekleştirmek için yeterli ve gerekli düzenlemeleri yapmış değiller. Pozitif ayrımcılık, kota uygulaması gibi önlemler anayasa referandumunda propaganda malzemesi olarak duvarları süslemekten öteye gidememiştir. Ayrımcılığın önlenmesine karşı direnç sadece siyasal partilerde değil merkezi ve yerel diğer yapılarda da yaşanmaktadır. Örneğin, 2005'ten bu yana büyükşehir belediyeleriyle nüfusu 50 bini aşkın belediyelerin sığınma evi açma zorunluluğu varken, yalnızca 20 dolayında belediye bu yasal yükümlülüğünü yerine

getirmiş durumdadır. Bunun gibi, devletin sosyal hizmetleri kapsamında, kadına yönelik şiddeti önlemeyi amaçlayan kurumlara yeterli kaynak ve eleman ayrılmamaktadır. Çocuk, hasta, engelli, yaşlı bakımı hâlâ kadınlar üzerinden çözülmeye çalışılmaktadır. Sadece devlet kurumlarında değil, özel sektörde de bu konudaki sorumluluğun, örneğin kreş açma zorunluluğundaki ölçütlerin yumuşatılmasında her türlü yola, yasal düzenlemeler de dâhil olmak üzere, başvurulmaktadır.

Yukarıda sunulan bazı istatistikler, kadınların karar alma mekanizmalarındaki niceliksel artışının bir türlü sağlanamadığını olanca çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Politikaların oluşturulduğu, kaynakların dağıtıldığı, kararların alındığı, sosyo-politik normların şekillendiği merkezi ve yerel meclislerde, üniversitelerde, yargıda ve medyada cinsiyet asimetrisi bir demokrasi sorunu olarak görülüyor. Buna karşılık, yaşadıkları sorunlardan, yine ziyadesiyle liberal bir yaklaşımla, kadınlar sorumlu tutuluyor. Mağduru mağduriyetinin tek sorumlusu olarak ilan etmenin, kadınları kurtulmuş / kurtulmamış, kentli / köylü, iffetli / iffetsiz, çocuklu / çocuksuz gibi kategorilerle bölmenin, onları birbirine düşürmek, düşman etmek anlamına geldiği gözlerden saklanıyor.

Kurumsallaşma ve Yasal Düzenlemelerde Yeni Dönem (1991-2011)

- 1991: KSSGM yeniden Başbakanlığa bağlanarak sorumluluğu Kadından ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı'na verildi.
Lale Aytaman, ilk kadın Vali olarak Muğla iline atandı.
Ankara'da *Kadın Dayanışma Vakfı* kuruldu.
Eşcinsel, Biseksüel, Travesti ve Transeksüel bireyler (LGBT) örgütlenmeye başladı.
Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı kuruldu. Kadın Eserleri Kütüphanesi İstanbul'da açıldı.
- 1993: Tansu Çiller ilk kadın Başbakan oldu
Kadın Dayanışma Vakfı, Türkiye'nin ilk bağımsız Kadın Sığınma Evini, Ankara-Altındağ Belediyesi'yle imzaladığı bir protokolle açtı.
İşçi ve memur sendikalarında "Kadın Büroları" kurulmaya başladı.
Devlet İstatistik Enstitüsü (şimdi TÜİK) bünyesinde Toplumsal Yapı ve Kadın İstatistikleri Şubesi kuruldu.
İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma Merkezi'nin koordine ettiği "Medeni Kanunun kadınlar lehine değiştirilmesi kampanyası"nda 110 bin imza toplandı.
Kadının İnsan Hakları- Yeni Çözümler Derneği kuruldu.
Lambda İstanbul kuruldu.
- 1994: ODTÜ'de Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı kuruldu
Ankara'da *Kaos GL* kuruldu ve bugüne değin aralıksız çıkan tek LGBT yayını olan *Kaos GL Dergisi*'ni yayınlamaya başladı.

- 1995: İstanbul'da Mor Çatı, Türkiye'nin ikinci bağımsız kadın sığınağını açtı.
Başkent Kadın Platformu Ankara'da kuruldu. Dindar kadınların başörtüsü yasağı konusundaki sorunları ve dinin geleneksel / erkek-egemen yorumlarındaki kadın karşıtlığı gibi konular, devletçi ataerkil söylem esas alınarak tartışılmaya başladı. Türkiye'nin çeşitli illerindeki dindar kadın örgütlerinin katılımıyla *Kadın Buluşmaları* düzenlemeye başlandı.
- 1996: Ankara Üniversitesi'nde Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı kuruldu
İstanbul Üniversitesi Kadın Çalışmaları Bilim Dalı'ndan ilk yüksek lisans diploması verildi.
Ege Üniversitesi'nde Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi açıldı
Kadınlar, kocalarının soyadıyla birlikte evlilik öncesi soyadlarını da kullanabilme hakkını elde ettiler.
TCK'da, kadınların zinasından (evlilik dışı ilişki) daha geniş ve esnek koşullarda düzenlenen erkeğin zinası suç olmaktan çıkarıldı.
Kadın grupları arasında köprü oluşturmak, iletişim sağlamak ve onları bir araya getirecek fırsatlar yaratmak amacıyla *Uçan Süpürge* kuruldu.
- 1997: Zorunlu ilköğrenim 5 yıldan 8 yıla çıkarıldı.
Valilikler bünyesinde *Kadının Statüsü Birimleri* kurulmaya başladı. Bakanlık genelgesi bu birimlerin bütün illerde kurulmasını öngörse de başarı sadece 13 ilde gerçekleşti.
Ka-Der (Kadın Adayları Destekleme ve Eğitim Derneği) kadınların siyasette etkili ve eşit temsilini sağlamak amacıyla kuruldu.
Diyarbakır'da Ka-Mer (Kadın Merkezi) kuruldu.
- 1998: Kadınların önceki yıldan başlayan, özellikle kadına yönelik şiddete ilişkin sokak eylemleri ve imza kampanyaları yoğunlaşarak arttı.
Kadının zinası suç olmaktan çıkarıldı.
4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun yürürlüğe girdi. Böylece aile içinde şiddete uğrayanlar kamusal korunma hakkı elde ederken, şiddet uygulayanlar da evden uzaklaştırma gibi tedbirlerle karşı karşıya kalmaya başladı.
İlk *Kadın Sığınakları Kurultayı* İstanbul'da düzenlendi. Bu girişim, takip eden süreçte, Kurultay'ın her yıl başka bir kentte düzenlenmesi geleneğini yerleştirdi.
Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) Kadın Misafirhaneleri Yönetmeliği çıkarıldı. İllerde, başta şiddet olmak üzere çeşitli nedenlerle evini terk etmek zorunda kalan kadınların barınabileceği kadın konuk evleri açılmaya başladı.
- 1999: CEDAW'a konulan çekinceler kaldırıldı.
Ege Üniversitesi'nde Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı kuruldu.
Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu (Türkiye HomeNet) oluşturuldu. Kadın emeği yoğun ev-eksensiz çalışmayla ilgili sorunlar tartışılmaya başladı, güvenceli çalışma gibi talepler gündeme getirildi.
- 2000: CEDAW İhtiyari Protokolü Türkiye tarafından imzalandı ve takiben 2003 yılında yürürlüğe girdi.
Kaos-GL bir kültür merkezi açarak kendi mekânına kavuştu.

Kadın Kurultayı e-grubu kuruldu. Kadın Sığmakları ve Dayanışma Merkezleri Kurultayı adıyla düzenlenen etkinliğin örgütleyicisi olan bir grup kadın tarafından kurulan grubun amacının, “kadına yönelik şiddet ve özellikle de aile içi şiddete karşı mücadele eden kadınları ve kadın gruplarının ortak örgütlülüğünü sağlamak olduğu” açıklandı.

- 2001: *Amargi Kadın Kooperatifi* kuruldu.

Van'ın ilk kadın kuruluşu olan ve ev eksenli çalışan kadınların örgütlendiği Yaşam Kadın Kooperatifi (Yaka-Koop) kuruldu.

Ev-eksenli çalışan kadınlar için kamu politikaları toplantıları başlatıldı.

Kadınlarla Dayanışma Vakfı kuruldu. 1999 Marmara depreminin ardından, doğal ve sosyal afetlerden etkilenen kadınların ekonomik ve sosyal olarak güçlenmesi temel amaçtı.

- 2002: 1 Ocak'ta, kadın-erkek eşitliğine göre düzenlenmiş yeni Medeni Kanun yürürlüğe girdi.

KSSGM'yeniden Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlandı.

Aysel Çelikel ilk kadın Adalet Bakanı; Güldal Akışit de ilk kadın Turizm Bakanı oldu.

Lambda-İstanbul ofis kurarak kendi mekânına kavuşabildi.

Aile Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun yürürlüğe girdi. Kanun'un 17.maddesine göre, “Aile Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır.”

TCK Kadın Platformu kuruldu. Ceza kanununun yenilenmesi için yapılan çalışmalar sırasında eşitsizlik/ayrımcılık ve cinsiyetçilik içeren hükümlerin kaldırılmasına yönelik özel bir çaba harcandı.

- 2003: KSSGM yeniden Başbakanlığa bağlandı.

İşçi-işveren ilişkilerinde cinsiyet dâhil olmak üzere ayrımcılık yapılmayacağı ilkesi 4857 tarihli İş Kanunu'yla yürürlüğe konuldu.

Petrol-İş Sendikası, kadın üyelerine ve erkek üyelerin eşlerine sendikal bilinç yanında kadınlık bilincini aşlamayı da amaçlayan *Petrol-İş Kadın* dergisini yayınlamaya başladı.

TCK Kadın Platformu kuruldu. Ceza Kanunu'nun değiştirilmesi için bir dizi eylem ve çalışma başlatıldı; eşitsizlik / ayrımcılık ve cinsiyetçilik içeren hükümlerin kaldırılması yönünde özel bir çaba harcandı.

- 2004: KSSGM Teşkilât Yasası TBMM'de kabul edilerek yasalaştı

Anayasanın 10.ve 90. maddelerinde kadın-erkek eşitliğini güçlendiren düzenlemeler yapıldı.

“Personel alımında eşitlik ilkesine göre hareket edilmesi” konulu Başbakanlık genelgesi yürürlüğe girdi.

Evli bir akrabası tarafından gebe bırakılan ve bu yüzden erkek kardeşleri tarafından hastanede öldürülen Güldünya Tören'in katli çok sayıda kadın tarafından Türkiye'nin her yerinde protesto edildi.

Avrupa Kadın Lobisi Türkiye Koordinasyonu kuruldu. 1990 yılında kurulmuş olan Lobi, 30 Avrupa ülkesinden kadın hakları alanında mücadele veren 2500 kadın örgütünün üye olduğu bir şemsiye örgütlenmedir.

Kaos GL grubu Türkiye'nin ilk LGBTT derneğini kurdu. Hemen ardından Ankara Valiliği,

Medeni Kanun'da yer alan "Hukuka ve ahlâka aykırı dernek kurulamaz" hükmüne dayanarak, Derneğin kapatılması için Cumhuriyet Savcılığı'na başvurdu. Yine aynı yıl Savcılık derneğe kapatma davası açılmasına yer olmadığına karar verdi.

- 2005: Cinsiyetçiliğin izlerinin çok büyük ölçüde silindiği yeni Türk Ceza Kanunu 1 Nisan 2005'te yürürlüğe girdi.

5393 sayılı yeni Belediye Kanunu, Büyükşehir Belediyeleri ile nüfusu 50 bini geçen belediyelere sığınak (Yasanın tabiriyle "kadınlar ve çocuklar için koruma evleri") açma yükümlülüğü getirdi.

Feminist e-grup kuruldu. 2012 itibarıyla üye sayısı 600'e yakın olan grupta, kadın hareketinin temel sorunları etrafında feministler aktif olarak örgütleniyorlar, sorunlarını tartışıyorlar.

- 2006: *Amarği* dergisi yayınlanmaya başladı.

MED-İZ (Kadınların Medya İzleme Grubu) medyadaki cinsiyetçiliği izleyip müdahale etmek amacıyla kuruldu.

Gökkuşluğu LGBTT Derneği kurulur kurulmaz Bursa Valiliği, "yasaya ve ahlâka aykırı olduğu" gerekçesiyle kapatılması için savcılığa başvurdu. Savcılık, dava açılması talebini reddetti.

Ankara'da, yine LGBTT'nin örgütlendiği, travesti ve transeksüel ağırlıklı *Penbe Hayat Derneği* kuruldu. Hukukî açıdan, öncekilerle aynı süreci yaşadı.

Ancak, İstanbul'da dernekleşen Lambda-İstanbul hakkında İstanbul Valiliği tarafından Savcılığa yapılan başvuru sonucunda kapatma davası açıldı.

Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) bu alanda çalışan bir grup aktivist ve akademisyen tarafından kuruldu.

Çocuklara yönelik şiddetin önlenmesi konusunda 2006/17 sayılı Başbakanlık Genelgesi çıkarıldı.

- 2007: *Anayasa Kadın Platformu* kuruldu. Kadınların sivil anayasa talepleri ile ilgili dayanışma ve güç birliği oluşturmaları temel amaçtı. Aynı isimli e-grupla platformun bütün tartışmaları paylaşıldı.

Ailenin Korunmasına Dair Kanun'un kapsamı genişletildiği gibi, alınacak tedbirler de artırıldı. Örneğin, erkeklerin sağlık ve rehabilitasyon desteği alması yönünde yargı kararı verilebilmesine olanak tanındı.

Feministler Novamed direnişinde kadın işçilerle işbirliği yaptı.

Gözetiminde cinsel taciz ve tecavüze uğrayan kadınları görünür kılmak için 10 yıl önce kurulan *Gözetiminde Cinsel Taciz ve Tecavüze Karşı Hukuki Yardım Bürosu*, "Hepsi Gerçek: Devlet Kaynaklı Cinsel Şiddet" başlıklı kitabını yayınladı.

Ka-Der, 2007 genel seçimleri öncesi, "Meclise Girmek İçin Erkek Olmak Şart mı?" sloganını taşıyan kampanyasını başlattı

Feministler 2007 seçimlerinde bağımsız aday olarak seçimlere giren eski seks işçisi Ayşe Tükrükçü ve Saliha Ermezi, "'Vesikalıları destekliyoruz" kampanyasıyla desteklediler.

Uluslararası PEN Türkiye Merkezi, ilk Duygu Asena Ödülü'nü gazeteci-yazar İpek Çalışlar'a verdi.

Novamed'le Dayanışma Kadın Platformu kuruldu. 82'si kadın 84 işçinin başlattığı grevin 1. yıldönümünde feminist kadınların önerisiyle bir dayanışma çalışması başlatıldı.

Anayasa Kadın Platformu kuruldu.

11 yıl önce ayrıldığı kocası tarafından öldürülen Sevim Zarif'in katilinin yargılandığı duruşma başladı. Kadın örgütlerinin müdahil olma talebini değerlendiren mahkeme, cinayeten zarar görmedikleri gerekçesiyle talebi reddetti.

Aralarında sanatçı, akademisyen, gazeteci ve yazarların bulunduğu 122 kadın barışa dair mesajlarını www.vakitgeldi.org internet sitesinde "Barışa Söz Verdik" başlığı altında topladılar.

Güldünya Tören'in töre kisvesi altında cinayete kurban gitmesiyle ilgili davada Yargıtay'ın bozma kararından sonra yeniden yargılanan kardeşleri İrfan Tören müebbet, Ferit Tören 23 yıl hapis cezasına çarptırıldı.

10. *Sığımlar ve Da(ya)nışma Merkezleri Kurultayı* İstanbul'da yapıldı.

Feminist yayıncılığı ve kadın yazarları desteklemeyi hedefleyen *Amargi Kitabevi* açıldı.

- 2008: Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasa Tasarısı'nın yeniden TBMM gündemine gelmesiyle, kadın-erkek arasındaki eşitsizliği derinleştirmedi dolayısıyla, "Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortasına esastan itirazımız var" kampanyası başlatıldı. Sosyal *Haklar için Kadın Platformu* kuruldu.

KEİG Platformu, "Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasa Tasarısı Kadınlara Nasıl Bir 'Sosyal Güvenlik' Vaat Ediyor?" başlıklı raporunu kamuoyu ile paylaştı. Rapor, yasa tasarısı mecliste görüşülürken milletvekilleri tarafından kullanılan etkili bir kaynak oldu.

Barış eylemcisi Pippa Bacca'nın tecavüz edilerek öldürülmesini takiben, *Biz Erkek Değiliz İnsiyatifi (BEDİ)* hegemonik erkekliği sorgulayan bir grup olarak ve "tecavüz etmek erkeklikse biz erkek değiliz" sloganıyla ortaya çıktı.

Lambda-İstanbul'un dernek tüzüğüne hukuka ve ahlâka aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılmasına karar verildi. Karar temyiz edildi ve Yargıtay kapatma kararını bozdu.

- 2009: *Cinsel Şiddete Karşı Kadın Platformu* kuruldu.

Feminist Politika dergisi, Sosyalist Feminist Kolektif'in süreli yayını olarak çıkarılmaya başlandı.

Nimet Çubukçu, ilk kadın Milli Eğitim Bakanı oldu.

TBMM'nde Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu kuruldu.

Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı şiddete uğradığı için çeşitli zamanlarda vakfa başvurmuş 15 kadınla yapılan görüşmelerden oluşan "Şiddete Karşı Anlatılar" kitabını yayınladı.

Mor Çatı gönüllüsü, feminist Ülfet Taylı, 29 Mart yerel seçimlerinde bağımsız Beyoğlu Belediye Başkan adayı oldu. İstanbul Feminist Kolektif, 'Beyoğlu'na sözümüz var' kampanyasıyla Ülfet Taylı'ya destek verdi.

Seks işçileri, 3 Mart Dünya Seks İşçilerinin Hakları Günü'nde sokağa çıktılar ve seks işçiliğinin de bir iş, bir meslek olarak kabulünü, belli standartlara kavuşturulmasını, örgütlenmeleri önündeki engellerin kaldırılmasını talep ettiler.

Feministler sağanak yağışların etkisiyle yaşanan selde insan taşınması yasak olan yük minibüsünde mahsur kalıp boğularak ölen yedi kadın işçinin ölümünden sorumlu tuttıkları Pameks Tekstil'i "Öfkeliyiz" yazılı siyah pankart açarak protesto ettiler.

“IMF ve DB politikaları kadınlara daha fazla işsizlik, daha fazla sömürü getiriyor” diyen feministler Taksim’de araç trafiğini kısa süreli keserek eylem yaptılar.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Uşak’ta 8 Mart Kadınlar Günü vesilesiyle düzenlenen bir toplantıda kadınlara en az üç çocuk doğurmalarını telkin etti, "Benim dört çocuğum var, hepsi de bereketiyle geldi" dedi.

Feministler grev yapan tersane işçilerine destek vermek için Tuzla’ya gittiler.

KEİG Platformu *Türkiye’de Kadın Emegi ve İstihdam Sorun Alanları ve Politika Önerileri* raporunu kamuoyuna açıkladı. Rapor ulusal ve uluslararası platformlarda paylaşıldı.

KEİG Platformu’nca *Kadınları İşgücü Piyasasından Dışlamak İşsizliğe Çözüm Olamaz* basın açıklaması yapıldı.

İstanbul 1. Sulh Ceza Mahkemesi’nin Galata Köprüsü’nde balık tutan Gülcan Köse’ye, "hayasızca hareketler" suçlamasıyla verdiği hapis cezasını protesto etmek için feministler Galata köprüsü üzerinde eylem yaptılar.

Sendikaya üye olunca işten çıkarılan ve çalıştığı DESA fabrikası önünde direnen işçi Emine Arslan ve işten atılan diğer işçilerle dayanışmak için *DESA Direnişiyile Dayanışma Kadın Platformu* kuruldu.

Cinsel şiddete maruz kalan ve buna yönelik politika yapmak isteyen kadınlar bir araya gelerek *Taciz ve Tecavüze Son İnisiyatifi*’ni oluşturdular.

2006 yılında bir araya gelip Kadın Yazarlar Platformunu oluşturan farklı alanlarda yazan kadınlar daha verimli çalışabilmek amacıyla dernek çatısı altında birleşmeye karar verip *Kadın Yazarlar Derneği*’ni (KYD) kurdular

Feminist hareket içinde yeni bir soluk olmayı hedefleyen *Sosyalist Feminist Kolektif*, oluşumunu kamuoyuna ilan etti. Aynı adla bir e-grup kuruldu.

- 2010: İstanbul’da feminist gruplar ‘Kadın Cinayetlerine isyandayız’ kampanyasını başlattılar.

Barış için Kadın Girişimi kuruldu.

Mutfak Cadıları adlı aylık e-bülten çıkarılmaya başladı.

Feminist kitabevi *Ayizi yayıncılık* Ankara’da kuruldu.

Sendikalarda Erkek Egemenliğine Karşı Kadın İnisiyatifi oluştu.

Uçan Süpürge Kadın İletişim ve Araştırma Derneği tarafından, Sabancı Vakfı’nın maddi desteğiyle Türkiye’nin 54 kentinde yürütülecek “Çocuk Gelinler” farkındalık kampanyası başlatıldı.

Yeni Yüzyıl Üniversitesi’nde ‘Cinsel Suçlar Birimi’ kuruldu.

- 2011: Sosyalist Feminist Kolektif ‘Erkeklerden Alacaklıyız’ kampanyasını başlattı; Türkiye’nin çeşitli illerinde duvarlar ‘Erkeklerden alacaklıyız’ ve ‘Ev işlerine harcadığımız zamanı geri istiyoruz’ afişleriyle donatıldı.

Kendisini defalarca ölümlü tehdit eden kocasından koruma talebi kabul edilmeyen ve kocası tarafından sokak ortasında öldürülen Ayşe Paşalı cinayetiyle ilgili dava, 23 Ocak’ta başladı. Davayı 40’a yakın kadın avukat, feministler, kadın örgütleri temsilcileri ve çeşitli platformlar izledi. Kadın Dayanışma Vakfı avukatları ve Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu, davaya müdahil olma talebiyle dilekçe verdi. Dört kadın avukat da davaya ka-

tilma istemiyle mahkemeye bireysel başvuruda bulundu. Ancak müdahillikler reddedildi. İstanbul Barış için Kadın Girişimi, 16 Nisan'da Taksim tramvay durağında "savaş bir oyun değildir, barış için ısrar ediyoruz, buna mecburuz" eylemini gerçekleştirdi.

KEİG Platformu'nca *Kadınların Özgürleşmesinin ve Kadın Erkek Eşitliğine Ulaşmanın Yolu Kadınların İnsana Yakışır İşlerde Çalışmasından Geçer* basın açıklaması yapıldı.

Sendikalarda Erkek Egemenliğine Karşı Kadın İnisyatifi Haziran ayında hazırladığı cinsiyetçilikten arınmış sendika tüzük taslağı ve kadın dairesi programını kamuoyuna açıklayarak tüm sendikalara bu konuda bir çağrıda bulundu.

Petrol-İş sendikası, 26. Genel Kurul'da sendikanın ana metinlerini, tüzüğünü ve programını gözden geçirdi ve Tüzüğe kadın erkek eşitliğini tesis etmek amacıyla sendika içinde kadın komisyonları kurulmasına dair bir madde eklendi.

12 Haziran seçimleri öncesi Ka-Der, mecliste kadınların daha fazla söz sahibi olması için siyasi liderleri teşvik amacıyla "275 Kadın" kampanyasını başlattı.

Çok sayıda kadın örgütü, hayatın her alanında eşit temsil vurgusuyla bir araya gelerek, *Haklı Kadın Platformu*'nu kurdular.

12 Haziran genel seçimlerinde parlamentoya 78 kadın girdi. Böylece Meclis'te kadın temsili oranı %14,2'ye çıktı.

Eşitlik mekanizmaları ve *Eşitiz e-grupları* kuruldu. Kadın Bakanlığı'nun kaldırılmaması ve adının değiştirilmemesi için imza kampanyası başlatıldı.

6223 Sayılı Yetki Kanunu ile Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı kaldırıldı, yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı kuruldu.

Hükümette tek kadın bakan olması geleneği değişmedi: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı, Fatma Şahin.

Kaktüsler Susuz da Yaşar adlı 12 Eylül döneminde Ankara Mamak Askeri Cezaevi'nde kalan 55 kadın mahkûmun cezaevi anılarını anlatan kitap yayınlandı.

Ankara'da öldürülen Necla Yıldız davasında, Kadın Dayanışma Vakfı'nın müdahilliği kabul edildi.

Pratik / Stratejik Cinsiyet Çıkarı :

Pratik toplumsal cinsiyet çıkarı, toplumsal cinsiyet örüntüleri ve rollerini belirleyen ayrımcı yapılar içinde varolma; *stratejik toplumsal cinsiyet çıkarı* da, aynı ve ataerkiyi koruyan yapıları dönüştürme savaşımına yön veren çıkarlar olarak tanımlanabilir. Basit bir örnek vermek gerekirse, çocuk bakımı, temizlik, yemek, gündelik alışveriş gibi geleneksel işlerini daha kolay yerine getirebilmeleri için kadınlara yönelik olarak düzenlenen bir eğitim programı pratik gereksinimlere yöneliktir. Birey olarak güçlenmeleri, ezilme ve baskı altına alınmayla başatme yollarını keşfedip kullanabilmelerine yönelik olarak düzenlenen bir programsa stratejik gereksinimlere yöneliktir.

Bununla birlikte, söz konusu ayrımla ilgili olarak iki noktaya dikkat çekmek gerekir. Birincisi, bu iki çıkar türünü birbirinden kesin bir çizgiyle ayırmak her zaman olanaklı ve gerekli değildir. Çoğu durumda kadınlar, bireysel ya da örgütlü olarak, kendilerine atfedilen sorumlulukları kolaylaştırmaya yönelik savaşım verirken, aslında stratejik çıkarları bağlamında da kazanımlar elde edebilirler. Çünkü kadın olarak, kemikleşmiş kurumlara, kişilerle ve süreçlerle ilişkiye geçmek, çoğu durumda ataerkiyle yüz yüze gelmek ve ister istemez ona karşı durmak anlamına gelebilir.

İki kavram arasındaki ayrımla ilgili olarak dikkat edilmesi gereken ikinci nokta da stratejik çıkarların çoğu durumda kadınlarca tanımlanabilir olmasıdır. Bu noktada, kadınların gereksinimlerinin basit bir biçimde "verili" olmadığını anımsamakta yarar vardır. Kadınlar çoğu durumda, ancak ortaklıktan ve kendilerine verilen destekten güç alarak gereksinimlerini ve çıkarlarını keşfederler.

Geçmişin ve Bugünün Deneyimlerinden Çıkarılacak Sonuçlar

Toplumsal cinsiyet hiyerarşilerinin yaratılıp yeniden üretilmesinde bütün toplumsal kurum ve pratikler etkide bulunur. Bu farklılıkları, veriymişçesine tanımlamak üzere çeşitli ideoloji ve söylemler seferber olur. Çünkü bu toplumsal kurumların her biri, aynı zamanda birer iktidar ilişkileri alanıdır. Bu iktidar ilişkileri, kadınlarla erkeklerin yurttaşlık haklarının yanı sıra aile, istihdam, eğitim, nüfus kontrolü ve sosyal güvenlik gibi alanlarda nasıl konumlandırıldıklarını da gösterir ve cinsiyet rejiminin çerçevesini çizer. Yukarıda temel eksenleriyle gösterilmeye çalışıldığı gibi Türkiye'de kadınların bu rejimde konumlanışı geçmişten günümüze hayli sorunludur. Devletin bu alanlarda uyguladığı ya da uygulamaktan imtina ettiği politikalar, demokratikleşme ve kadınların *cinsiyet çıkarlarını* bağımsız olarak savunabilecekleri bir sivil toplum oluşumuyla paralel gidememiştir.

Kadınların bir yandan kamusal alana çıkmaları teşvik edilmiş, öbür yandan da denetimden çıkabilecekleri korkusuyla, kamusal varoluşları denetlenip sınırlandırmaya çalışılmıştır.

Kadın hâlâ toplumun, devletin, erkeğin kültürünü, maneviyatını, özünü temsil eden bir sembol olarak görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Batılılaşma, ulusçuluk ve

İslam arasındaki gerilimler çözümediği gibi, merkezi rol oynamaya hâlâ devam etmektedir. Bu gerilimler, kadınlar üzerinden ve simgesel savaşlarla çözülmeye çalışılmaktadır. Kadınlar biçimsel olarak eşit yurttaşlar olarak kabul edilseler bile, somut bireyler olarak erkeklerle eşitçe özerk ve özgür bireyler olarak değil; ailevi, toplumsal, millî vazifelerini ifa eden, başkaları için yaşayan varlıklar olarak değerlendirilmektedir.

Kadınların korunup kollandığı açıklamalar gündemden hiç eksilmiyor. Bu koruma ve kollamanın beklenen karşılığı, itaat ve boyun eğme oluyor hiç kuşkusuz. Ters durum, fiziksel şiddetin dozunun artırılmasına ve kadınların katledilmesine, avukat Hülya Gülbahar'ın ifadesiyle bir "cins-kırım"a değin varabiliyor...

Kadının başlıca meziyeti olarak görülen fedakârlığı ve feragati, ailede ve özel alanda olduğu kadar kamusal alanda da doğal bir işlevi olarak tanımlanıyor. Kadınlar lehine yapıldığı izlenimi veren birçok yasal düzenlemeninse hem motivasyonu hem de nihai hedefi, kadınların özerkliğini artırmaktan ziyade, onları ulusal kalkınmanın hedeflerine daha etkin bir biçimde katmak oluyor. Nitekim cinsiyet temelli tahakküm ilişkileri, iktisat politikalarının daha da ağırlaştığı ekonomik kriz ortamlarında farklı bir boyut kazanabiliyor. Cinsiyetlendirilmiş sosyalleşme süreçleri, kadınların yarı zamanlı ve geçici işlerde, sendikalaşmamış atölyelerde ya da ev merkezli, örgütlenmemiş başka faaliyetlerde istihdam edilmesi tercihine yol açabiliyor. Neo-liberal küreselleşme politikaları, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kadınların çalışma koşullarını ve gelirlerini olumsuz etkiliyor. Sosyal devlet düzenlemelerinden her vazgeçiş, kadınların evi içi rollerini güçlendiren ve onları kamusal hayattan uzaklaştıran etkiler yaratıyor.

Türkiye'de kadınlar hâlâ, başlıca karar alma mekanizmalarında yeterince yer alamıyor, kaynaklara erişemiyor, kaynakları adil bir biçimde paylaşamıyor, türlü düzlemlere yönelik olarak oluşturulan politikalara karar veremiyor ve bu politikaların çıktılarını denetleyemiyor. Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini belirleyen en önemli ölçütlerden biri olan kaynak paylaşımı ve dağılımı cinsiyetçi özelliğini hâlâ koruyor. Kaynaklara erişim ve denetim, toplumsal işbölümüne göre belirlendiğinden ve kadınlara biçilen aslî rol, annelik ve eş olmayla sınırlandığından kadınlar bu konularda söz sahibi olamıyor. Kadınların ihtiyaç duyduğu hizmetlerin çözümüne kaynak ayırmada türlü sorunlar yaşanabiliyor. Son yıllarda *toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe(leme)* tartışmaları gündemde yer almaya başlasa da şimdilik ancak deme amaçlı bazı projelerde ve ufak adımlarla ifadesini bulabiliyor.

Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçe(leme)

Her düzeydeki bütçenin kadın-erkek eşitliği ilkesine uygun olup olmadığını ve kadın-erkek eşitsizliğini ortadan kaldırmaya katkı yapıp yapmadığını görmemizi sağlayan bir analiz ve bilgi edinme aracıdır.

Harcamaların kadınlar ve erkekler, kız ve oğlan çocuklar üzerindeki etkilerini, eşitlik amaçlı önlem ve uygulamaların etki ve sonuçlarını görebilmemize yarar. Öncelikleri etkiler, değiştirir, kaynak dağılımını etkiler. Eşitlikçi gelişmeye kaynak ayırma imkânı verir, makroekonomik politikaları demokratikleştirmeye, insanla ilişkilendirmeye olanak sağlar; kaynak israfını azaltır – üretkenliği artırır, yoksullukla mücadeleyi güçlendirir.

Özellikle yerel düzeyde yurttaş-STK-Kamu diyalog ve işbirliğini geliştirir. Karar süreçlerini demokratikleştirir. Kadınların ve kadın örgütlerinin karar sürecine katılımını sağlar.

Kadınlara ve kadın örgütlerine, talep ve ihtiyaçları ile bütçe arasında bağ kurma imkânı verir. Toplumsal ihtiyaçların kamu bütçesine nasıl yansıdığını saptamamızı sağlar.

Nazik Işık, *Eğitim materyali*

Bütün bu asimetrik yapı ve süreçler, toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki eşitlik veya eşitsizliklerin oluşumunu da belirliyor. Ayrımcı yasaların kaldırılması ya da kadınlar lehine yasal düzenlemelerin gereği gibi uygulanması; yargı mensupları, kolluk kuvvetleri ve medya mensuplarının cinsiyetçi tutumları nedeniyle sekteye uğruyor. Bu sektörlerde çalışan erkekler, kendilerinin bir cins olarak pratik ettikleri ayrımcılıkları, sahip oldukları ayrıcalıkları görmezden geliyor ve yasal önlemleri gereği gibi uygulamada isteksiz davranıyor. Üstelik bütün bu karar ve tutumlarından dolayı bir yaptırımla da karşılaşmıyorlar.

Özetle cinsiyet rejimi, gerek kurumsal pratiklerin, gerekse toplumsal ilişkilerin gündelik işleyişiyle çok yakından ilgilidir. Cinsiyetçi sosyalleşme süreçleri, cinsiyet temelli tahakküm ilişkileri yaratır, farklı cinsel yönelimlere karşı homofobik bir ayrımcılık doğurur. Tüm bu ideoloji ve yapılar; devlet, ordu, işgücü piyasası, siyasal parti ve diğer kurumlarda izlerini bırakır, onları etkiler. Bu arada, toplumsal kuruluşun sadece ideolojik değil, maddi bir temel

üzerinde şekillendiğini ve bu maddi zemin ortadan kalkmadan zihniyet değişikliğinin tam olarak ve kendiliğinden gerçekleşmeyeceğini de unutmamak gerekiyor.

Kaynakça

- Abadan Unat, Nermin, *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1979.
- Acar Savran, Gülnur, *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Kanat Yayınları, İstanbul, 2009.
- Akşit, Elif Ekin, *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim, İstanbul, 2005.
- Alkan, Ayten (der.) *Cins Cins Mekân*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2009.
- Alkan, Ayten "Akademik Feminizm ve Üniversite: Bu Tanışıklıktan Ne Çıkar?" Servet Akyol vd. (der.) *Dönüştürülen Üniversiteler ve Eğitim Sistemimiz*, Eğitim-Sen Yay., Ankara, 2008, s. 333-363
- Altınay, Ayşe Gül, *Vatan, Millet, Kadınlar*, İletişim, İstanbul, 2000
- Berktaş Hacımırzaoğlu, Ayşe (der.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.
- Berktaş, Fatmagül, *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul, Metis, 2003.
- Berktaş, Fatmagül (der.) *Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde Kadının Konumu: Kazanımlar, Sorunlar, Umutlar*, Ka-Der Yayını, 2004.
- Bora, Aksu ve Asena Günel (der), *1990'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2002.
- Bora, Aksu ve İlknur Üstün, "Sıcak Aile Ortamı" *Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*, TESEV Algılar ve Zihniyet Yapıları Araştırma Dizisi, İstanbul, 2005.
- Connell, R.W., *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar - Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*, çev. Cem Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Çakır, Serpil ve Gülbahar, H. "Kronoloji", *Kadın Hareketinin Yüzyılı- 2000 Yılı Ajandası*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis, İstanbul, 2011 (3.b.)
- Çakır, Serpil, Zehra Toksa v.d (der.) *Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, Metis, İstanbul, 1993.
- Çakır, Serpil, "Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi", *Modern Siyasal İdeolojiler*, Birsen Örs (der.), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.412-475.
- Durakbaşı, A., *Halide Edib- Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim, İstanbul, 2000.
- Ekmekçiöğlü, Lerna ve Melissa Bilal (der.) *Bir Adalet Fermanı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Hırata, Helana vd., *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, çev. Gülnur Acar Savran, Kanat yayınları, 2009.
- İlyasoğlu, Aynur ve Necla Akgökçe (der.), *Yerli Bir Feminizme Doğru*, Sel Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kandiyoti, Deniz, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, çev. Aksu Bora v.d., Metis, İstanbul, 1997.
- Heinrich Böll Stiftung Derneği, *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, İstanbul, 2007.

- Mutluer, Nil (der.) *Cinsiyet Halleri: Türkiye’de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2008.
- Pateman, Carol, *The Sexual Contract*, The Polity Press, Oxford, 1988.
- Sancar, Serpil, “Otoriter Türk Modernleşmesinin Cinsiyet Rejimi”, *Doğu-Batı*, S. 29 Özel Sayı: İdeolojiler-II, 2004.
- Sancar, Serpil, *Erkeklik: İmkânsız İktidar*, Metis, İstanbul, 2009.
- Sancar, Serpil (der.), *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar / Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat’a Armağan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Selek, Pınar, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, İletişim, İstanbul, 2008.
- Saraçgil, Ayşe, *Bukalemun Erkek – Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Ataerkil Yapılar ve Modern Edebiyat*, çev. Sevim Aktaş, İletişim, İstanbul, 2005.
- Tekeli, Şirin, “Kadınların Siyasetten Dışlanmışlıklarının 55 Yıllık Öyküsü”, *Kadınlar ve Siyasal Yaşam: Eşit Hak-Eşit Katılım*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 115-128.
- Toplum ve Bilim* “Erkeklik” sayısı S.101, Güz 2004.
- Walby, Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, Oxford, 1990.
- White, Jenny B., *Para ile Akraba: Kentsel Türkiye’de Kadın Emeği*, çev. Aksu Bora, İletişim, İstanbul, 1999.
- Zihnioğlu, Yaprak, *Kadınsız İnkılâp*, Metis, İstanbul, 2003.

Modernleşen Türkiye'de Din

Yücel Demirer*

Türkiye'nin toplumsal yapısı ve süreç içinde yaşadığı değişikliklerin dine ilişkin boyutlarının tartışıldığı bu bölüm, toplumsal yaşamın önemli bir parçası olan dinin yer ve işlevine ilişkin temel yaklaşımlar hakkında başlangıç düzeyindeki okuru bilgilendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Konu üzerine genel bir kavramsal çerçeve verildikten sonra, Türkiye'nin toplumsal yapısı ve siyasal deneyimi içinde dinin konumu ve işlev alanları tarihsel ve güncel örnekler üzerinden sunulacaktır. Bu bölümde, bir bütün olarak kitap çerçevesi ve hedef kitlesi dikkate alınarak konuyla ilgili kuramsal ve metodolojik olanakların tümünün tüketilmesi yerine, okuyucunun Türkiye'de toplumsal yapı ve değişimin dinsel boyutu hakkında fikir sahibi olmasında kullanışlı olacak temel kavram ve eğilimlerin bilgisinin sunulması ile yetinilecektir.

Toplumbilimciler, pek çok diğer konuyla olduğu gibi, dinin toplumsal yapı içindeki yeriyle de ilgilenmektedirler. Bunu yaparken bir yandan dinin toplumsal yaşamı nasıl etkilediği, diğer yandan da gelenek ve toplumsal kurumların oluşumunda ve işleyişinde nasıl bir işlev gördüğü sorularına yanıt ararlar. Bahsi geçen araştırma ve toplumsal dinamikleri anlama sürecinde, diğer norm ve değer yargılarında olduğu gibi, dinsel inancın da sürekli bir değişim içinde olduğunu, toplumsal statü, roller, kurumsallaşma düzeyi ve her türden grup içi davranış kalıpları ile etkileşim halinde bulunduğunu akılda tutarlar.

Din, içinde yaşanılan toplumda ya da onun dışında yaşayan kitlelerce paylaşılan, organize edilmiş, üyelerine yaşamın bütün boyutlarına ilişkin bir davranış kılavuzu ve bu uygulamaların içinde yeniden üretilip anlamlandırılacağı kurumsal ve bütünlüklü bir doğaüstü algı çerçevesi ile tapınma-ibadet dizgesi sunan bir inanç sistemidir. Tarihleri boyunca dinler bir yandan yaratıcı-ilahi güce, onun kutsal varlıklarına inanmayı ve buna ilişkin ayin ve törenlerde yer almayı sistemleştirip, bunlar üzerinden inananlarına iç tutarlılığı olan anlam seçenekleri sunarken, diğer yandan da toplumsal gerçeklik dediğimiz karmaşık bütünlüğün

uyum ve durağanlık halinde sürmesine yaptıkları kolaylaştırıcı etki ile de öne çıkmışlardır. Dinin özellikle karmaşık toplumsal ilişkiler içinde insanın iç dünyasına yönelik “zenginleştirici ve huzur veren” boyutu ve bu boyutuna yapılan vurgu burada özellikle belirtilmelidir. Bahsi geçen huzur, durağanlık ve süreklilik hissi yanında, din ve bilimin uzlaşmazlık halinde oldukları konular da mevcuttur ve bu bağlamda bütünlüklü bir analitik yaklaşım biçimi geliştirebilmek, özel bir özen ve çaba gerektirmektedir. Bu bağlama örnek olarak dinlerin inananlarınca tartışma üzeri görülen tabuları, insan cinsinin oluşumuna ilişkin üretilmiş bulunan evrim ve yaratılış eksenli uzlaşmaz tezler ile dinin siyasal ideoloji formatında kullanılması durumları verilebilir.

Dinler ve İnananları

Eldeki verilere göre dünya nüfusunun % 14’ünü dinsel inancı olmayanlar, % 10’unu etnik ve kabile eksenli dinlere inananlar, % 33’ünü Hıristiyanlar, % 21’ini Müslümanlar, % 13’ünü Hindu’lar, % 6’sını Budistler, % 0.25’ini Yahudiler oluşturmaktadır. Konuya ilişkin yapılan istatistikler arasında farklar mevcut olsa da bu durum, dinden dine, kişiden kişiye değişen yapısıyla dindarlığı ölçmenin ve inanç dünyasına ilişkin bilgi toplamanın güçlüğü akıld tutularak değerlendirilmelidir. Din bağlamı kesinlik iddialarından uzak durulması gerekliliğinin altında yatan bir diğer neden ise, dinsel inanç biçimlerinin çeşitliliği ve bunlardan bir bölümünün din tanımının sınırlarının kıyısında kalması durumudur. Bahsi geçen gri alan göz önünde tutularak, bu bölüm boyunca dinsel inanç denildiğinde; a) doğaüstü güçlere olan inancı yalnızca görünmeyen tanrıya inanç şeklinde algılamayanlar, b) doğaötesi güçlerin hayvanlar, bitkiler, kayalar ve benzeri nesnelere temsil edildiğine inanılan durumları da dinsel inanç sayanlar, c) tanrı inancını herhangi bir din ve peygamber aracılığı olmaksızın yaşayanlar, d) dinsel inancını soyut dinsel idealler ekseninde, tanımlanmış bir tanrıya tapmak şeklinde değil de, ahlaken ve ruhen mükemmelliğe ulaşmak şeklinde anlayanların da bu kategoride yer aldığı kabul edildiği açıkça belirtilmelidir.

Türkiye’ye geldiğinde, bu ifadenin nicel ve nitel boyutlarına ilişkin yaygın ve sistemli itirazlar olsa da, nüfusun % 99’undan Müslüman olarak bahsedilmektedir. Müslüman çoğunluğun büyük bir bölümü Sünni Hanefi mezhebindendir. Alevilerin nüfusu konusunda tahminler 15-30 milyon arasında değişmektedir. Diğer dinsel gruplar genel olarak şu şekilde sıralanabilir: Şii Caferiler 500 bin, Ortodoks Ermeniler 60-70 bin, Yahudiler 20-30 bin, Süryaniler 10-20 bin, Bahaîler 10 bin, Yezidiler 5 bin. Nüfusu 5 binin altında olanlar; Yehova Şahitleri, Protestanlar ve Rum Ortodokslar.

Dinde Özgüllük, Yenilenme ve Toplumsal Yapı Analizi İçin Kullanışlı Genellemeler

Hem tarihte ve hem de günümüzde en popüler kavramlardan biri olma özelliğini koruyan dinin ne olduğu kadar ne olmadığı konusundaki ayırım, din üzerinden yapılan değerlendirmelerin anlamlılığı ve kullanışlılığı açısından kritik bir öneme sahiptir. Bir yanıyla kolektif bir paylaşımın, diğer yanıyla bireysel inanç alanının öznesi olan din kavramının ben-merkezci ve tek tip tanımlarının ötesine geçebilen ve inanç yelpazesinde çok farklı noktalarda duranlarca da işlevli olan bir tanımının yapılması gerekmektedir. On binlerle ifade edilebilecek dinsel inanç ayrımlarının varlığı ve aynı dine inananlar arasında dahi toplumdaki topluma, kırdan kente, kuşaktan kuşağa değişen inanç eksenli öncelikler sırası dikkate alınarak din ve dindarlık düzeyi bağlamı genellemelerden kaçınılması bu bağlamda özel bir öneme sahiptir. Öte yandan tektanrıci dinsel inancın, güncel inanç formatlarından yalnızca biri olduğu, tek tanrılı inanç sistemlerinde dahi çok çeşitli doğaötesi figürlerin varlığı ve her türden çeşitlilik daima akılda tutulmalıdır.

Dinsel yaşam her toplumda egemen sosyo-ekonomik ilişkiler, normlar, gelenek ve göreneklerin sınır çizgilerini belirlediği bir arka plan önünde işlevsel olmaktadır. Verili bir dönem içinde kullanılan dinsel simgeler ve efsaneler bir yandan verilen dinsel mesajın ne olduğu bilgisini taşıırken, öte yandan öne çıkan simgeler demetinin bileşimi bize toplumsal yapı ve onun temel dinamiklerine ilişkin bir fikir vermektedir. Hiç şüphesiz dinsel inancın içinde şekillendiği toplumsal ve kültürel arka planın çok ötesinde, teolojik ve tarihsel anlamları da mevcuttur. Bu türden ayrımları okumak bağlamında kritik olan dinin nasıl bir toplumsal organizasyon içinde işlev gördüğü, nasıl bir insan grubunu hangi mekanizmalarla bir arada tuttuğu ve ne türden bir ideal düzen tahayyül ettiği. Bu tahayyülün dinsel inşası bizi Mircea Eliade tarafından altı çizilen din olgusunun sürekliliği ve durmak bilmeyen yenilenme kapasitesine getirmektedir. Arnold Toynbee tarafından işaret edildiği üzere bir aşamada dinsel olmamış hiçbir uygarlık mevcut değildir ve din üzerinden inşa edilen bir maneviyat, bu dünyanın somut gerçeklikleri üzerinden yenilenerek ve aynı zamanda içinde bulunduğu toplumsal ortamı yenileyerek kendisini kurmaktadır.

Bir önceki paragrafta ifade edilen sürekli değişme vurgusunun dinlerin teolojik sabitletirden ve kutsal değişmezlerinden habersiz bir ifade olmadığı net bir biçimde belirtilmelidir. Burada altı çizilen nokta, "dinsel deneyim" dediğimiz kişi düzeyinde oluşan ve fakat toplumsal bir ortam içinde gerçekleşen durumun, kişisel konum, tarihsel dönem, içinde yaşanan ülke gibi belirleyenlerden oluşan tarihsel ve güncel bir arka plan önünde son şeklini aldığı gerçekliğidir. Dinlerin hemen hepsinde rastlanan "biricik doğru" olma iddiası elde bir olmak koşuluyla, içinden geçilen tarihsel dönem, dindarın kişisel konum ve özellikleri, eği-

tim ve maddi düzeyi bağlamında aynı din şemsiyesi altında birden fazla dinsel deneyim olabileceğinin akılda tutulması gerekmektedir. Burada kritik öneme sahip olan, bir yandan din olgusunun tarihsel çerçeve dışında var olamayacağını görmek, dinsel ve kurumsal olguların ibadet biçimlerini, hem içsel gelişimleri açısından, hem de içinden geçilen dönem itibarıyla ifade ettikleri bağlamında karşılaştırmakken, diğer yandan tüm bu çevresel koşullar içinde yaşayan insanın gizemli ve sınırsız olduğuna inandığı bir yaratıcı güç ile olan deneyiminin biricikliğini görebilmektir. Özellikle bir sosyolojik değerlendirmenin yetkinliği, toplumsal ve bireysel düzlemdeki din etkisini aynı çözümlemede bir araya getirebilmekten geçmektedir. İnsanın aşkın ve kutsal olan ile temasının somutlandığı bir dizi varoluşsal durum; Frederich Schleiermacher'de insanın içinde bir yerlerde olan derin bir arayış hissiyle, Clifford Geertz'de kuşaktan kuşağa aktarılan, insanın hayat bilgisini oluşturan simgelerin çağrıştırdıklarını anlamamıza yardım eden bir algı çerçevesi sağlamasıyla ve insanı motive etmesiyle, Rudolf Otto'da kutsalın işaretlerini görebilen insanın seyrüseferiyle, Jan van Baal'de insanın kendi dünyasıyla iletişim kurmasının bir ifadesi olmasıyla, Roland Robertson'da tecrübe ve eylem boyutunun ayrılığı ile öne çıksa da, aslında bu boyutların tümünün sentezi toplumsal olanın bilgisini dinsel inanç bağlamında bize sunabilecektir.

Din Sosyolojisi Nedir? Neyi Merak Edenlerin İşine Yarar?

Din sosyolojisi dinin toplumu etkileme biçimleri üzerinde durmaktadır. Tarihsel ve güncel örnekler üzerinden bu etkileşimin işleyiş özellikleri yanında, bu sürecin aktörlerini de incelemekte olup, dinsel grupların doğuşu, grup içi yaşam ve toplumun bütünüyle ilişkileri, dinsel pratikler ve dindar yaşam alanları gibi konuları da kapsamaktadır. Toplumsal yaşam ve din arasındaki ilişki çok eski olsa da, din sosyolojisi yeni bir araştırma alanı sayılmaktadır. Oluşumuna kadar din eksenli sorunların çerçeveleri içinde araştırıldığı ilahiyat ve tarih alanlarından gelen veriler bu disiplin için önemli kaynakları oluşturmaktadır. Bir dinler tarihçisi ya da ilahiyatçıdan farklı olarak din sosyologları toplumsal değişim, bütünleşme, sınıf çatışmaları, toplumsal cinsiyet ve benzeri dinamikleri de dikkate alarak dinin etkisini araştırmaktadırlar. Toplumsal bilimler alanında din konusuna inanç alanı dışından bir müdahaleyi de temsil eden din sosyolojisi, görece kısa geçmişine rağmen akademik disiplinler bağımsızlığını ilan etmiştir ve kuramsal yanı hayli gelişkindir.

Peter Berger'in yerinde saptamasıyla insana ilişkin her şeye yoğun bir biçimde ve çekinmeden ilgi duyan toplum bilimcilerin dinsel alana olan ilgisi canlı bir kuramsal mirasın doğmasına neden olmuştur. Başlangıcından bu yana kuramsal alana verdiği görece önem ile ortaya çıkan bu disiplinin kuramsal mirası iki ana öbekte toplanabilir. Öbeklerden 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ilki makro problemler üzerinde duran ve büyük

ölçekte kuramlar üreten düşünürlerden oluşmaktadır. Sonradan sosyologların veri toplama konusunda elde edeceği önemli olanaklardan mahrum olan bu kuşak, genellikle Tarih, İlahiyat ve Antropoloji gibi komşu disiplinlerde yapılan çalışmalardan sağlanan veri üzerinden kuramsal anlayışını geliştirmiştir. Daha yakın dönemlerde yapılan çalışmalarda bir yandan teknolojik gelişmelerin genişlettiği metodolojik imkânlardan yararlanmış, diğer yandan modern zamanların dinamiklerinden türeyen mikro sorunlar da araştırma alanı içine alınmıştır. Büyük miktarda veri toplama ve bunları değerlendirme olanağı kuramsal çalışmaların sayısı olduğu kadar ölçeklerini de etkilemiş, bu durum yeni ilgi alanlarına doğru yelken açılmasına neden olmuştur.

Öncü Yaklaşım ve Çalışmalar

İzleyen kısa özetle, din sosyolojisinin gelişimine damgasını vuran ve yön vermeye devam eden kuramsal yaklaşımlar yer almaktadır. Tatmin edici bir kapsam için bu kitabın tamamının bile yeterli olmayacağı akılda tutularak bu özetle ancak temel izleklerden ve düşünsel akış kanallarından bahsedilecektir. Öncelikle belirtilmelidir ki, dinin ne olduğu sorusuna verilecek yanıt, nasıl bir işlevi olduğu sorusuna verilecek yanıtın ayrı tutulamaz. Aşağıda çalışmalarına değinilecek klasik kuramcılarının sunduğu öncü yaklaşım ve çalışmalar, günümüzde de bizlere ışık tutmaktadır. Bu yaklaşımlar bir yandan özgül örnekler arasındaki örtüşmelere ışık tutarken, öte yandan dinsel inancın içinde hayat bulduğu ortamdan etkilenişine ve aynı zamanda onu etkileyişini anlamamıza yardım etmektedir.

Akademik yaşamı boyunca din ile özellikle dinin yüz yüze ilişkilerin egemen olduğu ortamlardaki işlevi ile meşgul olan ve din ile toplumsal bütünleşmenin bir arada var olduğunu ileri süren Emile Durkheim (1858-1917), dinin toplumsal işlevi üzerinde duran ve bu yanının zihinlerde kristalize olmasına yönelik kurucu katkıyı yapan bir düşünür olarak bilinmektedir. İşlevselci (*fonksiyonalist*) yaklaşımlar toplum dediğimiz karmaşık yapının bütüncül bir görünüm sergilediği ve onu bir araya getiren unsurların her birinin toplumun sürekliliği açısından bir rolü olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Dinin işlevsel boyutuna *Dini Hayatın İlkel Biçimleri (The Elementary Forms of Religious Life)* başlıklı çalışması ile ışık tutan Emile Durkheim, dini toplumu bir arada tutan ve uyum halinde, işlemlerini olanaklı kılan bir unsur olarak tanımlamıştır. Avustralya'lı totemci yerli halklardan *Arunta* üzerine yaptığı çalışmada, bir bitki veya hayvan üzerinden oluşturulan totem figürü ile kabile üyesi arasındaki ilişkinin aslında toplumsal bir ilişki biçimini yansıttığı, bu ortamda dine ilişkin dinamiklerin bir bütün olarak toplumsal ilişkilerin aynası olduğu, incelediği ayinlerle grubun totemi değil bizatihi kendisini kutsadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda dinin birincil işlevini, toplumsal dayanışmanın yaratılması, desteklenmesi ve korunması olarak

tanımlamıştır. Din sosyolojisine en önemli katkısı dinin kolektif bilincin doğuşundaki yerini işaret etmek olan Durkheim'a göre inanan insan bir yanılısamanın mahkûmu değildir. Dinsel simge ve ibadetlerin arkasında gerçekliğin gücü yatmaktadır. Din yarattığı ahlaki sınırlandırma, adanmışlık duygusu ve toplu çıkarı kendi çıkarının önüne koyma terbiyesi ile toplumun uyum halinde varlığını sürdürmesine neden olur ki, ona göre bunun yokluğu bir yıkım olacaktır.

Tipki Durkheim gibi Max Weber de (1864-1920) din bağlamı araştırmanın temel sorunlarının ve bilgi üretme sürecini belirleyen dinamiklerin tanımlanmasında kilit bir öneme sahiptir. Toplumsal gelişmenin genel kuramlarını soyut olarak araştıran kuşaktan farklı olarak dinin rolünü antik İsrail, Amerika, Hindistan ve Çin gibi örnekler üzerinden inceleyen Weber'in en önemli çalışması *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* başlıklı yapıtıdır. Bu kitabında batıda sanayi kapitalizminin oluşum sürecinde dinde reformun yaratıcı önemini tartışmış, ideal tipler üzerinden kurguladığı çalışmasında toplumsal değişim ve din arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Bir bütün olarak araştırmalarının temel sorunu toplumsal davranışların arka planını ve nedenlerini anlamaktır. Bir sosyolog olarak kafasında tasarladığı ussal düşünsel kategoriler olarak tanımlayabileceğimiz "ideal tipler"i kuramsal dünya ile somutlukların dünyası arasında bir köprü olarak kurgulayan Weber, bir yandan Durkheim'ın hiç ilgilenmediği din-toplumsal değişim ilişkisine eğilmiş, diğer yandan Marks'ın aksine dinin muhafazakârlık üreten bir kaynak olmak zorunda olmadığını ileri sürmüştür.

Dinin işlevini çatışma (ihtilaf) bakış açısından inceleyen Karl Marks'a (1818-1883) göre ezilen sınıflar için din, yaşadıkları baskıdan, mahrumiyetten ve boyun eğmeden kurtuluş hissi veren ancak gerçekliği olmayan bir yanılısama üretmektedir. Toplumsal ilişkilerin analizini sınıf çatışmaları ve mülkiyet ilişkileri üzerinden yapan Marks'a göre din insanlar tarafından üretilmiş olan bir olgu olduğundan, dinsel inancın kökenleri de metafizikte değil, kitlelere din üzerinden bir çıkış aratan toplumsal koşullarda aranmalıdır. Din hakkında yaptığı ve yaygın olarak bilinen dinin "halkın afyonu" ve "kalpsiz bir dünyanın kalbi" olduğu saptamaları, hem dinin bu dünyanın sorunlarına öte dünyada çıkış arama yollu saptırma gücüne ve hem de bu arayış içindeki yüksek dönüştürücü potansiyeline işaret etmektedir. Bir başka deyişle Marks'a göre din, emekçiler arasında yarattığı yanlış bilinçle sınıf bilincinin gelişimini engellemesi ile öne çıkmaktadır. Marks'a göre, dinin içerdiği doğaötesi ve öte dünyacı öğeler, eğer bunlara karşı mücadele edilmezse işçi sınıfının kendi gücüne ve geleceğini kontrol etme yetisine yabancılaşmasını beraberinde getirecektir. Çatışma bakışıyla konuya yaklaşan kuramcılar dinin verili düzeni sürdürme gücüne dikkat çeker ve eleştirel bir biçimde bu özelliğini öne çıkarırlar. Bunlara göre tüm dinlerin kutsal olanı tarifi ve bununla ilişkisi grubun tarihi üzerinden ifade edilmiştir ve doğa ötesi güçler ile ilişkilendirilen

bu türden bir geleneksel arka plan üzerinde yeni düşünce izleklerine set çeken muhafazakâr tutumlar kolaylıkla kendilerine yer bulabilirler. Ancak, örneğin 1970’ler boyunca Güney Amerika kıtasında etkili olan *Özgürlük Teolojisi - Liberation Theology* çıkışı, 1950’lerde ABD’de etkili olan ırk ayrımı karşıtı muhalif hareketlerde olduğu üzere dinsel hareketlerin muhafazakâr zemine karşı reformcu ve hatta devrimci işlevinin görüldüğü tarihsel örnekler de gözden kaçırılmamalıdır.

Din kavramı ve toplumsal yaşam içindeki yerine ilişkin temel yaklaşımlardan haberdar olduktan sonra sıra Türkiye’nin toplumsal yapı ve dönüşümüne din ekseninde bakmaya geldi. Bu türden bir tartışmaya Türkiye’de dinin öneminin artıp artmadığına ilişkin bir tartışmayla başlamak ve dinsel yükseliş ya da dinin geri dönüşü saptamalarını küresel ölçekte bir çerçeveye içine yerleştirip değerlendirmek anlamlı olacaktır.

Radikal Dinsel Akımlar

Son yıllarda dünya düzleminde radikal dinsel akımlardan daha çok söz edilmekte olduğunu görmektediriz. Dinsel inançlarının “altın çağ” tahayyülüne kısa yoldan ulaşmayı vazedenden bu türden yaklaşımların temel ortak özellikleri, dinlerinin gerektirdiği koşullardan hızla kopan bir dünya algısı, standart batı uygarlığına ve onun getirdiklerine güvensizlik ve hızlı bir toplumsal dönüşüm vaadi olarak nitelendirilebilir. *Fundamentalizm* kavramı ile de karşılanan bu türden akımların yukarıda tanımlanan dünya koşulları ile ilişkilendirilmesi olanaklıdır. Aslında fundamentalizm kavramı reformcu teolojiye karşı çıkan, İncil’i tanrının gerçek sözü-emri olarak kabul eden, Hıristiyanlık dininin temel kurallarının ve geleneksel normlarının korunmasını vazedenden bir Protestan hareketini tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak kavram günümüzde farklı dinsel çizgilerde radikal gündemleri olan özcü kategorileri tanımlamak için kullanılmaktadır.

Dinsel radikalizm örneklerine tüm tek tanrılı dinlere inanılan coğrafyalarda rastlamak mümkün olsa da, Edward Said’in *şarkiyatçılık* kavramını anımsatır bir biçimde, özellikle batılı medyanın sıkça gündeme getirmesiyle, en çok bilinen örnekleri İslamcı radikal akımlar olmuştur. 1979 İran Devrimi çoğu zaman bu bağlamda kritik bir başlangıç noktası sayılmaktadır. Pehlevi Hanedanı’nın devrilip, Ayetullah Humeyni’nin iktidara gelmesiyle sonuçlanan devrim, hanedan rejimi yerine kurduğu İslami teokratik yönetim biçimi, batı karşıtı söylemiyle hem İslam dünyası için alternatif bir siyasal model, hem de batılılar için kullanışlı bir “öteki” olmuştur. Bu deneyimden başlayarak, İslam dini yalnızca bir dinsel inanç olmaktan çıkıp, sistemli bir ulusal-siyasal arayışının mecrası olmuştur.

Türkiye'de Dinin Önemi Artıyor mu?

Siyasal parti mitinglerinden, konferans salonlarına, gazete köşelerinden, sohbet ortamlarına kadar kullanımına çok sık rastlanılan "Türkiye'de yaşayanların % 99'unun Müslüman olduğu" klişesi, bu sorunun sağlıklı bir biçimde yanıtlanmasını güçleştirmektedir. Belli bir yönetsel netliğe ve kişisel düzeyde tercih sorularak üretilen bilgiye dayanmayan bu genelleme, son yıllarda gözlenen dindarlık eksenli değişimleri saptama önünde ciddi bir kısıtlama olarak durmaktadır. Aslında bu soruya bütünlüklü bir yanıt vermek için öncelikle son yıllarda dünyanın dört bir yanında ortaya çıkan siyasal dönüşümler ve birbirinden farklı dinlerde artan dindarlık düzeylerindeki artış dikkate alınmalıdır. Geride bıraktığımız otuz yıllık dönemde bu bağlamda ülkemizde gözlenen gelişmeler, ancak farklı coğrafyalarda, gelişmişlik düzeyleri farklı ülkelerde izlenen dindarlaşma düzeylerindeki artışla bir arada düşünüldüğünde daha anlamlı sonuçlara ulaşılabilir.

İslami Cemaatler

Ülkemizi de içeren bir biçimde dünya düzleminde dinin etkisinin artıp artmadığı tartışılırken, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında etkili olan ve "Sekülerleşme Tezi" olarak bilinen, entelektüel alanda uzunca bir süre kabul görmüş bulunan yaklaşıma değinmek yerinde olacaktır. Sekülerleşme Tezi toplumsal dönüşüm süreci içinde kutsal olmayan (*profane*) etkenlerin kutsal, din ile ilgili (*sacred*) etkenlere göre öneminin artacağı ve toplumsal yaşamı belirleyen pek çok dinamik içerisinde dinin öneminin giderek azalacağı inancına dayanmak-

taydı. Bu yaklaşıma göre, artan sanayileşme, kentleşme, bürokratikleşme ve yüz yüze olmayan ilişkiler düzeyindeki artış rasyonel düşüncüyü teşvik edecek, bu süreçlerin içinde geliştiği karmaşık toplumsal yapılarda din giderek daha düşük düzeyde bir öneme sahip olacaktı. Ancak Richard Falk’ın sözleriyle insanlar için ıstırap verici sonuçları olan, kolektif çıkara sırtını dönmüş “insanlık dışı bir küreselleşme” döneminde din, bir önceki yüzyıl düşünürlerince tahmin edilmeyen bir biçimde geri dönmüş ve toplumsal yaşamdaki göreceli önemi artmıştır. Bugün, özellikle dünya savaşları ve diğer bölgesel ölçekli yıkımlara, kontrolden çıkmış bir tüketimciliğe ve sahte evrenselciliğin homojenleştirici etkilerine karşı ortaya çıkan, farklı coğrafya ve dinlerde gerçekleşen bir dinsel dirilişten bahsetmek mümkündür. Bu geri dönüşün en önemli boyutlarından birisi, bahsi geçen sürecin ulus devletin sonlanması tartışmaları ile bir arada gelişmesi ve dinsel dirilişin post-modern bir ulus-ötesi görünüm sergilemekte olmasıdır.

TESEV, KONDA ve ANAR gibi araştırma kurumlarınca geride bıraktığımız on yıl içinde yapılan dindarlık araştırmalarında dinin toplumsal yaşamda önemli bir yer tuttuğu, toplumun % 60’ın üzerinde bir kesimin kendisini dindar olarak tanımladığı, kadınlarda dindarlık ve muhafazakârlık düzeyi artarken, bu konuda eğitim seviyesi ile bir ters orantı olduğu gözlenmektedir. Düzenli olarak oruç tutanların oranının % 70’lerin üzerinde seyrettiği, % 6-7 civarında bir nüfus kesiminin hacca gittiği, % 50-55 civarında bir oranın kurban kestiği, kendisini dindar olarak tanımlayanların yaklaşık olarak yarısının düzenli olarak namaz kıldığını ifade ettiği ülkemizde, bilimsel yöntemlerle hazırlanmış, kapsamlı bir dindarlık endeksi çalışması elde mevcut değildir. Öte yandan, sınırlı gözlemlere dayanan çalışmalardan elde edilen veriler üzerinden dinsel öz algı, ibadet sıklığı, dinsel görevlerin yerine getirilme düzeyleri ve benzeri ölçütlere göre Türkiye’de dindarlık eğilimlerinde bir artıştan, en azından daha görünür olan bir dindarlıktan söz etmek olanaklıdır. Türkiye’de yaşanan dindarlığın ve gelişim dinamiklerinin pek çok kuramsal çerçeve yanında, örneğin, Thomas Luckmann’ın “görünmeyen din”i, Talcott Parsons’ın “dinin özelleşmesi” ve Robert N. Bellah’ın “sivil din”i gibi dindarlığın çeşitli biçimlerini yansıtan kavramlar ışığında incelenmesi, bu konuya ilişkin bilgi ve yorum düzeyini artıracaktır.

Türkiye’de Dinin Tarihsel ve Toplumsal Önemi

Türkiye İslam’ının Özgüllüğü. Türkiye’de İslam, hem düşünsel düzeyde, hem de pratikte diğer Müslüman ülkelerden farklı bir biçimde gelişmiştir. Ernest Gellner’in vurgusuyla, nasıl İslam dünya dinleri arasında özel bir yere sahipse, Türkiye de İslam dünyasında özel bir yere sahiptir. Öyle ki gerek dünya Müslümanları, gerekse batılı gözlemciler, Türkiye’de yaygın olarak rastlanan Müslümanlığı tarih boyunca farklı bulmuş ve hatta bir bölümü bazı

açılardan kuşku ile yaklaşmışlardır. Bunun yanında, egemen Türk kimliği harcındaki dinin katkısı da, Türkiye İslam'ının özgüllükleri üzerinde düşünülürken dikkatle üzerinde durulması gereken bir konudur. Bir başka kültürde yalnızca ulus kavramı ile ilişkilendirilebilecek birtakım olgu ve durumların, Türkiye'de din dolayımı üzerinden anlamlandırılmasına sıkça rastlanabilir ve yapılan değerlendirmelerde özgül din algısını etkileyen bu durum göz ardı edilmemelidir. Bu özgünlüğün nedenlerinin en başta tarihte ve sosyo-ekonomik yapıda aranması gerekir. Türkiye, İslam dünyası içindeki modernleşmeyi en erken ve en kapsamlı bir biçimde yaşamış ilk örnektir. Daha Cumhuriyet'in kuruluşundan önce yetişmiş bulunan modernist İslamcılar yanında, kültürel yaşamın çeperleri içinde önemli bir seküler siyasi/entelektüel elit birikmişti. II. Meşrutiyet Döneminin en etkin siyasi ve entelektüel kişiliklerinden olan Ziya Gökalp bu coğrafyadaki laikliğin de öncülerindendi. Buna rağmen, Türkiyeli İslamcılar İslam dünyasının ve Osmanlı Devleti'nin gerilemesini önleyecek çözümü restorasyon/*ihya* yolunda aramaktan çok, bir dinde reform/*tecceddüt* olarak düşünmüşlerdi.

Siyaset-Din İlişkilerinin Evrimi. Osmanlı mirası ile süreklilik içeren bir biçimde, Türkiye'de dinin yerinin ne olduğu, nasıl yaşandığı sosyo-ekonomik gelişmelerle ilgili olduğu kadar önemli ölçüde siyasi otoritenin tutumuna bağlı olarak belirlenmiştir. Bu yüzden Türkiye'de din sosyolojisine ilişkin tanımlayıcı bir metin, ülkenin sosyo-ekonomik gelişim çizgisi ile birlikte, siyasi iktidarların yönelimlerini ve siyasal kültürün temel akış kanallarını dikkate almak durumundadır. Bu ilişkilerin pek çok ciddi kırılmalar içeren tarihi, Tanzimat/Meşrutiyet dönemleri ile başlamıştır. Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilanını izleyen deneyim üç ana bölümlendirme içinde incelenebilir: 1) Dinin siyasetin dışına itildiği, sivil dinsel örgütlenmelerin yasaklandığı, toplumun radikal şekilde sekülerleştirilmesinin hedeflendiği erken Cumhuriyet dönemi. 2) Çok partili siyasetin kaçınılmaz bir sonucu olarak halkın dinsel kültürünün ifadesine izin verildiği ve hatta sağ iktidarlar tarafından oy kaygısıyla teşvik edildiği ve dolayısıyla dinin siyasete denetleyici bir unsur olarak girdiği popülizm dönemi. 3) Dinin siyasi iktidar tarafından toplumsal birliği sağlamak amacıyla teşvik edildiği, öte yandan modernleşmenin ve daha özel olarak da küreselleşmenin sosyo-ekonomik çelişkiler temelinde hızla yayıldığı, din ile uyumlu bir çizginin iktidar olduğu ve içinden geçtiğimiz tarihsel kesiti de kapsayan dönem.

Osmanlı Mirası

Osmanlı devleti teokratik değildi. Devlet çıkarı din kurallarının önünde yer almaktaydı. Ancak yine de devletin meşruiyet temeli büyük ölçüde dine dayanmaktaydı, siyaset ve yönetime ilişkin uygulamaların şeriata uygun olması isteniyordu. Devlet pratiğine yüksek din görevlileri vasıtasıyla dinen icazet veriliyordu. Ancak Fatih Kanunnamesi'nde kardeş katline

izin veren hüküm örneğinde olduğu gibi, gerektiğinde dinsel kuralların dışına çıkılabiliyordu. Bu bağlamda dikkate değer bir dinsel boyutu ve ağırlığı olsa da, somut siyasetin öncelikleri ekseninde şekillenen dünyevi bir iktidar biçiminden bahsetmek olanaklıdır. Din bağlamı Osmanlı mirasına değinirken dikkatli olunması gereken iki nokta; çeşitli dönemler arasındaki farkı görebilecek bir yaklaşım sergileme ve Osmanlı dönemi İslamcılığındaki devletin ağırlıklı konumunu dikkate alma gerekliliğidir. Osmanlı döneminde dinin yeri ve işlevi üzerine karar veren gücün devlet olması durumu ile bizim modern zamanlarda sivil toplum dediğimiz kurumlar üzerinden düşünülen dinsel alan arasındaki fark ve buna bağlı durumlar, kavram kullanımında sürekli bir dikkati gerektirmektedir.

Tarikatlar. İslam Osmanlı'dan bu yana devletin formel dini ve halkın mistik dini olarak iki düzeyde işlevseldi. Devletin öğretide soyut, ibadette sıkı ortodoks inancı kitlelerin din eksensiz ihtiyaçlarının tüm boyutlarını karşılayamazken, tarikatlar, ibadette müzik ve törensel ritüellerin de katkısıyla bir *vecd* (zorlama olmaksızın kalbe gelen fikir) imkânı ve dinsel rehberlikte sıcak, kişisel ilişkilerin egemen olduğu bir ortam sunmaktaydı. Ulema zengin ve soydan geçen bir kast haline gelirken, dervişler halk içinde etkin ve saygın bir konumda kaldılar. Kadirilik, Halvetilik, Nakşibendilik gibi bazı tarikatlar ortodoks İslam'a yakinken, Bektaşilik, Mevlevilik gibi tarikatlar başka dinsel inanç ve pratiklerden etkilenmiş, sofu olmayan tarikatlardı. Bu son ikisi ortodoks inanca uzaklıklarına rağmen devlet katında meşru bir yere sahiptiler. 18. yüzyılda tarikatlar hemen her kasaba ve köyde örgütlüydü. II. Meşrutiyet döneminde Bektaşî tarikatına bağlı Jön Türk önderleri arasında Talat Paşa ve Rıza Tevfik gibi isimler varken, örneğin modernist Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Nakşibendî tarikatına üyeydi.

Dinsel Eşitlik. Osmanlı yönetimi altında 19. yüzyıla kadar ehli kitap gayri-Müslimler kendi dinsel düzenleri içinde yaşama hakkına sahip olmuşlardı. Fakat Müslümanlar ile eşit ekonomik, siyasal, sosyal haklara hiçbir zaman sahip olmamışlardır. Siyasal elit içinde örneğin bir sadrazam, bir vezir, bir askeri birlik komutanı olamazlardı. Gayri-Müslim olmaları sebebiyle ayrıca *cizye* (baş vergisi) öderler, sembolik nitelikte görünse de silah taşıyamazlar, ata binemezler, kiliselerinde çan çalamazlardı. Farklı renk ve biçimde giyinmek zorundaydılar. 1856 tarihli Islahat Fermanı ilk kez dinsel eşitliği tanımıştır. Bu ferman ile kimsenin din değiştirmeye zorlanamayacağı, her dinden Osmanlı tebaasının devlet memuru olma, devlet okullarına girme hakları bulunduğu, vergilerin din ve mezhep farkı olmaksızın eşit uygulanacağı dile getirilmiştir. 1865'ten itibaren her kaza merkezinde kurulan, ticaret ve ceza davalarına bakan Nizamiye Mahkemelerine Müslüman bir kadı başkanlık etmekle birlikte, mahkeme üyelerinin bir bölümü gayri-Müslimlerden atanmaya başlandı. Bu gelişmelere karşın, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi devletin dininin İslam olduğunu ilan edecekti.

Türkiye Ermenileri Patriği, Mutafyan

Dinsel hukukun gerilemesi. 1858'de şer-i mahkemelerden bağımsız olarak ticaret mahkemeleri kurulmuştur. Medeni hukuk alanı ise şer-i ve cemaat mahkemelerinin yetkisinde kalmıştır. 1860'ların sonunda medeni kanun meselesi gündeme geldiğinde toplumun dinsel ayrımlardan arındırılarak yeniden kurulması fikrine muhalefet eden Cevdet Paşa laik bir medeni kanun yerine Hanefi fihına dayanan İslami Mecelle'nin hazırlanmasını hükümete kabul ettirmişti. 1917'de kabul edilen Aile Hakları Kanunu farklı dinler için farklı maddeler içermekle beraber, evlenme akdini devletin tesciline bağlaması, kadının boşanma haklarını tanınması, çok-karılılığı zorlaştırması bakımlarından önemliydi. 1870'de İstanbul'da kadın öğretmen yetiştiren ilk okul (*Dârülmuallimât*) açıldı. II. Meşrutiyet'te kızlar için okullar, gece kursları açıldı. 19. yüzyıl ortalarına kadar eğitim, adliye ve vakıflar, padişahlık ve sadrazamlıktan sonra en itibarlı makamı temsil eden şeyhülislama bağlıydı. Gökalp'ın muhtırası üzerine 1916'da başlayan reformlarla Şeyhülislamlik bakanlar kurulundan ve vakıflar idaresi kontrolünden çıkarıldı. Şer-i mahkemeler Adalet Nezareti'ne, medreseler Maarif Nezareti'ne bağlandı.

II. Meşrutiyet Dönemi tartışmaları. II. Meşrutiyet Döneminde ilk kez İslam dininin ilerlemeye engel olup olmadığı tartışmaları gündeme gelmiştir. Zamanın ana düşün akımları, İslamcılık dahil, dinde reform yapılmasının gereğine inanıyor ve İslam'ı akli ve hatta tabii bir din olarak görüyordu. Ziya Gökalp'e göre ahlak değerlerinin kaynağı artık din değildi. Gökalp yine Türkçe Kuran ve ezan fikrinin savunucularındandı. Abdullah Cevdet peçe ve

çarşafa karşı ilk savaş açan kişiydi. Mansurizade Sait, “fıkıhın cevaz verdiği kanun koyucunun yetkisine girmesi gerektiği” argümanından hareketle çok karılığın yasaklanmasını savunmaktaydı.

Erken Cumhuriyet Döneminde Dine Yönelik Radikalizm

Erken Cumhuriyet yönetici seçkinleri siyaseti dinden ayırmak ve toplumu sekülerleştirmek istiyordu. Mustafa Kemal 1 Kasım 1937 günü TBMM’nin üçüncü yasama yılını açış konuşmasında bu görüşü şu sözlerle ifade ediyordu: “Biz ilhamlarımızı gökten veya gaipten değil, doğrudan doğruya hayattan alıyoruz.” 1937’de laikliğin anayasaya girişi süreci müzakerelerinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya hükümet adına yaptığı konuşmasında; “laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. . . dinler, vicdanlarda ve mabedlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın” demişti. Kararlılıkla uygulanan bir modernleşme projesinin önemli bir etkeni olarak geri olan her şeyle özdeşleştirilen İslam’ın kamusal anlamda terk edilmesi, dinsel faaliyeti gizlice üye olunan tarikat faaliyetlerinde ve saklanmasa da alenileştirilmeyen kadın mevlitlerinde sürdürülmesi gibi uygulamaları da beraberinde getirecekti.

Dinsel reform. Cumhuriyetle birlikte din adamlarının ve kurumlarının gücü ortadan kaldırıldı. Dünyevi alan ile dinsel alan birbirinden ayrıldı, dinsel alanda reform ve dinin ulusallaştırılması denendi. Bu eğilime uygun olarak İslam uygarlığına ait sosyal ve kültürel simge ve pratikler tasfiye edildi ve/veya bunlar batılı karşılıkları ile değiştirildi. Örgütlü dinin gücüne karşı 1924’te Hilafet, 1925’te tekke ve zaviyeler ortadan kaldırıldı ve dini vakıflar millileştirildi. Dünyevi ve dinsel alanların birbirinden ayrılması yönünde 1924’te Tevhidi Tedrisat (eğitimde birlik) Kanunu ile o zamana kadar medreseler aracılığıyla verilmekte olan dini eğitim kaldırıldı. Aynı kanun ile kız ve oğlan öğrencilerin bir arada eğitimi de gerçekleştirildi. 1926’da Avrupa ülkelerinden alınan Medeni Kanun, Ceza Kanunu ve Ticaret Kanunu’nun kabulü ile hukuk alanı dinin etkisinden tamamen arındırıldı. Medeni Kanun ile tek-eşlilik yasallaştırılmış oldu. Bu gelişmeleri teorik olarak tamamlamak üzere, 1928’de devletin dininin İslam olduğuna ilişkin anayasal hüküm değiştirildi. Laiklik 1937’de Anayasaya girdi. Dinsel alanda düşünülen reformun radikalliği insanı şaşkırtacak düzeydeydi. Örneğin 1928’te Darülfünun’un İlahiyat Fakültesinde, Fuat Köprülü başkanlığında kurulan bir komisyonun teklifleri arasında camilere ayakkabı ile girilmesi, kiliselerdeki gibi sıraların konulması ve ibadetin müzik eşliğinde yapılması da vardı. Bunlar gerçekleşmediyse de dinin kamusal görünürlüğünü azaltmaya yönelik olarak yapılan girişimler hayli etkili oldu. Hızla büyüyen başkent Ankara’ya yeni cami yapılmadığı gibi, 1934’te İstanbul’da Ayasofya Camii müzeye dönüştürüldü. Dinin ulusallaştırılması yolunda Kuran’ın Türkçeleştirilmesi

önemli bir adım olarak ortaya çıktı. II. Meşrutiyet döneminde üretilen Türkçeleştirilmiş Kuran şeyhülislamlığın emriyle yasaklanmıştı. 1925'te TBMM'nin Kuranı Türkçeleştirmesi görevini verdiği Mehmet Akif bir süre sonra bundan vazgeçti. Yerine bu işi üstlenen Elmalılı Hamdi Yazır'ın 1935-1939 yılları arasında dokuz ciltlik meal ve tefsiri yayımlandı. İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi için ısrarlı bir çaba gösterildi. 1927'de hutbeler ve 1932'de ezan, salâ ve tekbir Türkçeleştirildi. Arapça okunması yasaklanmadıysa da ezanın Türkçe okunmasına dair resmi yazı 1933 yılı başında çıktı. Cami içinde ibadetin Türkçeleştirilmesi girişiminden muhalefet nedeniyle vazgeçildi, ancak ezanın okunması Türkçeleştirilmiş oldu. 1941'de Türk Ceza Kanunu'na Arapça ezan ve *kamet* okuyanlar için üç aya kadar hapis, 200 liraya kadar hafif para cezası kondu. Sosyal ve kültürel alandaki değişikliklere gelince; 1925'te şapka giyilmesine dair kanun çıktı, miladi takvim kabul edildi, 1928'de Latin harfleri kabul edildi, Arapça ve Farsça dil dersleri orta öğretimden çıkarıldı, 1931'de eski ağırlık ve uzunluk ölçüleri değiştirildi, hafta tatili cumadan pazara alındı.

Alevilik

Diyanet İşleri Başkanlığı. Erken cumhuriyet döneminin kalıcı kurumlarından biri olarak, 1920'de Ankara'da faaliyete başlayan Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin 3 Mart 1924'te kaldırılmasıyla, bunun yerine Diyanet İşleri Reisliği adıyla kurulmuştur. Bu kararlar din işlerini düzenleyen kamu kurumunun statüsü bakanlıktan başkanlığa düşürülmüş olmaktadır. Diyanet

aracılığıyla dinsel hizmetlerin devlet tarafından yerine getirilmesi, bu konuda sorumluluğun cemaatlere bırakılmamasını da sağlayacaktı. Yetkisi camileri yönetmek, din hizmetlilerini atamak ve gözetmek, vaaz ve hutbeleri düzenlemek, dini sorulara cevap/yorum (*fetva*) vermek ve faaliyet alanına ilişkin yayın yapmakla sınırlı olmuştur. Kurum, resmi bir İslam yorumu üretmek, dinin dünyevileşmesine hizmet etmek amacı gütmesine rağmen devlet katında muteber bir kurum olmamış, yakın dönemlere kadar gölgede kalmıştır. Kurumun 1978-1986 yılları arasında uzunca bir dönem başkanlığını yürütmüş olan Tayyar Altıkuş ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlarının sakal bırakma geleneği terk edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Sünni İslam dışındaki dinsel çizgilerin, örneğin, Alevilerin ibadet haklarını kullanacakları kamusal mekânların meşruiyetini tanımamasına ve pratik bir dini yaşantısı olmayanlara hizmet etmemesine rağmen, kamu maliyesinden bütçelenmekte olması eleştiri konusudur. Birkaç bakanlığinkinden daha büyük bir bütçeye sahip olması, özellikle 1990'lardan itibaren Alevi çevrelerce dillendirilmeye başlanan cemevlerinin ibadet yerleri olarak kabulü taleplerine paralel olarak yapılan protestoların odağında yer almıştır.

Ceza hukukunda dinsel siyaset. Cumhuriyet ilanı sonrasındaki dönemlerde de değişmeyecek ve geri adım atılmayacak ilkelerden biri rejimin laik karakteriydi. Daha 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda dini siyasete alet etmek suç olarak tanımlanmış, 1925 tarihinde yapılan ekleme ile dini konuların parti programlarına alınması yasaklanmıştı. 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 163. maddesi din istismarı için ceza öngörmüş, din veya dini duygular temelinde siyasi örgüt kurulamayacağını bildirmişti. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu din, mezhep ve tarikata dayalı cemiyet kurulmasını yasakladı. Aynı dönemde din propagandası yapma amacıyla siyasi parti kurulmasının önü kapatıldı. 1949'da dönemin hükümeti TCK'nun 163. maddesini sertleştirmek amacıyla laiklik ilkesiyle çelişecek şekilde dine dayalı devlet kurmaya yönelik propaganda yapmak ve örgüt oluşturmak fiillerini bir suç olarak düzenlendi. 1991'de Terörle Mücadele Kanunu ile hem Hıyanet-i Vataniye Kanunu ve hem de TCK'nun 163. maddesi yürürlükten kaldırıldı. Bununla birlikte daha önce olduğu gibi siyasi parti kapatma uygulamaları gözlemlendi. Cumhuriyet tarihi boyunca dini siyasete alet etmek ve laik düzene tehdit oluşturmak gerekçeleri ile birçok parti kapatılmıştır. Bunlar Milli Görüş çizgisinin versiyonları olan siyasi partilerdi: 1971'de Milli Nizam Partisi, 1980'de Milli Selamet Partisi, 1998'de Refah Partisi, 2001'de Fazilet Partisi.

Dinsel Canlanma ve Popülizm: 1946-1980

Erken Cumhuriyet dönemi laiklik politikaları, mikro ölçekli dinsel ilişkilene biçimlerini engellemeyi başaramamıştı. Cumhuriyet ideolojisinin kentlerdeki gücüne rağmen, esnaf ve zanaatkarlar önemli ölçüde tarikatlarla bağlantılı olmayı sürdürdü. Cumhuriyet ideolojisinin

köylere kadar taşınabileceği olanakların yokluğunda, köylüler eskiden olduğu gibi dindar/muhafazakâr kaldı ve tarikat ilişkileri buralarda etkisini sürdürdü. Çok partili sisteme geçiş dinsel hassasiyetlerin hükümetler tarafından dikkate alınması zorunluluğunu da beraberinde getirdi ve bir anlamda dinin siyaset üzerinde denetim işlevi görmesine yol açtı. Sosyolojik olarak bakıldığında, 1950 sonrasında kırsal kitle kentlere göçerken, bu durum kentsel alandaki dinsel canlanma ve ifade biçimlerinin yayılmasına da katkıda bulundu.

Siyaseten tutum değişimi. Bu değişim aslında daha Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) döneminde başlamıştı. 1947 yılında toplanan CHP Kurultayı, laikliğin topluma kaybettirdiklerinin tartışılmasına sahne olmasıyla bu konuda bir değişikliğin habercisi olmuştu. 1948'de ilk kez hacca gidecekler döviz tahsis edildi. Mart 1950'de türbelerin ziyarete açıldığını bildiren kanun çıktı. Bu tür jestlerin ötesinde CHP vizyon değişikliğini, II. Meşrutiyet döneminin saygın modernist İslamcılarında parti üyesi Şemsettin Günaltay'ı Ocak 1949'da başbakan olarak atamakla gösterdi. Ancak 1950 seçimlerini kazanan Demokrat Parti (DP) bu konuda muhtemelen CHP'nin gidebileceğinden çok daha öteye gitti. Adnan Menderes hükümet programını okurken "millele mal olmuş ve olmamış devrimler" ayrımı yaptı. DP iktidarının henüz ilk ayı olan Haziran'da, CHP milletvekillerinin de desteğiyle, ezanın Arapça okunma yasağını kaldırdı. Sonraki ayda da devlet radyolarında Kuran okunmasına izin verdi. DP dönemi ile sonraki yılların Türkiye'sinde normalleşecek yaygın bir cami ve Kuran kursu kurumsallaşması gelişti. 1950-60 arasında Türkiye'de yaklaşık olarak 15 bin cami inşa edildi. Kuran kurslarının açılmasını ya da camilerin inşasını amaçlayan türde dinsel örgütlerin sayısı 1946'da 11 iken, 1960'ta 5 bini geçmişti.

Cumhuriyet Türkiye'sinde tarikatlar. Her ne kadar cumhuriyetin hemen başlangıcında faaliyetleri yasaklanmış olsa da, tarikatlar paralel İslami kanallar olarak varlıklarını cumhuriyet döneminde de sürdürmüşlerdir. Halk dininin ilahi gerçekliğe giden yolları olarak tanımlanan tarikatların dinin halk kitleleri indindeki boyutunu ifade ettiği, esoterik (Bâtini) simgeleri ile hem kır ve hem de kentlerde taraftar bulduğu bilinmektedir. Şerif Mardin'e göre tarikatlar, merkezi dinsel otoritenin görüşünden farklı bir din anlayışının hayat bulmasına olanak vermiş ve dinsel bürokratik aygıtı itiraz kanalını açık tutmuştur. Bunun yanında, Anadolu kültürünün dinsel boyutunu temsil eden bu toplulukların dinsel yaşamı canlı tuttuğu kesindir. Örgütlenme tarzı, dünya görüşü, değer ve davranış biçimi bağlamında üyesinin inanç dünyasını olduğu kadar alternatif bir tarzda toplumsal ve ekonomik ilişkilerini de düzenleyen tarikatlar, farklılıktan çok bütünlüşme üzerine yaptıkları vurgu ile öne çıkmaktadırlar. İslami yaşam tarzı ekseninde, kurdukları toplumsal dayanışma ağları aracılığıyla işlevli olan bu iyi örgütlenmiş gruplar, laik ideoloji ve yaşam biçimine bütünlüklü alternatifler geliştirirken, birbirleriyle de rekabet halinde bulunmaktadır.

Dinsel faaliyet ve ifade özgürlüğü. Çok partili döneme geçerken dinsel aktivite ve ifadelerde ciddi bir canlanma görülmeye başlandı. Din görevlileri kentsel alanda hemen hemen hiç ve kırsal alanda zorlukla seslerini çıkarabildikleri uzun yılların ardından, bu dönemde yeniden görünür olmaya başladılar. Cami dışında dinsel kıyafet giymek hâlâ yasaktı, fakat ibadet sırasında kullanılan başlık eskinin sarığına karşılığı haline geldi. Ülkede düzenli olarak camiye gitme oranı hızla yükseldi. Kıraathanelerde, dükkânlarda, taksilerde, pazar yerlerinde dinsel metinler görülmeye başlandı. Dinsel kitap ve risalelerin yazım ve basımı hızlı bir artış gösterdi. Savaş sırasında ve sonrasında dinsel içerikli bir basın türemişti. 1950'lerde dinsel meselelere ve dinsel fikirlerin yayılmasına hasredilmiş birçok süreli yayın çıkmaya başladı. Bunlar arasında Necip Fazıl Kısakürek'in başyazarlığını yaptığı *Büyük Doğu* basit bir dile sahip, dinci (*clericalist*), milliyetçi, monarşist bir yayındı. Eşref Edib'in başyazarlığında *Sebil-ür-Reşad* yeniden yayınlanmaya başlamıştı. Ayrıca 1940'da Maarif Nezareti'nin yayınlamaya başladığı *İslam Ansiklopedisi*'ne karşı 1941'den beri Eşref Edib editörlüğünde *Türk İslam Ansiklopedisi* yayınlanmaktaydı. Değinilen dinsel yayıncılık II. Meşrutiyet dönemi ile karşılaştırıldığında oldukça yavan kalmaktaydı ve dinsel olmaktan çok dinciydi. Bu dönemde dinsel canlanmanın en önemli alanı tarikatlardı. Nisan 1950'de Ticani tarikatı şeyhi Kemal Pilavoğlu tutuklanıp Ankara'ya yargılanmaya getirildiğinde binlerce müridi mahkeme salonunda ve dışında toplanmış, gösteri yapmıştı. Pilavoğlu o dönemde 40 bin kadar müridi olduğunu açıklamıştı. Benzer kovuşturmalar Mayıs 1950'de Nakşibendilere, Haziran 1950'de Mevlevilere, Mart 1951'de Kadirilere karşı da yapıldı.

Radikal eylemler. 1946 sonrasında dinsel ifade biçimleri karşısında takınılan görece ılımlı tutum, radikal İslami talep, girişim ve eylemlerin de ortaya çıkmasına yol açmıştı. Atatürk heykellerinin kırılması örneklerinin çok artması üzerine 1951'de "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" çıkarıldı. Ekim 1952'de Samsun Milletvekili Ustaoglu'nun yazdığı "Milletin Atatürk İnkılâbına Medyun Bulunduğu İddiası Asla Doğru Değildir" başlıklı yazısı kendisinin DP'den ihracına yol açtı. Kasım 1952'de *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'a Malatya'da dinci bir grup tarafından suikast girişiminde bulunuldu. Ekim 1966'da İstanbul'da yapılan "Türkiye'de Diyanet ve Laiklik" konulu toplantıda laiklik eleştirildi. Ağustos 1967'de Hizb-üt Tahrir üyesi beş kişi tutuklandı. Nisan 1968'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bir kadın öğrencinin başörtüsü takmakta direnmesi üzerine ceza almasına karşı öğrenciler boykot yaptı. Şubat 1969'da İstanbul'a gelen Amerikan 6. Filosu'na karşı eylem yapan solcu gençlere milliyetçi-muhafazakâr gençlerin saldırısında iki kişi öldü. Mayıs 1969'da Yargıtay Başkanı Öktem'in cenazesinde imam cenaze namazı kıldırmaktan kaçındı. Buna neden olarak Öktem'in "tanrıyı yaratan insandır" demiş olması gösterildi. Mayıs 1976'da İstanbul'da toplanan İslam ülkeleri yedinci zirvesinde Milli Selamet Partisi

(MSP) üyesi 15 milletvekili müze olarak kullanılan Ayasofya'da namaz kıldılar. Eylül 1980'de MSP'nin Konya'da düzenlediği mitingde dinsel düzen istemi dile getirildi.

Bir halk dini olarak Alevilik. Türkiye'de Sünni çoğunluktan sonra en yüksek nüfusa sahip inanç grubunu Aleviler oluşturmaktadır. Alevilik Muhammed'in son peygamber olması yanında, Ali'nin veliliğini ve *Ehl-i Beyt'i* (Oniki İmamlar) esas alır. Alevi olarak nitelenen kitlelerin değişik dönem ve coğrafyalarda Kızılbaş, Rafîzî, ışıık, Mülhid ve Torlak olarak da adlandırıldıkları bilinmektedir. Yaşamın amacının insanın gelişmesi ve *insan-ı kâmil* olarak öze dönmek olarak tanımlandığı Alevilikte, varlığın birliğine, yaratanın evrendeki her yaratılmışta tecelli ettiğine, tanrı korkusu yerine onun sevgisinin asıl olduğuna inanç esastır. İnananların kendi diliyle, kadın erkek eşitliği içinde katıldığı Alevi ibadetinin yapıldığı yer cemevidir. Bir bütünü temsil eden Alevi kavramının içinde de tarikatlar yer alır. Bunlar arasında Anadolu kaynaklı olması nedeniyle en çok bilineni Bektaşiliktir. Türkleri de içeren Asyalı kavimlerin bin yıl kadar önce Anadolu'ya gelmeleriyle başlayan ve dinlerinin de katkısıyla siyasal düzenlerini oluşturmaları sürecinde Alevilik, siyasal merkeze yönelik tarihsel bir muhalefeti, deyim yerindeyse tarihsel bir red çizgisini temsil etmektedir. Tarihte olduğu gibi bugün de Sünni hegemonyaya karşı süren heterodoks itirazın güncel odak noktasında, başta cemevleri olmak üzere Alevi inancının temel kurum ve kavramlarının tanınması ve kamu otoritesi önünde eşitlik talepleri yer almaktadır.

1980 Sonrasında İslam'ın Siyasallaşması

Devlet eliyle İslamleştirme siyaseti. 1946 sonrasında dine ilişkin alınması gereken tavırların komünizm ile ilişkilendirildiğine şahit olundu. 1946'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gerçekleştirilen din eğitimi görüşmelerinde Hamdullah Suphi Tanrıöver komünizm tehlikesine karşı manevi direnci artırmak için okullara din eğitimi konulmasını savundu. Dönemin başbakanı Recep Peker komünizm zehrini onun kadar öldürücü bir başka zehirle tedavinin mümkün olmadığı görüşü ile bu fikre karşı çıktı. 1960'ların ortalarında Atatürk heykellerine karşı yapılan saldırılar üzerine İsmet İnönü Mecliste yaptığı konuşmada, irticanın da komünizm kadar tehlikeli olduğunu vurguladı. 1980 sonrasında darbeci generaller radikal sol tehdide karşı panzehir olarak İslam'ı gördüler. Bu dönemde Türk-İslam sentezi ideolojisini adeta resmi görüş yaptılar. İslamcılar, Kemalistler ve bunlara çok uzak durmayan muhafazakârlar arasında dinin yeni yerinin ne olacağı konusunda kartların yeniden karıldığı bu dönemde, solun etkisine henüz girmemiş siyasal aktörlerin sisteme eklenmesi din üzerinden yapılmak istedi. Devletçi laik elit açısından bu yeni eğilim ve sonuçları ironikti. 1990'ların ikinci yarısından sonra laik rejimin tehlikede görüldüğü bir alarm hali yaşanmaya başlandı.

İslam’ın siyasallaşması. Çok partili dönemin ilk yıllarında İslami çevreler kendilerine yakın partilere yöneldiler. 1950’lerde Nakşibendîler ve Nurcular DP’yi, 1960’larda Adalet Partisi’ni (AP) desteklediler. 1970’lerden itibaren siyasal İslam ilk kez Milli Görüş adıyla bilinen bağımsız bir siyasal çizgi yarattı. 1970’de kurulan Milli Nizam Partisi’nin kapatılması üzerine yerini Milli Selamet Partisi (MSP) aldı. MSP 1973 genel seçimlerinde %11,8, 1977 genel seçimlerinde %8,6 oy aldı. Ayrıca hem 1974’te CHP ile hem de 1975-77 yıllarındaki Milli Cephe (MC) hükümetleri döneminde koalisyon ortağı olarak iktidarı paylaştı. 1980’de kapatılan MSP yerine 1983’te kurulan Refah Partisi (RP) 1987 genel seçimlerinde % 7,2 oy alabildi. 1991 genel seçimlerinde RP çatısı altındaki seçim koalisyonunun aldığı % 16,8’lik oyun büyük bölümünün RP’ye ait olduğunu iddia etmek yanlış olmaz. RP, 1994 yerel seçimlerinde % 19 oy alırken İstanbul ve Ankara belediye başkanlıklarını da kazandı. 1995 genel seçimlerinde aldığı % 21,4’lük oy oranı ile 1996’da Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon yaparak iktidara geldi. 28 Şubat 1997’de dönemin genelkurmayının, hükümeti laik düzene dinsel tehdit gerekçesiyle uyarmasından bir süre sonra hükümet dağıldı. 28 Şubat süreci, hareket içindeki ayrımı büyüttü ve yenilikçi kanat 2001’de Adalet ve Kalkınma Partisi’ni (AK Parti) kurdu. 2002 genel seçimlerinde RP yerine kurulan Saadet Partisi % 2,5 oy alırken AK Parti % 34’lük bir oy oranı ile tek başına iktidara geldi. AK Parti izleyen seçimlerde artan oy oranları ile iktidarını pekiştirdi.

İslami yükselişin sosyo-ekonomik nedenleri. Milli Görüş hareketi, kaynakların merkezi iktidar tarafından dağıtıldığı piyasa ekonomisinin derinleşmesi sürecinde, esasen taşralı, küçük girişimcinin ve sonra da esnaf ve zanaatkârın iktisadî çıkarlarını yansıtan bir söylemi, dinsel-kültürel bir dil aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaştırmayı hedefleyerek kuruldu. 1980 askeri darbesinden sonra benimsenen sınıai ihracata yönelik büyüme modelinin araçları olarak ortaya çıkan düşük emek maliyeti, düşük sosyal güvenlik, tarımın desteklenmesinden vazgeçilmesi kararlarının Milli Görüş hareketinin 1990’ların başından itibaren gözlenen istikrarlı yükselişinde pozitif etkisi oldu. Milli Görüş hızla büyüyen kentsel alanlardaki düşük geliri ve sosyal güvenlikten mahrum kitlelere, İslami bir yardımlaşma etiği ve somut dayanışma ağları ile ulaştı. Hareketin radikal sayılabilecek İslami kimliği ile yurttaşların büyük kısmının ortalama dindarlığı arasındaki farkın getirdiği uzaklık zaman içinde iki nedenle kapandı: Öncelikle bu hareketin belediye yönetimlerindeki başarısı, özellikle sosyal yardım performansı, hizmet çitasını yükseltmesiyle memnuniyet yarattı. Öte yandan yenilikçi kanadın laiklik, demokrasi, çok-kültürlülük, AB taraftarı söylem ve politikaları siyasal olarak aranan ılımlılığını içermekteydi ve geniş kitlelerden destek aldı.

Okul müfredatlarında din eğitimi. Toplumun İslamileştirilmesinde işlevli olan aygıtların başında eğitim yer aldı. Zaman içinde bir yandan genel eğitim içinde din derslerinin önem kazandığını, diğer yandan da yeni bir dinsel eğitim kanalı açıldığını görüyoruz. 1930’da kent

okullarında, 1933'te köy okullarında zorunlu din dersleri kalkmıştı. 1949'da öğrenci velilerinin yazılı izninin alınması koşuluyla ilkokul dördüncü ve beşinci sınıfların müfredatına yalnızca Cumartesi günleri verilebilecek seçimli din dersleri konuldu. Bu dönemde öğrenci velilerinin büyük çoğunluğu gerekli istek dilekçelerini imzalamıştı. Ancak bu derslerin içeriği dünyanın başka bir yerindeki bir Müslüman'ın tanıyamayacağı, ne olduğunu anlayamayacağı kadar modernize edilmiş bir İslam öğretilerinden oluşmaktaydı. Eylül 1956'da ortaokulların ilk iki senelik programına din dersi kondu. Ekim 1967'de lise ders programlarına da din dersi eklendi. 1982 Anayasası "din kültürü ve ahlak öğretimi"nin ilk ve orta öğretimde zorunlu ders kapsamında verilmesi hükmünü getirdi.

Bursa İmam Hatipliler Pılav Günü

İmam Hatip Okulları. 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği ilk kez kurulan ve 29 yerde açılan imam hatip mekteplerinin sayısı giderek azaltıldı ve 1930 yılında tamamen kapatıldılar. 1949'da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından bazı şehirlerde imam hatip kursları açıldı. 1951'de ilkokul sonrasında yedi yıl süreli olmak üzere yedi ilde imam hatip okulları açıldı. Okulların sayısı 1958-1959'da 19'a, 1965-1966'da 30'a, 1970-1971'de 72'ye, 1974-1975'te 101'e, MSP'nin CHP ile koalisyon ortağı olduğu dönem ile izleyen MC hükümetleri dönemi so-

nunda; 1977-1978’de 334’e, 1995-1996’da 479’a ve RP’nin iktidar ortağı olduğu Refah-Yol iktidarı sırasında 1996-1997’de 601’e çıktı. 1974-1975’te öğrenci sayısı 48.895 iken 1980-1981’de 200.300’e, 1996-1997’de 511.502’ye yükseldi. 1976’da kız öğrenciler bu okula kabul edilmeye başlandılar ve izleyen yıllarda öğrenci artışının başlıca kaynağı kız öğrenciler oldu. 1990-1991’de kız öğrencilerin oranı % 23,63’ten zirve noktasını temsil eden 1999-2000’de % 50,25’e çıktı ve sonra % 40’lara indi. Okul mezunları 1960’larda yüksek İslam enstitülerine veya fark derslerini vermek suretiyle başka üniversitelere gitme hakkına sahipti. 1973’te okulların adı “İmam Hatip Lisesi” olarak değiştirildi. 1976-77’de mezunlar fark dersi vermeden liselerin edebiyat kolu mezunlarını kabul eden üniversite bölümlerine kayıt yaptırabildiler. 1983’te mezunlarının üniversitelerin diledikleri bölümüne girmeleri hakkı tanındı. 1997’de zorunlu öğretimin sekiz yıla çıkarılarak bu okulların orta kısımlarının kapatılması ve 1999’da başlayan katsayı uygulaması ile okul mezunlarının alanları (ilahiyat) dışındaki üniversite bölümlerine girebilmelerinin çok zorlaştırılması üzerine bu okullara gösterilen ilgi geriledi. 1995-1996 öğretim yılında imam-hatip lise öğrencileri sayısı toplam lise öğrencilerinin % 10,88’ini oluşturuyordu. 2003-2004 öğretim yılında bu oran % 2,37’ye, öğrenci sayısı ise 192.727’den 71.583’e gerilemişti.

İmam Hatip okullarına, radikal İslami kesimler resmi ideolojinin kurumları olduğu, batıcı kesimler ise bu kurumlarda cumhuriyet karşıtı militanların yetiştirildiği gerekçesiyle karşı çıkmışlardır. Bu okulların esas kuruluş amacı mesleki eğitim vermek, yani imam-hatip yetiştirmektir. Ancak gereksinimin kat be kat üstünde bir büyüme göstermelerinde ve neredeyse genel orta-öğretime alternatif bir dini eğitim kanalı oluşturmalarında kamusal destek dışında mekanizmaların da varlığı dikkate alınmalıdır. Bu süreçte, oy desteği arayışına dayalı siyasal kararlar önemli yer tutsa da, muhafazakâr kitlelerin okul inşa ve döşenmesindeki maddi katkılarında görüldüğü üzere okula sahip çıkmaları, bunların tutunmasında önemli bir rol oynadı. Kız ve erkek öğrencilerin ayrı sınıflarda eğitim görmesi ve özellikle taşrada başörtüsüne izin verilebilmesi gibi dindar kesimlere hitap eden kolaylıklar yanında, kız öğrencilerden (ve ailelerinden) gelen kızların çalışma ve sosyal hayata katılma talebi bu okulların başarı sırları arasında sayılabilir.

İslami Yüksek Öğretim. 1924’te Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği kurulan İlahiyat Fakültesi 1933’te gerçekleştirilen üniversite reformu sırasında kapatıldı. Dokuz yıl içinde öğrenci sayısı 284’ten 20’ye düşmüştü. 1933’te ilk İlahiyat Fakültesi ortadan kaldırılınca, yerine Edebiyat Fakültesi’ne bağlı ve sadece araştırma alanında faaliyet gösteren İslam Tetkikleri Enstitüsü kuruldu. Bu enstitü de 1936 yılında kapatıldı. Çok partili hayata geçilirken görülen ve yukarıda bahsedilen dinsel canlanma, buna paralel bir din eğitimi uzmanı gereksinimini beraberinde getirdi. Önceki yıllarda yüksek öğretim düzeyinde eğitim kanallarının yokluğu sebebiyle yetiştirilmeyen din eğitimi verebilecek uzman kadroların yetiştirilmesi için bir

ilahiyat fakültesi bu kez İstanbul’da değil, cumhuriyet Türkiye’sinin kalbi olan Ankara’da açıldı. 1949’da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kuruldu. 1959 yılında öğretmen ve din adamı yetiştirmek, din üzerine araştırmalar yapmak üzere yüksek İslam enstitüleri açılmaya başlandı.

Diyaret İşleri Başkanı Mehmet Görmez

Eğitim ve Müslüman kadınların modernleşmesi. Bahattin Akşit ve Mustafa Kemal Coşkun tarafından 1997-98 öğretim yılında Ankara’da gerçekleştirilen bir araştırmada kadın sorununa ilişkin yaklaşımlar bakımından imam hatip okullarında öğrenim gören kız öğrencilerin diğer devlet liselerindeki kız öğrencilere göre biraz daha muhafazakâr olmakla birlikte, kendi sınıf arkadaşları olan erkek öğrenciler ile aralarında örtünme meselesi hariç ciddi bir farklılık olduğu ortaya çıkmıştır. İmam Hatip okullarındaki kız öğrenciler, oğlanların aksine, kadınların ev dışında çalışmasını, yalnız başına yolculuk edebilmesini, fikirlerini başka erkeklerle serbestçe paylaşabilmelerini büyük ölçüde onaylamışlar ve kadının yerini ev olarak görmediklerini ifade etmişlerdir.

Kentleşme ve türban. “Türban” sorunu İmam Hatip mezunu kız öğrencilerin son derece modern bir talep olan üniversiteye girme arzuları sonucu doğmuştur. Araştırmalar türban takan kadınların da laiklikten yana olduklarını göstermektedir. Türbanı İslam’ın bir kuralı olarak gördükleri için takmakta, ancak aynı zamanda din devletini, çokeşliliği, tek yanlı boşanmayı, miras hukukundaki eşitsizliği, erkeğe eşit olmayan mahkeme şahitliğini de red-

detmektedirler. 1990’larda ve 2000’lerde İslami yükselişten endişe eden çevreler türbanlı kadın sayısının artışını sık sık gündeme getirmişlerdir. Bu iddialar daha çok bilimsel araştırma sonuçlarından değil kişisel gözlemlerden kaynaklanmıştır. Ancak bahsedilen dönem boyunca kırdan kente göç oranının Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en yüksek düzeyinde seyrettiği ve bu türden gözlemlerde etkili olmuş olabileceği dikkate alınmalıdır. Ayrıca şehirlerde yaşayan Müslüman kadınlar türbanları ile kamusal alana giderek daha çok çıkmaktadır. Medyanın iddiasının aksine türban giyme oranının artmadığını, tersine azaldığını sonucuna ulaşmış araştırmalar da bulunmaktadır.

İslami sivil örgütler ve meslek örgütleri. Hak-İş bir işçi sendikaları konfederasyonu olarak 1976 yılında kuruldu. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) küçük ve orta ölçekli dindar işadamlarının örgütü olarak 1990’da kuruldu. Örgüt üyelerini “ahlaklı kapitalistler” olarak görmekteydi. İslami etiği paylaşan bu iki örgüt arasındaki çelişki çarpıcıdır. 1990’larda MÜSİAD korunmasız bir çalışma ilişkileri rejimini savunmaktayken ve İslam’da sendika, grev gibi araçlara yer olmadığını ifade ederken, Hak-İş Avrupa Birliği çalışma rejimini, İslami ilkeler ile uyum içinde olmak kaydıyla modern kurum ve araçların gerekliliğini vurgulamaktaydı. Dikkat çekici bir biçimde Hak-İş örgütlenme gücünü Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) üyesi işverenlerin işyerlerinde değil, daha çok MÜSİAD üyesi işverenlerin işyerlerinde yaşadığını sıkça ifade etmiştir. İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği (Mazlum-Der) 1991 tarihinde, devletten, siyasal parti ve gruplardan bağımsız çalışan bir insan hakları örgütü olarak kurulmuş ve etkin bir insan hakları örgütü olarak faaliyet göstermektedir. İslami sivil örgütler içinde gönüllü yardım örgütleri önemli bir konumda yer almışlardır. Bunlar arasında en etkili 1998’de kurulan ve şimdilerde yolsuzluk iddiaları nedeniyle kovuşturulan Deniz Feneri Derneği olmuştur. Deniz Feneri’nden yalnızca 2008’e dek yardım alanların sayısı iki milyonu geçmişti. Daha mütevazı ölçekte yardım yapan kuruluşlar arasında 1995’te kurulan İnsan Hak ve Hürriyetleri ve İnsani Yardım Vakfı ve 2004’te kurulan Kimse Yok mu Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği sayılabilir.

Nurcu kökenli Fetullah Gülen cemaati. Modern Türkiye’de halkın dini inancına hitap eden en önemli gruplardan birisidir. İsmi 1970’lerden itibaren bir yandan geleneksel değerlerini korumak, diğer yandan modern dünyaya uyum sağlamak isteyen kesimler için

Fethullah Gülen

özel bir öneme sahip olan Fetullah Gülen, toplumsal barış ve huzur yolunu açacak bir diyalog çağrısı ve öncülüğünü yaptığı büyük ölçekli bir aktif dayanışma ağı ile Said Nursi'nin en dikkate değer takipçilerinden birisi olmuştur. Elisabeth Özdalga'nın "eylemci dindarlık" olarak nitelendirdiği Gülen liderliği altında yaygın ve etkili bir örgütlenme ağı üzerinden yürütülen faaliyetlerin, doğrudan bir iktidar arayışından çok, sosyal ilişkilerin grup adına rasyonelleştirilmesi ve sistemli bir güçlenme çabası bağlamında değerlendirilmesi doğru görünmektedir. Ulusal ve uluslararası ölçekte kapsamlı kampanyalara imza atan Gülen cemaati, toplumun bir kesimince modern zamanların dinsel ilişki biçiminin ideal öncü iradesi olarak nitelendirilirken, bir başka kesim için hedef ve yöntemleri belirsiz bir endişe kaynağıdır.

İslami medya. Türkiye'de İslami kesime hitap eden ve günümüzde de yayınlanmaya devam eden ana akım gazeteler arasında *Yeni Asya* (1970), *Milli Gazete* (1973), *Zaman* (1986), *Akit/Vakit* (1993), *Yeni Şafak* (1995) sayılabilir. Geçmiş bu kadar eskiye gitmese de, aynı hedef kitleye hitap eden TGRT, Samanyolu TV, Kanal 7, Meltem TV gibi, çok sayıda televizyon kanalı da mevcuttur. Bunların yanı sıra pek çok radyo kanalı ve İhlâs Haber Ajansı, Cihan Haber Ajansı gibi ulusal ve uluslararası düzeyde hizmet veren haber ajansları da faaliyettedir. Başlangıçta sesi yalnızca kendi çevresine ulaşabilen ve İslami kesimin kendi bağımsız yaşam ve zihniyet alanının kurulmasına hizmet eden İslami medyanın etkisi, iktisadî ve siyasi güç artışı ile doğru orantılı olarak günümüzde giderek artmaktadır.

Kaynakça

- Aktay, Yasin ve M. Emin Köktaş. *Din Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2007.
- Altan, Mehmet, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Çınar, Menderes, *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*. Dipnot Yayınları, Ankara, 2005.
- Davison, Andrew, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Durkheim, Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. Çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ergil, Doğu, 100 Soruda Fetullah Gülen Hareketi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Falk, Richard, *Küreselleşme ve Din*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.
- Karpat, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Mardin, Şerif, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Morris, Brian, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, Çev. Tayfun Atay, İmge Kitabevi, Ankara.
- Özdalga, Elisabeth, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Özdemir, Şennur, *MÜSİAD Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2006.
- Paupard, Paul, *Dinler*, Dost Yayınları, Çev. Muna Cedden, Ankara, 2005.
- Toprak, Binnaz ve Ali Çarkoğlu, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayını, İstanbul, 2006.
- Tuğal, Cihan, *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- White, Jenny B., *Türkiye'de İslamcı Kitle Séferberliği: Yerli Siyaset Üzerine Bir Araştırma*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Zuckerman, Phil., *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. İhsan Çapcıoğlu, Halil Aydınalp Birleşik Kitabevi, Ankara, 2006.

Türkiye’de Ailenin Tarihsel Dönüşümü: 1925-2010

Ahmet Murat Aytaç *

İnsanlar kural olarak bir aile içinde dünyaya gelir. Bundan dolayı, aile insanlar arasında kurulan ilk ve en doğal birlik biçimi olarak kabul görür. Ailenin toplumun temeli olduğu inancı da bu genel kabulden ileri gelir. O halde, uzun vadeli toplumsal dönüşümler üzerinde ailenin önemli bir etkisi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Özel alan ile kamusal alan veya birey ile toplum gibi modern hayata dair kimi belirleyici ayrımlar, ancak ailenin tarihsel gelişimiyle bir arada düşünüldüklerinde açık bir şekilde anlaşılabilir. Suç, yoksulluk, intihar, işsizlik gibi toplumsal sorunlar da bu çerçevede, ailenin yapısı ve işlevleriyle yakından bağlantılı sorunlar gibi ele alınabilir.

Ailenin toplum hayatının kavranması açısından taşıdığı bu önem, aileye belli bir tarihsel gelişim içinde bir oluşum olarak yaklaşmamızı gerekli kılar. Dolayısıyla bu bölümde, ilk olarak, böylesi bir tarihsel yaklaşımın bakış açısının ne olması gerektiğini ortaya koymaya çalışacağız. Daha sonra, günümüz ailesinin yapısal özelliklerini belirleyen tarihsel kökleri aydınlatabilmek için geleneksel aile ilişkilerinin özelliklerini ele alacağız. Bu ön açıklamaların ardından Cumhuriyet dönemi aile tarihini üç farklı döneme ayırarak ilerleyeceğiz. Aile hayatını modernleştirecek bir yasal düzenlemenin tartışılmaya başladığı 1925 yılından 1950 yılına kadar olan dönemi “Türk ailesi”nin yaratılma çabalarıyla izah ettikten sonra, büyük sosyal ve siyasal dönüşümlerin gerçekleştiği 1950-1980 dönemindeki aile ilişkilerini açıklamaya çalışacağız. Nihayet 1980 sonrası dönemde yaşanan toplumsal olayları küreselleşme sürecinin etkileriyle bir arada ele alarak tartışmamızı sonlandıracacağız.

Türkiye’de Ailenin Tarihsel Gelişimine Nasıl Yaklaşmalıyız?

Bu soruya yanıt üretmeye çalışan yaklaşımlardan ilki, aileyi tarihini *geniş aileden çekirdek aileye* doğru ilerleyen bir evrim süreci olarak değerlendiren “aile yapısı” yaklaşımıdır. Çekirdek aile, anne baba ve çocuklardan oluşan birliği anlatır. Geniş aileyse, bir hanede birbiriyle akraba olan birden fazla çekirdek aileyi, çoğunlukla birden fazla kuşağı bir arada barındıran aile birliğini anlatır. Geniş aileden çekirdek aileye zorunlu ve doğrusal bir ilerleme olduğu fikri, tarımdan sanayiye, kırdan kente, gelenekten modernliğe geçişi simgeleyen bir toplumsal dönüşüm anlayışını ifade eder.

Diğer bir yaklaşım, ailenin tarihsel sürecini “hane yapıları” üzerinden ele alan yaklaşımdır. Bu yaklaşım, geniş aileden çekirdek aileye yönelik evrim iddiasının, hanede yaşayan aile üyelerinin sayısı üzerinden sınanabileceği fikrini ileri sürer. Böylesi bir sınama için asıl ölçüt ise *ortalama hane halkı büyüklüğü* olmalıdır. Hane halkı büyüklüğü, aynı çatı altında yaşayan insanların sayısını gösterir. Söz konusu tartışma, aile tarihini “geniş aile” veya “çekirdek aile” gibi sayısal olarak ölçülemez kavramlardan çok, aynı çatı altında yaşayan insanların oluşturduğu *bileşik aileler* ile *basit aileler* arasındaki geçişler ve ilişkiler üzerinden kavramayı önerir. Bu öneriyi geliştiren İngiliz tarihçi Peter Laslett (1974: 137-9), yaptığı araştırmalarda hane halkı büyüklüğünün 16. yüzyıldan itibaren nispeten sabit kaldığını tespit etmiş ve aile tarihinde çekirdek aileye doğru gidişi zorunlu kılan bir evrim olduğu fikrine itiraz etmişti.

Türkiye’de, ailenin tarihsel gelişimi konusunda her iki yaklaşımdan da yararlanan önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak Türkiye’de toplumsal dönüşümün kendine has özellikleri, aile ve toplum ilişkilerinde nispeten özgün bir etmeni daha dikkate almayı gerekli kılmıştır. Türkiye’de toplumsal dönüşümün temel hedefi, toplumun Batı ülkeleri tarafından temsil edilen çağdaş standartlara ulaşacak şekilde yapılandırılması olmuştur. Bu sürecin temel aktörü olarak devlet ön plana çıkmış ve toplumsal ilişkilerin istenen yönde dönüştürülmesi için devletin güçlü müdahalelerde bulunması beklenmiştir. Söz konusu müdahaleler esas olarak devletin yaptığı hukuksal reformlar ile gerçekleşmiştir. Bu anlamda Cumhuriyet tarihinde “devrim” olarak nitelendirilmiş toplumsal ve siyasi dönüşümlerin, çoğu zaman belirlenen hedeflere uygun olarak çıkarılmış yasalardan ibaret olduğu söylenebilir.

Türkiye’de modernleşmenin bu yönüyle bir “hukuksal modernlik” projesi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Aile de, modernliğin toplumsal hayata kök salması için hedef olarak seçildiği oranda bu hukuksal uygulamaların hedefi haline gelmiştir. Açıkça görülüyor ki, Türkiye’de ailenin tarihsel gelişimini anlamak, toplum ve aile arasındaki etkileşimin yanısıra, üçüncü bir faktör olarak devleti ve onun hukuksal uygulamalarını da dikkate almayı gerektirmektedir. Böylesi bir bakış açısı, yukarıda belirttiğimiz “aile yapıları” veya

“hane yapıları” yaklaşımlarından da yararlanan, ancak bunların dışında, Türkiye’nin özgünlüğünü de dikkate almayı gerektiren bir yaklaşıma sahip olmamızı sağlayacaktır.

Benimsediğimiz yaklaşım, farklı tarihsel dönemlerde değişik biçimlerde bir araya gelmiş aile, devlet ve toplum arasındaki etkileşimleri çözümleneceği için zorunlu olarak tarihsel bir perspektife sahip olacaktır. Ele alınan tarihsel sürecin toplum hayatı üzerindeki etkileriyse, esas olarak, aileyi oluşturan insanların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin nasıl dönüştürüldüğüne bakılarak izlenebilir. *Aileyi, insanlar arası ilişkilerin cinsellik, duygusallık ve ekonomi gibi ölçütler üzerinden şekillendirildiği bir toplumsal düzenleme mekânı olarak tanımlayabiliriz.* Bu ilişkiel süreç, eşler arasındaki ve ebeveynler ile çocuklar arasındaki ilişkilerin yanı sıra, aile ile akrabalar arasındaki ilişkilerin de ailenin anlaşılmasında belirleyici bir önemi olduğunu görmemizi sağlar. *Bir toplumun aile rejimi, bütün bu ilişkiler yumağını toplumsal hayatın devamını sağlayacak bir mantık çerçevesinde yapılandıran tarihsel süreç içinde ortaya çıkar.* Bu durumda, Türkiye’de ailenin içinden geçtiği tarihsel sürece yönelik analizimiz, bir aile rejiminin kurucu unsurları olan bu ilişkilerin içinden geçtiği dönüşümleri anlayamaya dönük olacak ve günümüz aile hayatının temel sorunlarının kaynaklarını aydınlatmaya çalışacaktır.

1925 Öncesi Geleneksel Aile Hayatı

Günümüz aile hayatını ele alan temel tartışmaların kaynaklarını görebilmek için öncelikle aileyi oluşturan ilişkilerin geleneksel unsurları bilmemiz gerekir. Bunun için en uygun yol da işe, ailenin içinde yaşadığı fiziki mekânı ele alarak başlamak gibi görünüyor. Bu açıdan baktığımızda, Osmanlı toplumunda ailenin yaşam dünyasını kırdı köyün, kentte mahallenin belirlediğini söyleyebiliyoruz. Mahalle insanının içinde yaşadığı tipik hane biçimiyse avlulu evdi (Ortaylı, 2001: 72). Avlulu evler, ev içi yaşamı dış dünyadan yalıtacak ve mahremiyeti en üst düzeye çıkaracak şekilde tasarlanmıştı. Bu yüzden avlulu evlerin pencereleri sokağa değil, avluya bakmaktaydı (Can, 1995: 138-9).

Mahalleler, dar sokaklar ve dehlizler tarafından çevrelenmişti. Yerleşim alanı olarak kullanılan mekânların önemli bir kısmının mahremiyet endişesiyle inşa edilmiş avlulara ayrılması, sokağı haliyle daraltıyordu. Bu yerleşim alanlarının belirgin bir başka özelliği de çıkmaz sokakların fazla olmasıydı. Çağdaş kentlerde sokaklar, kentsel ulaşımı ve bütünleşmeyi sağlamak amacıyla insan akışını kolaylaştıracak şekilde tasarlanır. Bu yüzden sokakların birbirine bağlanması esastır. Oysa geleneksel yerleşim birimlerinde amaç, insan akışını kolaylaştırmak değil, aile hayatının güvenlik ve mahremiyetini sağlamaktı. Sokaklar birbirine bağlanmadığı için, evine veya işine giden “yabancıların” mahalleye girmesini gerektirecek bir durum da olmuyordu. Ortak yaşam alanları da sadece mahalle sakinleri tarafından kullanılıyor ve “iş olmayan” mahalleye giremiyordu.

Mahremiyeti güvenceye alma endişesinin bir başka boyutu ise kendini cinsel hayatın denetiminde göstermekteydi. Cinsel hayat üzerindeki sosyal denetim, meşru cinselliğin sadece "evlilik" ile yaşanabileceği savıyla sağlanıyordu. Bu doğrultuda *evlilik, cinsel ve duygusal hayatı toplumca meşru kabul edilen bir aile birliği zemininde yaşamayı olanaklı kılacak iki taraflı bir anlaşma* olarak tanımlanabilir. Ancak İslam hukukunda, cinsel ilişkiyi meşru kılacak evlilik benzeri bir uygulama daha vardı. Bu uygulamaya "cariye almak" adı veriliyordu. Cariye, özgürlüğünden yoksun bırakılmış, alınıp satılabilen kadınların yaşadığı, ev içi kölelik statüsünü tanımlayan bir kavramdı. Bir erkeğin alabileceği cariye sayısının prensip olarak bir sınırı yoktu.

Öte yandan nikâh kıyılacak kadın sayısı dördü geçemiyordu. Çokeşlilik (taaddüd-i zevcât) Osmanlı toplumunun meşru olarak tanıdığı bir durumdu. Nikâh, bugün olduğu gibi devlet gözetiminde gerçekleştirilen bir olay değildi, esas olarak topluluğun denetimine tabiydi. Tarafların evlenme isteğinin ilan edilmesiyle gerçekleşmiş olurdu (Ansay, 1958: 198-200). Zaten evlilik kayıtları tutulmadığı için, nikâh sırasında din görevlisinin bulunmasının belirleyici bir önemi de yoktur. Bu bakımdan "imam nikâhı", evlilik sırasında başvuru olan bir tür dinsel formalite olmaktan daha fazlasını ifade etmiyordu (Ortaylı, 2001: 29).

Evlilik sırasında, çalışma dünyasının tümüyle dışında olan kadınlara ekonomik güvence sağlasın ve boşamayı zorlaştırsın diye *mehr* adı altında bir miktar para ödenirdi. Ancak taahhüt edilen paralar çok küçük miktarlarda olduğundan, bu uygulamanın kadınlar için gerçek bir güvence sağladığını söylemek zordur (Duben, Behar, 1998: 131). Zaten boşanma da, gerekli koşullar oluştuğunda erkeğin tek taraflı beyanıyla gerçekleşen ve "talak" adı verilen bir işlem den ibaretti. O halde evlilik veya evliliğin bozulmasıyla ortaya çıkan sonuçların ekonomik bir hareketlilik yaratmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Aile hayatı ve dolayısıyla toplumun ekonomik hayatıyla ilgili asıl önem taşıyan etmen hane oluşumuydu. Çünkü geleneksel hayatta hane, hem bir üretim hem de tüketim birimi olarak işlev görüyordu. Alt katı imalathane veya dükkân olarak kullanılan birçok evin, üst katında aile hayatı sürdürülüyordu. Ne var ki, evlilik kadının erkeğin evine taşınması yoluyla gerçekleştiği için yeni hanelerin ortaya çıkmasına yol açmıyordu. 19. yüzyılda Anadolu'nun bazı illerinde ortalama hane halkı büyüklüğünün 6,5 civarında olduğu biliniyor (Duben, 1984: 105). Bu rakam, çok kalabalık olmasa da, hane nüfusunun birden fazla kuşağın aynı çatı altında yaşamasına yetecek düzeyde olduğunu göstermektedir. Yeni haneler, kök aile ve çocukların kurduğu ailelerin aynı hanede yaşamasına bağlı olarak çoğunlukla evin reisinin ölümünün ardından kardeşler arasında ortaya çıkan ayrılıkların sonucunda oluşabiliyordu. Bu yüzden hane oluşumunu belirleyen faktör evlilik değil ölümdü.

Evlilik yaşı erkeklerde 18-22, kadınlarda 14-18 arası gibi genç yaşlardaydı (Duben, Behar, 1998: 102-3). Ortalama evlilik yaşlarının insanların henüz duygusal bakımdan olgun-

laşmadığı küçük yaşlarda olmasını ve erkekler ile kadınlar arasındaki yaş farklarını, evlilik ilişkisinde duygusal bağlardan çok, cinsellik, üreme ve ekonomik gerekçelerin rol oynadığına dair dolaylı bir gösterge olarak kabul edebiliriz. Nihayetinde duygudaşlık ve uyum, bireysel kapasiteleri itibarıyla birbirine yakın ve eşit olgunluk düzeyindeki insanlar arasında daha kolay ortaya çıkacaktır. İleri yaşlarda sorun yaratmayacak yaş farklılıkları, daha genç yaşlarda çiftler arasında duygusal kapasite ve ruhsal olgunluk açısından çok ciddi farklılıklar yaratır. Bu farklılıklar, erkek ve kadın arasındaki ilişkiyi karşılıklı bir duygusal birliktelik olarak ele almamıza izin vermemekte, aile birliği kadının erkek tarafından “terbiye” ve “idare” edilmesi sorununa dönüştürmektedir. Türkçede evlilik ilişkisinde erkek eşin, “hoca” tabirinden türeyen ve yaşça büyük olmayı anlatan “koca” kelimesiyle adlandırılması da tesadüf olmasa gerek. Bu yüzden evlilik yaşını, evlilik ve duyguların toplumsal düzenlenişi arasındaki ilişkileri gösteren dolaylı bir demografik gösterge olarak ele almak mümkün gibi durmaktadır.

Erken yaşta evliliğin bir diğer sonucu da evlenip çocuk sahibi olan gençlerin ekonomik açıdan daha bağımlı hale gelmesi oluyordu. Bu bağımlılık, hane reisinin mülkiyet ve üretim araçları üzerindeki mutlak denetimiyle birleşince yaşlılar evin merkezi haline geliyordu. Genç kadınların zamanlarının çoğunu ev içi hizmetlerin görülmesine ayırma zorunluluğu yaşlıların otoritesiyle birleşince, çocuklar üzerindeki denetim de yaşlıların eline geçiyordu. Çocuk bakımı esas olarak yaşlıların işiydi. Ancak yaşlılar bu işi bir bütün olarak akrabalık ilişkilerini içine yayararak yapıyordu. Çocuk, mahallelilerin arasında büyür, doğumdan sünnete kadar gelişiminin her aşamasına mahalleli de tanık olurdu (Ortaylı, 2001: 29).

Şimdiye kadar Osmanlı toplumundaki aile hayatının “geleneksel” görünümüne dair betimlediğimiz olguları şu şekilde toparlayabiliriz: İlk olarak, aile üzerindeki cemaat denetiminin hem bir üretim hem bir tüketim birimi olan hanenin işleyişini güvenceye almak amacıyla odaklandığını söyleyebiliriz. Bu yüzden evlilik, aileler arasındaki sosyal ve ekonomik bağlantılar ve çatışmalara dayalı olarak gerçekleştirilen bir anlaşmaydı. Buna bağlı ikinci sonuç, evliliğin sadece meşru cinsel ilişki ve çocuk sahibi olma amacıyla gerçekleştirilmesi oluyordu. Evlilik, aşk veya sevgi gibi duygulardan bağımsız bir olaydı ve bireyler arasında ortaya çıkan karşılıklı ve kendiliğinden uyum veya duygudaşlık ile ilişkisi yoktu. Bunu “görücü usulü”, “beşik kertme” veya “kız kaçırma” gibi geleneksel evlenme biçimlerin yaygınlığından da anlayabiliriz. Son olarak, aile hayatı üzerinde yaşlıların denetiminin çok güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun da, çocukların ebeveynlerden çok yaşlılara yakın olması, ebeveyn ve çocuk ilişkilerinin zayıf olması ve çocuk eğitiminin yaşlıların cemaatle bir arada üstlendiği bir ödev olması gibi sonuçları vardır.

Batı dünyasının Osmanlı toplumuna yönelttiği meydan okuma, etkilerini 19. yüzyılda açık bir şekilde hissettirmeye başlayınca aile hayatının geleneksel görünümü sorun teşkil

etmeye başladı. Osmanlı dünyasında modernleşme gereksinimi, çökmekte olan “devleti kurtarma” başlığı altında tartışılan bazı sorunlar çerçevesinde ifade edilmeye başlandı. Bu tartışmalar, toplumsal değişimi ve siyasal ilişkileri Avrupa standartlarına uygun olarak düzenleme yönünde “ilerletecek”, Batılılaşma adı verilebilecek bir programın ortaya çıkmasına yol açtı. Böylelikle toplumsal hayat, bu ilerleme sürecini hızlandırmak için gerçekleştirilen reformların etkisiyle dönüştürülmeye başlandı. Aile hayatı da, bazen özel hayatı hedef alan siyasi ve hukuki düzenlemelerin etkisiyle doğrudan, bazen de diğer toplumsal alanlarda gerçekleştirilen reformların etkisiyle dolaylı olarak bu sorun alanının içine yerleşmiş oldu.

İlerleme, toplumsal açıdan elde edilmiş kazanımların bir kuşaktan diğerine aktarılacak biriktirilmesi yoluyla gelişme şeklinde de anlaşılabilir. Böyle bakıldığında, tarihsel ilerleme hep yarının bugünden daha iyi olacağı ve sonraki kuşakların şimdikine göre daha güzel bir hayata sahip olacağını ima eder. Bu bakış aile hayatına yansıtıldığında, çocuklara yönelik özel bir ilgi ve dikkatin ortaya çıkmasına sebep olur. Osmanlı toplumunun modernleşme sürecinde de çocukluk, ilerleme gereksinimi tarafından tanımlanmış böylesi bir sorun alanı olarak öne çıktı. Böylelikle çocukların eğitimi, yaşlılara veya mahalleye emanet edilecek bir iş olmanın ötesinde, kamu yararı adına devlet tarafından yürütülmesi gereken bir hizmet olarak kabul görmeye başlandı.

Çocuk eğitimi, kadının “anne” olarak statüsünü de sorun haline getirdi. Anneler, aile terbiyesi dolayısıyla “neslin kalitesi” üzerinde etkide bulunuyorlardı. Ancak bu tartışma sürecinde anne olarak dikkat çeken kadınlık durumu, eş, yurttaş ve ekonomik bir aktör olmak üzerinden yeniden tanımlanmaya çalışıldı. Kadın ve çocuğun tartışılması yoluyla aile hayatına özgü evlilik, boşanma, akrabalık gibi ilişkilerin tümünün sorgulandığı geniş bir tartışma zemini ortaya çıktı. Hiç şüphesiz bu tartışma zemini toplumsal hayat üzerinde köklü etkiler yaratacak güçte olmanın uzağında idi. Ama ilerleme yoluyla varılacak “ideal” toplumsal hayatın gerektirdiği aile yapısının dikkat çekici bir modelini de ortaya koymuştu.

Tanzimat’tan başlayıp II. Meşrutiyet’e kadar uzanan süreçte farklı alanlardaki tartışmaların katkılarıyla inşa edilen bu model çerçevesinde kısmi bazı düzenlemeler yapıldığını ve aile hayatında etki yaratan bir takım gelişmeler olduğunu görmek mümkün. Özellikle çocukların eğitim görmesi için ilk ve orta dereceli okullar açılması yönünde çok ciddi çabaların olduğunu söyleyebiliyoruz. İstanbul gibi merkezi önemdeki yerlerde ilköğretimin zorunlu kılınması yolunda bazı adımlar atılmıştı. Öte yandan, kadının bir eş ve bir yurttaş olarak durumunu düzeltmek yönünde bazı ürkek girişimler de söz konusu oluyordu. Hatta bazı kadınların bir kamu figürü olarak öne çıktığını da kaydetmek önem taşımaktadır. Lakin II. Meşrutiyet’e kadar süren bu gelişmelerin hepsinin son derece kısmi ve cılız kaldığını saptamak da yanlış olmaz. Bu dönüşümlerin ne kadar güçsüz olduğunu, modern anlamdaki ilk

medeni hukuk belgemiz olan *Mecelle*’de aileye dair hiçbir düzenleme yapılmamış olmasından da anlayabiliyoruz.

Bu tartışmaların II. Meşrutiyet sürecinde yarattığı zihniyet dönüşümlerinin sonuçlarını, 1917 yılında yürürlüğe giren *Hukuk-u Aile Kararnamesi*’nden izlemek mümkün. Kararname, genel olarak aile ilişkilerini ve özellikle de evlenme ve boşanma gibi işlemleri farklı inanç topluluklarının kurallarını da gözeterik çözmeye çalışan yasal bir metin olması amacıyla hazırlanmıştı (Jaeschke, 1991). Evlilik konusunda, dikkat çekici ilk düzenleme nikâh ve nişanın birbirinde ayrılmasıydı. Nişan, evliliğe giden süreçte çiftlerin birbirlerini tanınması ve birlikteliğin ihtiyaç duyduğu duygusal uyumun sınanması için “flört” aşamasının meşru, hatta zorunlu kabul edildiğini gösteriyordu. Ayrıca evlenme yaşları yasal olarak belirlenmiş ve evliliğin topluluğun onayından çok kamu denetimine tabi kılınması ilkesi benimsenmişti. Çarpıcı olan başka bir düzenleme ise boşanma hakkıyla ilgiliydi. Kararname, ikinci nikâh kıyıldığında eğer erkek ve ilk eş önceden bu konuda anlaşmışlarsa, kadına boşanma hakkı tanıyan “ayrılma” (tefrik) ile ilgili bir hüküm içermekteydi. Bu hakkı kullanıp boşanan ilk Müslüman kadın, Halide Edip olmuştu (Ortaylı, 2001: 158).

Türkiye’de Karşılaşılan Bazı Evlilik Biçimleri

Evlilik, hukuksal bakımdan, evlenmesinde yasal olarak bir sakınca bulunmayan insanlar arasında yetkili makamların önünde yapılan iki taraflı bir sözleşme olarak tanımlanabilir. Ancak toplumsal açıdan evlilik, evlilik birliğinin kurulmasını sağlayan biçimsel nikâh kıyma işleminden daha kapsamlı bir edimdir. Bu çerçevede *evliliği, cinsel ve duygusal hayatı toplumca meşru kabul edilen bir aile birliği zemininde yaşamayı olanaklı kılacak anlaşma* olarak kavramak mümkün. Şüphesiz evliliği, nikâhın onaylanma biçimi, eş seçimini kimin yaptığı, evlenilebilecek eş sayısı veya akrabayla evlenip evlenilmediği gibi ölçütleri temel alarak türlere ayırabiliriz. Ancak biz burada, böylesi geniş bir evlilik biçimleri sınıflandırması yapmak yerine, günümüzün evlilik biçimleri hakkında fikir sahibi olunmasına yetecek kadar örnek üzerinde durmakla yetineceğiz.

Görücü usulü evlilik: Eş seçimini evlenecek erkeğin ailesinin belirlediği evlilik biçimidir. Görücü, erkek için eş arar ve uygun bulduğu bir adayı eş olarak önerir. Evlilik kararıysa, bazı durumlarda erkeğin onayıyla, bazı durumlarda erkeğin onayı aranmadan ailesinin onayıyla gerçekleşir.

Taygeldi Evliliği: Orta Anadolu’da karşılaşılan bu evlilik biçiminde eşini kaybetmiş bir kadın ve erkeğin, yaşları birbirine uygun kızları ve oğullarıyla beraber karşılıklı olarak evlenmesini anlatır.

Kaçarak/Kaçırarak Evlenme: Ailelerin rızasının olmadığı durumlarda, kadının erkekle anlaşarak kaçması veya “kaçırılması” yoluyla gerçekleşir. Kadının rızasının olmamasına rağmen erkek tarafından kaçırılarak evliliğe zorlandığı durumlar da bu evlilik türü kapsamında değerlendirilebilir.

İçgüveysi Evliliği: Bu evlilik biçimi, erkeğin ekonomik gücünün yetersiz olması dolayısıyla, kadının ailesinin belirleyici olmasına rıza göstermesiyle gerçekleşir. Genellikle, erkeğin kadının ailesinin evine taşınmasıyla bu evlilik biçimi ortaya çıkar.

Leviratus Evliliği: Erkek kardeşlerden birinin ölümü üzerine, sağ kalan kardeşin “yenge” ile evlendiği evlilik biçimini anlatır. Zaten “leviratus” Latince kayınbirader anlamına gelir. Daha çok mirasın bölünmemesi veya çocuklar hakkında duyulan endişelerden ötürü başvurulmuş bir evlilik yoludur.

“Çıkma” Yoluyla Evlilik: Çıkma, birbirinden hoşlanan çiftlerin açık bir evlilik vaadi olmadan yaşadıkları evlilik öncesi birlikteliğe verilen addır. Daha çok gelir ve eğitim düzeyi yüksek olan kentli bireyler arasında karşılaşılan bu birliktelik biçiminde aranan uyum yakalanırsa, çiftler karşılıklı olarak aileleri devreye sokup süreci evlilikle tamamlamaktadırlar. Bu evlilik biçiminde, ailelerin onayı, bir kural olarak formalite olmanın ötesine geçmemekte ve karar esas olarak evlenecek eşler tarafından alınmaktadır.

Bu evlilik biçimleri arasında Türkiye’de en yaygın olarak görülen evlilik biçiminin “görücü usulü” olduğu bilinmektedir. 2006 yılında TÜİK tarafından gerçekleştirilen Türkiye’nin Aile Yapısı adlı araştırmada Türkiye’de gerçekleştirilen evlilikler içinde farklı evlilik biçimlerinin ağırlığı aşağıdaki tabloda yansıtılmıştır.

Cinsiyete Göre Evlilik Kararı (%)		
	Kadın	Erkek
Görücü usulüyle, ailesinin kararıyla	36,2	24,8
Görücü usulüyle, kendi kararıyla	28,0	31,9
Kendi seçimi, ailesinin onayıyla	27,4	35,2
Kaçarak	6,1	5,7
Kendi kararı, ailesinin bilgisi dışında	1,5	1,8
Ailesinin karşı çıkmasına rağmen evlenen	0,6	0,6
Töre evliliği	0,1	0,1
Diğer	0,1	-
Kaynak: <i>Aile Yapısı Araştırması 2006</i> , TÜİK Yay., 2006, Ankara, s. 6.		

Tablodan “görücü usulü” olarak adlandırılan evlilik biçiminin hem kadınlar (% 64,2) hem de erkekler (%56,7) için en ağırlıklı biçim olduğu dikkati çekmektedir. Öte yandan, bireylerin kendi seçimiyle yaptığı evliliklerin üçte bir civarında olduğu söylenebilir. Çiftlerin kendi kararıyla evlendiği görücü usulü evlilik biçimlerine, kendi seçimiyle evlenenleri de eklediğimizde kadınlar için % 55,4, erkekler için % 67,1 oranlarını elde ediyoruz. Bu oranlar, kişiler çoğunlukla kendi seçimlerini yapmasa da, evlilik kararlarının onların iradelerine aykırı bir şekilde alınmadığını göstermektedir. Cumhuriyet tarihi boyunca yaratılmak istenen özerk ve akılcı yurttaş tipinin bu tablo tarafından tam olarak doğrulanmadığı görülmektedir. Özerk birey, kendi kararlarını alan ve dolayısıyla da kendi seçimlerinin sonuçlarını üstlenecek aydınlanmış bir insandır. Ne var ki evlilik konusunda seçimi çoğunlukla bireyin değil ailelerin yaptığı görülmektedir. Öte yandan, bireysel iradelerin hiçe sayılmaması, bireylerin aileleri karşısında nispi bir özerklik de elde edildiğini göstermektedir.

“Türk Ailesi’nin” Yaratılması Girişimleri (1925-1950)

II. Meşrutiyet sürecinde ortaya çıkan dönüşümler, modernleşme sürecinde varılması beklenen ideallerin toplumsal hayata derinliğine nüfuz etmesini sağlayamamıştı. Fakat değişimin alacağı somut yönelim bu süreçteki bazı uygulamalarla belirginleşmişti. Toplumun özerk ve akılcı bireylerden oluşmuş bir yurttaşlar cemaati olarak örgütlenmesi Türkiye’de ulus inşa sürecinin omurgasını oluşturacaktı. Aile, böylesi bir topluluğun inşasında kullanılacak temel dayanak noktalarından birisi olarak görülüyordu. Her evde aynı dilin konuşulduğu, huzurlu ve uyumlu bireylerden oluşmuş ailelerin, ihtiyaç duyulan sadık yurttaşları üretmenin ön koşulu olduğu düşünülüyordu.

Bu süreçteki ilk kritik aşama, aile ilişkilerinin yasal çerçevesinin modernleşme sürecinin gereksinimleri doğrultusunda kalıcı ve radikal bir şekilde düzenlenmesiydi. Her siyasi toplumda hak ve ödevler, ödül ve cezalar, merkezinde devletin idari aygıtının olduğu bir hukuk sistemi tarafından belirlenir. İnsanların dışarıdan gözlemlenen tutum ve davranışlarının yasalarca belirlenme ihtimali bu gerçekten kaynaklanır. Devlet, bireylerin hukuk tarafından belirlenmiş normları içselleştirmesini, insanların davranışlarına denk düşen ödül ve cezaları dağıtarak sağlar. Aileyle ilgili yasal düzenlemelerin dayandığı çerçeve de bu mantık tarafından belirlenir.

Türkiye’de hukuksal reformlar, bir bütün olarak ele alındığında, aile ilişkilerinin üç boyutunu dönüştürmeyi hedeflediği söylenebilir: 1) Bireylerin ulus devletle, bağlı oldukları dinsel veya etnik cemaatler üzerinden değil, aracısız bir şekilde bağlantı kuracakları modern yurttaşlık anlayışının geliştirilmesi uluslaşmanın temel hedefiydi. İhtiyaç duyulan böylesi yurttaşların yetişmesini sağlayacak bir *çekirdek aile* modelinin geliştirilmesi, 2) Kadınlık durumunun, modernleşme sürecinin toplumsal gerekleri ve bu aile türünün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden tanımlanması, 3) Aile ilişkileri açısından odak noktasının yaşlılardan çocuklara kaydırılması.

1926 yılında kabul edilen *Medeni Kanun*’un hazırlanması sürecinde, aileyle ilgili tartışmaların arka planında böylesi bir toplumsal dönüşüm projesi yatıyordu. Medeni hayata dair dernekler, vakıflar, birey hukuku ve aile hayatı alanındaki düzenlemelerin, Batılılaşma sürecinin temel hedeflerine uygun bir “sivil toplum” yaratacağı düşünülmüştü (Caporal, 1982). Mahmut Esat Bozkurt’un, “kanunların en önemlisi” ve “Türk’ün sosyal hayatında devrimin gereklerini ve durumunu anlatacak” (Goloğlu, 2009a: 194) kanun olarak tanımladığı Medeni Kanun, İsviçre Medeni Kanunu’nun çevrilmesi yoluyla, Batı toplumuna özgü medeni ilişkilerin Türkiye’de de kök salmasını sağlamayı amaçlıyordu. *Hukuk-u Aile Kararnamesi*’nde evlilik, boşanma, çocukların statüsü, aile içinde hak ve yükümlülüklerin dağılımı ve ailedeki mülkiyet rejimi gibi konularda atılmış kimi güçsüz adımlar, bu kanun sayesinde radikal bir şekilde ilerletiliyordu.

Bu kanun aracılığıyla çokeşlilik yasal güvencelerden mahrum bırakılmış, nikâh işlemi tümüyle devlet kontrolüne alınmış, kadınlara boşanma konusunda haklar tanınmış, çocukların hukuki statüsü merkeze anne ve babayı alarak düzenlenmişti. Böylelikle aile hayatının ana çerçevesi, Batılı ideallere göre tanımlanmış devlet-toplum ilişkisi zeminine yerleştirilmiş oluyordu. Esasında aile hayatına özgü bazı tartışma alanlarının temeli de hukuksal dönüşüm tarafından atılmış oluyordu. Örneğin, "çokeşlilik", "imam nikâhı" veya "namus cinayeti" gibi mevzuların Türkiye'de aile sosyolojisinin izlediği temel göstergeler haline gelmesi, sadece bu gibi dönüşümler temel alındığında gerçek anlamını bulabilmektedir.

Aslında Türkiye'de çokeşlilik hiçbir zaman yaygın bir toplumsal uygulama olmamıştı. Geleneksel Osmanlı ailesinde çokeşli evlilik yapmış kadınların oranı ile ilgili tahminler %5 (Duben, Behar, 1998: 162) ile %10 (Doğan, 2001: 146) arasında değişmektedir. Zaten o dönemin ekonomik koşulları içinde erkeklerin ezici bir kısmının böylesi yüksek maliyetli bir aile hayatı kurması mantıksal açıdan da mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden çokeşliliğin düzenli ve yüksek geliri olan kamu görevlileri arasında yaygın olduğu kabul görmektedir. Ancak bu kabul, çokeşliliğin Türkiye'deki aile sistemi açısından önemli bir tartışma alanı olarak öne çıkmasına engel olmamıştır. Bu durumu, seçkinlerin hayat tarzlarının modern-

leşme sürecinin gereklerine uygun olarak yeniden kurulmasında tekeşliliğin taşıdığı ideolojik öneme atfedebiliriz. Böylelikle, tekeşliliğin, kadını eşit yurttaşlar topluluğunun üyesi olarak tanımlamak isteyen bir rejim için daha uygun bir evlilik biçimi olarak görülmesi de anlaşılabilir. Ancak bunlar kadar önemli olan bir başka neden de, çokeşliliğin Doğu ile Batı arasındaki en radikal farklılıklardan biri olarak kabul edilmesidir.

İmam nikâhı da, laikleşme sürecinin sonucunda dinin gündelik hayat üzerindeki denetiminin sorun olarak görülmeye başlanmasıyla tartışmalı hale gelmiş, bu alanın kamunun rasyonel denetimine tabi olması istenmiştir. Geleneksel Osmanlı toplumunda, din ve mezhep farklılıkları bireylerin benlik algısında tayin edici bir öneme sahipti. Bu yüzden, tarafların isteğinin ilanı yeterli olsa da evliliklerin topluluk denetimine tabi olması, biçimsel onay makamı olarak dinin öne çıkmasını gerekli kılıyordu. Ne var ki bireyleri homojen bir yurttaşlar topluluğu içinde bir araya getirmek isteyen ulus devlet için dini nikâh, geleneksel ayrımların güçlendirilmesi anlamına geleceği için kabul edilemezdi. Bu yüzden inançlar karşısında yansız olduğu düşünülen devletin idari aygıtının evlilik konusunda esas denetimi ele alması önemli bir sorun olarak öne çıkmaktaydı.

Cinsiyete Göre Medeni Durum Verileri (15 Yaş Üstü)

	Yıl	Toplam	Hiç Evlenmedi	Evli	Eşi Öldü	Boşanmış	Bilinmiyor
Erkek	1935	4.445.131	1.119.982	3.160.367	110.412	13.173	41.197
	1945	5.526.477	1.661.105	3.691.722	138.318	17.719	17.613
Kadın	1935	5.049.726	614.717	3.305.967	1.049.837	35.735	43.470
	1945	5.842.434	962.377	3.789.079	1.032.942	33.431	24.605

Kaynak: *İstatistiki Göstergeler 1923-2010*, TÜİK Yay., 2011, Ankara, s. 16.

Yukarıdaki tabloda ilk güvenilir nüfus sayımından elde edilen verilerden hareketle, medeni durumun cinsiyetlere göre dağılımı gösterilmektedir. Bu tabloda dikkat çeken bir nokta, hiç evlenmeyenler kategorisinde erkeklerin sayısı kadınlardan daha fazla olmasına rağmen, evli olanlar kategorisinde kadınların erkeklerden bir miktar da olsa daha fazla olmasıdır. Kadınların nispeten erken yaşlarda evlendirildiği ve iş gücünün büyük oranda erkeklerden oluştuğu bir dünyada sosyal güvence arayan kadınların erkeklere göre daha az “hiç evlenmemiş” olması anlaşılabilir bir durum. Ne var ki, sadece tekeşli ve heteroseksüel evliliğin tanıdığı bir toplumda, belirli bir anda evli olan kadın ve erkek sayısının birbirine eşit olması mantıksal bir zorunluluktur. Bunun bir sayım hatası olma olasılığı akla gelse de, evli kadın sayısının sistematik olarak daha yüksek çıkması bu durumun sadece sayım hatalarıyla açıklanamayacağını göstermektedir. Öte yandan, o dönem için Türkiye’de yurtdışına işgücü

göçünün de fazla olmadığı dikkate alınır, bu farkın çökeşliliğin varlığı konusunda dolaylı bir gösterge olarak kabul edilmesi de mümkündür.

Aşağıdaki tablodaysa, 1940 yılından itibaren ortalama evlilik yaşının cinsiyetlere göre dağılımı görülmektedir. Burada evlilik yaşının, geleneksel evlilik ilişkisinde olanın çok üstünde olduğu dikkati çekmektedir. Gerçi II. Dünya Savaşı dolayısıyla evlilik çağındaki genç erkeklerin uzun süre silâh altına alınmasının erkeklerin evlilik yaşı ortalamasını yukarıya çekmiş olduğu da dikkati çekmektedir. Ne var ki, savaş sonrasında da durumun çok değişmediğini gözlemlemekteyiz. Bu durumda, evlilik yaşlarındaki dönüşümün, zorunlu eğitim, çalışma yaşı ve evlilik yaşıyla ilgili yapılan yasal düzenlemelerin etkisiyle kalıcı bir yükseliş sürecinde olduğunu saptamak yerinde olur.

Cinsiyetlere Göre Ortalama Evlilik Yaşı										
	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949
<i>Erkek</i>	29,9	30	30,5	30	28,5	28,4	27,7	27,3	27,2	27,3
<i>Kadın</i>	23,8	24,1	24,4	23,7	22,7	23,2	22,8	22,7	22,7	22,8
Kaynak: İstatistiki Göstergeler 1923-2010, TÜİK Yay., 2011, Ankara, s. 32.										

Öte yandan, Türkiye’de Cumhuriyet ile beraber çocukluk meselesinin tüm dikkatlerin odağına yerleşmeye başladığını görüyoruz. Bunun önemli bir işareti, ilköğretimin kız ve erkek çocuklar için genel olarak zorunlu hale getirilmesi ve okullaşma oranlarının kamu kaynakları aracılığıyla artırılmaya çalışılmasıdır. Ancak çocukların eğitimi alanındaki en radikal çözümlerden biri, “köy enstitüleri” adıyla bilinen uygulama aracılığıyla gündeme gelmişti. Köy enstitüleri 1940 yılından itibaren açılmaya başlanmış ve 1946 yılına kadar uygulama sürdürülmüştür. Bu okullarda, köylü çocukları ailelerinden alınarak yatılı okutuluyorlardı. Sıkı bir eğitimden geçirilen çocuklar daha sonra öğretmen olarak köylerine geri gönderiliyorlardı (İlgaz, 1999: 311). Çocukların ailelerinden alınmasıyla, kırsal alanda aile tarafından aktarılan “geleneksel” değerlerin sürekliliğine darbe vurma imkânı da ortaya çıkmış oluyordu. Böylelikle yeni nesillerin Cumhuriyet’in ideallerine uygun bir şekilde yeniden şekillendirilmesi ve onlar aracılığıyla modern hayat tarzı ve ideallerinin köy hayatına nüfuz etmesi tasarlanıyordu.

Ailenin ev hayatı, evdeki duvar saatlerinden gardıroplardaki giysilere kadar her alanda modernleşme doğrultusunda gerçekleştirilen reformların etkisi altında kaldı. Saat ve takvimde yapılan düzenlemelerden şapka ve kılık kıyafet alanında gerçekleştirilen reformlara kadar “okul” ve “yasa” aracılığıyla insan ilişkileri ve dolayısıyla aile hayatı dönüştürülmeye çalışıldı. Ancak bu reformlardan birisi, özellikle aile hayatı açısından büyük bir önem taşı-

maktaydı. Günümüz Türkiye’inde bireylerin kimlik algısının ve kendisini tanımlamasının kopmaz bir parçası haline gelen soyadları, 1934 yılındaki bir düzenleme aracılığıyla ilk kez aile yaşamına girmişti. Yapılan düzenleme, her ailenin bir soyadının olmasını ve bu soyadının “koca” tarafından seçilmesini öngörmüştü. Soyadı uygulaması, eğitim, vergi, askerlik, seçim ve nüfus gibi devlet birey ilişkilerinin yürütüldüğü bürokratik süreçlerde yaşanan “aksaklığın önüne geçecek ve belki de aile fertleri arasındaki bağların güçlenmesini” (Goloğlu, 2009b: 146) sağlayacaktır. Lakapların ve unvanların da yasaklanmasıyla kişilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları sınıfsal, etnik veya dinsel nitelermeler kaldırılmış, bireylerin geleneksel farklılıklara göre ayırt edildiği bir sınıflandırma sisteminden, soyadı gibi daha “medeni” bir sınıflandırmaya geçilmeye çalışılmıştır.

“Sosyal Sorun”, Gençlik Hareketleri Hareketler ve Aile (1950-1980)

Türkiye’de aile ilişkilerinin sahip olduğu genel demografik eğilimler, 1950 sonrasında da güçlenerek devam etmiştir. Evlenme, ortalama evlilik yaşı, okullaşma gibi alanlardaki modernleşme eğilimleri, ailenin modernleşme sürecinin gerekleriyle uyumlu gelişimi içinde olmuştur. Bu dönemde aile hayatını çevreleyen ilişkiler üzerinde derinlemesine etki yapan büyük ölçekli toplumsal dönüşümlerin yarattığı iki yeni dinamik ayrıntılı bir şekilde incelenmeyi hak ediyor. Bu dönemi toplumsal açıdan belirleyen ilk dinamik, kent hayatına yeni bir boyut katan gecekondulaşmanın yarattığı “sosyal sorun” ve bunun sonucunda ortaya çıkan “gecekondu ailesi” olgusunda somutlaşmaktadır. İkinci dinamik ise aile içi ve aileler arası ilişkilerde doğrudan etkili olan ve döneme damgasını vuran “gençlik hareketleri” tarafından karakterize edilmektedir.

Kentleşme ve sanayileşmenin hız kazanmasıyla birlikte, büyük kentlerin kırsal kesimden gelen büyük bir nüfusa ev sahipliği yapmaya başladığını görüyoruz (Zürcher, 2012: 330-1). Geniş toplumsal kesimler, önceleri, kendine yeten köy hayatı içinde siyasal modernleşme sürecinin kıyısında kalmayı başarabilmişti. Ancak söz konusu nüfus hareketleri sonucunda büyük insan kitleleri modernleşmenin etkileriyle doğrudan yüzleşmek durumunda kaldı. Bu dönüşüme paralel olarak, ülkede çok partili siyasal hayata geçilmesi de sürece farklı bir açıdan etkide bulundu. Önceden sürdürdüğü geleneksel hayat tarzı sebebiyle dönüşüm sürecinin hedefi olarak görülen bu insanların sahip oldukları "seçmen kartları", onların siyasal değerini artırmıştı (Boratav, 2012: 93-4). Demokratikleşme, "yasa gücüyle" toplumu dönüştürme amacıyla uygulanan politikaların, geniş toplumsal kesimlerin "oy gücüyle" kısmen dengelenmesine yol açmıştı. Kentleşme ve demokratikleşme süreçleri, bir yandan modern hayat tarzının toplumsal hayata kök salmasını, öte yandan bu kökleşme sürecine maruz kalan insanların hassasiyetlerinin dikkate alınmasını bir arada sağlamıştır.

Kentleşme sürecinin konumuz bakımından en önemli sonucu, köyden kente göçlerin aile ilişkileri üzerindeki yaratmış olduğu etki oldu. Bu etkinin en somut göstergesi kentlerde

“gecekondu” adında yeni bir hane tipinin ortaya çıkmasıydı (Yasa, 1966). *Gecekondu, insanlarrın sahibi olmadıkları bir arazi veya arsa üzerinde, izinsiz ve imar planlarına bağlı kalmadan inşa ettikleri yapıya verilen addır.* Gecekonduların sayısı arttıkça, çoğunlukla akrabaların veya aynı yerlerden büyük şehre göç etmiş “hemşerilerin” toplandığı gecekondu mahalleleri büyük kent hayatının ayrılmaz parçası olarak kendini gösterdi. Bahçeli evleri, dar ve çarpık sokakları ve barındırdığı akrabalık şebekeleriyle (Zürcher, 2012: 388-9) adeta Anadolu yerleşimlerinin geleneksel mahalle havasını taşıyan bu mekânları, modernleşme sürecinde elde edilen kazanımlarının kaybedilmesi olarak değerlendiren seçkinci tepki de bu şekilde ortaya çıktı. Kendi özerk sosyal ve kültürel dinamikleriyle gelişen gecekondu ailesi, “Türk ailesi” modeline uymadığı için çözülmesi veya aşılması gereken bir aykırılık olarak görüldü. Buralardaki insan ilişkilerinin yarattığı kültür de, kültürel seçkinlerin Batılı idealleriyle çeliştiği için kültürel yozlaşma şeklinde değerlendirildi.

Böylelikle gecekondu, *yasa* ve *okul* gibi araçların kamu gücü tarafından devreye sokulması aracılığıyla çözülecek bir “sosyal sorun” olarak tanımlandı. Ancak bu sefer kamu politikalarının karşısında, oy hakkıyla donanmış yoksul kesimlerin çoğunluk olmaktan kaynaklanan siyasi gücü vardı. Bu güç seçimden seçime de olsa önemli bir etki yaratıyor, gecekondu yıkımları için yapılmış hukuki düzenlemeler, seçim vakti gelince yerini zorunlu olarak “gecekondu affı” adı verilen yasalara bırakıyordu. Böylece süreklilik arz eden gecekondu hayatı, nispeten dengeli bir gecekondu ailesi ve bu aile ilişkilerinin geliştirdiği sağlam bir dayanışma kültürü ortaya çıkardı. Dayanışma kültürünün hareket noktasını, barınma ve hayat hakkının bütün gecekondu ahalisi tarafından temel bir ahlaki ilke olarak bir arada savunulması oluşturuordu.

Buradaki savunmacı yaklaşımı kültüre veya aileye karşı bir girişim olarak ele almak çok büyük bir yanlış olacaktır. Esasında bu yeni toplumsal kesim modernleşmeye direnç göstermiyor, aksine modern hayatın ve kültürün olanaklarından dışlanmaya tepki veriyordu. “Arabesk” ve “çarpık kentleşme” gibi kavramlar üzerinden olumsuzlanan gecekondu hayatı, tam da bu kavramlar aracılığıyla modern kültürün kazanımlarını kendine mal etmenin özgün yollarını yaratmıştı. Gecekondu toplulukları, modernleşmenin sonuçlarını kendilerine özgü araçlar ve yöntemlerle içselleştirmekten başka bir şey yapmıyordu. Bu içselleştirme sürecinin bazı göstergeleri kendini aile hayatı içinde belli ediyordu. Gecekondu sakinleri, evlenme ve ev içi ilişkileri, çalışma dünyasına katılma biçimleri, çocuklarını eğitim süreçlerine dâhil etme tarzlarıyla, toplumsal değişimin yarattığı sorunlara buldukları çözümleri kendi hayatlarına uyguluyordu. İbrahim Yasa (1966: 96) tarafından Ankara’nın gecekondu semtlerinde yapılan bir araştırmada, buradaki insanların modern evlilik süreçlerine dâhil olma tarzlarıyla ilgili olarak elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda yansıtılmaktadır.

Gecekondularda Evlilik Türü ve Yeri (1966)				
		Var	Yok	Toplam
Nikâh Türü	Dini	874	126	1000
	Resmi	820	180	1000
Nikâh Yeri	Ev	551	449	1000
	Salon	365	635	1000

Dikkat edilecek olursa imam nikâhı yaptıran aileler resmi nikâh yaptıranlardan daha çoktur. Ancak resmi nikâh yaptıranlar da sayı olarak dini nikâh yaptıranlara yaklaşmıştır. Öte yandan esas tutum, iki nikâhtan birini seçmek değil, ikisini de bir arada yapmaktır. Böylelikle hem devlet ve birey ilişkilerinin karşı karşıya olduğu zorunlulukların gereği, hem de geleneksel bağların yarattığı ahlaki ve manevi yükümlülük yerine getirilmiş oluyor. Bu tutum, gecekondu insanının aile ilişkilerinin yaşadığı dönüşümü evlilik ilişkileri üzerinde içselleştirmesinin ve kendini bu duruma uyarlamasının en somut örneklerinden birini oluşturur.

Aslında aile ilişkilerinin modernleşme sürecinin gereklerine uygun olarak yapılanmasının sadece gecekondu ailesine özgü olmanın ötesinde Türkiye’nin geneline yaygın bir gelişme olduğunu söyleyebiliriz. 1968 yılında Serim Timur tarafından yapılan bir araştırma, Türkiye’deki uzun vadeli toplumsal dönüşümün aile hayatına yansıyan sonuçlarını değerlendiren ilk kapsamlı çalışma oldu. Çalışmasının sonuçlarını *Türkiye’nin Aile Yapısı* adıyla yayımlayan Timur (1972: 31), ailelerin % 60’ının çekirdek aile yapısında olduğunu saptıyordu. Öte yandan Timur’a (1972: 37) göre Türkiye’deki ortalama hane halkı büyüklüğü 5,5’tu. Hane büyüklüğü, “çekirdek aile” idealinin gerçekleştirilmesi yönünde önemli adımlar atıldığını göstermektedir. Hatırlanacağı üzere 19. yüzyılda bu rakamın 6,5 olduğu tahmin ediliyordu. 1960’lı yıllarda ortalama çocuk sayısının 3-4 olduğu düşünülecek olursa bu rakam daha anlamlı hale gelmektedir. Ayrıca bu dönemde ortalama evlilik yaşının erkekler için 28-27, kadınlar için 22-21 arasında olduğu (TUİK, 2011: 32) dikkate alındığında evlilik yaşının da çiftler arasında karşılıklı ve duygudaşlık temelli bir ilişkiyi mümkün kılacak düzeyde istikrar kazandığını söyleyebiliriz.

Bu durumda modern ailenin yaratılmasında önceden belirlediğimiz üç ölçüt, yani çekirdek ailenin oluşturulması, kadınlık durumunun anne ve eş olarak duygudaşlık temelinde tanımlanması ve ailenin odağının yaşlılardan kaydırılması bakımından karşılandığını söylemek mümkün. Yüksek okullaşma oranları da bu tabloya eklendiğinde bu yargı daha da güçlenmektedir. Özerk ve akılcı bireylerden oluşmuş bir yurttaşlar toplumu oluşturma idealinin temeli olarak tanımlanacak bir aile modelinin varlığı ileri sürülebilir. Ama yaratılmak istenen birey tipinin tam da üniversite gençliğinin şahsında somutluk kazandığı bu dönem-

de, modernleşme sürecinin öngörülmedik sonuçları ortaya çıkmaya başladı. Özerk ve akılcı bireyler olarak yetişmiş olan gençler, kendi kaderlerini ellerine almak istiyor ve ülkenin gi-dişatı konusunda söz sahibi olmak istiyordu.

Özerk ve akılcı yurttaşların, sadık ve itaatkâr bireyler topluluğu olamayacağı gerçeği, Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir gençlik hareketinin ortaya çıkmasına yol açmıştı. “68 kuşağı” olarak adlandırılan bu gençlik hareketi, tam da II. Meşrutiyet sürecinde ortaya çıkan bir başka kuşağın tüm siyasi potansiyellerini yitirdiği bir uğrakta varlık göstermeye başla-mıştı. II. Meşrutiyet döneminde, çoğunlukla İstanbul’un değişik fakültelerinde okuyan, “bü-yük sözü dinlemek” yerine kendi bildiği doğrulara uygun olarak dünyayı değiştirmek iste-yen ve “Jön Türkler” olarak adlandırılan bir grup genç “devleti kurtarma” amacı doğrultu-sunda bir araya gelmişti. Daha sonra cumhuriyeti kuran kadroların büyük bir kısmı da bu kuşağın üyelerinden oluşuyordu. 68 hareketi, kimi yönlerden bu kuşağın yüklendiği mis-yonlara benzer iddialarla ortaya çıktıysa da, hem bir toplumsal hareket olarak yaygınlığı hem de devlet ile kurduğu ilişki bakımından bu kuşaktan ayırt edilebilir.

68 kuşağını Jön Türk hareketinden ayıran bir başka özelliği, sadece yerel bir hareket olmayıp, küresel ölçekte boy gösteren bir kuşağın parçası olmasıdır. Bu kuşak, geliştirdiği eylem tarzları itibarıyla gençlik hareketinin o dönemki küresel formlarının etkisi altındadır. Okul işgalleri, ders boykotları, gençlik mitingleri, silahlı eylemler Batı’daki gençlik hareket-lerinde de gördüğümüz niteliklerdi. Ancak bu eylemlerin yöneldiği amaç bakımından özel bir farklılık mevcuttu. Batı’da gençlik hareketleri, sistemi yeniden ürettiği düşünölen aile ve okul gibi kurumları hedef almıştı. Oysa Türkiye’de gençlik, önce üniversitelerdeki eğitim sorunlarından yola çıkmış, sonra da ülkenin politik sorunlarına odaklanmıştı. Kendisini, emperyalizm karşıtlığında vücut bulan bir bağımsızlık siyasetinin taşıyıcısı olarak takdim ediyordu (Zürcher, 2012: 369-71).

Bu yüzden Batı’daki benzerlerinden farklı olarak bu gençlik uşağı, “ailenin ölümünü” sağlayacak bir *cinsel devrim* idealine sahip değildi. Siyasi enerjilerini, Avrupa’da sık rastlanan ve aileye alternatif olarak kurgulanan *komünler* yerine, fikir kulübü, dernek, parti gibi sivil toplum kuruluşları oluşturmaya yöneltmişlerdi. Türkiye’deki 68’liler, komünleri sadece cezaevlerinde ekonomik kaynakların bölüşümünü düzenleyen ideolojik dayanışma grupları şeklinde tasarlayıp örgütlemişlerdi. Gençlik, alternatif hayat tarzını aileyi karşısına alarak değil, paralelinde duran kamu örgütlerindeki insan ilişkilerini militanlaştırarak kurmaya çalışıyordu. Dolayısıyla özel alanı siyasallaştıran bir yaklaşımdan çok, kamusal sorunlara ve siyasal katılıma vurgu yapan bir kuşak olarak değerlendirilmeleri gerekir. 70’li yıllarda bu kuşağın yarattığı dinamizm, çok daha geniş bir toplumsal kesimin talepleriyle buluştu. Gençliğin siyasi enerjisinin kampustan mahalleye aktarılması toplumsal sonuçları itibarıyla büyük toplumsal kesimlerin hak mücadeleleri içine çekilmesini sağladığı oranda tepkiyle

karşılaştı. Bu tepki ilginç bir şekilde, aile ilişkilerini siyasallaştırmayı düşünmeyen bir gençlik kuşağının karşısına, siyasal ilişkileri "kardeş kavgasına son vermek" gibi ailevi terimlerle ifade eden otoriter bir zihniyetle çıktı ve bu kuşağı tümüyle bastırdı.

Küreselleşme Sürecinde "Türk Ailesi" (1980-2010)

Toplumun temeli olarak görüldüğü için toplumsal dönüşümün de ana hedefi olarak tanımlanan aileye Cumhuriyet'in ilk dönemindeki bakış açısı, devleti sahiplenecek yeni nesillerin yaratılması ideali tarafından oluşturulmuştu. Geçmiş Osmanlı toplumundaki modernleşme yaklaşımına kadar uzanan bu ideal, zorunlu olarak çocukluk durumuna yönelik bir ilginin doğmasına yol açıyordu. Diğer aile üyelerinin durumu ve aile içindeki kimlikleri de bu ilgi merkezinde şekilleniyordu. Kadının anne-eş, erkeğin baba olarak pozisyonunun güçlenmesiyle yaşlıların aile içinde giderek güç kaybetmesi ve nihayet aile dışına çıkarak "huzurevlerine" yerleştirilmesi bu dönemde ortaya çıkan eğilimlerin uzun vadeli sonuçları arasında görülmelidir.

Burada tanımladığımız ikinci dönemde aile kavrayışının merkezine gençliğin bir sorun olarak yerleştiğini görüyoruz. Gençlerin, uzayan eğitim süreleri ve artan evlilik yaşlarına bağlı olarak çalışma ilişkilerine ve aile denetimine karşı kazandığı görece özerk pozisyondan yönelttiği meydan okuma, dönemin gençlik hareketlerinin aynı zamanda bir "aile krizi" olarak tanımlanmasına yol açtı. Genel bir toplumsal kriz sürecinin bir parçası olarak görülen bu sorunlar 12 Eylül'de yönetime el koyan ordunun tepkisiyle "çözüm" kavuşturulmaya çalışıldı. Gençlik, modernleşme tarihimizdeki en kapsamlı şiddet siyasetinin hedefi haline geldi. 1980-1982 döneminde on binlerce genç kovuşturulmaya uğradı ve ağır insan hakları ihlallerine maruz bırakıldı (Zürcher, 2012: 403). Devlet çözülen aile denetimini, daha geniş bir kamusal düzlemde tesis etmeye çalışan "baba" rolünü üstlenmiş gibi takdim ediliyordu. Devletin, "kardeş kavgasını" sonlandırmak için sürece sert ve koruyucu bir baba gibi müdahale ettiği iddiası ileri sürülüyordu.

Siyasi otoriteler aileleri de bu krizin çözümünde rol üstlenmeye davet etti. Çözüm, sağlanan asayiş ortamında ailenin gençler üzerindeki denetimi tekrar kurması ve siyasal düzenin işleyişine yönelik meydan okumayı etkisizleştirmesiydi. Nihayet 60'lı yıllarda başlayan gençlik hareketinin bastırılmasıyla birlikte, ailenin modernleşmesinin üçüncü evresini temsil eden 1980 sonrası dönemde kadının ilgi odağına yerleştiğini görüyoruz. Kadına yönelik bu ilginin somut göstergesi, Cumhuriyet tarihinde ilk kez feminist bir akımın ortaya çıkmasıydı (Kılıç, 1998: 355, 358-9). Feministler, toplumsal hayata hâkim olan ataerkil cinsiyet rejiminin eleştirisini yapıyorlardı. Ataerkillik, devlet, toplum ve aile arasındaki etkileşimlerin oluşturduğu alanda etkin olan erkek egemenliğini hedef alan, son derece kapsamlı bir kavramdı.

Ancak aile hayatı da, bu çerçevede, doğrudan ataerkillik çözümlemesinin kapsamı içine girmiş oluyordu.

Bu bakış açısının en önemli katkılarından birisi, aileyle ilgili tartışmaların odağına kadının yerleşmesine bağlı olarak çağdaşlık ve kadın özgürlüğü arasındaki farkları açıkça göstermesi oldu. Modern “Türk ailesinin” ortaya çıkmasıyla, kadının da eş, anne ve yurttaş kimlikleriyle kendiliğinden özgürleşeceği varsayılmıştı. Oysa feminist protesto, varılan noktada kadının modern aile içinde de şiddete ve cinsel istismara maruz kalan, ev içi emeği sömürülen, erkeğe tabi kılınmış ikincil bir pozisyonda olduğunu açığa çıkarmıştı. Fakat bu aile eleştirisi, bütün toplumsal hareketlerin bastırıldığı 80’li yıllarda ortaya çıkmış olması sebebiyle güçlü bir toplumsal zemine oturamamıştı. Buna rağmen, aile içinde kadının konumuyla ilgili bazı kamu politikalarının oluşmasında etkili olabildi. Bu etkiler arasında özellikle, aile içi şiddete maruz kalan kadınlar için oluşturulan “sığınma evleri” ve aile hayatını düzenleyen yasaların oluşturulması sürecine yönelik müdahaleler gibi etkileri sayabiliriz.

Türkiye’de aile rejiminin kendine özgü bazı göstergeleri, bu gibi müdahalelere rağmen, dünyanın geri kalanına kıyasla aile ilişkilerinin nispeten sağlam ve istikrarlı olmaya devam ettiğini göstermektedir. Avrupa Birliği’ne üye olan 27 ülkenin evlilik ve boşanma oranlarını Türkiye ile kıyaslayan tablo aşağıdaki gibidir.

Evlilik ve Boşanma Oranları

	Kaba Evlilik Oranları (‰)		Kaba Boşanma Oranları (‰)	
	AB 27	Türkiye	AB 27	Türkiye
1980	6,8	8,3	1,5	0,3
1990	6,3	8,2	1,6	0,5
2000(*)	5,2	6,9	1,8	1,4
2010	4,5	7,9	2,0	1,6

(*)Boşanma oranları 2001 verilerinde büyük bir sıçrama yaptığı için Türkiye’ye ait rakam 2001 yılını yansıtmaktadır.

Kaynak: 1)Eurostat (<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>)
2)TUİK (<http://www.tuik.gov.tr>)

Evlilik oranları açısından bakıldığında Türkiye’deki oranların Avrupa’ya kıyasla çok yüksek olduğu görülmektedir. Öte yandan boşanma işlemlerinin 1980’li yıllarda kolaylaştırılmasından sonra Türkiye’de düzenli bir şekilde artmakta olduğu görülüyor. Özellikle 2001 yılından itibaren, boşanma oranının ‰ 1,4 oranıyla büyük bir sıçrama yaptığı görülüyor. Bu sıçrama, yasal düzenlemelerin önceden bastırılmış olan boşanma eğilimini serbest bırakmasının yanı sıra, boşanma nedeni olarak gösterilen şiddetli geçimsizlik, terk ve zina gibi etmenlerden kaynaklanmaktadır. Boşanma açısından oranların yükselmesi, son dönemlerde hızla artış gösteren kadın cinayetlerindeki önemli nedenlerin başında gelmektedir. Boşan-

malar toplumsal hayat üzerinde belli bir düzeyde etki yaratmış olsa da, evlilik oranlarının da hali hazırda yüksek olması, ailenin kökten bir sarsıntı içinde olduğunu söylemenin doğru olmayacağını gösteriyor.

Türkiye’de aile, yalnız ebeveynlik, birlikte yaşama veya eşcinsel evliliği gibi “aile değerlerini” dönüştüren küresel eğilimlerin etkisine henüz girmemiştir. Hatta evliliğin en önemli nedenleri arasında çocuk sahibi olmak bulunmaktadır. Avrupa ülkelerinde 2010 yılında gerçekleşen toplam doğumlar içinde evlilik dışı doğan çocukların oranı % 37,4 düzeyindedir (Eurostat, 2010). Türkiye’de resmi olarak izlenmeyen evlilik dışı doğum oranının önemsiz denecek düzeyde düşük olduğunu tahmin etmek zor değildir. Boşanma oranlarındaki yükselmenin yarattığı potansiyel etki dışında, Türkiye’de aile ilişkilerinin nispeten istikrarlı bir yapı sergilediğini söylemek yanlış olmaz.

Ancak bu yapısal niteliklere rağmen 80’li yılların sonundan itibaren etkilerini hissettiren küreselleşme süreci, Türkiye’de aile ilişkileri açısından yeni dinamiklerin ortaya çıkmasına yol açtı. Küreselleşme, Türkiye’de modernleşmenin ana hedefi olarak kabul gören ulus inşasını sorunlu hale getirdiği oranda, böylesi bir ulusun yapı taşı olması düşünülen “Türk ailesi”ni de tartışmalı hale getirdi. Aile, “minik yurttaşlar” olarak kabul edilen çocukların

ulusun ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yetiştirilmelerini sağlayacaktı. Ulusun geleneklerini, törenlerini, yas ve şenliklerini ve tabii ki dilini çocuklara ailenin aktarması bekleniyordu. Ailenin işe yaramadığı durumlarda da zorunlu eğitim devreye girecekti.

Ancak ulus devletin karşı karşıya kaldığı meydan okuma, toplumun geleneksel ayrışma eksenini olan etnik ve dinsel bölünmeler zemininde yeniden politikleştirildi. Bu gelişme, Cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan homojenleştirme politikalarının bastıracağı tüm farklılıkların, meşruiyet ve tanınma talebiyle yeniden ortaya çıkmasına yol açtı. Bu tepki, ailenin modernleşme sürecinde yaratmış olduğu birikimi de karşısına alan güçlü bir karşı koyuş halini aldı. Çokeşlilik, imam nikâhi, tesettür, namus temaları etrafında yürütülen tartışmalar bu karşı koyuşun sembelleri olarak öne çıktılar. Öte yandan toplumu bölen ayrımların, ailenin kurulması, bozulması veya çocukların yetiştirilmesine sürecine dair kavrayışlar üzerinde belli bir etki yaratmaya başladığı görüldü. Önümüzdeki dönemlerde aile, devlet ve toplum arasındaki etkileşim, esas olarak toplumu bölen bu farklılık algılarının yarattığı gerilim eksenleri tarafından belirlenecek gibi durmaktadır.

Sonuç

Türkiye'de ailenin toplumsal bir sorun olarak öne çıkması, devletin "ilerleme" gereksinimini kavraması ve toplumsal değişimin yönünü aileyi dönüştürerek belirlemeye çalışmasıyla bağlantılı olmuştur. Bu dönüştürme sürecinin kapsamı ve derinliği, aile tarihine özgü, evlilik, boşanma, doğurganlık gibi göstergelerin yanı sıra, aile ilişkileri içinde ortaya çıkan rol dağılımlarının oluşturduğu çocukluk, gençlik, anne-babalık, yaşlılık gibi ilişki kategorileri ele almadan tam olarak kavranamaz. Bu yaklaşımla ele aldığımızda, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden başlayan modernleşme girişimlerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanan serüveninde aile konusunda temel ilgi odağının çocuk olduğu görülmektedir. Kadın anne, erkek baba olarak konumlandırılmış, ailenin ağırlık merkezi yaşlılardan çocuklara kaymıştır. Ancak daha sonraki dönemde modern ideallerin bir kısmının gerçekleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan yeni nesil aile tartışmasının merkezi ilgisinin gençliğe kaymasına yol açmıştır. Günümüzde modernliğin genel olarak sorgulanmasıyla aile ilişkilerinin sorun temsil eden boyutu kadınlığı odağa yerleştirmiştir. Bu gelişim süreci, ailenin Türkiye'de sadece kendi dışındaki toplumsal faktörlerin etkisinde değişim geçiren bir oluşum olmanın ötesinde, bu değişimin yönü ve hızı üzerinde derinlemesine etki yaratan bir yapı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Ansary, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Yayınevi, Ankara, 2012.
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Caporal, Bernard, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Çev. E. Eyüpoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1982.
- Doğan, İsmail, *Osmanlı Ailesi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- Duben, Alan, "19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı-Türk Aile ve Hane Yapıları", Der. T. Erder, *Türkiye'de Ailenin Değişimi*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1984, s. 92-111.
- Duben, Alan, Cem, Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998
- Eurostat *Eurostat Demographic Statistics*, 2010 <<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>>, Erişim Tarihi: 15.8.2012
- Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, (2009a).
- Goloğlu, Mahmut, *Tek Partili Cumhuriyet*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, (2009b).
- Ilgaz, Deniz, "Köy Enstitüleri", Der. F. Gök, *75 Yılda Eğitim*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 311-44.
- Jaeschke, Gotthard, "Türk Hukukunda Evlenme Akinin Şekli", Der. B. Dilekçigil ve A. Çiğdem, *Aile Yazıları*, Cilt 4, Aile Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.19-45.
- Kılıç, Zülal "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", Der. A. Berktaş Hacımırzaoğlu, *75 Yılda Kadımlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 347-60.
- Laslett, Peter, *Household and the Family in the Past Time*, Cambridge University Press, London, 1974.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Timur, Serim, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1972.
- TÜİK, *İstatistiki Göstergeler: 1923-2010*, TÜİK Yayınları, Ankara, 2011.
- TÜİK, *Aile Yapısı Araştırması*, TÜİK Yayınları, Ankara, 2006.
- Yasa, İbrahim, *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Akın Matbaası, Ankara, 1966.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Y. Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Toplumsal Değişme Dinamikleri

Türkiye’de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010

Gökhan Atılğan*

20’nci yüzyılın başlarından 21’inci yüzyılın başlarına uzanan uzun dönem, Türkiye’de kapitalizmin gelişim tarihidir.** Bu gelişime iki burjuva devrimi eşlik etti. Bunlardan ilki 1908’de gerçekleşti. İttihat ve Terakki önderliğindeki bu devrimle Türkiye’de burjuva devletin ve ulusal bir kapitalizmin oluşumunun ilk adımlarını atıldı. Kemalist Devrim¹ ve onu takip eden on yıllar ise 1908 Devrimi’nin adımlarını sürdürdü ve kapitalizmin yerleşiminin önemli uğraklarını oluşturdu. 1919-1923 döneminde gerçekleşen siyasal devrimle eski devlet aygıtının yerine yeni bir devlet kuruldu. Ayrıca kapitalizmin önkoşullarından biri sayılabilecek siyasal bağımsızlık sorunu çözüldü. Böylelikle, 1920’li ve 1930’lu yıllarda gerçekleşecek sosyal devrimin önkoşullarını hazırlandı. Bu yıllarda siyaset, hukuk, eğitim, ideoloji, kültür gibi hayatın birçok alanı sarsıntılarla yeniden düzenlendi. Kapitalizm öncesi toplumsal biçimler yerlerini kapitalizmin hızla gelişebileceği bir dünyaya bıraktı. Bu gelişmeler, üretici güçlerin Türkiye’de küçümsenemeyecek boyutlarda gelişmesinin önünü açtı. Üretim ilişkilerinde de önemli dönüşümleri sağladı. Buna karşılık Türkiye, 21’inci yüzyıl başında aktif nüfusunun yarısına yakını aşırı düşük bir verimlilik düzeyiyle tarımda istihdam edilen bir ülkedir. Türkiye, beri yandan, dünya kapitalizmine eklenmiş biçimleriyle de bağımlı bir ülke görünümündedir. Bu iki nokta Türkiye’nin yaklaşık yüz yıllık kapitalistleşme öyküsünün geldiği aşamanın az gelişmiş bir kapitalizm olduğunu gösterir. Burada ancak ana çizgileriyle ortaya koyabileceğimiz Türkiye’de toplumsal sınıfların öyküsü, az gelişmiş bir kapitalizmin yüzyıl-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi

** Bu çalışmada yararlanılan kaynaklara, kitabın genel yapısı nedeniyle, metin içinde ya da dipnotlarda gönderme yapılmamış, yararlanılan tüm kaynaklar metnin sonundaki kaynakçada belirtilmiştir. Metin içindeki çerçeveler, Türkiye’de toplumsal sınıfların tarihinden bazı çarpıcı kareler göstermek amacıyla yazar tarafından hazırlanmıştır.

¹ Sungur Savran *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri -I-* adlı eserinde, Kemalist Devrimin kitesiz bir siyasal devrim olarak başlayıp tepeden ve kendi görevleri bakımından tamamlanmamış bir sosyal devrim olarak sürdüğünü saptar. Savran’ın Kemalist Devrim çözümlemesi kuramsal dayanakları ve içsel tutarlılığı bakımından eşsizdir.

lık gelişim süreçleri içinde anlaşılabilir. Toplumsal sınıfları bu bağlamda inceleyebilmek için önce bir kavram çerçevesine ihtiyacımız olacak. Bu çerçeveye Korkut Boratav (1991) ve Cem Eroğul'un (1999) çalışmaları esas teşkil edecek.

Her toplum genellikle başka üretim biçimleriyle eklemlenen belirli bir üretim biçimin egemenliği altındadır. Her üretim biçiminin iki temel ögesi vardır. İlki "üretim güçleri"dir; hem toplumsal üretim için gerekli araçları ve koşulları, hem de üreticileri içerir. İkincisi "üretim ilişkileri"dir; üretim araçları karşısındaki toplumsal konumlara göre üretimi biçimlendiren özgül toplumsal ilişkileri dile getirir. Üretim biçimi sınıf ayırımına dayandığı zaman üretim ilişkileri de sınıf ilişkileri biçimini alır.

Toplumsal sınıflar üretim ilişkileriyle var olurlar. Üretim ilişkileri dolaysız üreticilerin yarattığı artığa (artı ürüne, artı emeğe, artı değere) ne şekilde el konulduğuna göre farklılaşır. Sözelimi feodalizmde köylülerin artı ürününe el koymak için egemen sınıfların siyasi ve askeri güçleri ile ayrıcalıklarına dayanılırdı. Siyasi birim ile mülkiyet birimi üst üste çakışırdı ve artı ürüne iktisat dışı yollarla el konulurdu. Kapitalist toplumlarda ise işçilerin artı emeğine el koymak için siyasi ya da askeri güce doğrudan doğruya ihtiyaç duyulmaz. İktisadi güç ile siyasi ve askeri güç birbirinden ayrılmıştır. Artı emeğe iktisadî yollarla el konulur. Artığa el koymanın her özel biçimi belirli bir toplumsal sınıflar ikiliği yaratır. Bu diyalektik bir ikiliktir. Her sınıf ancak kendi karşıtıyla var olur, ona bağımlıdır; biri olmadan diğeri de olmaz. Her biri bağımsız olarak var olan birbirinden farklı iki sınıfa sahip olamayız ve bunları birbiriyle ilişkiye sokamayız. E. P. Thompson'ın söylediği gibi "âşıklar olmadan aşk olmaz." Yani, toplumsal sınıflar, birbirleriyle ilişki ve mücadeleleriyle bir süreç içerisinde oluşurlar. Burjuvazi olmadan işçi sınıfından, toprak ağası olmadan yarıcı-ortakçı köylüden, tüccar ve tefeci olmadan piyasaya dönük küçük üretici köylüden söz edilemez.

Sınıflı toplumlarda artığa el koymanın iki uğrağı vardır. İlk uğrak dolaysız üreticilerin yarattığı artı ürüne el konulan mekanizmadır. Bu uğrağa, birincil bölüşüm ilişkileri denir. Birincil bölüşüm ilişkileri içinde el konulan artık, piyasa içi ve piyasa dışı mekanizmalarla yeniden bölüşürülür. Buna da ikincil bölüşüm ilişkileri adı verilir. İkincil bölüşüm ilişkilerine dahil olarak artığın yeniden dağıtımına katılanlar belirli grup ve tabakaları oluştururlar. Kapitalist toplumda bunlar; bürokrasi, bazı serbest meslek sahipleri ve kimi marjinal gruplar olabilir. Bu gruplar, varlıklarını piyasa ya da devlet mekanizmaları aracılığıyla gerçekleştiren artık aktarımlarıyla sürdürürler. Bu grupların belirlenmesinde toplumsal sınıflarda olduğu gibi diyalektik ikilikten söz edilemez. Zira burada artığı yaratan ve ona el koyan iki sınıfın dolaysız karşıtlığı yoktur.

Buradaki kavram çerçevesinin sınıfların nesnel varlığına ilişkin olduğuna dikkat edilmelidir. Toplumsal sınıfların bilinçleri, ideolojileri, siyasi tutum alışları, kültürel dünyaları gibi sınıf rollerine ilişkin durumlar ayrı çözümleme düzeylerinin konusudur. Toplumsal

sınıflara önce belirli roller atfedip, sınıfsal varlıklarını bu rolleri ne derece yerine getirdiklerine bakarak saptamaya çalışmak, bunlar farklı çözümleme düzeylerinin konuları olduğu için, önemli bir yöntemsel yanılığın olur. Sıklıkla düşünülen bir başka yöntemsel yanılığın ise şudur: Türkiye’deki bir toplumsal sınıfı, örneğin gelişmiş bir Batı ülkesinin aynı sınıfıyla karşılaştırarak onun varlığı hakkında bir hükme varmak. Bu durumda Batı’daki sınıfın niceliği, gelenekleri, örgütlenme düzeyi, kültürel özellikleri sıralanır ve bunların aynılarının ya da benzerlerinin örneğin Türkiye’deki aynı sınıfta olup olmadığına bakılır. Bulunamayınca da Türkiye’de o sınıfın olmadığı ya da gerçek anlamda bulunmadığı iddia edilir. Toplumsal sınıflar ancak diyalektik bir ikilik içinde tanımlanabileceğinden o sınıfın yokluğunun, karşıtının da yokluğu anlamına geleceği ileri sürülür. Sözgelimi, Türkiye’de Batı’daki gibi bir burjuva sınıfı yoksa işçi sınıfı da yoktur, sonucuna ulaşılır. Oysa her toplumsal sınıfın varlığı kendi ülkesinin gerçekliğinde ve karşıt sınıfla ilişkisinde aranmalıdır. Bunun gibi, sınıf rollerine ilişkin farklılıkların aranacağı yer de bu gerçekliktir.

Türkiye’nin toplumsal sınıflarının burada ele alacağımız yaklaşık yüz yıllık tarihi, bu dönemde gözlemlenebilen üretim ilişkilerinden çıkarılabilir. Bunlar kapitalist ve yarı feodal üretim ilişkileri ile basit meta üretimidir. Bu üretim ilişkileri içinde diyalektik ikilikler biçiminde var olan toplumsal sınıflar sırasıyla burjuvazi ve işçi sınıfı, toprak ağası ile yarıci-ortakçı köylü, tüccar ve tefeci ile piyasaya dönük küçük üretici köylüdür.

Türkiye’de toplumsal sınıfları bu kitabın genel dönemlendirmesine sadık kalmaya çalışarak dört ana dönemde inceleyeceğiz. Her dönemin zorunlu olarak bazı alt dönemleri de olacak. Her bir dönemde öncelikle makro iktisadî politikalara², bunlara eşlik eden siyasal yönelişlere ve her ikisinin toplumsal sınıfları nasıl etkilediğine bakacağız. Gerek makro iktisadî politikalar, gerekse de siyasal yönelişler devlet tarafından örgütlenir ve kurulurlar. Öyleyse burada devlet ve siyaset kavramlarını kısaca tanımlamamız yararlı olacaktır. Cem Eroğul’un tanımını (1999) benimseyerek siyaseti “belli bir üretim biçiminin varlığı ve gelişimi için gerekli olan koşulları toplumsal çapta sağlama uğraşı” olarak kavrayacağız. Devlet, siyasal uğraşın tüm toplumu kapsayan bir aygıt içinde örgütlenmiş özel bir insan kümesinin özgül işi haline gelmesinin bir sonucudur. Siyasetin tümü devlet işi değildir, ancak devlet eyleminin tümü siyasettir. Bu bağlamda siyasetin belli başlı üç işlevi vardır: İlk işlev, üretim araçlarının ve üreticilerin korunması için gerekli koşulları sağlamaktadır; ki buna “toplumun ortak çıkarına hizmet” denir. Bu işlevle toplumsal olarak üretilen pasta, yani iktisadî hasıla, sürekli olarak büyütülür. İkinci işlev, üretim ilişkilerinin korunmasıdır; ki bu işleve “egemen sınıfın çıkarına hizmet” denir. Bu işlevle toplumsal olarak büyütülen pastanın büyük dilimleri egemen sınıfa ayrılır, sömürülenlerin payı da o ölçüde azaltılır. Bu amaçla

² Her dönemin makro iktisadî politikaları için Korkut Boratav’ın çalışmasını takip edeceğiz (2006).

devlet bağımlı sınıflar karşıtı kanunlar çıkarır, egemen sınıflarla ilgili çeşitli düzenlemeler yapar ve onlara sübvansiyonlar sağlar. Devlet, bu açıdan bakıldığında (ne demek olduğunu az sonra açıklayacağımız) sınıf mücadelelerinin bir arenasıdır. Bu arenada sınıflar ve sınıf fraksiyonları (ya da dilimleri) siyasi üstünlük için çekişirler. Üçüncü işlev “devletin kendi çıkarına hizmet”tir. Devletin gücünü korumaya ve geliştirmeye yönelik tüm çabalar siyasal faaliyetin sürekli bir özelliği haline geleceği için devlet personeli kendi ayrıcalıkları için de çabalar. Bu nedenle devletin kâh hâkim sınıflarla kâh tabi sınıflarla çeliştiği uğraklar olabilir.

Şimdi, izlenen makro iktisadî politikaların ve genel siyasal yönelişlerin her bir dönemde üretici güçleri, üretim ilişkilerini ve dolayısıyla toplumsal sınıfları nasıl etkilediğini, devletin toplumsal sınıflar karşısındaki tavır alışlarını ve sınıflar arasındaki ilişki ve mücadeleleri izlemeye başlayabiliriz. Fakat burada son olarak sınıf mücadelesi kavramını da açıklamamız gerekiyor. Zaman zaman “sınıf savaşı”, ya da “sınıf kavgası” olarak da adlandırılan sınıf mücadelesi, verdiği ilk çağrışımındaki gibi silahlı ya da silahsız kavgaları, sert eylemleri, meydan muharebelerini içermez yalnızca. Bertell Ollman’ın belirttiği gibi (2009) sınıf mücadelesi, temel toplumsal sınıfların birbirleriyle uzlaşmayan çıkarlarını birbirleri aleyhine gerçekleştirmek için yaptıkları her şeyi içerir. İş yavaşlatmadan, vizite eylemine, işten kaytarmadan greve, fabrika işgalinden sendikal örgütlenme girişimlerine kadar her şey sınıf mücadelesi kapsamında değerlendirilebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, sınıf mücadelesi tek bir sınıfın eylemlerinden ibaret değildir. Örneğin kapitalist toplumlarda burjuvalar da işçilere karşı mücadele ederler. İşçiler aleyhine bir kanunun çıkarılması için yapılan kulislerden çalışma sırasındaki dinlenme sürelerini kısaltmaya, lokavttan sigorta primlerinin eksik yatırılmasına kadar birçok şey bu kapsamda değerlendirilebilir.

1923-1945

Türkiye kapitalizminin ilk gelişim dönemi olarak tanımlayabileceğimiz 22 yıllık 1923-1945 dönemi, üç alt dönemde incelenebilir. Birinci alt dönem 1923-1929 yıllarını kapsar. Türkiye’nin dünya ekonomisine hammadde ihraç edip sınav tüketim malı ithal ederek katıldığı birinci alt dönem, “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” olarak adlandırılır. 1930-1939 yıllarını kapsayan ikinci alt dönem, Türkiye’nin dışarı kapanarak devlet eliyle ulusal bir sanayileşme denemesine girdiği dönemdir ve “korumacı-devletçi sanayileşme” olarak tanımlanır. İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelen üçüncü alt dönem, 1940-1945 yıllarıdır. Kıtlığın ve savaş vurgunlarının eşlik ettiği bu alt dönem, piyasa koşullarının hâkim olduğu bir gerileme dönemidir. Bu uzun dönemde toplumsal sınıfların durumunu görelim.

1940'larda Ulus/Ankara

1923-1929

Türkiye Cumhuriyeti 1923'te kurulduğu zaman nüfusu 13,6 milyonu. Bunun 10,3 milyonu köylerde yaşıyordu. Dönemin temel hedefi; kalkınma ve modernleşmenin, bir başka şekilde söyleyecek olursak, ulusal bir kapitalizmin ana mekanizmalarını oluşturmaktı. Bu yöndeki öncelikli hedef devlet desteğiyle milli bir burjuvazi yetiştirmektir. 1908 Devrimi'nden devralınan bu hedefe ulaşmanın başlıca yollarından biri, Lozan Antlaşması'nın kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulabilmek için birçok malın, hizmetin üretimini veya ithalatını devlet tekeline almak, sonra da bunları imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devretmektir. Devlet tekeline alınan bu şirketlerin çoğunda üst düzey siyasi kadrolar ve devlet yönetiminden önemli kişiler de ortak olarak yer aldılar. İşletme sermayesi dahi devlet yardımıyla sağlanan bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde ettiler. 1924'te kurulan İş Bankası, burjuvazinin oluşum sürecinde özel bir rol oynadı. Banka, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde, bunun yanı sıra iktisat politikalarının sermayenin talepleri doğrultusunda oluşturulmasında aktif bir konumdaydı. Aynı zamanda etken bir baskı grubu olarak da çalıştı.

Kuvayı Milliyecilerin Burjuvulaşması

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Ankara adlı romanı, eski Kuvayı Milliyecilerin yerli ve yabancı sermayedarlarla komisyon, acente, spekülasyon ve taahhüt, ortaklık ilişkileri içinde emekçi halka sırtını dönerek kendilerini burjuvulaşma dalgasına kaptırışlarının ilginç öykülerini verir. Kuvayı Milliye kahramanlarından Binbaşı Hakkı ile ilgili aşağıdaki satırlar çarpıcıdır:

***

Eski Milli Mücadelecilerden bazıları gibi Hakkı Bey için de kıyafet değişiminden sonra millî dava âdeta bir ... *mondellik iddiası* şekline girmişti. Bir Avrupalı gibi giyinip süslenmek, bir Avrupalı gibi dans etmek, bir Avrupalı gibi yaşayıp eğlenmek ve hele bu iddiada Avrupalılar nezdinde, Avrupalılar arasında muvaffak olmak, bunlara büyük bir zafer kazanmak kadar ehemmiyetli görünüyordu.

Bu yeni Türk muhitine yeni girmiş bazı ecnebiler, Hakkı Bey'e: 'Bu Almanca'yı Berlin'de mi öğrendiniz?' veya Selma Hanıma 'Hiç şüphesiz Paris'te giyiniyorsunuz, değil mi?' diye sordukları vakit, Türklerce, sanki, medeniyet yolunda bir geniş adım atılmış gibi oluyor; eşte dostta düğün dernektir gidiyordu. Lâkin bazen, bu muvaffakiyetlerin gene Türkler arasında bir nevi rekabet, bir nevi kıskançlık hisleri uyandırdığı oluyordu. O vakit, bütün aileler arasında bir giyim kuşam yarışını başlıyordu.

Düşününüz ki, bu yarışa, Murat Beyin ailesi bile karıştı. Büyük çapta arsa spekülasyonlarından ve onu takip eden birkaç taahhüt işinden sonra devrin en zengin adamlarından biri sırasına giren ve mebusluktan çekilmiş olduğu için, kâh İstanbul'da, kâh Avrupa'da dolaşmakta olan Murat Bey, şimdi, Kavaklıdere'de, kuleli, verandalı ve modern konforlu bir büyük köşk içinde *asri* hayatın bütün zevkini sürmeye başlamıştı. Kapısında Stude Baker otomobili her dakika emrine amade duruyor, içeride elektrikle işler en iyi cinsten bir mobilya gramofon en son dans havalarını durmaksızın çalıyordu. Çocuklar, İsviçreli bir mürebbiyenin eline bırakılmıştı. Bu İsviçreli mürebbiye, aynı zamanda Murat Beyin kansiyile kızkardeşine Fransızca dans, 'adabımuâşeret' derleri verirdi.

Ankara, s. 83-84

Cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanan İstiklal Harbi antiemperyalistti; fakat antikapitalist değildi. Cumhuriyetin kurucu kadroları, bu nedenle, yabancı sermayeye karşı değildi. Karşı oldukları şey, yabancı sermayeye kapitülasyonlar gibi ayrıcalıklar tanımasıydı. Yerli sermaye ile ortaklık kurarak gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi bundandı. Bu ortaklıklarda genellikle uygun bir işbölümü vardı. Yabancılar gerekli sermayeyi, yerli sermayedarlar ise siyasi iktidarla kurdukları yakın ilişkilerden gelen nüfuzlarını kullanıyorlardı. Eski Kuvayı Milliyecilerden bazıları da yabancı şirketlerle komisyon, acente ve ortaklık ilişkileri içindeydi.³ Türkiye'de burjuva sınıfı, Türk ve Müslüman yerli sermayedarlar ile

³ Yakup Kadri'nin *Ankara* adlı romanının kahramanı Binbaşı Hakkı, bu bağlamda örnek bir karakter olarak düşünülebilir.

yabancı sermayedarların işbirliğiyle ve bazı siyasi kadroların da bu işbirliğine eklenmesiyle devlet fideleliğinde yetiştirilmekteydi. Türkiye burjuvazisinin bu oluşum döneminde, daha uzun bir süre devam edeceği gibi, burjuvazinin alt gruplarından ticaret burjuvazisinin ön planda olduğu ayrıca vurgulanması gereken bir konudur. Nitekim Şubat 1923’te toplanan ve mesleki temsil ilkesine göre örgütlenen İzmir İktisat Kongresi’ne büyük toprak sahipleriyle birlikte ticaret sermayesi damgasını vurdu. Sanayici üyeler daha çok resmi görevliler tarafından seçilen kişilerce temsil edildi. Buna karşılık 1925’te kurulan Sanayi ve Maadin Bankası ve 1927’de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile milli bir sanayici sınıfın yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Ancak, bu adımlar da hatırı sayılır bir sanayileşme sürecini oluşturamayacaktı.

Türkiye’de sanayi burjuvazisinin ilk oluşum dönemi 1930’da başlayıp 1939’da sona eren korumacılık ve devletçilik politikalarıyla mümkün olacaktı. Bütün dünya açısından 1929 bunalımının etkileriyle geçen bu yıllar, Türkiye için devlet eliyle ulusal sanayileşme denemesinin yapıldığı bir dönem oldu. Önceki yıllarda Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile bazı siyasi kadroların işbirliği sonucu gayrimüslim ticaret burjuvazisinin işlevini devralan, yabancı sermaye ile işbirliği yapılarak kurulan imtiyazlı şirketlerin teknelci kazançlarından nemalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuştu. Böylelikle devletin yarattığı olanaklara el koyan aracı faaliyetler, özellikle de ithalata dönük ticari bir kapitalizm gelişmişti. Ancak 1920’lerin sonuna gelindiğinde ulusal kapitalizmin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşmeyeceği ortaya çıktı. Nitekim 1932’de Sanayi ve Maadin Bankası’nın faaliyetleri son bulduğunda hepsi de Osmanlı’dan kalma sadece dört önemli fabrika bulunuyordu.

1923-1929 alt döneminde işçi sınıfı nicelik olarak hayli zayıftı. Yüksel Akkaya’nın verilerine göre 1923’te sanayi ve hizmet sektöründe istihdam edilen işçilerin toplam sayısı 469 bin civarındaydı (Sanayi sektöründe istihdam edilenler 133 bin kadardı). Bu sayı, istihdam edilenlerin toplamının yüzde 9,8’ini oluşturuyordu. Alt dönemin sonunda bu oran yüzde 12,3’e yükselmişti. 1927 nüfus sayımına göre işletmelerin yüzde 70’i dörtten az işçi istihdam ediyorlardı ve bu bakımdan fabrikadan ziyade atölye olarak adlandırılmaya daha uygundular. Sadece 150 bin işçi, dörtten fazla işçiyi istihdam eden yerlerde çalışıyordu. Bu işçiler arasında kadınlar ve çocuklar da vardı. İşçiler, toplam nüfus içinde ufak tefek atölyelere dağılmış bir görünüm sergiliyorlardı. Bununla beraber, işçi sınıfının oluşumu 1839-1923 dönemine uzanıyordu. Bu dönemde ülkenin endüstriyel piyasa ekonomisine geçişi imalat, ulaştırma, hizmet sektörlerinde yeni boyutlu bir işçi hareketini de getirmişti. Yeni sanayi kolları imparatorluğun İstanbul, Selanik ve İzmir gibi büyük şehirlerinde yoğunlaşmış ve bu dönem aynı zamanda kent işçi sınıfının ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olmuştu.

İşçiler, milli mücadele olarak adlandırılan dönemde küçümsenemeyecek bir rol oynadılar. Şubat 1923'teki İzmir İktisat Kongresi'nde kendilerini temsil ettirebildiyse, bunu milli mücadeledeki rollerine borçluydular. Gerçi Kemalistler, kongrede işçi grubunu kontrolleri altına alıp yönlendirmek istemişlerdi. Zira işçi grubunun başına işçi olmayan iki kişiyi koymuşlardı (Aka Gündüz ve İzmirli Rukiye Hanım). Ne var ki, işçiler kendi taleplerini vesayet altına girmeksizin dillendirebilmişlerdi. Bu talepler arasında işyerlerindeki olumsuz koşulların düzeltilmesi, işgününün sekiz saatle sınırlandırılması, haftalık ve yıllık tatil izinlerinin verilmesi ve örgütlenme hakkı, 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak kutlanması, sendika ve benzeri işçi örgütlerinin tanınması vardı. İşçiler, bu taleplerini 1 Mayıs 1923'te Meclis'e yürüyerek de dile getirdiler. Kemalistler, işçi hareketini kendi ideolojik dünyalarının önemli bir rakibi olarak görüyorlardı. Bu nedenle işçi hareketini bastırıp kontrol altına alma konusunda son derece kararlıydılar. 1 Mayıs 1923'teki yürüyüşe verdikleri cevap; gösterinin liderlerini tutuklamak, işçi yanlısı gazeteleri yasaklamak oldu. İşçi sınıfı yanlısı sosyalist aydınlar ve işçilerin kendilerine yönelik tutuklamalar 1930'lara kadar hep devam etti.

Beri yandan bu alt dönemde işçi sınıfı taleplerini grevler yoluyla da dile getirdi. 1924-1927 arasında hemen bütün sanayi merkezlerini büyük bir grev dalgası sardı. Grevler hem yabancı hem de yerli işyerlerinde gerçekleştirildi. Bu grevler çoğu kez zorla bastırıldı. Örneğin Fransızların elinde bulunan Adana-Nusaybin demiryolu hattında çalışan işçilerin başlatılan grevde askerler işçilere, kadın ve çocuklarına ateş açtı. İşçiler, 1924 Anayasası'nın tanıdığı örgütlenme hakkından yararlanarak özellikle sanayi merkezlerinde sendikalar kurdular. 1924 yılında İstanbul ve İzmir'de kurulan sendikaların sayısı 20'yi buldu. Adana, Eskişehir, Bursa, Konya, Zonguldak gibi illerde de sendikalar kuruldu. Cumhuriyet Halk Fırkası işçilerin sendikal hareketini denetim altına alabilmek için Türk İşçi Birliği adında bir örgüt kurdu. Birliğin amacı ülkedeki bütün sendikaları bir çatı altında toplamak ve kontrol edebilmektir. Buna karşı çıkan 20 sendikada örgütlü 30 bin işçi, Amele Teali Cemiyeti'nde teşkilatlandı. Bu cemiyet, 1926'da bir iş kanunu çıkarılması için Meclis'e başvurma kararı aldı. Bu doğrultuda Meclis'e gönderilen işçi delegasyonu tutuklandı, ardından Cemiyet de kapatıldı.

Devlet Gözünden İşçiler ve Sendikalar

Feroz Ahmad "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-45" başlıklı makalesinde, 1927 ve 1929 yıllarında sanayiye desteklemek için çıkarılan kanunların Türkiye'deki kapitalistlere cömert teşvikler verdiğini, buna karşılık 1929 Haziran-Temmuz aylarında devlete karşı kumpas kurmaktan yargulanan işçilerin duruşmalarında devletin işçi örgütlerine karşı bakışımın kapitalistlere bakışımından bambaşka olduğunu belirtir. Ahmad, bu makalesinde İbrahim Sırrı Onbaşı ile kamutan Hüseyin Hüsnü Paşa arasındaki ilginç diyaloglara yer verir:

İbrahim Sırrı Onbaşı ... Rusya’da okumuş, elektrik mühendisi çıkmıştır. Sonra İzmir’e dönerek bir büro açar. Yüksek eğitim almasına ... karşın, askerlik görevini er olarak yapmak ister. Ancak teknik personel yetersizliğinden dolayı görevi Hava Kuvvetleri’nin yeni kurulan bir birimine çıkar. Bir süre sonra tutuklanıp hapse atılır ve ‘sözde’ kumpas hakkında bildiklerini itiraf etmesi için işkence görür. Onu, komutan Hüseyin Hüsnü Paşa’nın huzuruna çıkarırlar. Her iki tarafın tutumunu göstermesi açısından paşayla arasında geçen diyalog ilgi çekicidir. Paşa onu azarlamaya başlar:

- İbrahim Sırrı Onbaşı, gözünü budaktan sakınmayan birine benziyorsun; terhisine şunun şurasında iki ay kalmış. Ne diye komünistlik yaparak ortalığı karıştırıyorsun. Sen askersin. Ne işin var da gidip sivillerle örgüt kurarsın? Polis çok iş başarmak istediğini söylüyor. Komünist icadı bir sendika kurup, işçileri ayaklanmaya teşvik ediyormuşsun. İş kanunu çıksın, işçiler sekiz saatlik mesai için iş bırakma eylemi yapsın diyormuşsun. İşçilere ‘size sosyal haklar tanınmıyor’ dediğinde, devleti alaşağı etmek için isyana davetiye çıkarırsın. ... Madem işçi örgütü kurmak istiyorsun, o zaman dernek kur!... Sendika da neyin nesî? Kökü dışarıya uzanan komünist işi bir kuruluş. Polisin iddiaları doğru mu? ...

İbrahim Sırrı konuşmak için paşasının müsaadesini istedikten sonra, hikâyesini anlatmaya koyuldu:

Paşa, polis ne derse desin, birini zincire vurup, günlerce kırbaçlayarak doğruyu söyletemezsiniz. Bana göre bu tutuklamaların asıl amacı askerlerle sivilleri karşı karşıya getirmek, büyük bir skandal yaratıp, işçilerin masumane isteklerini ifade etmek için kullanacakları sendikayı daha doğmadan boğmaktır. ... sivillerle bir örgüt kurmak istediğim doğrudur. Bu örgüt sendikadır. Sendika komünist işidir deniyor; sendika kurmaya kalkışınca komünistlikle suçlanıyoruz. Evet, İzmir İşçi Birlikleri Cemiyeti’ni kurmayı istedik; şimdi de kurma aşamasındayız. Reji sigara fabrikası işçileri, tekstil ve iplik fabrikası işçileri, tütün, kuru üzüm, depo işçileri ve daha nice bağımsız işçi ve zanaatkar bu sendika kanalıyla hükümetten birtakım sosyal haklar elde etmeyi istiyorlar. Paşa bu bir parti değil, sendikadır. Partiler siyasettir, ama sendikalar siyasetle uğraşmazlar. Devleti yıkmak gibi bir niyet de yok ortada. ...

... İbrahim Sırrı, Paşa’ya derdini daha iyi anlatmak için, kendi karısını örnek vererek kadınlara hangi zor şartlar altında çalıştıklarını anlattı:

- Paşa karım Melek şu anda hapisanede yatıyor. Bir sigara fabrikasında baş makinist olarak çalışıyordu. Çeşitli fabrika ve işyerlerinde bir sürü kadın çalışıyor. İşe sabahın yedisinde başlayıp, akşam dokuzda çıkıyorlar. Günde on iki saat mesai yapıyorlar. Bir insan için, hele bir kadınsa, bütün gün tütün ve nikotin tozu içinde ya da tezgâhlarda hiç durmadan sağa sola giden mekiğin gürültüsünde on iki saat çalışmak işkencedir. ...

Paşa, İbrahim Sırrı’nın anlattıklarından etkilenmişti. Yumuşak ve düz bir ses tonuyla ‘Bu söylediklerinde haklı olabilirsin. (Sendikalaşmayı kastederek) Lâkin bizim için daha erken’ dedi.

“Cumhuriyet Türkiye’sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-45” s. 141-144

Savaş ve yıkım yıllarının ardından gelen ve 1923-1929 yıllarını kapsayan yeniden inşaat yıllarında tarımsal üretim hızla büyüdü. Sınai tüketim mallarını ithal eden Türkiye, bu

dönemde ihracatının yaklaşık yüzde 80’ini tarımsal ürünlerden sağladı. Tarımsal üretimin hızla büyümesinin temelinde Anadolu’nun erkek nüfusunun yeniden toprağına dönmesinin büyük etkisi vardı. Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki tarımsal politikalar; toprak mülkiyetiyle ilgili olanlar, makineleşmeyi teşvik edici olanlar ve ticari ürünlerin teşvikine ilişkin olanlar şeklinde ayrıştırılabilirdi. Bu alanda atılan adımlar, çıkarılan özel ve genel yasalar toprakta özel mülkiyeti pekiştirici, büyük toprak sahiplerini kollayıcı ve tarımsal ürün pazarlaması yapan ticaret sermayesini gözetici bir nitelik taşıdı.

Asgari geçimini bile sağlayamayan ve köylülüğün çok büyük bir bölümünü oluşturan küçük topraklı köylüler, büyük toprak sahiplerinin yarıcısı, ortakısı ya da marabasıydı. Her ne kadar 1925’te aşarın kaldırılması ilk bakışta tarım ürünlerinin pazarlanmasını üstlenmiş mültezim grubu aleyhine ve köylü lehine bir müdahale olarak görünse de, daha önce iltizam yoluyla tarım dışına pazarlanan tarımsal ürünler, aşarın kaldırılmasıyla orta ve yoksul köylü tabakalarda kalmadı. Mültezim payı, tarımsal ürünlerin doğrudan pazarlanmasını örgütleyen ticaret sermayesine intikal etti. Büyük toprak sahipleri yarıcılıkla işlettikleri topraklardan yüzde 50 ürün rant alıyorlar, tüccar ve tefeci olarak da küçük köylülüğün sömürülmesine dayanan bir sermaye birikimi elde ediyorlardı. Bunlar, eski aşiret reisleri ve bazı siyasi kadrolarla birlikte 1920’lerin başındaki nüfus mübadelesi sırasında gayrimüslimlere ait tarımsal mülkleri devralmışlardı. En verimli topraklara sahip oldukları halde bu toprakların ancak yüzde 5’i ile 10’u arasındaki bir bölümünü geri bir teknolojiyle işletiyorlardı. Ayrıca birçok akarsuyu da kendi tapulu malları saymakta, istediklerine parayla su kullandırmakta, istemediklerine su vermeyerek cezalandırmaktaydılar. 1927 yılına gelindiğinde ekilebilir toprakların yüzde 93’üne tarımsal nüfusun sadece yüzde 24’ünün sahip olduğunu gösteren veriler çarpıcıdır. Toprakların sadece yüzde 7’sine sahip olan yüzde 76’lık köylü kesim, ancak yaşayabilecek kadar tüketim düzeyine sahipti.

1930-1939

1929 Büyük Buhranı başladığında, aralarında Türkiye’nin de bulunduğu az gelişmiş ülkeler dünya sistemine ekonomik hammadde ihracatçısı ve sanayi ürünleri ithalatçısı konumunda serbest ticaret rejimleri içinde katılan ülkelerdi. Büyük Bunalım, dünya kapitalist sistemine bağımlı az gelişmiş ülkeleri kendi öz dinamikleriyle sanayileşmeye yöneltti. Çünkü bunalım hammadde fiyatlarını sanayi ürünleri fiyatlarına göre çok daha fazla düşürmüştü. Bu dışsal etkenin yanı sıra, siyasi iktidarın hegemonya bunalımının Serbest Cumhuriyet Fırkası’na gösterilen büyük ilgiyle açığa çıkmış olması gibi bazı içsel nedenler de Türkiye’yi devletçiliği kapitalist gelişmenin bir yöntemi olarak kullanmaya sevk etti. Türkiye de, başka az gelişmiş ülkelerde görüldüğü gibi bir savunma refleksiyle ithalatı denetleyen koruma önlemlerine

yöneldi. Böylelikle eskiden ithal edilen sınai tüketim mallarından başlayarak sanayi yatırımlarına ağırlık verildi. Un, şeker, kumaş, demir, enerji ve maden alanlarındaki yatırımlarda devlet işletmeleri yatırım ve üretimin öncü kesimleri oldu. Yatırım malı ve ara malı üreten modern sanayi kollarında ilk atılımlar bu dönemde gerçekleştirildi. Büyük Bunalım'dan İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde sanayinin ortalama büyüme hızı yüzde 10,3'ü buldu. Bu oran, tüm Cumhuriyet tarihi bakımından bir rekordu.

Sümerbank Nazilli Basma Fabrikasının Açılışı

Bu dönemdeki kamu yatırımları devletle iş yapan müteahhitler, ticaret burjuvazisi ve küçük sanayiciler için ek talepler, buna bağlı olarak da sermaye birikimi olanakları yarattı. Sonraki yıllarda sivrilecek büyük sermaye gruplarının epeycesini bu yıllardaki devlet ihalelerinden elde ettikleri kazançlarla sermaye biriktirdiler. Dönemin en kazançlı grubu, devlet ihalelerinden pay katan müteahhitlerdi. Devletin üretim ve yatırım yaptığı alanlardaki sanayi ile tamamlayıcılık ilişkisi içindeki özel sanayi sermayesi de devlet yatırımlarının girmediği yan ve küçük sanayi kollarında canlandı. Büyük özel sanayi sermayesi de devlet sanayine paralel olarak genişledi. Bu kesimin kârları, milli gelir ve özel sanayi sektörü içinde hatırı sayılır bir artış gösterdi. Bu dönemde dışa dönük ticaret burjuvazisinin milli gelirden aldığı payda daralmalar yaşandı. Burjuvazinin devletle iş yapan içe dönük aracı katmanları ile sanayici kesimlerinin sermaye birikimleri yükseldi.

Fırat Nehri Üzerinde Demiryolu
Köprüsünün Yapılışı

1930-1939 alt döneminde tüm dünyayı kasıp kavuran Büyük Bunalım, Türkiye'de işçilerin maddi durumunu kötüleştirdi. Bu durum, birçok yerde grevlerin patlak vermesini koşullandı. Ankara'da basım, Samsun ve İstanbul'da tütün, İzmir'de liman ve vapur işçilerinin grevleri en kitlesel olanlardı. Hükümet 1931'de sendika liderleri ve işçi hareketiyle ilişkili sosyalistler hakkında davalar açtı. Grevlerin önlenmesi amacıyla

1933'te Meclis'ten grevi yasaklayan bir kanun çıkartıldı.

Bu dönemde devlet öncülüğündeki sanayileşme atılımı ve buna eklenen özel sanayi sermayesi işçi sınıfının nicel artışını getirdiği gibi modern bir sanayi işçi sınıfı olarak gelişiminde de önemli etkilerde bulundu. Henüz işçiler ile işverenlerin ilişkilerini düzenleyen bir kanun bulunmaması, modern sanayinin ve modern işçi sınıfının bu gelişim aşamasında önemli anlaşmazlıklara yol açmaktaydı. Bunun da bir sonucu olarak Haziran 1936'da İş Kanunu Meclis'te kabul edildi. Bu kanunun çıkışı, kapitalizme özgü sınıfların Türkiye'deki gelişim aşamasıyla ilişkiliydi. 1937'de yürürlüğe giren Kanun, işgününü sekiz saat olarak kabul etmişti. Buna karşılık birçok durumda 11 saatlik işgününe izin verilmişti. İşçiler hastalık durumunda ücretlerinin bir kısmını alacaklardı. Kadınlara doğum izni verilecekti. Yeraltı işlerinde kadın ve çocukların çalıştırılması yasak olacaktı. Ancak, deniz adamları ve 10 kişiden az işçi çalıştıran işyerlerinde çalışan işçiler kanundan yararlanamayacaktı. Bu, dönemin Türkiye'sinde işçilerin büyük çoğunluğunun kapsam dışında tutulması anlamına geliyordu. Dimitir Şişmanov'un verilerine göre, sanayi kuruluşlarında çalışan işçilerin sayısı 400 binin üzerinde olduğu halde, İş Kanunu'ndan yararlanabilen işçi sayısı 180 binin biraz üzerindedi. Beri yandan İş Kanunu hem grevi hem de lokavtı yasaklamıştı. Greve giden işçilere karşı ağır hapis cezaları öngörülmüştü. Fakat işverenlere kanundaki boşluklardan yararlanıp lokavta gitme imkânı tanınmıştı. 1938'de çıkarılan Cemiyetler Kanunu ise her türlü sınıfsal örgütün, cemiyetin, sendikanın kurulmasını yasakladı. Hatta Türkiye'de toplumsal sınıfların varlığından söz edilmesini bile men etti. Yeni kanuna göre, örgütler ancak hükümetin izniyle kurulabilecek, kuruluşuna izin verilenler de hükümet ve mahalli idarelerin sıkı denetimi altında çalışabilecekti.

Büyük Bunalım ile İkinci Dünya Savaşı arasında kalan dönemde tarım kesimi tüm olumsuz şartlara rağmen pozitif bir gelişme kaydetti. Ancak bu gelişme, sanayileşmeye öncelik verildiği için, sanayinin gerisinde kaldı. Tarımdan sanayiye kaynak aktarımının yükünü en başta buğday üreticisi köylüler çekti. Vergisini ödemek, hanesini geçindirmek için

köylerden kasabalara ve şehirlere akın başlamasıyla, özellikle orta Anadolu'da erkeksiz köyler yaygınlaştı. Böylelikle, yoksul buğday üreticileri sanayileşmeye ucuz işgücü sağladı. 1930'larda başlayan toprak reformu tartışmalarında hükümet, büyük toprak sahiplerine dokunmaksızın topraksız köylülere hazine arazilerinden toprak vermeyi amaçladı. Ancak yaklaşık on yıl süren bu tartışmalarda büyük toprak sahiplerinin Meclisteki muhalefeti etkili oldu ve reform tartışmaları bir sonuç vermedi. Oysa, İsmet İnönü 1936'da Mecliste yaptığı bir konuşmada "yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir" diyerek topraksız köylülerin durumun vahametini dramatik bir biçimde dile getirmişti. Tarım kesimindeki kötü koşullar bazı durumlarda köylü ayaklanmalarına, toprak işgallerine neden oluyordu. Davul zurna eşliğinde toprak işgal eden asi köylüler jandarmayla karşı karşıya geliyordu. Çıkan çatışmalarda ölenler, yaralananlar oluyordu. Gelgelelim örgütsüz ve dağınık köylü eylemleri bir sonuç doğurmuyordu.

1940-1945

İkinci Dünya Savaşı yıllarını kapsayan 1940-1945 yılları tüm üretken sektörlerin ve milli gelirin daraldığı bir dönem oldu. 1942'de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu, metinsel olarak öyle olmasa bile ırk ve din ayrımına dayalı bir vergi uygulamasıydı ve 1400 mükellefin Erzurum Aşkale'ye sürgün edilmesiyle sonuçlandı. Azınlıkların kalan kısmı ise vergi borçlarını sermaye ve mülklerini tasfiye ederek ödemek zorunda kaldılar. Bu süreçte siyasi nüfuzlarını kullanan Anadolu kökenli "hacığa" olarak da tanımlanan yeni zenginler yok pahasına emlak kapatıldılar, işyeri devraldılar ve büyük servet birikimi sağladılar. Karaborsa, istifçilik, rüşvet ve nüfuz ticareti aldı yürüdü. Büyük çiftçilerin tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin durumu, sanayiciler ve sınıai ürünler sağlayan gruplar karşısında ilerledi. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda tarım ve ticaret burjuvazisi, genel olarak burjuvazi içinde ağırlık kazandı.

Savaş yıllarının işçi sınıfına getirdiği koşullar feci idi. Reel ücretler olağanüstü geriledi. 1938'de ücret ve gıda maddelerinin fiyatları 100 kabul edildiğinde 1943'te ücretler 141'e, buna karşılık gıda maddeleri fiyatları 406'ya ulaştı. 1945'te gerçek ücretler 1938'dekinin yüzde 54'üne düştü. İşçiler ve yoksul emekçiler açlıkla burun buruna geldi. Kadın ve 12-18 yaş grubundaki çocukların işgücündeki oranı, ücretle-

Türkiye İş Bankası Reklamı 1942

ri yetişkin erkek işçilere göre daha düşük olduğu için, olağanüstü derecede yükseldi. İşyerlerinin çoğunda yemek verilmiyordu. O günlerde tütün işçisi olan Zehra Kosova savaş yıllarında çöplüklerde bir parça ekmek arayan sefil insanların sayısının arttığını anlatır. Çalışma hayatına ilişkin önemli düzenlemeler yapan ve yaklaşık 500 bin kişiyi etkileyen Milli Koruma Kanunu (Ocak 1940), İş Kanunu'nun hükümlerini geçersiz kıldığı için çoğu işyerinde işçi sayısı azaltılıp iş saatleri uzatılmıştı. Çalışma koşullarının ağırlaşmasına, çalışma saatlerinin artmasına, sosyal tedbirlerin yokluğuna bir de "ücretli iş mükellefiyeti" eklenmişti (iş mükellefiyeti, kişinin rızası aranmaksızın ceza tehdidi altında zorunlu çalıştırma, anlamına gelir). Özellikle hayati risklerin yüksek, ücretlerin düşük, çalışma koşullarının bozuk olduğu maden ve imalat sanayii sektörlerinde Milli Koruma Kanunu'na dayanılarak uygulanan ücretli iş mükellefiyeti, sekiz yıl gibi uzun bir süre devam etti.⁴ Savaş yıllarında işçi sınıfının örgütlenmesinin önünde önemli engeller vardı. Parti ya da sendika yoluyla örgütlenme hakkı olmayan işçi sınıfı, basın yayın yoluyla kendini ifade etme hakkından da mahrumdu. Buna karşılık, Murat Metinsoy'un önemli çalışmasında gösterdiği gibi, Türkiye işçi sınıfı bu ağır koşullar altında da mücadelesini sürdürdü. İşçiler, Milli Koruma Kanunu'nun işçi sınıfı aleyhine olan hükümlerine, ücretli iş mükellefiyetine, iş bırakma yasağına, eriyen ücretlere, ekonomik ve sosyal zorluklara gündelik hayat içinde geliştirdikleri çeşitli yollarla direndiler. Yasaqlara karşın ağır çalışma koşulları ve düşük ücret veren işyerlerini terk ettiler. İşten firar ettiler, kendilerini yaralayarak, gizlenerek ücretli iş mükellefiyetine karşı durdular. Barınma sorunlarını çözemediklerinde hazine arazisi işgal ederek gecekondu inşa ettiler. Siyasal iktidara yazdıkları dilekçelerle sıkıntılarını dile getirdiler. Gazetelere mektup yazarak derterlerine derman bulunmasını istediler. Gündelik hayat içindeki eylemleriyle savaş sonrası sosyal politika alanında yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasında etken bir rol oynadılar.

İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki savaş ekonomisi koşulları tarımdan kaynaklanan sermaye birikimini hızlandırdı. Piyasalara buğday sağlayan büyük çiftçi ve tüccar, enflasyonist ortamın katkısıyla büyük kârlar elde etti; dara düşmüş yoksul köylülerden toprak satın alarak işletmelerini genişletti. Savaşın yükünü önemli ölçüde yoksul köylüler çekti. Savaş yıllarında silah altında tutulan bir milyon kişinin büyük bölümü yoksul köylüydü.

1946-1961

Türkiye'de tek parti rejiminden çok partili siyasi hata geçişi simgeleyen 1946 yılı ile 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi arasında kalan uzun dönem, makro iktisadî politikalar bakımından iki alt döneme ayrılarak incelenebilir. Birinci alt dönem 1946-1953 yıllarıdır. 1950'de Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesi yaygın kanının aksine makro iktisadî politikalarda ciddi-

⁴ İş mükellefiyetinin emekçilere getirdiği sıkıntılar o denli büyüktü ki, bu uygulama bir halk türküsünde "Mükellefin urganı, terli olur yorganı; mükelleften kurtulan çifte kessin kurbanı" sözleriyle dile getirildi.

ye alınabilecek bir değişime işaret etmez. Bu alt dönemde, serbestleşmeye yönelik dış ticaret rejimine bağlı olarak dış pazarlara dönüldü ve tarıma, madencilğe, altyapı yatırımlarına, inşaat sektörüne ağırlık verildi. İkinci alt dönem, 1954-1961 yıllarını kapsıyordu. İktisadi şartların zorlaması bu alt dönemde kontrollü bir dış ticaret rejimini ve büyük oranda devlet yatırımlarıyla gerçekleşen ithal ikamesi politikasını öne çıkardı.

1946-1953

1946-1953 yıllarını kapsayan birinci alt dönemde dış yardım arama gayretleri çerçevesinde önce Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında dış yardım alındı. Mayıs 1947’de ve Mart 1950’de CHP, 1951 ve 1954’teki yabancı sermaye ve petrol kanunlarıyla da DP yabancı yatırımları teşvik etti. Beri yandan Türkiye 1947’de IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü’ne, 1952’de de NATO’ya üye oldu. Böylelikle Türkiye, dünya ekonomisine serbest ticaret ve açık ekonomi koşullarına uygun olarak eklenme sürecine girdi. Dönemin kapitalist dünyasının tartışmasız lideri ABD idi. Türkiye, bu sistemdeki yerini, ABD nüfuzu altında aldı.

Bu alt dönem, esas olarak tarımsal gelişme yılları oldu. Tarımsal kesimin milli hasıla içindeki payı arttı. 1953’te yüzde 45’i aşan bir düzeye yükseldi. Dönem boyunca tarımın ortalama büyüme hızı yüzde 13,2 gibi yüksek bir orana ulaştı. Sanayi sektörünün payı ise düşüş gösterdi. Sanayi sektörünün milli hasıla içindeki payı yüzde 15,2’den yüzde 13,5’e geriledi. Traktör kullanımının yaygınlaşmasıyla ekilen alanlar ve tarımsal hasıla hızla büyüdü. Tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlamasını örgütleyen ticaret burjuvazisi büyük kazançlar elde etti. Yanı sıra küçük tüccar ve esnaf da bu gelişmeden yararlandı. Tarıma dönük politikalarda büyük toprak sahipleri, küçük çiftçi çıkarları karşısında kollandı. Beri yandan ücret ve maaşlı kesimler, yaşam koşullarındaki genel yükselişin hayli gerisinde kaldılar. Ücret ve maaşlar bu dönemde yüzde 19,5’ten yüzde 16,1’e düştü.

1946-1953 döneminin önemli bir özelliği vardı. Çok partili hayata geçiş siyasal bir dönüşüme de işaret ediyordu. Bundan böyle emekçi sınıflar siyaset sahnesinde seyirci değil, yarı aktif bir özne olarak yer alacaktı. Çünkü siyasal partiler en azından seçimden seçime toplumun çoğunluğunu oluşturan emekçi sınıfların iktisadî ve sosyal taleplerini dikkate almak durumunda kalacaklardı. Bu durum, siyasal iktidarın ve partilerin hâkim sınıfların kısa vadeli çıkarlarıyla çelişme potansiyelini de gündeme getiriyordu. “Popülist” olarak da adlandırılan böyle bir rejimin hâkim sınıfların uzun vadeli çıkarlarıyla çatışmamasının, onların denetiminden çıkmamasının koşulu, emekçi sınıfları doğrudan temsil etme iddiasındaki sosyalist hareketlere, yanı sıra onların öncülüğündeki emekçi örgütlerinin gelişmesine imkân verilmemesidir. Dönemin Türkiye’sinde de böyle oldu. 1946’da çok partili siyasal hayata geçişle birlikte sendikal hareketlerle ileri doğru ve hızlı adımlar atıldı. İstanbul, Ankara, İzmir, Zonguldak, Kocaeli, Samsun, Adana, Bursa, Kayseri, Eskişehir, Sivas, Malatya gibi işçi

sınıfının yoğunlaştığı kentlerde sendikalar ve sendika birlikleri kuruldu. Buna rağmen, sendikalar henüz işçilerin yüzde 8'i gibi düşük bir oranını bağrında toplayabilmişti. 73 sendikada örgütlenen işçi sayısı 52 bin civarındaydı. Sendikalar, hükümetten grev ve toplu sözleşme hakkı tanıyan, işçi ücretlerini yükselten yeni bir iş kanunu çıkarmasını talep ediyorlardı. CHP Hükümetinin bu gelişmeye cevabı, sendikalarla ilgili yeni bir kanun çıkartarak sınıf temeli üzerine kurulmuş sendikaları kapatmak ve kurucularını hapis cezasına çarptırmak oldu. Beri yandan hızla topluma damgasını vurmaya çalışan ve işçi sınıfını örgütleyen iki siyasal parti, Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi kapatıldı; bunların çıkardıkları yayınlar durduruldu. Aydınlar arasında gelişen sosyalist muhalefet de susturuldu. Böylelikle, Türkiye'de çok partili rejim işçi sınıfı ve sosyalist seçenek bertaraf edilerek kuruldu.

Bu yıllarda gerek devletin gerekse de işverenlerin genelinin işçileri âdeta bir uşak gibi gördüklerini, işçi haklarıyla ilgili her tür kalkışmayı "komünistlik"le damgaladıklarını vurgulamak gerekiyor. Yüksel Akkaya'nın Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden aktardığı 1948 tarihli bir belgede şu çarpıcı sözler yer alıyor: "Gerek işverenler gerek hükümet işçileri bir nevi aşağı ve tehlikeli sınıf telakki etmiştir. ... İşçilere çok yerlerde bir ecir ve hizmetkâr gibi muamele edilmiş ve iş kanununa göre iş yerlerinde seçilen işçi mümessilleri tarafından bu haklar arandığı zaman bu mümessiller komünistlikle itham edilmiştir. Emniyet teşkilatının ... birçok işçileri hususi sicillere geçirerek bunları takip altında bulundurduğu esefle kaydolunacak bir hakikattir."

Tek Parti Rejiminde Patronlar ve İşçiler

Yüksel Akkaya, Cumhuriyet Hamalları: İşçiler başlıklı çalışmasında, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden bir belge aktarır. Bu belge, Türkiye'de tek parti rejiminin sonlarına doğru işçi sınıfının devlet ve burjuvazi tarafından nasıl algılandığını iyi bir biçimde ortaya koyar. CHP İşçi Bürosu'ndan R. Barkın'ın kaleminden çıkan notlar şöyledir:

Gerek işverenler gerek hükümet işçileri bir nevi aşağı ve tehlikeli bir sınıf gibi telakki etmiştir. Birçok işyerinde patronlar işçilerin kendi sayelerinde geçinen, ekmeğini onun kapısında bulan insanlar, bir nevi uşak gibi bakmakta ve işçilerin hayatlarının tehvini yolunda yaptıkları icraat işçiye bahşedilmiş bir lütuf gibi telakki etmektedirler. Patron iş kanunu çok defa isterse tatbik etmekte ve isterse hiç aldırılmamaktadır. Kanunen kendisine verilmiş hakların işçiler tarafından aranmasını ise patronlar umumiyetle hoş görmemişlerdir. İşçilere çok yerlerde bir ecir ve hizmetkâr gibi muamele edilmiş ve iş kanununa göre iş yerlerinde seçilen işçi mümessilleri tarafından bu haklar arandığı zaman bu mümessiller komünistlikle itham edilmiştir. Emniyet teşkilatının dahi bu ithamların tesiri altında kaldığı ve birçok işçileri hususi sicillere geçirerek bunları takip altında bulundurduğu esefle kaydolunacak bir hakikattir.

Cumhuriyetin Hamalları: İşçiler, s. 147-148.

1950’de seçimle iktidara gelen DP, CHP tarafından tanınmayan grev hakkını tanıyacağını vaat ederek işçi sınıfının desteğini kazanabilmişti. Fakat iktidara geldikten sonra bu söz Başbakan Adnan Menderes’e hatırlatıldığında, “Türkiye’de grev mi olurmuş? Önce biraz kalkınalım sonra bu konuyu düşünürüz” diyecekti. Türkiye’nin ilk işçi sendikaları konfederasyonunun bu dönemde kurulduğunu burada belirtmemiz gerekiyor. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) 1952’de kuruldu. Bununla beraber, DP Hükümeti TÜRK-İŞ’i kendi kontrolünde tutmaya özen gösterdi ve bunun için her türlü önlemi aldı. Beri yandan TÜRK-İŞ’in uluslararası düzeyde mücadeleci bir geleneğe sahip olan Avrupa işçi ve sendikacılık hareketiyle ilişki kurması engellendi; bunun yerine Amerikan sendikacılığıyla ilişkilendirildi. TÜRK-İŞ, 1954 yılında 18 sendikaya bağlı yaklaşık 150 bin işçinin örgütlendiği bir teşkilattı.

Bu alt dönemin gerek CHP gerekse de DP iktidarı altında geçen dönemleri, Aziz Çelik’in bir çalışmasında gösterdiği gibi “vesayet sendikacılığı”nın inşa edildiği yıllar oldu. İki partinin uygulamaları farklı olsa bile, CHP ve DP’nin sendikalara ve sendikacılara yaklaşımında vesayetçilik ve patronaj ilişkileri belirleyici oldu. CHP, sendikaların işlerine karışmak üzere personel görevlendirmek ve sendikacılara kaynak aktarmak gibi yollar denedi. DP ise, partili personel görevlendirmek yerine sendikacıları kazanmayı tercih etti. Bazı durumlarda sendikacıların DP’li olması için bu partinin özel bir çaba harcaması bile gerekmedi. Çünkü, CHP vesayetine duyulan tepki, bunu kendiliğinden koşullayabildi.

1954-1961

İkinci alt dönemi oluşturan 1954-1961 yılları, İkinci Dünya Savaşı sonrasında genişleme konjonktürünün son bulduğu bir dönemdi. DP, bu yıllarda, iktisadi zorlamaların bir sonucu olarak kontrollü bir dış ticaret rejimine, tüketim malı ithalatındaki daralmalara paralel olarak da önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleşen ithal ikamesi politikasına yöneldi. İthal ikameci sanayileşme, daha önce ithal edilen sınai malların ara parçalarının ithal edilerek ülke içinde montajının yapılması anlamına gelir. Örneğin, otomobilin kendisini ithal etmek yerine parçaları ithal edilir ve montajı Türkiye’de yapılır. Ancak, bu dönemdeki ithal ikamesi çimento gibi bazı istisnalar dışında dış pazarlardan sağlanan nihai tüketim mallarını kapsıyordu.

Can Kırac ve Vehbi Koç 1958

Türkiye'de 1954 öncesinde tüketim malları ithalatı toplam ithalatın yaklaşık yüzde 25'ini oluşturuyordu. Bu oran yüzde 10'un altına düşünce mal yoklukları baş gösterdi. Böylelikle tüketim malları için kuyruklar ve karaborsa başladı. Koşullardaki bu değişme, ithalatı tüketim mallarında ikame eden bir sanayileşme sürecini zorunlu kıldı. Enerji, kömür, şeker, çimento gibi üretim alanlarında devletin öncülük ettiği gelişmeler oldu. Devlet yatırımlarının milli hasıla içindeki payı arttı. Buna karşılık, özel sanayi üretiminde de önemli gelişmeler oldu. Bu gelişmeler azımsanacak düzeyde değildi. Zira, özel sanayide çalışan işçi sayısı kamu kesimi sanayinde çalışanların sayısını geçti. DP, bu dönemde kamu yatırımlarının ve devlet işletmeciliğinin özel sermaye birikimi lehine hayati bir rol oynayabileceğini keşfetti. Böylelikle devletin özel sektöre desteğinin ön plana çıkığı değişik bir devletçilik modeli ortaya çıktı. Bu modelde geniş kamu kesimi özel sermaye birikimiyle uygun bir bütünlük içinde eklemelendi. Ancak, ekonomi yönetimi plansız, programsız ve günü gününeydi. Bu durum, büyük burjuvazi bakımından güvensizliğe yol açacaktı.

Bu alt dönemin önemli özelliklerinden biri, yıllık sanayi büyüme hızının tarımın önüne geçmesiydi. Sanayi yılda ortalama yüzde 4,3 büyüdü; tarımsal büyüme ise yüzde 1,8 seviyesinde seyrediyordu. Dolayısıyla, bu alt dönemde sanayi burjuvazinin geliştiği söylenebilir. Dönemin sonunda sanayide yaratılan katma değer kamusal kesimi ile özel kesim arasında hemen hemen eşit düzeyde olduğu görülüyordu. Tüketim malları sanayi ise toplam sınıai hasılanın üçte ikisini teşkil ediyordu. Sanayi burjuvazisi bu dönemde güçlenmişti. Ancak, sanayi burjuvazisi Demokrat Parti'nin sanayiye özel teşvik uygulamaktan kaçınmasından, ekonominin tümünü sanayinin çıkarlarını temel alarak planlamamasından, izlediği kredi politikasıyla sanayi burjuvazini yeterince gözetmemesinden hoşnutsuzdu. 1957-1958'de ortaya çıkan kriz, sanayi burjuvazisine neredeyse darbe vuracak nitelikteydi. Bu gelişmeler, sanayi burjuvazinin DP'nin temsil ettiği sınıf ittifakından uzaklaşmasına yol açacaktı.

Vehbi Koç'un Hatıratından DP İktidarı

Demokrat Parti'nin iktidar yıllarının özelliklerinden biri de, iş dünyasının hükümetten duyduğu tedirginlikti. Bu parti kendisini "milli irade"nin temsilcisi olarak görüyor ve kendisine katılmayan iş adamlarının "milli irade"ye karşı geldiğine inanıyordu. Bu dönemde üzerinde DP'ye katılması için sıkı bir baskı uygulanan işadamlarından biri de Vehbi Koç'tu. Koç, anılarında o günlere ilişkin çarpıcı karaler anlatır.

4 Temmuz 1955 pazartesi günüydü. Divan oteli şantiyesinde çalışırken İstanbul emniyet müdürü telefon ederek Başbakan Menderes'in benimle görüşmek istediğini, öğleden sonra 16. Uçağında yerimin ayrıldığını söyledi.

'Peki' dedim ve telefonu kapattım. Bu konuşmadan sonra telefonla Ankara'da Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur'u buldum, bu davetin amacını sordum. 'Başbakan, sana çok kızgın, herhalde gelmen lazım' dedi.

... Ankara'ya varınca doğru Ahmet Salih Korur'un odasına gittim. Durumu sordum, bana benzin karaborsacılığından bahsetti. ... Başbakanlıktan çıkınca doğru Maliye Bakanlığı'na gittim. ... Durumu bakana anlattım. Bakan bana 'Sinirlenmeyin, politikadır, böyle şeyler olur' gibi bir cevap verince kendimi tutamadım: 'İnsanın namusuyla oynamaya kimsenin hakkı yoktur' dedim, gözlerim yaşarmıştı.

... bir akşam yemeğinde, benzin sıkıntısından ve Ankara'da benzin bulunmadığından bahsedilmiş. Masada bulunanlardan biri, 'Koç benzin karaborsası yapıyor ...' demiş. Bunu duyunca başbakan, 'Çağırın şu Koç'u haddini bildirelim' demiş. ... Ertesi sabah saat tam 10.00'da başbakanın Özel Kalem odasıydım. Kapıda beni karşılayan Menderes koluma girdi, odasına aldı .... 'polis, jandarma, adliye, her şey elinizde, istediğiniz tahkikatı yaptırın. En ufak suçum varsa cezama razıyım, yoksa size bu ihbarı yapanlar utansın' dedim.

****

... 1950'den sonra CHP'li tanındığım ve CHP'nin Parti Divanı'na üye olduğum için iktidardan zaman zaman zorluk görüyordum. 1950'den 1958'e kadar işlerimi etkileyen zorluklar ve baskıların bir sonuç vermediğini, kendi işimde doğru ve sağlam olduğumu DP idarecileri gördü. Bundan sonra da CHP'den ayrılmam ve DP'ye girmem için çaba harcamaya başladılar. ...

Özel Arşivinden Belgeler ve Anlılarıyla Vehbi Koç, s. 189-201

Bu dönemde sanayi sektörüne giren sermaye gruplarının bir özelliğinden söz etmek gerekiyor. Bu sermaye grupları, sınai yatırımları için gerekli teknolojik yatırımları, patent ve lisansları, makineleri yurtdışından sağlıyorlardı. Yabancı sermaye de Türkiye'de ağırlıklı olarak bu biçimde etkili oluyordu. Sözelgimi Eczacıbaşı ilaç fabrikası birçok yabancı firmadan aldığı lisanslarla üretim yaptı; Yaşar Grubu'na ait DYO boya fabrikasının teknolojik donanımı Danimarka'dan geldi; Sabancı Grubu'nun Bossa fabrikasının makineleri Avrupa ülkelerinden alındı; Elginkan Grubu'nun ECA armatür fabrikasının makineleri Almanya'dan temin edildi; Kale Gurubu'nun Çanakkale Seramik tesislerinin makineleri Çekoslovakya'dan getirildi.

Dönemin burjuvazi yönünden bir başka özelliği, sanayi tesislerinin ortaya çıkmaya başlaması ve devletin altyapı yatırımlarının hızlanmasının inşaat sektörüne özel bir yönelişle beraberinde getirmesiydi. Nitekim baraj, havaalanı, karayolu ve NATO tesisleri gibi inşaatların hızla yükselmesiyle inşaat sektörü önem kazandı. Buna paralel olarak Enka, Tekfen, Doğuş, Uzan, STFA, Kutlutaş, Gama, Güriş gibi sermaye grupları ya bu dönemde kuruldu ya da bu dönemde inşaat firması niteliği kazandı. Koç, Sabancı, Toprak, Çukurova gibi gruplar da bu dönemde inşaat sektöründe hayli aktif bir rol üstlendi.

Bu dönem, emekçi sınıflar açısından mülksüzleşmeden ücretlileşmeye geçiş dönemiymi. Artan yatırımlar işçi ihtiyacını yükseltti. İşçi ihtiyacını yükselten, yukarıda belirtilen sanayi-

leşme süreciydi. Mülksüzleşmeyi yaratan ise, tarımda hızlı makineleşme nedeniyle ağa-ortakçı ilişkisinin çözülmesiydi. Özellikle Çukurova, Ege-Marmara bölgelerinde tarımda toplumsal ve ekonomik ilişkiler dönüşüme uğradı. Artık öküzün yerini traktör almış, neredeyse sürülmeyen tek karış toprak kalmamıştı. 1948'de 13.900.000 hektar olan ekili alan 1959'da 22.940.000 hektara çıkmıştı. Fakat tarımda artan zenginlik ile derinleşen fakirlik el ele gitti. Traktör kullanmayı verimsiz kılacak küçük toprak sahiplerinin bir kısmı büyük çiftliklerde şoförlük gibi işler yapmaya başladı; ama büyük çoğunluğu ücretli emekçi haline geldi ya da kentlere göç etti. Bu dönemde işçileşen yoksul köylülerin büyük bölümü henüz toprakla olan bağlarını koparmamıştı. İlk kuşak işçiydiler ve işçilikten kazandıkları ücreti bir ek gelir olarak görüyorlardı. 1955'te ücretlilerin sayısı 1,6 milyona, 1960'te ise 2,4 milyona çıkmıştı (bu sayı 1950'de bir milyon kadardı). 1955'te ücretlilerin yüzde 61'i kentlerde, yüzde 39'u tarımdaydı. Kentlerdeki ücretlilerin yarısından fazlası İstanbul, Ankara ve İzmir'in dışında, Bursa, Balıkesir, Aydın, Adana ve Zonguldak'ta yoğunlaşmıştı. Bu yıllar, aynı zamanda düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıydı. Kentli nüfus içinde ücretli maaşlı grupların payı gerilemiş, buna karşılık düzensiz çalışma alanlarında kendilerine hayat alanı bulan grupların payı artmıştı. Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları* adlı romanında iş umuduyla kentlere akın eden göçmen emekçilerin düzensiz, marjinal işlerdeki çalışmalarıyla girdikleri yeni hayat arayışlarını mükemmel bir şekilde tasvir eder.

Gurbet Kuşları ve İstanbul

Orhan Kemal, Gurbet Kuşları adlı romanında Anadolu'nun çeşitli yerlerinden İstanbul'a iş bulmak, para kazanmak iimidiyle akın eden fakir emekçilerin dramatik hikâyeleri ile Demokrat Parti döneminde siyaset yoluyla burjuvalaşmanın yollarını, yordamlarını ustalıkla anlatır. Roman, şöyle başlar:

Ta Kurtalan'dan kalkıp, yolu üzerindeki irili ufaklı istasyonlardan topladığı çeşitli yolcularla tka basa dolu 'Kuşluk treni' Haydarpaşa Garı'na çılgık çılgığa girdi. Ağırlaştı. Sonra da ıslak fısıltılarıyla rayların üzerine uzun serildi kaldı.

Koşanlar, konuşanlar... Koşan, konuşanlar arasında istasyon görevlilerinden başka gar hamalları, yolcularını karşılamaya gelen fôtr şapkahlılar, mantolu, tayyörlüler. İlk şaşkınlık, ilk heyecandan sonra her şey durur gibi oldu. Vagonlardan bavul, sepet, heybeleriyle inenler, öteberilerini vagon pencerelerinden hamallara uzatanlar...

'Gurbet kuşları' katarın en arka vagonlarından iniyorlardı, kara kuru, kuru kuru. Ne karşılamaya gelenler vardı, ne de çoğunun bavullarıyla sepeti, hatta yorganı. Yorganı olanlar, yorganlarını birer er kaputu gibi dürmüş, kinnapla çeke çeke bağlamışlardı. Bir, beş, on değil, yirmi, otuz, kırk, elli, belki de daha çoktular. Anadolu içlerinden kopup gelen her tren, her 'Kuşluk treni', her gelişinde gurbet kuşlarını toparlayıp getiriyordu İstanbul'a. Yol, yıkım, yapım üzerine çok iş vardı İstanbul'da. Karınlar doyuyor, sılaya para bile salınıyordu. Köy yerinde şunun bunun tarlasında üç

gün iş, beş gün duvar diplerinde barbut atacaklarına, bir tren parası denkleştirip İstanbul’un yolu tutulmalıydı. Ne yapıp yapıp gidenler, birkaç ay sonra değişmiş dönüyorlardı. Taralı saçları, kopçalı sarı kalemleri, karton kaplı cep defterleri, arkaları çıplak kadın resimli cep aynaları, Tahtakale’den uydurulmuş üst başlarıyla köy yerinde dolanıyor, köy kahvelerinde, delikanlı meclislerinde İstanbul’u dillerinden düşürüyorlardı. ...

Gurbet Kuşları, s. 1-2

Dönemin temel özelliklerinden biri de, “memur” statüsünde çalışan ve bazı ayrıcalıklarından ötürü kol gücüyle çalışan işçilerden ayrılan, devlete ve burjuvaziye yardımcı olmaya eğilimli çalışan kesimlerin eski konumlarını yitirmesiydi. Hafta tatili ücreti, yıllık ücretli izin, ikramiye gibi hakların tüm işçilere yaygınlaştırılmasıyla aradaki ayrımlar kalktı. Bir başka ayırım vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaydı. İşsiz kalmaları genellikle mümkün olmayan vasıflı işçiler patronlarının yanında saf tutuyordu, vasıfsız işçiler ise hızla sendikal harekete katılıyor, aralarından kendi önderlerini çıkarıyordu. Geçmişte yalnızca kamu kesimi işyerlerinde uygulanan yasalar, bu dönemde, özel kesimde de uygulanmaya başladı. Ne var ki, kamu işyerlerinde örgütlenmek nispeten kolayken, özel kesim işyerlerinde sendikal örgütlenmenin engellenmesi yoluna gidildi.

Demokrat Parti iktidarı döneminde işçi eylemleri sınırlandırıldı. Bunun bir nedeni hükümetin sendikalar üzerindeki baskısıysa, bir diğer nedeni de işçilerin kapalı salon toplantısı dışındaki eylem biçimlerine fazla meyyal olmamalarıydı. Yürürlükteki sendikalar yasasının sendika yöneticilerinin greve katılması ya da yasadışı grevi teşvik etmesi durumunda sendikaların faaliyetlerinin geçici ya da sürekli durdurulacağını öngörmesi de değişik direniş ve mücadele biçimlerinin gündeme gelmesinin önünde bir engeldi. Dönemin sendikal dergilerinden biri, işçilerin bu dönemdeki mücadele üslubunu “Söyleyeceklerimizi lisanın en münis, en temiz örneğiyle söyleyeceğiz. Fakat inatla söyleyeceğiz” diye özetliyordu (Yüksel Akkaya’nın önemli bir çalışmasından). Bununla birlikte, Demokrat Parti döneminde işçi sınıfı, düşük ücretleri, zor çalışma koşullarını değişik biçimlerde protesto etti.⁵ 27 Mayıs Askeri Müdahalesi’nin ardından ise diğer sınıflarda olduğu gibi, işçi sınıfı için de ortaya capcanlı bir tablo ortaya çıkacaktı.

1961-1980

27 Mayıs 1960’ta yapılan askeri müdahalenin ardından Türkiye ekonomisi yeni bir genişleme sürecine girdi. Bu dönem, sadece makro ekonomik politikalar bakımından değil, Türki-

⁵ Dönemin işçi hareketleri ve grevleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için Ahmet Makal’ın *Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (1946-1963)* başlıklı çalışmasına bakılabilir.

ye’de toplumsal sınıfların evrim süreci bakımından da önemli yeniliklerin meydana geldiği bir dönemdi. Burjuvazinin, işçi sınıfının ve köylülüğün derece derece örgütlendiği, birbirleriyle mücadele ettiği ve özgüvenle siyasal alana çıktığı bir dönemdi bu. Dönemin başlangıcında 1961 Anayasasının önemli bir rolü vardı. Yabancı bir gözlemci, 1961 Anayasasının Türkiye halkına cumhuriyetin kuruluşundan beri yaşadığı en büyük siyasi özgürlüğü sunduğunu kaydeder. Toplumsal sınıfların toplum sahnesine birer aktif özne olarak çıkmasında sözü edilen siyasi özgürlük ortamının payı vardı. Bununla birlikte, bu özgürlük de toplumsal sınıfların mücadelelerinin bir sonucuydu.

Bu uzun dönemin 1962-1976 yılları arasında korumacı, iç pazara dönük ve ithal ikameci gelişme biçimi egemen oldu. Ne var ki, bu yılları 1930’lu yıllardan ve 1954-1961 alt döneminden ayıran önemli özellikler vardı. İktisat politikalarının planlama eksenine oturması önemli bir farklılıktı. Bu dönemde üç tane beş yıllık plan yapıldı. İthal ikamecilik ise gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normlarına uygun olarak şekillendi. Buzdolabı, çamaşır makinesi, radyo, elektrikli süpürge, televizyon, otomobil, modern büro ve ev eşyaları gibi dayanıklı tüketim mallarına karşı oluşan talebin karşılanması gerekiyordu. Bu gereklilik bazı durumlarda yabancı sermayenin katılımıyla ülke içindeki üretimle sağlandı. Öncele ri montaj biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayi, zamanla daha çok yerli katkıyla ve çevresinde yarattığı yan sanayi kollarıyla modern bir görünüm kazandı. İlk başlarda hâkim sınıfların ve üst düzey bürokrasinin taleplerine yanıt veren sanayileşme, özellikle bu alt dönemin ortalarından itibaren kitlesel bir nitelik kazandı. Çünkü dönem boyunca hızlı bir büyüme sağlandı ve bu da emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışları beraberinde getirdi. Bunun nedeni ithal ikamesi sürecinin mantığında yatıyordu. İthal ikamesi iç pazarın canlılığı üzerine kurulmuştur. Bu modelde ücretler sadece bir maliyet unsuru değil, aynı zamanda bir talep unsurudur da. Zira, ithal ikamesinin kendini yeniden üretebilmesi için, ürünlerin iç pazarda alıcı bulması gerekir. Alıcıların büyük kesimi de maaşlı ve ücretli ler olacağı için, ücretleri siyasi yollarla baskılamak gerekmez. Ayrıca çalışanların sosyal güvenlik sistemine dahil olmaları da ciddi bir engel olarak görülmebilir.

Burjuvazi bu dönemde koruma duvarlarıyla uygulanan ithal ikameci sanayileşme sayesinde sermaye birikimini artırdı. Gümrük ve gelir vergisinde indirimler, Sınai Kalkınma Bankası, Sınai Yatırım ve Kredi Bankası, Devlet Yatırım Bankası aracılığıyla sağlanan kredi kolaylıkları, ticari etkinliğin sanayiye kaymasını sağlamaya yönelikti. Gerek teşvikler, gerek kredi kolaylıkları, gerekse de uygun hukuki düzenlemeler holdinglerin ortaya çıkışına yardımcı oldu. Holdinglerin hukuki altyapısı başta Vehbi Koç olmak üzere bazı büyük sanayicilerin talepleriyle 1960’larda oluşturulmaya başlandı. Türkiye’de holdingleşmenin fiili öncüsü olan Koç, 1963’te holdingleşti. Elginkan ve Sabancı 1967’de, Yaşar ve Hürriyet grupları 1968’de, Mengerler ve Anadolu grupları 1969’da, Eczacıbaşı ve Kutlutaş 1970’te, Kale,

Profilo ve Tekfen 1971’de, Alarko, Borusan, Çukurova ve Enka grupları 1972’de holdingleştiriler. 1963-1970 arasında 19, 1971-1976 arasında tam 106 holding kuruldu. 1979’a gelindiğinde holding sayısı 142’ye çıkmıştı. Bunların en az 30’u “büyük sermaye grubu” terimi kapsamında değerlendirilebilecek nitelikteydi. “Sermaye grubu”, mali denetim yoluyla bir ana şirket tarafından yönetim, karar ve denetim mekanizmaları elde tutulan şirketler topluluğuna denir. Büyük sermaye gruplarının çocuğu bir ailenin ismiyle anılıyordu. Koç, Eczacıbaşı, Hasar ve Yaşar grupları bunun bazı örnekleridir. Bu dönemde holdingleşmenin iç mantığı, ithal ikamecilik sürecinde imalat sanayi sektörlerine giren büyük sermayenin elde ettiği aşırı kârı aynı sektörde değil, boş bir alanmış gibi görünen başka sektörlerde değerlendirme yoluna gidebilmektir.

Burjuvazinin bu dönemde hem devletle hem de toplumla kurduğu ilişkilerde dönüşümler meydana geldi. 27 Mayıs’tan sonra, aşağıda göreceğimiz gibi, sosyalist fikirlerin işçi sınıfı ve öteki emekçi kesimler içinden yankılar bulması burjuvazi için tedirgin edici bir durum ortaya çıkardı. Küçük ve orta çaplı burjuvazi, işçi sınıfı hareketine ve onu etkileyen sosyalist aydınlar karşı militan bir mücadele yolunu benimsedi. 1961 Anayasasının çıkarılmasının hemen ardından metal, ağaç, tekstil, matbaacılık, gıda ve cam iş kollarında kurulan sendikalar tarafından oluşturulan Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), sanayi ve ticaret odaları bu tavrın önemli temsilcisi oldular. Büyük burjuvazi ise daha farklı bir hat benimsedi ve gerek sosyal gerekse de iktisadî sorunlara kapitalist sistem içinden çözümler üretilebilmesi için ideolojik düzeyde bir mücadele verilmesi gerektiğine inandı. Aralarında Eczacıbaşı gibi büyük burjuvazinin temsilcilerinin de bulunduğu işadamları, bu gayeye uygun olarak daha 1961 yılında Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti adlı bir oluşum meydana getirdiler. Toplam 15 kişilik bu heyette devletten, üniversitelerden ve iş dünyasından eşit sayıda temsilci bulunuyordu. Ayşe Buğra’nın gösterdiği gibi, Heyetin, dönemin ideolojik hegemonya mücadelelerinde küçümsenemeyecek bir rolü olduğu söylenebilir. Türkiye’de büyük burjuvazi bu döneme kadar hükümetlerden olan taleplerini odalar aracılığıyla dile getirirlerdi. Sermayenin iktidar kavgası verdiği en önemli kuruluş, Türkiye Odalar Birliği idi. Bu birlik irili ufaklı tüm sanayici, tüccar, müteahhit, taşımacı ve armatörün zorunlu olarak üye olduğu odaların en üst organı idi. 1960’ların başında bu talepler önde gelen işadamlarının hükümet yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde dile getirilmeye başlandı. Bu görüşmelerde genellikle Vehbi Koç’un adı geçiyordu. Ancak sonradan başka işadamlarının da adı geçmeye başladı. Bu, 1960’lara ve 1970’lere özgü bir gelişmeydi. Büyük burjuvazi kendisini gitgide tüm burjuva dünyasının içinde ayrı bir biçimde konumlandırmaya başladı. Bu süreç 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin hemen ardından Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği’nin (TÜSİAD) kurulmasıyla sonuçlandı. Böylelikle, büyük burjuvazi iktisadî, sosyal ve siyasal gelişmeler üzerine söz söyleyebilen, bir “baskı grubu” niteliği taşı-

yan bir örgüte kavuşmuş oldu. TÜSİAD, 1978 yılında gazetelere verdiği ilanla Bülent Ecevit Hükümeti'nin düşürülmesinde açık bir rol oynadı.

Türkiye burjuvazisinin bu dönemde öne çıkmaya başlayan bir yönünden daha söz edilebilir. Özellikle 1970'li yıllar, büyük sermaye gruplarının kültürel alanda da etken olmaya başladığı yıllar oldular. Başta Türkiye İş Bankası, Akbank, Yapı ve Kredi Bankası, Koç, Sabancı ve Çukurova grupları olmak üzere burjuvazinin bazı kesimleri resim, müzik, tiyatro, sinema, bilim ve sanat, amatör spor, müzecilik gibi başlıklardaki faaliyetleriyle ideolojik ve kültürel hegemonya mücadelesinde ön aldılar.

Türkiye'de modern sanayinin ve kapitalizmin hızla geliştiği bu dönemde işçi sınıfının nicel varlığında, örgütlenme ve eylemlerinin niteliğinde önemli dönüşümler meydana geldi. 1963'te 2 milyon 745 olan işçi sayısı 1971'de 44 milyon 55'e çıktı. 1963'te 295 bin 710 olan sendikalı işçi sayısı 1971'de 2 milyon 362 bin 787'ye yükseldi. 1963'te yüzde 11 dolayında olan tüm işçiler arasındaki sendikalaşma oranı 1971'de yüzde 29,6'ya ulaştı. 12 Mart 1971'de yapılan askeri müdahalesinin ardından 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar geçen zaman aralığında da işçi sınıfının maddi konumu güçlendi. İşçilerin toplam nüfus içindeki payı, işçi sınıfı içinde

de imalat sanayinde çalışanların sayısı yükseldi. Köyle olan bağlantı gitgide azalma sürecine girdi, tüketim kalıpları değişti ve işçi sınıfının eğitim düzeyi arttı. 1973-1980 arası, Türkiye işçi sınıfının mücadele tarihi bakımından en yoğun dönemdi. Öyle ki; bu yıllarda, 1963-1971 yıllarına göre grev sayısı iki, grevci işçi sayısı üç, grevde geçen gün sayısı tam yedi misline ulaştı.

İşçiler, uzun dönemin başında sendikal örgütlenme, toplu pazarlık ve grev gibi temel hakların 1961 Anayasasında yer bulmasında etkili oldular. 31 Aralık 1960'ta Türkiye işçi sınıfı tarihinin en görkemli ve eylemlerinden biri olan Saraçhane mitingine katılan 100 bin işçi, taleplerini güçlü bir biçimde duyurdu. "Bizim de Sözümüz" var diyen işçi sınıfı, sendika hürriyeti, grev ve toplu sözleşme haklarını talep etti ve bu haklar

Paşabağçe Grevi 1966

tanınmadığı takdirde yapılacak grevlerin sorumluluğunun işçilere yüklenemeyeceğini duyurdu. Sakal bırakma grevleri, çıplak ayaklı sessiz yürüyüşler, grevler, direnişler, fabrika işgalleri şeklinde yurdun başta sanayi merkezleri olmak üzere değişik kentlerine yayılan işçi eylemleri “kahrolsun kapitalistler”, “bağımsız Türkiye” gibi antikapitalist ve antiemperyalist sloganların eşlik ettiği çetin mücadelelerle 12 Mart 1971 askeri müdahalesine kadar devam etti. Özellikle 1968-1971 döneminde fabrika işgalleri işçi sınıfının başlıca mücadele biçimlerinden biri haline geldi. Anılan yıllarda gerçekleşen tam 42 fabrika işgali, işçi sınıfı mücadelesindeki radikalleşmenin ulaştığı boyutları gösteriyordu.

Asker Zihniyeti ve Emekçiler

Türkiye edebiyatının en önemli ve özgün simalarından birisi olan Sevgi Soysal, gadrine uğradığı 12 Mart Darbesi döneminin en çarpıcı romanlarından birini yazdı: Şafak. Şafak’ta, albay rütbesinden emekli olan Muzaffer Bey’in fabrika müdürü olduktan sonra iç sesiyle konuştukları asker zihniyetinin emekleriyle hayatlarını kazanmaya çalışanlara nasıl batkılar hakkında ipuçları verir:

Akdeniz Sanayi Fabrikası Müdürü emekli albay Muzaffer Bey’in evindeki briç partisi sabaha kadar sürmüştü. Muzaffer Bey, konuklar gider gitmez balkon kapısını açtı ... Balkona çıkıp bir sigara yaktı. ... Muzaffer Bey yorgun ama yatmayı düşünmüyor. Ustabasıyla didiştigi uykularla arası bozuk zaten. Sendika dırdırıyla kırpık kırpık kesilen uykular. Çalışma adabı yok bu memlekette. Kimse emeğinin hakkıyla yetinmeye niyetli değil. Avantadan, kolaydan kazanmak istiyor hepsi. İşçiler işlerini benimsemiyorlar. Bu fabrika ne iş yapar, memlekete ne gibi hizmetlerde bulunur, yurt kalkınmasında ne gibi bir önemi haizdir. Hiç umurlarında değil. Var mı yok mu, tazminat, ücret, sigorta, emeklilik, şu, bu... Ama kendisine ekmeğ veren fabrika yansa, kül olsa örneğin, ne olacak, bunca adamı kim doyuracak düşünmez. Kalın kafaları birgün düşünmez bunu, fabrika sanki devr-i daim. Asıl sigorta bu fabrika, fabrika olmayınca sigortayı gör sen. Tabanı yarık Antep karılarını, sümüklü bebelerini doyursun bakalım. Dinleri imanları para. .... Siz sadece midelerinizi düşünün. Pis midelerinizi doldurmayı, o götü boklu karılarınızı art arda doğurtmayı bilin. Bu kumaş nasıl böyle oluyor, bir an bile düşünmeyin. Zaten nasıl düşünürsünüz ki? Patron bunun için kaç yıl İngiltere’de tekstil mühendisliği okudu. Boru mu? O kadar para, o kadar toprak. Pekâlâ canı isterse İsviçreler’de, Paris’lerde ilik gibi kadınlarla yerd o paraları. Yer de bitiremezdi. Ama ne yaptı? Kolej tahsili yeter demeyip İngiltere’de tekstil öğreneceğim diye dirsek çürüttü.

Şafak, s. 178-179.

Bu mücadeleler, askeri müdahalenin ardından durulmadı. 1973 yılından başlayarak işçiler grev, iş yavaşlatma, verim düşürme, oturma eylemi, yürüyüş, miting, sakal bırakma, yemek boykotu, fazla mesaiye kalmama, topluca viziteye çıkma, direniş, işgal, açlık grevi,

ölüm orucu gibi sayısız türde eylem yoluna başvurdu. Bu eylemlerin amacı sendikal örgütlenme ve sendika seçmenin önündeki engellerin kaldırılması, daha yüksek ücret, toplu sözleşmenin zamanında ve gereğince uygulanması, çalışma koşullarının düzeltilmesi, başka işçilerle dayanışma, 1 Mayıs'ın kutlanması, varolan sendikayı protesto gibi onlarca hedefe ulaşmaktı. 1970'li yıllardaki en çarpıcı ve dramatik işçi eylemi TARIŞ direnişiydi. Cumhuriyet tarihinin en sert ve en uzun süreli direnişi olan TARIŞ olayları, 22 Ocak 1980'de başladı. Ara ara şiddetlenerek aylarca süren direniş, DİSK'e bağlı Tekstil Sendikası ile Gıda-İş sendikasının işyerinden sökülmesine yönelik girişimler üzerine ortaya çıktı. İzmir halkının ve üniversite öğrencilerinin de aktif destek verdiği direnişte birçok işçi yaralarındı, birçoğu gözaltına alındı, birçoğu hakkında dava açıldı, bazıları da tutuklandı.

1960-1980 dönemini kapsayan uzun dönemde işçi sınıfının iki önemli örgütlenme girişimine özellikle değinmek gerekir. Bunlardan biri Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP), diğeri Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurulmasıydı. 13 Şubat 1961'de on iki sendikacı tarafından kurulan TİP, Türkiye sosyalist hareketinin tüm tarihi içinde bir zirve noktası teşkil eden partiydi. Gerçi TİP, ilk kurulduğu haliyle sosyalist bir parti hüviyeti taşıymıyordu. Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığa getirilmesinden sonra sosyalist bir parti haline gelecekti. Bununla beraber, TİP'in sendikacılar tarafından kurulmuş olmasının sosyolojik bir anlamı vardı: Cumhuriyet

15-16 Haziran Olayları

tarihinde işçiler ilk kez kendi özgüçleriyle siyasal bir parti kurmaya yelteniyordu. Daha önce işçi haklarını ya da onların sınıfsal taleplerini savunmak üzere ortaya çıkmış partilerin tümü, aralarında işçi sınıfından birkaç kişi bulunsa bile, aydınların inisiyatifleriyle kurulmuştu. TİP'i kuranlar arasında ise yüksek öğrenim görmüş tek bir kişi bile yoktu. Kurucularının kişisel amaçlarından bağımsız olarak, TİP'in kuruluşu, işçilerin sendikacılığın işçi sorunlarını çözmekte yeterli olmadığı, mevcut partilerin bu yönde bir işlev görmediğinin farkına vardıklarının, siyasal bir bilince eriştiklerinin belirtisiydi. DİSK, çoğunluğu TİP'li sendikacılar tarafından TİP ile aynı gün, 13 Şubat 1967'de, dönemin toplumsal gelişmelerine ayak uydu-

ramayan TÜRK-İŞ’e alternatif olarak kurulan bir konfederasyondur. Kuruluşundan itibaren hızla güçlenen, yaygınlaşan ve işçilerin mücadelelerini örgütleyip birleştirebilen DİSK, Aziz Çelik’in belirttiği gibi, Türkiye işçi sınıfının vesayetten siyasete uzanan yolculuğunun önemli uğraklarından biriydi. TİP’in kuruluşunda olduğu gibi yalnızca birkaç sendikacının iradesinin bir sonucu değil, bir sınıfın ayağa kalkma çabasının bir sonucuydu. DİSK, 1970 yılına geldiğinde, dönemin Adalet Partisi Hükümetinin hedefi haline gelmişti. Hükümetçe hazırlanan yeni sendikalar kanunu tasarısı DİSK’i bertaraf etmek ve TÜRK-İŞ’i tek işçi konfederasyonu olarak bırakmak istiyordu. Sanayi işçilerinin yoğunlaştığı İstanbul-İzmit arasında binlerce kadın ve erkek işçi, 15-16 Haziran 1970 günlerinde bu tasarıya karşı yaptıkları, polis ve asker barikatlarını aşarak sürdürdükleri yürüyüşleriyle Türkiye’nin gündemini belirlediler; bütün hayatı kendi yörüngelerine çekebilen bir güç olduklarını gösterdiler. Bu çetin mücadelenin sonucunda Anayasa Mahkemesi kanun tasarısının direnişe yol açan maddelerini iptal etti. DİSK ise özellikle sanayi işçilerinin gözünde giderek daha çok çekici olan bir mücadele örgütü kimliği kazandı. DİSK, büyüyüşünü 1973 sonrasında da sürdürdü. Sınıf çelişkilerinin keskinleşmesi, ekonomik ve demokratik mücadelenin zorlaşması, TÜRK-İŞ’in işçiler arasında devletçi bir merkez olarak görülmeye başlanması, çok sayıda bağımsız ve TÜRK-İŞ’e bağlı sendikaların DİSK’in içine doğru hareket etmesini beraberinde getirdi. 1977 yılında DİSK’in üye sayısı yarım milyonu geçmişti; bu çok ciddi bir rakamdı. DİSK’in sadece işçiler arasında değil, tüm toplum kesimleri nezdinde artan ağırlığı onu çeşitli saldırıların hedefi haline getirdi. DİSK’in kurucularından ve 11 yıl genel başkanlığını yapmış olan Kemal Türkler, 23 Temmuz 1980’de İstanbul’daki evinin önünde öldürüldü.⁶ Bazı kaynaklara göre bir milyonu aşkın kişi, iş bırakarak Türkler’in öldürülmesini protesto eylemine katıldı.

İşçi sınıfının 1961-1980 dönemindeki örgütlenmesinde göze çarpan yanlardan biri, işçi konfederasyonlarının siyasallaşması ya da doğrudan doğruya siyasal eğilimler tarafından yaratılmış olsaydı. DİSK 1960’lı yıllarda TİP eksenli bir sosyalizm ve 1970’li yıllarda CHP eksenli bir sosyal demokrasi anlayışına göre hareket ediyordu. Buna karşılık, MHP tarafından 1970 Haziranında kurulan Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK), birinci Milliyetçi Cephe iktidarından sona MHP olanaklarıyla DİSK’e yapılan fiziksel saldırıların odağı haline geldi. Dinsel motiflere dayalı sendikacılık anlayışını savunan ve Milli Selamet Partisi (MSP) tarafından desteklenen Hak-İş ise 1976’da kuruldu. İşçilerin örgütlenmesindeki bu ayırım, toplumdaki siyasallaşmanın işçi sınıfı içindeki tezahürleri olarak değerlendirilebilir.

⁶ Bu satırların yazıldığı sırada -Aralık 2010- Kemal Türkler davası zaman aşımı nedeniyle utanç verici bir biçimde düştü. Türkiye, failleri belli olmasına rağmen 30 yılda Türkler davasını sonuçlandıramadı!

Kemal Türkler

Türkiye işçi sınıfı açısından bu döneme özgü iki olgudan daha söz etmek yerinde olacaktır. Bunlardan biri kentleşmenin sanayileşmenin önüne geçmiş olmasıydı. Örneğin 1970-1975 döneminde nüfus artış hızı yüzde 2,3, buna karşılık kentleşme oranı yüzde 4,2 idi. Bunun önemli sonuçlarından biri çalışanların küçümsenemeyecek bir bölümünün geçimlerini üretken olmayan sektörlerden sağlamaya başlamasıydı. Bu da, hizmetlerin ve marjinal verimsiz faaliyetlerin şişkinleşmesi anlamına geliyordu. Gecekondu bölgelerinde kırsal hayatı kısmen yeniden üretebilen bir hayat tarzıyla emekçi ailelerine mensup kişiler farklı zamanlarda işportacılık, hizmetçilik, pazarcılık, pavyon fedailiği, dolmuş kâhyalığı gibi işlerde çalışabiliyordu. İkinci olgu ise Türkiye'den Avrupa'ya emekçi göçünün başlamış olmasıydı. Bu göç özellikle 1970'li yıllarda belirginlik kazandı. 1970'lerde yurda yaklaşık 1 milyar dolar döviz gönderen 1 milyon civarında Türkiyeli işçi Avrupa'da çalışmaya başlamıştı.

1961-1980 döneminde kimi zaman "memur", kimi zaman "kamu çalışanı", kimi zaman da "kamu emekçisi" olarak adlandırılan kesimlerde de bir hareketlenme yaşandı. Bu kesim, bu döneme kadar birlik ya da dernek şeklinde örgütlenerek taleplerini dile getirmeye çalışmıştı. 1961 Anayasasının "işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin de" önceden

izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma hakkını kabul etmesi, kamu emekçilerinin sendikal örgütlenmelerini yaratmalarının önünü açtı. 624 Sayılı Kanun, kamu çalışanlarına grev ve toplu sözleşme hakkı tanımıyordu; yalnızca örgütlenme hakkını veriyordu. Bu kanun sonrasında 658 sendika kuruldu. Kamu emekçilerinin yarıya yakını bu sendikalarda örgütlendi. Buna karşılık, bu dönemde faaliyette bulunan sendikal örgütlenmelerden, eğitim emekçilerinin örgütlendiği Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) dışında hiçbiri tarihte derin izler bırakmadı. 12 Mart 1971 Darbesinin ardından kamu emekçilerinin sendikal örgütlenmesi yasaklandı ve mevcut sendikalar kapatıldı. Bununla beraber, 12 Eylül Darbesi öncesi dernek çatıları altında çalışmalarını yürüten kamu emekçileri, demokrasi mücadelesinde etken olarak yer aldılar.

1961-1980 dönemi, Türkiye’de köylülük açısından müstesna bir dönemdi. Bu dönemde köylüler, Cumhuriyet tarihinde hiç görülmedik biçimde radikal ve modern demokratik yolları kullanarak harekete geçtiler. Yoksul ve topraksız köylüler ile küçük üreticiler büyük toprak sahipleri karşısında toprak, tefeci-tüccar ve devlet karşısında adil değişim taleplerini ileri sürdüler. Bu yıllarda köylü eylemlerine ilişkin haberler günlük gazete sayfalarını işgal etti. Tütün, fındık, patates, pancar, nohut, haşhaş, sarımsak üreticileri ürünlerini yok pahasına elden çıkarmamak için meydanları doldurdular. O güne kadar adı işitilmemiş köylerin topraksızları toprak işgalleri ve büyük toprak sahiplerinin baskılarına karşı geliştirdikleri direnişlerle kendilerinden söz ettirdiler. Yurdun dört bir yanına yayılan köylü mücadeleleri toplumun öteki muhalif katmanlarının eylemleriyle de ilişkilendi. Ancak, köylülerin mücadeleleri doğrudan doğruya büyük toprak mülkiyetini hedef almadı, tüccar sermayesine saldırı biçimine bürünmedi. Köylülerin kendi örgütlerini kurduklarına da bu dönemde rastlandı. Akhisar merkezli Türkiye Tütün Üreticileri Sendikası’nın 1969’da kurulması, bunun örneklerinden sadece biridir.

1980-2010

12 Eylül 1980’de gerçekleştirilen askeri darbe, Türkiye’de toplumsal sınıflar için tarihi dönüm noktalarından biriydi. Askeri bir darbe ile başlayan bu dönemi iki alt döneme ayırabiliriz. Korkut Boratav’ın dönemleştirmesini esas alırsak birinci alt dönem “sermayenin karşı saldırısı” olarak tanımlanabilir. Bu alt dönem 12 Eylül Darbesi ile başlar ve 1988’de son bulur. 1980-1988 alt döneminin makro politikası sermaye-emek çelişkilerini sistematik bir biçimde emek aleyhine ve sermaye lehine çözmek; yerli sermayeyi uluslararası sermayeye eklemekti. 1989’dan günümüze uzanan ikinci alt dönem “uluslararası sermayenin egemenliğine sancılı geçiş” olarak tanımlanabilir. İkinci alt dönemde Türkiye ekonomisinin yönetimi uluslararası kurumların yönetimine geçti; sermaye hareketlerinin önündeki tüm

engeller kaldırıldı ve Türkiye’nin küresel ekonomiye eklenmesi için hayatın her alanında bir yeniden yapılanma süreci başlatıldı.

1980-1988 alt döneminde yeni bir sermaye birikim modeli benimsendi. Dışa açılma ve ihracata dayalı büyüme olarak adlandırılan bu model, bir önceki modelin krizinin bir sonucuydu. 1970’lerin sonuna gelindiğinde Türkiye ekonomisi ciddi bir darboğaz içindeydi. İthal ikameci iç pazara dönük sermaye birikimi modeli işlemez hale gelmişti. Türkiye kapitalizminin dünya ekonomisiyle eklenmesini sağlayacak yeni bir birikim modeli, hem yerli sermaye hem de uluslararası sermaye için acil bir hal almıştı. 24 Ocak 1980 Kararları olarak bilinen kararlar, yeni sermaye birikim modeli için o zamana kadarki en radikal çerçeveyi getiriyordu. Bu modelde yerli sermayenin yeniden yapılanması öngörülmüştü. Buna uygun bir yapıyı kurmanın koşulu ise, işçi sınıfı ile burjuvazi (ya da emek ile sermaye) arasındaki çelişkileri kural olarak emek aleyhine çözmek ve yerli sermayeyi uluslararası sermaye ile bütünleştirmektir. Yeniden yapılanma süreci “serbest ekonomi” olarak tanımlanmıştı. Buna karşılık, ironik bir biçimde devlet baskıları bu süreçte belirleyici bir rol oynadı. 24 Ocak önlemlerinin hayata geçirilebilmesi, gerekli yasaların çıkarılabilmesine bağlıydı. Ancak, parlamentonun mevcut yapısı buna elverişli değildi. Hedeflenen yeni yapının tam anlamıyla kurulması, olağanüstü bir yöntem ve olağanüstü bir yönetimle mümkün olabilirdi. Olağanüstü yöntem 12 Eylül Darbesi ve olağanüstü yönetim de 12 Eylül rejimi olacaktı. Nitekim 12 Eylül yönetimi darbenin hemen ardından 24 Ocak Kararlarının öngördüğü programı devam ettireceğini açıkladı. 24 Ocak kararlarının mimarı olan Turgut Özal da “12 Eylül olmasaydı bu ekonomik programın neticelerini alamazdık” diyecekti.

1980-1988 döneminde toplam üretim iç pazardan dış pazarlara doğru kaydırıldı. İç talep genel olarak kısıldı. İç talebin kısılması emek gelirlerinin aşağı doğru itilmesiyle mümkün oldu. İhracat ise etkili yöntemlerle teşvik edildi. Bununla beraber ara malları ve yatırım mallarında dışa bağımlılık azalmadı, bilakis artış gösterdi. Ekonomi bu dönemde dış borçlularını artırarak büyüdü. Dış açıkların kapatılmasında uluslararası finans çevrelerinin desteği sağlandı. Bu destekte, Boratav’ın belirttiği gibi, IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların belirledikleri politikaları izleyerek başarılı olan örnek ülkelerden biri olarak Türkiye’yi seçmelerinin önemli rolü oldu. Bu alt dönem boyunca yaşanan gelişmelere damgasını vuran ANAP lideri Turgut Özal, uluslararası finans çevreleri tarafından “Ankara’daki adamımız” olarak tanıtılıyordu.

Burjuvazi, 1980-1988 alt döneminde ihracata dönük birikim modeline geçerek emek ile ilişkilerini otoriter bir biçimde düzenlemekle kalmadı; kendi içinde de düzenlemeler yaşadı. 1980’lerde finansal politikalar ağırlık kazandı. Burjuvazinin yüksek faiz ve döviz kuruna uyum gösteremeyen kesimleri tasfiye oldular ya da buldukları sektörlerden çekildiler. Buna karşılık, burjuvazinin sermayece güçlü kesimleri ayakta kaldılar ve ilerlediler. Böyle-

likle sermaye merkezileşti. Dolayısıyla da tekelleşme eğilimi başladı. Bu eğilim teşvik edildi. Çünkü yeni sermaye birikim modelinin mantığı dışı açılma idi ve bu da burjuvazinin rakip ülke burjuvazileriyle boy ölçüşebilmesini gerektiriyordu. Büyük burjuvazi içeriye dönük üretimini dış pazarlarda da alıcı bulacak hale getirme yönelişinin yanı sıra bankacılık, inşaatçılık gibi kârlı alanlara da sermaye akıttı. Bunun yanı sıra Ortadoğu, Kuzey Afrika, Doğu Avrupa ve Türki cumhuriyetlere sermaye ihraç etmeye başladı. Eskiden devlet tekelinde olan silah sanayi, sigara sanayi, hava taşımacılığı, görsel ve işitsel yayıncılık gibi alanlar, bu alt dönemde özel sektöre açıldı.

Koç, Sabancı ve İş Bankası, 1980-1988 döneminde en çok büyüyen gruplar oldular ve rakipleriyle aralarındaki mesafeyi açtılar. Çukurova Grubu bankacılık, demir çelik sanayi ve ihracatta atılımlar yaptı. Enka, dış müteahhitlik, sanayi ve bankacılık alanlarındaki önemli gruplardan biriydi. Demir çelik, bankacılık ve müteahhitlik faaliyetleriyle öne çıkan gruplardan biri de Çolakoğlu Grubu idi. Tekstil sektörünün dev isimlerinden Dinçkökler’in yanı sıra Sönmez grubu (Bursa) ve Konukoğlu ailesi (Gaziantep) ihracata dönük faaliyetleriyle büyüdüler. STFA adlı inşaat firması yurt içi ve dışındaki işleriyle önemli birikimler edinerek adını bu yıllarda duyurdu. Toprak Grubu, Profilo, Elginkan, Eczacıbaşı gibi gruplar da döneme ayak uydurmayı başardılar ve güçlendiler. 1983’teki seçimlerde ANAP’ı değil, Kenan Evren’in işaret ettiği MDP’yi destekleyen Yaşar gibi sermaye grupları ise iktidar tarafından cezalandırıldılar. 1980-1988 alt dönemi, aynı zamanda, sanayi sermayesi ile banka sermayesinin iç içe geçiş süreci oldu. Finansal burjuvazi, kâh yeni şirketler kurarak kâh şirketler satın alarak sanayi ve hizmet alanlarına giriş yaptı. Büyük burjuvazinin bazı kesimleri ise kendi bankalarını kurarak finans sektörünün kârlarına ortak oldu.

Turgut Özal, 1980’li yıllarda orta sınıfları (kendisi “orta direk” kavramını kullanırdı) ekonomiye entegre etmeye ve bir tür “ekonomizm” ideolojisi çerçevesinde sisteme bağlamaya çalıştı. Bu ideoloji, Hakan Yılmaz’ın hatırlattığı gibi, girişimciliği, bireyciliği ve tüketimi ön plana çıkarıyordu. Böylelikle orta sınıflar yoksul kitlelerden uzaklaştırılarak varlıklı üst sınıfların ideolojik yörüngesine sokuldu ve siyasal dava ve eski siyasal angajmanlarından uzaklaştırıldı.

1980-1988 dönemi işçi sınıfı açısından dramatik göstergelerle dolu bir dönem oldu. Sosyal haklar olağanüstü derecede geriledi. “Büyük ihracat hamlesi”nin bedeli, işçiler üzerindeki sömürünün artmasıydı. 12 Eylül Darbesi’nin hemen ardından toplu iş sözleşmelerinin süresi dolan iş yerlerinde tüm yetkiler Yüksek Hakem Kurulu’na (YHK) verildi. Bu kurul, işçi sınıfının çıkarlarının temsilini bertaraf edecek bir bileşimle oluşturulmuştu. Böylelikle toplu iş sözleşmeleri fiilen askıya alındı, tüm grevler yasaklandı. On yıllar boyunca kurumlaşmış ve yasalaşmış birçok sendikal hak daraltıldı ve fiilen kullanılamaz hale getirildi. Darbenin ilk günü yayımlanan bir bildiri ile DİSK, MİSK ve bunlara bağlı sendikaların faaliyet-

leri durduruldu. Üç gün sonra da DİSK, MİSK ve Hak-İş'in hesapları bloke edildi ve bu konfederasyonların tüm evrakına el konuldu. Kısa bir süre sonra adı geçen konfederasyonların yönetimi kayyuma devredildi. Bu uygulamalar DİSK dışındaki konfederasyonlar için geçiciydi; DİSK için ise uzun yıllar sürecek sancılı bir sürecin başlangıcı oldu. DİSK davası tam 10 yıl 10 ay sürdü. 12 Eylül, ülkenin en büyük işçi kuruluşu olan TÜRK-İŞ'i ise ayakta bıraktı ve kurulmakta olan rejimin bir dayanağı olmasını sağladı. O tarihlerde fiilen TÜRK-İŞ söz-cülüğünü üstlenen Kaya Özdemir adlı sendikacı, TÜRK-İŞ'in 12 Eylül'e tam destek verdiğini şu sözlerle dile getirdi: "Hepimiz Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yardımla mükellefiz." İşçi sınıfı, bu gelişmeler karşısında pasif bir tutum sergiledi, daha doğrusu bir tutum bile geliştiremedi. Bunun nedenleri tartışılabilir; ancak, 12 Eylül rejimi DİSK'i tasfiye ederken, sendikal faaliyeti ve toplu sözleşme düzenini askıya alırken ve çalışma hayatını emek aleyhine otoriter bir şekilde yeniden biçimlendirirken işçi kitlelerinden gelen herhangi bir direniş ile karşılaşmadı. Askeri yönetimin koyduğu grev yasağı tek bir kez bile delinmedi. Yüz binlerce işçiyi harekete geçirebilen DİSK yöneticileri, sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanırken yapayalnız kaldılar.

1980-1988 döneminde işçi sınıfına karşı rövanş almayı amaçlayan adımlar durmaksızın sürdü. Kıdem tazminatı hakkına ilişkin birçok sınırlama getirildi. Sosyal Sigortalar Kurumu yasasında emek aleyhine önemli değişiklikler yapıldı. İzinler ve tatil süreleri azaltıldı. İş sağlığı ve güvenliği konusunda işverenlere getirilen yükümlülükler ve denetimler gevşetildi. Grev dışı direniş biçimlerine büyük cezalar getirildi. Anayasanın o zamanki TİSK Genel Sekreteri tarafından hazırlanan çalışma hayatına ilişkin hükümleriyle sendikal faaliyetlere ciddi kısıtlamalar getirildi. Çıkarılan sendika ile toplu sözleşme, grev ve lokavt yasaları ile sendikacılara siyaset yasağı konuldu; sendikalar devletin yakın denetimi altına sokuldu. Grevin etkinliği ve işlerliği önemli ölçüde budandı. Bütün bunlar işçi sınıfına karşı burjuvazinin hakiki bir rövanşı anlamına geliyordu; ki TİSK Başkanı Halit Narin'in, Şubat 1983'teki "20 yıldır biz ağladık, onlar güldü. Şimdi gülme sırası bizde" sözleri bunu açıkça gösteriyordu.

İşçi sınıfının hak ve özgürlük alanlarında uğradığı olağandışı kayıpların yanı sıra gelir bakımından da çok büyük kayıpları oldu. 1980-1988 döneminde maaş ve ücretlerin gelir dağılımındaki payı yüzde 32,79'dan yüzde 13'e düştü. Bu, aşırı derecede sert bir gerilemeydi. Buna karşılık kâr, faiz ve rant gelirleri aynı dönemde yüzde 42,88'den yüzde 73'e yükseldi. Bu alt dönemde Türkiye, tüm dünyada gelir dağılımı en bozuk altıncı ülkeydi.

Gelir dağılımındaki aşırı bozulmanın etkileri ANAP'ın Korkut Boratav'ın "yoz popülizm" olarak adlandırdığı politikalarıyla aşılmaya çalışıldı. Böylesi bir popülizmde kullanılan başlıca iki araç vardı. Bunlardan birincisi 1984'te neredeyse tamamen ANAP'ın eline geçen kent belediyelerinden kaynaklanan imkânlardı. Gecekondulara dönük tapu tahsis

belgeleri ve tapulandırma çalışmaları, imar afları ve kimi gecekondü bölgelerine verilen imar izinleriydi. Bu adımlarla gecekondü sakinleri ücretlerindeki ciddi aşınmayı belirli ölçülerde telafi edebildiler. Belediye politikalarının yanı sıra kullanılan ikinci araç “ücretliye vergi iadesi” ve “Fak-Fuk-Fon” uygulamalarıydı. Ücret taleplerine ve sendikal örgütlenmeye karşı sert bir tutum takınan ANAP’ın yoz popülizminin bu uygulamaları, işçi sınıfını kentli, gecekondü, fakir ya da tüketici düzlemlerine kaydırıyor ve anılan araçlarla kazanmaya çalışıyordu.

1980’lerin başında tekeli sermaye bir toprak reformu ile büyük toprak sahiplerini geri letmeyi, böylelikle tarımdan tekeli sermayeye ve sanayiye kaynak aktarmayı hedefledi. Ancak 1983 seçimlerinin gündeme gelmesiyle büyük toprak sahiplerinin iktidar bloku içinde taşıdığı ağırlık kendisini hissettirdi ve tasarlanan reformun sonuca ulaşmasını önledi. Bununla beraber 1980-1988 döneminde tarımdan sanayiye büyük miktarda kaynak aktarımı gerçekleşti. Gelir dağılımı içinde tarım gelirlerinin payı yüzde 24,33’ten yüzde 14’e düştü. Beri yandan, uluslararası finans kuruluşlarının tarıma dönük devlet politikalarının tasfiye edilmesi ve tarım sektörünün piyasaya teslim edilmesi gerektiğine ilişkin telkinleri de siyasi iktidar tarafından benimsendi. Bu da tarımda görelî fiyatların köylü aleyhine dramatik bir biçimde düşmesini beraberinde getirdi. Bu türden bir düşüşe cumhuriyet tarihinde ender ve özel zamanlarda rastlanabilmişti. Türkiye tarımında, bu alt dönemde çiftçilerin yüzde 3’ü büyük toprak sahibi ve zengin köylü, yüzde 64,6’sı orta köylü, yüzde 32,5’i ise yoksul köylü gruplarından oluşuyordu. Bu oranlar, tarımsal nüfusun büyük çoğunluğunun küçük meta üretimi içinde yer aldığını gösteriyordu.

1989-

1989’dan günümüze uzanan ikinci alt dönem “uluslararası sermayenin egemenliğine sancılı geçiş” olarak tanımlanabilir. İkinci alt dönemde Türkiye ekonomisinin yönetimi uluslararası kurumların yönetimine geçti; sermaye hareketlerinin önündeki tüm engeller kaldırıldı ve Türkiye’nin küresel ekonomiye eklemelenmesi için hayatın her alanında bir yeniden yapılanma süreci başlatıldı.

1980’de başlayan liberal politika yönelişleri 1989’dan günümüze uzanan sürece damgasını vurdu. Bu yönde bazı radikal adımlar atıldı. Bu adımlardan ilki 1989’da kabul edilen 32 Sayılı Karar ile dış dünya ve Türkiye arasındaki sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasıydı. Bu adım, 1995 yılında Avrupa Birliği ile gümrük birliğinin gerçekleşmesiyle tamamlandı. Bir başka adım, Türkiye ekonomisinin yönetiminin ve bazı kurumsal düzenlemelerinin adım adım uluslararası finans kurumlarının denetimine girmesiydi.

Türkiye’nin IMF ile yaptığı anlaşma ve düzenlemeler 1994 (5 Nisan) kriziyle başladı. 1998 Haziranında 18 aylık bir anlaşma ile yeniden gündeme girdi. Daha sonra 1999, 2002 ve 2005’teki stand-by anlaşmalarıyla devam etti. Son anlaşma üç yıllıktı (AKP Hükümeti bu süre sona erdikten sonra IMF ile yeni bir anlaşma yapmadı, ancak iktidarda kaldığı yılların büyük bir bölümüne IMF politikaları damga vurdu). Dolayısıyla bu yıllarda değişik hükümetler iktidara gelmiş olmasına rağmen, aslında tek siyaset izlendi.

Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu’nun belirttiği gibi Türkiye, bu dönemde IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ile uluslararası finans ve derecelendirme kuruluşlarının gözetiminde, denetiminde iktisadî ve siyasi kurumlarını neoliberal koşullandırmanın biçimlendirmesini kabul etti; kendisine uluslararası işbölümünde biçilen rolü üstlendi. Bu rolün ana hatları şöyleydi: a- Yerli ve yabancı finansal sermayenin hareketlerine sınırsız serbestlik güvencesi sağlamak, b- iş gücü piyasalarını kuralsızlaştırarak ve esnekleştirerek ülkeyi ucuz işgücü deposu haline dönüştürmek; düşük teknolojilerde uzmanlaşmak ve sanayii uluslararası şirketlerin taşeronu haline getirmek, c- üretimde ithal malı kullanma ve ithal mal tüketme eğilimini teşvik ederek ülkeyi ucuz bir ithalat cennetine dönüştürmek, d- kamu hizmetlerini ticarileştirerek yurttaşları müşteriye, kamu hizmeti üreten kurumları ticari işletmeye dönüştürmek; kamu iktisadî kurumlarını yerli ve yabancı sermayeye devretmek, e- neoliberal anlayışa uygun olarak devletin yeniden yapılandırılmasını sağlamak.

1980’li yıllardan günümüze uzanan süreçte sanayi sermayesinin (dolayısıyla sanayi işçilerinin de) mekânsal dönüşümüne de tanık olundu. 1980’e kadar olan süreçte devletin (kamu iktisadî teşekküllerinin) belirleyici etkisiyle sanayi sermayesinin ve emeğinin mekânsal örgütlenişi üç halka halinde gerçekleşmişti. Metin Özuğurlu’nun önemli bir çalışmasında belirttiği gibi, birinci halkada İstanbul, Ankara, İzmir gibi metropoller yer alıyordu. Bu kentler, ulusal pazarın merkezi konumundaydılar. Ulusal pazarın dünya pazarlarıyla ilişkisi bu merkezler aracılığıyla kurulmuştu. İkinci halkada Bursa, Kocaeli, Kayseri, Samsun, Gaziantep, Malatya, Adana gibi kentler bulunuyordu. Bu kentler, geleneksel tarım, sanayi ve ticaret etkinlikleriyle bölgesel merkezler işlevi görüyorlardı. KİT yatırımları bu bölgesel merkezler için belirleyici bir etkiye sahipti. Üçüncü halkada Kırıkkale, Ereğli, Karabük, Batman gibi kentler vardı. Bunlar, KİT yatırımlarıyla köy ya da kasaba görünümünden patlamalı bir biçimde sanayi şehirleri görünümüne bürünmüşlerdi.

1980’li yıllardaki mekânsal dönüşüm üç şekilde gerçekleşti. Birincisi, hiç yoktan var edilen KİT sanayi kentlerinin özelleştirme politikalarıyla sanayisizleşme tehdidi sürecine girmeleri ve yapı değiştirmeleriydi. İkincisi, ulusal pazarın merkezi konumundaki metropollerin imalat sanayi yatırımlarını taşraya kaydırmaları, buna karşılık turizm, ticaret ve finansal faaliyetler çerçevesinde hızla yeniden yapılanmalarıydı. Üçüncüsü Denizli, Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya, Konya, Çorum, Çerkezköy gibi yeni sanayileşen Anadolu kentlerinin

ortaya çıkmasıydı. “Anadolu kaplanları” olarak da adlandırılan bu kentler, derece derece küresel üretim zincirine eklemelendiler. Altyapıları belirleyici oranda devlet tarafından tesis edilen organize sanayi bölgelerinde boy veren bir kısmı eski büyük merkezlerdeki şirketlerin tedarikçisi konumundaki küçük ve orta boy işletmeleri (KOBİ) yerel sanayinin, (dolayısıyla yerel sanayi sermayesi ve sanayi işçilerinin) gelişim dinamikleri olacaktı. Yerel sanayinin gelişiminde KOBİ’lerin yanı sıra Anadolu merkezli büyük şirketler de önemliydi. Bunların önemine aşağıda değineceğiz.

Bir önceki alt dönemde (1980-1988) Turgut Özal yönetiminin adım adım kişiselleştirdiği avanta-rant mekanizmaları, yüzyılın sonuna doğru ihaleler, imtiyaz anlaşmaları, özelleştirmeler, finansal vurgunlar ve banka hortumlamalarıyla kronik, mafyatik boyutlar kazandı. 1989’dan sonra devletin ekonominin aktörlerine müdahale etme ve yeni burjuvalar yaratma süreçlerinde bazı mekanizmalar önemli rol oynadı. Bu mekanizmalar, 2002 yılından itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarı altında özellikle dikkat çekti. Bunlardan biri kamu ihaleleriydi. Ocak 2002 ’de yürürlüğe giren Kamu İhale Kanunu AKP döneminde tam 17 kez değiştirildi ve 100’ü aşkın değişiklikle uygulandı. Bu değişikliklerle bazı ihaleler kapsam dışına çıkarıldı, bazıları için de istisnai hükümler getirildi. Böylelikle AKP Hükümetinin kamu ihaleleri süreçlerine müdahale imkânı genişletildi ve belirli sermaye gruplarının avantaj sağlamasına zemin hazırlandı. Bir diğer önemli mekanizma, ekonomiye müdahale ve belirli sermaye gruplarını filizlendirmede yerel yönetim olanaklarının kullanılmasıydı. Temmuz 2004’te yürürlüğe giren Büyükşehir Belediyeleri Kanunu, Temmuz 2005’te çıkarılan Belediyeler Kanunu ve bu alanları ilgilendirecek şekilde başka kanunlarda yapılan değişiklikler, bu imkânları olağanüstü derecede artırdı. Böylece, geleneksel belediye hizmetlerinde, kentsel altyapı alanlarında, bakım hizmetlerinin, sosyal yardımların sürdürülmesinde özel sektöre kaynak aktarımının ve özel sektörün hizmet alımının kanalları sonuna kadar açıldı.

Bunların yanı sıra Toplu Konut İdaresi (TOKİ) AKP iktidarı döneminde başbakanlığa bağlandı. TOKİ’nin yatırımları Kamu İhale ve Devlet İhale Kanunu’ndan muaf tutuldu. Ayrıca Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü kapatılarak devlet arazileri TOKİ’ye devredildi. Böylelikle TOKİ, büyük şehirlerde hâsılat paylaşımı modeliyle büyük şirketlerle, toplu konut projeleriyle de yerel müteahhitlerle ve şirketlerle işbirliği kanallarını genişletti.

Burada ancak kısaca üzerinde durabildiğimiz mekanizmaların yanı sıra AKP döneminde temposu yükselen özelleştirmeler ve kamu tesislerinin özel sektör tarafından işletilmesi aslına bakılırsa yeni bir burjuva grubunun doğmasında etkili oldu. Bu grubun üyelerinin ortak özelliği İslami kimlikleriydi. Çalık Holding, Ethem Sancak, Cihan Kamer, Fettah Tamince, Akın İpek, Kiler Holding, Cengiz Holding, İç Holding, Kuzu Grup bu kümenin öne çıkan sermaye gruplarından bazılarıydı. On yıl gibi kısa bir zamanda devleşen burjuva-

zinin bu kesimleriyle⁷ Türkiye’de siyasal İslamın ve AKP’nin yükselişi arasında organik bir ilişki olduğu apaçıktı.

AKP’nin iktidara gelişi ve ondan önce Milli Görüş Hareketi içinde yer alan partilerin belediye seçimlerindeki başarılarıyla başlayan süreçte oluşup serpilip burjuva grupları kendi öz örgütlerini de yarattılar. Bu bakımdan adı anılması gereken üç örgüt Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON) ve Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu’du (TÜSKON).

Adındaki “M” genellikle “Müslüman” olarak da okunabilen MÜSİAD 1990’da kuruldu. Örgütün 2009’da 31 şehirde şubesi ve 3 bin civarında üyesi vardı. MÜSİAD’ın büyüdüğü dönemde Türkiye siyasal alanında laik-müslüman bölünmesinin ortaya çıkmış olması tesadüf sayılmazdı. Bu örgütün, TÜSİAD’ın burjuva demokrasisi anlayışını yansıtan bir sınıf projesinin taşıyıcısı olarak yapılandığı dönemde ona alternatif

MÜSİAD

olarak ve burjuvazinin İslamcı kanadının projesini temsil etmek üzere inşa edildiği söylenebilir. İslami referanslara göre hareket eden ikinci burjuva örgütü ASKON, 1998’de kuruldu. Yine 2009’da örgütün 12 şehirde şubesi ve 1900’ün üzerinde üyesi bulunuyordu. Nispeten içe kapalı bir görünüm sergileyen bu örgüt, İslami burjuvazinin belirli bir kesimi içinde karşılıklı dayanışma ilişkilerine zemin hazırlama misyonu yüklendi. Fetullah Gülen cemaatinin burjuva örgütü olarak bilinen TÜSKON, AKP iktidarı döneminde 2005 yılında kuruldu. Örgüt 7 bölgesel federasyona bağlı 150 girişimci derneğini ve 15 bin üyeyi temsil ediyordu. TÜSKON, kurduğu dış ekonomik ilişkiler aracılığıyla KOBİ’lerin pazar bulma ve girdi sağlama amaçlarına hizmet etme işlevi yüklendi. İslamcı burjuvazinin bu örgütleri Anadolu sermayesini temsil ettiklerini iddia ediyorlardı ve AKP tarafından destekleniyorlardı. Nitekim Başbakan Recep Tayyip Erdoğan 12 Eylül 2010’da yapılan anayasa değişikliği referandumunun hemen öncesinde burjuvazinin bu kanadı ile yakınlıklarını açıkça dile getirdi. “Türkiye’de,” dedi Başbakan, “sermaye ciddi manada el değiştirmeye başladı. Bu bizim için önemli bir güven kaynağı. Anadolu sermayesi hiçbir devirde olmadığı şekilde dünyaya açılıyor. Anadolu sermayesi kendi göbeğini keser duruma geldi. TÜSİAD’ın artık bazı şeylere

⁷ Burjuvazinin bu kesimleri, yerleşim yerlerini de süreç içerisinde değiştirecek ve genellikle burjuvazinin laik kanadının mekânı olarak bilinen İstanbul Boğazi’ndeki yalılara yerleşmeye başlayacaktı. 14 Kasım 2010 tarihli *Radikal* gazetesinde Nuriye Doğu imzasıyla yer alan “Anadolu Kapları Yalı Peşinde” başlıklı haber, İstanbul Boğazi’nde satılığa çıkarılan yalıların yeni alıcılarının burjuvazinin İslamcı kesimleri olduğunu bildiriyordu.

alışması lazım. İstanbul sermayesi bizimle para kazanmada anlaşıyor, ancak siyasette anlaşmıyor.”

Türkiye’de burjuvazinin İslamcı kanadının metropollerin yanı sıra yerel merkezlerde de hayli güçlenmiş olması, ulusal düzeydeki kaygı ve hoşnutsuzlukları gitgide artan TÜSİAD’m yerel düzeydeki faaliyetlerine daha çok önem vermesini beraberinde getirdi. Kasım 2004’te kurulan Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu’nun (TÜRKONFED) [Konfederasyon “Türk” ismini 14 Nisan 2005’te aldı] kuruluşu bunun bir sonucuydu. TÜRKONFED 10 binden fazla üyesi olan 105 yerel derneği ve dokuz federasyonu çatısı altında toplamış bulunuyordu. TÜSİAD, TÜRKONFED çatısı altındaki dernek ve federasyonlara hükmeden “merkez” olma niteliğini sürdürmektedir.

1989’dan günümüze uzanan tarihsel evre, işçi sınıfı açısından dramatik sonuçların yaşandığı bir evreydi.

Bu alt dönemin başında işçi sınıfı bir silkiniş içine girdi. 1989 baharında başlayan işçi eylemleri uzun süren ataletin ardından sendikaları da harekete geçirdi. Kamu işçilerinin başını çektiği ve “Bahar Eylemleri” olarak da adlandırılan protesto hareketleri hatırı sayılır bir kamuoyu desteği kazandı. Demir-çelik grevleri, SEKA grevi ve Zonguldak madencilerinin unutulmaz Ankara yürüyüşleri ANAP’ın yerel seçimlerde uğradığı hezimetle birleşince hükümet Korkut Boratav’ın deyimiyle “gönülsüzce” popülizme döndü. Bunun bir sonucu olarak 1989’da kamu işçilerinin ücretlerine yüzde 142 oranında zam yapıldı, memur maaşlarına yapılan zamlar da bunu takip etti. Bu gelişmeler, özel sektördeki toplu iş sözleşmelerini de olumlu etkiledi. Böylelikle işçi sınıfı her bakımdan karanlık geçen bir dönemin perdelerini araladı. Gelgelelim, burjuvazi, takip eden yıllarda ücret ve maaşlardaki ilerlemeyi bazı mekanizmalarla durdurdu ve gerilettiler. Bunda 5 Nisan 1994’te patlayan kriz de önemli ölçüde etkili oldu. Özel sektörde işten çıkarma ve sendikasızlaştırma yaygınlaştı. İş yasalarının uygulanmadığı istihdam biçimleri hâkimiyet kazanmaya başladı. İşsizlik, tehditkâr boyutlara ulaştıkça canlanan sendikalaşma yönelişi tekrar inişe geçti. Yaklaşık on yıl sonra (2000’de) sendikalaşma oranı yarı yarıya indi.

Özellikle 1998’den sonra yaygınlaşan özelleştirmeler, kayıt dışı, esnek, kuralsız, geçici, kısmi zamanlı, taşeron sistemine dayalı istihdam biçimleri; işçi sınıfını bunlara razı hale getiren kronik işsizlik-yoksulluk ve bunlara eşlik eden dünya ekonomisine eklemleme biçimleri işçi sınıfı aleyhine belirgin sonuçlara yol açtı. Bu sonuçları bazı rakamlarla ortaya koymak yerinde olacaktır.

1988’de 7 milyon 170 bin olan toplam işçi sayısı 2008’de 12 milyon 937’ye çıktı. Buna karşılık 1988’de yüzde 22 olan sendikalaşma oranı 2008’de yüzde 5,8’e geriledi. İşçi sayısında neredeyse 2 kat bir artış gerçekleşmesine karşın sendikalaşma oranının yaklaşık 4 kat düşmüş olması küreselleşme olarak adlandırılan sürece eklemlemenin işçi sınıfı açısından acı sonuçlarını dramatik bir biçimde gösteriyordu.

İşçi sınıfı, 1988 sonrasında sanayi ve hizmetler sektöründe yoğunlaştı. 1988'de işçi sınıfının yüzde 32'si hizmetler sektöründe çalışıyordu. Bu oran 2008'de yüzde 49,5'e yükseldi. Aynı oranlar sanayi için sırasıyla yüzde 15,8 ve yüzde 20,9'du. Tarım sektöründe çalışanların oranı ise 1988'deki yüzde 46,5'lik orandan 2008'de yüzde 23,7'ye geriledi. İşçi sınıfının yarısının toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller, ulaştırma, haberleşme ve depolama, sigorta, taşınmaz mallara ait işlemler, yardımcı hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler gibi alanları kapsayan hizmetler sektöründe çalışıyor olması çarpıcıydı.

İşçi sınıfının hizmetler sektöründe nicel olarak büyümesi, kapitalist emek süreçlerinin fabrika dışına taşındığını, fabrika dışında da enformelleştğini, parçalandığını ve esnekleştğini gösteriyordu. Artık, mavi yakalı olarak adlandırılan sanayi işçiliğinin çalışma koşulları ile "beyaz yakalı" olarak adlandırılan hizmet sektörü işçilerinin çalışma koşulları gitgide birbirine benziyordu. Orta sınıftan sayılan tahsilli çalışanların emek süreçlerindeki durumları Tanıl Bora'nın bir çalışmasında dramatik bir biçimde gösterilmiştir. Bora, plazalarda çalışan iki aktivist ve çağrı merkezlerinde çalışan bir eylemci ile yaptığı söyleşilerde, görünümleleriyle kimi zaman işadamını andıran hizmet sektörü çalışanlarının aslında işçi; sayıları 35 bini bulan çağrı merkezi çalışanlarının da sömürü koşulları bakımından emekçinin ta kendisi olduğunu belirtir. Bahsedilen gelişme bu dönemde "yeni orta sınıf" tartışmalarını da beraberinde getirdi. Bu tartışmalar, Türkiye'de vaktiyle esnaf, zanaatkâr ve mahalli tüccarlar tarafından oluşan geleneksel orta sınıfların yerini hizmet sektöründe görev yapan beyaz yakalı ve profesyonel çalışanlara bırakmaya başladığını ileri sürer. Beri yandan, AKP döneminde düzen içinde yer tutmaya, tuttuğu yeri bırakmamaya çalışan, orta gelirli, modern dindar, muhafazakâr eğilimli orta sınıfların da genişlediğine işaret etmek gerekir.

1989-2008 döneminin yakıcı sorunları arasında kayıt dışı ya da sigortasız çalışma ve işsizlik bulunuyordu. Bu yıllarda her iki işçiden biri kayıt dışı, her dört işçiden biri sigortasız olarak çalışmaktaydı. Gerçek işsizlik oranı 2009 yılının ilk ayında yüzde 22,1 gibi aşırı bir orana çıkmıştı; bu oran 5 milyon 902 kişiye karşılık gelmekteydi.

Bu alt dönemde gerçekleştirilen yasal düzenlemeler de işçi sınıfının çalışma koşulları, sosyal hak, güvence ve örgütlenme ile ilgili fiili ve olumsuz durumlarına resmi-yasal bir hüviyet kazandırdı. 2002'de kabul edilen ve kısaca İş Güvencesi Yasası olarak bilinen yasa ve 2003 yılında çıkarılan 4857 sayılı İş Kanunu bunların başlıcalarıydı. Her iki kanunun AKP iktidarı döneminde çıkarılmış olması dikkat çekiciydi.

Türkiye işçi sınıfı bu dönemde haklarının budanmasını, çalışma koşullarının kötüleştirilmesini, güvencesiz çalışmanın kurumsallaştırılmasını engelleyemedi, durduramadı. İşçi sınıfının bu yöndeki en önemli girişimi Emek Platformu'nun kurulmasıydı. Emek Platformu, 1999 yılında işçi ve memur konfederasyonlarının bir araya gelmesiyle oluşmaya başladı. 2001 yılında çeşitli meslek ve emek örgütlerinin katılımıyla kurumsallaştı. Amacı tüm emekçi sınıfların taleplerini devlet ve burjuvazi karşısında savunmaktı. Ancak, Emek Platformu

süreç içinde işlevsiz hale geldi ve sönülmendi. TEKEL işçilerinin 2009-2010 kış aylarında işlerini ve haklarını korumak için Ankara’da başlattıkları görkemli direniş⁸, işçi sınıfını yeniden toplumun merkezine iten ve tüm emekçi sınıfları onun etrafında derleyen bir direniş olması bakımından unutulmazdı ve tüm dünyada yankılandı; ancak, sınıf hareketinde yeni bir yükseliş ve istikrar alameti olamadı.

TEKEL Direnişinde İşçiler ve Siyasal Bilinç

Gazeteci Atilla Özsever, Ocak 2010 ‘da devam etmekte olan TEKEL direnişini izlemek için geldiği Ankara’dan ilginç izlenimler yansıtacaktır. Bu izlenimler, sınıf mücadelesinin işçilerin siyasal bilinçlerinde hızlı ve önemli dönüşümler yapabileceğini gösteriyordu:

TEKEL işçilerinin direniş devam ederken değerli gazeteci Abdi İpekçi’nin katili Mehmet Ali Ağca da cezaevinden çıktı. Medya ordusu o gün Ağca’nın peşindeydi. ... İşte hem o akşam hem de o hafta 5 gün boyunca CNNTürk’teki “5 N, 1 K”, programının hazırlayıcısı ve sunucusu Cüneyt Özdemir, TEKEL işçilerinin direnişini ekrana getirdi.

...Cüneyt Özdemir, canlı yayın sırasında gazeteci refleksiyle bir TEKEL işçisinin şu ilginç sözlerini aktardı. Yaşadığı olaylardan etkilenen TEKEL işçisi şöyle diyordu: “Ben 5 vakit namazımı kılarım. Burada da komünist olduk.” Özdemir, tekrar ettirdi, işçi de “Evet, 5 vakit komünistim” dedi. Gerçekten direnişler, grevler işçi sınıfı için bir okuldur. İşçide ciddi bir bilinç sıçraması olur.

Ben de 17 Ocak’taki miting öncesi, Ankara’daydım. Cumartesi miting vardı, cuma akşamı dört saate yakın işçilerin arasında dolaştım, sohbet ettim. Hataylı bir işçi aynen şunları söylüyordu: “Biz buraya gelmeden önce gençler, öğrenciler için solcu, komünist diye bir önyargıya sahiptik. Ancak buradaki öğrencilerin harçlıklarından bize çay yapıp getirdiklerini, sabaha kadar bu soğukta bizlerle kaldıklarını görünce düşüncelerimiz değişti. Ben TEKEL işçisi olmasaydım, buraya destek için gelebilir miydim? Sanmıyorum. Ama gençler bu dondurucu ayazda, bizlerle ekmeklerini paylaştılar. Ben bölgemdeki ilçede aynı zamanda AKP yöneticisiydim. Ama şimdi kesinlikle AKP’ye oy vermem. Sağcı idim, solcu oldum.”

Ben de onlara, “sağ ve sol” kavramlarının esas itibarıyla “sınıfsal” konumlarına göre belirlendiğini belirterek “Emekçi olmak, emekten yana olmak sol; sermayedar, sermayeden yana olmak ise sağ anlamına gelir” dedim. İşçi sınıfı, bizzat yaşadığı olaylar içersinde hükümeti, siyasal iktidarı, devleti, emniyet güçlerini, kendinden yana olanları, karşı olanları çok daha somut bir biçimde görür ve o anlamda bir bilinç sıçraması ile karşı karşıya kalır. TEKEL işçilerinde de yavaş yavaş bu sıçrama görülüyordu. ....

⁸ Gökhan Bulut’un *Tekel Direnişinin İşçimde Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi* başlıklı derlemesi TEKEL direniş konusunda ayrıntılı bilgi ve yorumlar içeren değerli bir eserdir.

Tekel Direnişi (2009-2010)

Özellikle AKP iktidarı döneminde işçi sınıfıyla ilgili bir gelişmeden daha söz etmek yerinde olacaktır. Bu parti kendisiyle yakınlığı bilinen HAK-İŞ'in güçlenmesi için gerek yerel gerekse merkezi yönetimin imkânlarını kullandı. Bu durum HAK-İŞ ile özellikle TÜRK-İŞ ve 1991'de yeniden faaliyetlerine başlayan DİSK arasında ciddi gerilimlere yol açtı. Benzer bir durum kamu emekçileri için de geçerli olacaktır.

Kamu emekçileri 1987 yılından itibaren mesleki örgütlenmelerde sendikalaşmayı tartışmaya başladılar. Bir yandan da taleplerini dile getirmek üzere telgraf çekme eylemleri, yemek boykotları, kitlesel basın açıklamaları, kapalı salon toplantıları gibi etkinlikler gerçekleştirdiler. İşçilerin 1989'daki Bahar Eylemlerinin de etkisiyle kamu emekçileri üzerindeki 12 Eylül'ün yasaklar psikolojisi kırılmaya başladı. 1990 yılında eğitim emekçileri EĞİTİM-İŞ'i (Eğitim İşkolu Kamu Görevlileri Sendikası) kurdu. Bunu EĞİTİM-SEN (Eğitim, Bilim ve Kültür Emekçileri Sendikası) ve TÛM BEL-SEN'in (Tüm Belediye Memurları Sendikası) kuruluşları takip etti. Peşi sıra da çok sayıda sendika kitlesel başvurularla kurulmaya başlandı. Ancak, kurulan sendikaların tümü hakkında kapatma davaları açıldı ve sendikalar mühürlendi. Kamu emekçileri, bu baskılara boyun eğmediler. Bir yandan hukuksal alanda girişimlerini sürdürürken, diğer yandan fiili ve meşru temelde mücadelelerine devam ettiler. Sendikaların mühürleri sökülerek çalışmalar fiilen sürdürüldü. Çalışmalarını Türkiye tarafından da onaylanan uluslararası sözleşmelere dayandıran kamu emekçileri sendikaları 1995 yılında Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) altında toplandılar. Kamu Çalışanları Sendikaları Kanunu ancak 2001 yılında kabul edildi. KESK'in yanı sıra KAMU-SEN ve Memur Sendikaları Konfederasyonu (MEMUR-SEN), Bağımsız Kamu Görevlileri Sendikaları Konfederasyonu (BASK), Kamu Çalışanları Hak Sendikaları Konfederasyonu (HAK-SEN) gibi konfederasyonlar da örgütlenme çalışmalarını sürdürdüler. Bunların içinden Memur-Sen'in AKP Hükümeti ile yakın ilişkileri olduğundan ötürü olağanüstü bir hızla büyüdüğü gözlemlendi

1989-2010 döneminde Türkiye tarımında hızlı bir tasfiye süreci yaşandı. 2000-2008 yılları arasında uygulanan Dünya Bankası patentli Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP/ARIP) ile tarım sektörünün baştan aşağı yeniden yapılandırılması tasarlandı. Bu yeniden yapılanma sürecinden neredeyse tüm tarımsal sınıflar zarar gördü. Bağımsız Sosyal Bilimciler'in bir çalışmasında (2009) gösterildiği gibi, bu süreçte küçük çiftçiden büyük çift-

çiyeye kadar her kesim kaybetti. Küçük çiftçilerin en yoksul kesimleri kırsal göç kervanına katılmak zorunda kaldı. Tarımsal sınıfların bir kısmı doğrudan üretici faaliyetten tamamen ya da kısmen çekildi. Bir kısmı topraklarını kiraladı. Bazı bölümleri kredi borçlarını ödeyebilmek için üretim araçlarını satma yoluna gitti. Küçülerek veya tefeciye başvurarak ayakta kalmaya çalışanlar olduğu gibi, sözleşmeli tarım yolunu tutarak kaderlerini gıda sanayicisinin insafına terk edenler de oldu. 2001-2009 yılları arasında yaklaşık 2,5 milyon çiftçi ve ailesi tarımsal üretimi bırakmak zorunda kaldı. Kredi takibine giren çiftçilerin sayısında artış görüldü, borçlarını ödeyemedikleri için hapis cezasına çarptırılan çiftçiler çoğaldı, intihar vakaları bile yaşanır oldu. 21’inci yüzyılın başında Türkiye’de tarımdaki tasfiye süreci bazı rakamlara da çarpıcı bir biçimde yansdı. 2008’de tarımın gayri safi milli hasıla içindeki payı yüzde 7,8’e kadar düştü. Bu rakam tüm cumhuriyet tarihi için dramatik bir düşüşe işaret ediyordu.

Tarım kesimindeki yıkım üreticileri ve tarım emekçilerini örgütlenme yönünde harekete geçirdi. 2008 yılında üzüm, tütün, fındık, ayçiçeği, hububat, çay, zeytin üreticileri sendikaları “çiftçilerin mağduriyetine neden olacak her türden politikaların karşısında çiftçilerin çıkarlarını korumak ve geliştirmek” amacıyla Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu’nu (ÇİFTÇİ-SEN) kurdular. Ayrıca, Tüm Üretici Köylüleri Sendikası (Tüm-Köy-Sen) de bu dönemde kuruldu. Köylüler kendi örgütlenmeleri aracılığıyla mitingler, yürüyüşler yaparak taleplerini dile getirmeye başladılar. Bu direnç tarımda tasfiye sürecini durdurmaya yetmediyse de hızının düşürülmesinde nispeten etkili oldu.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması 1923-1945", Donald Quataert ve Eric Jan Zürcher (der.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 123-153.
- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul, 1996.
- Akkaya, Yüksel, *Cumhuriyetin Hamalları: İşçiler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.
- Atılğan, Gökhan, "Türkiye İşçi Partisi: Türkiye'de Sosyalist Solun Zirvesi", Turgay Uzun (Ed.). *İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*, Orion Yayınları, Ankara, 2010, s.339-374.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, *Türkiye'de ve Dünyada Ekonomik Bunalım, 2008-2009*, Yordam Kitap, İstanbul, 2009.
- Bakır, Onur ve Deniz Akdoğan, "Türkiye'de Sendikalaşma ve Özel Sektörde Sendikal Örgütlenme", Ankara, 2009, Teksir.
- Bora, Tanıl, "Mavileşen Beyaz Yakalar", *Birikim*, 259, 2010, s. 48-64.
- Boratav Korkut, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Boratav, Korkut, *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.
- Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Buğra, Ayşe ve Osman Savaşkan, "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye'sinde İş Dünyası", *Toplum ve Bilim*, 118, 2010, s. 92-123.
- Bulut, Gökhan (Der.), *Tekel Direnişiminin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi*, Nota Bene Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Çelik, Aziz, *Vesayetden Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dündar, Can [haz.] *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- Eroğul, Cem, *Devlet Nedir?* İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

- Kalfa, Ceren “Türkiye’de 1968-71 Fabrika İşgal Eylemleri ve Sosyalist Hareket”, Mustafa Kemal Coşkun (der.) *Yapı, Pratik, Özne: Kapitalizmin Dönüşüm Süreçlerinin Ekonomi Politik Eleştirisi*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2009, s. 173-201.
- Karakışla, Yavuz Selim, “Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”, Donald Quataert ve Eric Jan Zürcher (der.) *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 27-54.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, İstanbul, Remzi, 1972
- Kazgan, Gülten “Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 2397-2410.
- Kemal, Orhan *Gurbet Kuşları*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Keyder, Çağlar “Türkiye’de Demokrasinin Ekonomi Politikası”, İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (der.) *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 38-75.
- Köymen, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- Makal, Ahmet, *Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (1946-1963)*, İmge Yayınları, Ankara, 2002.
- Makal, Ahmet, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Metinsoy, Murat, “Gündelik Yaşamda Sınıf Mücadelesi ve Direniş: Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı Sonrası Sosyal Politika Alanındaki Gelişmelerde İşçi Sınıfının Rolü”, Burak Ülman ve İsmet Akça (Der.) *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Kemali Saybaşılı’ya Armağan*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 67-106.
- Ollman, Bertell, *Marksizme Sıradışı Bir Giriş*, çev. Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul, 2006.
- Özsever, Atilla “TEKEL İşçisi: 5 Vakit Komünistim”, *Cumhuriyet*, 28 Ocak 2010.
- Öztürk, Özgür, *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2010.
- Özuğurlu, Metin, *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi, İstanbul, 2005.
- Savran, Sungur, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.
- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988 (Cilt 6 ve 7).
- Soysal, Sevgi, *Şafak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008

- Sönmez, Mustafa “1980’lerden 90’lara Türkiye’de Holdingler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (Yüzyıl Biterken)* C. 15, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1330-1334.
- Sönmez, Mustafa, *Türkiye’de İş Dünyasının Örgütleri ve Yönelimleri*, Friedrich Ebert Stiftung Derneği Yayınları, İstanbul, 2010.
- Şen, Mustafa “Türkiye’de Büyük Burjuvazinin Anatomisi”, *Toplum ve Bilim*, 66, 1995, s. 46-68.
- Şişmanov, Dimitır, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi 1908-1965*, Belge Yayınları, İstanbul, 1978.
- Thompson, E.P. *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ünüvar, Kerem “Siyasetin Üzerindeki Hayalet: Orta Sınıflar”, *Birikim*, 260, 2010, s. 14-24.
- Yılmaz, Hakan, *Türkiye’de Orta Sınıfı Tanımlamak: Ekonomik Düzeyler, Siyasal Tutumlar, Hayat Tarzları, Dinsel Ahlaki Yönelimler*,
http://hakanyilmaz.info/yahoo_site_admin/assets/docs/HakanYilmaz-2007-TurkiyedeOrtaSinif-Ozet.28470911.pdf, indirilme tarihi: 5 Kasım 2010.
- Wood, Ellen Meiksins, *Sermaye İmparatorluğu*, Epos Yayınları, Ankara, 2006.

Türkiye’de Seçkinler

Mehmet Özgüden *

“Kim yönetmelidir”? sorusu yüzyıllardır siyaset felsefesinin ana konusu olmuştur. Topluğun üstün bireylerden oluşan bir küme tarafından yönetilmesi düşüncesi, Platon’un ünlü ütopyk/ideal devlet tasarımıındaki, “ya krallar filozof olmalı ya da filozoflar kral olmalı” ifadesinde, eski Hint toplumunu düzenleyen Brahmancı kast öğretilerinde ve birçok dinsel inançtaki “Tanrının seçtiği kimseler” düşüncesinde ve benzeri sayısız örnekte olduğu gibi, bir seçkin kavramı dile getirilmiştir.

Seçkinlerin ortaya çıkması, toplumsal artığın ve devletin ortaya çıkması ile birlikte gerçekleşmiştir. Toplumsal artık toplumsal katmanlaşmaya ve işbölümünün doğmasına neden olmuş ve bu sayede, üretime doğrudan katılma külfetinden kurtulan bir sınıf doğmuştur. Bu sınıf yönetim görevini de yerine getirmiştir. Yöneticiler kutsal kaynaklara ulaştıkları varsayılan ruhbanlar, askeri gücü yöneten komutanlar ve toplumsal hizmetleri yöneten bürokratlardı. Bilinen ilk insan topluluklarıındaki seçkinler, yaşlılar, rahipler ve krallardı. İlkel toplumlarda krallar, çeşitli toplumsal işlevlerin kaynaştığı, karmaşık tek bir toplumsal rolü yerine getirmişlerdir. Kralın kaynaşmış ve karmaşık rolü, üretimin örgütlenmesi, doğaüstü güçlerle iletişim kurma, yasa tanımayanları yargılama ve cezalandırma, topluluğa ait işleri düzenleme, topluluğu düşman saldırılarına karşı koruma, ortaklaşa yaşamın yarattığı sorunlara çözümler bulma ve topluluk için yeni kaynaklar yaratmaydı. Toplulukların boyutları büyüdükçe ve yapılan eylemler çoğaldıkça uzmanlaşmış liderlik rolleri ortaya çıkmıştır.

Osmanlı’da Seçkinler

Sanayi öncesi toplumların en belirgin özelliği, ekonomisi sanayiye dayanan modern toplumlardan farklı olarak statü kazanmada temel değişken olan ekonomik girişimciliğin olmaması nedeniyle toplumsal tabakaların keskin bir şekilde kutuplaşmasıydı. Bu kutuplaşma, kitle ile

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

seçkin arasında bir uçurumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bilindiği gibi, feodal düzenin toplumsal sınıflarını oluşturan, savaştan şövalyeler, dua eden rahipler ve çalışan serfler her biri farklı hukuki statülere bağlı toplumsal katmanlardı. Toplumdaki temel çelişkiyi üretim araçlarına sahip olup olmamak belirliyorsa da bu çelişki beraberinde hukuki eşitsizliği de getirdiğinden Orta Çağ'da sınıflar birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmış olan birbirlerine kapalı birimlerdi. Birinden öbürüne geçmek kast sistemi gibi tümüyle önlenmemiş olsa da Orta Çağ'da bir sınıftan ötekine geçmek belli merasimleri ve hukuki işlemleri gerektiriyordu. Temel üretim aracı olan toprağa sahip olan, soylular ve rahipler ayrıcalıklı sınıflardı. Bütün değerleri yaratan serfler, üretim araçlarına sahip olmadıkları gibi hukuki statü olarak da aşağı konumdaydılar. Yani ekonomik eşitsizlik hukuki eşitsizlik yaratıyor ve hukuki eşitsizlikle tamamlanıyordu.

Ortadoğu toplumları da, Orta Çağ Avrupa toplumundaki bu yapıdan farklı değildi. Yüzyıllardan beri Ortadoğu toplumları farklı rol, statü ve işlevler üstlenmiş dört temel tabakadan oluşuyordu. Kültür, din ve geleneğin sürdürülmesi ve iletilmesi, din adamlarının, yazarların ve hesap adamlarının oluşturduğu Kalemîye'nin, toprakların korunması da askerlerden oluşan Seyfiye'nin sorumluluğunda idi. Tüccarlar ve zanaatkârlar malların üretimi ve ticaretinden, köylü ve çiftçilerden oluşan dördüncü tabaka ise yiyecek sağlamaktan sorumluydu. Temelde ilk iki grubun oluşturduğu siyasal sistemin temel sorumluluğu, herkesin kendi grubu içindeki yerini korumasını ve grup işlevlerini yerine getirmesini sağlamaktı. Toplumsal hareketlilik en düşük düzeyde tutuluyordu. Yönetici seçkinler içindeki personel ihtiyacı nedeniyle dikey hareketlilik gerçekleşecekse, önceden belirlenmiş katı kurallara göre hareket edilmesi gerekiyordu. Son tahlilde siyasal sistemin temel işlevi, toplumsal hareketliliği ve tabakalaşmayı katı kurallarla denetleyerek statükoyu korumaktı.

Bu özellikler Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi. Klasik dönem olarak bilinen Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) kimlerin, yönetenlere ve yönetilenlere dahil olduğu, ne zaman ve hangi koşullarda öteki kesime geçeceği devlet tarafından belirleniyordu. Tüm zenginlik kaynağı toprağa dayanan ve topraklarını genişletmek için "bir savaş ve fetih makinesi olarak örgütlenen" imparatorlukta, başı padişah olan yönetenlerin tümüne birden askeri denirdi. Askeriler, yönetim ve askerlik işlerini yapan icra-î askerler ile ulema dan oluşuyordu. Yeniçerisinden, Sadrazamına kadar kul statüsündeki icra-i askeriler, padişahın buyruğu ile "siyaseten katledilebilme" ihtimaline en açık olan ve ölmeleri halinde de miraslarına el konulan yönetici kesimdi.

Yönetenlerin ikinci kolu İslami bilgilerde (ilim) uzman olan ulema kesiminden oluşuyordu. Devletin, din, yargı ve eğitim işlerini yapan ulema, başında Şeyhülislamın bulunduğu ilmiye örgütünün tüm mensuplarına verilen genel bir addi. Şeyhülislamlık makamı, devletin genel idaresine bağlı resmi bir organdı. İslam hukuku alanında hüküm verme ve bunu

denetleme yetkisinin olması, bürokrasinin en serbest hareket eden, siyasi iktidarın işleyişini en fazla etkileyen devlet organı olmasını sağlamıştır. Şeyhülislamın temsil ettiği ilmiye örgütünün yürüttüğü hizmetler, bir fetva makamı olarak “dini ve hukuki danışmanlık” yapma, “eğitim-öğretim”, “yargılama ve yönetim” olmak üzere üçe ayrılıyordu. Dini ve hukuki danışmanlık hizmetlerini şeyhülislam ve müftüler, eğitim ve öğretim işlerini medreseler, yargılama ve yönetim hizmetlerini de kadılar yerine getiriyorlardı. Şeyhülislamın ilmiye örgütünün başı olarak yerine getirdiği yönetim hizmetleri, medrese müderrislerinin, kadıların ve müftülerin tayin ve terfi işleriydi. İmparatorluğun dini/ideolojik aygıtı olan ilmiye örgütü, en alt basamakta halka temel dini bilgileri veren cami ilkokulu (mektepe) ile en üst basamakta yer alan yönetici sınıfa gireceklerle ulemanın yeni üyelerini yetiştiren yüksek eğitim kurumları olan medreseler çerçevesinde kurulu hiyerarşik bir eğitim düzeniydi. İlmiye örgütü bu eğitim düzeni aracılığıyla İslam dinini örgütlemek ve yaymak, Müslüman toplumunun, birliğini, bütünlüğünü ve düzenini korumak ve sürdürmek, cami ve medreselerde dini bilgileri anlatmak ve nihayet her düzeyde yeni ulema yetiştirme işlevini görerek dini seçkinleri yetiştiriyordu.

Ulema, icra-i askeriler gibi yüksek gelir sahibi olmanın yanında vergiden muaf olma gibi ayrıcalıklara da sahipti. Ancak, İcra-i askerî sınıf üyeleri gibi kul statüsünde olmadıkları için, siyaseten katledilemezlerdi ve mirasları müsadere edilemezdi. Ulema, mahalle mektebinden sonra medreselerde okuyarak yetişen Müslüman çocuklarıydı. Oysa kullar, genellikle devşirmeydi. Devşirmeler, Hıristiyan ailelerin çocuklarının küçük yaşta toplanarak uzun bir eğitimden geçirildikten sonra başarı ya da yeteneklerine göre çeşitli devlet görevlerine getirilen yöneticilerdi. Yüksek ulema büyük servet sahibi olabiliyor ve bu serveti de çocuklarına miras bırakabiliyordu. Ulemanın çocukları da genellikle ulema olduğundan ortaya bir ulema aristokrasisi çıkıyordu. İşin ilginç yanı, bir İslam imparatorluğu olan Osmanlı da Müslümanlar askerlik ve yönetim işlerine karıştırılmazken, Hıristiyan ailelerden devşirilen çocukların imparatorluğu yönetmesidir.

Özgün adı reaya olan yönetilenler, üretim yapmak ve vergi ödemekle yükümlüydü. Reaya, kentliler, köylüler ve göçebelerden oluşuyordu. Kentli reaya, hem imalâtçı, hem de satıcı olan küçük lonca esnafı ile şehirlerarası ya da uluslararası ticaret yapan büyük tüccarlardan oluşuyordu.

Ancak 15. yüzyıldan itibaren Batıda ortaya çıkan kapitalizmin tüm dünyaya hızla yayılmaya başlaması kısa zamanda Osmanlı imparatorluğunu da etkilemiştir. Buna ilaveten 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Batının yeni teknolojiler geliştirerek askeri üstünlüğü ele geçirmeye başlaması da Osmanlının fetihlerden elde ettiği ganimet gelirlerinin hızla azalmasına yol açmıştır. Aynı dönemde, kapitalist yayılma ile beraber ticaret yollarının değişmesi ve büyük bir enflasyona yol açan altın ve gümüş gibi değerli madenlerin Batıdan

imparatorluğa bol miktarda girmesi de İmparatorluğu çözülme sürecine sokmaya başlamıştır. Büyük kapitalist dönüşüm Osmanlıdaki geleneksel ekonomik yapıyı da dönüşüme uğratmıştır. Geleneksel-aynî vergiye dayanan bir ekonomik yapıda büyük ordu besleme ihtiyacının bir ekonomik-askeri-siyasi örgütlenme biçimi olan tımar sistemi de kapitalist dönüşümle birlikte çözülmeye başlamıştır. Kapitalist-paraya dayalı ekonomik yapı tımar sistemini çözerek iltizam sistemini ortaya çıkarmıştır. Ancak paraya dayalı bir ekonomide ortaya çıkabilen bu sistem, aynî vergileri paraya dönüştürmeğe hazır bir zümre olan mültezimleri yaratmıştır. Vergileri devlete para olarak peşin ödeyebilen mültezimler ileriki yılların vergilerini bile devlete verebiliyorlardı. Bu paralarla devlet, maaşlı asker beslemek dahil, istediğini yapabiliyordu.

Kapitalizm Piramidi

İltizam sisteminin yaygınlaşması tımar sisteminin yavaş yavaş tasfiyesine yol açarken, merkezin taşra üzerindeki egemenliğini de zayıflatmıştır. İltizam sisteminin yerel esnafı ekonomik ve toplumsal alanda güçlendirmesi mültezimlerin oluşturduğu bir ayan-seçkinler zümresi yaratmıştır. Bu değişim, tabakalara dayanan geleneksel bir toplumun, sınıf örgütlenmesine doğru dönüşümünün de başlangıcı olmuştur.

Çevresel güçler olarak ayanlar, bazen bağımsızlıklarını uç noktalara götürseler de padişahın birer valisi olma iddiasından da vazgeçemedikleri için yönetenlerin adem-i merkezî bir kolu idi. Çünkü ayanlar ya merkezin taşradaki yöneticileri ya da onların arkasındaki gerçek güçlerdi. 19. yüzyılda özel ordular oluşturabilecek kadar güçlenen ve derebeyi de denilen büyük ayanlar, valiler, paşalar ve kadırla işbirliği yaparak yerel

güç odakları haline gelmişlerdir. Klasik Osmanlı düzeninde yönetenler zümresi, devlet tarafından genellikle Hıristiyan reaya arasından devşirilip, bir eğitim süreci sonunda askerî sınıfa getirilirken, ekonomik dönüşümle birlikte, merkeze karşı verdikleri mücadele ile yönetenler sınıfına sonradan giren ayanlar, zaman içinde hanedanlar oluşturabilmiş feodal güçlerdi. 19. yüzyılda birkaç eyalet dışında imparatorluğun geri kalanının ayanlar tarafından kontrol edilmesi ve askerlik ve vergi işlerinin dahi ayanlar aracılığıyla çözülebilir hale gelmesi ile

Osmanlı toplum yapısı da Batının adem-i merkezi feodalizmine benzemeğe başlamıştır. 1808'de artık ayanlar nüfuzlarını, imzaladıkları Sened-i İttifak ile merkezi iktidara resmen kabul ettirecek bir güce ulaşmışlardı.

II. Meşrutiyet

Osmanlı'da Modern Seçkinler

Hemen her alanda çözülme sürecine giren imparatorluğu kurtarma çareleri, ilk önce askeri alanda III. Selim tarafından başlatılmış ancak Yeniçeri Ocağının gösterdiği büyük dirençle başarılı olmamıştır. Ancak II. Mahmut, artık savaşıma yeteneğini tümüyle yitiren ve savaşlarda sürekli yenilen, esnaflaşan ve askeri disiplini tamamen bozulan, üstelik geleneksel güç odakları ve ulema ile de zaman zaman işbirliği yaparak modernleşmenin önündeki en büyük engel haline gelen Yeniçeri Ocağı'nı 1826 da büyük bir kıyım yaparak ortadan kaldırmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı Batılı talim yapan yeni bir ordu kurulduktan sonradır ki İmparatorluğu kurtaracak yeni seçkin kuşaklarını yetiştirecek modern eğitim kurumları açılabilmiştir.

Her alanda çözüme sürecine giren imparatorluk 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bağımsızlıklarını ilan eden milletlerin ayrılmaya başlamaları ve milliyetçilik hareketleriyle de sarsılmaya başlamıştır. Milliyetçilik hareketlerinin seçkinler üzerinde yarattığı ilk dönüşüm, icra-i askeriler içinden bir "alafranga yönetenler" kuşağı ortaya çıkarmasıdır. 19. Yüzyıla kadar icra-i askerilerin en yüksek kademelerinde askeri ve idari işlevler farklılaşmadığı için devlet adamları hem komutan, hem de yönetici olmuşlardır. Osmanlı Batı devletleriyle ilişkilerini Fransızca ve öteki Batı dillerini bilen fenerli Rumların yaptığı tercümanlıkla kuruyordu. Ancak 1821 Yunan isyanından sonra, devlet adamları güvenlik nedeniyle fenerli Rumlar yerine, kendileri tercümanlık yapmak zorunda kalmışlardır. 1833'de Kurulan Tercüme Odası ile başta Fransızca olmak üzere öteki Batı dillerini çıraklık yoluyla öğrenen ve dış işleri görevlerini de yürüten, askerlikle hiç bir ilgisi olmayan alafranga bir seçkin kesim yetişmeye başlamıştır. Batı dillerini bilen bu yeni seçkinlerin Batıyla sürekli yakın ilişki halinde olması modernleşmeci bir ideolojik tavır geliştirmelerine neden olmuştur.

II. Mahmut ile başlayan Tanzimat Dönemi, aslında hem Osmanlı devletinin bürokrasi-sini-üst yapısını kapitalist dünya ekonomisinin ve uluslararası sistemin gereksinmelerine göre yeniden biçimlendirme çabası hem de siyasal merkezin çevre üzerindeki denetimini artırarak devletin sürekli azalan gelirlerini çoğaltma çabası olarak yorumlanabilir. II. Mahmut zamanında başlayan modern eğitim sistemi, en başta askeri eğitim ve ona bağlı eğitim kurumları olmak üzere genel olarak, eğitim, sağlık, ticaret ve adalet alanlarında bir dizi yeni hizmetleri yerine getirebilecek bir bürokrasi yetiştirmek için kurulmuştur. Üst düzey modernist seçkinleri yetiştiren eğitim kurumlarının başlıcaları Mühendishane ve Tıbbiye (1827) Harbiye (1834), Mülkiye (1859) gibi okullardır. Bu üç okul ve onu izleyen diğerlerinden mezun olanlar Osmanlı-Türk modernleşmesinin önderliğini yapacak olan modern seçkinleri yetiştiren eğitim kurumları olmuştur.

Bu okullarda eğitim yapmak için, yöneten kesime mensup olma koşulu aranmadığı için yönetilenlerin de seçkinler arasına katılabildiği bir "seçkinlerin dolaşımı" süreci başlatılmıştır. Okullardaki modern uzmanlaştırıcı eğitim, mesleki beceri kriterini seçkin kesime yükselbilmenin temel koşulu haline getirdiği için yeni tipte bir bürokratik seçkin yaratmıştır. Beceri kriteri, bir "aydın despot" olarak II. Mahmut'un devletle halk arasındaki kopukluğu giderecek yeni bir yönetici seçkin tabakası yaratmak üzere "demokratik adam devşirme yöntemi" olmuştur. Bu sayede ilk defa, yoksul ve eğitimsiz halk yığınlarından gelen yeni bir yönetici seçkin tabakası yaratılmıştır. Modern eğitim kurumlarındaki eğitim aracılığıyla bürokrasiye, bir yandan alt sınıflardan gittikçe artan sayıda memur girmeye başlarken bir yandan da doğal olarak, kentli grupların, eşrafın ve yüksek tabakadan köylülerin çocukları bürokrasiye girerek yeni seçkinler arasına katılmıştır.

Modernleşme süreci ile birlikte yeni seçkinler kuşağının oluşması seçkinler tabakası içindeki eski birliği de parçalamaya başlamıştır. Bürokrasi içinde, bir tarafta büyük toprak mülkiyetini denetleyen yüksek yönetim görevlerini hala elinde tutan kesim, öteki tarafta da orta sınıflardan gelen yeni ve temelinde pozitif-laik, uzmanlaştırıcı eğitim bulunan görevleri yürüten ve bürokrasinin daha çok orta kademelerinde bulunan radikal modern kesim yer almıştır. Modernleşme çabalarının doğal sonucu ise, gelenekçi seçkinlerin şiddetli muhalefeti olmuştur. Muhalefet, hep dinsel bir görüntü ile ortaya çıksa ve dinsel bir tarafı olsa da esasen reformların eski seçkinlerin iktidar ve statülerini kaybetmelerine yol açmasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle 19. yüzyıl Osmanlı tarihi, aynı zamanda devlet seçkinlerinin modernist ve gelenekçi kanatları arasındaki seçkinler-içi bir mücadelenin de tarihi olmuştur. Başka bir açıdan da bu mücadele aslında medrese ile modern okulun ya da bu iki farklı eğitim kurumlarının yetiştirdiği, ulema ile aydın (modern asker-sivil bürokrasi) seçkinler arasındaki bir mücadeleydi ve bu ikiliklerden ikincisi lehine gelişen bir mücadeleydi.

İttihat ve Terakki

19. yüzyılın ortalarından itibaren yönetenler sınıfının içinde oluşmaya başlayan, Batılı-pozitif eğitim gören, burjuva zihniyeti taşıyan ve hala canlılığını sürdüren kul zihniyetine

karşı çıkan bu kuşağın temel amacı, öncelikle parçalanmakta olan devleti kurtarmak daha sonra da Avrupa tipi, çağdaş, bir burjuva ulus devlet kurmak ve Müslüman bir burjuva sınıfı oluşturmaktır. Modernleşmeyi bu amaca hizmet edecek bir araç olarak görüyorlardı. 1867 de kurulan Yeni Osmanlılar ve 1889'da Askeri Tıbbiyede kurulan İttihat ve Terakki derneklerinin üyeleri, amaçlarına ulaşmak için, Saraya ya da Bâb-ı Âli'nin mutlakiyetine karşı, meşrutiyet için mücadele veriyorlardı. Siyasal özgürlükler ve meşrutiyet sayesinde çağdaş ve kalkınan devlet formülünün Müslüman olmayanları da Devlete bağlayacağına inanıyorlardı. Bu düşüncelerden hareket eden modern asker-sivil seçkinlerin örgütlü gücü olan İttihat ve Terakki önce 1908'de Abdülhamit istibdadını yıkarak, 'yarı iktidar', 1913'ten başlayarak I. Dünya Savaşı'nın çıktığı 1918'e kadar tam iktidar olmuştur.

Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Devrimi

I. Dünya Dünya Savaşı ile ülkenin işgal edilmeye başlanması ve ardından da işgale karşı başlatılan direniş hareketinin örgütlenmesi aslında ülkenin her yerinde ve her düzeyde hala en örgütlü güç olarak varlığını sürdürmekte olan İttihat ve Terakki kadrolarının sayesinde olmuştur. İttihat ve Terakki kadroları zaman içinde, önce yerel direnişi örgütlemek için yerel kongre iktidarlarının kurulmasını ardından da bu yapıların ulusal çapta bütünleştirilerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin örgütlenmesine liderlik etmişlerdir. Ve bu örgütlenmeler de Mustafa Kemal'in başında bulunduğu Ulusal Kurtuluş Savaşı'na halk desteği sağlamanın temel aracı haline gelmiştir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı, kentli orta sınıfın liderliğinde yapılmıştır. Tanzimat döneminden beri yetişen ve devlet içinde etkin güç haline gelen yeni askeri ve sivil bürokratik seçkin kuşağın oluşturduğu orta sınıf ya da küçük burjuvazi, Kurtuluş Savaşı'nı Anadolu'daki, ayan, toprak sahibi, tüccar ve ulemeden oluşan eşrafa dayanarak ve eşrafla örtülü bir "ittifak" içine girerek yapmışlardır. Batıdaki burjuva devrimleri, burjuvazinin feodalizme karşı, ekonomik, siyasal ve ideolojik alanların hepsinde birden uzun bir hazırlık ve mücadele pratiği içindeki şiddetli sınıf çatışmaları sonucunda ortaya çıkarken, Türkiye'deki devrim, bir ulusal bağımsızlık savaşı süreciyle birlikte gerçekleşmiştir. Bu nedenle, devrim belli bir toplumsal sınıfa karşı değil, yabancı-işgalci güçlere ve onların Türkiye'deki işbirlikçilerine karşı "başlatılmıştır". Kurtuluş savaşı döneminde toplumdaki egemen güçler, feodal özellikler gösteren toprak sahibi eşraf, bürokrasi ve özellikle İzmir ve İstanbul gibi liman şehirlerinde batı kapitalizmi ile bütünleşmiş cılız bir burjuvaziydi. Burjuva sınıfının gelişimini yaratacak girişimci grup sayıca çok az ve güçsüz olduğundan toplumsal yapıda güçlü, dinamik ve egemen bir burjuva sınıfı yoktu, burjuvazi ancak çekirdek halinde bulunuyordu. Sonuç olarak, devrim, asker ve sivil bürokrasinin liderliğindeki zayıf bir burjuvazi

ile imparatorluk kalıntısı, eşraf ve büyük toprak sahipleri arasındaki “dış gıcırdatıcı” bir ittifak ile başlamış ve yürümek zorunda kalmıştır.

Devrim, Osmanlı’nın I. Dünya Savaşı sonunda dağılması ile imparatorluktan kalan son anayurdun fiili bir yabancı işgali altında bulunduğu olağanüstü bir dönemde iki cepheye birden verilen mücadele koşulları içinde biçimlenmiştir. Cephelerden ilki, sömürgeci-işgalci Batı ittifakına karşı askeri bürokrasinin liderliğindeki silahlı mücadeleydi. 1919-1923 dönemi, bir dış savaşla eşzamanlı olarak sürdürülen bir iç savaşa da sahne olmuştur. İçerdeki mücadelenin birinci boyutu, Saltanat ve Hilafet makamının Kurtuluş Savaşı boyunca işgalci güçlerle işbirliği yapıp dinsel ideolojiyi harekete geçirerek anti-sömürgeci harekete karşı çıkarılan karşı-devrimci isyanların silahlı mücadele ile bastırılmasıydı. Mücadelenin ikinci boyutu ise, gelecekteki siyasal rejimin niteliğini de belirleyecek olan TBMM’deki siyasal-ideolojik mücadeleydi. TBMM’de her ne kadar, “vatanı düşmandan kurtarmak” teması etrafında bir amaç birliği olsa da aslında savaşın başından beri var olan hizipleşme ve gruplaşmalar esas olarak siyasal rejimin niteliği üzerindeki siyasi bir mücadeleydi. Bu mücadele, Tanzimat’tan başlayarak, harbiye, tıbbiye, mühendishane ve mülkiye gibi yüksek okullardaki modern pozitif eğitim sistemi içinde yetişen, aydınlanmacı ideolojiyi savunan ve modern bir ulus devlet kurmak isteyen, asker ve sivil bürokratik seçkinlerle, feodal dinsel ideolojiyi savunan Saltanat ve Hilafet makamına sadık geleneksel seçkinler arasındaki siyasal bir mücadeleydi.

Nitekim bu mücadelenin yönü 1920’deki ilk TBMM’deki milletvekillerinin dağılımından da anlaşılıyordu. TBMM’nin % 38’i asker ve sivil bürokratlardan oluşuyordu. Bunlara Osmanlı seçkinleri olan din görevlileri % 17 ve eğitimciler % 5 eklenirse TBMM’nin bürokratik kökenli üyelerinin % 60’a çıktığı görülür. Ayrıca Harbiye mezunu Osmanlı subaylarının % 93’ü ve Mülkiye mezunu memurların % 85’i Cumhuriyet döneminde de görev almışlardır.

Savaşın başından beri işgalci güçlerle ittifak içinde olan Halife-Sultan’ın, askeri zaferler kazanıldıkça TBMM’de hain durumuna düşmesi, hilafet makamına sadık, feodal düzenin egemen sınıflarının meclisteki seçkinleri tarafından bile savunulabilmesini imkansız hale getirmiştir. Halife-Sultanın altındaki siyasi zeminin kayması, “egemen dinsel ideolojinin nesnel geçerliliğini” yok ederek egemen ideolojinin, siyasi temsilcilerini “siyasal düzeyde somut hedefler göstermekte aciz duruma düşürmüştür”. Bu nedenle, egemen sınıflar ve onların dinsel ideolojisinin temsilcileri olan siyasal seçkinler savaşın sonunda M. Kemal’in siyasetine boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Savaş koşulları içinde aydınlanma ideolojisi- ne dayanan siyasetlerini gerçekleştirmek amacıyla hareket eden M. Kemal ve arkadaşları, Halife-Sultan’ın hain durumuna düştüğü bir konjonktürde devrimci bir dönüşümün ilk anı olan, eski devlet aygıtını ilga edip yerine fiili ve hukuki olarak bir ulus devlet kurmuşlardır.

Ulus devletin kurulmasının en önemli aşaması olan saltanatın kaldırmasını, Cumhuriyetin ilanı ve Hilafetin kaldırılması izlemiştir.

Üst-yapısal düzeydeki laik-pozitivist ideolojik seferberlik yeni kurulan devletin burjuva niteliğinin en önemli göstergesi olmuştur. Bu ideolojik seferberlik, ulus devlete dönüşümü sağlama ve bir ulus devlet kurma amacına uygun düşen bilinçli bir politikayı yansıtmaktadır. Tüm feodal imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı'da da din sadece siyasal iktidarın meşruiyet kaynağı olan bir egemen ideoloji değildi, aynı zamanda siyasal yapıların, hukukun, eğitimin, vb. başlıca kaynak ve koruyucularından da biriydi. Saltanatın kaldırılmasından, hilafetin kaldırılmasına, laikliğin kabulüne kadar Kemalist devletin dine karşı verdiği mücadele, burjuva toplumsal yapının kurulmasının, tebaadan yurttaşla geçişin, burjuva demokrasisinin temellerinin atılmasının önündeki başlıca engellerden birine karşı verilmiş somut ve bilinçli bir mücadeleydi. Saltanat ve eski rejimin bütün diğer kurumlarının ve ardından da Hilafetin kaldırılması, eski rejimin dinsel seçkinleri olan ulemanın sahip olduğu bütünlük, örgütlenme ve yetkileriyle tüm hiyerarşik yapısına karşı yıkıcı bir tasfiye idi. Tasfiye süreci, Şeyh-ül İslamlık makamının ve Şeriye ve Evkaf Vekâletî'nin kaldırılması, medreselerin kapatılarak eğitimin ve öğretimin birleştirilmesi ile laik milli eğitim sistemine geçilmesi ve ilahiyatçı kadıların yönettikleri Şer'i mahkemelerinin kaldırılmasıyla tamamlanmıştır. 20 Nisan 1924'te kabul edilen Anayasayla Meclisin yasama yetkisi teyit edilmiş ve yargı işlevi "Millet adına" bağımsız mahkemelere devredilmiştir. Yeni laik (seküler) yasaların çıkarılması ve bunların uygulanacağı yeni laik mahkemelerin kurulması, kadıların yerine yeni laik hâkim ve avukatlarından oluşan yeni bir hukukçu seçkinler kuşağının yetiştirilmesi için hukuk fakültelerinin kurulmasını gerekli kılmıştır. Yapılanlar, eski rejimin seçkinlerini yetiştiren kurumlara yönelik bir tasfiye ile eşzamanlı olarak yeni ulus devletin kendi seçkinlerine yer açma ve onları sistemli olarak yetiştirme çabasıdır.

Eski rejimin seçkinlerini yetiştiren kurumlara karşı yapılan bu sistematik tasfiye politikası, doğrudan eski rejimin seçkinlerini hedef alan tasfiyeler ile tamamlanmaya çalışılmıştır.

Bunlardan ilki, ünlü "Yüzellilikler" olayıdır. 23 Nisan 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla sürgün edilmek üzere belirlenen liste, Halife Sultan ve Batılı işgalci güçlerle işbirliği yaparak Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkarılan karşı-devrimci isyanları örgütleyen, propaganda yoluyla destekleyen ya da fiili olarak isyanlara öncülük eden, asker, bürokrat, gazeteci, din adamı gibi hemen hemen her meslek grubundan seçkinleri kapsayan 150 kişiden oluşmuştur. Listede yer alanlar sürgün edilmiştir.

Benzer şekilde, yeni rejime karşı 1925'de Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılmasından sonra kurulan İstiklal Mahkemeleri de eski düzenden yana olan seçkinler başta olmak üzere yeni rejime muhalif olan tüm seçkinlere karşı en geniş kapsamlı bir gözdağı verme politikası idi. Mahkemelerin verdiği üç bine yakın idam kararı uygulanmıştır.

Köy Enstitüleri

Ülke işgalden kurtarıldıktan sonra, poziti-
vist-laik seçkinlerin ülkeyi laikleştirme seferberli-
ğine girerek bunun için tüm toplumsal katmanlar-
dan yaygın destek gören dini kurumlarla mücadele
etmeleri toplumu yukarıdan aşağı inerek onu
Orta Çağ düzeyinden kurtarma amacına
dayanıyordu. Toplumu kurtaracak güç hiçbir
zaman aşağıdan gelmeyeceği gibi aşağıdan
ancak karşı-devrim gelebilirdi. O halde top-
luma önderlik edecek, aydınlar ve vatanse-
verler yani askeri ve sivil bürokratik seçkin-

ler evrensel nitelik taşıyan “ilme ve fenne” dayanarak toplumu modernleştiricekleri. Çün-
kü, ilim ve fenni ancak okumuş, aydın entelektüeller bilebilir ve uygulayabilirdi.

Bu düşünceler, ilk defa, yeni rejimin en büyük ideologlarından Ziya Gökalp tarafından
1923 yılında ortaya konulmuştur. Gökalp'e göre, seçkinler (güzideler) bir milletin fikir adam-
ları olarak hem almış oldukları eğitimle hem de millete hizmet yükümlülükleriyle özel bir
grup oluştururlar. Onlar, hem fikirleri halka mal etme hem de vatanseverlik ve medeniyet
özlemi gibi ortak duygular yaratma yeteneğine sahiptirler. Seçkinler, bilimi, teknolojiyi ve
çağın uygarlığını alt sınıflara götürmeye ve onlardan da halkın saf kültürünü almaya mec-
burdur. Çünkü seçkinler, Türklerin kendine has milli, sanatsal ve ruhsal özelliklerini ifade
eden halk kültürünün ruhuna sahip değildiler. Yani seçkinler, halktan kültür (hars) alacak
buna karşılık halka medeniyet götürecektir. Gökalp eski Osmanlı seçkinini (havas) suçlama-
sına karşın demokrasiyi alt sınıfların (avam) egemenliği olarak değil, “halka rağmen halk için”
hareket eden seçkinlerin yönetimi olarak görmüştür. Gökalp'in seçkin teorisi, “kahramanın
dönüştürücü ve harekete geçirici rolüne” vurgu yaparak, devletin sınıfsal güdülerden yoksun
olduğu varsayılan modernist milliyetçi seçkinler tarafından yönetilmesine ideolojik meşru-
yet sağlamıştır. Aslında Ziya Gökalp'in çerçevesini çizdiği seçkin teorisi, ulus devlet inşa
etme amacını taşıyan tüm devrimci siyasal hareketlerin temel paradigmasıdır. Özellikle az
gelişmiş ülkelerde ulus devlet kurma misyonuyla hareket eden seçkinlerin, kitlelerle kurdu-
ğu ilişki, kitleye yönelik seferberliğin, bir öğretme ve tavır değişikliği yaratma seferberliği
olmasıdır. Ve bu ilişki neredeyse tüm devrimlerin, toplumu dönüştürme amacına uygun
düşen ve “halka rağmen halk için” ifadesinde özetlenen bir kültürel-ideolojik seferberlik
durumundan başka bir şey değildi. 1930'lardan itibaren başlayan, Halk Evleri, 1933 Üniver-
site Reformu, Köy Enstitüleri ve Kadro Dergisi gibi girişimlerin amacı bu kültürel seferber-
liği yürütecek seçkinleri yetiştirmektir. Bu seferberliği belki de en iyi özetleyen girişim Kadro
dergisi olmuştur. Devrimi: “halkın hayrına olanları halka rağmen, fakat halk için, halka ge-

tirmek işi" olarak gören Kadro dergisi, kadroyu da teşkilat çerçevesi dar, disiplinli ve şuurulu bir yöneticiler ve kurucular zümresi olarak" tanımlamıştı. Devrimin derinleşmesi de devrim bilincinin ve onu temsil eden azınlık kadronun zihninden, genç kuşakların ve tüm halkın zihnine yerleştirilmesidir. Bu amaçla, devrim kadrosunun yarın yerini alacak gençliğin, devrim ilkelerine göre yetiştirilmesi ve örgütlenmesi gerekir.

Köy Enstitüleri

Yeni devletin burjuva niteliğini belirleyen üst-yapısal seferberlik, yapısal düzeydeki ekonomik seferberlikle, burjuva yaratma politikalarıyla tamamlanmak istenmiştir. Devlet eliyle burjuva yaratma politikası altında 1908-1918 arasındaki İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde başlamıştır. Gelişmeye başlayan burjuvazinin öncü kolu olan İttihat ve Terakki yalnızca girişimci işadamlarını desteklemekle kalmamış, bizzat kendi mensupları da işadamı olmuştur. Öyle ki İ.T. iktidarları dönemlerinde, işadamlarıyla iktisat politikalarını belirleyen kişi ayrımı ortadan kalkarak özel çıkarların alanıyla kamu politikasının alanı birbirine karışmıştır. Bu dönemde yerli bir burjuvazinin ortaya çıkmasını sağlayarak kapitalistleşmeyi hızlandıracak pek çok yasal düzenleme yapılmış ve belirli bir sermaye birikimi de elde edilmiştir. Bu süreç, Cumhuriyet ile birlikte bir kırılmaya uğrayarak kapitalist üretim tarzının önünü tümüyle açacak bilinçli bir politikaya dönüştürülmüştür. Devletin ekonomiyi sürekli olarak denetleme eğilimi, yeni devletin burjuva niteliğini tanımlayan en önemli öğelerden biri olmuştur. Cumhuriyet döneminin ekonomik eğilimini belirten ilk ve en önemli olay İzmir İktisat Kongresi'dir. Kongre'nin temel amacı, milli bir kapitalist sınıf yaratma ve liberal kalkınma yoluna benimsemektir. Bu amaçla, koruyucu gümrük tarifeleri ve özel girişime ucuz krediler sağlama yoluna gidilmiştir. Ekonomik kalkınmada özel girişime destek

Ankara Halkevi Kütüphanesi 1932

olması için 1924 yılında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kurduğu İş Bankası'nın on üç yönetim kurulu üyesinin tamamı milletvekili idi. Banka, endüstriyel yatırım, ticaret ve madencilik, kredi sağlama, ihracatı kolaylaştırma, tasarruf eğilimlerini artırma gibi çeşitli görevler üstlenmiştir. Diğer taraftan devlet işletmelerini özel girişime devretme amacını güden Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. 1927'de de endüstrileşmede özel girişime öncelik veren Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Ayrıca, ticaret, sözleşme, borçlar, mülkiyet, miras, vb. alanlarda çıkarılan kanunlarla. Şeriata dayalı hukuk sisteminden kapitalistleşmeyi hızlandıracak burjuva hukukuna geçilmiştir. Ayrıca, İsviçre Medeni Kanunu'nun mülkiyet ve mirasla ilgili hükümleri ve 1926 tarihli Borçlar Kanunu, ticari işlemlere temel oluşturacak açık ve net bir mevzuat sağlayarak özel mülkiyetin kazanılması, korunması ve transferi için tek tip ve öngörülebilir kurallar getirmiştir. Bunların hepsi, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin ve yerleşmesinin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasını ve devletin bir girişimci sınıfın gelişmesi için en uygun koşulları hazırladığını göstermektedir.

Devrimci liderler Kurtuluş Savaşını, ayan, toprak sahibi, tüccar ve ulemadan oluşan Anadolu eşrafına dayanarak yapmışlardı. Kurtuluş savaşında kurulan ittifak, nesnel-tarihsel zorunluluklar nedeniyle devrim gerçekleşikten sonra da sürmüştür. Feodal sınıflar yeni devletin siyasetine boyun eğmek zorunda kalırken, aynı biçimde burjuvazinin de henüz oldukça zayıf kalması, burjuvaziyi de hâkim feodal üretim tarzının egemen sınıflarının çeşitli dilimleriyle uzlaşmak zorunda bırakmıştır. Kemalistler, 1920-1946 arası dönemdeki parlamentolarda din adamlarının sayılarını hemen hemen yok denecek denli azaltmalarına rağmen, toprak sahiplerinin temsilini azaltmada aynı iradeyi gösterememişlerdir. Bunun birinci nedeni, sözü edilen hâkim feodal yapı iken ikinci nedeni de devrimi gerçekleştiren liderlerin burjuva yaratma politikalarıdır. Kurtuluş Savaşı'na destek verdiği için bunun meyvelerini almak için sabırsızlanan eşraf bu politikardan yararlanma yarışına girerek devlet desteğini sonuna kadar kullanıp güçlenmeyi hedeflemiştir. Bu da eşrafın elinde, eşrafın, burjuvalaşmasından daha çok feodal yapının devamına hizmet edecek bir güce dönüşmüştür.

Ayrıca eşraf, nüfusun ezici çoğunluğunun yoksul köylü kitleden oluştuğu bir toplumsal yapıda doğal olarak, eğitim olanaklarından fazlasıyla yararlanmış olması nedeniyle, yeni rejimin bürokratik görevler için ihtiyaç duyduğu eğitilmiş ve nitelikli insan ihtiyacının da en önemli sınıfsal kaynaklarından biriydi. Bu nedenle, bürokratik görevler için gerekli olan eğitilmiş insan ihtiyacının bir bölümü de zorunlu olarak bu kesimden karşılanmıştır. Sonuçta, eşrafın sınıfsal kökeninden gelen bir kesim de bürokratik görevlere gelerek bürokrasi içinde tutucu bir kanadın oluşmasına ve zamanla genişlemesine yol açmıştır. Bu yüzden devrimci kadro, devrimi, feodal toplumsal yapı ve onun siyasal ve bürokratik seçkinleri ile mücadele süreci içinde yürütmek zorunda kalmıştır.

Türkiye'de, Kurtuluş Savaşı'nda başlayan ve daha sonra da devam eden feodalizmle girilmek zorunda kalınan bu ittifak ya da devrimin egemen üretim tarzı olan feodalizmle karşılaşmak zorunda kalması, köylülük üzerindeki feodal sömürü biçimlerinin değişmeksizin sürdürülmesine yol açmıştır. Bu da devrimin dayandığı sınıfsal güçler dengesinde, burjuvazinin yoksul köylülük üzerinde istikrarlı ve sürekli bir hegemonya kurmasını engelleyen ve ileriki yıllara da taşınacak olan kronik tarım sorununu yaratmıştır.

Eşraf, zenginleşmesine engel olmadığı hatta destek olduğu sürece, askeri ve sivil bürokrat seçkinlerin laik-pozitivist "Batılılaşma" programını hayata geçirecek devrimlerine bir itirazda bulunmamış ve devrimleri bir anlamda üstü örtülü bir biçimde kabullenmiştir. "Verilen desteğin" karşılığında ise, tek parti döneminde başta toprak reformu olmak üzere bu toplumsal katmanların, toprak, statü ve yerel nüfuzlarına dokunulmamıştır. Doğal olarak bu "ittifak"ta her zaman gerilimler çıkmış, bu gerilimler ya belli bir anlaşma zemini yaratılarak çözümlenmiş ya da ertelenmiştir. Bürokrasinin gücünün zirvede olduğu ve bu nedenle de herşeye rağmen bürokrasinin modernleşme amaçları doğrultusunda işleyen bu durum, 1930'lardan itibaren yavaş yavaş tersine dönmeye başlasa da 1950'ye kadar sürmüştür. O halde bürokrasinin gücünün nereden kaynaklandığına biraz daha yakından bakmak gerekir.

Bürokratik Seçkinlerin Gücü

Yeni devletin inşa edilme sürecinde burjuvazinin zayıflığı ve güçsüzlüğü, bürokrasiye, devlet yönetimi dışında temel endüstriyel girişimleri örgütlemek, yönetmek ve alt yapı tesisleri kurmak işlevini de yüklemiştir. Öte yandan, o koşullarda toplumda modern eğitimden geçmiş kişiler için de zaten tek ya da en büyük işveren devlet olduğu için eğitilmiş olan bu kişiler de bu yolla bürokrasiye katılmışlardır. Bu yüzden siyasal sistem içinde bürokrasinin gücü, hem Kurtuluş Savaşına liderlik etmiş ve sonra da iktidara el koymuş olmasından hem de toplumda yüksek statüye sahip olan Batılı eğitim görmüş kişilerin başka iş alanı olmaması nedeni ile bürokrat olmalarından kaynaklanmıştır.

Ashında çevre kapitalist ülkelerdeki ulus devlet inşa etme sürecinin, Batıdaki süreçten farklı olarak bürokrasiye yüklediği pek çok işlev kapitalizme, sonradan ve bağımlı tarzda eklenen tüm azgelişmiş ülkeler için benzerlik göstermiştir. Devlet iktidarını kurumsallaştırmış biçimde elinde tutan herhangi bir sınıf ya da sınıfsal ittifakın izlediği kalkınma stratejisi, devletin idari aygıtının kitlesel olarak genişlemesini zorunlu kılmıştır. Devletin, ithal ikamesi sürecini başlatmak, tarım reformlarını yapmak ve meta bölüşümünü örgütlemek zorunda kalması ekonomik yapıda geniş bir müdahaleyi gerektirmiştir. Bağımlı kapitalist formasyonlarda yönetim görevlileri tabakasını olağanüstü genişleten de işte bu zorunluluğun kendisi olmuştur. Birçok ülkede kitlesel olarak genişleyen bu tabaka, ekonomik planla-

manın yanı sıra kapitalist gelişmenin ön şartları olan her türden ekonomik ve kültürel toplumsal mühendisliğin birçok biçimini uygulamak için de gerekli olmuştur. Modernleşmeyi ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, yeni bir düzen kurmak, çağdaş kültürü kitlelere benimsetmek, bir ulus inşa etme ve ulusal bütünlüğü sağlamak gibi görevler ancak o toplumdaki en iyi eğitimi görmüş asker ve sivil bürokratik seçkinler tarafından yerine getirilebilecek türden görevlerdir.

Bu açıklamaları sayısal veriler de doğrulamaktadır. 1923-1950 arasında tek başına siyasi iktidar tekeli elinde tutan CHP’nin orta ve üst lider kadrosundan oluşan yöneticileri çoğunlukla bürokratlarından oluşmuştur. 1924-1950 arasında TBMM’deki lider kadronun, II. Mecliste % 66, III. Mecliste % 61, IV. Mecliste % 60, V. Mecliste % 65, VI. Mecliste % 61 ve VII. Mecliste % 50’si bürokrattı. Buna karşın aynı dönemde, parlamentoda, tüccar, ziraatçi, bankacı vb. mülkiyet sahibi sınıflar, en az % 14 ve en çok % 22 oranında temsil edilmişlerdi.

Yukarıda, laik-pozitivist asker-sivil bürokratik seçkinler ile bunun karşısında yer alan geleneksel seçkinler arasındaki ittifaktaki güç dengesinin 1930’lardan başlayarak yavaş yavaş ikincisi lehine bir gelişmeye doğru evrildiği ve bozulduğu vurgulanmıştı. Şimdi de seçkinler arası bu mücadelenin ikincisi lehine dönüşümünü başlatan sosyo-ekonomik nedenlere bakılabilir.

Gelişmiş ve az-gelişmiş tüm kapitalist ekonomileri şiddetle sarsan 1929 dünya ekonomik krizi sonucunda bir zorunluluk olarak uygulanmaya başlayan devletçilik politikası Türkiye’nin dünyadaki krize verdiği bir cevaptı. Devletçilik, yatırım ve bölüşüm üzerindeki yoğun devlet müdahaleleriyle, planlı, korumacı, ithal ikameci ve kapalı bir ekonomiye dayanıyordu. Dünyada SSCB’den sonraki ilk planlama deneyimi ile Türkiye’nin yarattığı sanayi kalkınma hızına sadece SSCB’de ve Japonya’da ulaşılabilmiştir. Sovyet uzmanlar tarafından hazırlanan ve 1933’de uygulanmaya başlayan Birinci Beş Yıllık Plan, tekstil, şişe-cam, kâğıt, kimya, şeker, demir-çelik gibi temel sanayilerin kurulmasını sağlamıştır. Yine de zamanın Başbakanı bu planı meclise sunarken, devletçiliğin özel girişime karşı olmamak kaydıyla uygulandığını belirtmiştir. Devletçilik ilkesi, toplumda sosyo-ekonomik ayrıcalıklı sınıfların yararlarına uygun olarak işlemiş, üretim güçlerini geliştirerek kapitalist üretim biçiminin gelişmesini hızlandırmıştır. Ayrıca sürekli enflasyon da girişimci sınıftaki birikimi teşvik etmiş ve geliştirmiştir. Planlı devletçilik, Türkiye’de ticari sermaye birikiminden sanayi sermaye birikimine geçişin motor gücü olmuştur. Bu da burjuva devriminin, kapitalizmin gelişebilmesi için bütünsel biçimde gerçekleştirebildiği görevlerden biridir.

Devletçilik politikası sonucunda Kurtuluş Savaşına liderlik eden aydınlanmacı bürokrat kadronun bir bölümü, özellikle de İT’nin milli iktisat politikasının tadını alanlar hızla malmülk edinme, arsa spekülasyonlarına atılma gibi yöntemlerle, iş adamı olmuş ve burjuvalaşmıştır. Böylece burjuva sınıfı, burjuvalaşan bürokratik iktidarla tam bir işbirliği içinde gelişmeye ve güçlenmeye başlamıştır. Ekonomi üzerindeki siyasi müdahalenin artması,

yerli sanayinin büyümesine yol açarken bu iki grubun çıkarlarını da birbirine yaklaştırmıştır. Devletçi ekonomi sonucunda, gerek bürokratların bir bölümünün, doğrudan burjuvazlaşma sürecine girmesi, gerekse de sanayi burjuvazisi ile işbirliği içinde olmaları siyasal-sınıfsal güç dengelerini tutucu koalisyon lehine çevirmeye başlamıştır. Özellikle 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren CHP içindeki, tüccarlar, işadamları, eşraf ve bürokrasiden oluşan kanat, ticaretin devlet tekeline kaymasından ve özellikle toprak reformu yapılmasından korkuyordu. Oysa CHP'deki askerler, sivil bürokratlar ve aydınlardan oluşan aydınlarmacı radikal kanat, toplumsal yapının devletin uygulayacağı radikal programlarla değiştirilmesini istiyordu. Bunun en önemli işareti, 1937 de artık toprak reformundan söz edilmeye başlanmasıdır. Ancak II. Dünya Savaşı'nın getirdiği zorunluluklar bu süreci geciktirici bir etki yapmıştır.

Nihayet, 1945'de toprak sahiplerini tek parti rejimine küstüren toprak reformu yasası gündeme gelebilmiştir. 1926 da aşarın kaldırılması gibi önemli istisnalar dışında, toprak reformu gibi köylünün topraklandırılmasını sağlayarak hiç bir düzenleme yapılamamıştır. Yasa, devlete, 5 bin dönümün üstündeki topraklara el koyma yetkisi verdiği için, büyük toprak sahiplerinin neredeyse tüm topraklarının kamulaştırılması ve bu sınıfların tasfiyesi anlamına geliyordu. Daha çıkarılma aşamasında, yoğun tepki ve müdahalelerle tamamen dejenere edilen yasa, çıktığı haliyle bile hiçbir zaman uygulanamadığı gibi, CHP'nin içindeki toprak ağalarını da CHP'den soğutarak çok partili yaşama geçişte bir kırılma anı olmuştur. DP'nin bu kanundan hemen sonra 1946'da kurulması da bir tesadüf olmayıp, kırılmanın yarattığı bir kopuştu.

Öte yandan devletçilik politikalarıyla palazlanan burjuvazi de artık devletçiliğin önüne koyduğu tüm engellerinden kurtulmak ve ekonomiyi kendi denetimine almak istiyordu. 1948'de İstanbul'da toplanan İktisat Kongresinde, devletin ekonomide öncülüğünü tamamladığı ve artık sadece eğitim, sağlık, milli savunma vb. gibi temel kamu hizmetlerini yapması gerektiği ve bu alan dışında ekonominin artık özel kişilerce yönetilmesinin zorunlu olduğu kararlaştırılmıştı.

CHP, acil askeri masrafları karşılamak amacıyla 1942'de çıkardığı "Varlık Vergisi Kanunu" ile ithal ettikleri mallan karaborsacılık ve vurgunculuk yaparak yüksek fiyatlarla satıp zenginleşen tüccarlardan ve aracılardan vergi olarak ekonomik sıkıntı çeken dar gelirli sınıfları tatmin etmek istiyordu. CHP içindeki tüccarların ve ticaret çevrelerinin muhalefeti sonucunda kısa bir zaman sonra uygulanmasından vazgeçilen Varlık Vergisi, savaş boyunca hayli serpilmiş olan ticaret burjuvazisinin devletçiliğe cephe almasına yol açmıştır. Aslında, iş adamları ve büyük toprak sahipleri Varlık Vergisi Yasası'ndan beri tek parti rejimine güvenilemeyeceğine inanıyorlardı. Toprak Reformu girişimi ise, bardağı taşıran son damla olmuştur. CHP'nin içinden doğan DP'nin kuruluş amacı, kanuna itirazı olan başta Adnan Menderes olmak üzere büyük toprak sahiplerinden oluşan toprak aristokrasisinin sınıfsal çıkarlarının korunmasıydı.

Çok Partili Yaşama Geçiş: DP Dönemi

Tek parti rejimi boyunca birikmiş tüm sorunların halk üzerinde yarattığı genel hoşnutsuzluk, 2. Dünya Savaşı'nın getirdiği büyük ekonomik sıkıntı ve karaborsa ile savaşın tüm maliyetinin emekçi ve köylü halkın sırtına yüklenmesi ile birlikte kitlesel bir tepki dalgasına dönüşmüştür. Bu dalgayı besleyen başka bir olgu da, 1950'lerde 20 milyon nüfusun %80'i gibi ezici bir çoğunluğunun hala köylü nüfustan oluştuğu toplumsal-kültürel bir yapıda CHP'ye laikliğinden dolayı büyük tepki duyan gelenekçi-dindar halk kitlelerinin muhalefeti idi. Çok partili siyasal yaşama geçilmesi ile beraber politikacıların ilk defa köy-köy kasaba-kasaba halkın ayağına gitmesi de değişim isteyen muhalif kitleler için bir umut olmuştur. Kısaca DP, CHP'nin uzun tek parti döneminin geniş halk kitlelerinde biriktirdiği tüm hoşnutsuzlukları "demokrasi vaadiyle" seferber ederek iktidara gelen ve iktidara "tamamen sahip olabilmek için halk hareketini araç edinen büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinden oluşan asalak egemen sınıfların siyasal örgütüydü".

Demokrat Parti Seçim Afişi

İsmet İnönü'de simgelenen askeri-bürokratik seçkinlerden büyük toprak sahibi bir avukat olan Adnan Menderes'e geçmiştir.

DP'nin 14 Mayıs 1950 seçimlerini kazanmasının hemen ardından Menderes iktidarına yönelik bir darbe yapılacağı ihbarı üzerine 6 Haziran'da askeri seçkinlerin en üst düzeyinde çok büyük bir tasfiye yapılmıştır. A. Menderes orduya karşı kendini korumak ve ordu üye-

Çok partili sisteme geçilmesi ile CHP'nin içindeki aydınlanmacı radikal asker-sivil bürokrasinin elindeki iktidar tekeli yıkılmış ve CHP'nin öteki kanadı, güçlenen burjuvazi ile ittifak yaparak DP çatısı altında birleşmiştir. Böylece, 1923'de kurulan "ittifak" bozulmuş ve siyasal iktidar, iş adamları, toprak sahipleri ve onların temsilcileri olan yerel profesyonellerden özellikle avukatlardan kurulu bir parti olan DP'nin eline geçmiştir. Bu dönüşüm, modernleşme çabalarının başarısı sonucunda toplumun farklılaşmasının zaman içinde alternatif bir seçkinler kuşağı yaratmasının bir sonucuydu. DP de örgütlenen bu seçkinler, yerel nüfuz sahipleri olarak köylü kitleden oluşan çevre güçlerini kolayca mobilize edebilen yerel politikacılar topluluğundan oluşuyordu. Türk siyasetinin yeni seçkini artık, avukat ve tüccardı. Bu değişimle birlikte artık siyasal iktidar da el değiştirmiş ve harbiye mezunu Mustafa Kemal ve

rinde otoritesini kurmak için, genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanlarını ya doğrudan emekliye sevk ederek ya da pasif görevlere getirerek tasfiye etmiştir. Ayrıca 15 general ve 150 albay da üç ay içinde emekliye sevk edilmiştir. DP'ye bağlı yeni bir komuta heyeti oluşturan Menderes, ordunun sadakatini kazanmak için ordu içinde generalleri, rütbe ve sosyo-ekonomik statü açısından ayrıcalıklı bir kesim haline getirmiş ve ordunun geri kalan alt rütbeli subaylarını tamamen ihmal etmiştir. Askeri seçkinlerin kendi içinde ekonomik olarak bölünmesine yol açan bu politika, etkisini ve sonucunu ileride 27 Mayıs müdahalesinde göstermiştir. 27 Mayıs'ı yapan alt rütbeli subaylar, DP'nin üst rütbeli subayları kollayan politikalarıyla Menderes iktidarına koşulsuz destek veren komuta heyetinden 27 Mayıs'a liderlik edecek generalleri bulmakta çok zorlanmışlardır. DP'nin Türkiye'yi, 1952'de Sovyetler Birliği'ne karşı Batının/ABD'nin askeri örgütü olan NATO'ya üye yapmasının askeri seçkinler üzerindeki ideolojik etkisi ise, NATO eğitiminden geçen ordunun, Soğuk Savaşın beraberinde getirdiği bir ideolojik koşullanma ile Amerika ittifakına sadakatle bağlı, anti-komünist bir dünya görüşü doğrultusunda biçimlenmeye başlamasıdır. Nitekim 1960'ların ortasından itibaren tüm askeri birliklere anti-komünizm propagandası içeren "Yıkıcı Faaliyetlere Karşı Mücadele" başlıklı broşürler dağıtılmaya başlanacaktır.

DP ile askeri seçkinler arasındaki bu açıklamalardan sonra yeniden DP'ye dönecek olursak, DP'nin temsilcisi olduğu sınıflar, büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisiydi. İlk büyük sınavını toprak reformuna karşı yaptığı muhalefetle veren Adnan Menderes, DP'nin iktisat politikasını da dayandığı sınıfların çıkarına göre belirlemiştir. Programda tarıma ve özel girişime öncelik verileceği öngörülmüştür. Ekonomide tarıma öncelik vermek büyük toprak sahiplerinin, kredi, ucuz tohumluk ve uygun tarım fiyatlarından yararlanmasını demektir. Özel girişime öncelik vermek ise, tüm ekonomik kararların ticaret burjuvazisinin çıkarları lehine alınması demektir. Tarım ve ticaret sermayesini temel alan ekonomi politikası esasen planlama yoluyla sanayileşmeyi temel alan birikim modelinin terk edilerek borçlanma ve enflasyonla yaratılan bir ekonomik canlılığa dayanıyordu. Bu ekonomik politika, 1954'den itibaren kaçınılmaz olarak bozulmaya başlamıştır. DP de ekonomideki bozulmaya paralel olarak büyüyen muhalefeti bastırma yoluna girmiştir.

1954'de çıkarılan basın yasası ile DP'ye muhalif gazeteciler kolaylıkla hapse atılmaya başlamış, getirilen ağır cezalarla muhalif gazetelerin yayın yapması neredeyse imkânsız hale getirilmiştir. DP propagandasının körüklediği bürokrasi düşmanlığı, genel olarak memur kitlenin hepsini hedef almakla birlikte özellikle, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay üyeleri ile muhalif üniversite profesörlerinden oluşan muhalif seçkinlere yönelmiştir. Önce Haziran 1954'de bu kesimin emeklilik yaşı indirilip re'sen emeklilik, daha sonra da Temmuz 1954'de yeni bir yasayla da memurlar hakkında genel bir azil yetkisi kabul edilerek tüm memur kitlesi her türlü çalışma güvencesinden yoksun bırakılmıştır. Memurlar hakkında iktidara ge-

nel bir azil yetkisi tanıyan yasa, 1956’dan itibaren üniversitelerdeki muhalif öğretim üyelerinin bakanlık emrine alınmaya başlamasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. 1956’da çıkarılan başka bir yasa ile de toplam 23 yüksek yargıç emekliye ayrılmıştır.

27 Mayıs hareketi, iktidar konumlarıyla birlikte ekonomik ve siyasal prestijlerini de kaybeden asker-sivil bürokratik seçkinlerin, halkın iradesini ve egemenliğini hiçe sayıp demokratik işleyişi yıkararak kaybettikleri iktidarı yeniden elde etme çabası olarak yorumlanmıştır. Ancak askeri müdahalede, sosyal ve ekonomik nedenler çok etkili olmakla birlikte asıl belirleyici olan neden siyasaldır. Çünkü DP artan ekonomik sıkıntılar nedeniyle büyüyen muhalefeti tamamen yok ederek parlamenter demokrasi sürecini sistemli olarak tasfiye etmiştir. Memurlara, üniversiteye, yargıçlara, gazetecilere, muhalif siyasal örgütlere, içtüzük değişiklikleriyle parlamentonun kendisine ve nihayet Tahkikat Komisyonu ile de yargı erkini kendi eline alıp diktatörlüğe giden bir rejim kurmuştur. Aslında 27 Mayıs bir karşı darbedir. Askerler daha siyasete müdahale etmeden önce, DP zaten parlamenter rejimi ortadan kaldırmıştı. Dolayısıyla “yıkılan, demokrasi değil, klasik demokrasiyi yıkmış olan bir iktidardı”.

DP döneminde, orta sınıfların etkili tabakası olan askeri bürokratik seçkinlerin ekonomik, sosyal ve siyasal güç kaybına uğradıkları açıktı. Ancak 27 Mayıs’ın DP’ye karşı büyüyen ve belirli bir toplumsal tabanı olan muhalefetten ve bu muhalefete de liderlik eden özellikle “kentli” bir sivil muhalefet cephesinden doğduğu göz ardı edilemez. Sivil muhalefet cephesinin liderliğini de DP’nin anti-demokratik ve baskıcı politikalarına en çok muhalefet eden, liberal-demokrat ve sosyalist görüşlü üniversite öğretim üyelerinin oluşturduğu aydın-seçkinler yapmıştır. Bu aydın-seçkinler de muhalefet cephesinin kuramsal ve ideolojik çerçevesini oluşturmakta çok etkili olan Forum dergisi etrafında toplanmıştı. Nihayet, darbeden sonra, askerlerle birlikte hareket eden Forum, Anayasanın hazırlanmasında çok etkili olmuş ve derginin daha önceden çerçevesini çizdiği ve tartıştığı demokratik anayasal düzen önerilerinin (insan hakları, çift meclis, Anayasa Mahkemesi, yargı bağımsızlığı ve hâkim güvencesi, özerk üniversite ve radyo, bağımsız basın, örgütlenme özgürlüğü vb. yürütmeyi frenleyecek ve demokratik bir rejim için gerekli olan tüm kurum ve kurallar bütünü) neredeyse tamamı 1961 Anayasası’nın temel felsefesini oluşturmuş ve Anayasa metninde yer almıştır. Zira 1961 Anayasası’nı hazırlayan bilim kurulunda yer alan öğretim üyelerinin bazıları Forum dergisi çevresindendi ve daha da önemlisi anayasa taslağını hazırlayan komisyona derginin kurucularından Turhan Feyzioğlu başkanlık etmiştir.

1961 Anayasası ve Yeni Seçkinler

1965 yılından itibaren rejimin normale dönüp ordu müdahalelerinin sivil yönetim üzerinde sürekli bir tehdit olmaktan çıkmasıyla birlikte 1961 Anayasası'nın işlemeye başlaması, toplumdaki farklı siyasal akımların ve onların seçkinlerinin sahneye çıkabileceği bir ortam yaratmıştır. Bu dönemde yeni ve özellikle de farklı ideolojilere mensup seçkinlerin ortaya çıkması, yeni Anayasanın toplumda en azından iki düzeyde birden eş zamanlı olarak yarattığı bir dönüşümün beraberinde getirdiği bir olgu olmuştur.

Bu dönüşümlerden ilki, 27 Mayıs hareketinin hazırladığı 1961 Anayasası'nın sağladığı düşünce özgürlüğünün, siyasal ideolojilerin yaygınlaşmasını kolaylaştırıcı bir özgürlük ortamı yaratması sonucu, milliyetçi, sosyalist ve siyasal İslamcı ideolojilerin örgütlü güçler olarak sahneye çıkmasıdır. Çağdaş dünyada bile az bulunan bir demokratik-hukuk çerçevesi yaratan Anayasanın sağladığı "yürütmeyi dizginleme felsefesi", siyasi iktidar karşısında, siyasi partileri ve öteki örgütlenmeleri anayasal bir güvenceye kavuşturarak, yönetilenlere geniş bir hareket alanı açmış bu da sivil toplum alanını hem büyütmüş hem de çeşitlendirmiştir.

Dönüşümlerden ikincisi de 1961 Anayasası'nın resmi bir kalkınma politikası olarak belirlediği ithal ikameci sanayileşme modelinin, sanayi sermayesi öncülüğünde kapitalist gelişmeyi hızlandırmasının yol açtığı sosyo-ekonomik dönüşümlerin yarattığı sınıfsal güçlerin kendi seçkinlerini ortaya çıkarmasıdır. Sanayi kapitalizmi gereksinim duyduğu işçi sayısını hızla arttırırken, sendika, parti gibi işçi sınıfı hareketinin örgütlü güçleriyle birlikte sosyalist seçkinleri de sahneye çıkarmıştır. 1960'lardan itibaren sol seçkinler ardından da 1970'lere doğru milliyetçi ve siyasal İslamcı sağ siyasal seçkinler siyasal arenaya çıkmışlardır.

İçeride dönük, sanayi merkezli ve dışa bağımlı olan ithal ikameci sanayileşme modeli, teknolojinin, yatırım mallarının ve girdilerin ithal edilerek nihai ürünün ülke içinde üretildiği, iç pazara yönelik tüketime dayanan bir modeldir. Model, sürekli ve canlı bir iç pazara gereksinim duyduğundan yeniden bölüşümcü politikalar, pazarı genişletmeye hizmet eder. Diğer yandan ithal ikameci sanayilerin korumayla ayakta kalması ve yapısal olarak da dış pazarlara girmelerinin olanaksız olması, bu sanayilerin kendi tükettikleri döviz sağlayamamalarına yol açar. Böylece ithal ikameci sanayileşme modelinde gerek duyulan döviz, geleneksel tarım ürünlerinin ihracatından karşılanır. Ancak böyle bir ihracat yapısı, döviz harcamalarının artmasını gerektiren bir sanayileşme yapısında eninde sonunda krize girer. Bu nedenle ithal ikameci sanayileşme modeli ancak sürekli artan dış borçlarla ayakta kalabilir.

Bu modelde amaç, iç pazara yönelik üretimin popülist bölüşüm politikalarıyla tüketimini yaygınlaştırmak olduğundan, ücret ve benzeri üretim faktörleri maliyet unsurundan çok, talep yaratıcı yönleriyle düşünülür. Asıl, amaç, ücretleri baskı altına almak değil, tam tersine sanayi sermayesinin ihtiyaç duyduğu iç tüketimi arttırmak için ücret artışlarının istik-

rarını güvenceye almaktır. Bu nedenle, 1961 Anayasası ile getirilen grev hakkı, toplu pazarlık, yaygın sendikalaşma, vb. yasal ve kurumsal hak ve özgürlükler büyüme hızı yeterli olduğu sürece sermaye birikiminin stratejisine uygun düşmüştür.

Mehmet Ali Aybar

Türkiye'de 1960-70 dönemi boyunca sendikali işçilerin sayısının 250 binden 2 milyona ve işveren sendikalarına katılan işletmelerin de 1500'den 10 binin üstüne çıktığı düşünülürse, modelin en belirgin özelliği de ortaya çıkar. Model, bir yandan sanayi burjuvazisini hızla geliştirirken bir yandan da örgütlü işçi sınıfının büyümesini sağlamıştır. Yani Türkiye'de ilk defa modern işçi sınıfının kitlesel olarak ortaya çıkması da bu modelin bir sonucudur. Ücretlerin istikrarlı ve sürekli olarak yükselmesini sağlayacak sendikacılık gibi yasal ve kurumsal düzenlemeler, iç pazarın genişlemesini sağlayan en önemli mekanizmalardır. Sonuç olarak, ithal ikameci sanayileşmeye dayalı ulusal kalkınmacılığın hâkim olduğu dönemde sisteme muhalif ideolojiler arasında Marksizmin ve dolaşısıyla onun taşıyıcı ve üretici özneleri olan sol seçkinlerin en başta gelmesinin nedeni de budur.

SOL

1961 Anayasası'nın yapısal-ekonomik düzeyde getirdiği ithal ikameci sanayileşme modeli ile üstyapısal-hukuki düzeyde açtığı özgürlük alanı üstünde büyüyen ilk akımlar da sol akımlar olmuştur. 1960'lara kadar sol, yasak, gizli, etkenliği marjinal bir akım olarak kalmıştır. 1961'den sonra ortaya çıkan sosyalist akım iki eksenenden oluşmuştur.

Yön Çizgisi

Birinci eksen, Doğan Avcıoğlu'nun önderliğinde çıkarılan ve bir "aydın hareketi" olan Yön çizgisidir. Yöncülere göre, Türkiye'de işçi sınıfı, devrimci tecrübe, bilinç ve örgütlenme düzeyi bakımından çok zayıf olduğu için, sosyalist devrimde öncü bir rol oynayamaz. Ayrıca nüfusunun % 80'i köylü kitleden oluşan ve emperyalizmin ve feodalizmin siyasal kısıkaç altında bulunan Türkiye'de ancak göstermelik bir "sandık demokrasisi" olduğu için parlamentaryer yoldan hiçbir ilerleme sağlanamaz. Bu nedenle Türkiye'deki devrimci mücadelenin lokomotifi asker-sivil aydın zümreden oluşan "zinde güçler"dir. Zinde güçlerin merkezinde

de askeri bürokrasi vardır. Zaten, "bu çizginin en özgün yanı, merkezinde ordunun yer aldığı seçkinlerden oluşan toplumsal tabakaya devrim mücadelesinde tanınan öncü rol olmuştur". Parlamenter mücadeleye karşı kesin bir cephe alan Yön çizgisi, ordu içinde kurulmuş bir cunta eliyle iktidarı alma hedefine odaklanmıştır.

Yöncülere göre zinde güçler, öncelikle anti-emperyalist, anti-feodal bir milli demokratik devrim yaptıktan sonra sosyalizme ancak aşamalı olarak geçilebilirdi. İşçi sınıfı öncülüğü ve sosyalizm ancak bu aşamayı geçtikten sonra gelecektir.

27 Mayıs'ın belirleyici etkisini taşıyan hareket, bazı Afrika, Asya ve Güney Amerika ülkelerindeki "ilerici" askeri yönetimlerden çok etkilenmişti. Ayrıca, o dönemde Sovyetler Birliği'nin az gelişmiş ülkeler için savunduğu "kapitalist olmayan kalkınma yolu" teorisi de, Türkiye'de sosyalizme hemen geçilemeyeceğini düşünen Yöncülere teorik bir destek sağlamıştır.

Türkiye İşçi Partisi

1961'den sonra gelişen sosyalist hareket içinde ikinci büyük eksen ise, Türkiye sol hareketinin en önemli legal örgütü olan Türkiye İşçi Partisi idi. 1961'de 12 sendikacı tarafından kurulan parti, 1962'de Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığa getirilmesiyle 1965-1968 arasında Türkiye solunun egemen gücünü oluşturmuştur. Parti, "zinde kuvvetler"in öncülüğünde "milli demokratik devrim" stratejisini savunan Yön çizgisinin aksine, Türkiye'de "işçi sınıfı önderliğinde" sosyalist bir devrimin yapılabileceğini savuyordu. Çünkü Türkiye'de işçi sınıfı siyasal bilinç ve örgütsel güç olarak sosyalist bir devrim yapabilecek kadar gelişmişti. Sovyetler Birliği merkezli "reel sosyalizm'in başarısız olduğunu düşünen Aybar, proletarya diktatörlüğünü ve Leninist parti öğretisini savunmuyor, işçi ve emekçi sınıfların iktidarı olan sosyalizmin bizzat emekçilerin eliyle, "demokratik" yollardan kurulması gerektiğini düşünüyordu.

TİP, Program ve Tüzüğü Milli bakiye sistemi sayesinde 1965 seçimlerinde %3 civarında oy alarak 15 milletvekili ile Millet Meclisi'ne girmiştir. Parlamenter mücadeleyi esas alan TİP, 1961 Anayasası'nın güvencesindeki bir sosyalist partinin yasal ve meşru yollardan iktidara gelebileceğine inanıyordu. Çünkü 1961 Anayasası sosyalizme açıktı ve yasal yollardan mücadele yürütmek mümkündü.

SAĞ

Yeni anayasal düzen içinde, önceleri sağ kesimde önemli bir hareketlenme görülmemiştir. Ancak, hızlı sanayileşme sürecinin yarattığı sosyo-ekonomik dönüşümlerden olumsuz yönde etkilenmeye başlayan muhafazakâr küçük burjuvazinin tepkisi, Sol'un da giderek radi-

kalleşmesine duyduğu tepkiyle birleşince 1968 de sağ cephede hızlı bir toparlanma ve karşı saldırıya geçme süreci başlamıştır.

Aşırı Milliyetçi Sağ: MHP

1969’da albay Alparslan Türkeş tarafından kurulan MHP’nin tabanı ve harekete geçirdiği sınıflar sanayileşmenin yarattığı sosyo-ekonomik dönüşümlerin ortaya çıkardığı muhafazakar küçük burjuva kesimlerdi. Sosyo-ekonomik dönüşümler birlikte, sürekli bir kültür şoku yaşayan, uyum zorlukları çeken, toplumun değer yargılarının değiştiğini gören bu kesimler bir güvensizlik duygusu

Alparslan Türkeş

içinde yaşıyorlardı. Üstelik büyüyen işçi sınıfı ile beraber sendikaların giderek siyasallaşması ve gençlik kesiminde sol düşüncenin hızla yayılarak militanlaşması bu duyguyu daha da körüklüyordu. Kapitalizmi ve sosyalizmi reddeden bu kesimler, “toplumsal bozuklukların ancak, güvenilir, ödün vermez ve paternalist bir liderin önderliğinde otoriter bir rejim tarafından önlenebileceğini düşünüyorlardı”. Yeni düzen kapitalizmden ve komünizmden ayrı üçüncü yol ya da ülkücü yol idi. Milliyetçilik ögesini İslamcılıkla birleştiren Türkeş’in, 1969’da “biz Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslümanız. Her iki felsefe bizim şiarımızdır” ifadesi, Milliyetçiliği ve İslamcılığı sentezleyen bir görüştü.

MHP’nin Kuruluşu

Zaman içinde Milliyetçi-İslamcı ideolojisiyle gittikçe MNP'ye benzeyen MHP'yi MNP'den (daha sonra MSP olan) ayıran temel özellik, radikal sağ görüşleri özellikle gençlik içinde yaygınlaştıran MHP'nin sürekli şiddete başvurarak bunu ideolojisinin temeli haline getirmesidir. MHP, 1968 de ateşli silahlarla askeri eğitim yapılan komando kampları kurmuştur.

Siyasal İslamcı Sağ: MNP

1962-1971 döneminde, toplam üretim içinde tarımsal üretimin payı hızla azalırken, sanayi malları üretimi tarımdan üç kere daha hızlı artmıştır. Ayrıca 1969'da eski ve küçük firmaların yüzde 62.5'nin iflas etmesi büyük sermayenin küçük sermayeyi yok etmeye başladığının başka bir göstergesi olmuştur. Ticari kapitalizmden sına kapitalizmine dönüşüm süreci, büyük sanayi burjuvazisi ile rekabet edemeyen Anadolu'nun muhafazakar zanaatçı ve tüccarlarının varlığını yukarıdan tehdit ederken, özellikle TİP'in kurulması ve "sendikaların militanlığı ve örgütlenmesiyle bu kesimler aşağıdan da tehdit edildiğini hissetmiştir. Kapitalizmin acımasız ilerleyişi, onları, sosyo-ekonomik merdivende nefret ettikleri işçi sınıfı safalarına inmeye zorlayacak bir olasılıkla yüz yüze getirmiştir".

Ekonomik yapının farklılaşması MNP'nin küçük ve orta sermayenin temsilcisi olarak dinsel muhalefeti kendi sosyo-ekonomik tabanına dayandırarak doğmasına yol açmıştır. Böylece MNP, altlarından hızla kayan sosyo ekonomik tabanı dinsel bir ideoloji ile tutmaya çalışanların örgütlü gücü olarak doğmuştur. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nde büyük sermaye çevrelerine karşı Anadolu'nun küçük sermaye kesimlerini temsil eden N. Erbakan, 1969 seçimlerine Konya'dan bağımsız aday olarak katılmış, milletvekili olmuş ve 1970'de de Milli Nizam Partisi'ni kurmuştur. Hem tekeli kapitalizme hem de komünizme karşı bir söylem kullanan N. Erbakan, Cumhuriyetin laik politikalarını ve Atatürk devrimlerini açıkça eleştiren İslami bir propaganda çizgisi izleyerek "milliyetçi ve mukaddesatçı bir Türkiye yaratmak" sloganını kullanmıştır. İdeolojik bir sentez olan "Milli Görüş" söylemi de bu bağlamda kapitalizmin ve sosyalizmin dışında yerli/milli ve İslami bir düzen ya da Müslüman Türkiye kurma amacını taşıyordu. Milli Nizam Partisi, Mayıs 1971'de kapatılmış ve Erbakan Milli Selamet Partisi adıyla yeni bir parti kurmuştur.

12 Mart 1971 Darbesi ve Sol Seçkinlerin Tasfiyesi

Türkiye'de 1968'den itibaren başlayan siyasal çözülme, buna eşlik eden ithal ikameci sanayileşme modelinin ekonomik krizi ve radikal sağ ve sol grupların sahneye çıkarak birbirleriyle çatışmaları, devletin çözülme sürecini hızlandırmıştır. İşte bu koşullarda, AP hükümetine 12 Mart 1971'de, genelkurmay başkanı ile kuvvet komutanlarının imzasını taşıyan bir muhtıra verilmiştir. 12 Mart 1971 askeri müdahalesi öncelikle, radikalleşen ve kitleselleşen sola karşı

bir hareketti. Müdahalenin gerekçesi, artan işçi ve öğrenci hareketlerinin ülkede yarattığı huzursuzluktu.

12 Mart müdahalesi, aynı zamanda ordunun kendi içindeki hiyerarşi dışı sol eğilimli 9 Martçılara karşı da ordu içi bir darbeydi. Bu, AP hükümetini devirerek, Türkiye’ye, benzerlerine Cezayir ve Mısır’da rastlanılan ve literatürde “Milli Demokratik Devrim” stratejisi denilen devrimci kalkınma programını getirmek isteyen 9 Martçılara karşı bir darbeydi. Kendilerine 27 Mayıs’ı yapan subayları örnek alan, Yöncü aydınlar ile birlikte hareket eden ordu içinde Yön çizgisini benimseyen bazı general ve alt rütbeden subaylar, 9 Mart 1971 de sol bir darbe yapmak istemişlerdi. Parlamenter sistem içinde hiçbir ilerlemenin sağlanamayacağını düşünen, asker ve sivil/aydın seçkinler, Türkiye’yi daha eşit, bağımsız ve modern bir ülke haline getirmek için ilerici sol/sosyalist bir rejim kurmak istiyorlardı

Nitekim muhtıracı komutanlar ilk önce, ordu içinde “sol” darbe hazırlığı yapan stratejik görevlerdeki 5 general, 1 amiral ve 35 albayı silahlı kuvvetlerden çıkarmıştır. Bu tasfiye ile ordudaki 9 Martçı grubun önderleriyle ve onlarla işbirliği yapan sivil aydınlar tasfiye edilmiştir. Kapitalist gelişme yoluna başından beri karşı çıkan Doğan Avcıoğlu’nun başını çektiği, Milli Demokratik Devrim’ci sosyalist stratejii savunan aydınlar tutuklanmıştır. Ardından da sol seçkinlere yönelik, baskı, hapis ve sürgün gibi yöntemlerle genel bir tasfiye süreci başlatılmıştır. 12 Mart 1971’e

Dev-Genç

kadar Anayasanın güvencesi altında faaliyet gösteren. DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları), DEV GENÇ (Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu), TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası) gibi kuruluşların yöneticileri ve üyeleri 5-10 yıl hapis cezalarına çarptırılmışlardır.

Temel hedefi solu ve işçi hareketini bastırmak olan 12 Mart, aynı zamanda rejimin hızlı radikal sağa kaymasının da başlangıcı olmuştur. 1973’de seçim yapılmasına ve parlamenter demokrasiye geri dönülmesine rağmen, siyasi istikrar bir türlü sağlanamamış, 1980 deki üçüncü askeri darbeye kadar yedi tane azınlık, geçici ya da koalisyon hükümeti kurulmuştur. Dış borçlarla yaşayan bir ekonomi, düşen büyüme hızı ve siyasi kriz karşılıklı olarak birbirini besleyerek büyümüştür. 1973’den sonra işçi hareketleri ve sol daha da radikalleşerek siyasal gündemi belirleyecek bir güce yeniden ulaşmıştır.

Solun yükselişi karşısında duyulan kaygı kurumsal olarak devletin ve rejimin daha da sağa, radikal sağa kaymasına yol açmıştır. Bu da seçkinler düzeyinde, radikal sağın seçkinlerinin devlet bürokrasına hâkim olmaya başladığı bir gelişmeye yol açmıştır. AP’nin liderliğinin-

de kurulan, I. ve II. MC (Milliyetçi Cephe) koalisyon hükümetlerinde iktidar ortağı olan, MSP ve MHP, kendi seçkinlerini bürokrasinin en stratejik kurumlarına yerleştirmişlerdir.

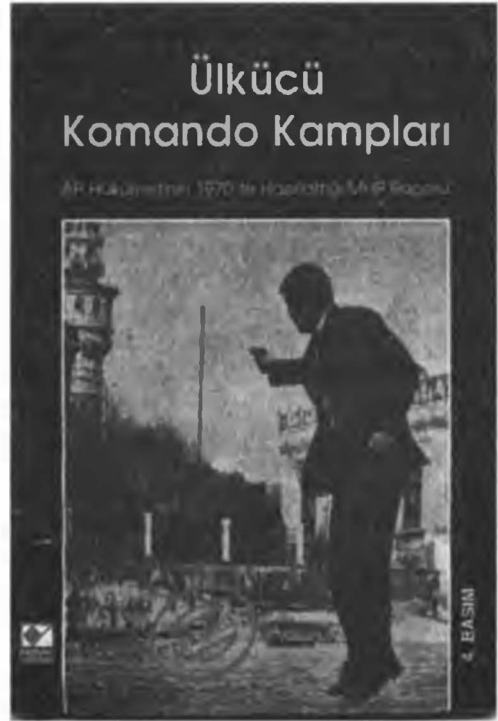
Erbakan

İthal ikameci sanayileşme modelinin 1970'li yıllar boyunca gittikçe derinleşen ekonomik krizine rağmen, örgütlü işçi hareketi, grev, toplu sözleşme ve sendikal haklar gibi 1961 Anayasası'nın sağladığı yasal çerçeveden yararlanarak ücretleri sürekli olarak yükseltebilmiştir. Ayrıca, gittikçe yaygınlaşan grevlerin yol açtığı iş günü kaybı, sanayi sermayesinin tahammül edemeyeceği bir artışla sermayenin kar oranlarını düşürmüştür. İşçi sınıfı hareketinin hızla daha radikal sola kayması egemen sınıfları ve onların her düzeydeki seçkinlerini kaygılandırmaya başlamıştır. Bu kaygı burjuvazinin, solu, Türkiye'deki kapitalist sistemin varlığına ve geleceğine yönelik en ciddi tehdit olarak görmesine yol açmıştır.

Solun sınıfsal ve ideolojik olarak gittikçe kitleselleşmesi ve radikalleşmesi, sanayi sermayesinin siyasal temsilcisi AP ve Başbakan Süleyman Demirel'in, yükselen sol muhalefeti

MSP'nin içinde yer aldığı MC koalisyon hükümetleri dönemlerinde, Adalet, İçişleri gibi en önemli bakanlıklardan bazılarını elde ederek devlet yapısı içinde siyasal İslama, daha önce yoksun olduğu bir meşruluk sağlamanın yanında İslami ideolojiyi de devlet bürokrasisindeki seçkinler aracılığıyla siyasal söylemin ayrılmaz bir parçası haline getirebilmiştir. Ayrıca bu dönemde MSP, Türkiye'de 1920 Meclisi'nden beri en çok din adamı kökenli milletvekiline sahip ilk parti olmuştur.

Sağın bütün renklerinin seçkinlerinin devlet bürokrasisine hâkim olduğu bu dönemde, solda yer alan muhalif seçkinler de işçi sendikaları, meslek birlikleri vb. gibi sivil toplum kurumlarında hâkimiyet kurmuşlardır.

Ülkücü Komando Kampları

bastırmada yasal-meşru yollar dışına çıkarak MHP’den devlete yardımcı paramiliter silahlı bir güç olarak yararlanma stratejisine dayanıyordu. Süleyman Demirel, MHP’nin toplumu terörize etme ve alevi katliamlarına yönelerek mezhepsel alevi-sünni çatışması yaratmaya dayalı iç savaş stratejisini açıkça desteklemiştir. MHP’ye, 1975 deki I. MC hükümetindeki üç milletvekilliğine karşılık iki ve 1977 deki II, MC hükümetinde de 16 milletvekilliğine karşılık beş bakanlık verilmesi, “MHP’nin parlamentoda değil, sokakta temsil ettiği gücün karşılığı olduğu” açıktır. Bu bakanlıklarda yoğun bir kadrolaşmaya gidilmesi, yukarıda işaret edilen radikal sağın devlet bürokrasisine hâkim olma amacını gösterir.

MHP’nin 1970 lerin ortalarından itibaren şiddete dayalı ideolojisinin ana hedefi de solun önde gelen seçkinleri olmuştur. MHP, DİSK, TÖB-DER gibi sol kitle örgütlerinin liderleri ile en tanınmış gazeteciler, sendika başkanları ve öğretim üyelerini hedef alan cinayetlere yönelmiştir.

Mahmet Ali Ağaoğulları’na göre, “Franco’nun, ordu, kilise-parti üçlemesini örnek alan MHP’nin amacı silahlı kuvvetleri kazanarak ordu aracılığıyla yönetime gelmekti.” 1977 seçimlerindeki 16 milletvekilinin 4’ü emekli subay ve parti yöneticilerinin de çoğunluğu asker kökenli olan “MHP, askeri seçkinler içindeki MHP li kanadı harekete geçirerek askeri bir müdahale istiyordu.”

1 Mayıs

24 Ocak Kararları: İthal İkameci Sanayileşme'den İhracata Dönük Birikim Modeline

24 Ocak 1980 kararları, 12 Eylül askeri müdahalesi öncesinde Türkiye'nin izlediği ithal ikameci sanayileşme modelinin krize girmesiyle birlikte iç savaş boyutlarında yaşanan derin krizi aşmanın ilk adımıdır. Türkiye'nin yalnızca ekonomik değil, siyasal, ideolojik ve toplumsal yaşamında bir paradigma değişikliği yaratan 24 Ocak kararları, başbakan S. Demirel'in başbakanlık müsteşarlığına atadığı Turgut Özal tarafından alınmış ve 1980'li yıllar boyunca iktisat politikalarının belirlenmesinde başrolü (başbakan yardımcısı, ANAP genel başkanı ve başbakan olarak) oynamıştır. Kararlar, IMF'nin "standart istikrar politikası" paketi ile Dünya Bankası'nın geliştirdiği "yapısal uyum" programını az gelişmiş ülkelere empoze ettiği unsurlardan oluşur. Turgut Özal'ın buna katkısı, uluslararası sermaye kuruluşlarının programını uygulamaktan ibarettir. Daha önce MESS (Metal Sanayicileri Sendikası) ve Sabancı Holding gibi tekeli sermaye kuruluşlarında yöneticilik yapan Özal, uluslararası sermayenin çıkarlarıyla. Türkiye'deki büyük sanayi sermayesinin çıkarlarını uyumlu hale getirecek 24 Ocak kararlarını "almıştır".

24 Ocak kararlarıyla, ithal ikameci sanayileşme modelinden, ihracata yönelik yeni bir sermaye birikim modeline geçilmiştir. Modelin temel hedefi, Türkiye'nin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşmesidir. Bu da büyük sanayi sermayesinin hem içerde kendi çıkarlarına uygun yeni bir hegemonya kurmasını hem de dışarıda uluslararası iş bölümü ile yeni bir bütünleşme sürecine girmesi anlamına gelir. Bu amaçla, ekonomi arz merkezli para politikalarıyla yönlendirilir. Hedeflenen, iç tüketimi kısırarak, ithalatı azaltmak ve ihracatı arttırarak dış borç darboğazının aşılmasıdır. Ayrıca, sosyal harcamaların, kısılması, KİT'lerin özelleştirilmesi, işçi ve yoksul kesimler lehine oluşturulmuş popülist politikaların kaldırılması, vb. düzenlemeler de benimsenmiştir.

Dışa dönük sanayileşmenin en belirgin özelliği ithal ikameci sanayileşmeden farklı olarak, işçi ücretlerinin sürekli düşürülmesidir. İthal ikameci sanayileşmede bir talep unsuru olan ücretler, dışa dönük stratejide maliyet unsuru olarak ortaya çıktığından, ücretler ne kadar düşük olursa, kar oranı o kadar artar. Dolayısıyla "bu stratejide, işçi hakları, sendikacılık gibi sistem karşıtı muhalefet ile bu muhalefeti harekete geçirecek Marksist ideolojiye ve sol seçkinlere yer yoktur".

Ancak çok geniş toplum kesimlerini karşısına alan IMF reçetelerinin, demokratik bir ortamda uygulanabilme şansı yoktur. Bu politikalara uyum sağlayan siyasi rejimlerin tamamı, en iyi örneği Latin Amerika ülkelerinde yaşanmış olan, baskıcı-otoriter yönetimlerdir. Bu ülkelerde benzer politikaların yürürlüğe konulması ancak askeri darbelerin desteği ile olmuştur. Yani "ekonomik liberalizm ancak siyasal despotizm altında kurulabilmiştir".

Türkiye’de de geniş toplum kesimlerinin mutlak anlamda yoksullaşması demek olan kararların uygulanabilmesi, ortaya çıkabilecek toplumsal muhalefetin şiddeti düşünüldüğünde (zaten iç savaş boyutlarına ulaşmış toplumsal kutuplaşma ile birlikte) ancak baskıcı ve otoriter bir iktidar döneminde mümkündür. Bu nedenle Türkiye’de, anti demokratik ve otoriter bir rejim talebinin gündeme alındığı tarih 24 Ocak 1980’dir. “Yerli sermayenin ekonomik seçkinlerinden Rahmi Koç ve İstanbul Sanayi Odası Başkanı İbrahim Bodur ve Turgut Özal”, kararların uygulanabilmesi için askeri darbeyi sonuna kadar desteklemişlerdir. Aslında büyük sermayenin seçkinleri, 1979’dan başlayarak, “sendikaların disiplin altına alınmasını” ve sermaye için gerekli güven ortamının yeniden oluşturulmasının altını çizerek açıkça darbe çağrılarını yapmaya başlamışlardı.

12 Eylül Darbesi ve Yeni Seçkinler

12 Eylül Askeri Müdahalesi ile seçkinlerle ilgili değişmeyen kural da yeniden başlamıştır. Devrimlerin, karşı devrimlerin, reformların ve askeri darbelerin yarattığı toplumsal dönüşümlerin mevcut seçkinleri ya tümüyle ortadan kaldırarak ya da bir devşirme süreciyle pasifize ederek bunların yerlerine amaçlanan toplumsal dönüşümün gerektirdiği yeni seçkinleri koyan bir seçkin değişim sürecidir bu kural.

Tüm toplumu depolitize etmeye çalışan 12 Eylül’ün asıl hedefi, ideolojik ve örgütsel olarak solu tümüyle yok etmektir. 12 Eylül yönetimi, TÖB-DER, DİSK, Barış Derneği, vb. tüm sol dernek ve sendikaları kapatmış, yöneticileri hakkında davalar açmış ve çok uzun süreli mahkûmiyet kararları vermiştir. Askeri yönetim sol sendika ve dernekler yanında 1402 sayılı sıkıyönetim kanununa dayanarak üniversitelerdeki solcu öğretim üyelerini de görevden uzaklaştırmıştır.

Buna karşılık MGK, TOBB, TİSK, TÜSİAD, MESS gibi 24 Ocak kararlarına geçilmesinin yalnızca askeri bir rejimle sağlanabileceğini savunan sanayi sermayesinin derneklerini-ekonomik seçkinlerini ise, ödüllendirerek, TOBB ve TİSK’i, Hür Teşebbüs Konseyi adı altında yeniden yapılandırırken, TÜSİAD’ada da kamu yararına çalışan dernek statüsü tanımıştır.

1982 Anayasası’nın özellikle ekonomik ayağının biçimlenmesinde büyük sanayi sermayesinin temsilcisi olan TİSK çok etkin bir rol oynamıştır. MGK’nın oluşturduğu Danışma Meclisindeki anayasa komisyonuna taslak metin gönderen TİSK’in özellikle çalışma yaşamıyla ilgili anayasa önerisi ile MGK’ninki arasında çok açık paralellikler vardı. TİSK’in genel sekreteri aynı zamanda anayasa komisyonu üyesiydi. TİSK’in Anayasa önerisinde toplum yapısına ters düşen derneklerin kurulmasına izin verilmemesi gerektiği, genel grev, dayanışma grevi ve siyasi grevlerin yasaklanmasını, işçinin grev ve toplu sözleşme hakkına karşılık işverene lokavt hakkının tanınması, vb. maddeler yer alıyordu. Böylece sermaye, çalışma

ilişkilerinde 1980 öncesinde işçiler lehine bozulan dengeyi kendi çıkarları doğrultusunda düzenlemiştir.

Ayrıca, MGK, Türk sağının en etkili aydın-seçkinlerinin oluşturduğu Aydınlar Ocağı'nı, 12 Eylül'ün resmi ideolojisini biçimlendirmede ve 1982 Anayasası'nın kültür ayağının belirlenmesinde baş aktör konumuna getirmiştir.

12 Eylül

vb. tüm sağ akademisyenlerin, yazarların, gazetecilerin oluşturduğu çok etkin bir sağ aydın-seçkinler örgütüydü.

Aydınlar Ocağı 1970'de, Türkiye'de hızla yükselen sola karşı sağın, MHP ve MSP'ye ayrışarak kalıcı bir biçimde bölünmesi "tehlikesi"ne karşı sağın ideolojik birliğini gerçekleştirmek için kurulmuştur. Türk-İslam Sentezi de komünizm tehlikesine karşı, İslamcılar ve Türkçüleri düşünce düzeyinde birleştirmeyi hedefliyordu. I. MC (Milliyetçi Cephe) koalisyon hükümetinin kurulmasında aktif bir rol oynayarak büyük bir prestij kazanan Aydınlar Ocağı, solun karşısındaki tüm sağ güçlerin "entelektüel kalbi" olmayı amaçlamıştır. Ocağın 12 Eylül'e kadar savunduğu ideoloji, ekonomi, eğitim, kültür, vb. politikalar 1980-1983 askeri rejimi ve daha sonra da ANAP iktidarı tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. 12 Eylül askeri rejimi için ideoloji üreten Aydınlar Ocağı, MHP'li, siyasal İslamcı,

Bürokrasinin Dönüşümü ve Yeni Bürokratik Seçkinler

Özal'ın bürokrasiyi dönüştürme politikası, IMF, Dünya Bankası gibi küresel sermaye kuruluşlarının çerçevesini önceden çizdiği ve az gelişmiş ülkelerde, devleti küçültme adı altında küresel sömürgeciliği hâkim kılmak için yürürlüğe koyduğu yapısal uyarılama programlarına dayanır. Programların temel hedefi de mevcut kamu bürokrasisini tasfiye etmek ve onun

yerine devleti yeni birikim biçiminin ihtiyaçlarına uyumlu hale getirecek, idari, ideolojik ve siyasi olarak yeniden şekillendirmektir.

24 Ocak kararlarıyla başlayan ve ANAP’ın iktidar olmasıyla hukuksal çerçeveye oturan kamu yönetiminde idari reform süreci, para-maliye, ticaret ve döviz kurunun tek elden yönetilmesi amacıyla ilk önce mevcut ekonomi bürokrasisini hedef almıştır. Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı’nın kurulması ve ekonomiyle ilgili üst kurulların oluşturulma sürecinin başlatılmasının amacı budur. Müsteşarlıkla, ekonomi ve mali kararlarda devletin en önemli iki kuruluşu olan Maliye Bakanlığı’nın ekonomideki tekel gücü ve DPT’nin ekonomiyi planlama gücü ortadan kaldırılmıştır. Böylece, ekonominin ve maliyenin yönetimi ve denetimi doğrudan IMF ve Dünya Bankası’nın kontrolüne geçmiştir. Ülke ekonomisini ilgilendiren çok önemli ekonomik ve mali kararların alınması, yasama, rutin bürokratik süzgeçler, vb. mekanizmalar dışlanarak, IMF ve Dünya Bankası’nın güdümündeki küçük bir ekonomi bürokrasisinin eline geçmiştir. “Ulus devlet paradigmasını tahrip eden ve ülke ekonomisini uluslararası tekelci sermayeye açan bu sürece direnç gösterecek mevcut bürokrasi tasfiye edilmiştir. Çünkü mevcut bürokrasi hedeflenen politikaların uygulanmasına engel olabileceği gibi toplumsal muhalefeti de harekete geçirebilecektir. Uyarılama politikalarının, hızla ve bürokrasinin devletçi kesiminden uzakta gerçekleştirilmesi en uygun çözüm olarak bulunmuştur”.

Çözüm alternatif bürokrasinin yaratılmasıdır. Birgül Ayman Güler’e göre yaratılan alternatif bürokrasi, alternatif devlet adamı tipini de beraberinde getirmiştir. İşte Turgut Özal’ın prensleri olarak bilinen bu alternatif bürokrasi, ABD’de eğitim görmüş ya da Dünya Bankası gibi mali merkezlerde çalışmış olanlardan seçilmiştir. İktisadi liberalizm Özal’ın prensleriyle simgelenen Batı tipi bürokrasi ile gerçekleştirilmiştir.

Alternatif bürokrasi ile mevcut ekonomi bürokrasisi en büyük darbeyi alarak çözülmeye başlamıştır. Alternatif bürokrasi, kararların alınması ve uygulamaların başlatılması için yeterli olmakla birlikte, yapısal uyarılama politikalarına engel olmaması için bürokrasinin geri kalan kesiminin de büyük ölçüde sarsılması ve sistemin bir bütün olarak bu sürece eşlik edecek bir biçimde harekete geçirilmesi gerekmiştir. 1982-1990 döneminde yasama sürecini tümüyle devre dışı bırakan KHK’lerin en fazla kullanıldığı alan, kamu yönetimini (çıkarılan 305 KHK’nin 261’i kamu yönetimi ile ilgilidir) bütünüyle bu sürecin gerektirdiği biçimde dönüştürmeye ayrılmıştır. Çıkarılan KHK’lerle, bürokrasinin geri kalanına da siyasal İslamcı, milliyetçi, tarikatçı ve Aydınlar Ocağına mensup Türk-İslam sentezci kadrolar yerleştirilmiştir.

Aslında “yaşanan süreç, bürokrasinin siyasallaştırılmasından çok, bürokrasinin devletçi-sol kanadına yönelik genel bir tasfiye operasyonu olmuştur. İktisadi liberalizmin eşitsizlikçi ve teslimiyetçi özelliği, bürokrasinin devletçi kesimlerini ideolojik-siyasal bir

tehdit olarak görmüş" ve bu tehlike, yönetsel düzlemde darbenin destekçisi, İslamcı-milliyetçi kadroların harekete geçirilmesiyle önlenmiştir.

İktisadi liberalizmin uygulanabilmesi, siyasal-yönetsel düzlemde bu politikalara direnç gösterecek devletçi-sol bürokrasiye karşı tasfiyeci ve baskıcı yöntemler kullanılarak sağlanırken, toplumsal- sınıfsal düzlemde, çalışanların örgütsüzleştirilmesi sürecine eşlik eden yoğun bir dini örgütlenme ve din propagandası ile sağlanmıştır. ANAP bu konuda da merkezi bir aktör olmuştur.

Askeri Seçkinler, Dini Seçkinler ve ANAP

MGK'nın başlattığı ve ANAP tarafından ödünsüz olarak sürdürülen anti-laik politikaların amacı, yeni sağ hegemonyanın kurulmasında siyasal İslamı ve İslami tarikat-cemaat yapılarını, ekonomik, siyasal-ideolojik ve örgütsel bir güce dönüştürmektir. İslam'ın siyasallaştırılması anlamına gelen bu dönüşüm, özellikle İslami tarikat-cemaat yapılarının 12 Eylül ve ANAP iktidarı dolayısıyla devletle kurdukları ilişkideki bir dönüşümdür.

Bilindiği gibi DP'nin Türk siyasal yaşamındaki asıl misyonu, tek parti döneminde yasaklanarak yer altına itilen İslami tarikat ve cemaatlerin desteği ile toplumsal muhalefeti "dinsel özgürlük" sloganıyla yükseltmek olmuştur. Bu nedenle Türkiye'de İslami tarikat örgütlenmeleri 1950'den itibaren hep sağ partileri desteklemişlerdir. Tarikatların sağ partileri desteklemelerinin en önemli nedeni kendilerini siyasal olarak güvenceye almak ve güçlenmektir. Meclise temsilciler göndermek, İslamcı kadroları yetiştirmek, bürokrasiye yerleşmek, sağ iktidarların icraatlarında mümkün olduğu kadar İslami ideoloji ve örgütlenmeleri (imam hatip liselerinin çoğaltılması, İslamcı vakıf ve derneklerin faaliyetlerinin ideolojik ve kurumsal olarak garanti altına alınması vb.) gözetmesini sağlamak, tarikatların temel kaygısı olmuştur. Ancak 1980 askeri darbesi ve ardından iktidara gelen ANAP/yeni sağ, tarikatların siyasal iktidar alanıyla kurdukları ilişkide çok önemli ve niteliksel bir dönüşüme yol açmıştır.

Türk-İslam Masonları

1980 öncesinde tarikatlar, dinsizlikle özdeşleştirilen sol hareketin yükselişini durdurmak için, sağ koalisyon hükümetleri ile komünizme karşı ortak bir cephe oluşturmada aktif bir rol oynamışlardır. 1980 öncesinde, sağ partileri komünizme/dinsizliğe karşı bir güvence olarak görüp aktif bir biçimde destekleyen tarikatlar, 12 Eylül darbesini de komünizmi durdurduğu için desteklemişlerdir. Tüm tarikatlar 12 Eylül'ü sonuna kadar desteklerken özellikle Nurcuların darbeye açık desteği methiyeler dizmeye kadar varmıştır.

Generallerin tarikatlara büyük bir hoşgörü ile baktığı son derece açıktır. Askeri yönetimin 1982 Anayasası'na evet oyu vermeleri için tarikatlarla pazarlık yapması, Nur Cemaati lideri Fethullah Gülen hakkında sıkı yönetim komutanlığınca tutuklama emri çıkarılmasına rağmen bilerek yakalanmaması ve tüm diğer tarikatlar gibi faaliyetlerini sürdürmesi, ANAP'ın kurulmasında, özellikle Nakşibendiler başta olmak üzere değişik tarikatlara mensup kişilerin bulunduğu askeri yönetim tarafından bilinmesine rağmen partinin seçimlere girmesine ve iktidar olmasına izin verilmesi, Türk-İslam sentezinin bir politika olarak benimsenmesi, sıkıyönetim komutanlığınca anti laik girişimleri nedeniyle Süleymancı, Nurcu, Nakşibendi ve MSP'nin Akıncılar grubuna büyük bir hoşgörü gösterilmesi askeri rejimin İslamcı kesimle "sola karşı bir ittifak içinde" olduğunu gösterir. Zaten darbe yönetiminin, Türk-İslam sentezini benimseyerek resmi bir devlet politikası haline getirmesi, İslam dinini toplumsal birlik ve bütünlük için elzem bir meşruiyet kaynağı olarak görmesi bu ittifakın bir politika haline getirildiğinin en önemli kanıtıdır.

Tarikatların-cemaatlerin devletle kurdukları ilişkide yaşadıkları ikinci dönüşüm darbenin misyonunu taşıyan ve mirasçısı olan ANAP üzerinden gerçekleşmiştir.

ANAP'ın milli birliği ve bütünlüğe yaptığı vurgu ve daha da önemlisi darbe döneminde resmi devlet politikası olarak benimsenen Türk-İslam sentezinin ANAP tarafından milli ve İslami değerlere referans verilerek sürdürülmesi, tarikatlar için bu partiyi bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Ayrıca, ANAP'ın bir parti olarak ayırt edici özelliği, çeşitli İslamcı çevre ve güçlerin ANAP'ın kuruluşundan itibaren parti içinde etkin bir konuma sahip olmalarıdır. Özellikle Nakşibendi tarikatının çeşitli dergâhlarının ANAP'ın kuruluşunda rol oynadığı, Özal ailesinin Nakşibendi tarikatına bağlı olduğu, Özal kardeşlerin Aydınlar Ocağı mensubu oldukları ve Ocağın öteki tarikatlarla birlikte ANAP'ın kurulmasında ne kadar etkin olduğu da bilinmektedir. Tarikatlar özellikle ANAP'ın Aydınlar Ocağı'ndan gelen sentezcilerden oluşan kanadında ağırlık kazanmışlardır. Ancak partinin tümü ANAP'ın farklı siyasal İslamcı grupları birleştiren kutsal bir ittifak olarak anılmasına yol açacak kadar tarikatlarla, tarikat şeyhleriyle içli dışlı bir gö-

rünüm sergilemiştir. Kutsal ittifak, ANAP'ın kabinede olduğu kadar (1983-90 arası ANAP iktidarları döneminde kabinedeki 15 eski ve yeni bakanın Nakşibendi tarikatından olduğu bilinmektedir) meclis grubunda, yerel ve ulusal örgütlenmelerinde doğrudan temsil edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde hiçbir parti devlet düzeyinde ve kamusal yaşamda bu denli bir tarikat ağırlığı sergilememiş ve dolayısıyla "dini seçkinler" ya da "tarikat kökenli seçkinler" siyasal seçkinler olarak siyasal iktidar alanının en önemli ortağı ve aktörleri olmamışlardır.

ANAP'ın iktidar olduğu "80'li yıllar her türden İslami çevre, grup, ekol, cemaat, vb. faaliyetlerini daha açık, etkili ve yaygın bir şekilde yürüttüğü bir dönem olmuştur". Özal'ın "devletin kültürel olarak tarihiyle ve gelenekleriyle barışması gerekir" sözü yeni sağın İslamizasyon politikasına dönüşmüş ve tarikatlar ANAP'la birlikte "Abdülhamit dönemine nazire yaparcasına gelişen ve kabul gören bir ortam bulmuşlardır".

Tarikatların iktidar bloğunda yer alarak ANAP'la iç içe olmaktan sağladıkları en önemli fayda, eğitim ve tarikat sermayesini geliştirerek güçlenmek olmuştur. Tarikatların piyasa ya eklenmeleri ve önemli bir sermaye birikimi elde etmeleri eğitim faaliyetlerini hızlandırmıştır. Tarikatlar vakıflar aracılığıyla zamanla büyük sermayeye eklenerek, MÜSİAD örneğinde olduğu gibi, İslamcı/yeşil sermaye ve İslamcı bir işadamları kuşağı ile kendi ekonomik seçkinlerini de yaratmıştır.

Türk-İslam-piyasa sentezinde ifadesini bulan yeni sağ ideoloji ve bu ideolojinin siyasal iktidar düzeyindeki temsilcisi ANAP, Kemalist laikliği ya da daha doğrusu ulus devletin meşruiyet kaynağı olan laikliği, yeni sağ iktidar tarzının gereksinimleri doğrultusunda bireyin tanrı ile kurduğu bireysel-viddani ilişki ve ritüellerin dışına çıkarmak amacıyla hedef almıştır. Kemalist laikliğin eleştirilmesi, İslamın, bireysel-viddani düzeyden kolektif düzeyde yaşanan bir ideoloji ve bir siyasal harekete dönüştürülmesinin meşruiyet zemini olmuştur. Yeni sağın, gerçek laikliği yaratma ve gerçek din ve vicdan özgürlüğünü hayata geçirme misyonunun ardında yatan asıl neden ise İslamın geleneksel tarikat-cemaat yapılarını meşrulaştırarak İslamın bir ideoloji ve siyasal bir hareket olarak örgütlenebilmesinin önündeki bütün engelleri ortadan kaldırma stratejisidir. Bu strateji arayışının ise bizzat yeni sağ iktidarın kendisini

Turgut Özal

meşrulaştırma arayışı olduğu çok açıktır. ANAP’ın tarikat-cemaat örgütlenmeleriyle ne denli içli dışlı bir parti olduğu düşünülürse Kemalist laiklik eleştirisinin gerçek nedeni de anlaşılır. ANAP tarafından yeni sağın cemaatler-tarikatlar eliyle yönetim rasyonelitesinin en temel öznelere haline getirilen bu örgütlenmelerin 1980 sonrası Türkiye’inde yarattığı siyasi-ideolojik manzara ise Alev Özkazanç’ın “devletin cemaatleştirilmesi ya da cemaatlerin devletleştirilmesi” cümlesiyle özetlenebilir.

Toparlanacak olursa, 24 Ocak kararlarıyla uygulamaya konulan yeni birikim modeli, küresel dünya ekonomisi ile organik bir bütünleşme içine giren yerli tekeli sermayenin taleplerini karşılamaya yöneliktir. Bu politikalar, Kemalizmin 1930’larda ve 1960’lardaki devletçi-planlı ekonomik kalkınma, dışa kapalı büyüme, vb. devletçi ekonomik yönelimleriyle tam bir tezatlık oluşturmaktadır. Diğer yandan yeni birikim modelinin egemen ideolojisi yeni sağın liberalizm dışındaki öteki bileşeni İslamcı-muhafazakâr değerler de Kemalizmin, aydınlanmacı, devrimci, laik değerleriyle tam bir tezatlık içine girmiştir. Dolayısıyla, yeni birikim modeli ve onun yeni sağ ideolojisi, Kemalist devlet ve Kemalizmle örtüşmemektedir. Küresel kapitalizmin az gelişmiş bağımlı ülkelerdeki ulus devlete darbe vurmasıyla ulus devletin çözülme sürecine girmesi, Türkiye özelinde ulus devlet çerçevesinde örgütlenen Kemalizmin de çözülme sürecine sokulması anlamına gelir. İktisadi rolü söndürülen ulus devletin, iktisadi rol çerçevesinde biçimlenen ideolojik-kültürel üst yapısı da tahrip edilmeye başlamıştır. Yeni sağın kendi hegemonyasını kurabilmesinde Kemalizm eleştirisi, geçmişe karşı, bugün ve gelecek kurgusuna dayalı bir tür cumhuriyet devrimiyle hesaplaşma stratejisi olmuştur. Yeni sağ hegemonyayı kuran bu strateji de ideolojik düzlemde, Aydınlar Ocağı bünyesindeki seçkinlerin, YÖK, TRT, Dil Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Atatürk Yüksek Kurulu, Diyanet İşleri Başkanlığı, Kültür Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, gibi “devletin ideolojik aygıtlarına” yerleştirilmesiyle ve üniversitelerde, 1402 sayılı yasaya dayanılarak, solcu aydın-seçkinlerin neredeyse tümünün farklı yöntemlerle sindirilip, tasfiye edilmesiyle gerçekleştirilebilmiştir.

1980 sonrası Türk entelektüel yaşamında “darbenin aydınları” olarak siyasi bir kadrolaşma oluşturan sentezci aydınlar darbe yönetiminden itibaren Türkiye’deki düşünsel-entelektüel-ideolojik iklimin temel çerçevesini belirleme işlevini üstlenmişlerdir. İdeolojik olarak Türk-İslam-Piyasa Sentezi’ni geliştiren, kadro olarak da Türk sağında oldukça etkili ve çekirdek bir kesim olan sentezci aydınlar ve bu çekirdek kadronun aktif olarak dışında olmasına karşın sağın tüm aydınları, 12 Eylül darbesi ile beraber hegemonik bir güç olmuştur. Solun ideolojik ve örgütsel olarak tümüyle tasfiye edildiği 1980’lerden başlayarak Türkiye’nin siyasal yaşamında ilk defa, hem liberalizmi/piyasayı/küreselleşmeyi hem de Kemalist laiklik eleştirisinden yola çıkarak ya doğrudan ya da dolaylı olarak siyasal İslamı/muhafazakâr değerleri savunan ve bunları şu ya da bu ölçüde sentezleyen yeni sağ ideoloji ve bu ideolojiyi sürekli savunan aydın-seçkinlerin çok etkili olduğu bir sürece girilmiştir.

Okuma Önerileri

- Giriş:** (Bottomore, 1990), (Turhan, 1991)
- Osmanlı'da Seçkinler:** Bu bölüm için bkz. (Turner, 2001), (Sarıca, 1996), (Karpat, 2009), (Akşin, 1996), (Karatepe, 2004), (Shaw, 2008), (Akşin, 1977), (Kazancıgil, 1986).
- Osmanlı'da Modern Seçkinler:** (Akşin, 1996), (Akşin, 1977), (Kazancıgil, 1986), (Berkes, 1978), (Karpat, 2009), (Şaylan, 1974), (Özbudun, 1995), (İnal, 1994).
- Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Devrimi:** (Sezgin, 1984, Turhan, 1991), (Şaylan, 1974), (Kazancıgil, 1986), (Sezgin, 1984), (Savran, 1986), (Lewis, 2009), (Turhan, 1991), (Gökalkp, 2010), (Karpat, 2009), (Aydemir, 2003), (Oktay, 2007), (Buğra, 2008), (Akşin, 1980), (Keyder, 2008), (Boratav, 1989), (Akşin, 1977), (Avcıoğlu, 2001).
- Bürokratik Seçkinlerin Gücü:** (Şaylan, 1974), (Taylor, 1984), (Kışlalı, 2007), (Birtek, 1995), (Boratav, 1989), (Savran, 1986), (Avcıoğlu, 2001), (Keyder, 2008), (Timur, 1997), (Karpat, 1996), (Eroğul, 1990).
- Çok Partili Yaşama Geçiş:** DP Dönemi : (Sarıbay, 1985), (Eroğul, 1990), (Özbudun, 1995), (Şaylan, 1974), (Hale, 1996), (Ahmad, 1996), (Şener, 2010), (İrketi, 2010), (Eroğul, 1990, Tanör, 2006), (Tanör, 1994).
- Yön Çizgisi:** (Belge, 1992). (Şener, 2010).
- Türkiye İşçi Partisi:** (Şener, 2010).
- Aşırı Milliyetçi Sağ: MHP :** (Ağaoğulları, 1992), (Özdemir, 1990)
- Siyasal İslamcı Sağ: MNP :** (Ahmad, 1996, Yücekök, 1971), (Yücekök, 1971), (Ahmad, Özdemir, 1990), (Özgüden, 2007)
- 12 Mart 1971 Darbesi ve Sol Seçkinlerin Tasfiyesi:** (Hale, 1996, Özdemir), (Özdemir, 1990), (Gülalp, 1993), (Schick, Tonak, 1987), (Ahmad, 1996), (Turhan, 1991), (Boratav, 1989), (Ağaoğulları, 1992), (Özgüden, 2007)
- 24 Ocak Kararları:** (Özgüden, 2007), (Boratav, 1989), (Gülalp, 1993), (Başkaya, 1986), (Gülalp, 1987), (Kırbaş, 1911), (Özgüden, 2007)
- 12 Eylül Darbesi ve Yeni Seçkinler:** (Tosun, 2001), (Tanör, 1994), (Bora, Can, 1994), (Güvenç vd. 1991), (Umur, Bora, 1987), (Özgüden, 2007)
- Bürokrasinin Dönüşümü:** (Ayman Güler, 1996), (Özgüden, 2007)
- Askeri Seçkinler, Dini Seçkinler ve ANAP:** (Çakır, 1990), (Özkazanç, 1998), (Şaylan, tarihsiz), (Şaylan, 1992), (Tapper, 1991), (Ayata, 1993), (Kalaycıoğlu, 1998), (Yıldız, 1995), (Karaömerlioğlu, 1995), (Özgüden, 2007)

Kaynakça

- Ağaoğulları, M. Ali, "Aşırı Milliyetçi Sağ", Irvin Cemil Schick, E.Ahmet Tonak (Der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.189-236.
- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye:1945-1980*, Ahmet Fethi (Çev.), Hil Yayınları, İstanbul, 1996.
- Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980.
- Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayınları, Ankara, 1996.
- Akşin, Sina, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, Sayı:2, 1977, s.31-36.
- Akay, A., "Aydın Üzerine Bir Bakış", Sabahattin Şen (Der.), *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam, İstanbul, 1995, s. 423-439.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Tekin Yayınları, İstanbul, Cilt:1, 2001.
- Ayata, Sencer, "Patronage, Party And State: The Politicization of Islam in Turkey", *Middle East Journal*, Cilt: 50, Sayı:1, 1996, s. 40-56.
- Ayman, Güler, B., *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarılama Politikaları*, TODAİE Yay., Ankara, 1996.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılap ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Başkaya, Fikret, *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına*, Birlik, Ankara, 1986.
- Belge, Murat, "Sol", Irvin Cemil Schick, E.Ahmet Tonak (Der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.159-189.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1978.
- Birtek, Faruk, "Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, 1932-1950; Yarı-Periferik Bir Ekonominin Yeniden Yapılanmasında Belirsiz Yol", Nevin Çoşar (Çev.), *Türkiye'de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 143-171.
- Bora, Tanıl, Can, K., *Devlet, Ocak, Dergâh*, İletişim, İstanbul, 1994.
- Boratav, Korkut, "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar" *Yapıt*, Ekim-Kasım, 1983, s. 7-18.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, Gerçek, İstanbul, 1989.
- Boratav, Korkut, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek, İstanbul, 1995.
- Boratav, Korkut, "2000'e Doğru Türkiye'de Popülizm", *Mürekkap*, Sayı:10-11, 1998, s. 8-12.
- Bottomore, T.B, *Seçkinler ve Toplum*, Erol Mutlu (Çev.), Gündoğan, İstanbul, 1990.
- Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, Fikret Adanan (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Çakır, Ruşen, *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar*, Metis, İstanbul,1990.

- Eralp, A., "The Politics of Turkish Development Strategies", Andrew Finkel, Nükhet Sirman, Routledge (Edited By), *Turkish State, Turkish Society*, London And Newyork, 1990, s.219-258.
- Eroğul, Cem, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Alter Yay, Ankara, 2010.
- Gülalp, H., *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
- Gülalp, H., *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, Osman Akinhay, Abdullah Yılmaz (Çev.), Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- Güvenç, Bozkurt, Şaylan, Gencay vd., *Türk-İslam Sentezi*, Sarmal, İstanbul, 1991.
- Hale, William, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Ahmet Fethi (Çev.), Hil Yayınları, İstanbul, 1996.
- İrketi, Okan, *Ricat Eden Cumhuriyet: DP ve AKP Döneminde Aydınlar*, Tan Yayınları, Ankara, 2010.
- İnal, Kemal, "Türkiye'de Eğitimin İslamiyetleştirilmesi", *Mürekkep*, Sayı: 1994 Güz, Ss, 62-80.
- Karaömerlioğlu, M.A., "Globalizm ve Türkiye'de İslam", *Mürekkep*, Kış-Bahar Sayısı, 1995, s. 63-67.
- Karatepe, Şükrü, *Osmanlı Siyasi Kurumları: Klasik Dönem*, İz Yayınları, İstanbul, 2004.
- Karpat, Kemal. H, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karpat, Kemal. H, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kalaycıoğlu, Ersin, "Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset", A. F. Keyman, A.Y. Sanbay (Der.), *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara, 1988.
- Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Beta Yayınları, İstanbul, 1986, s. 171-188.
- Keyder, Çağlar, *Ulusal Kalkınmacılığın İflassı*, Metis Yayınları, İstanbul, 1993.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kırbaş, D, "Yeni Sağın İdeolojisi: Pragmatizm", *İktisat Dergisi*, Sayı:314, 1991, s.3-8.
- Kışlalı, Ahmet Taner, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Boğaç Babür Turna (Çev.), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.
- Sarıbay, Ali Yaşar, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, Alan Yayınları, İstanbul, 1985.
- Sarıca, Murat, *100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Savran, Sungur, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", *11.Tez*, Sayı:1, 1986, s.172-214.

- Savran, S., "1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler, "11.Tez, Sayı: 6, 1987, s. 132-168.
- Schick, Irvin, Cemil, Tonak, Ahmet Ertuğrul, "Sonuç" Çev: Aydın Pesen, Neşe Balkan, Irvin Cemil Schick, E.Ahmet Tonak (Der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s. 386-398, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- Shaw, Stanford J, Shaw, Ezel-Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (Cilt: I), Mehmet Harmancı (Çev.), E Yayınları, İstanbul, 2008.
- Şaylan, Gencay, *Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1974.
- Şaylan, Gencay, *Türkiye'de İslamcı Siyaset*, Verso, Ankara, 1992.
- Şaylan, Gencay, *Türkiye'de Laiklik*, TUSES Yayınları, İstanbul.
- Şener, Mustafa, *Türkiye Solunda Üç Tarz-I Siyaset: Yön, MDD ve TİP*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.
- Oktay, Cemil, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, Alfa, İstanbul, 2007.
- Özbudun, Ergun, "Türkiye'de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür", *Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür*, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s:1-42.
- Özgüden, Mehmet, *Türkiye'de Sivil Toplum İdeolojisi:Yeni Sağ, Sol Liberalizm ve Siyasal İslamcılık Üzerine Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Özdemir, Hikmet, "Siyasi Tarih:1960-1980", Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye*, s:191-261, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Özkazanç, A, *Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ*, A.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü (Basılmış Doktora Tezi), Ankara, 1998.
- Tanör, Bülent, *İki Anayasa: 1961-1982*, Beta Yayınları, İstanbul, 1994.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tapper, R, "Giriş", *Çağdaş Türkiye'de İslam*, Editör: Richard Tapper, Sarmal, İstanbul, s. 7-38, 1991.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997.
- Taylor, John. G, "Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi" Çağatay Keskinok (Çev), Çağatay Keskinok ve Melih Ersoy (Der.), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Birey ve Toplum Yay, Ankara, 1984, s. 125-178.
- Tosun, G. E, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet Sivil Toplum İlişkisi (Türkiye Örneği)*, Alfa, Bursa, 2001.
- Turhan, Mehmet, *Siyasal Elitler*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.

- Turner, Bryan S., *Statü*, Çev. Kemal İnal, Doruk Yayınları, Ankara, 2000.
- Tünay, M, "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi", N. Güvenoğlu, D. Dinler (Çev), *Praksis*, Sayı:5, 2002, s. 177-197.
- Umur, M. ve Bora, T., "Aydınlar Ocağı 12 Eylül'den Sonra Doludizgin: Türk-İslam Masonları", *Yeni Gündem*, Sayı:51, 1987, s. 10-18.
- Yıldız, Y.G, "Türk Aydını ve İktidar Sorunu", Sebahattin Şen (Der.), *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam, İstanbul, 1995, s. 355-379.
- Yücekök, Ahmet. N, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Türkiye'nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi

H. Tarık Şengül*

I. Giriş

Türkiye'de kentleşme süreçlerine yönelik yazın önemli bir olgunluk düzeyine ulaşmış bulunuyor. Konut, altyapı, ulaşım, planlama, kamusal alanlar, gecekondu, kentsel dönüşüm, kent merkezleri, yerel yönetimler gibi kentleşmenin önemli alanlarında, genel nitelikte olduğu kadar, kentlere özgü yapılan çok sayıda çalışma dikkate değer bir birikimin oluştuğuna işaret ediyor.

Öte yandan bu birikimin önemli sorunlarının bulunduğu da bir gerçektir. Kuramsal yetkinlik sorunu, amprisizm ve batı merkezli çerçevelerin eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden uygulanması kentleşme alanında yapılan çalışmaların önemli bir bölümünde karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunlarla yakından ilişkili bir eksiklik ise kentleşme deneyimimizi uzun vadeli bir bakış açısıyla ele alıp, dönemlendiren bir yaklaşımın bulunmamasıdır.

Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla Cumhuriyet sonrası kentleşme deneyiminin dönemlenmesini yapan bu çalışma birbiriyle ilişkili üç hedef etrafında şekillenmiştir. Birinci olarak kentleşme süreçlerinin farklı aşamalarını tespit etmeye yönelik bir dönemleme çabasının ne tür bir yöntem izlemesi gerektiği sorusuna yanıt getirilmesi hedeflenmektedir (Bölüm II). İkincisi, bu yöntem izlenerek, Türkiye kentleşme deneyiminin dönemlenmesi yapılmaktadır (Bölüm III). Üçüncü olarak tespit edilen her bir döneme yönelik bir kuramsallaştırma çabasının ön adımları atılmakta ve bu kavramlar eşliğinde söz konusu dönemin çözümlenmesi yapılmaktadır (Bölüm IV, V, VI, VII).

II. Kentleşmenin Dönemlenmesine İlişkin Yöntem Önerisi

İster doğal ister yapılı çevre biçiminde karşımıza çıksın, mekânı toplumsal ilişkilerin gerçekleştiği bir sahne olarak görme eğilimi, günlük yaşamda olduğu kadar, akademik çevrelerde

de oldukça yaygındır. Bu tür bir kavrayış mekânı toplumsal ilişkilere dışsallaştırıp, çoğu durumda *nötr* bir ortam olarak kavramamıza yol açar.

Bu anlayışa tepki niteliği taşıyan ikinci bir kavrayışta mekânsal yapılar ve özel olarak da kentsel yapılı çevreyi daha geniş toplumsal ilişkilerin bir *yansıması* olarak görme eğilimindedir. Bu anlayışın kentleşme süreçlerini daha geniş toplumsal süreçlerle ilişkilendirmekteki başarısı ise mekânı bir yansımaya indirgeyip, toplumsal olanın içinde kaybetmesi nedeniyle gölgelenir.

Türkiye'nin kentleşme süreçlerini ve kentsel yapılı çevrenin oluşumunu ele alacağımız bu çalışmada ilişkisel mekân anlayışı olarak bilinen üçüncü bir yaklaşımı öne çıkaracağız. Bu yaklaşım, mekânsal yapılar ve kentsel yapılı çevrenin toplumsal olarak üretildiğini, bu nedenle mekânsal yapıların ve kentlerin bu ilişkilerden bağımsız ele alınamayacağını öne sürerken, mekânsal yapıların bir kez üretildiğinde, kendisini üreten toplumsal ilişkilere indirgenemeyecek bir *gerçeklik* haline geldiğini kabul eder.

Eğer kentler ve kentsel yapılı çevre toplumsal olarak üretiliyorsa, bu durumda kentleri ve kentsel değişimi anlamamanın başlangıç noktasını bu mekânsal yapıları üreten toplumsal ilişki ve süreçler oluşturmak durumundadır. Belli bir döneme damgasını vuran özgün toplumsal ilişkilerin kendisine ait bir mekânsal katmanı hem kent-üstü, hem de kentsel düzeyde yaratması kaçınılmazdır. Doren Massey'in sanayi coğrafyası alanında *jeolojik metafor* kavramı etrafında geliştirdiği yaklaşım dönemleme konusunda burada benimsediğimiz çerçeveye önemli ölçüde örtüşmektedir (Massey, 1984). Massey her endüstriyel gelişme döneminin kendi endüstriyel mekânsal yapısını bir katman olarak yarattığını ve bu katmanın bir yandan bir önceki dönemin katmanını veri olarak şekillenirken, diğer yandan da bir sonraki dönemde ortaya çıkacak katmanın mekânsal bağlamını oluşturduğunu öne sürmektedir. Bu tür bir yaklaşımın en önemli katkılarından biri belli dönemler arasında kopuşları olduğu kadar süreklilikleri de dikkate alma olanağını sağlamasıdır.

Söz konusu yaklaşım, sanayileşme sürecinin mekân üzerindeki etkisini anlamak için geliştirilmiş olmasına karşın, bu tür bir anlayışı belli bir mekânsal/topraksal düzenin, (yeniden) üretim ve dönüşümünü anlamak amacıyla da kullanmak mümkündür. Bu tür bir değerlendirmede, kaçınılmaz olarak her kentleşme dönemini belirleyen toplumsal dinamiklerin tespiti konusunu gündeme getirmektedir.

Eğer kapitalist kent mekânının oluşumunda, kent-üstü toplumsal ilişki kümelerinin kurucu bir rol oynadığını kabul edersek, kentlerin üretilişi ve değişim süreçlerinin yalnızca söz konusu kente ait toplumsal dinamiklere gönderme yapılarak anlaşılamayacağı da açık hale gelir (Harvey, 1985; Massey, 1984). Bu nedenle, kentsel değişimi anlamakta çıkış noktasını, makro dönüşümlerdeki belirleyicilikleri nedeniyle, daha geniş ölçekli toplumsal ilişkiler

oluşturmaktadır. Bu çerçevede bakılması gereken en temel süreçler ele alınan döneme ait hegemonik projeler, birikim stratejileri, devlet proje ve stratejileridir (Jessop, 2008).

Bununla birlikte kentleşme süreçleri ve kentsel yapıyı çevrenin üretimi sadece kent-üstü süreçler ve toplumsal ilişkilerden de çıkarılamaz. Yerel düzeydeki yapılanmalar ve aktörler daha üst ölçeklerden dayatılan ilişki ve verilerin edilgen alıcıları değildir. Kendi çıkarlarını temsil etme çabasında olan yerel güçler bu baskılara yanıt verirler. Bu yüzden kent mekânı, yukarıdan-aşağıya gelen bu baskılar ile bunlara aşağıdan-yukarıya doğru verilen yanıtlar arasındaki karşılıklı etkileşim etrafında şekillenir (Duncan, 1989).

Ancak bu mücadeleler ister yerel-üstü, ister yerel düzeyde gerçekleşsin, daha önceki mücadelelerin sonucunda üretilmiş mekânsal katmanlar üzerinde ve kısmen de bu katmanlar üzerine verilir. Bir başka anlatımla; verili bir dönemin yapıları ve aktörleri, önceki dönem içine doğup, gelişimlerinin belirli bir aşamasında o dönemin yapılarına ve aktörlerine meydan okurlarken, başarıya ulaşmış karşı çıkışlar belirli aktör ve yapıların etkilerini tümüyle ortadan kaldırmaktan çok bunların hâkimiyetine son verirler. Bu nedenle bir önceki dönemin kentleşme katmanı yeni katmanlar tarafından tümüyle ortadan kaldırılamaz; yer yer üzeri örtülür, yer yer direnerek bir sonraki döneme taşınır. Ancak üzeri örtüldüğünde bile, üzerini örten yeni katmanın şekillenmesine belli bir etkide bulunarak bir sonraki döneme etki de bulunmuş olur.

Tam da bu çerçevede Williams'ın toplumsal grupları ve kültürel yapıları tanımlamaya yönelik olarak önerdiği dörtlü gruplamayı, mekânsal yapıları da içerecek biçimde kullanacağız. Bunlar eski olanın (arkayık), kalıntısalsın (residüel), baskın olanın ve filizlenenin mekânları olarak ifade edilebilir. Bu çerçevede, eskinin mekânları, üretenlerin bugüne taşınmadığı oluşumlara işaret etmektedir. Kalıntısalsın olan, bugün varlığını sürdüren ancak hâkim ilişkiler içinde yerlerini ve işlevselliklerini büyük ölçüde yitirmiş mekân ve kesimleri nitelemektedir. Baskın olan günümüzün öne çıkan ve kentsel gelişmeyi sürükleyen kesimlerin mekânlarına işaret ederken, filizlenen mekânları, baskın olanın yeni türevi olmanın ötesine geçip, potansiyel olarak baskın olana alternatif olma özellikleri taşıyan yeni mekânları temsil eder.

Bu anlamda, kentleşmenin her dönemi, farklı zaman ve mekân ufukları olan ve farklı güçler arasındaki güç dengesini ifade eden, ayrı bir sosyo-mekânsal katman yaratır. Söz konusu yeni katmanın gelişme süreci bir önceki katmanla etkileşim içinde gerçekleşir. Bu çerçevede, Massey ve Jess'i izleyerek; "her katmanın, mevcudun üzerine yeni özellikler ekleyen, mevcut olanları değiştiren, hatta 'eski'ye ait özellikleri aşındıran ve ortadan kaldırabilen bir süreç içerisinde, önceki katmanlar ile etkileşip, birleştiğini" ileri sürmek mümkündür (Massey ve Jess, 1995; 222).

Bu çerçevede hegemonya inşası farklı mekân ve zaman ufuklarına sahip toplumsal güçler arasında ortaya çıkan çatışma, mücadele, ittifak ve uzlaşmalara işaret ettiği kadar, bu kesimlerin mekânları arasındaki çelişki, eklemleme ve uzlaşmalara da işaret eder. Egemen siyasal güçler hegemonyalarını kendi mekânlarını inşaa ederek kurarken, toplumun belli kesimlerinin mekânlarını da dışlayıcı bir stratejiyle hedefler. Bununla birlikte, kalıntısall nite-likteki belli kesim ve mekânları dışlanırken, kalıntısall olanın belli kesimleri hegemonik pro-jeje dâhil edilir. Bu tür bir stratejinin mekânsall ayağı sadece kalıntısall mekânlara yönelik değildir. Eskinin mekânlarının bir bölümü özellikle tarihi köklere referansla kutsallaştırılıp söz konusu hegemonik projenin sembolik boyutu olarak öne çıkarılabilir.

Kuşkusuz kentsel değişim daha genel toplumsal değişimin bir parçası olarak yaşamın her alanında ve anında deneyimlenen bir süreçtir. Bununla birlikte küçük ölçekli değişim-lerden farklı olarak büyük çaplı değişimler bir yandan toplumsal yapılarla diğer yandan bu yapıları harekete geçiren toplumsal güçlerde niteliksel değişimlere yol açar. Bazı kesimler kent mekânında etkinliklerini yitirirken, bazı yeni kesimler öne çıkmaya başlar. Bu yeniden yapılanma ve altüst oluş süreci kent mekânında toplumsal grupları, siyasal dengelerin izin verdiği ölçüde yeniden dağıtmaya başlar. Daha önce görünür ve duyulur olan bazı kesimler görünürlük ve duyulurluğunu yitirmeye yüz tutarken, yeni dönemin güçlü kesimlerinin görünür hale geldiği bir yeni kentleşme aşamasına geçilir. Bu kesimin ağırlığını hissettirdiği mekânsall pratikler, temsiliyet mekânları ve mekânın temsiliyeti eşliğinde, yeni bir kentleşme katmanının inşasına şahit olunur.

Hâkim siyasal güçler ve mekânları karşısında görülmez ve duyulmaz konuma itilen madunlar ve mekânları çoğu durumda dağınıklık ve örgütlenememenin izlerini taşıyıp, na-diren karşı bir projenin parçası haline gelirler. Gerçek güçleri sayılarının fazlalığı ve zayıflık-larının dağınıklığından kaynaklanan bu kesimler örgütlenebildikleri ölçüde zayıflıklarını aşır karşı bir projeyi geliştirebilirler. Bu tür bir proje çoğu durumda kalıntısall olanla filizle-nen arasında bir ittifaka işaret eder. Bu tür ittifak ve eklemlemelerin başarısız olduğu ya da zayıf kaldığı durumlarda karşı mücadele farklı sosyo-mekânsall odaklardan zaman zaman örgütlenen direniş ve başkaldınlar biçiminde kendisini gösterir.

III. Türkiye'nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlemesi

Özetlemeye çalıştığımız bu anlayışı izleyerek, Türkiye'nin Cumhuriyet sonrası kentleşme deneyimini üç ayrı dönem ve kentleşme katmanı tanımlayarak tartışacağız;

1. Dönem: Ulus-Devletin Kentleşmesi: 1923-50
2. Dönem: Emek Gücünün Kentleşmesi: 1950-80
3. Dönem: Sermayenin Kentleşmesi: 1980 sonrası

Cumhuriyet sonrası dönemin ilk kentleşme katmanının ulus-devlet inşaa süreci tarafından nitelenmesi şaşırtıcı değildir. Bu sürecin en çarpıcı özelliklerinden biri Osmanlı döneminin imparatorluk temelli topraksal düzeninden ulus-devlet merkezli bir düzene geçiş olmuştur. Bu nedenle, cumhuriyet sonrası dönemi anlamaya yönelik bir çabanın, ister istemez Osmanlı dönemini de dikkate alması gerekir. Dördüncü bölüm, Osmanlı döneminden miras alınan kentleşme katmanını kısaca gözden geçirerek, daha sonraki dönemin tartışmasına temel hazırlamayı amaçlamaktadır.

Ulus-devlet düzeninin imparatorluk düzeninden köklü biçimde ayrıştığı düşünüldüğünde, ulus devlet inşaa sürecinin yeni bir mekânsal düzen öngörmesi ve daha önceki dönemden farklı bir kentleşme dönemi ve tabakası yaratmaya yönelmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle, 1923-50 dönemini ulus-devlet merkezli bir kentleşme dönemi olarak inceleyip, bu sürecin kentlerde oluşturduğu sosyo-mekânsal yapı ve ilişkilerin genel özelliklerini tespit edeceğiz. Gerek devletin merkezileşme, siyasi otoritesini ulus-devlet sınırları içinde kurma yönündeki çabaları, gerekse “hayali bir cemaat” olarak ulusun inşaa önemli mekânsal boyutlara sahiptir. 1923-50 dönemine damgasını vuran bu projenin merkezinde kentlerin bulunduğu beşinci bölümde göstereceğiz.

Ulus-devletleşme projesi tarafından biçimlendirilmiş olan katmanı, İkinci Dünya Savaşı’nı takiben yeni bir sosyo mekânsal katman izlemiştir. Tarımda yeni teknoloji kullanımının ortaya çıkardığı geniş kırsal işsiz nüfus, yoğun bir göç sürecinin sonunda büyük kentlerin yeni yoksulları ve izleyen dönemde de emek gücü haline gelmiştir. Bu kesim büyük kentlerin çeperlerinde yasadışı biçimde yaşam alanları biçimlerinde oluşturdukları gecekondularla mahalleleriyle, ulus devlet projesinin öngörülerinin çok dışında bir kentsel gerçekliği de yaratmışlardır. Kırdan göç süreciyle beslenen emek gücünün kentleşmesi tarafından nitelenen 1950-80 dönemi bir yandan bu kesimlerin kendi yapıları çevresini yaratmasına, öte yandan da bu kesimlerin kentlerin yerleşik orta sınıfı ile çatışma ve uyumlanma süreçlerine şahitlik etmiştir. Altıncı bölüm, 1970’li yılların sonlarına kadar devam eden bu sürecin bir analizini içermektedir.

Son olarak, 1980 sonrası dönem sermayenin kentleşmesi tarafından belirlenen yeni bir katmanın doğuşuna şahit olmuştur. Kuşkusuz önceki dönemler boyunca da sermayenin kentleşmesi kentleşme sürecinin önemli itici güçlerinden biridir. Ancak son 30 yıl içinde giderek artan biçimde, daha önce kentlere sınırlı ilgi gösteren büyük sermaye daha önce gir(e)mediği birçok alana saldırgan bir biçimde girmeyi başarmış ve hegemonik hale gelmiştir. Bu süreç daha sonra ayrıntılı biçimde göstereceğimiz gibi, sermayenin, emeğin ve devletin ürettiği mekânlara yönelik yoğun bir saldırı ve el koyması biçiminde gelişmektedir. Büyük ölçüde *ilkel birikim* ve *mülküzleştirme*ye dayanan bu stratejinin, kent mekânında yarattığı eşitsizlikler ve çelişkiler dikkate alındığında, kentlerin çalışan sınıfları için ağır bir tahribat

anlamına gelmektedir. Yedinci bölümde bu dönemin genel özellikleri ve ortaya çıkardığı yeni çelişkiler tartışılmaktadır.

IV. Osmanlı Kenti: Tarihsel ve Coğrafi Arka Plan

Kemalist ulus-devlet projesi birçok yönüyle Osmanlı dönemine bir tepki niteliğindedir. Bununla birlikte iki dönem arasında belli sürekliliklerin olduğu da yadsınamaz (Gülalp, 1994). Bu durum kentsel süreçler açısından da geçerlidir. Bu nedenle, bu bölümde, Cumhuriyet dönemi kentsel deneyim ve katmanının üzerinde yükseldiği, Osmanlı topraksal düzeni ve kentleşme dinamiklerinin bazı temel özelliklerini tartışacağız.

Merkez-Çevre Modeli

Osmanlı devlet ve mekânsal örgütlenmesine yönelik en popüler yaklaşım "merkez-çevre" modelini temel almaktadır. Bu yaklaşımın en önemli temsilcisi Şerif Mardin, yakın tarihli bir çalışmasında, sivil toplumun gelişiminde Batı ile Doğu arasında görülen farklılığı, tüzel kişiliği olan kentlerin varlığı ya da yokluğuna gönderme yaparak açıklamaktadır. Mardin'e göre, bir Doğu toplumu olarak Osmanlı'da da sivil toplum gelişkin değildir. Çünkü "Osmanlı yönetim sisteminde, çevrenin merkez tarafından tamamen boyunduruk altına alındığı bir durum vardır" (Mardin, 1995). Merkez-çevre modeline yaslanan birçok araştırmacı merkezîyetçiliğin bu derece baskın olduğu bir yönetsel yapıda, kentlerin tüzel kişiliğinden söz edilemeyeceği görüşündedir (Özbudun, 1976).

Osmanlı devleti ve topraksal örgütlenmesine ilişkin bu yaygın görüşün son dönemde önemli eleştirilere konu olduğu ve alternatif bir yaklaşımın da belirginleştiği görülmektedir. Bu bakış açısını değerlendirmeden önce, bu tartışmaya da altyapı oluşturmak üzere, modern öncesi devlet ve toprak örgütlenmesinin bazı ayırt edici özelliklerine bakmakta yarar vardır.

Modern devlet ile Osmanlı devlet örgütlenmesinin de örneğini oluşturduğu modern öncesi devleti karşılaştıran Scott'a göre, "modern-öncesi devlet, pek çok açıdan kördü; tebaasının zenginlikleri, sahip oldukları toprakları ve ürünleri, yerleşimleri ve kimlikleri hakkında çok az şey biliyordu. İnsanlarının ve toprağının ayrıntılı haritasına benzer hiçbir şeyi yoktu. Bildiğini genel bir görüş için gerekli olan standarda çevirmesine izin verecek ölçütten genellikle yoksundu. Sonuç olarak, müdahaleleri sıklıkla, kaba ve kendini yenilgiye uğratan cinstendi" (Scott, 2008). Bu tür bir tespitin Osmanlı için de geçerli olduğunu kabul edersek, Osmanlı siyasal/yönetsel örgütlenmesini merkez-çevre anlayışının öngördüğünden daha farklı ele almak gerekecektir.

İmparatorluk, değişken ve yer yer muğlak sınırları içinde kalan topraklara, merkezden uzaklaştıkça daha açık hale gelen biçimde, hükmeden ancak yönetemeyen bir nitelikteydi.

Diğer bir anlatımla, siyasal merkez sınırlı bir mekâna hükmetmekle birlikte, bu alanları yönetebilecek kurumsal, idari ve teknik donanıma sahip olmaktan uzaktı. Bu genel çerçevenin içinde Osmanlı topraksal düzeninin belli zaman dilimlerinde merkezin güçlenip, taşrasını görece daha iyi denetlediğini, bazı dönemlerdeyse bu gücünü yitirip, yerel güçlerle müzaker ederek taşrayı kontrol etmeyi hedeflediğini görmekteyiz. Daha somut olarak ifade etmek gerekirse, merkezin 16. yüzyıl sonlarına kadar görece merkezîyetçi bir stratejiyi uygulayabildiği görülmektedir. Bu tür bir durumun çarpıcı örneklerinden biri devletin kentlerde yaşayan nüfusu kontrol etmesinde önemli araçlardan biri olan kadastral çalışmalardır. İstanbul dışındaki yerleşmelerde merkezin denetimini güçlendirmek ve nüfusu mekâna kodlamak üzere, Antep, Halep gibi birçok kentte 16. yüzyılda geniş çaplı harita-kadastro çalışmaları yürütülmüştür (Canbakan, 2007; Wilkins, 2010). 17. yüzyıl boyunca merkezin kendi içinde, 18. yüzyıl boyunca da taşrası karşısında zayıfladığını biliyoruz. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl başlarında merkezîleşme yönündeki çabalar taşranın giderek artan gücüne bir tepki ve merkezin yitirdiği gücü restore etmeye yönelik olmuştur.

Bu çerçevede, Faroqhi ve Zubaida'yi izleyerek, Osmanlı'da siyasal merkezin otorite ve denetiminin merkezden çevreye doğru gitgide azaldığı ve Osmanlı siyasal sisteminin en fazla merkezîleştiği dönemlerde bile, en azından bazı kentlerin siyasal merkeze karşı belli derecede bir özerkliğe sahip olduğunu gösteren yeterli kanıtın olduğu ileri sürülebilir (Faroqhi, 1992; Zubaida, 1993). Ayrıca görgül araştırmalar birçok kentte loncaların merkezden izin almadan birbirleriyle çeşitli düzeylerde ilişki kurduklarını göstermektedir. Bu nedenle Faroqhi, Osmanlı kentlerini en azından "yarı-özerk" olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını öne sürmektedir (Faroqhi,1993).

Bu savın kilit noktası, yönetsel olarak adlandırılan mevkileri dolduranların siyasal merkezin sıradan memurları olmamalarıdır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren, illere atanan vali ve üst düzey yöneticiler merkezden gönderilen memurlar olmaktan çıkmıştır. Yereldeki güçlü kesimlerden seçilen bu yöneticiler siyasal merkezle zaman zaman çatışmalara giren ve bunun karşılığında merkezin yerel üzerindeki hâkimiyetini yeniden sağlayabilmek için pazarlık etmek zorunda kaldığı yerel güç odakları haline gelmiştir. Bu siyasi etmenler yanında, bazı araştırmacılar söz konusu dönemin teknolojik gelişmişlik düzeyine dikkat çekerek, merkezin yerel birimleri kontrol etmede yeterince aracının bulunmadığını, özellikle ulaşım güçlükleri nedeniyle, imparatorluğun önemli bir bütünleşme sorunu yaşadığını öne sürmektedir (Tekeli, 1973: 261).

Merkez-çevre yaklaşımı Osmanlı'da güçlü bir yerel yönetim örgütlenme ve geleneğinin bulunmayışını merkezîyetçi geleneğin bir delili olarak sunar. Oysa bu durum tam tersi bir durumun, yani yeterince güçlü olmayan bir merkezi yönetimin göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Diğer bir anlatımla, yerel üzerinde otoritesini kurmaya muktedir olmayan

güçsüz merkezi otorite yerel güçlerin eline geçebilecek yerel kurumsal yapıların oluşmasına da izin vermemiştir. Bu nedenle, Osmanlı devlet örgütlenmesi içinde yerel yönetimler oldukça güçsüz birimler olarak kalmıştır. Bu bakış açısına yakın bir anlayışla Zubadia, "...büyükşehirler bir yana bırakılırsa, devlet, yönetmekte olduğu cemaatlerin ve toplumsal yapıların dışında kalmış ve bu anlamda modern devlete esaslı bir karşıtlık oluşturmuştur" derken, büyük ölçüde, Scott'un modern öncesi devlet için öngördüğü çerçeveyi Osmanlı toprak düzenine de uygulamaktadır (Zubaida, 1993: 125).

Üzerinde durulması gereken ikinci konu, İstanbul kentinin diğer kentler karşısındaki konumudur. Osmanlı kentlerinin merkezin mutlak otoritesine boyun eğmediklerine ilişkin değerlendirmemiz, İstanbul'un diğer kentler karşısındaki *baskın kent* olma özelliğini reddetmek anlamına gelmemektedir. Kuşkusuz İstanbul, yüzlerce yıllık bir birikimin sonucu, diğer kentlerle karşılaştırıldığında tartışmasız bir üstünlüğe sahiptir. Braudel bu üstünlüğü şöyle özetlemektedir:

"İstanbul çok hızlı biçimde kurulan devasa Türk İmparatorluğu'nun imajı etrafında şekillenmiştir. Bir bütün olarak kent, imparatorluğun gelişme hızıyla aynı düzeyde büyümüştür. 1453'de fethedilmesinden sonra 80.000; 1520-1535 arasında 400.000; yüzyılın sonunda Batılılara göre 700.000 nüfusu vardır; 17. ve 18. yüzyıllarda kent Londra ve Paris'in gelişimini gölgelemiştir... Konstantinopolis bir kasaba değildi. Kent, bir canavar ve kozmopolit bir metropol niteliğindedir. Yerleşim biçimi kenti bölüyordu ve bu durum ihtişamının ve zorluklarının, ama kesinlikle ihtişamının kaynağıydı (Braudel, 1972: 252).

Bu eşitsiz gelişmenin, İzmir gibi dünyaya açık liman kentleri dışarıda bırakılırsa, yarattığı gerilimin mekânsal ifadesi, daha sonraki bölümde ayrıntılı olarak değineceğimiz gibi, "İstanbul-Anadolu" çelişkisidir. Tekeli'nin de belirttiği gibi, Batı'yla bütünleşme süreci içinde, özellikle Orta Anadolu kentleri önemli bir ekonomik gerilemenin içine girmiş ve bu durum bölgelerarası dengesizliği İstanbul ve Batı'yla bütünleşme noktaları olan liman kentleri lehine derinleştirmiştir (Tekeli, 1973: 263).

Kentlerin Sosyo-Mekânsal Özellikleri

Cumhuriyet sonrası kentsel deneyimin farklılığını anlamaya yardımcı olan üçüncü önemli nokta, Osmanlı kentlerinin mekânsal örüntülenmesinin gerisindeki toplumsal yapılarla ilgilidir. Hemen hemen tüm Osmanlı kentlerinin şekillenişinde *etnik ilişkiler* önemli rol oynamıştır. Ancak bu merkeziliğin derecesi konusunda farklı yorumlar söz konusudur. Başta Faroqhi olmak üzere bazı tarihçiler Osmanlı'da özellikle konut alanlarının örüntüsü söz konusu olduğunda, mahalleler arasında etnik ve dinsel-mezhepsel ilişkilere dayanan ayrış-

manın birçok Osmanlı kentinde kendisini gösterdiğini ve aynı din, mezhep ve etnik kökene bağlı olanların aynı mahallelerde yaşadığını öne sürmektedir (Faroqhi, 1997: 164).

Bu tespite destek sağlar biçimde Georjeon, 1830'a kadar, Ankara'da mevcut 107 mahalle-den 57 tanesinin Müslüman, 27'sinin gayri-müslim ve sadece 23 mahallenin etnik olarak karışık nüfustan oluştuğunu ve gayri-müslimlerin de kendi aralarında etnik kökenlerine göre bölündüğünü söylemektedir (Georjeon, 1996: 104). Öte yandan, bazı tarihçiler İstanbul gibi batı ile yoğun ilişki içinde bulunan kentlerde, etnik ayrışmanın sınıf ayrışması ile güçlendirildiğini öne sürmektedir. Tekeli'ye göre, batı'yla bütünleşmenin nimetlerinden yararlanan azınlıklar, batı örneklerine öykünen modern kent dokularında yaşayıp, zengin bir kültürel yaşamı paylaşıırken, bu kentlerin Müslüman nüfusu daha yoksul, altyapısı olmayan ve geleneksel yaşam biçiminin hâkim olduğu çevre mahallelerde yaşıyorlardı (Tekeli, 1973: 263)

Meşrutiyet Dönemi İstanbul

Yakın zamanda yapılan bazı çalışmalar kentlerdeki etnik temelli mekânsal bölünmenin bu derece önemli olmadığı görüşündedir. Marcus, Halep üzerine yaptığı çalışmada, dini ve etnik ayrışmanın toplumsal kesimleri ayırtırmadaki rolünün abartıldığını belirtirken, en temel ayrışma çizgisinin varsıllarla yoksullar arasında olduğunu söyleyen sınıfsal bir vur-

guyu öne çıkarmaktadır (Marcus, 1989). Ancak Marcus'un bu bakışı kentlerdeki etnik yapıların önemini tümüyle yadsımamaktadır. Nitekim yoksullara yönelik yardımları tartışırken, Marcus da dini ve etnik grupların her birinin kendi yoksul kesimlerine yönelik ve sadece kendi kesimini hedefleyen kurumlarının bulunduğuna dikkat çekmektedir.

Osmanlı kentlerinin diğer bir mekânsal özelliği organik yapılarıydı. Kentlerin ortak bir özelliği, merkezi bölgelerdeki gelişkin ulaşım ağına karşın, kentin uzak bölgelerine kolay erişimi sağlayacak gelişmiş bir yol sisteminin bulunmayışıydı. Bu durum otoritelerin kentlerin dış bölgelerinde arzuladıkları türden bir denetim ve gözetim kurmalarını engelleyen etkenlerden biri olarak öne çıkıyordu. Dahası kentsel dokunun organik niteliği ve ulaşım sorunları zaman zaman yangınların büyük ölçekli tahribata yol açmasına neden oluyordu.

Kısaca özetlemek gerekirse; Osmanlı sosyo-mekânsal yapılanmasında, oldukça eşitsiz gelişmiş bir tarihsel ve mekânsal işbölümünün sonucu olarak, İstanbul baskın kent olma özelliğini taşıyordu. Bununla birlikte, bu durum basitçe İstanbul'un diğer kentleri koşulsuz kontrol etmesi anlamına gelmiyordu. Kentlerin birçoğu, kurumsallaşmamış da olsa, yerel seçkinlerin fiili denetiminde, belli bir özerkliğe sahiptiler.

Tanzimat Dönemi Galata Köprüsü

Kentlerin mekânsal yapılanmasında ise, en azından savaş öncesine kadar etnik ve sınıf temelli bir bölünme ve işbölümü söz konusuydu. Kentlerin organik yapısı, dar ve çıkmaz sokaklara dayanan ulaşım sistemi kentlerin içinde kontrolü ve ulaşılabilirliği oldukça sınırlıyordu. Türkiye'nin ulus-devlet sonrası kentsel deneyimi böyle bir katman üzerine, bu katmanın çeşitli özellikleriyle yer yer çatışıp, yer yer uyumlanarak inşaa edildi.

V. Ulus-Devletin Kentleşmesi: 1923-1950

Ulus-devlet inşaa süreci ve yarattığı katmanın kendisinden önce gelen katmanla önemli bir çatışma yaşaması kaçınılmazdı. Bu çatışmanın büyüklüğünü görmek için yukarıda Osmanlı toprak ve kentleşme düzeninin her bir özelliği karşısında, ulus devletin öngördüğü düzene kısaca göz atmak yeterlidir. Ulus-devletleşme süreci, İstanbul'un karşısına başkent olarak Ankara'yı, etnik temelli heterojen kentlerin karşısına homojenleştirilmiş kentleri, organik kent dokusunun karşısına ızgara planlarla şekillenen kentleri, yerel güç odaklarına bırakılmış kent yönetimlerinin karşısına modern belediye teşkilatını koymuştur.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, ulus-devletleşme sürecini tanımlayan birçok politika Osmanlı’nın son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede örneğin kentlerin etnik açıdan homojenleştirilmesi savaş koşullarının sağladığı ortamda Osmanlı’nın son döneminde gerçekleştirilmiştir. Ancak ulus-devlet inşaa sürecinin bütünlüklü bir çerçeve içinde gerçekleştirilmesi Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra mümkün olmuştur.

Ulus-Devlet İnşaa Sürecinin Mekânsallığı

Cumhuriyet sonrası dönemde hemen her alana damgasını vuran ulus-devlet inşaa doğası gereği mekânsal boyutları oldukça güçlü bir süreçtir. Bu sürecin doyurucu bir analizi ulus-devletleşme sürecinin iki unsuru olan ulus ve devlet inşaa sürecini birbiriyle ilişkisini koparmadan dikkate almayı gerektirir.

İmparatorluk örgütlenmesinin çözülüşü devletin yeryurtsuzlaşması (de-territorialisation) ve hâkim kodların çözülmesi (de-coding) anlamına geliyorsa, ulus-devletleşme süreci devletin yeniden-yeryurt edinme (re-territorilisation) ve yeniden kodlama (re-coding) süreçlerine işaret etmektedir. Ancak bu yeni yeryurtlaşma ve kodlama önceden önemli farklar gösterir.

Diğer bir anlatımla, bir ideal tip olarak modern ulus-devlet Scott’un yukarıda özetlediğimiz modern öncesi devlet şemasına bir tezat oluşturmaktadır. Modern devlet, “meşru şiddetin tekeline elinde tutan bir topluluk” olarak herşeyden önce belli bir siyasal/yönetimsel merkeziliği sağlamak zorundadır.

Modern devlet inşaa sürecine yönelik olarak Lefebvre “ege-

menlik inşaa sürecinin mekâna işaret ettiğini ve bu sürecin mekâna işaret ettiği ölçüde açık ya da örtülü biçimde şiddet içerdiğini” belirtmektedir. “Mekân şiddet aracılığı ile inşaa edilip, oluşturulmaktadır. Her devlet şiddetten doğmaktadır ve devlet gücü mekâna yöneltilen şiddet aracılığıyla sürdürülmektedir” (Lefebvre, 1991: 280). Bu tür bir süreci ulus-devlet inşaa sürecini olanaklı kılan “ilkel siyasal birikim” olarak adlandırmak mümkündür. Öte yandan bu kurucu şiddet, Elias’ın uygarlaşma süreci olarak tanımladığı, toplumun geriye kalan kesimlerine yönelik bir şiddetten arındırma ve pasifizasyon stratejisini de içerir (Elias, 2000).

Güneydoğu Anadolu’da 1990’lı yıllarda boşaltılmış bir köy

Tam da bu anlamda ulusal sınırlar içinde devlet, bir yandan vatandaşlarını mekâna kodlayan, onları soyut anlamda da olsa, yerleşik ve okunaklı hale getiren ve de bu nedenle vatandaşları üzerinde modern öncesi devletle karşılaştırıldığında, çok daha etkili kontrol ve gözetim gücüne kavuşan bir örgütlenmeyi temsil eder. Böylece, devlet, sadece insanları mekâna kodlamakla kalmamakta, başta özel mülkiyetin garantiye alınması olmak üzere, vergilendirmeden askere almaya, giyim kuşamdan toplumsal alanda nasıl davranılacağına kadar uzanan bir dizi düzenleme, kurumsallaşma ve davranış biçimini de topluma dayatmaktadır.

Öte yandan bu dönüşümün kaçınılmaz bir boyutu, önceki dönemlerden daha farklı bir biçimde, siyasal/yönetimsel merkezileşmenin sağlanmasıdır. Artık merkezin dışında yerel düzey de kendi organlarını yerel devlet biçiminde kuran devlet örgütlenmesi giderek artan biçimde yerel özerkliğin sınırlarını kendisi çizmeye başlar.

Modern öncesi devlet ve modern ulus-devlete ilişkin bu tür bir belirleme, büyük ölçüde bir ideal tipleştirilmedir. Diğer bir anlatımla, bu tür bir tanımlamanın görgül alanda birebir karşılığını bulmak mümkün değildir. Geleneksel devlet örgütlenmesine örnek verilebilecek Osmanlı Devleti için ayrı, ulus-devleti temsil eden cumhuriyet sonrası devlet için de bu tipleştirme geçerlidir. Osmanlı Devleti birçok açıdan, modern devlete doğru önemli bir dönüşüme uğramıştı ve Cumhuriyet sonrası devlet de birçok yönüyle modern devlete atfedilen özellikleri taşımaktan uzaktı. Ancak bu farklılıklar Kemalist projeyi modernite ve ulus-devlet projesine "çevreden bir giriş" olarak algılamamıza engel oluşturmaz. Diğer bir anlatımla, Kemalist projenin, orta sınıfın öncülüğünü yaptığı bir burjuva devrimi olarak, modernite projesinin bir parçası olan ulus-devleti oluşturma görevini üstlendiğini söyleyebiliriz.

Cumhuriyetin ilk döneminin sosyo-mekânsal yapılanmasını ve kentlerin şekillenişini bu tür bir çerçevenin içine yerleştirmek yerinde olacaktır. Aynı çerçeveden bakıldığında, söz konusu dönemin kentsel gelişme süreçlerinin öncü aktörleri devlet bürokrasisi ve onun çevresinde konumlanan orta sınıf seçkinler olmuştur. Kentsel süreçlere ilişkin kamu politikalarından kültürel ve ideolojik yapılar, planlamadan kentsel kamusal alanların şekillendirilmesine kadar kentsel gelişmeyi ilgilendiren hemen her alanda, orta sınıfın çelişkili sınıf konumunu da yansıtacak biçimde, bu sınıfın hegemonyasını bu dönem boyunca görmek mümkündür. Kuşkusuz bu sürecin gerisindeki temel belirleyici bağlamsal özellik ulus-devletin yine orta sınıfın öncülüğünde gerçekleşen yeniden yeryurtlaşmasıdır.

Merkezileşmiş bir ulus-devlet yapısının oluşturulması ve ulusal düzeyde düşünmüş bir topluluğun tek kimlik etrafında yaratılması olmak üzere, ulus-devletleşme sürecinin birbiriyle ilişkili iki temel ayağının bulunduğu kabul edersek, Kemalist projenin mekânsal uzantılarını bu ikili amaç etrafına yerleştirebiliriz.

Osmanlı toplumunun son döneminde bu yönde eğilimler oluşmakla birlikte, bu oluşumların kararlı bir biçimde hayata geçirilmesi uzun savaşın sonunda Kemalist rejime kalmıştır.

Daha önceki bölümde kısaca değindiğimiz gibi, bütün merkezileşmiş yapısına karşın, Osmanlı devlet aygıtı yerel birimlerde gelişkin ve kurumsallaşmış bir örgüt örüntüsünü geliştirmekte başarısız kalmıştır. Ulus-devletin oluşumunun ön koşulu olan “ulusal birlik” ve “kimliğin” yaratılması, bu tür bir yapının kurumsal düzeyde de örgütlenmesini gerektiriyordu.

Ancak bu tür bir merkezileşme sadece siyasal/yönetsel yapı ve kurumlarla sınırlı değildir. Aynı zamanda ulusal bir ekonomik mekânın ve ulusal mekânsal işbölümünün oluşturulması da merkezileşme sürecinin stratejik bir ayağıdır. Bu çerçevede başkentten başlayarak ulusal ölçekte yerel birimlerin birbirlerini tamamlayan bir işbölümü içinde çalışabilir hale getirilmesi merkezileşme sürecinin ekonomik ayağını oluşturmaktadır.

Benzer biçimde, Osmanlı toplumunun karmaşık etnik yapısına karşı, toplumun tek kimlik altında toplanmasına temel sağlayacak bir Türk kimliğinin yaratılması, gerçekleştirilmesi gereken önemli işlerden bir diğerydi. Kuşkusuz, uzun savaş ortamı ve bu dönemde izlenen politikalar etnik grupların belli kentlerde neredeyse yok olması sonucunu doğurmuştu. Ancak, bu boşluğu dolduracak bir Türk kimliğinin de bu dönemde mevcut olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Ulusal düzeyde, ulus-devlet ve ulusal kimliğinin oluşturulmasının en önemli mekânsal ögesi, yukarıdan aşağıya düşenen ve topluma dayatılan *anavatan* düşüncesidir (Morley ve Robins, 1993).

Anavatan düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmacı doğasına aykırı olduğu için, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar, belirli bir toprak parçası üzerine kurgulanmış bir anavatan vurgusu yoktu. Bu stratejinin aksine, Cumhuriyet döneminde Anadolu, ulus oluşturulması sürecinde “Türklerin efsanevi anavatanı” olarak önemli bir rol oynadı.

Yüzlerce yıllık Osmanlı yönetiminin “duyarsızlığının kurbanı olan anavatan Anadolu” ile “eski düzenin sembolü İstanbul” arasındaki ikilik, ulusal bir kimlik ve bilinç oluşturulması sürecinde Kemalist seçkinler tarafından yaygın biçimde kullanıldı (Tekeli, 1982). Anadolu'yu temsil eden Ankara'nın, yüzlerce yıllık Osmanlı geleneğini temsil eden İstanbul karşısında, bütün olumsuzluklara karşın, tercih edilmesinde bu tür bir kimlik oluşturma kaygısının önemli rolü vardır (Rivkin, 1965; Tekeli, 1982).

Ulusal Mekânsal İşbölümünün Değişimi

Söz konusu ulus-devlet oluşturma stratejisinin izlerini, dönemin ulusal düzeydeki mekânsal örgütlenmesine müdahale eden üç önemli sosyo-mekânsal stratejisinde gözlemlemek olanaklıdır. Bunlar başkentin İstanbul karşısında önemli bir gelişme odağı durumuna gelen Ankara'ya taşınması ve bir dizi bölgesel yönetim merkezinin yaratılması, KİT'lerin Anadolu'ya yayılan yerleşim kararları ve Anadolu'ya görece önem veren bir ulaşım ağının inşası stratejileridir.

Başkent'in Kurtuluş Savaşı'nın merkezi haline gelen Ankara'ya kalıcı olarak taşınması, Kemalist projeye kuşkucu yaklaşan İstanbul merkezli seçkinlere karşı Kemalist rejimin kararlılıkla uyguladığı bir stratejidir. Başkent'in Ankara olarak ilanı İstanbul'a geri dönüşü hedefleyen muhalif kesimlerle arasındaki güç mücadelesinde çubuğu Kemalist kesim lehine bükmede hayati bir rol oynamıştır. Ancak, bu radikal seçimin arkasında, bu türden konjonktürel nedenlerin ötesinde başka etkenler de rol oynamıştır. En genel anlatımıyla, Anadolu'nun ortasında seçilen başkent, yeni ulus-devletin mekânsal mantığını da temsil etmektedir. Kemalist rejim için, bu tür bir seçim ulusal birliğin, merkezileşmenin ve Türk kimliği etrafında türdeş toplumsal yapı ve kimlik yaratmanın mekânsal bir aracı ve ifadesidir (Tankut, 1990; Tekeli, 1984).

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ankara

Bu politikalar sonucunda, söz konusu dönemde nüfusun ülkesel ölçekteki coğrafi dağılımı önceki döneme göre dengeli hale gelmiştir (Tekeli, 1984). 1927 yılında, ikisi gelişmiş bölgelerde olmak üzere, nüfusu 50.000'i aşan 5 kent varken, 1950 yılında bu sayı 11'e yük-

selmiştir. Eklenen 6 kentin de gelişmiş Marmara Bölgesi'nin dışında olduğu gözlenmektedir (Rodwin, 1970). Bu süreçte başkent Ankara'nın büyüme hızı açısından İstanbul'un çok üzerinde bir hızı yakaladığı da dikkat çekmektedir (Tablo I).

Tablo I: Ankara ve İstanbul'un Kentsel Büyüme Hızları

	1927	1935	1940	1945	1950	1955	Artış
Ankara	74.784	122.720	157.242	226.712	288.537	451.241	% 603
İstanbul	690.857	741.143	793.949	860.558	983.041	1.268.771	% 183

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Yıllığı, 1959.

Kentsel Stratejiler: Modernleşme ve Merkezileşme

Ulus-devletleşme sürecinin mekânsal öğelerini öne çıkaran Kemalist rejimin uygulamaları sadece ulusal ve bölgesel düzeyler ile kısıtlı kalmamıştır. Benzer politikalar, özellikle devletçi dönemde, kentsel düzeyde de uygulamaya sokulmuştur. Bu dönem boyunca kentsel ölçekte modern ve Batılı kentler yaratma isteği öne çıkan hedeflerden biri olmuştur. Ancak bu proje batıya yönelik bir kültürel öykünmenin ötesinde boyutlar taşımaktadır. Modern kent, aynı zamanda, ulus-devlet inşasının temel yapı taşı olarak kurgulanmaktadır.

Modern kentin inşaa süreci ve devletin kentlerde varlığını göstermesinin en önemli araçlarından biri modern belediye örgütlülüğünün kurulmasıdır. 1930 yılında çıkarılan 1580 sayılı Belediye Kanunu nüfusu 2000'in üzerinde tüm yerleşmelerde belediye kurulmasını öngörmüş ve belediyelere kentleşmenin hemen hemen her alanında önemli görevler tanımlamıştır. Böylece, Osmanlı'da sadece büyük kentlerde var olan belediye örgütlenmesi, bütün kentlere yayılmıştır.

Kemalist rejim açısından belediyelerin kuruluşu devletin yerel birimlere sirayet etmenin aracı olduğu ölçüde, merkeziyetçi stratejinin bir parçası olarak görülmüştür. Bu kaygının bir parçası olarak belediyeler siyasal olmayan hizmet kuruluşları olarak tanımlanmıştır. Yerel güçlerin belediyeleri bir güç odağı olarak kullanmasını önlemeyi de hedefleyen bu yaklaşım, atamayla gelen valileri, kentlerde ikinci yönetsel birim olarak, belediyeler ve kentler üzerinde merkezi yönetimin denetimini sağlayan mekanizmalar olarak korumuştur.

Özetlemek gerekirse, Kemalist rejimin kent yönetimi kurgusu bir niyet olarak ekonomik/teknik anlamda güçlü, siyasal/yönetimsel anlamda bağımlı bir yapı öngörmüştür.

Bununla birlikte, belediyelere yönelik bu merkezizetçi kurgunun yerel çıkarlara tümüyle sırtını dönmüş bir belediye modeli yarattığını söylemek yanlış olacaktır. Osmanlı döneminden başlayarak kentler küçük ölçekli çıkarların yoğunlaştığı mekânsal birimler olmuştur. Bu özellik Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da varlığını korumuştur. Bu dönemin belediye meclisleri daha sonraki dönemlerde de süreklilik kazanacak biçimde, küçük girişimcilerin baskın olduğu temsiliyet organları haline gelmiştir. Bu çerçevede kent yönetimleri siyasal düzlemde merkezi yönetimin izini takip ederken, yerel nitelikteki konularda başta esnaf olmak üzere küçük, ancak çoklu aktörlerin temsiliyetine olanak veren kurumlar olmuştur.

Bu tür bir kurgu içinde Belediye Kanununu takip eden dönemde çok sayıda belediyenin hızla kurulduğu ve yer yer de önemli hizmetlere imza attıkları görülmektedir. Belediyelerin bütün sorunlarına karşın gerçekleştirdikleri hizmetleri belli bir şaşkınlıkla gözlemleyen bir yabancı ziyaretçinin bu faaliyetlere ilişkin sağladığı sayıları Rivkin şöyle aktarmaktadır;

"8-10 yıl gibi bir sürede Türk Belediyeleri 4041 resmi bina, 3287 kamusal nitelikte bina inşaa edip, 352 park, 261 spor alanı, 190 mesire alanı, 477 pazar yeri, 152 mezbaha, 120 antı, 2 yoksul barınağı, 24 hastane, 28 dispanser ve 44 sağlık ocağı kurdular. Bunlara ek olarak, 116 kent ve kasabaya elektrik ve 212 kasabaya içme suyu şebekesi götürüldü. Dahası belediyeler 1417 köprü ve 4,560 kilometre asfalt döşediler" (Rivkin, 1965: 59).

Bu yoğun inşaa sürecinin bir parçası olarak planlama alanında da hatırı sayılır bir çaba gösterilmiştir. İlk yılların en önemli planlama deneyimi, kuşkusuz, Kemalist projenin model kenti olarak düşünülen başkent Ankara'ya ilişkindir. İkinci aşama, savaş sırasında tahrip olan diğer birkaç kenti hedeflerken, izleyen yıllar devletçi dönemin planlı kalkınma yaklaşımına uygun olarak planlama uygulamalarının diğer kentlere de yaygınlaştırılmasına şahit olmuştur.

İmar planlarının hazırlanması ve uygulanması, 1930 yılında çıkartılan 1580 sayılı yasa da belediyelerin zorunlu görevleri arasında gösterilmiş, nüfusu 2000'in üzerinde olan her yerleşim yeri için imar planı hazırlanması zorunluluğu getirilmiştir (Tekeli, 1980). İmar planlaması yoluyla, siyasal merkez yalnızca kentsel mekânı düzenlemeyi amaçlamamış, aynı zamanda, kentsel mekânı sokaklar ve yollardan evlerin yeri ve numarasına kadar kodlayarak denetimi kurmanın koşulunu da yaratmak istemiştir.

Kuşkusuz bu sürecin mimari düzeyde de önemli uzantıları vardır. Bu dönem boyunca inşaa edilen kamu binalarında eklektik bir biçimde de olsa, yeni kurulan ulus devleti sembolik düzeyde temsil edecek yeni tarzlar ortaya konulmaya çalışılmıştır (Dostoğlu, 2001). Bu yapılar birçok kent ve kasabada ana bulvar üzerinde ve anıtlarla bütünleşmiş bir meydan ve kesişme noktasıyla tamamlanan temsiliyet mekânları haline gelmiştir. Bu sınırlı alanların dışında kalan geniş kent dokuları hâlâ önceki düzeni hatırlatsa da, bu mekânlar aracılığıyla

toplumun geriye kalanına geleceğe yönelik bir hedef gösterilmesi hedeflenmiştir. Bu modern mekânlardan dışa doğru yayılacak yeni kentleşme tarzı aynı zamanda yeni rejimin geçmişle yapmayı hedeflediği kopuşu da temsil etmektedir.

Ulus-devlet inşaaı doğası gereği mekânsallığı yoğun bir süreç olmuştur. Bu çerçevede rejimin bölgesel ve kentler düzeyinde farklı ölçekte çok sayıda projeyi uygulamaya sokup, önemli mesafeler aldığı tartışmasızdır. Ancak bu süreçte önemli sorunlarla karşı karşıya kalındığı ve belli alanlarda başarısızlıkların da yaşandığı bir gerçektir.

Kısıtlar ve Başarısızlıklar

Bir siyasal başarı olarak kabul edilebilecek başkentin İstanbul’dan Ankara’ya taşınması kararına paralel olarak, Ankara’nın inşaaı kendi başına bir siyasal proje haline gelmiştir. Yukarıda da gösterdiğimiz gibi, Ankara’nın başkent oluşu diğer etkileri yanında, İstanbul etrafındaki tek odaklı gelişmeyi dengeleyici bir unsur olmuştur. Ancak, ilerleyen yıllarda, kaynak yaratmada karşılaşılan sıkıntılar ve siyasal dengelerin değişimine paralel olarak, Ankara kenti için çıkış noktasında tanımlanan hedeflerin gerisinde kalınmıştır. Bir yandan planın öngördüğü gelişmeleri finanse edecek kaynakların yaratılamamasının bir sonucu olarak, ama belki daha da önemlisi, kentin geleneksel ve yeni orta sınıflarının planlı gelişmeye karşı, rant paylaşma kaygısıyla verdikleri siyasal mücadele nedeniyle, modern ve planlı bir kentin yaratılmasına yönelik çabalar kısa sayılabilecek bir sürede etkisizleşmiş, dönemin sonlarına doğru, projenin öncülüğünü yapanların bile yabancılaştığı bir aşamaya gelmiş, planlı ve modern bir kent yaratma ideali büyük ölçüde terk edilmiştir (Tankut, 1984).

Bu tür sorunlar diğer kentlere ilişkin politikalarda da kendisini göstermektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ekonomik yönden güçlü belediye anlayışı uygulamaya sokulamamıştır. Çok sayıda kentsel hizmetin sağlanmasından sorumlu tutulmalarına rağmen belediyeler, mali kaynak ve personel yetersizliği nedeniyle, zaman zaman çok temel görevlerini bile yerine getiremez duruma düşmüşlerdir (Tekeli, 2009). Mali sıkıntılar nedeniyle, birçok kapsamlı uygulamadan ya tamamen vazgeçilmiş ya da kapsamı daraltılmıştır. Nüfusu 2000’in üzerindeki yerleşimler için plan hazırlanması zorunluluğu kaldırılarak, plan hazırlanması yalnızca nüfusu 20.000’in üzerindeki yerleşimler için zorunlu hale getirilmiştir (Tekeli, 1980). Uygulamada ise öngörülen yerleşimlerin hepsinde plan hazırlanamamış, 1930’ların sonunda, belediyelerin yalnızca % 8,5’i imar planlarını hazırlayabilmiş, hazırlanan bu planlara nadiren uygulanmıştır (Keleş ve Payne, 1984).

Rejimin mekânsal stratejisine yönelik olarak önüne koyduğu hedeflerin gerisinde kalmasının gerisindeki nedenlerin iyi kavranması sadece bu dönemin değil, izleyen dönemlerin deneyiminin doğru algılanması açısından da önemlidir. Özellikle 1930’lu yılların başından

itibaren, devletin ekonomik aktör olarak yatırımlara yön vermesi kaynakların gerek ülkesel, gerekse mekânsal dağılımını belirleme konusunda, Kemalist rejime önemli bir güç sağlamıştır. Kaynakların kalkınmaya yönelik sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi nedeniyle ülkesel ve bölgesel mekânsal stratejiler konusunda görece başarılı olunmuştur. Ancak sanayileşme vurgusu kamunun kentlere kaynak aktarımında tutumlu davranmasının da temel nedeni olmuştur. Kaynak kullanımındaki bu temel tercih kentsel düzeyde konulan hedeflerin gerisinde kalınmasının da temel nedeni olmuştur. Sınırlı kaynaklarla gelişmiş ülkelerin mekân organizasyonuna benzer bir yapılanmayı kurmaya çalışmanın sorunlar yaratması kaçınılmazdır ve bu dönemde kentlerde karşılaşılan sorunlar bu sınırları göstermiştir.

Modernite projesine "çevreden" girişin sıkıntıları sadece mali boyutla sınırlı değildir. Kültürel bir devrim olarak modern kentler yaratma projesi de, geleneğe tepki olduğu ölçüde, geleneksel yapı ve çevrelerin tepkisi ile karşılaşmıştır. Kemalist ulus-devlet projesi kendisine ne kadar toplumsal taban olarak "bir ulus olarak Türk halkını" tarif ederse etsin, söz konusu projenin kültürel düzlemde karşılığı kentlerin modern orta sınıfları olarak kalmıştır. Kemalist projenin yüzünü batıya ve modernite projesine döndüğü düşünüldüğünde, kentsoylu orta sınıfın değerlerine ve yaşam biçimine seslenen bu stratejinin geniş geleneksel kesimlere uzak kalması kaçınılmazdı. Bu başarısızlığın belki de en önemli göstergesi özellikle büyük kentlerde modern Cumhuriyet seçkinleriyle geleneksel halk kesimlerinin birbirine dokunmayan ve yanyana durduklarında tezat oluşturan yaşam biçimleri ve mekânlarıydı.

Bu iki farklı mekân ve kültürü bir araya getirmede yaşanan başarısızlık İkinci Dünya Savaşı sonrasında daha da çarpıcı hale geldi. Büyük kitleler halinde hızla kırdan kopup kente göçmek zorunda kalan yoksul kesimler kentlerde bu ikili yapının, geleneksel kesimine, eklendiler. Kendine özgü çözümleriyle modernin karşısında gelenekselin parçası haline gelen bu kesimlerin yaşam mekânları olarak ortaya çıkan gecekondu modern kenti kuşatırken, ulus-devletin kentleşmesi olarak adlandırdığımız bir dönemin de sonunu getirmiş oldu. Bu gelişmeler bir dönemi sona erdirirken, yeni bir dönemin doğuşunun ve yeni bir kentsel katmanının oluşumunun haberini veriyordu. Bu yeni katmanı "Emek Gücünün Kentleşmesi" başlığı altında inceleyeceğiz.

VI. Emek Gücünün Kentleşmesi: 1950-1980

İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarım sektöründe Marshall Yardımı yoluyla başlayan modernleşme politikası ve ihracata dayanan tarım temelli gelişme stratejisinin önemli sonuçlarından biri kırsal alanlarda hatırı sayılır büyüklükte bir fazla nüfusun ortaya çıkması olmuştur. Bu nedenle, yeni birikim stratejisinin en önemli mekânsal özelliği kent karşıtlığı ve kır merkezli olmasıydı. Çünkü tarıma dayanan gelişme stratejisi kırdan geniş bir işgücünü işsiz

bırakırken, bu kesimlerin kaçınılmaz olarak yönlendiği kentlerde bu kesimleri kucaklayabilecek olanakları sağlamıyordu (Keyder, 1989). Bu nedenle ironik bir biçimde, tarım temelli politikalar, kırsal alanlarda yarattıkları etkiden daha dramatik sonuçları özellikle büyük kentlerde yaratmıştır. Bu anlamda, köylülerin büyük şehirlere, büyük ve yoğun emek havuzları oluşturacak biçimde hızlı göçü ve kentleşmeleri, 1950'ler ile 1980'li yıllar arasındaki kentleşme sürecinin en önemli belirleyicisi olmuştur (bkz. Tablo II).

Tablo II: Kentsel Nüfusun Büyümesi (1927-1980)

<i>Kentsel Nüfusun Yüzdesi ve Kentlerin Sayısı</i>								
	1927		1945		1975		1980	
<i>Kentsel Nüfus Aralıkları</i>	(%)	Kent Sayısı	(%)	Kent Sayısı	(%)	Kent Sayısı	(%)	Kent Sayısı
10-20.000	24.0	(38)	23.2	(58)	12.5	(154)	10.8	(166)
20-50.000	28.9	(23)	25.0	(30)	16.5	(89)	15.2	(112)
50-100.000	9.3	(3)	11.5	(6)	9.5	(24)	10.7	(23)
100.000 ve üzeri	37.8	(2)	40.3	(4)	61.5	(25)	63.3	(29)
Toplam	100.0	(66)	100.0	(98)	100.0	(292)	100.0	(330)

Kaynak: Keleş ve Payne, 1984: 178.

Daha önceki dönemle karşılaştırıldığında, kentleşme hızının bu derece artmasına karşın, devletin bu alandaki minimalist politikalarında ciddi bir değişme olmamıştır. Gelişmeci devlet anlayışı 1960'lı yıllarda ağırlığını hissettiren ithal ikameci sanayileşme stratejileri ile daha açık hale gelmiştir. Bu çerçevede, devletin kentsel alanlara yatırımlarını minimum düzeyde tutma politikasının sonuçları çok daha çarpıcı hale gelmiştir.

Devletin kentsel alanlara sınırlı müdahalesi kentleşme sürecinin yerel toplulukların daha fazla inisiyatifine bırakılması ile sonuçlanmış, bir anlamda devlet ve orta sınıf merkezli bir kentsel gelişme döneminden (yerel) topluluk merkezli kentleşme dönemine geçilmiştir. Kentin yeni yoksullarının konut sorununa yanıtları işgal ettikleri alanlarda kurdukları gecekondular, işsizlik sorununa yanıtları ise kentin formel ekonomisinin dışında bir enformel ekonominin yaratılması olmuştur (gecekonduların ve gecekondu nüfusunun artışı için bkz. Tablo III). Bir yönüyle bu süreci ilkel birikimin emek cephesindeki karşılığı olarak değerlendirip, göçmen nüfusun kentlerin çeperlerinde gerçekleştirdikleri arazi işgallerini "ilkel yeni-

den üretim" olarak tanımlayabiliriz. Ancak bu tür bir el koyma çerçevesinde kentlerin yeni emek gücü kendisini yeniden üretebilme koşullarını sağlayabilmiştir.

Kentlerin eteklerinde ve gelişmeye uygun olmadıkları için boş bırakılan kent içi alanlarda mantar gibi biten gecekondular yerleşmeleri, kısa sürede orta sınıfların yapıli çevresiyle çarpıcı tezath oluşturacak biçimde, kentleri çevrelemeye başlarken, bu ikilik kentsel çelişkinin de merkezine yerleşmeye başlamıştır. Özellikle büyük kentlerde ortaya çıkan ikili yapılar, bir yandan devlet ile özel mülkiyet ve planlama kurallarını hiçe sayan gecekondular arasında, diğeryanda ikinci grup ile kentlerin yerleşik orta sınıfları arasında bir gerilime dönüşmüştür. Kentsel toprağın gecekondular yerleşimcileri tarafından kullanım amacı ile işgal edilmesi, özel mülkiyeti ve piyasada karşılıklı değişimi garanti eden devlet otoritesine ve saydam vatandaşlar yaratma projesine ağır bir darbe olmuştur. Benzer biçimde, düzensiz, altyapısız konutları, kır yaşamına daha yakın davranışlarıyla, kentin yeni yoksulları kentin yerleşik orta sınıfını ve yaşam biçimini tehdit eder bir nitelik kazanmıştır.

Tablo III: Gecekonduların ve Gecekondular Nüfusunun Artışı

Yıl	Toplam Kentsel Nüfus (1)	Gecekondular Nüfusu (bin) (2)	% (2/1)	Toplam Kentsel Konut Birim (bin) (3)	Gecekondular Sayısı (bin) (4)	% (4/3)
1955	5.324.397	250	4.69	1.050	50	4.76
1960	7.307.816	1.200	16.62	1.440	240	16.67
1965	9.395.159	2.150	22.88	1.880	430	22.87
1967	10.437.233	2.250	21.56	2.100	450	21.43
1970	12.734.761	3.000	23.55	2.800	600	21.43
1980	20.330.065	4.750	23.36	4.500	950	21.11

Kaynak: Keleş ve Payne, 1984: 181.

Kırsal nüfusun mevcut formel kanalları dışında, kentsel toprakları işgal edip, sınırlı olanaklarla yaptıkları gecekondular, bir yandan özel mülkiyetin koruyucusu siyasal otoriteyi tehdit ederken, diğeryandan birinci dönemde kentlerde belirleyici konumda olan orta sınıfların hegemonyasına da son vermiştir. Orta sınıfların öncülüğünde gerçekleşen kentleşme katmanı da yeni bir katman tarafından örtülmeye başlanmıştır.

Ancak hemen altını çizmek gerekir ki, siyasal projesini kaybetmekle birlikte, orta sınıfların yarattığı katman ortadan kalkmamıştır. En azından ekonomik anlamda, orta sınıflar kentleşme sürecinden ve ortaya çıkan ranttan pay almaya bu dönem boyunca da devam

etmişlerdir¹. Kuşkusuz, kırdan göçen yeni kent yoksulları tarafından kentin kuşatılması, orta sınıfın siyasal ve kültürel projesine büyük ölçüde ket vurmuş ve ikincilleştirmiştir. Bununla birlikte önceki dönemle karşılaştırıldığında, daha sessiz biçimde de olsa, orta sınıflar kentsel alanda ekonomik aktörler olarak etkindir. Belki daha önemlisi, karmaşık bir biçimde de olsa, kentin yeni gelenlerine apartmanları, asfaltlı sokakları ve aldıkları görece düzenli kentsel hizmetlerle rol modeli olmuşlardır.

Gecekondu nüfusla kentin yerleşik orta sınıfları arasındaki çelişki dönem boyunca varlığını sürdürmekle birlikte, iki kesim arasındaki ilişki dönem boyunca önemli değişimlere uğramıştır. İki kesim arasındaki çelişkinin biçimlenişine büyük ölçüde devletin aracılık ettiği düşünülürse, gecekonducularla devlet arasındaki ilişkinin dönüşümü üzerinde yoğunlaşmak yerinde olacaktır. Söz konusu dönem boyunca, bu ilişkinin evrimine ilişkin üç dönem tespit etmek mümkündür; 1950'li yıllarda mevcut yapılarla gecekonducuların dışsal ve gerilimli bir ilişki içinde oldukları gözlemlenirken, 1960'lı yıllar, gecekonducuları içselleştirme ve eklemleme çabalarının yoğunlaştığı bir döneme işaret etmektedir. 1970'ler, bu çabaların mevcut yapı ve devlet içinde çelişkilere, bölünmelere yol açtığı bir dönemdir.

Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, hızla kentlere yönelen kitleler karşısında, devletin karşı karşıya kaldığı çaresizlik ve bu çerçevede ortaya çıkan sonuçlar ilk etapta gerek devlet, gerekse kentli orta sınıfların olumsuz tepkisine yol açmıştır. Kentsel düzenin bu ölçekte bir tehditle karşılaşması karşısında orta sınıfların ilk tepkisi, devletin bu kesimlere karşı sert önlemler almasını ve gelenleri geri göndermesini talep etmek yönünde olmuştur². Ancak bu sorunun polisiye önlemlerle çözülemeyecek ölçüde büyük ve yapısal olduğuna ve sorun karşısında duyarsız kalmanın sosyal adalet açısından önemli sorunlar yarattığına ilişkin görüşlerin, nadir de olsa, aynı dönemin gazete sayfalarında yer bulduğu görülmektedir³.

Kentin yeni nüfusunun özel mülkiyet kurumuna önemli bir darbe vurduğu açık olsa bile, bu dönemde komünist ideolojiye gecekonducularda arayan görüşü haklı çıkaracak bir olu-

¹ Gecekonducuların arsalarını potansiyel rant kaynağı olarak görmeleri özellikle son dönemde bu kesimlere yönelik kuşkucu yaklaşımları yeniden canlandırmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, kentsel arsayı rant aracı olarak görmek, bu kesimlerin bir buluşu değildir. Kent mekânının orta sınıflarca bu yönde kullanımının en çarpıcı örneği, Ankara'nın başkent olma hikâyesinde bulunabilir (Tankut, 1990). 1960'lı yılların ortasında çıkarılan Kat Mülkiyeti Kanunu da benzer kaygıları içinde barındırmaktadır (Balamir, 1992). Yasal konut stokunun 1960'lı yıllardan günümüze nasıl spekülâtif kazanımlar sağladığının değerlendirmesi için bkz. Öncü, 1988.

² 1940'lı yılların gazetelerinde kentlerin görünümünü bozan ve mülkiyet haklarını hiçe sayan kır yoksullarına karşı seri tedbirler alınmasını isteyen yazılara sıkça rastlanmaktadır. Kente gelenlerin geri gönderilmesini talep eden bir köşe yazısı için bkz. *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1959.

³ Kente göç eden yoksullara konut sağlamanın devletin asli görevleri arasında olduğunu belirtip, devleti görevle çağıran bir köşe yazısı için bkz. *Ulus*, 29 Kasım 1946.

şumla karşı karşıya olunmadığı da açıktır⁴. Gecekonduların gelişiminin ilk yılları dikkate alındığında, devlete ve kişilere ait arazileri işgal eden kır yoksullarının bu eylemlerinin gerisinde, yaşamlarını idame ettirmenin ötesinde, siyasal sayılabilecek bir proje yoktur. Dahası, bu kesimler kırdan getirdikleri değerleri özellikle kente varışlarının ilk yıllarında geleneksel bir biçimde yeniden üretirken, siyasal eğilimleri de daha çok muhafazakâr partileri desteklemek yönünde olmuştur.

Kente gelişlerinin ilk yıllarında karşı karşıya kaldıkları yıkımlar, kentsel hizmetlerin yetersizliği ve dışlanma karşısında, bu kesimlerin radikalleşmesini beklemenin mantıklı tarafları olsa da, bu tür bir gelişmenin önünde ciddi engeller mevcuttur. Bunların başında, kırdan göçen kesimlerin türdeş bir sınıf ya da grup oluşturamaları gelmektedir. Bu kesimlerin topluluk bilincinin gerisinde hemşerilik ve akrabalık ilişkileri yatmaktadır. Kente yerleşme sürecinde izlenen yolun ve yerleşim mekânlarının belirlenmesinde, akraba ve hemşerilik ağları etkin rol oynamış ve kentlerde oluşan gecekondu mahalleleri birbirlerinden gelen yer, etnik köken vb. temellerde ayrılmıştır (Kartal, 1983; Ersoy, 1985).

Bu tür bir bölünme bu kesimlerin gücünü de içinde buldukları ağın büyüklüğü ile sınırlamıştır. Kuşkusuz bu tür bir sınırın aşılması siyasal bir proje ve önderlikle mümkündür. Ancak bu tür bir önderlik, 1950'li yıllar dikkate alındığında, yukarıda da değindiğimiz nedenlerle, ne kente yeni yerleşen bu nüfusun kendi içinden ne de mevcut siyasal sistemin içinden çıkacak durumdadır.

Bununla birlikte, kentleri saran gecekondu nüfus ve ortaya çıkardığı mekânlar büyük kentlerin orta sınıflarının ve mülkiyet haklarının koruyucusu olan devleti derinden sarsacak boyuttadır. Bu çerçevede, 1960'ların başına kadar, devletin gecekondu karşısında şaşkınlığı ve kararsızlığı bu kesimlere karşı olumsuz bir ruh haliyle çerçevelenmektedir. İlk tepkiler, bu kesimlerin gecekondularının yıkılmasına yöneliktir. Ancak yıkımın çözüm olmadığı da hemen ertesi gün aynı yerden birçok durumda daha fazla sayıda mantar gibi çoğalan gecekondu tarafından gösterilmiştir. Devletin alternatif bir politika üretememesi zaman zaman sonuçsuz polisiye tedbirlere başvurulmasına, zaman zamansa sanki sorun yokmuş gibi davranmasına yol açmıştır. Örneğin Ankara'nın gelişimine yön vermeyi hedefleyen Yücel-Uybadin Planı'na temel oluşturan İmar Komisyonu Raporu, kentin bu dönemdeki en önemli sorununu teşkil etmesine rağmen gecekondu sorununa hiçbir biçimde değinmemeyi yeğlemiştir.

Devletin gecekondu karşı olumsuzlukla kayıtsızlık arasında bocalayan tavrı, 1960'lı yıllarda dereceli bir biçimde değışmeye başlamış, zaman zaman yıkım ve yasaklama türü

⁴ Gecekondulaşmanın özel mülkiyete bir saldırı olduğu savından hareketle gecekonduların çatısında kızıl bayrak asılı olduğunu belirten bir köşe yazısı için bkz. *Ulus*, 11 Ağustos 1948.

uygulamalar sürmekle birlikte, kentin yeni nüfusuna karşı daha olumlu bir yaklaşıma yönelinmiştir. Kuşkusuz, bu değişimin nedenlerinden birisi, sorunun boyutlarının inkâr edilemeyecek bir düzeye ulaşmasıdır. Ancak daha önemlisi, göç olgusunun da etkisiyle, siyasal dengeler de önemli ölçüde değişmeye başlamıştır.

Siyasal düzlemde çok partili hayata geçişin yarattığı yarışmacı ortam, sayıları büyük bir hızla artan bu kesimin dikkate alınmasını kaçınılmaz hale getirirken, kentlerde ortaya çıkan ikili ve eşitsiz yapıları da sorgulayan bir sola yönelişin aşama aşama ortaya çıktığı gözlenmektedir. İlk dönemde siyasal anlamda kitlelerle kucaklaşmak konusunda başarısızlığa uğrayıp, hem ülkesel hem de kentsel düzeyde gerileyen Kemalist proje, 1960'lı yılların başından itibaren, sol bir edinim çerçevesinde, toplumsal tabanını da yeniden tanımlamaya yönelmiştir. Bu taban arayışları, sayıları giderek artan yeni kent yoksullarına gözlerin çevrilmesine yol açmıştır.

Göçmen nüfus ve gecekonduculara bakışta meydana gelen değişimin geri planında başka gerekçeler de vardır. 1960'lı yılların başından itibaren, iç pazara dayanan ithal ikameci bir sanayileşme modelinin de etkisiyle, gecekonducuların ve gecekonducuların ekonomiye ve akılcı kaynak kullanımına yapabileceği olumlu katkılar üzerinde durulmaya başlanmıştır. Örneğin solun önemli stratejistlerinden birisi haline gelecek Doğan Avcıoğlu, gecekonduculara ilişkin *Ulus* gazetesinde 1960'ların başında yaptığı bir değerlendirmede, kalkınma çabası içinde olan Türkiye'nin kaynaklarını endüstrileşmeye ayırmasını önermekte ve bu öncelik nedeniyle gecekondu gelişiminin emeğin yeniden üretimini sınırlı kaynaklardan çekmeden sağladığı ölçüde olumlu değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Avcıoğlu'na göre, bütün kaynaklar kalkınma için seferber edilip, başarı sağlandıktan sonra, gecekondu ve benzeri sorunların çözümüne sıra gelecektir (*Ulus*, 8 Temmuz 1961). Bu görüş daha sonraki yıllarda DPT raporlarında da destek bulmuştur⁵.

Böylece, 1960'lı yıllar boyunca, gecekonduculara karşı tavır yumuşarken, gerek siyasal gerekse ekonomik düzlemde, bu kesimlerle formel kesimler ve yapılar arasında karmaşıklaşmış bir ilişki ve eklemlenme biçiminin gelişmeye başladığı da gözlenmektedir. Söz konusu kesimlerin 1950'li yıllarda daha çok kendi içlerinde geliştirdikleri enformel dayanışma ilişkileri, 1960'lı yıllarda dışarı doğru da açılım imkanını bulmuş, patronaj ilişkileri siyasal sistemle eklemlenmelerine olanak sağlamıştır. Bu ilişkilerin gelişimi bir yandan devlet kurumlarında iş elde etme türünden olanaklar sağlarken, diğer yandan ilk yıllarda kendi olanakları ile iyileştirdikleri konutlarına yönelik, yol, su, elektrik, altyapı ve ulaşım gibi devlet tarafın-

⁵ Kapsamlı ve ampirik olarak temellendirilmiş çalışmasında Kartal (1983), gecekondu olgusunun ve etrafında oluşan ekonomik ağların önemli ölçüde kaynak yuttuğunu ve uzun vadeli bakıldığında bu durumun ülkesel kaynakları etkin ve verimli kullanmamak anlamına geldiğini öne sürmektedir.

dan sağlanan kentsel hizmetleri içeren talepler yanında, mülkiyet hakkını kazanmaya yönelik tapu elde etme taleplerini de olanaklı kılmıştır⁶.

Gecekondu yerleşimlerinin yasallaştırılması ile elektrik ve su gibi temel hizmetlerin sağlanması, devletle gecekondulular arasındaki ilişkinin belli düzeyde bir uzlaşmaya varması olarak görülebilir. Söz konusu uzlaşma, gecekondu için ekonomik ve mekânsal düzeyde mevcut yapıya eklenilip, durumlarını iyileştirme anlamına gelirken, devlet için, hâkim mülkiyet ilişkilerini ve siyasal sistemin dengelerini tehdit eden bir oluşumu yasal bir çerçeveye yerleştirme olanağı sağlamıştır.

Bu değerlendirme belli bir geçerlilik taşımakla birlikte, mutlak bir uzlaşmanın ortaya çıktığı anlamına gelmez. Gecekondu kesimin bütün kazanımlarına rağmen, 1960'lı yılların kentleri bu kesimlerin aleyhine bir "ikili yapının" izlerini taşımaktadır. Bu durum sadece mekânsal değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel boyutlarıyla da çarpıcı biçimde ortadadır. Bütün etkileşim ve eklenmelere karşın, kentlerin sosyo-mekânsal yapısı gecekondu-ları kentli vatandaşlar yapmaktan hala çok uzaktır. Bu nedenle, gecekondu-larda yaşayanların belirli hakları kazandıktan sonra devletten beklentilerini yeni düzeylere yükseltmeleri şaşırtıcı değildir. Karşılaştırmanın referans noktası artık kırsal alan değil, kentin yerleşik orta sınıfı olmaya başlamıştır (Şenyapılı, 1981). Gecekondu kesimin orta sınıfa referansla kendisini tanımlaması, bazı önemli çelişki ve gerilimlerin de habercisidir. Gecekonduluların kendilerini kentin diğer kesimleri ve yapıli mekânları ile karşılaştırarak bu kesimlerin sahip olduğu haklara sahip olmayı hedef haline getirmeleri, söz konusu grupların kendilerini artık sadece kullanım değerleri etrafındaki istemlerle sınırlamamaları, kentin imarlı ve yasal yapıli çevresinin parçası olma istemini de gündeme getirmelerini ifade eder.

Diğer bir anlatımla, "gecekondulular" kentin yerleşik nüfusuna benzemeye yönelik taleplerini sürdürürken, yaşam kalitelerini yükseltecek iyileştirmelerle sınırlı kalmıyor, yasal-laştırma, tapu ve planlama haklarını elde ederek, yavaş yavaş kentsel ranttan da pay almak istiyorlardı. Kısaca, 1960'lı yılların sonunda, gecekondu toplumsal değişimin temel dinamo-larından birisi haline gelirken, birbiriyle çelişen taleplerin de bir arada bulunduğu toplumsal ilişkileri bünyesinde barındırmaktaydı⁷.

⁶ Gecekondu-lara karşı kapsamlı ve olumlu ilk yaklaşım, Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 1963 yılında hazırlanan ilk Beş Yıllık Plan'da görülebilir. Plan, yeni gelenlerin konut sorununa çözüm olarak yıkımdan çok iyileştirmeyi önerirken, bu öneriyeye paralel düzenlemeler 1966 yılında çıkarılan Gecekondu Yasası'nda ifadesini buldu (Danielson ve Keleş, 1985).

⁷ Gecekondu kesimlerin kısa süre içinde gecekondu-larını sadece bir yaşam alanı değil, aynı zamanda değişim ve sahiplik değerleri çerçevesinde görmeleri kapitalist kentleşme sürecinin kaçınılmaz bir sonucudur. Ancak bu tür bir kaygının kısa sürede örgütlenebilmesinde, kentlerin küçük ölçekli çıkarlar tarafından şekillendirilmesinin yanında, kırdan getirilen ve küçük mülkiyetin yaygınlığına dayanan anlayışın da önemli etkisi olmuştur.

Gecekonduların barındırdığı bu çelişki, 1960'lı yılların sonunda siyasal sistemde de kendisini göstermeye başlamıştır. Bu kesimin büyük kentlerin yarıya yakın nüfusunu oluşturduğu dikkate alındığında, bu durum şaşırtıcı değildir. Siyasal partilerin bu kesimlerin taleplerine duyarlı hale geldiği bir ortamda, siyasal sistem içinde de birbiriyle çelişkili iki tavrın ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bir yanda gecekonduların taleplerine fırsatçı bir yaklaşım içinde duyarlılık gösteren, kentsel hizmetleri sağlamayı ve yasadışı gecekondulara af çıkartmayı oy elde etme aracı olarak gören bir yaklaşım 1960'lı yıllar boyunca siyasal partilerin hemen hepsinin başvurduğu ortak bir strateji haline gelmiştir. Bu tür bir siyaset tarzı daha önce kırdı yoğun biçimde, kentlerde ise daha zayıf biçimde kendisini gösteren patronaj ilişkilerinin 1950'li yıllardan başlayarak büyük kentlerin çeperlerine hâkim hale gelmesine yol açmış, patron-adamı ilişkisi yerel siyasette izleyen yıllarda güçlenerek sürmüştür.

Ancak ikinci bir bakış açısının da 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren filizlendiği görülmektedir. CHP'nin sola kayışına paralel olarak CHP içinden ve daha solda konumlanan TİP gibi sosyalist parti ve hareket bünyesinde gecekondu sorununun fırsatçı-popülist bir anlayışın ötesine geçilerek sorgulandığı kentlerde ortaya çıkan ikili yapıların sosyal adalet sorunu içine yerleştirilmeye başlandığı gözlenmektedir. Göçmen nüfusun büyük kentlerde karşı karşıya kaldığı sorunları ve devletin bu kesimlere kayıtsız kalışını, vatandaşlık ve sosyal adalet sorunu temelinde değerlendiren bu yeni bakış açısı, siyasal sistem içinde kentin yoksul kesimlerine yönelik o güne kadar hâkim olan seçkinler ittifakının çatlamasının ve göçmen kesimin uzun süredir ihtiyaç duyduğu müttefik kesimi bulmasının önünü açmıştır.

Diğer bir anlatımla, siyasal alanda artık geniş gecekondu kitlelerini temsil etmeye istekli orta sınıf siyasal seçkinler vardır. Söz konusu bakış açısına ilişkin çizgi, yerel yönetimler düzeyinde en kapsamlı ifadesini özellikle CHP içinde bulmaya başlamıştır. Daha sonra "Toplumcu Belediyecilik" olarak adlandırılan ve öncülüğünü orta sınıf radikallerin yaptığı bu hareketlenme, 1970'li yılların başlarında CHP içinde ağırlık kazandıktan sonra, partinin kentsel stratejisi, gecekondu ve kent yoksulları üzerinde yoğunlaşmıştır. CHP çatısı altındaki yerel siyasetçiler, başlangıçta sistematik olmamakla birlikte, büyük kentlerde gecekondu ve onların ihtiyaçlarına öncelik veren, değişim değerine karşı kullanım değerini öne çıkaran yeni programlar önermeye başlamışlardır (Tekeli, 1992).

CHP kent yoksullarına yönelen stratejinin meyvesini 1973 yerel seçimlerinde neredeyse tüm büyük kentlerde iktidara gelerek toplamıştır. CHP, İstanbul, Ankara ve İzmir dâhil olmak üzere, büyük kentlerdeki belediyelerin denetimini, 1977 yerel seçimlerini de kazanarak, 1973 ile 1980 arasında elinde tutmayı başarmıştır. Belediyelerin yönetiminde sağlanan deneyim sayesinde, CHP'nin 1970'lerin ikinci yarısında artık kentlere yönelik bir stratejisi vardı. Bu strateji, iktidarın siyasal merkezden yerel birimlere aktarılması, temsiliyet kanalının kitlelere, öncelikle de gecekonduya yaşayanlara açılması, emeğin yeniden üretimine

hizmet eden tüketim araçlarının kolektifleştirilmesi gibi, diğer bir deyişle, kullanım değerinin değişim değeri karşısında önceliğinin bulunduğu unsurları içeriyordu. "Yeni Belediyecilik" sloganıyla uygulamada geliştirilmiş olan bu kentsel proje, başta gecekondulular olmak üzere büyük kentlerde yaşayanların geniş desteğini kısa sayılabilecek bir sürede kazanmayı başardı (Tekeli, 2009).

Seçimlerde kazandığı başarıya karşın, Toplumcu Belediyecilik projesinin önünde önemli sorunlar da vardı. Yerel yönetimler düzeyinde ortaya çıkan sola yönelim, kısa aralıklar dışında merkezi yönetimin muhafazakâr partilerin kontrolünde olması nedeniyle, devlet içinde önemli çelişki ve çatışmalara yol açmıştı. Geliştirilen projelerin neredeyse tümü merkezi yönetimin ciddi engellemeleri ile karşılaştı. Zaman zaman görevden almalara kadar uzanan bu engellemelere karşın, bu yeni yaklaşım dönem boyunca önemli başarılar elde etmiştir (Keskinok, 1986). Söz konusu oluşuma karşı tepkiler sadece muhafazakâr iktidar çevreleriyle sınırlı değildir. Örgütsel düzeyde hareketin talepleri giderek içinde geliştiği partinin çizgisinin ötesine geçmiş, bu durum CHP'nin merkezini de rahatsız etmiş, harekete öncülük eden kesimler artan biçimde partinin engellemelerine maruz kalmışlardır (Tekeli, 2009).

Siyasal iktidar ve kendi partisinin merkeziyle sıkıntılar yaşayan Toplumcu Belediyecilik anlayışının yaslandığı toplumsal tabanla da ilişkisinin sorunsuz olduğu söylenemez. Kentin ayrıcalıklı seçkinleri karşısında "ezilen bir sınıf olarak halk" söylemi üzerinde yükselen "kentsel popülist stratejiyi" başarıyla uygulayan bu yeni belediyecilik anlayışının, seçim sandığında kent yoksullarının desteğini almış olması, bu kesimle organik bağlar kurabildiği anlamına gelmemektedir. Toplumcu Belediyecilik hareketinin bu kesimlerle ilişkisi sistem bütünleşmesi düzeyinde kalmıştır. Kent yoksulları ile sosyal bütünleşme düzeyinde yüz yüze ilişki kurabilen parti çevreleri ise bu yeni siyaset tarzını kendilerine tehdit olarak gören geleneksel siyasetçilerdir. Bu koşullarda Toplumcu Belediyecilik Hareketi'nin orta sınıfın öncülüğünü yaptığı bir seçkin hareketi olmaktan çıkıp, geniş tabanlı bir toplumsal hareket haline gelmesi mümkün olamamıştır. Bununla birlikte bütün zayıflıkları ve karşı karşıya kaldığı engellere rağmen, bu özgün hareket kentlerde ortaya çıkan çarpıcı eşitsizlikleri bir söylem ve program çerçevesinde siyasallaştırma konusunda oldukça büyük bir başarı elde etmiştir.

Öte yandan, kentlerde yükselen siyasal muhalefet sadece kurumsal siyasal kanallarla sınırlı kalmamıştır. Dünyada yükselen gençlik muhalefetine paralel olarak, 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren üniversitelerden yükselen sosyalist gençliğin mücadelesi özellikle büyük kentlerin gündemine 1970'li yıllar boyunca damgasını vurmaya devam etmiştir. Kentlerde yükselen gençlik hareketlerinin çıkış noktasını üniversiteler oluşturuyorsa, topluma açılma noktasında da gecekondulular alanları vardır. Özellikle ikinci nesil gecekondulular aynı dönemde bu radikal hareketlenmenin bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Toplumsal adalet merkezli bir programın ötesinde radikal dönüşümler talep eden ve çoğunluğunu

gençlerin oluşturduğu bu hareketlenme, toplumsal eşitsizlikleri derinden yaşayan gecekondulu gençliği arasında kısa sürede destek bulmuş, büyük kentlerde çok sayıda gecekondulu mahallesi kısa sürede radikal sol gruplarca "kurtarılmış bölge" ilan edilmiştir (Marcussen, 1982). Büyük kentlerin çeperlerinde 1970'li yıllarda inşaa edilen birçok gecekondulu mahallesinde işgal, arsa dağıtımı ve yıkımlara karşı koruma sağlama görevi sayıları hergün artan bu hareketler tarafından üstlenilmiştir (Aslan, 2010).

Böylece, 1970'lerin sonuna doğru, büyük kentlerde ilginç bir durum ortaya çıkmıştır. Siyasal önderlik orta sınıf radikallerden gelmekle birlikte, kentlerin siyasal gündemini büyük ölçüde gecekondulu alanları belirlemektedir. İlk kuşak, kent siyasetinde CHP çevresinde etkinlik gösterip, yerleşimlerinin ve günlük hayatlarının devlet tarafından iyileştirilmesini talep ederken; ikinci kuşak gecekondulu gençliği, yasal-kurumsal kanalların dışında, radikal bir dönüşümü isteyen devrimci gençlik örgütleri içinde yoğun biçimde yer almaya başlamıştır. Yer yer gecekondulu işgallerine önderlik edip, gecekonduları yıkımlar karşısında savunmakla birlikte, kentlerde yükselen gençlik hareketinin birinci kuşak gecekondulular ve kent sel solculuk hareketi ile bağları oldukça zayıf kalmış, asıl desteği ikinci kuşak gecekondulu gençliğinden bulmuştur⁸.

Türkiye açısından 1970'li yıllar genel bir krizin giderek derinleştiği bir on yıla işaret ederken, büyük kentler bu krizin merkezinde yer almıştır. Bu herşeyden önce bir yöneteme krizidir. Siyasal açıdan merkezi yönetimi elinde tutan sağ iktidarlar başta büyük kentler olmak üzere toplumun çeşitli kesimlerinden gelen talepleri karşılayabilme yetisini artan biçimde yitirmiştir. Diğer yanda artan desteğine karşın sol iktidarı üstlenebilecek güce henüz erişmemiştir. Bir yanda ithal ikameci endüstrileşme modelinin krizi ve bu krize bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik sorunlar kendisini, yüksek enflasyon, uzayan temel ihtiyaç maddesi kuyrukları ve karaborsa biçiminde göstermektedir. Kısacası, 1970'lerin sonlarında tüm ülkeyi kuşatan ancak sonuçlarını en dramatik biçimde büyük kentlerde gösteren ekonomik ve siyasal bir kriz söz konusudur.

1980'lerin başında söz konusu krizi çalışan sınıfların aleyhine çözmeye yönelik iki temel müdahale gerçekleştirildi. IMF talepleri doğrultusunda, ekonomik krizin çözülmesine yönelik 24 Ocak Kararları alındı. Bu kararlarla ithal ikameci strateji sona erdirilerek, dışa açık büyümeyi öngören bir strateji uygulamaya sokuldu. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ise 1970'ler boyunca birikip derinleşen siyasal krizi sona erdirmeye yönelik olarak yapıldı. Bu iki müdahale çerçevesinde ortaya çıkan yeni ekonomik ve siyasal dengeler, yol açtığı diğer

⁸ Gençlik hareketlerinin kent sel solculuk hareketi ile belli dayanışma girişimlerinin olduğuna da dikkat çekmek gerekir. Örneğin Ankara'da fırıncıların grevi karşısında belediye fırınlara el koyduğunda, ekmeğin üretim ve dağıtımını büyük ölçüde gençlik örgütlerinin sempaticanlarınca yapmıştır.

sonuçlar yanında, İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan ve "emek gücünün kentlileşmesi" olarak tanımladığımız bir kentleşme dönemini sona erdirmiş oldu.

VII. Sermayenin Kentleşmesi: 1980 ve Sonrası

Türkiye 1980'li yılların başında dışa açık büyüme stratejisine yönelirken, kentsel gelişme dinamikleri açısından da yeni bir evrenin, sermayenin kentleşmesi olarak adlandıracağımız bir dönemin başlangıcına şahit oldu. Hemen belirtmek gerekir ki, ne ekonomik ne de kentsel düzeyde izlenen bu politikalar sadece Türkiye'ye özgü değildir. Yeni sağın öncülüğünde uygulamaya sokulan neo-liberal dışa açık büyüme stratejisi ve kentlerin bu süreçte sermaye birikim sürecinin merkezine gelişi ABD, İngiltere gibi merkez ülkelerden başlayıp, ulus-ötesi kurumlar aracılığıyla çevreye doğru yayılan bir seyir izlemiştir. İster küreselleşme, ister yeni-emperyalizm olarak adlandırılsın, çok az ülke bu sürecin dışında kalabilmiştir. Askeri rejimin muhalefeti bastırdığı bir ortamda, Türkiye bu sürece hızla eklenilen ülkeler arasında yerini almıştır.

Önceki bölümde de ayrıntılı biçimde tartıştığımız gibi, sınırlı sermaye birikimi ile sanayileşmeye öncelik verildiği 1980 öncesi dönemde, sermaye büyük ölçüde üretim çevriminde kalmıştır. Bu süreçte devlet ve finans piyasaları ellerindeki kaynakları doğrudan üretimi desteklemeye yönelik kullanmış, kentsel yapıyı çevreye sınırlı kaynak aktarmışlardır. Diğer bir anlatımla, yetersiz birikim koşullarında kentsel yapıyı çevre büyük ölçekli sermayenin ilgi alanı dışında kalmıştır.

Dışa açık büyüme stratejisi bu ilişkiyi köklü biçimde değiştirmiştir. Üretimi koruyan ikameci politikaların terkedilmesi üretim sektöründe yatırım yapmayı caydırıcı bir etki yaparken, üretimden kaçışın hızlanmasına koşut olarak sermaye ve de devletin elindeki birikimlerin dikkate değer bir bölümü finans sektörüne yönelmiştir. Finansallaşma olarak özetlenen bu süreçte kentsel yapıyı çevrenin arayış içindeki sermayenin önemli hedeflerinden biri haline gelmesi şaşırtıcı değildir (Eraydın, 1988). Bir başka anlatımla, sermaye birikiminin çevrimleri arasındaki dengenin yeniden tanımlanmasının önemli sonuçlarından biri özellikle büyük kentlerin özel ve devlet yatırımlarının giderek artan biçimde hedefi haline gelmesi olmuştur (Balaban, 2010).

Söz konusu sürecin hegemonik hale gelişinde en dikkat çekici boyutlardan biri devlet müdahalesi karşısında piyasa güçlerinin öne çıkartılmasıdır. Piyasa güçleri vurgusu ekonomik alana olduğu kadar kentsel süreçlere yönelik olarak da geçerlidir. Ancak bütün bu devlet müdahalesi karşıtı söyleme karşın, sermayenin kentleşmesi olarak adlandırdığımız katmanın inşaa sürecinin her aşaması devlet müdahalesi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Sermayenin önünü açan devlet müdahalelerinin en dramatik olanı kuşkusuz 12 Eylül askeri müdahalesidir. Eğer 12 Eylül siyasi krize yönelik olarak yapıldıysa, söz konusu krizin merkezinde kentler vardır. Emek gücünün kentleşmesi sürecinde ortaya çıkan çelişkiler, talepler ve bu taleplerin aldığı siyasal biçimler yaşanan krizi büyük ölçüde bir kentsel kriz haline getirmiştir. Tam da bu nedenle, 12 Eylül Askeri Rejimi’nin krizi çözmeye yönelik ilk ve öncelikli hedeflerinden birinin kentler ve kentlerde örgütlenen muhalefet olması şaşırtıcı değildir.

Askeri rejimin ilk icraatlarından biri “kurtarılmış gecekondu mahallelerinden” sol örgütleri tasfiye edip, kontrolü ele geçirmek olmuştur. Kısa süre içinde binlerce genç, aydın ve siyasetçi cezaevlerine gönderilirken, siyasal partiler, sendika ve dernekler kapatılmış, böylece siyasal muhalefeti örgütleyebilecek odaklar baştan etkisiz hale getirilmiştir (İsvan, 2010). Ancak hedefte sadece siyasal sisteme meydan okuyan radikal hareketler yoktur. Siyasal partilerin kapatılmasına paralel olarak, başta büyük kentlerde olmak üzere, seçimle gelen belediye başkanları hemen görevden alınmış, yine seçimle göreve gelen belediye meclisleri dağıtılmış, yerlerine çoğu asker kökenli başkan ve yöneticiler atanmıştır.

Askeri rejim açısından siyasal kriz bir yönetim zafının sonucudur ve bu yetersizlik kendini en açık biçimde büyük kentlerde göstermektedir. Kentlerde 1970’li yıllar boyunca yaşanan karmaşanın önemli nedenlerinden biri, gecekondular başta olmak üzere, kentsel gelişmeyi kontrol edemeyen yerel yönetimler olarak görülmüştür. Bu nedenle, büyük kentlerde güçlü yerel yönetimlere ihtiyaç vardır. 1982 Anayasası’nda yer alan büyükşehir belediyesi modeli askeri rejimin güçlü yerel yönetim kaygısının bir ürünüdür (Keskinok, 1986). Bununla birlikte, yerel yönetimler güçlü, ancak siyasal değil, teknik birimler olmalıdır. Kuşkusuz akıllarda olumsuz örnek olarak, İspanya elçiliğinin suyunu kesen, belediye hizmetlerini sosyalleştirerek siyasallaştıran, merkezi yönetimlerle çatışan belediye başkanları ve yönetim anlayışları vardır.

Belediyeleri teknik birimler olarak gören anlayışın bir parçası olarak, kentsel hizmetleri alt gelir grupları lehine destekleme stratejisi terk edilerek, maliyet temelli hizmet sağlama stratejisi bütün yerel yönetimlerin politikası haline getirilmiş, sosyal nitelikli bir dizi hizmetin sağlanmasından ise tamamen vazgeçilmiştir. Öte yandan kentlerde düzeni sağlama adına daha önce sınırlı kaynak aktarılan altyapı yatırımlarına öncelik veren bir anlayış benimsenmeye başlanmıştır. Nasıl gerekçelendirilirse gerekçelendirilsin, askeri rejimin kentsel hizmetler konusunda açık bir sınıfsal tercihi vardır; çalışan sınıfları destekler nitelikteki hizmetlere yönelik sınırlı kaynak ayrılıp, belediyelerin bu alanlardan olabildiğince çekilmesi yeğlenirken, sermayeyi destekleyecek nitelikteki altyapı yatırım ve harcamalarının musluğu olabildiğince açılmıştır. Böylece askeri rejim, kentleri sermayenin talepleri ve mantığı çerçevesinde örgütleyecek olan büyük ölçekli yatırımların ve bu çerçevede daha sonra belirginleş-

cek kentsel girişimciliğin de temelleri atılmıştır (Şengül, 1999). ANAP dönemi belediyeciliği bu temeller üzerinde yükselmiştir.

Askeri Rejimin hazırladığı zemin üzerinde hem ulusal hem de yerel yönetimlerin büyük bölümünde iktidara gelen ANAP, emeğin yeniden üretimine yönelik kolektif tüketim alanından çekilme stratejisini devam ettirirken, altyapı yatırımlarına büyük kaynaklar aktarmaya başlamıştır. Özellikle büyük kentler merkezi yönetimin aktardığı kaynakların belediyeler aracılığı ile yatırıma dönüştüğü odaklar haline getirilmiştir.

Uzun süre ihmal edilmiş kentsel altyapıya yönelik bu yatırımlar kentlerde azımsanmayacak destek bulmuştur. Böylece kentlere yapılan yatırımlar bir yandan kentlerin altyapısını iyileştirirken, diğer yandan kentsel girişimciliğin hegemonyasının kurulmasında da önemli rol oynamıştır. Söz konusu yatırımların büyük bölümünün özel sektöre verilen ihaleler yoluyla gerçekleştirildiği düşünüldüğünde, bir anlamda, kamu eliyle yapılan kentsel yatırımlar aracılığıyla bu dönemde önemli büyüklüklerde kaynak aktarımı yapılmış, bu strateji günümüze kadar genişleyerek sürmüştür (Eraydın, 1988; Şengül, 1999).

Böylece, kentlerin sermaye birikim sürecinde devlet destekli biçimde önemli hale gelişi daha önce kentleşme sürecinde sınırlı rol oynayan büyük ölçekli sermaye gruplarının gözlemlenmesi kentlere çevirmesini sağlamıştır. Bu dönemde büyük ulusal ve uluslararası inşaat şirketleri yeraltı raylı sistemleri, toplu konut ve altyapı gibi büyük inşaat projelerinde yer almaya başlamışlar, bu çerçevede ulusal ölçek-büyük ölçekli sermaye ve yerel ölçek-küçük ölçekli sermaye ayrışması da yeniden yapılandırılmıştır. Daha önce merkezi yönetim çerçevesinde çıkarlarını temsil eden birçok büyük sermaye grupları, yerel düzeydeki ihalelerin ulaştığı boyut nedeniyle, yerel düzeye de yönelmiş, bu durum yerel siyasette büyük ölçekli korporatist temsiliyet ilişkilerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Köksal ve Kara, 1990).

Bu sürecin geniş toplum kesimleri arasında destek bulması konusunda iki unsur öne çıkmıştır. Birincisi çok uzun süre kentsel yapıyı çevreye devlet müdahalesinin sınırlı kalması kentlerde başta altyapı ve ulaşım olmak üzere kentsel yapıyı çevrenin ihmalini doğurmuştur. Bu ihmal sonrası, seçici biçimde de olsa, kentsel altyapı yatırımlarının öne çıkarılması toplumda karşılık bulabilecek bir strateji olmuştur. İkinci olarak 1980'li yılların ikinci yarısında imar affı ve tapu tahsis belgeleri ve bunları izleyerek büyük kentlerdeki gecekonduların dikkate değer bir bölümünün hazırlanan imar planları yoluyla dönüşümünün önünün açılması bu alanlardan beklentisi olan geniş bir gecekondular kesimi açısından olumlu gelişmeler olmuştur.

Bununla birlikte, 1989 Yerel Seçimleri kentlerin alt gelir gruplarına yönelik bu türden popülist politikaların yeterince etkili olmadığını göstermiştir. Başta büyük kentler olmak üzere birçok yerleşmede bir önceki seçimde ANAP'a destek veren geniş halk kesimleri, neo-

liberal politikaların uygulayıcısı olan bu partiden desteklerini çekip, yüzlerini sosyal demokrasiye dönmüştür.

Bu değişimde dışa açık büyüme modeline eşlik eden piyasa yanlısı politikaların 1980’li yıllardan başlayarak çalışan sınıflar üzerindeki etkisinin önemli payının olduğu açıktır. Kentlerde ücretli orta sınıf yanında, gecekondu alanlarında yoğunlaşan alt gelir gruplarının da bu süreçten olumsuz etkilendiği görülmektedir. Kırdan yaşanan yoksullaşmanın sonucu büyük kentlere gelenlerin de katılımıyla “varoşlar” olarak adlandırılmaya başlanan bu alanlarda ciddi hoşnutsuzluklar 1980’li yıllar boyunca birikmiştir. Bu çerçevede 1989 Yerel Seçimleri’nde bu kesimlerin yüzünü sosyal demokrasiye dönmesi şaşırtıcı değildir. Ancak izleyen yıllar söz konusu hoşnutsuzlukları siyasal alana taşıyabilecek sol siyasal parti ve hareketlerin bu temsiliyeti sağlayabilecek konumda olmadığını göstermiştir.

1989 Yerel Seçimleri sonrasında sosyal demokratların belediyeler düzeyindeki performansı 1970’li yılların çok uzağındadır. Yeni belediye yönetimleri devraldıkları neo-liberal politika çerçevesinin dışına çıkmak yerine, söz konusu politikaları sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bir önceki seçimde ANAP’ı cezalandıran kentler, 1994 Yerel Seçimleri’nde sosyal demokratları da cezalandırarak, kent yönetimlerinden uzaklaştırmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki, kentlerde olduğu kadar, kırdan da geniş halk kesimlerini yoksullaştıran neo-liberal politikalar 1980’li ve 1990’lı yıllarda geniş hoşnutsuzluklar ve yoksulluk biriktirmiştir.

Bununla birlikte 12 Eylül rejiminin bu alanlarda solu tasfiye ederek yarattığı boşluk, 1980’li yıllardan başlayarak, muhafazakâr-İslami oluşumlar tarafından doldurulmaya başlanmıştır. Kendisini yer yer tarikat örgütlenmesi olarak gösteren bu yapılanmanın siyasal alandaki temsilciliği 2000’li yıllarda Refah Partisi’nin içinden çıkan AKP tarafından “başarıyla” üstlenilmiştir.

Ulusal olduğu kadar kentsel düzeyde de yükselen bu iki katmanlı yapılanmanın siyasal söylemi 1970’li yılların söylemini hatırlatan biçimde popülisttir. Ancak muhafazakar-popülist olarak adlandıracağımız bu söylemin halk tanımı 1970’li yıllarinkinden oldukça farklıdır. Muhafazakâr-popülizm, sömürülen bir sınıf olarak halk tanımının yerine, Cumhuriyet seçkinleri tarafından onyıllar boyunca mağdur edilmiş gerçek egemen halk tanımını etkin biçimde ikame etmiştir. Çelişkinin odağına, sömürü ve paylaşım ilişkilerinin yerine, siyasal kültürel süreçlerin konulması AKP’nin bir yandan neo-liberal politikaların kararlı uygulayıcılığını diğer yandan da bu politikalarından zarar gören kesimlerin temsilciliğini aynı anda yürütmesinin önemli mekanizmalarından birini sağlamıştır.

Bu siyasal ve ideolojik yeniliğe eşlik eden biçimde, 1990’ların ikinci yarısı neo-liberal politikaların ve sermayenin kentleşme mantığının kentlere daha açık biçimde damgasını vurmasına şahitlik etmiştir. İzleyen bölümlerde bu politikaları ulusal mekânsal işbölümünden başlayıp, kentsel düzeye yönelerek inceleyeceğiz.

Ulusal Mekânsal İsbölümünün Değişimi

Cumhuriyetin başlangıcından 1980'lere kadar uzanan uzun dönem, ulus-devlet merkezli stratejilerin ve mekânsal işbölümünün hâkimiyetine dayanmıştır. Bütün eşitsiz gelişme dinamiklerine karşın, ulusal mekânsal işbölümü yerel birimler arasında bir tamamlayıcılık ilişkisi öngörmüştür. Dışa açık büyüme stratejisi, neo-liberal uygulamaların eşlik ettiği küreselleşme süreci, ulus-devletin form ve işlevlerinin yeniden tanımlanmasını gündeme getirirken, bu sürecin önemli sonuçlarından biri mekânsal işbölümünün ulusal düzeyden küresel düzeye kayışının hızlanması olmuştur.

Ulus-ötesi süreçlere eklenmenin bir sonucu küresel yarışmacılıktır. Kentler arasında benzer bir yarışmacılık öngören yeni paradigma söz konusu süreçlerde yarışma gücü olmayan yerel birimlerin hızlı bir gerileme süreciyle karşı karşıya kalmasını da kaçınılmaz hale getirmiştir. Üretimden kaçışın hızlandığı ve yerli üretime yönelik koruma duvarlarının kaldırıldığı bir ortamda yeni yapılanmadan en olumsuz etkilenen yerel birimler Zonguldak, Ereğli, Karabük, İskenderun gibi KİT'lerin yoğunlaştığı sanayi kentleri olmuştur. Devletin desteğini çekip, özelleştirme uygulamalarına gittiği bu kentlerde yaşanan sanayisizleşme sürecinin olumsuz sonuçları istihdam kaybı ve büyük kentlere göç verme biçiminde kendisini göstermektedir. (Zonguldak örneği için bkz. Tablo IV).

Tablo IV: Zonguldak ili Madencilik Sektörü Çalışan Sayısı ve Nüfus Değişimi

Yıllar	Madencilik Sektöründe Çalışan Sayısı (Zonguldak)	Zonguldak İl Nüfusu (Bartın ve Karabük Dahil)	İl Nüfusunun Türkiye Nüfusuna Oranı (%)
1950	33,456	427,000	-
1960	43,043	569,000	-
1965	35,155	650,000	2.07
1970	-	744,000	2.09
1975	-	836,000	2.07
1980	41,927	955,000	2.13
1985	38,231	1,045,000	2.06
1990	34,349	1,074,000	1.90
1995	21,520	1,078,000	-
2000	19,151	1,025,000	1.51
2004	12,261	968,000	-
2009	-	1,027,000	1.42

Kaynak: TÜİK

Kamu yatırımlarının yoğunlaştığı Zonguldak gibi sanayi kentlerinde yaşanan bu gerilemeye karşılık, son yirmi yıl içinde Denizli, Kahramanmaraş, Çorum, Gaziantep gibi bazı kentler özellikle tekstil sektörü etrafında belli bir gelişme göstermişlerdir. Ne var ki, yoğun bir güvencesiz emek sömürüsüne dayanan bu çıkışın krizlerin tekrarlandığı bir ortamda sürdürülebilirliği şüphelidir.

Güneydoğu Anadolu’da Boşaltılan Köylerin Yerine İnşa Edilen Örnek Köy

Kuşkusuz, küresel yarışmacılığa dayanan bu sürecin “asıl aktörü” İstanbul’dur. ANAP iktidarı döneminde Bedrettin Dalan’ın belediye başkanlığı etrafında inşa edilen dünya kenti İstanbul kurgusu izleyen dönemlerde de ağırlığını artırarak sürdürmüştür. Türkiye ekonomisinin dışa açıldığı ve küreselleşme süreçleriyle eklenmesinde tepe noktasına varıldığı günümüzde İstanbul, her zamankinden daha fazla devlet ve özel sektör yatırımlarının odağı haline getirilmiştir. Diğer kent ve bölgeler kamu yatırımlarından küçük paylar alamayıp gerilerken, İstanbul her birinin tutarı milyar dolarlarla ifade edilen onlarca büyük projenin hedefi haline getirilmiştir.

2011 yılı itibarıyla “İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin konsolide bütçesinin 12 bakanlıktan daha büyük olmasına rağmen yatırımlara yetmediğini vurgulayan Başkan Kadir Top-

baş, 2011 bütçesindeki yatırımlarla birlikte bu yıl sonunda varıldığında İstanbul'a toplamda 43 milyar TL yatırım yapmış olacaklarını" belirtmektedir.⁹ İstanbul'a yönlendirilen kaynaklar sadece belediyelerinkiyle sınırlı kalmamaktadır. İstanbul'a yönelik birçok büyük projenin finansmanı merkezi yönetim kuruluşları tarafından ve dış piyasalardan sağlanan borçlanma yoluyla yapılmaktadır. Sermayenin bu derece eşitsiz biçimde coğrafi olarak İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmasının kaçınılmaz bir sonucu İstanbul ile Anadolu arasındaki eşitsizliklerin daha da büyümesi olmuştur. Nüfus oranlarının 1980 sonrası İstanbul lehine değişimi bu eşitsizliğin en çarpıcı göstergelerinden biridir (bknz. Tablo V).

Tablo V: İstanbul-Türkiye Nüfus Oranı Değişimi (1970-2007)

Yıllar	Türkiye	İstanbul	İstanbul/TürkiyeOranı
1970	35.605.176	3.019.032	8,48
1975	40.347.719	3.904.588	9,68
1980	44.736.957	4.741.890	10,60
1985	50.664.458	5.842.985	11,53
1990	56.473.035	7.309.190	12,94
2000	67.803.927	10.018.735	14,78
2007	70.586.256	12.573.836	17,81

Kaynak: TÜİK

AKP iktidarının İstanbul vurgusuna bakıldığında, bu eşitsizliğin önümüzdeki dönemde daha da derinleşeceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hükümetin 2011 yılında açıkladığı büyük ölçekli projelerin neredeyse tamamı İstanbul'a yöneliktir. Ataköy Finans Merkezi, Kanal İstanbul, 3. Köprü, İstanbul-İzmir Oto Yolu, Tüpgeçit, Taksim Meydanı gibi milyar dolarlarla ifade edilen projeler önümüzdeki dönemde kamu yatırımlarının İstanbul'da yoğunlaşmaya devam edeceğinin göstergeleridir.

Yeniden Üretimin Kentinden Yaratıcı Yıkıcılığın Kentine

İstanbul'un bu derece öne çıkışının gerisinde sadece kamu yatırımları yoktur. Finansallaşma sürecinin öne çıkardığı gayrimenkul sektöründe yaratılan rantın giderek büyüyen hacmi daha

⁹ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Web sayfası, <http://www.ibb.gov.tr/>.

önce reel sektörde faaliyet gösteren ulusal ölçekte örgütlenmiş büyük sermaye gruplarını da bu sektöre çekmiştir. Benzer bir biçimde söz konusu ranttan pay almak isteyen birçok ulus-ötesi şirketin de, başta İstanbul olmak üzere, büyük kentlerde boy gösterdiği görülmektedir (Tokatlı ve Erkip, 1998). Zorlu Holding örneğinde olduğu gibi, bazı büyük girişimciler üretimden elde ettikleri kaynakları gayrimenkul sektörüne aktararak, bu sektörde yaratılan ranttan pay almaya yönelirken, geçmişte reel ekonomide faaliyet gösteren bazı firmaların bir çoğu büyük kentlerde üretim tesislerini tasfiye ederek, arsalarını yüksek rant yaratan konut, alışveriş ve iş merkezi, plazalar inşaa etmeye tahsis etmekte ya da bu amaçla satışa çıkarmaktadır¹⁰.

Kendisini yeniden üretmekte zorlanan yoksulluk gettoları bir yana bırakılırsa, büyük kentlerin hemen tüm bölgelerinde karşımıza çıkmaya başlayan farklı ölçeklerdeki alışveriş ve iş merkezleri, "residans projeleri", kapalı konut siteleri ya da otellerin kent mekânında yarattığı etkileri aşağıda tartışacağız. Ancak bu tartışmadan önce, kentlerin dört bir tarafından fışkıran bu yeni mekânların bu derece yaygın ve yoğun biçimde üretilişinin gerisindeki mantığın açıklanması gerekir. Hiç kuşku yok ki bu tür mekânları üretenler açısından belirleyici olan yaratılan rantın büyüklüğüdür. Ancak bu rantın yaratılabilmesi efektif talebin varlığına bağlıdır. Bu çerçevede dikkat çekilmesi gereken bir başka veri büyük kentlerin hemen tamamında hane sayısının çok üzerinde konut biriminin halihazırda üretilmiş olmasıdır. Ancak bundan daha da çarpıcı bir durum son yıllarda büyük kentlerin gelişimine yön vermek üzere hazırlanan nazım planları ile yapılaşmaya açılması öngörülen alan büyüklüğünün bu kentlerin nüfus artışına paralel olarak ihtiyaç duyduğu gelişme alanlarının iki-üç katı büyüklükte olmasıdır.

Bu veriler kentlerin ve yapılı çevrenin üretiminde köklü bir değişikliğin meydana geldiğine işaret etmektedir. Geçtiğimiz dönemlerde de kentsel yapılı çevre belli ölçülerde spekülâtif yatırım ve beklentilerin odağı olmuştur. Bununla birlikte üretim ve reel ekonomide endekslenmiş kentlerin asli işlevi emek gücünün yeniden üretimi olmuştur. Bugün yaşadığımız aşamada üretimden giderek kopup, bağımsızlaşan finans sektörü ve kullandığı geniş kaynakların nerelere akıtılacağı sorusunun yanıtları arasında önemli bir yeri kentsel yapılı çevre tutmaktadır¹¹. Kentsel taşınmazlar dünyasının yaşadığı bu dönüşümü özetlemek ge-

¹⁰ Günlük bir gazetede yer alan bir haber bu tür uygulamaların tipik bir örneğini veriyor; "Adana'da 1951 yılında 1 milyon lira sermaye ile kurulan ve Sabancı ailesinin ilk göz ağrısı Bossa-1 tesisleri alışveriş merkezi oluyor. Avusturya kökenli Mel-6 Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı tarafından 20,5 milyon dolar karşılığında satın aldığı yaklaşık 139 bin metrekaarelik alana Adana'nın en büyük alışveriş merkezinin kurulacak. Bossa 1'in yaklaşık 54 yıllık üretiminin ardından tesislerin yıkımına geçtiğimiz günlerde başlandı" (Star Gazetesi, 23 Nisan 2008).

¹¹ Diğer bir anlatımla, finans sektörüne aktarılan bu geniş ve nereye yöneleceği belli olmayan kaynağı ünlü siyasetçi Susan Strange çilgin para olarak adlandırmakta, Başbakan Erdoğan ise gideceği yere işaret etmektedir; çilgin projeler!

rekirse, geçmişte yaşam mekânı olarak satın alınan ve ikincil değeri birikim değerlendirme olan konutlar bugün hisse senedi mantığıyla alınıp satılmaktadır.

Kentsel yapılı çevrenin toplumsal yaşamın ve özel olarak da emeğin yeniden üretiminin mekânı olma özelliğinin ikincilleşmesi ve metalaşması mekânın kendisinin yeniden üretimini de sorunlu hale getirmiştir. Mekân bir meta olduğu ölçüde yeniden üretimi değil bir an önce tüketilmesi öngörülen bir niteliğe bürünür. Bir an önce tüketilip yerine yenisi bir kez daha tüketilmek üzere konabildiği ölçüde sermaye birikim süreci krizden kaçınacaktır. Bu çerçevede, çok kısa süre önce üretilmiş alışveriş merkezlerinin kısa sürede gözden düşmesi ve yerlerini yeni "konseptler" etrafında başka alışveriş merkezlerinin konulması şaşırtıcı değildir. Bu çerçevede büyük kentlerde bir yandan yeni açılan gelişme alanlarının geliştirilerek metalaştırılması diğer yanda mevcut yapılı çevrenin yaratıcı yıkıcılık denilen süreçle yenilenmesi rant makinası haline gelen kentlerin ana özelliği haline gelmiş bulunmaktadır.

Mülksüzleştirme Yoluyla Birikim

1980 sonrası geçen yirmi yıllık süre çeşitli biçimlerde neo-liberal olarak adlandırılan politikaların kentsel yaşamın çeşitli alanlarına yayılışına şahitlik etti. Bununla birlikte geride bıraktığımız son on yıllık zaman diliminde AKP iktidarının gerek merkezi gerekse yerel yönetimler düzeyinde yerini sağlamlaştırmış olması söz konusu politikaların çok daha saldırgan biçimde kentlerin gündemini belirmesine yol açtı. Bu süreç Harvey'in ifadesiyle mülksüzleştirme yoluyla birikim stratejisine uygun bir içerik kazanmış bulunmaktadır. Tam da bu çerçevede söz konusu sürecin ilkel birikim dönemlerinin ekonomi ve çoğu durumda hukuk dışı el koyma biçimleriyle de iç içe geçtiği görülmektedir.

Bu süreci bu çalışmada kullandığımız kentleşme katmanları kavramı çerçevesinde ifade etmek istersek; mülksüzleştirme yoluyla birikim, sermayenin kendisinden önce gelen ve kendi mantığını yansıtmayan tüm katmanlara acımasız saldırısı anlamına gelmektedir. Bu çerçevede, sermayenin kentleşmesi olarak adlandırdığımız katman daha önceki katmanlarda yaratılan değerlerin yoğun bir biçimde talanı, işlevsel olanların ele geçirilmesi, uyumsuz olanların tahribi ya da yeni yatırımlara olanak verecek biçimde yerinden edilmesi yoluyla yaratılmaktadır. Bu türden elkoyma ve yerinden etme süreçleri çoğu durumda kamu gücünün hukuksuz bir biçimde kullanımı yoluyla gerçekleşmekte ve bu süreçte planlama kurumu özel bir rol oynamaktadır.

Bu çerçeveden bakıldığında, bu tür bir talan, tahrip ve el koyma süreci sadece ulus-devlet inşası ve emek gücünün oluşumuna yönelik katmanla sınırlı kalmayıp, Osmanlı ve öncesindeki dönemin yapılı çevresinin oluşturduğu katmanları da hedeflemiştir. Tarihi kültürel miras alanlarının dikkate değer bir bölümü bu dönemde metalaşma sürecinden nasibi-

ni almış, bu tür yapıların bir bölümü tahrip edilirken, bir bölümü otel ve benzeri türden kültürel miras algısının dışında kullanımlara tahsis edilmeye başlanmıştır.

Bu süreçte kamu orman alanları, meralar ve sit alanlarının yapılaşmaya açılması, kıyıların yağmalanması, kamu binaları ve fabrika alanlarının özelleştirme ve satış yoluyla spekülâtif nitelikteki yatırımların hedefi haline getirilmesi daha önce ulus devletleşme sürecinin yaratmış olduğu yapılı çevrenin müksüzleşme yoluyla birikim sürecine açık hale getirilmesine hizmet etmiştir. Kamu sektörüne ait bu taşınmazlar kısa sayılabilecek bir süre içinde sermaye kesimlerinin eline geçmiş ve özel mülklere dönüşmüş bulunmaktadır.

Aynı türden bir mülküzleştirme süreci emek gücünün kentleşmesi döneminde yaratılan kentsel yapılı çevreye yönelik olarak da gerçekleşmiş bulunmaktadır. Başta İstanbul olmak üzere, büyük kentlerde daha önceki dönemde çeşitli nedenlerle dönüşüm geçirmeyen gecekondular alanları yanında çöküntü yaşayan kentsel yapılı çevreler bu dönemde kentsel dönüşüm, kentsel yenileme ve canlandırma gibi projeler aracılığıyla ve kamu gücü kullanılarak görece güçsüz konumdaki kesimlerin elinden alınmış ve sermaye gruplarının mülkiyetine geçirilmiştir. İstanbul’da Ayazma, Başbüyük, Sulukule, Tarlabası örnekleri, Ankara’da Kuzey Ankara Girişi, Ulus-Hacıbayram, Dikmen Vadisi projeleri bu tür el koyma/yerinden etme süreçlerinin örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Ancak sermayenin kentleşmesi olarak adlandırdığımız bu dönemde ortaya çıkan saldırganlığın hedefinde sadece daha önceki katmanların bulunduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Dikkatli bir değerlendirme içinde bulunduğumuz aşamada sermayenin bu saldırganlığının sınır tanımaz bir biçimde kendi yarattığı katmana da yöneldiğini görebiliriz. Kısa bir süre önce inşaa edilen bir alışveriş merkezi hemen ardından inşaa edilen bir dizi başka alışveriş merkezi tarafından işlevsizleştirilip, terkedilmeye yüz tutar hale geliyorsa ya da bir süre önce prestij alanı olarak yükselen bir konut bölgesi bir dizi başka alanın aynı iddia ile ortaya çıkması ile yerinden edilip, taşınmaz fiyatları inişe geçiyorsa, bunun nedeni sermayenin “yaratıcı yıkıcılık” olarak gösterilen yeniden üretmeyerek yenilenme stratejisiyle yakından ilgilidir.

Sermayenin kentleşmesi olarak adlandırdığımız dönemle daha önceki iki dönemi karşılaştırdığımızda, kapitalist toplumsal ilişkiler içinde kentin üstlenmiş olduğu rollerin önemli bir değişime uğradığı gözlenmektedir. Gerek ulus-devletin gerekse emeğin kentleşmesi döneminde, kentler büyük ölçüde yeniden üretime yönelik işlevleriyle öne çıkmışlardır. İçinde bulunduğumuz dönemde, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de kentlerin kendisi iktidar ilişkileri, emek ve metaların üretim ve yeniden üretiminin mekânı olma işlevinin ötesine geçen bir yeniden tanımlamaya konu olmuştur. Bu süreç kent mekânının kendisinin metalaşması biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

İlkel Birikim ve Mülksüzleştirme Aygıtları: Planlama Kurumu ve TOKİ

Son yirmi yıl içinde kentsel süreçlere damgasını vuran "elkoyma yoluyla mülksüzleştirme" ve mekânın sürekli dönüştürülmesini öngören "yaratıcı yıkıcılık" stratejilerinin (recycling) uygulanmasında iki mekanizmanın öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi kentsel gelişmeyi şekillendiren planlama kurumudur. İkincisi ise kurumsal düzeyde bu tür uygulamaların yürütücülüğünü yapan Başbakanlık Toplu Konut İdaresi'dir (TOKİ).

Korunaklı Siteler, Angora Evleri

Planlama bu süreçte kritik bir rol oynamaktadır; çünkü planlama alanında kotarılp, planlamanın diliyle teknikleştirildiği ölçüde, birçok yönüyle hukuk ve ahlak dışılık içeren yaygın uygulamalar karşısında siyasal muhalefet yapabilmek zorlaşmaktadır. Diğer bir anlatımla kamusal ortak değerlere olduğu kadar, güçsüz kesimlerin kazanımlarına el koyup, güçlü kesimlere aktaran ve bu anlamda son derece siyasal olan birçok süreç, planlama alanına aktarıldığı ve onun dilinden ifade edildiği ölçüde, sanki tümüyle teknik uygulamalar olarak sunulabilmektedir.

Bu süreçlerin kurumsal alandaki en önemli temsilcisi ve yürütücüsü ise giderek daha yaygın ve yoğunlaşan uygulamalarıyla TOKİ olmuştur. Kuşkusuz bu sürecin içinde en yoğun biçimde yer alan kurumlar belediyelerdir. Aynı biçimde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı gibi merkezi yönetimin parçası kurumlar da yaşanan dönüşüme önemli etkiler yapmaktadır. Ancak şiddet ve otoriterlik içeren mülküzleştirme ve el koyma uygulamalarının paradigmatik kurumu sınırsız ve denetimsiz yetkileriyle TOKİ’dir. Alt gelir grupları için görece ucuz konut üretmek amacıyla kurulan TOKİ, AKP iktidarı döneminde bu hedefinden hızla uzaklaşıp, çok farkı alanlarda büyük ölçekli rant yaratan projelerin uygulanmasına, kamusal gücü ve ayrıcalıklarını kullanarak öncülük eden otoriter bir kurum halini almıştır. Hazine arazilerini kullanma, yerel yönetimlerden bağımsız plan yapma ve birçok denetimden muhaf olma gibi ayrıcalıklarıyla, TOKİ büyük kentler de dâhil olmak üzere, çok sayıda kentin kaderini olumsuz etkileyen sayısız uygulamaya imza atmıştır.

Planlama kurumu ve TOKİ’nin son dönemde özellikle büyük kentlerde üstlendiği kritik rolün anlaşılması bu kentlerdeki mülkiyet yapısı ile sermayenin kentleşmesi olarak adlandırığımız dönemin ihtiyaçları arasında doğan çelişkiyi anlamayı gerektirir. Daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, Türkiye’de kentler uzun süre küçük ölçekli aktör ve çıkarların hakim olmasına paralel olarak, küçük ve bölünmüş mülkiyet desenin hakimiyetindedir. Ancak son dönemde kentlere yönelen büyük yatırımlar için büyük alanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durumda küçük ve bölünmüş mülkiyet deseni önemli bir engel haline gelmektedir. Bu tür ihtiyaçlar kimi durumlarda kamu arazileri kullanılarak çözülsün bile, birçok durumda proje alanlarındaki küçük mülklerin toplulaştırılması gerekmektedir. Kentsel dönüşüm, yenileme ve özel proje alanlarında TOKİ’ye verilen yetkiler çerçevesinde söz konusu küçük ve dağınık mülkiyet yapısının yarattığı sorunlar el koyma ve toplulaştırma yoluyla çözülmüş olmaktadır.

TOKİ’nin oynadığı kritik role ilişkin olarak anlaşılması gereken ikinci boyut büyük ölçekli yatırımların gerçekleşme hızında yaşanan sorunların aşılmasına ilişkindir. Zamanın para olduğu bir dönemde, alan geliştirme, planlama ve uygulama süreçleri, geleneksel yollar izlendiği ölçüde, uzun süreler almaktadır. TOKİ, elinde bulundurduğu olağanüstü planlama yetkileriyle, bütün bu bürokratik süreçleri safdışı bırakmakta ve süreçlerin hızla sonuçlanmasını sağlamaktadır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki kentlerde belediyeler dışında planlama yetkisi bulunan tek kurum TOKİ değildir. Bugün kentlerde 25’in üzerinde kurumun, çoğu durumda birbirinden bağımsız biçimde, plan yapma yetkisine sahip olduğu resmi çevrelerce itiraf edilmektedir. Kuşkusuz bu yaklaşım uzun vadeli ve bütünlüklü bir plan yapma olanağını tümüyle ortadan kaldıran bir durumdur. Bu çerçevede planlamanın yerini belli alanlara odaklanmış kentsel tasarım projeleri almış bulunmaktadır. Bu tür bir planlama anlayışı büyük projeleri hızlı bi-

çimde gerçekleştirmenin önünü açarken, parça parça tasarlanan büyük kentler başta ulaşım ve altyapı olmak üzere maliyetleri ağır sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır.

Eşitsizliklerin Derinleşmesi, Dağınıklaşma, Kabileleşme ve Mera Düzeni

Dağınıklaşan ve saçaklanan sadece planlama kurumu değildir. Yukarıda sözünü ettiğimiz süreçlerin farklı boyutlarda yarattığı etkilerin bir sonucu olarak bugün büyük kentler kent merkezlerinden konut ve çalışma alanlarına kadar birçok alanda dağınıklaşma ve saçaklanma yaşamaktadır.

Bu sürecin kendini en çarpıcı gösterdiği yerlerden biri kent merkezleridir. Birçok büyük kentte geçtiğimiz dönemlerde genellikle kentlerin geometrik orta noktasına tekabül eden merkez ya da merkezlerin kentlerin en temel kamusal alanı olarak işlev gördüğü bir durum söz konusudur. Kent merkezleri bu konumlarıyla büyük kentlerin bütün çelişki ve dışlayıcılıklarına rağmen bütünlük arayışının sembolik mekânları olarak öne çıkmıştır. Son dönemde kentlerin dört bir tarafında inşaa edilen alışveriş ve iş merkezleri, plaza, kültür ve otel kompleksleri alışagelinmiş tek merkezli kent kurgusuna meydan okuyarak, çok merkezli bir yeni kurgunun hızla öne çıkmasına neden olmuştur.

Söz konusu dağınıklaşmanın kent merkezleriyle sınırlı kalmadığı, benzer türden bir sürecin konut alanlarında da ortaya çıktığı gözlenmektedir. Geçtiğimiz dönemin gecekondupartman ikililiğine dayanan konut alanları kurgusu, belli ölçülerde hala varlığını sürdürse de, son dönemin gelişmeleri konut alanlarında daha heterojen bir bölünme ve dağınıklaşma yaratmıştır.

Büyük kentlerin orta sınıflarının tanımladığı, apartmanlaşmış kentsel alanlar hala kent stokunun önemli bir kısmını oluşturmakla birlikte, ekonomik yapıdaki değişimin önemli hale getirdiği hizmet sektörüne bağlı olarak ortaya çıkan yeni orta sınıflar ile rant ekonomisi sayesinde kısa sürede zenginleşen kesimler bu yapılanmadan daha farklı konut alanlarının doğmasına neden olmuşlardır.

"Zengin gettoları" olarak adlandırılacak bu yeni konut alanlarının temel özelliği "sağlıksız, güvenliği olmayan ve kirli" kentin dışına çıkarak kendilerini kentten soyutlamalarıdır (Perouse, 2011). Söz konusu sitelerin girişlerindeki güvenlik noktaları dışarıdan girişleri sınırarken, sitelerin içyapısı alışveriş, spor ve eğlence merkezleri ile kendi kendine yeterli olma iddiasını taşımaktadır. Kentin diğer kesimlerinden kendilerini yaşam çevreleri ve tüketim alışkanlıkları ile farklılaştıran bu yeni orta sınıfların 1980 sonrasında ortaya çıkan kentsel gelişme sürecinin en can alıcı aktörleri olarak belirginleştiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Gönüllü biçimde içine kapanan zengin gettolarının karşısında, yoksulluğun yoğunlaştığı alanlarda bir başka gettolaşma biçimi daha yaşanmaktadır. Kente açılacak mali ve

sosyal olanaklardan yoksun geniş bir kesim dayatılan bir biçimde gettolaşan bir yaşam biçiminin parçası haline gelmektedir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001). Büyük kentlerde son yirmi yıl içinde gelir dağılımının, önceki dönemlere göre çok fazla bozulduğu ve bunun da kentlerde ortaya çıkan kutuplaşma ve içe kapanma süreçlerinde önemli katkısının bulunduğu açıktır. Gelir dağılımında en büyük paya sahip olan İstanbul’da, 2003 verilerine göre, gelirin kent nüfusu içindeki yüzdelik dilimlere dağılımına bakıldığında, çarpıcı biçimde eşitsiz olduğu görülmektedir. Bu verilere göre, en yoksul %20’lik kesim toplam gelirden sadece %6,4 pay alırken, en zengin %20’lik kesim gelirin yarısından fazlasına (%50,5) el koymaktadır. İkinci %20’lik dilim gelirin % 10’unu, üçüncü %20’lik dilim ise söz konusu gelirin %13,7’sini, dördüncü %20’lik dilim ise gelirin % 19,3’lük bölümünü almaktadır.

Benzer eşitsizlik göstergeleri diğer alanlarda da mevcuttur. İstanbul kentinde nüfusun % 44’e ulaşan bir bölümü kiracı statüsündeyken, bu durum benzer biçimde Ankara ve İzmir’de sırasıyla; % 41,5 ve % 35 olarak tespit edilmektedir (Sönmez, 1998: 80). Bu veriler, son yirmi yıl içinde izlenen politikaların mevcut gerilim ve çelişkilerin bir yandan katmerlenmesine yol açarken, bir yandan da çelişkilerin çeşitlenmesine neden olduğunu göstermektedir. Bu süreçte kent yoksullarının bir kısmı yeni durumla baş edebilmeye yönelik stratejiler geliştirirken, bir kısmının mevcut konumlarından daha kötü koşullara sürüklendikleri ortaya çıkmaktadır (Kurtuluş, 2005).

Kentleşme yazınında çok boyutlu dışlanma sürecinin ciddi gerilim ve çelişkilere yol açtığına işaret edilmektedir (Erder, 1997). Sosyo-mekânsal hareketliliğin sınırlandığı ve kesimler arası geçişkenliğin ortadan kalkmaya başladığı bir ortamda, kentlerin içinde giderek artan biçimde, geleneksel, modern ve postmodern nitelikte, yaşam tarzı odaklı kabileler ortaya çıkmaktadır. Yukarıda özetlediğimiz zengin ve yoksul gettoları bu tür bir kabileleşme sürecinin örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu sürecin eşitsizlik, gerilim ve çelişkilerle beslendiği düşünüldüğünde, büyük kentleri nitelemeye başlayan bu içe kapalı kabileler düzeninin geleceğe ilişkin önümüze koymaya başladığı en önemli sorulardan biri “birarada yaşayabilir miyiz” sorusudur.

Bu soru bizleri kentlerin değişen kamusal ve kamusal mekân anlayış ve pratiklerine bakmaya götürmektedir. Kentle bütünleşmeyi değil, kopmayı hedefleyen varsıl kesimlerin stratejisinin öngördüğü kamusallığın koruma duvarlarının içine ve içindekilere sınırlandırılmış bir anlayışı temsil ettiği açıktır. Yeşil alanlarını, spor ve dinlenme tesislerini sadece kendi kabilesine açık hale getiren bu anlayışın kamusal mekân anlayışının, kullanımının sadece aynı köyden olanlara sınırlandığı mera düzeninin kamusal anlayışının bile gerisine düştüğünü söylemek abartılı olmayacaktır. Diğer bir anlatımla kent birbirine küsüp, içe dönmüş yüzlerce kabileden oluşmaya başladığı bir düzende, ortaya çıkmaya başlayan bas-kın kamusal mera kamusalıdır.

Ortaya çıkan bu sosyo-mekânsal yapıya siyasal alandan yapılan müdahalelerin söz konusu içe dönme ve düşmanlaşma eğilimlerini ortadan kaldırmak bir yana güçlendirici nitelikte olduğu görülmektedir. AKP'li belediyelerin ve tarikatların kentlerin yoksul kesimleriyle yaygın bir patronaj ilişkisi içinde, kaynakları kendilerine siyasal destek sağlamaya yönelik başarılı biçimde kullandıkları bilinmektedir. Ne var ki bu tür bir kayırmacılık ve patronaj ilişkisi içe kapanma süreçlerini hem bu olanaklardan yararlananlar, hem de dışlananlar açısından daha da güçlendirici niteliktedir. Birçok kentte giderek artan İslamcı-laik kesim ayrışması ve geriliminin artışında seçici yoksulluk yardımı, yeşil kart uygulamaları ve benzer yardım stratejilerinin önemli rolü vardır. Kentlerde ortaya çıkan kabileleşme ve içe kapanma ve buna eşlik eden gerilimleri besleyen bir başka olgu son dönemde büyük kentleri de göç süreçleriyle etkileyen Kürt sorunudur. Bu çerçevede son dönemin kentleşme dinamiklerine önemli etkisi olan bu soruna zorunlu göç süreci çerçevesinde değinerek tartışmamızı tamamlayacağız.

Zorunlu Göç Süreci

Son döneme ilişkin yukarıda yaptığımız tartışma küresel düzeyden başlayan neoliberalleşme süreçlerinin ulusal ve yerel düzeyde yarattığı sonuçları ve bu düzeylerde konumlanmış güçlerin devlet de dâhil olmak üzere, küreselleşme süreçleriyle eklenme biçimlerini ortaya koydu. Bu süreçte ulus-devletin birçok yönden küresel süreçler tarafından aşındırıldığını da gördük. Bununla birlikte, 1980'li yıllardan başlayarak ortaya çıkan bazı gelişmeler ulus-devlete yönelik meydan okumanın sadece küresel güçlerden gelmediğini göstermiştir. Kürt sorununun siyasallaşması ve silahlı mücadelenin öne çıkışı ulus-devletin bölgesel ölçekte de ciddi bir meydan okuma ile karşı karşıya olduğunu gösterdi.

Küresel dinamiklerle yer yer çatışmalar yaşayan ulusal ölçekte konumlanmış iktidar yapıları bu süreçle zaman içinde uyumlanan bir strateji izlemiştir. Ulus-devlete aşağıdan gelen bir meydan okuma olarak görülen Kürt sorununa verilen yanıt farklı olmuştur. Ulus devletleşme sürecinin başında şahit olduğumuz "ilkel siyasal birikim" olarak adlandırabileceğimiz kurucu şiddetin 1980'li yılların sonlarında bir kez daha sahneye çıkışına şahit olunmuştur. Bu şiddetin en dramatik uygulaması kuşkusuz ulusal düzeyde yerleşme deseni ve kentleşme süreçlerini dramatik biçimde etkileyen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 12 ili kapsayan köy boşaltmaları ve buna eşlik eden zorunlu göç süreci olmuştur.

Zorunlu göç sürecinin ilk etapta etkilediği yerleşmeler başta Diyarbakır, Van, Batman kentleri olmak üzere, bu bölgedeki il ve ilçe merkezleridir. Köylerini ve varlıklarının önemli bir bölümünü yitirerek, kentlere göç etmeye zorlanan geniş bir kesim öncelikli olarak bölge kentlerinin yoksul mahallelerine ve dış çeperlerinde kurdukları gecekondularına sı-

ğınmışlardır. Göç öncesinde önemli sorunlarla karşı karşıya olan bu kentler zorunlu göç sonrasında, başta işsizlik olmak üzere, konut sorunu, altyapı ve sosyal donatı yetersizliği sorunlarıyla daha büyük ölçeklerde karşı karşıya kalmıştır.

Zorunlu göç sürecinin olumsuz etkileri sadece bölge kentleriyle sınırlı kalmamıştır. İstanbul, İzmir, Bursa, Mersin, Adana gibi bölge dışındaki büyük kentler yanında, kıyı bölgelerindeki turizm kentleri de kırdan sürülen göçmen nüfusun hedefi haline gelmiştir. Göç süreci bölge kentlerinde olduğu gibi, bu kentlerde de var olan sorunların daha da derinleşmesine yol açmıştır. Ancak bu sürecin batı kentlerinde ortaya çıkardığı bazı özgün sorunlara da işaret etmek gerekir. Kürt nüfusun bu kentlerdeki yoğunlaşması ve görünür hale gelmesi bu kentlerde etnik temelli bazı ayrışma ve gerilimlerin de zaman içinde su yüzüne çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Zaman zaman çatışma düzeyine varan ve bu kesimleri hedef haline getiren bir damgalama sürecinin işletildiği durumlarla da belli aralıklarla karşılaşmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye’nin kentleşme deneyiminin bir dönemlemesini yapıp, her dönemin temel özelliklerini tartışmayı hedefledik. Bu çerçevede Türkiye’nin kentleşme deneyimini üç farklı döneme ayırarak inceledik. Söz konusu dönemler arasında belli sürekliliklerin varlığına karşın, her dönemin bazı özgün yönleriyle önceki dönemden ayrıldığını vurguladık. Ancak bir bütün olarak bakıldığında bu deneyim özgün bir kapitalist kentleşme deneyimine işaret etmektedir. İlk dönem ulus-devletin kuruluşu çerçevesinde şekillenen bir kentleşme deneyimine işaret ederken, ikinci dönem emek gücünün kentleşmesi ile nitelenmiştir. İçinde bulunduğumuz son dönem ise sermayenin daha önce görülmemiş ölçüde kent mekânında kendisini dayattığı bir süreci temsil etmektedir.

Son dönemin kentlerin çalışan sınıflarının kazanımlarına yönelik önemli tahribatlar yarattığı açıktır. Bugün gelinen noktada, bu tahribatın hem kentlerin genel konumu hem de kentlerdeki yapılar ve ilişkiler açısından daha dramatik boyutlara taşınacağı konusunda önemli göstergeler mevcuttur. Küresel kapitalizm ve finansallaşma sürecini içselleştiren mevcut iktidarın ulusal ve yerel düzeyde uyguladığı politikaların İstanbul’u önümüzdeki dönemde de öne çıkarmaya devam edeceğini söylemek abartı olmayacaktır. Bu anlayışın stratejik olmayan kentleri kendi kaderlerine bırakma politikasını devam ettireceği de açıktır. Bu nedenle, önümüzdeki dönem bu tür kentlerin hali hazırda bir krize dönüşen durumlarının çok daha dramatik boyutlara ulaşması kaçınılmazdır. Bu çerçevede, bölgeler-arası ve kentler-arası dengesizliklerin önümüzdeki dönemde daha çarpıcı hale geleceği söylenebilir.

Artan sosyo-mekânsal eşitsizliklerin önümüzdeki dönemde kentsel düzeyde de derinleşeceği açıktır. Başta büyük kentler olmak üzere, Türkiye kentlerinin büyük bölümünde,

kentsel dokuyu belli çelişkiler içinde de olsa, bir arada tutan sosyo-mekânsal mekanizmaların önemli bir kısmının çözülmekte olduğu gözlenmektedir. Bu çözülme kentlerde çok boyutlu bir kabileleşme düzeninin kuruluşunun ve kamusalığın çöküşünü ve mera kamusalığının öne çıkışını hızlandıran bir etki yapmaktadır. Kentlerde yoğunlaşan eşitsizlik, çelişki ve içe kapanma süreçleri kabile savaşlarını akla getiren bir biçimde, sağduyu sahibi kesimlerin önüne kaygı verici bir biçimde "birarada yaşayabilir miyiz" sorusunu koymaktadır.

Tam da bu noktada, geçtiğimiz dönemde sermayenin mantığının kent mekânına hızla yayılıp derinleşmesinin kapitalizmin çelişkilerini üretim süreçlerinden bütün kent mekânına yaydığı gerçeğine dikkat çekilmesi gerekiyor. Ancak bu tür bir yayılmanın otomatik biçimde kapitalist toplumsal ilişkilere ve kentleşme mantığına yönelik muhalefet zemin ve cephesini genişleteceğini varsaymak aşırı iyimserlik olacaktır. Çünkü kapitalist birikim süreçlerinin bir parçası olarak sermayenin kentleşmesi, sadece kentsel yapıyı çevreyi, kent merkezlerini, konut alanlarını dağınıklaştırmakla kalmamıştır. Belki daha da önemlisi, bu süreç eski belirlilikleri, sınıfsal konumları ve kimlikleri de dağınıklaştırmıştır. Sermayenin kentleşmesi karşısında bilincin kentleşmesi, etkin bir karşı mücadelenin örgütlenemediği koşullarda, para topluluğunun tüm diğer toplulukları çözüp, dağıtmasının koşullarını sağlamaktadır. Bu süreçler karşısında üretilen yeni-kabilecilik ise anlamlı bir toplumsal bilinç odağı olmak bir yana, yıkıcı ve parçalayıcı dinamikleri içinde barındıran bir toplumsallaşma biçimine işaret etmektedir. Bu nedenle, yukarıda sorduğumuz "bir arada yaşayabilir miyiz" sorusunun ne yönde yanıtlanacağı önümüzdeki dönemde kaybedenlerin kendi içlerinde yaşadıkları dağınlığı aşip aşamayacakları tarafından belirlenecektir.

Kaynakça

- Alkan, Ayten (der.), *Cins Cins Mekân*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2009.
- Aslan, Şükran, *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İletişim, İstanbul, 2010.
- Altıntaş, Betül, *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe, Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ayata, Ayşe, "Roots and Trends of Clientelism in Turkey", L. Roniger ve A. Ayata (der.), *Democracy and Clientelism and Civil Society*, Lynne Rienner, Boulder, 1994, s.49-64.
- Balaban, Osman, *Capital Accumulation, the State and the Production of Built Environment: the Case of Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, 2010.
- Beaumont, Peter., Blake, Gerald. ve Wagstaff, Malcolm,. "The industrialisation of Turkey", P. Beaumont, G. Blake ve M. Wagstaff (der.), *Middle East: A Geographical Study*, Londra, David Fulton, 1988, s.460-80.
- Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası, Erken Cumhuriyet Türkiye'si'nin Mimari Kültürü*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.
- Buğra, Ayşe, "Türkiye'nin Ahlsız Konut Ekonomisi", A. Buğra, *Devlet-Piyasa Karşıtlığı'nın Ötesinde: İhtiyaç ve Tüketim Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Canbakan, Hülya, *Society and Politics in an Ottoman Town: Ayntap in 17th Century*, Brill, Leiden, 2007.
- Danielson, Michael ve Keleş, Ruşen, *Politics of Rapid Urbanisation*, Holmes and Meier, New York, 1985.
- Duncan, Simon, "What is Locality", R. Peet ve N. Thrift (der.) *New Models in Geography*, Unwin an Hyman, Londra, 1989.
- Elias, Norbert, *Uygarlık Süreci, Cilt I*, İstanbul, İletişim, 2000.
- Eraydın, Ayda, "Sermaye Birikim Sürecinde Kentler", *Defter*, 5, 1988, 133-53.
- Erder, Sema, *Kentsel Gerilim*, Ankara, Um-ag Yayınları, 1997.
- Ersoy, Melih, *Göç ve Kentsel Bütünleşme, Türkiye Geliştirme Araştırmaları Vakfı*, Ankara, 1985.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Faroqhi, Suraiya, "In search of Ottoman history", H. Berktaş and S. Faroqhi (der.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London, Frank Cass, 1992, s.24-41.
- Giddens, Anthony, *Ulus Devlet ve Şiddet*, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2008
- Göktürk, Deniz, Levent Soysal ve İpek Türel (der.) *İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa*, Metis, İstanbul.
- Işık, Oğuz ve Pmarcıoğlu, Melih, *Nöbetleşe Yoksulluk, Sultanbeyli Örneği, İletişim Yayınları, İstanbul*, 2001.
- İsvan, Ahmet, *Başkent Gölgesinde İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

- Karpat, Kemal, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, İmge Yayınları, Ankara, 2003.
- Kartal, Kemal, *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme*, Yurt Yayınları, Ankara, 1983.
- Keleş, Ruşen, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, Cem Yayınları, İstanbul, 2009.
- Keleş, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, İmge Yayınları, Ankara, 2006.
- Keleş, Ruşen, and Payne, Geoffrey, "Turkey", M. Wynn (der.), *Planning and Urban Growth in Southern Europe*, Mansell, Londra, 1984, 165-97.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Keyder, Çağlar ve Öncü, Ayşe. "Globalisation of a Third-world metropolis: Istanbul in the 1980s", *Review*, 1994, 17, 383-421.
- Kıray, Mübeccel, *Ereğli: Sanayileşmeden Önce Bir Sahil Kasabası*, Bağlam, İstanbul, 2000 (1964).
- Kıray, Mübeccel, *İzmir: Örgütlemeyen Kent*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1972.
- Kurtuluş, Hatice (der.), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma*, Bağlam, İstanbul, 2005.
- Lefebvre, Henri, *Production of Urban Space*, Blackwell, Cambridge, 1991.
- Levine, Ned, "Old culture-new culture: a study of migrants in Ankara Turkey", *Social Forces*, 1973, 51, ss.354-68.
- Marcus Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York, 1989.
- Markusen, L., *Settlement in Turkey: A Report on the Politics of Housing and Urbanisation*, The Royal Danish Academy of Art, School of Architecture, Copenhagen, Foreign Students Committee Publications, Series B, No. 7, 1982.
- Mardin, Şerif, "Civil society and Islam", J. Hall (der.) *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Cambridge, Polity, 1995.
- Massey, Doreen ve Pat. Jess, "Places and Culture in an Uneven World", D. Massey ve P. Jess (der.) *A Place in the World*, Open University Press, Milton Keynes, 1995.
- Morley, David ve Robins, Kevin, "No place like Heimat: images of home(land) in European culture", E. Carter et al. (der.) *Space and Place: Theories of Identity and Location*, Londra, Lawrence and Wishart, 1993, 3- 32.
- Öncü, Ayşe, "The politics of the urban land market in Turkey: 1950-1980", *International Journal of Urban and Regional Research*, 1988, 12, 38-64.
- Özbudun, Ergun, *Social Change and Political Participation in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 1976.
- Özdemir, Nihan, *The transformation of squatter settlements into authorised apartment blocks: a case study of Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, University of Kent at Canterbury, 1989.
- Özyeğin, Gül, *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

- Perouse, Jean-François, *İstanbul’la Yüzleşme Denemeleri: Çepher, Hareketlilik ve Kentsel Bellek*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Rivkin, Malcolm, *Area Development for National Growth: The Turkish Precedent*, New York, Frederick Praeger, 1969.
- Robins, Kevin and Aksoy, Asu, “Istanbul rising: returning the repressed to urban culture”, *European Urban and Regional Studies*, 2, 1995, s.223-35.
- Rodwin, Lloyd, “Devising a national strategy for urban growth: the experience of Turkey”, L. Rodwin, *Nations and Cities*, Houghton Mifflin, New York, 1970, s.70-106.
- Scott, James, C. *Devlet Gibi Görmek*, İstanbul, Versus Kitap Yayınları, 2008
- Şengül, H.Tarik, *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, 2. Baskı, İmge, Ankara, 2009.
- Şenyapılı, Tansı, *Gecekondu: Çevre İşçilerin Mekânı*, Ankara, ODTÜ Yayınları, 1982.
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, DPT Yayını, Ankara, 1963.
- Suzuki, Peter, “Encounters with Istanbul: urban peasants and village peasants”, *International Journal of Comparative Sociology*, 5, 1964, 208-15.
- Tankut, Gönül, *Bir Başkent’in İmarı*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1993.
- Tekeli, İlhan, “Evolution of spatial organization in the Ottoman Empire and Turkish Republic” , L. Brown (ed.), *From Medina to Metropolis*, Mansell, Princeton, 1973, 244-73.
- Tekeli, İlhan, “Başkent Ankara’nın Öyküsü, İ.Tekeli, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.
- Tekeli, İlhan, “Ankara’nın Başkentlik Kararının Ülkesel Mekân Organizasyonu ve Toplumsal Yapıya Etkileri Bakımından Genel Bir Değerlendirmesi”, Yavuz, E. ve N. Uğurel, (der.), *Tarih İçinde Ankara*, ODTÜ Yayını, 1984, s.321-334.
- Tekeli, İlhan, *Cumhuriyet’in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- Therborn, Göran, “Routes to/through Modernity”, M. Featherstone (der.), *Global Modernities*, Sage, Londra, 1995.
- Tuğal, Cihan, *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Wilkins, Charles L., *Forging Ottoman Solidarities: Ottoman Aleppo 1640-1700*, Brill, Leiden, 2010.
- Zubaida, Sami, *Islam, the People and the State*, I. B. Tauris, Londra, 1993.

Toplumsal Değişme ve Popüler Kùltür

Türkiye’de Sinema

S. Ruken Öztürk*

Cumhuriyet Öncesi

Türkiye Cumhuriyetindeki sinema serüvenini anlatmaya Cumhuriyet öncesinden başlayalım. Çünkü sinemanın tarihi, Cumhuriyet kurulmadan en fazla otuz yıl öncesine dayanıyor. Sinema literatüründe bu yeni sanat dalının başlangıcı 1895 olarak kabul edilir. O yıl, Fransız Lumière kardeşler *Cinématographe*’ı icat etmiş ve ilk gösterimlerini de bir *café*’nin salonunda yapmışlardır. Artık yeni bir yüzyıl başlayacaktır. İlk kısa filmlerini Fransa’da yapıp gösteren Lumière’ler, bu yeni sinematografi dünyanın her yerinde satmak istediler ve onu tanıtmak için, aracı kullanacak kamera insanları yetiştirdiler. Lumière’lerin yetiştirdiği insanlar Osmanlı topraklarına da gelip çekim yaptılar, film gösterdiler. Pathé Şirketinin İstanbul’daki temsilcisi Leh yahudisi Sigmund Weinberg’di. Böylece ilk film gösterimleri, farklı etnik kökenden insanların birlikte yaşadığı çok renkli Cadde-i Kebir’de (bugünkü İstiklal Caddesi’nde) başladı.

Başlangıçta işin ticaretini yapan, fotoğraf ve sinema araçlarını satan Weinberg, zamanla “Türk sineması” dendiğinde ismi anılacak ilk kişi haline geldi. Sinematografin bulunuşundan bir iki yıl sonra ülkedeki ilk film gösterilerini gezici olarak konaklarda yaptı, II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte de ilk yerleşik sinemayı (Pathé sineması, 1908) İstanbul’da açtı. Sinema salonlarının adları o dönemde genelde Fransızca’ydı (*Eclair*, *Palace*, *Orientalux*, *Magique* gibi), Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte isimler giderek Türkçe isimlerle değiştirildi.

İstanbul Sultanisi’nde çalışan Fuat Uzkınay, sinematografla ilgilendi ve bir gösterim sırasında tanıştığı Weinberg’den bu aracı kullanmayı öğrendi. Uzkınay’ın Sultanide tanıştığı (sonradan Seden soyadını alacak olan) Kemal Bey ve kardeşi Şakir Bey de, dayılarına ait Ali Efendi Lokantasını sinemaya çevirdiler ve Uzkınay’ı da ortak ederek 1914’de kendi sinemalarını açtılar. Bu arada Enver Paşa tarafından 1915 yılında kurulan Ordu Foto Film Merkezi /

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi

Merkez Ordu Sinema Dairesinin başına getirilen Weinberg, uyruğu ve savaş atmosferi nedeniyle bir yıl sonra bu görevden alındı ve gösterim alanında öncülük ettiği sinemadan uzaklaştı, yerine Uzkınay geçti. Kaynaklar, sinemada Weinberg'den Uzkınay'a doğru gerçekleşen bu el değiştirme sürecinin nedeni olarak onun Romanya uyruklu bir Leh yahudisi olmasını gösterir.

İlk Türk filmi olarak kaynaklara geçen filmin hikâyesi ilginçtir: I. Dünya Savaşı sırasında askere alınan Uzkınay, 93 harbi diye bilinen 1876-77 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Ruslar tarafından dikilen anıtın yıkılmasını filme çekecek kişi olarak seçilmiştir. Bu yıkılış anını 14 Kasım 1914'de Fuat Uzkınay çeker; filmin adı *Ayastefanos'daki Rus Abidesinin Yıkılışı*'dir. Ancak film kayıptır ve bugüne kadar izleyen kimseye de rastlanmamıştır. Bazı tutarsız bilgiler ya da kuşkular bugüne kadar gelmiş, bu konuyla ilgili kitaplar yayımlanmış; böyle bir filmin çekilmemiş olabileceği dahi tartışılmıştır. Yine de Uzkınay'ın adı tarihe film yapan ilk Türk olarak geçer. Filmin çekildiğine ve izleyenlerin olduğuna dair daha sonra farklı tanıklar da bulunmuştur. Burçak Evren, bu tarihten önce de Osmanlı topraklarında filmler çekildiğini çeşitli belgelerle (fotoğraf, tanıklık, basında çıkan yazı gibi) kanıtlamıştır. Yine de "ilk Türk filmi", literatürde bir sorunsal olarak hep kaldı, ama geniş çevrelerce Türkiye'de sinemanın başlangıcı 14 Kasım 1914 olarak kabul edildi.

Ayastefanos Abidesi'nin Yıkılışı

Sinemamızda Merkez Ordu Sinema Dairesinin (MOSD) önemli bir yeri var. Merkez, kolordulardan fotoğrafa meraklı gençleri çağırıp onlara sinema araçlarını veriyor ve askerler bu araçlarla tekrar kolordulara dönüyorlardı. Böylece Osmanlı topraklarındaki ilk film çalışmalarını da ordu eliyle geliştirilmiş oldu. İlk yapılan filmler, güncel, belgesel film parçalarıydı. Savaşa ilişkin haber filmleri çekildi, kurmaca filmler yapılması için de çeşitli çabalar oldu. MOSD’un yanında bir süre sonra, yarı askeri bir kurum olan MMC (Müdafaa-i Milliyeye Cemiyeti) de film yapmaya başladı. Ancak savaşın sonunda Osmanlı Devleti yenilince işgal yılları başladı, MOSD’un ve MMC’nin elindeki sinema araçları Malul Gaziler Cemiyeti’ne aktarıldı ve kurumun başına yine Uzkinay getirildi. İşgale karşı protesto gösterileri bu dernek tarafından filme kaydedilmiş, ayrıca tek tük de olsa kurmaca filmler yapılmıştır. Bu arada Türkiye sinemalarını uzun süre meşgul edecek sansür uygulamasının ilk örneğini de işgal kuvvetleri verir; *Mürebbiye* filmi 1919’da bir Fransız kadının olumsuz temsili nedeniyle yasaklanır.

Sinemada Sansür: İlk sansürün 1919’da bir Türk filmine işgal kuvvetleri tarafından uygulandığını yazmıştık. Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu (1934), yeni bir düzenlemeyle 1939’da sinemada sansüre son şeklini verdi; uzun yıllar Türkiye’de sinema sektörünü meşgul edecek ve olumsuz etkileyecek olan bu yasaya göre filmler senaryo aşamasında ve gösterim sırasında sansür edilebilecekti. Türkiye’de sinema tarihine trajedi-komik hikâyeler bırakan bu sansür uygulamalarına birkaç örnek verilebilir: Sansür kurulu bir filmde otomobilin patlayan sol tekerliğinin sağla değiştirilmesini ister, bir başka filmde “kazancımızı ortaya koyar, beraber harcarız” ifadesi komünizm propagandası nedeniyle sansüre uğrar. Bir köy filmindeki ekin sahnesi de cılız ekinleri gösterdiği için ülkenin yoksul algılandığı gerekçesiyle yasaklanmıştır. Her ne kadar düzenlemeler (Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlı denetleme kurulları) ve gerekçeler değişse de çok yakın zamanlara kadar (2000’li yıllarda) filmlerin yasaklandığı görülmüştür. Yerli filmlerin siyasal nedenlerle yasaklandığı, yönetmenleri hakkında davaların açıldığı yakın zamanlarda (*Büyük Adam Küçük Aşk*, Handan İpekçi, 2001) yabancı filmler de cinsellik konusundaki tabular nedeniyle yasaklanabilmiştir: 2004’ün en iyi Avrupa filmi adaylarından *Ett hal i mitt hjarta / Yüreğimde Bir Delik* (Lukas Moodysson, 2004) adlı filme ülkemizde gösterim izni verilmediği de kayda geçmiştir. Yine de 2000’li yılların sonlarına doğru sansür uygulamalarının nadir hale gelmesi, çocukları ve gençleri korumak için filmlere yaş sınırlaması getirilmesi olumlu bir gelişmedir.

Cumhuriyet'in İlk Yılları

Sinema tarihçilerinin başında gelen Nijat Özön, 1960'larda yazdığı kitabında sinema tarihini şu şekilde sınıflandırmıştır:

Sinemanın Türkiye'ye girişi (1896-1914)

İlk adımlar (1914-22)

Tiyatrocular dönemi (1922-38)

Geçiş çağı (1939-50)

Sinemacılar dönemi (1950-60)

Bu sınıflandırma, hem birçok tarihçi tarafından sonradan da kullanılmış, hem de başka bazı eleştirmenler ya da tarihçilerce aynı zamanda daha çok ürünü ve üretimi merkeze aldığı, dağıtım ve gösterimi neredeyse yok saydığı için eleştirilmiştir. Sinema alanında 1950 öncesi çalışmaların azlığı, eldeki verilerin yetersizliğinden ve bu alanda araştırma geleneğinin olmayışından kaynaklanmaktadır. Türkiye'de ilk sinema okullarının açılması da en fazla 1970'lere kadar gider. Oysa ilk sinema okulları SSCB'de 1919'da, İtalya'da 1935'de, Fransa'da ise 1943'de açılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında sinema söz konusu olduğunda tek isim söylemek gerekse ilk kişi Muhsin Ertuğrul olurdu. Sinemada o yıllarda "tek adam" olması da literatürde sık sık vurgulanmıştır. Özön'ün sözünü ettiği tiyatrocular dönemi 1922-1939 yılları arasında Dar-ül-Bedayi'den Muhsin Ertuğrul'un başını çektiği yeni bir döneme işaret eder. Sedenler, Malul Gaziler Cemiyeti'nden kiraladıkları araçlarla ilk yerli yapımevi olan Kemal Film'i kurarak ilk filmlerini 1922'de Ertuğrul'a yaptırır. Almanya'da film işini öğrenen Ertuğrul, Cumhuriyet kurulmadan hemen önce filmler yapmaya başlar ve 30 yıl boyunca da film yapmayı sürdürür. İlk sesli filmi (*İstanbul Sokaklarında*, 1931) yapan odur. İlk renkli filme ilişkin tartışmalar bulunsa da çoğu kaynak yine Ertuğrul'un filmine işaret eder (*Halıcı Kız*, 1953). Bu arada dünya sinemasında ilk sesli filmin tarihi 1927, ilk renkli filmin ise 1935 olarak geçer. Birçok konudaki öncülüğüne karşın Ertuğrul, sonradan çok fazla tiyatral kaldığı, Türkiye'de sinema dilini ilerletmediği, sadece tiyatroculara şans verdiği ve yönetmenlik anlamında kendisinden başka kimseye yol açmadığı için eleştirilmiştir. Yine de 1950 öncesi en fazla film yapan yönetmendir. Bu arada Kemal Film'den sonra ikinci yerli yapımevi, 1928'de İpekçiler tarafından İpek Film adıyla kurulur.

Bataklı Damın Kızı Aysel – Muhsin Ertuğrul

Nilgün Abisel'in yaptığı araştırmaya göre, 1929 Türkiye'sinde 200'e yakın sinema vardır, 1936'da bu sayı 685'e çıkar; 1938'de İstanbul'da on milyon seyirci vardır. 1930'larda sinema dergileri de artar. 1928-38 arası 32 dergi saptanmıştır (2010 Türkiye'sinde bile sinema dergisi sayısı beşi zor geçer). Bu dönemde neredeyse tek yönetmen Muhsin Ertuğrul, tek görüntü yönetmeni Cezmi Ar'dır. Büyük şair Nazım Hikmet de film çalışmaları yapar. Yerli filmcilik, önce dışalım ve gösterim üzerine kurulmuştur. Örneğin 1935'de tek bir yerli filme karşılık 322 yabancı film gösterilir. Kâr, ithalat ve dublajdan elde edilir. Dışalım ve gösterimde belli başlı isimler Sedenler, İpekçiler, Cemil Filmer ve Halil Kamil'dir. 1930 sonları Mısır filmlerinin ünlü olduğu yıllardır. 1930'larda sinemanın propaganda aracı olduğuna dair tartışmalar yapılır; sinemadan eğitici-öğretici bir işlevle yararlanmak isterler, halkevlerinde film gösterileri yapılır. Bunun yanı sıra sansür konusu da tartışmalarda kendine sıkça yer bulmuştur. Kadınların sinemayla kurduğu ilişki de yine bu yıllarda şekillenir.

Sinemada Kadınlar: Kadınların seyirci olabilme haklarına ilişkin bir anekdotu Cemil Filmer anlatır. Mustafa Kemal, İzmir'de bir sinema salonuna girer, balkonda kadınların olmadığını görünce, kadınlar için ayrı bir gün düzenlendiğini öğrenince dışarıdaki kalabalık içinden kadınların salona alınmasını ister. Böylece kadınlar izleyici de olabilir. Yazar, o olay sırasında İzmir İktisat Kongresinin yapıldığını da yazar; bir başka deyişle satır arasında tarihi verir; yıl 1923'dür.

Cumhuriyet öncesi yapılan az sayıdaki kurmaca filmlerde kadın karakterleri ya yabancılar ya da azınlıktan kadınlar canlandırılıyordu. 1923 tarihli *Ateşten Gömlek*'le bu uygulama da değişti. İlk Türk kadın oyuncular Bediha Muvahhit ile Neyyire Neyir'di. Dönemin diğer önemli kadın oyuncularını ise Cahide Sonku ve Feriha Tevfik'tir.

Dünyada ilk kadın yönetmen 1896'da Alice Guy-Blache (Fransa) iken Türkiye'de bu tarih 1950'lere uzanır. İlk kadın yönetmenimiz aynı zamanda ilk yıldızımız olan Cahide Sonku'dur ve üç filmini de erkeklerle ortak olarak 1950'lerde gerçekleştirmiştir.

Cemil Filmer'in belirttiğine göre 1950 öncesinde sinema sektörünü olumsuz etkileyen olgular vardır: Harf devrimi ile eski harfli filmler işe yaramaz hale gelmiş, yakılmış; bunun zararı devlet tarafından karşılanmamış, basılı yayınları çıkaranlara tazminat verilirken sinemacılar bundan yararlanmamıştır. 1942'de varlık vergisi ve 1946'daki doların artmasıyla yaşanan ilk devalüasyon da sinemayı olumsuz etkilemiştir. Ayrıca II. Dünya savaşına doğru sansür daha da etkili olmuştur. Savaş sırasında Avrupa'dan film almak zorlaşınca ABD'den film getirilmiştir.

1930'larda tek adam olan Ertuğrul'un tahtı 40'larda sarsılır. Sinemaya Faruk Kenç, Şadan Kamil, Baha Gelenbevi ve Talat Artemel gibi yeni isimler yönetmen olarak gelir. Yerli film üretimini artırmak amacıyla bir vergi indirimine gidildiğini görürüz. 1938'de dışarıdan getirilen filmlerden alınan gümrük vergisinde indirimle gidildikten on yıl sonra 1948'de de yerli yapımlar için vergiler düşürülür ve bu ikinci vergi indirimi ile yerli film sayısı artar. 1946'da yerli yapımlar sayısı 6 iken, 1948'de bu sayı 18'e çıkar. 1950'ye kadar kurmaca 116 yerli film yapılmıştır. Yerli film sayısının azlığı ve kalitesizlik nedeniyle 2. Dünya Savaşına kadar ülkede Avrupa ve Hollywood filmleri izlenmiştir. Yabancı filmlerin Türkçe dublajlı versiyonlarında yerli motiflerden yararlanıldığı ve yaratıcı bir biçimde değişiklikler de yapıldığı (Mısır'dan getirilen melodramlara yerli müziklerin girmesi gibi) kaynaklara geçmiştir. Ancak Türkiye'de sinemanın ciddiye alınmadığı, birçok yasa/tüzükte bar, pavyon, meyhane gibi yerler söz konusu olduğunda sinemadan da söz edildiği ve sinemanın bu tür eğlence mekânlarıyla bir tutulduğu, eğlence aracı olarak görüldüğü açıktır.

Yerli Sinemanın Adı: Yeşilçam

1949 yılı Lütü Akad'ın *Vurun Kahpeye* filmiyle tesadüfler sonucunda sinemaya başladığı yıldır. Zaman içinde Akad gibi çok sayıda yönetmen öyle ya da böyle, tesadüfen ya da bilinçli bir biçimde İstanbul'da film yönetmeye başlar, birbirlerine asistanlık yapar, zamanla ustalaşır ve kendilerinden sonra gelenlere ustalık yapar. Yapa yapa sinema öğrenilir, film dili de gelişir. 1950'lerde sinemaya başlayan isimler arasında, Akad gibi yıllarca Türk sinemasında usta yönetmen sıfatıyla tanıdığımız yönetmenler vardır: Atıf Yılmaz, Metin Erksan, Memduh Ün, Osman Seden, Halit Refiğ...

1950'lerden sonra Mısır ve özellikle Hint filmlerinin sayısı artar. Yerli yapım olarak popüler piyasa romanlarından oluşan edebiyat uyarlamaları ve Hollywood filmlerinin yeniden çevrimleri öne çıkar. Tür olarak, salon komedileri, köy filmleri ve daha çok namusa dayalı melodramlar vardır. Köy filmleri, 1940 ve 50'lerde gerçekçi değilken giderek daha gerçekçi ve başarılı olur. Köy filmlerinde çatışmalar doğa/insan, mülkiyet sahibi olan/olmayan, akıl/iman, modernleşme/gelenek arasındadır. Bu filmlerde olumsuz anlamda ağa, hoca, muhtar üçgenine sıkça rastlanır. Devleti temsil eden kişiler (polis, jandarma, kaymakam, öğretmen...) olumlu sunulur. 1960'larda *Susuz Yaz*, *Yılanların Öcü* gibi önemli köy filmleri yapılır. Örneğin Fakir Baykurt'un eserinden Metin Erksan'ın yönettiği *Yılanların Öcü* adlı filmde kaymakam gelince sorun da biter.

Sansür, her dönem sorun olarak yönetmen/yapımcıların karşısına çıktı. Örneğin *Yılanların Öcü* (1961) önce sansür kurulu tarafından reddedilir; bunun üzerine yönetmen ve yapımcı, filmi Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e gösterir; Gürsel'in onayı ve beğenisiyle karşılaşan film, bu sayede ancak bir süre sonra gösterim izni alabilir. Yine de Ankara'da gösterildiği bir sinemada filmi protesto eden muhafazakâr gençler seyircilere saldırmış, bu arada sinema salonu zarar görmüştür.

1950'lerde siyasal görüşlerinden dolayı hapis yatan Abdülkadir Demirkan/Pirhasan, 1960'larda Vedat Türkali takma adıyla senaryolar yazar. Sinema tarihimizde bir dönem, böyle takma isimle senaryo yazan ya da müzik yapanlar çoktur.

1960-65 yılları arasında 27 Mayıs darbesinin de etkisiyle Türkiye'de sinemada toplumsal gerçekçiliğin izleri görülür: *Gecelerin Ötesi*, *Dolandırıcılar Şahı*, *Şafak Bekçileri*, *Bitmeyen Yol*, *Acı Hayat*, *Yılanların Öcü*, *Şehirdeki Yabancı*, *Otobüs Yolcuları*... Yine de çoğu toplumsal gerçekçi film, melodramın özelliklerini de taşır, kadın-erkek arasındaki ulaşılmaz aşkı malzeme yapar.

Acı Hayat – Metin Erksan

1964 yılında Antalya Film Festivali başlar ve bu ilk festivalde Halit Refiğ'in iç göçü anlatan filmi *Gurbet Kuşları* birinci olur. 1960'ların ortasında ulusal sinema hareketi doğar. Halit Refiğ'in başını çektiği bu hareket Kemal Tahir'den etkilenir; o dönem birçok yönetmeni de etkileyen bu akımın en önemli filmi, Refiğ'in görüşlerini sınadığı ve sağlamasını yaptığı *Bir Türk'e Gönül Verdim*'dir (1969). Temel tezleri "bizim" Batı'dan farklı olduğumuz üzerinedir: Batı, kapitalist ve bireyci; oysa biz öyle değiliz; gerçek savaş, sınıf savaşı değil, Doğu-Batı çatışmasıdır; Batı sanatları da Doğu sanatlarından çok farklıdır. Ulusal kültürümüzde Batı'dan farklı olarak divan şiiri, saray müziği, minyatür, Karagöz ve Ortaoyunu vb. bulunur. Ulusal sinema anlayışını destekleyen kurumlar da vardır. Sami Şekeroğlu ve arkadaşları Kulüp Sinema 7'yi kurar; bu kurum Türk Film Arşivi'ne (Metin Erksan ve Halit Refiğ'in katkılarıyla) ve Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Film Arşivi'ne dönüşür (1970'lerde yine Sami Şekeroğlu'nun çabasıyla MSÜ Sinema TV Enstitüsü olur). Buna karşın 1965'de kurulan Sinematek Derneği ve 1966-70 arasında yayınlanan *Yeni Sinema* dergisi Batı sinemasını destekler. Bu anlayışı da Onat Kutlar ve Şakir Eczacıbaşı gibi isimler savunmaktadır (Eczacıbaşı yıllar sonra İstanbul Film Festivali'nin kuruculuğunu yaptı). Dolayısıyla 1960 sonlarında sinematekçiler ile ulusalcılar kutuplaşması vardı. Ulusal sinemayı en iyi temsil eden film *Bir*

Türk'e Gönül Verdim, Sinematekçilerin öne çıkardığı film ise 1969 tarihli Yılmaz Güney'in yazıp yönettiği *Umut*'tu.

Umut – Yılmaz Güney

Bu dönemde elbette farklı örneklerle de rastlamak mümkündür. Örneğin 1960'larda Batı'da fotoroman olarak yayımlanan *Killing*, kısa süre sonra Türkiye'ye önce gazetele- re/dergilere gelir; Yılmaz Atadeniz de bundan film yapmayı düşünür; *Kilink* adıyla bir dizi film yapar. 1960'ların sonunda gösterime giren *Kilink*'lere halkın ilgisi büyüktür, filmler başarılı olur. 60'larda dağılan ailesini birleştiren, büyümüş de küçülmüş kız çocuklu (*Ayşecik*) filmlere karşılık 70'lerde de erkek çocukların (*Yumurcak*, *Ömercik*, *Sezercik* gibi) boyundan büyük işlere giriştikleri görülür.

Özellikle 60'larda *Ses ve Hayat* gibi sinema yıldızlarını konu alan magazin dergileri halkın büyük ilgisini çekmiştir. Sinema dergileri yıldız yarışmaları açar ve dereceye girenler sözleşmelerle yapımcılarına bağlanır.

Yeşilçam deyimi, İstiklal Caddesi'nde sinemacıların mekânlarında yoğun olarak bulunduğu bir sokağın adından gelir. Yeşilçam'ın altın çağı ise 1960'larda başlar 70'lerin ortalarına kadar sürer. Bu dönemde film yapım sayısı 200'ü geçmiştir. Yeşilçam aynen Hollywood gibi türler ve yıldızlar üzerinde yükselir; egemen film türü melodramdır. Yıldızlar ise Türkan Şoray, Hülya Koçyiğit, Fatma Girik, Filiz Akın, Ediz Hun, Ayhan Işık gibi isimlerdir. Altın çağda seyirci sayısı arttığı gibi, sinema salonu sayısı da artar. İstanbul'da 1961'de 213 salon varken (68 kapalı, 145 açık salon), 1975'de 373 salon bulunmaktadır (137 kapalı, 236 açık). Salonlar arttıkça küçük küçük yapım şirketleri de, film sayıları da artmaya başlar, tabii maliyeti ucuz tutarak.

Yeşilçam'da film yapım sistemi, bu sinemanın izleyiciye dayandığını gösterir: Baharda İstanbul'a gelen işletmeciler daha çok küçük yapım şirketlerine avans vererek film sipariş ederler. Böylece bölgelere göre izleyicinin nabzı tutularak film konuları ya da oyuncuların kim olacağı sipariş edilir. Örneğin Adana bölgesinde (Adana ve çevresindeki illerde) Yılmaz Güney seyircinin ilgisini çekmiştir. İşletmecilerin verdiği paralarla ve onların istekleri doğrultusunda yapımcılar yönetmeni, senaristi ve oyuncuları seçer; olabildiğince ucuza filmler yapılır ve öncelikle istenen bölgeye gönderilir; filmler o bölgenin işletmecisi tarafından sinemalara dağıtılır. İşletmeci avans olarak, filmin yapacağı tahmini hâsılatın salon sahibinin payını düşer ve kendisine kalacak miktardan yapımcıya para verir; film iş yaptıktan sonra yapımcıya tekrar para gönderilmesi çok nadirdir. Yapımcılar avans olarak aldıkları para dışında bir de kendi başına bir bölge olan İstanbul'dan gelecek kârı bekler. Bölge işletmecileri, bu sistem nedeniyle seyirciyi yakından gözlemektedir. Sipariş ettikleri filmler (oyuncular, konular) halkın istediğini düşündükleri filmlerdir. İzleyici, tepkisini sinema salonunda canlı bir şekilde gösterir: laf atarak, ıslıklayarak, yuhalayarak, alkışlayarak. Zaten halktan iyi tepki görmezse bir daha o tür konu seçilmez ya da o oyuncuyla çalışılmaz. Başarılı olmuş formüller de bıktırıcı derecede tekrar edilir; birbirine benzer filmler yapılır.

1970'ler başladığında işletme bölgeleri, salon ve seyirci sayıları şöyledir:

Adana Bölgesi	21 il	463 salon	37.335.472 seyirci
İzmir Bölgesi	12 il	646 salon	51.427.031 seyirci
Ankara Bölgesi	6 il	216 salon	29.474.552 seyirci
Samsun Bölgesi	16 il	238 salon	20.420.363 seyirci
Marmara Bölgesi	9 il	343 salon	27.288.164 seyirci
Zonguldak Bölgesi	2 il	82 salon	13.149.007 seyirci
İstanbul	1 il	436 salon	67.402.721 seyirci

Bu sistem 1980'lerin başında artık sona ermiştir. Bu sona nasıl gelindiğini özetleyelim:

Sinemamıza renk 1950 başlarında gelmesine karşın asıl 70'lerle birlikte renkli film sayısında artış başlar; seyirciye de televizyondan farklı, renkli bir dünya sunulur. Ancak bu ister istemez maliyeti artırmıştır. O dönemdeki filmlerde maliyeti en ucuza getirecek biçimde son derece özensiz ham filmler kullanıldığı, renklendirme işlemlerinin farklı stüdyolarda yapıldığı görülür. 1969'da 229 filmde 56'sı renkliken dört yıl sonra 208 filmde 178'i renkli yapılmıştır.

1960'ların sonu ve 1970'lerin başında yerli film sayısında büyük bir artış olur ve Türkiye, ABD, Hindistan ve Hong Kong'dan sonra dünyanın dördüncü en fazla film yapan ülkesi haline gelir. TRT'nin televizyon yayınına başlamasıyla sinema için zor günler gelmiştir. Henüz 70'lerin başında evlere yavaş yavaş girmeye başlayan TV'nin etkisi hissedilir. Seyirci yerli filmlere gitmeye devam eder ama yabancı filmlere gidişler azalır, toplam seyirci sayısında azalma olur. 1970'lerin ilk yarısında eve kapanan kadın seyircinin ve ailenin sinemaya yeniden kazandırılması için yazlık sinemalar daha çok açılır, film yapım sayısı artar. Ancak 70'lerin ortalarında belirsiz siyasal ortam içindeki döviz sıkıntısı, ekonomik kriz ve ham film darlığı ucuz, yabancı filmlerin çoğalmasına neden olur. 60'ların sonunda artan yerli avantür filmler seks filmleriyle birleşir, 70'lerin başında bu tür filmler hızla çoğalır. Bir yanda karate / avantür filmler öte yanda seks-avantür ve seks-komedi filmleri yaygınlaşır; amaç ucuz yabancı filmlere rakip olmak, seyirciyi çekmek, televizyondan farklılaşmaktır. Bu filmler işi gayet sıkı tutan sansür kuruluna eksik gönderildiği için sansürden de kurtulur; sinemalarda gösterilmeden önce söz konusu sahneler eklenir. 70'lerde üçüncü sınıf sinemalarda gösterilen bu filmlerin seyircisi artık sadece erkeklerdir. Sinema kapılarında kuyruklar oluşur. Örneğin 1975 yılında en çok seyirci çekmiş ilk on film içine ucuza çıkarılmış üç tane seks filmi de girmiştir; kalan filmler henüz büyük şirketlerin daha özenli yapımlarıdır. 70'lerdeki hükümet bunalımı, uygun çalışma ortamı bulmak açısından seks film yapımcılarının işine gelir. Üçüncü sınıf sinema salonlarından yazlık salonlara bile seks filmlerinin geldiği görülür. Ancak bir süre sonra seyircinin usanması ve evine çekilmesi, televizyonlu evlerin artışı, politik iklimin ısınması gibi nedenlerle sinema salonları kapanmaya başlar. Seks filmlerinden sonra yazlık sinemalar da kapanır. Bu dönemde pek çok yönetmen ya da oyuncu sinemadan çekilir, başka işler yapar, oyuncular şarkıcı olur, yönetmenler reklam filmi çeker, kimi de uzunca bir dönem işsiz kalır.

Düğün – Lütfi Akad

1970'lerin bu karışık ortamında yine de kayda değer yapımlar görülür. Örneğin iç göçle ilgili gerçekçi bir üçleme yapılır: *Gelin, Düğün, Diyet* (Lütfi Akad, 1973-74). Arzu film şirketi, Ertem Eğilmez'in öncülüğünde aile güldürüleri yapar ve bu filmlerde oynayan kalabalık bir oyuncu grubu yıllar sonra bireysel olarak yıldızlaşır (Şener Şen ve Kemal Sunal gibi). Yine 1970'lerde TRT, üç yönetmenden TV için film yapmasını ister, Halit Refiğ'in *Aşk-ı Memnu'su* ilk TV dizisidir; Lütfi Akad Ömer Seyfettin'den hikâyeler çeker; Metin Erksan ise farklı hikâyecilerden kısa kısa çarpıcı TV filmleri yapar. 60 ortalarındaki Ulusal Sinema akımı gibi 1970'lerde de Milli Sinema hareketi öne çıkar. Bu anlayışta dini eğilimler egemendir; 1971'de Milli Türk Talebe Birliği Sinema Kulübü kurulur. Bu akımın önemli temsilcisi Yücel Çakmaklı, önemli filmi de ona ait *Birleşen Yollar'dır*. Aynı yıllar yönetmen, senarist, yazar, oyuncu Yılmaz Güney'in de uzun hapislik yıllarına denk gelir. 1970'lerde yeni bir kuşak daha yönetmen olur: Şerif Gören, Ali Özgürtük, Yavuz Özkan, Ömer Kavur...

1980'lerden Günümüze: Yapım, Dağıtım, Gösterim ve Seyirci

1980'lerin başında video olgusu, sektörü tam anlamıyla batmaktan kurtarmıştır. Film maliyetleri arttığı, sinema salonları kapandığı için işletmecilerin avans olarak ayırdığı para çok azalır. Seyirci sayısı azaldığı gibi seks filmi dışında film sayısı da azalmıştır. 80'lerin başında artık bölge işletmecileri İstanbul'a gelmezler, ama onların yerine sürpriz bir biçimde Almanya'daki gurbetçiler için video işletmecileri gelir. Küçük yapımevleri zaten kapanmıştır. Almanya'dan gelen işletmeciler, önce kalan yapımevlerinin elindeki eski filmleri satın alır, sonra o da yetmeyince parayla film ısmarlarlar. Yine çok ucuza ve kötü kalitede video için filmler yapılır ve bu durum, yapımcıların yeniden film yapabilmelerini sağlar. 80'ler Türkiye'sinde video filmleri çekilirken video aletleri de her eve girmeye başlar. Şarkıcılık, türkücü-lü arabesk filmler de artar.

1980'lerin başındaki karamsar ortamın belki de en güzel oluşumu 1982'de, sonraki yıllarda pek çok yönetmene okul olacak, giderek büyüyecek, uluslararası bir nitelik kazanacak, sinemaseverlere vaha olacak bugünkü İstanbul Film Festivali'nin ilkinin yapılmasıdır.

1980 askeri darbesinden sonra bir tarafta aydın bunalımını, entelektüelin yalnızlığını anlatan filmler yapılır, öte yandan kadın filmleri öne çıkar. Askeri darbenin sol kesime yaptığı baskı, trajik ve aynı zamanda ironik bir biçimde yıllardır sol kesim içinde konumlanmış kadınların soldan bağımsız olarak kendi cinsiyetleri için hareket geçmelerine de neden olur. O zamana dek daha çok avantür filmler yapmış olan Bilge Olgaç, kadın sorunlarıyla ilgili filmler yapmaya başlar; 80'lerde Nisan Akman ve Mahinur Ergun da sinemaya yönetmen olarak başlayan kadınlardandır. Yılların ustası Atıf Yılmaz ve daha genç olan Şerif Gören gibi yönetmenler de kadın sorunuyla ilgili filmler yaparlar. Bu bağlamda *Mine*'den (A. Yılmaz, 1982) söz edebiliriz: Kasabada yaşayan, erkeklerin tacizine maruz kalan ve istemediği bir evliliği sürdüren bir kadın, sonunda kasabalının yargılayan ve saldırgan bakışları altında eşini terk eder ve sevdiği adamla birlikte kasabayı terk eder. Bu film sadece kadının dönüştüğünü değil, eski Yeşilçam yıldızlarının da (bu filmdeki Türkan Şoray gibi) değiştiğini müjdeler. Yönetmen gibi (Atıf Yılmaz), kadın karakterler de oyuncular da döneme uygun değişmiştir. Hatta Türkan Şoray, Hülya Koçyiğit gibi oyuncular artık kendi seslerine kavuşurlar ve seslendirmeyi kendileri yaparlar. Perdede sesini kazanma, işin simgesel yanındır. Giderek kadınların yaptıkları film sayısı da artar. Kadınların yönetmen olarak eril bir sektör olan sinema alanında iktidara sahip olabilme oranı aşağıdadır.

Türk Sinemasında Kadın Yönetmenler ve Film Sayıları

Yıl	Toplam Film Sayısı	Kadınların Yönettiği Filmlerin Sayısı	Kadın Yönetmen Sayısı	Yönetmeni Kadın Olan Filmlerin Toplam Filmlere Oranı
1914-49	116	----	----	%0
1950-59	545	3	1	%0.55
1960-69	1710	14	3'ü yeni (3 kadın)	%0.82
1970-79	2019	35	3'ü yeni (4 kadın)	%1.73
1980-89	1124	14	2'si yeni (4 kadın)	%1.25
1990-2002	521	30	14'ü yeni (16 kadın)	%5.76
Toplam	6035	96	23	%1.6

Kaynak: S. Ruken Öztürk, 2004.

1960'larda ve 70'lerde kadınların yaptığı film sayılarındaki görece artışın en büyük nedeni, Yeşilçam döneminde çok sayıda film yapan Bilge Olgaç'dır. Kadın yönetmen sayısı 2000'li yıllarda biraz daha artmıştır. Günümüzde Yeşim Ustaoglu ya da Pelin Esmer gibi başarılı kadın yönetmenlerden daha sık söz edilmektedir.

Yerli Yapımlar, Yönetmenler, Ödüller

1990'dan bu yana Türkiyeli sinemacılar Avrupa Konseyi'nin kurduğu sinema destek kuruluşu olan Eurimages desteği almaktalar; 1990'dan 2006 ortalarına kadar Eurimages 50'den fazla yerli filmi desteklemiştir. Ayrıca filmler Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından da desteklenmektedir. Efes Pilsen gibi kuruluşlar da küçük de olsa yerli filmciler için önemli destekler vermektedir. Efes Pilsen İstanbul Film Festivali içinde ödül alan Türk filmine bu desteği, bir sonraki filmi yapması için veriyor.

1990'ların ortalarından itibaren küçük bütçelerle ve küçük ekiplerle çalışan, kendi senaryolarını kendileri çeken bağımsız genç yönetmenler sayıca çoğaldı. 1990 sonları ile 2000'li yıllarda büyük gişe başarısı elde eden popüler filmlere karşı, bağımsız yaratıcı yönetmenlerin uluslararası başarıları konuşulur oldu. 1990'lardan itibaren yeni bir sinemamız ve yeni,

yaratıcı, uluslararası alanda da ünlü yönetmenlerimiz var: Nuri Bilge Ceylan, Semih Kaplanoğlu, Reha Erdem, Yeşim Ustaoglu, Zeki Demirkubuz, Derviş Zaim... Filmleri Türkiye’de az sayıda seyirci tarafından izleniyor. Örneğin 2000’lerde Nuri Bilge Ceylan’a ait *Uzak* filmi Türkiye’de yeterince izleyici bulamayınca Cannes Film Festivali’nde ödül aldıktan sonra tekrar ülkede gösterime girdi, ancak film Fransa’da daha çok izlendi. Bu durum Türkiye’de izleyicilerin *Uzak*’a uzak kaldıkları, bir anlamda “Fransız kaldıklarına” dair eleştirel/ironik yazıların çıkmasına yol açtı. Öte yanda daha popüler olan ve seyirci rekorları kıran bir sinemanın temsilcileri de var. Daha çok Şahan Gökbakar, Yılmaz Erdoğan, Cem Yılmaz, Ata Demirer gibi komedyenlerin çektikleri /oynadıkları komedi filmleri büyük gişe başarıları elde ediyor.

1980’lerdeki kadın filmlerinin yoğunluğuna karşın 1990 sonları ve 2000’lerin başında erkek dostluğunu üreten erkek filmlerinin öne çıktığını, kadın karakterlerin giderek azaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun toplumsal yaşamda artan milliyetçilikle ve maço kültürle de ilişkisi vardır kuşkusuz. Aynı yıllarda Kürt sorununa, varlık vergisine, mübadeleye ilişkin filmlerin de yapıldığı görülür.

Uzak – Nuri Bilge Ceylan

Dünya çapında irili ufaklı birçok festival var ve bu festivallerden de birçok ödül aldık. Ancak sinema sektörünün dünyadaki üç büyük ve saygın festivali Cannes, Berlin ve Venedik Film Festivalleridir. Metin Erksan’ın *Susuz Yaz*’ı 1964’de Berlin’de Altın Ayı’yı, Şerif

Gören ve Yılmaz Güney'in *Yol'u* 1982'de Cannes'da Altın Palmiye'yi, Semih Kaplanoğlu'nun *Bal'ı* 2010'da Berlin'de Altın Ayı'yı almıştır. Ayrıca 2004'de Altın Ayı'yı Almanya adına Fatih Akın'ın *Gegen Die Wand / Duvara Karşı* ile alması Türkiye'de de sinemaseverler tarafından sevinçle karşılanan bir durum oldu. Film/yönetmen Almanya adına katılmış olsa bile *Duvara Karşı*, bir Yeşilçam filminin yeniden çevrimi gibiydi. Bu üç önemli festival içinde son yıllarda Cannes'da kazandığı başarılarla (Altın Palmiye yolunda ilerleyen) Nuri Bilge Ceylan da dikkatleri çekmektedir. Hem *Uzak* (2002) hem de *Bir Zamanlar Anadolu'da* (2011) adlı filmleri Cannes'da Jüri Büyük Ödülü almıştır.

Bir Zamanlar Anadolu'da – Nuri Bilge Ceylan

Dağıtım

1980'lerin ilk birkaç yılında düşen film sayısı daha sonra biraz artar; ama 90'lı yıllarda ya da 2000'lerin başında çoğu zaman film yapım sayısının yirmiyi aşmadığı görülür; gösterime girebilen şanslı filmlerin sayısı daha da azdır. 90'larda az da olsa film yapılmasına karşın, dağıtım olanakları yabancıların elinde olduğundan yerli filmler gösterim olanağı bulamadılar. Sinema sektörünün başlangıcından bu yana dağıtım alanına egemen olan yerli sermayenin yerini yabancı sermaye almış ve her şey değişmiştir. 1987'de yapılan yabancı sermaye yasasındaki değişikliklerle önce Warner Bros, sonra da UIP birkaç yıl içinde film pazarına girer. Yabancılar, artık doğrudan şirket kurup, dağıtım-gösterim işlerini yapmaya (hatta öncelikle kendi yapımlarını dağıtmaya) başlar. Böylece uzunca bir süre ABD filmleri doğrudan gösterim olanağı bulurken ve sayıları hızla artarken yerli filmler gösterim şansı bulamaz. Salon sahipleriyle yabancı dağıtım şirketleri paket anlaşmalar yapar; buna göre çok satan/satacak olan pahalı yabancı filmlerin yanına ne olacağı meçhul, para getirmeyeceği ya da başarısız olduğu düşünülen kötü Hollywood filmleri de konularak bir paket halinde satış

yapılır. Yerli filmler yapılır ama izlenmez, ya da birkaç günlüğüne gösterime girip hızlıca sinemalardan çekilir. İşte bu dönemde sinemanın tek sahibi ABD, diğer adıyla Hollywood filmleridir.

Ancak özellikle 1996’da *Eşkîya* filminin başarısından sonra seyirci artışı yabancı dağıtımçıları da etkiler, yerli filmler de dağıtılmaya başlar. Türkiye’de yerli filmlerden uzaklaşan seyirciyi yavaş yavaş toparlayan filmler *Berlin in Berlin* (Sinan Çetin, 1992), *Amerikalı* (Şerif Gören, 1993), *İstanbul Kanatları Altında* (Mustafa Altıoklar, 1995) ve *Eşkîya* (Yavuz Turgul, 1996) idi. Bunların arasında *Eşkîya*, şaşırtıcı bir biçimde iki buçuk milyon kişi tarafından izlendi. Artık Türkiye’de yapılan filmler ve bu pazar payı da yabancı dağıtımçıların ilgisini çeker olur. Nitekim bu süreç 2000’li yılların sonuna doğru Hollywood filmlerini geride bırakacak şekilde Türkiye’de seyircinin yerli filmleri daha çok tercih etmesinin de yolunu açmıştır.

Warner Bros ve UIP gibi iki büyük uluslararası dağıtım şirketine Türkiye’den yıllardır sinema sektöründe olan Özen Film de eklenmelidir. Bu üç büyük şirketin pazar payları da dönemlere göre değişmiştir. Bu şirketlerin dışında 2000’lerde ya da 2000 sonlarında adından söz ettiren dağıtım şirketleri arasında Tiglon, Pinema, Medyavizyon ve Cinefilm bulunmaktadır. Bu şirketler de yerli filmler ya da Hollywood dışındaki bağımsız-yabancı filmlerin gösterim şansını arttırmıştır. Bir ara Kenda şirketi de (2004-07 arasında) dağıtım alanına girmiştir.

1996-2006 yılları arasında on yıllık dönemde ithal edilen filmler içinde en fazla ABD filmi bulunmaktadır (1082 film), 219 film de ABD ortaklıdır. Bu ülkeyi 110 filmle Fransa, 56 filmle İngiltere, 35 filmle İtalya, 26 filmle İspanya ve 21 filmle Almanya izler. Bazı ülke filmleri ilktir. Örneğin bu dönemde Uruguay’dan bir film ithal edilmiştir; bu da Türkiye’de gösterime giren ilk Uruguay filmidir.

Sinema Salonları

1990’larda büyük sinema salonları küçüldü ve bir salon yerine küçük çok sayıda salon açılmaya başladı. Alışveriş merkezlerindeki komplekslerde donanımları gelişmiş, son teknolojiye uygun ses ve görüntü sistemlerine sahip, büyük perdeli salonlar ortaya çıktı. Koltuk sayısı pek değişmese de salon sayısı arttı; bu da çeşitli filmlerin izlenmesine olanak verdi (bununla birlikte 2009 yılının haberlerinde film sayısı ve seyirci sayısı arttığı halde, kapanmak zorunda kalan çok sayıda salondan da söz edilmektedir).

Filmlerin kaç kopya ile çıktığı da gişe başarısını etkilemektedir. Örneğin fazla şans verilmeyen, seyirci çekmeyeceği düşünülen bazı sanat filmlerine az sayıda salon ayrılmaktadır, çok az kopya ile salonlara dağılmaktadır ya da bazen gösterime girmek için uzun bir süre sıra beklediği görülmektedir. Ülke nüfusuna oranla salon sayımız hâlâ çok düşüktür. Farklı

kaynaklarda farklı rakamlar olabiliyor, ama aşağı yukarı sayılar benzerdir. Ülkemizde binden fazla sinemanın üçte biri İstanbul ve Ankara olmak üzere iki büyük şehirdedir. 2007 verilerine göre sineması olmayan 11 il bulunmaktaydı (Kırıkkale, Gümüşhane, Bayburt, Ağrı, Iğdır, Ardahan, Muş, Mardin, Kilis, Şırnak ve Siirt). 2011'deki veriler ise sinema kompleksi sayısının 76 ilde 400'e yaklaştığını (salon sayısının 1800'ü aştığını), hâlâ sineması olmayan il sayısının da beş olduğunu gösteriyor (Tunceli, Bayburt, Şırnak, Ardahan ve Kilis).

Bölgelere Göre Sinema Salonları Dağılımı

Bölge	Sinemalı İl	Sinema Kompleksi	Sinema Personeli	Sinema Salonu	Sinema Koltuğu
Marmara	11	177	1.832	659	95.099
Ege	8	75	551	208	29.533
İç Anadolu	13	58	811	231	35.793
Karadeniz	16	57	336	138	17.958
Akdeniz	6	45	345	146	18.309
Doğu Anadolu	12	32	175	86	12.591
Güneydoğu Anadolu	7	17	136	77	9.827
Toplam	73	461	4186	1545	219.110

Kaynak: CineTürk, 2006.

10 milyonun üzerinde insanın yaşadığı İstanbul'da yalnızca 256 sinema salonu bulunuyor; bu salonlar büyük sinema kompleksleri içinde küçük küçük salonlardır (dolayısıyla sinema kompleksi sayısı daha azdır). 2006'daki verilere göre Türkiye'de toplam sinema kompleksi sayısı 461'dir. Karşılaştırma her ne kadar adil olmasa da başkentler üzerinden kabaca bir örnek verelim: Ankara'da sinema kompleksi sayısı 20 dolayındadır (salon sayısı yüzü biraz geçer). Yabancı başkentler Paris'te ve Londra'da ise (çevresiyle birlikte) yüzden fazla sinema kompleksi bulunmaktadır (Türkiye toplamının neredeyse dörtte biri kadar, Ankara'nın beş katından daha fazla). Yine Paris'te yeni ve eski / klasik filmlerle birlikte haftada toplam 250 dolayında film oynamaktadır (Ankara'da gösterilen filmlerden sekiz kat fazla; sezon içinde sinemalarda gösterilen film sayısı Ankara'da en fazla 30'dur).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, büyük alışveriş merkezlerindeki çok salonlu sinemalar 1990'ların başında açıldı. Alışveriş merkezinde açılan ilk ileri teknolojiye sahip çok salonlu sinema, İstanbul Akmerkez'de 1994'de açılan AFM'dir; aynı dönemlerde Capitol'de de

sinema salonları açılmıştır. İlk 3 boyutlu IMAX® sinemaları da 2000'li yıllarda açıldı. AFM'den örnek verecek olursak, Türkiye'de 26 yerde 177 salonla hizmet veren AFM sinemaları ilk dijital ses sistemini 1993'de, ilk arabalı sinemayı 1995'de kurmuştur. 2000'li yıllarda sinema sektöründe ilk kez uluslararası bir fonla ortaklık gerçekleştirmiş ilk sinema işletmesidir. AFM dışındaki salon işletmecileri arasında Umut Sanat, Aşar Sinemaları, Özen Film, Mars Entertainment Group ve Denk Ajans'a ait sinemalar sayılabilir.

2009 yazında açık hava sinemaları artık nostaljik olmaktan çıktı; bazı belediyeler açık hava sinemasını yeniden canlandırdı, ayrıca pahalı bilet fiyatı ve her türlü konforu sağlayan lüks açık hava sinemaları açıldı.

Seyirci sayısı

Seyirci sayısı açısından en çarpıcı rakamlardan biri şudur herhalde: 1970'de 246.662.310 olan yıllık seyirci sayısı, 1986'da 40.202.751'e düşmüştür. 1986'daki seyircinin yerli ve yabancı film tercihi yaklaşık yarı yarıyadır. Nüfusu yetmiş milyonu aşmış bir ülkede ne yazık ki seyirci sayısı 2000'lerin sonuna doğru kırk milyona yaklaşmaktadır, yani hâlâ 80 ortalarındaki sayıdır. Nüfus artmış, ancak otuz yıl öncesine göre seyirci sayısı altı kat düşmüştür. Bu tabloda iyi olan tek şey, 2000'lerin son birkaç yılında yerli film sayısının ve seyircisinin yükselmesidir.

Salon ve Yerli/Yabancı Filme Göre Seyirci Sayısı

Yıl	Sinema salonu sayısı	Toplam seyirci sayısı	Yerli filmde seyirci sayısı	Yabancı filmde seyirci sayısı
1997	344	11.344.427	2.467.300	8.877.127
1998	358	15.750.946	2.100.769	13.650.177
1999	516	15.329.132	2.097.503	13.231.629
2000	606	17.086.152	2.899.103	14.187.049
2001	580	16.905.737	3.289.438	13.616.299
2002	532	15.406.597	2.079.671	13.326.926
2003	826	14.503.052	2.923.286	11.579.766
2004	822	18.670.834	6.657.156	12.013.678
2005	987	18.001.466	6.795.791	11.205.675
2006	1045	23.512.599	10.838.617	12.673.982
2007	1140	20.659.569	7.712.626	12.946.943
2008	1514	31.132.231	16.166.153	14.966.078

Kaynak: TÜİK (Sinema Müdürlükleri'nden)

Temel Verileriyle Türk Sineması (CineTürk) adlı kitapta seyirci sayıları resmi verilerden daha fazladır: Örneğin 1998'de 21.005.225 milyon seyirci, 1999'da 23.901.525, 2000'de 25.257.326, 2001'de 28.159.790, 2002'de 23.510.051, 2003'de 24.620.149, 2004'de 29.702.471, 2005'de 27.250.989 ve 2006'da 34.860.844 milyon seyirci vardır.

Aşağıdaki tablo Türkiye'de 01.01.1990 ve 13.01.2011 yılları arasında iki milyonun üzerinde seyirci çeken filmleri (26 film), bu filmlerin dağıtım şirketlerini, seyirci sayılarını ve filmlerin kaç hafta gösterimde kaldığını göstermektedir:

Recep İvedik 2 (2009)	ÖZEN FİLM	24	4.333.116
Recep İvedik (2008)	ÖZEN FİLM	31	4.301.641
Kurtlar Vadisi Irak (2006)	KENDA	26	4.256.567
G.O.R.A. (2004)	WARNER BROS.	35	4.001.711
Babam ve Oğlum (2005)	ÖZEN FİLM	79	3.837.885
A.R.O.G: Bir Yontmataş Filmi (2008)	UIP TÜRKİYE	37	3.707.086
New York'ta Beş Minare (2010)	PİNEMA	10	3.472.923
Recep İvedik 3 (2010)	ÖZEN FİLM	21	3.325.842
Vizontele (2001)	WARNER BROS.	50	3.308.320
Vizontele Tuuba (2004)	WARNER BROS.	34	2.894.802
Titanik (1998, yabancı)	ÖZEN FİLM	181	2.888.784
İssız Adam (2008)	CINEFILM	16	2.778.550
Organize İşler (2005)	KENDA	35	2.616.660
Hababam Sınıfı Askerde (2005)	ÖZEN FİLM	34	2.587.824
Eşkiya (1996)	WARNER BROS.	52	2.572.287
Güneşi Gördüm (2009)	PİNEMA	21	2.491.754
Avatar (2009, yabancı)	TİGLON	44	2.480.571
Kahpe Bizans (2000)	ÖZEN FİLM	38	2.472.162
Eyyvah Eyyvah (2010)	UIP TÜRKİYE	39	2.459.815
Nefes: Vatan Sağolsun (2009)	MEDYAVİZYON	36	2.436.288
Yahşi Batı (2010)	UIP TÜRKİYE	13	2.323.061
Muro: Nalet Olsun İçimdeki İnsan Sevgisine (2008)	ÖZEN FİLM	21	2.315.902
Hababam Sınıfı Üçbuçuk (2006)	ÖZEN FİLM	24	2.068.165
Av Mevsimi (2010)	WARNER BROS.	6	2.054.938
Beyaz Melek (2007)	MEDYAVİZYON	51	2.032.410
Kabadayı (2007)	UIP TÜRKİYE	88	2.002.631

Bu tablo bize, geçmiş yıllara göre 2000'li yıllarda artan seyircinin, daha çok komedi filmlerini tercih ettiğini ve yerli filmlerin yabancı filmlere oranla daha çok izlendiğini gösteriyor. Bu liste içinde sadece iki yabancı film (*Titanik* ve *Avatar*) var ve sadece iki film 1990'lara ait (*Titanik* ve *Eşkîya*). 26 film içinde yer alan 24 yerli filmin sadece 9'u dramatik ya da politik filmlerdir; kalanı Türkiye'de ünlü komedyenlerin (Cem Yılmaz, Yılmaz Erdoğan, Şahan Gökbağar ve Ata Demirer) oynadıkları, bazen de yönettikleri komedi filmleridir. Film pazarlama işinde uzun zamandır filmin bütçesinin söylenmesi ve filmlerin ilk hafta yaptığı gişe başarısı da etkili olmaktadır. 2000'lerle birlikte özellikle popüler filmlerde oyuncuların daha popüler kişilerden seçilir olması, izleyici kitlesini de gençleştirmektedir.

2008 yılında hâsılat listesinin ilk on sırası yerli filmlerden oluşuyordu. 2008 sezonunda izleyici sayısı 38 milyonu (sinema seyirci sayıları çoğu AB ülkelerinde nüfuslarının yaklaşık iki katı ya da daha fazlasıdır); gösterime de elliye yakın Türk filmi girdi. 38 milyonun yüzde altmışa yakını yerli film izleyicisiydi. Buna karşın sinema çevrelerinde çok başarılı bulunan filmlerin seyirci sayılarının bazen on bini geçmediği de gözlemlendi. 2009 yılında gösterime 255 film girdi; *Recep İvedik 2* dört milyonun üzerinde, *Güneşi Gördüm* ve *Nefes* iki milyonun üzerinde seyirci tarafından izlendi. Gösterime giren filmlerin 70'e yakını yerli yapımdı, ilk kez bu kadar yüksek oranda Türk filmi yapıldı. Yukarıda da görülebileceği gibi 2009'da ve 2010'da iki, üç ve dört milyon seyirciyi yakalayan filmlerin neredeyse hepsi yerliydi. 2011 yılının ilk 5 ayında gösterime giren 147 filmi 21.5 milyon seyirci izledi, bu filmlerin 44'ü yerliydi, yerli filmleri 13.5 milyon kişi izledi. Filmlerin en çok izleneni ise dört milyona yakın izleyicisiyle *Eyvah Eyvah 2* oldu (3.923.575 kişi tarafından izlendi ve 36.546.435 lira gelir getirdi). Ayrıca 2011'in ilk yarısında iki milyonun üzerinde seyirci çeken iki film *Aşk Tesadüfleri Sever* ve *Kurtlar Vadisi Filistin*'di. Dolayısıyla en çok izlenen filmler arasında ilk üç sırada üç farklı türden yerli filmler vardı.

Son yıllarda olumlu anlamda yerli film yapımının arttığı ve izleyicinin yerli filmleri tercih ettiği gözlenirken, bununla doğru orantılı olarak toplamda izleyici sayısının yeterince artmadığı da görülmektedir. Sinemaya yeterince gidilememesinde ekonomik durum etkili olduğu gibi (bilet fiyatları hâlâ çok yüksektir), televizyonun olumsuz etkisi ve halkın kültürel düzeyi de bu konuda etkin bir paya sahiptir.

Kaynakça

- Abisel, Nilgün, *Türk Sineması Üzerine Yazılar*, Phoenix yayınevi, Ankara, 2005.
- Aktuğ, Erkan, “2009’da Sinema Yerinde Saydı”, *Radikal*, 9 Ocak 2010, s. 23.
- Antrakt Sinema Gazetesi, www.antraktsinema.com (17.01.2011’de e-mailele alınan bilgi)
- CineTürk, ed: Aydın Sayman ve Erdoğan Kar, *Temel Verileriyle Türk Sineması 1996-2006*, İstanbul.
- Evren, Burçak, *İlk Türk Filmleri*, Es yayınları, İstanbul, 2006.
- Filmer, Cemil, *Hatıralar*, Emek matbaacılık, İstanbul, 1984.
- İşığın, Altuğ, “Dağıtım Alanındaki Değişim ve Türk Sinemasının Yeniden Yapılanması: 1987-96”, *Mürekkep*, 1997, sayı: 8, s.100-106.
- Kirel, Serpil, *Yeşilçam Öykü Sineması*, Babil yayınları, İstanbul, 2005.
- Nowell-Smith, Geoffrey (ed), *Dünya Sinema Tarihi*, çev: A. Fethi, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 2003.
- Özgüç, Agah, *Türk Filmleri Sözlüğü* (4 cilt), Sesam, İstanbul.
- Özgüç, Agah, *Sansür Dosyası*, Koza yayınları, İstanbul, 1976.
- Özön, Nijat, *Türk Sinema Tarihi 1896-1960*, Antalya Kültür Sanat Vakfı, Ankara, 2003.
- Özön, Nijat, *Karagözden Sinemaya Türk Sineması ve Sorunları* (2 cilt), Kitle yayınevi, Ankara, 1995.
- Öztürk, S. Ruken, *Sinemanın Dişil Yüzü: Türkiye’de Kadın Yönetmenler*, Om yayınevi, İstanbul, 2004.
- Öztürk, Serdar, *Erken Cumhuriyet Döneminde Sinema Seyir Siyaset*, Elips yayınevi, Ankara, 2005.
- Refiğ, Halit, *Ulusal Sinema Kavgası*, Dergah yayınları, İstanbul, 2009 (1971).
- Scognamillo, Giovanni, *Türk Sineması Tarihi*, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 2003.
- www.sinematurk.com

Toplumsal Yapı ve Değişim Ekseninde Türkiye’de Spor/Futbol: 1920-2012

Ahmet Talimciler*

Sosyolojik bütünün bir parçası olarak spor, toplumsal yaşamın vazgeçilmez alanlarından bir tanesidir. Sosyal bir olgu olduğu için toplumsal yapı bütünlüğünde anlam kazanmakta ve toplumların uzun yıllar boyunca geçirmiş oldukları toplumsal değişimlerden etkilenmektedir. Toplumlar ve kültür sistemleri değiştikçe spor kavramına yüklenen anlam ve işlev de değişmektedir. Sporu, insanların fiziksel yetenek ve becerilerini kullanarak yarışmalarını içeren, kurallara bağlanmış toplumsal bir oyun olarak tanımlayabiliriz. Spor, fiziksel beceriden oyun ve belli kurallar çerçevesinde gelişen rekabet kavramını içerisinde taşımasının yanı sıra seyirci faktörü ile birlikte insan yaşamına yön veren kurumlardan biri haline gelmiştir.

Her toplumsal kurum gibi, spor kurumu da toplumun gövdesine sıkı sıkıya bağlıdır. Toplumun ideoloji üreten kurumları arasında bir karşılıklılık söz konusudur ve bu kurumlar toplumdaki iktidar örgütlenmesinin birer parçası olarak ortak duyunun inşasına katkıda bulunurlar. Ülkelerin spor anlayışları ve bu anlayışları doğrultusunda oluşturdukları spor politikaları ile siyasi, ekonomi ve kültür politikaları arasında bir uyum söz konusudur. Sporu anlayabilmenin ve açıklayabilmenin yolu, sporun içinde yapıldığı toplumun ideolojik ve kültürel yapılarını anlamaktan geçecektir.

Spor kurumu aracılığıyla içinde yaşadığımız toplumsal yapının minik bir minyatürünü inceleme olanağına sahip oluruz. Bir toplumsal kurum olarak sporu incelediğimizde spor birimleri ile diğer kurumlar arasındaki bağlantıları, insanların günlük bireysel aktivitelerinden grupsal ve toplumsal aktivitelerine dek bir dizi değişimi gözlemleyebiliriz. Türkiye’de sporun doksan yıllık serüveninin dönemler içerisinde incelenmesi ile ülkenin siyaset ve ekonomi alanındaki dönüşümlerin neler olduğu farklı bir açıdan bir kez daha ortaya konulmuş

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

olacaktır. Türkiye’de sporun doksan yıllık geçmişini toplumsal yapı ve değişim ekseninde dört farklı dönem içinde ele almaya çalışacağız;

- a) Kulüpçülükten Devlet Merkezli Spor Dönemine Geçiş; 1920-1945
- b) Amatörlükten Profesyonelliğe Geçiş Dönemi; 1946-1967
- c) Kitle İçin Spordan Popüler Spor’a; 1968-1987
- d) Tüketim-Medya-Sponsorluk Temelli Spor Dönemi; 1988-2010

A) Kulüpçülükten Devlet Merkezli Spor Dönemine Geçiş (1920-1945)

Osmanlı imparatorluğunun son döneminde Selanik, İzmir ve İstanbul kentleri içerisinde yapılmaya başlayan sportif etkinliklerin kitlelerle buluşmasında en büyük katkıyı sağlayacak olan spor dalı futbol olmuştur. Türkiye’de futbolun neden bu denli ön planda yer aldığı sorusunun cevabı, biraz da futbolun kendi yapısındaki özelliklerinden ileri gelmektedir. Futbol, diğer spor dallarından hem daha yaygın hem daha simgesel bir toplumsal ifade kanalı olarak gelişebildiği için yüklenmiş olduğu anlamların, toplumsal yaşama yansımaları diğer spor dallarından daha fazla olmuştur. Türkiye’de futbol ve futbol kulüplerinin gelişimi incelendiğinde; üç büyükler olarak isimlendirilen Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray’ın önemli tarihsel işlevleri yerine getirdikleri, Türkiye’de futbolun kurumsallaşması ve geniş kitlelerle buluşmasında öncülük rolü üstlendikleri görülecektir. Bu kulüpler; Osmanlı Devletinin son yıllarına, yaşanan savaşlara ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze değin geçirdiği aşamalara tanıklık etmekle kalmayıp yaşanan toplumsal değişimlerin futbol aracılığı ile topluma yansımalarına da katkıda bulunmuşlardır.

Türkiye’de Cumhuriyet öncesinde sporun gelişmesinde öncü rol oynayan futbol ve İstanbul kulüpleri ülkenin ilk spor örgütlenmesi olacak olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakının(TİCİ) 1922 yılında kurulmasında da söz sahibi olmuşlardır. Avrupa’daki federatif spor birliklerinin bir benzeri olarak kurulan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakının sahip olduğu ideolojiyi kurucularından Burhan Felek şöyle özetlemektedir; *‘Spor şahsın ve hususi teşebbüslerin malı, fakat hükümetin ve milletin mahmisi(himayesinde) olmalıdır’*.

Örgütün kuruluş ilkeleri şöyle sıralanmıştır; 1) *Sporu tüm ülke çapına yaymak; bu amaçla ülkeyi idman(spor) bölgelerine ayırmak.* 2) *Merkezde ortak bir kurum yaratmak.* 3) *Ülkede spor etkinlikleri ve yarışmalar düzenlemek.* 4) *Başka memleketlerle temas kurmak.*

İttifakın kuruluş amacı ise şu şekilde belirtilmiştir; *Sağlıklı bir kuşak yetiştirmek, bu sağlıklı kuşakla Türk ırkını takviye etmek, her sınıf halkı ilgilendiren idmancılığı(sporu) yaygınlaştırmak, ulusun bireylerini küçük yaştan itibaren örgütlenmeye ve birlikte hareket etmeye alıştırmak. Gençleri, içki, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan uzak tutmak, sağlam ve becerikli kişiler yetiştirerek askeri kuruluşların görevlerini kolaylaştırmak, spor*

etkinlikleri yolu ile gençlere memleketlerini sevdirmek, spor yarışmalarını düzenlemek, yürütmek, sporumuzu uluslar arası alanda temsil etmek. Örgütün kuruluş amacı olarak belirlendiği ilkeler Cumhuriyetin spor ideolojisi ile örtüştüğü için Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakının çalışmaları bütçeden pay verilme suretiyle devlet tarafından desteklenilmiştir.

Futbol-atletik sporlar ve güreş federasyonlarını bünyesine alarak oluşturulmuş olan kurumun ilk başkanı Ali Sami Yen'dir. Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı sonrasında spor federasyonlarının kurulma süreci başlamış ve 13 Nisan 1923 tarihinde 'Türkiye Futbol Heyeti Müttehidesi'(Türkiye Futbol Federasyonu) resmen kurulmuş ve başkanlığına Yusuf Ziya Öniş seçilmiştir. Uluslar arası Futbol Federasyonu'na(FİFA) yapılan başvuru 21 Mayıs 1923 tarihinde kabul edilmiş ve Türk futbolu için uluslar arası karşılaşmalar yapabilmenin önünün açılmasının ardından ilk milli maç 26 Ekim 1923 günü Romanya milli takımı ile oynanmıştır.

Türk sporunun ilk örgütü olan TİCİ tarafından organize edilen amatör ligler 1923-24 sezonundan itibaren, İstanbul-Ankara-İzmir-Eskişehir-Adana ve Trabzon'da oynanmaya başlanmıştır. Lig örgütlenmesinin yeniden ve düzenli bir biçimde başlaması ile birlikte Türkiye'de futbola olan ilgi de katlanarak artmaya devam etmiştir. Örgütün kurulmasında en büyük katkısı bulunan futbol aynı zamanda kurumun sonunu da hazırlamıştır. Galatasaray-Fenerbahçe arasında yaşanan gerginlikler, hasılat bölüşümü nedeni ile maçlara çıkılmaması ve Ankara'nın futboldaki temsilcisi olarak kurulan Güneş kulübüne karşı İstanbul ittifakının kurulması, süreci hızlandırmış ve devlet spor faaliyetlerine el koymuştur.

1936 yılında kulüplerin kurmuş oldukları ittifak yerini resmi bir kuruluşa Türk Spor Kurumu'na bırakırken, Türkiye'de spor devletin malı olmuştur. İncelenen çeşitli ülke modellerinden Alman modelinde karar kılınmış ve bunun sonucunda da spor, partiye bağlanmıştır. Alman modelinin seçilmesinde 1933 yılında Türkiye'ye davet edilen ve kendisinden kapsamlı bir rapor hazırlaması istenilen, Alman sporunun 1930'lu yıllardaki en önemli ismi Carl Diem'in büyük etkisi olmuştur. Türkiye Spor Kurumunun parolası; yeni cumhuriyetin sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitleyiz anlayışı ile örtüşmektedir: *Hepimiz Birimiz, Birimiz Hepimiz İçin.*

1930'lu yıllarda spor, yeni Türkiye cumhuriyetinin istediği gençlerin yetiştirilmesinde önemli bir işlevi yerine getirecektir. Bu yıllarda Kemalizm'in spora bakışında devletçi niteliğin ağır bastığı görülecektir. Halk kitlelerini tek partinin çatısı altında toplama girişimlerinde bulunmaktadır. Parti-Spor bütünleşmesinde spor bölge başkanlıklarına o bölgelerin CHP başkanları getirilmiştir. 29 Ekim 1936 Cumhuriyet bayramı törenleri öncesinde bütün sporcular Cumhuriyet Halk Partisi'ne üye yapılmışlardır. En uç örnek ise 1936 Berlin Olimpiyatlarına katılacak olan Türk sporcuların taşıdıkları ulusal takım amblemlerinde altı okun da yer alması olacaktır. Futbol federasyonu 1936 yılında Milli Küme'nin kurulmasına karar

vermiş ve 1936-37 sezonu sonunda İstanbul Ligi’nde ilk dört sırayı alacak takımlarla, Ankara ve İzmir’de ilk iki sırayı alacak olan takımların katılımları ile bir lig oluşturulmasını sağlamıştır. Dönemin ekonomik zorlukları nedeniyle Milli Küme organizasyonundan vazgeçilmiş ve tekrar bölgesel liglere dönmüştür.

Ankara 19 Mayıs Stadı’ndaki bir 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı’nda Parti flamalarıyla geçen öğrenciler

1937 yılına dek kurulan hükümet programlarında spora yer verilmemiştir. İlk kez Celal Bayar hükümetinin(1937-39) programında ‘*Spor, milli kültürümüzün bir cüzi ve milli kültür ordusunun teşkilinde önemli bir vasıta olarak kabul edilmektedir. Bunun gerçekleşebilmesi için, Türk vatandaşlarının fikir ve düşünce itibariyle kuvvetli, vücut itibariyle kuvvetli ve sıhhatli, seciyeli gürbüz insan olarak yetiştirilmesi istenmektedir*’ ifadeleriyle yer alacaktır. Sporun bir merkeze bağlanması bu hükümet döneminde kabul edilecek ve kitle sporuna geçiş Bayar’ın şu sözleri ile başlamış olacaktır: ‘*Milli kültür kadrosu içinde zaruri gördüğü-*

müz sporu, profesyonel şampiyon yetiştirmek için istemiyoruz, binlerce sporcu yetiştirmek için istiyoruz.’

Mersinli Ahmet Kireççi, 1936 Berlin Olimpiyatı Kafilesinin Kıyafeti içinde: Ceketin göğüs cebinde “Altioklu” kokart açıkça görülüyor.

Türk Spor Kurumu’nun istenilen başarıyı gösterememesi ve özellikle futbol sahalarında yaşanan şiddet eylemleri sonrasında, dünya savaşı tehlikesinin hissedilmeye başlandığı bir dönemde Beden Terbiyesi Kanunu kabul edilecektir. Bu kanun ile beden terbiyesi ve spor, milli terbiyenin bir parçası olarak görülmekte ve bunu sağlayabilmek içinde bu alandaki bütün sorumluluk devlet eline verilmektedir. 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu 29 Haziran 1938 tarihinde kabul edilecektir. Bu kanunun daha sonra çok tartışılacak olan ünlü dördüncü maddesinde; *‘gençler için kulüplere girmek ve boş zamanlarda beden terbiyesine devam etmek mecburidir. Hangi yaştaki vatandaşlara ne kadar müddetle ve hangi mevsimde spor mükellefiyeti altında bulunacakları ve ne gibi daireler ve müesseselerde beden hareketlerinin tatbiki lazım geleceği bakanlar kurulunca tayin olunur’* ifadeleri yer almaktadır. Yeni Beden Terbiyesi kanunu ile Türkiye’de beden terbiyesi ve sporun yanı sıra gençliğin teşkilatlandırılması işi de devlet hizmetleri arasına alınmıştır. Yaklaşan dünya savaşı öncesinde spor aracılığı ile gençlik teşkilatlarının kurulması ve tüm yurttaşların zorunlu ‘Beden Terbiyesi Mükellefleri’(yükümlüleri) olarak stadyumlarda ve spor sahalarında

askeri talim esasına dayalı eğitime tabi tutulmaları zorunlu kılınacaktır.

İncelediğimiz dönem içerisinde Türkiye’de spor örgütlenmesi önce ‘şahsa ve hür teşebbüse dayalı’ futbol kulüplerinin bir araya gelerek oluşturmuş oldukları bir kurumla başlamıştır: Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı. İzmir iktisat kongresinde alınan kararlarla başlayan hür teşebbüsün desteklenme süreci, sportif alanda da hissedilecek ve devletin bütçeden pay vermek suretiyle desteklediği örgüt, futbolun lokomotifliğinde sportif örgütlenmeyi ülke çapında yaygınlaştırmaya çalışacaktır. 1929 dünya ekonomik bunalımı ile devletçi ekonomi modelinin hayata geçirildiği 1930’lu yıllardan itibaren cumhuriyet rejimi için spor, istenilen gençliğin yetiştirilebilmesinin anahtarı olarak görülmeye başlanacaktır. Bu doğrultuda incelenen modeller sonrasında tıpkı Almanya’da olduğu gibi sporun partiye/ devlete bağlanması kabul edilecektir. Tüm sporcuların Cumhuriyet Halk Partisi üyesi yapıldığı bu yeni modelin en uç noktası hiç kuşkusuz 1936 Berlin Olimpiyat oyunlarına katılan Türk

sporcuların göğüslerinde taşıdıkları ay-yıldızın yanında altı okun bulunuyor olmasıdır. Dünyada esen savaş rüzgarları, sporun militarist bir yaklaşımla tüm toplumu disipline edici bir alan olarak görülmesine yol açmıştır, bu yaklaşımın Türkiye'deki uzantısı ise Beden Terbiyesi Kanununun kabul edilmesi ve tüm yurttaşların Beden Terbiyesi Yükümlülerine dönüştürülmesi şeklinde olacaktır.

1920-1945 döneminde her ne kadar futbol diğer spor dallarının önünde yer alan olma özelliğini taşısa da, parti/devlet için futbol ön planda yer alan bir spor dalı değildir. Hatta 1937 yılında futbol sahalarında yaşanan şiddet olayları nedeniyle kulüpler çok net bir biçimde kendilerine çeki düzen vermeleri şeklinde uyarılırlar ve bütün spor bölge başkanlıklarına bölgenin Cumhuriyet Halk Partisi Başkanlarının getirilmesine karar verilir. Bu kararın İzmir'deki yansıması Vali Fazlı Güleç'in emriyle İzmir kulüplerinden Altay-Buca-Altınordu takımlarının Üçokspor, Göztepe-İzmirspor-Egespor takımlarının Doğanspor ve Karşıyaka-Bornova takımlarının da Yamanlarspor adı altında birleştirilmesi şeklinde yaşanacaktır. Bütün olumsuz koşullara karşın sporun amatör bir ruhla yapıldığı bu dönemde Beşiktaş-Fenerbahçe ve Galatasaray kulüplerinin bugün mücadele ettikleri branşlardan çok daha farklı alanlarda mücadele ettikleri görülmektedir. Boks-atletizm-masa tenisi-tenis-basketbol-atletizm-voleybol-yelken-jimnastik-rugby-hentbol-izcilik ve çim hokeyi gibi farklı alanlarda mücadele eden bu kulüpler, futbolun yanı sıra diğer spor dallarının da önde gelen temsilcisi olmuşlardır.

Beden Terbiyesi Mükellefleri Kıyafet Talimatnamesi'nden

B) Amatörlükten Profesyonelliğe Geçiş Dönemi (1946-1966)

1946 yılında kurulan Recep Peker hükümeti döneminde Beden Terbiyesi enstitülerinin açılmasının gündeme getirilmesinin ardından 1947-1961 tarihleri arasında kurulan on hükümetten hiç birinde spor konusuna yer verilmemiştir. Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü 6 Mayıs 1960 tarihinde 7274 sayılı yasa ile önce yeniden Başbakanlığı daha sonra ise devlet başkanlığına bağlanmıştır. 1950 yılı Türk Siyasi tarihinde tek parti döneminin sona ermesi ve yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından büyük önem taşır. İktidar değişikliği sonrasında tarımdan, sanayiye, büyük kentlerde yeni düzenlemelere kadar pek çok alanda yaşanan değişim, sporda da hissedilecek ve 1951 yılında futbol federasyonunun profesyonelliği kabul

etmesi ile amatörlükten profesyonelliğe geçilen yeni bir dönem başlayacaktır. 1959 yılında başlayan 'Milli Lig'(Türkiye 1.futbol ligi) sonrasında yeni kurulan kulüplerle birlikte 1963-64 sezonunda Türkiye 2.futbol ligi ve 1967-68 sezonunda da Türkiye 3.futbol ligi kurulacaktır. 1961 sonrası kalkınma planları döneminin etkileri spor alanında da hissedilmeye başlanacak ve Anadolu sermayesinin ekonomik alanda yaşadığı gelişme özellikle futbol alanında çok sayıda yeni kulübün kurulması ile sonuçlanacaktır.

Altın Üçlü, 1951 Dünya Serbest Güreş Şampiyonu Türk Takımının altın madalyalı şampiyonlarından üçü

Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü döneminin başladığı 1938 yılından beri dışlanan futbol ve futbol kulüpleri, profesyonelliğin kabulü sonrasında yeniden ön plana çıkacaklar

ve Türkiye’de futbol, sporun lokomotifi olma görevini yeniden üstlenecektir. Amatörlükten Profesyonel spora adım atılan bu dönem içinde Türk sporunun en başarılı temsilcileri güreşçiler olmuştur. Güreşçilerimiz 1948 Londra olimpiyat oyunlarında serbest stilde Nasuh Akar-Gazanfer Bilge-Celal Atik ve Yaşar Doğu ile altın madalya, Halit Balamir ve Adil Candemir ile gümüş madalya kazanmalarının ardından greko-romen stilde de Mersinli Ahmet Kireççi ve Mehmet Oktav ile altın, Kenan Olcay ve Muhlis Tayfur ile gümüş ve Halil Uzer Kaya ile Bronz madalya olmak üzere toplam 6 altın, 4 gümüş ve 1 bronz madalya kazanmışlardır. Olimpiyat oyunlarının ardından 1951 yılında Helsinki’de yapılan Dünya Serbest Güreş şampiyonasında başarılı sonuçlar alınmaya devam edilecektir. Bu turnuvada takım halinde dünya şampiyonluğuna ulaşan Türk milli takımında; Ali Yücel-Nasuh Akar-Nureddin Zafer-Celal Atik-Haydar Zafer-Yaşar Doğu ve Muharrem Candaş altın madalya, İbrahim Zengin ise bronz madalya kazanmıştır. 1960 Roma Olimpiyat Oyunları Türk güreşinin kazanılan 7 altın madalya ile yeniden yükselişe geçtiği oyunlar olmuştur. Serbest güreşte Ahmet Bilek-Mustafa Dağıstanlı-Hasan Güngör ve İsmet Atlı altın madalya, İsmail Ogan ve Hamit Kaplan gümüş madalya kazanmışlardır. Greko-romen güreşte ise Müzahir Sille-Mithat Bayrak ve Tevfik Kış altın madalya kazanarak kürsüye çıkma başarısını göstermişlerdir.

Bu yıllar Türk spor tarihinde bazı ilklerin yaşanması açısından da önemli bir geçiş dönemi olacaktır. Örneğin 1948 yılında Voleybol dalında ilk kez Türkiye şampiyonası düzenlenmiş ve Vefa kulübü şampiyon olmuştur. 1957 yılında ilk kez kurulan Bayan milli voleybol takımı, Romanya bayan milli takımıyla oynadığı karşılaşmadan 3-0 yenik ayrılmıştır. Türk atletizmi uluslar arası alandaki ilk başarısını 1948 Londra Olimpiyatlarında üç adım atlama dalında Ruhi Sarıalp’in 15 metre 0,25 cm’lik derecesiyle olimpiyat üçüncüsü olması sonucunda elde etmiştir. 1959 yılında İsviçre’de düzenlenen Avrupa Boks şampiyonasında boksörümüz Orhan Tuş, üçüncülüğü kazanarak Türk boksunun ilk kez şeref kürsüsüne çıkmasını sağlamıştır. Türkiye deplasmanlı basketbol ligi 1966-67 sezonunda oynanmaya başlanmış ve İzmir’in Altınordu takımı şampiyonluğu kazanmıştır.

Türk sporuna bugün hala hizmet vermeye devam eden tesislerinden İstanbul İnönü Stadı(1947 yılında), Spor ve Sergi Sarayı ile Fenerbahçe Stadı(1949 yılında), Ali Sami Yen Stadı(1964 yılında) yine bu dönemde hizmete girmişlerdir. Yeni yapılan tesislerin ardından 1949 yılında Avrupa Serbest Güreş şampiyonası, 1959 yılında Avrupa Basketbol şampiyonası gibi önemli organizasyonlar İstanbul’da gerçekleştirilmişlerdir.

Devletin spor alanında etkili olduğu 1936 yılından itibaren yaşanan gelişmeler sonrası futboldaki uluslar arası karşılaşmalara ara verilmiş ve futbol milli takımı 1948 yılına kadar milli maç oynamamıştır. 1948 yılında Atina’da Yunanistan milli takımını 3-1 mağlup eden milli takım futbolcuları, on bir yıllık bir aranın ardından yaptıkları müsabakalar sonrasında

1950 yılında Brezilya'da düzenlenecek olan Dünya Kupası finallerine gitme hakkını kazanacaklar ancak ekonomik yetersizlikler nedeniyle Brezilya'daki finallere gidemeyeceklerdir. Bu dönemin futbol alanındaki bir diğer önemli gelişmesi 1951 yılında Federal Almanya-Türkiye arasında Berlin'de oynanan karşılaşmayı Türk milli takımının 1-0 kazanmasıdır. Benzer bir diğer başarı 1956 yılında İstanbul'da Macaristan milli takımının 3-1 mağlup edilmesi sonucunda Türk futbol tarihine geçecektir.

Türk Milli Takımımız Macaristan maçı öncesinde İnönü Stadı'nda

Türkiye'nin, Amerika ve Avrupa ülkelerinin Sovyetler Birliği tehdidine karşı oluşturmuş olduğu Kuzey Atlantik Savunma Paktına(NATO) üyeliğinin ardından Türk milli takımı Avrupa ülkelerinin yer aldığı eleme grubu içerisinde finallere katılma şansı aramaya başlayacaktır. 1950 finalleri için Asya eleme grubunda yer alan Türk milli takımı, 1954 yılında İsviçre'de düzenlenecek olan dünya kupası finallerine katılabilmek için Avrupa grubunda mücadele etmiş ve finallere gitmeye hak kazanmıştır. 1954 finalleri Türk milli takımının dünya kupası finallerindeki ilk deneyimi olması münasebetiyle büyük bir anlam taşımaktadır(Türk futbolseverleri milli takımı ikinci kez dünya kupası finallerinde görebilmek için 48 yıl bekleyeceklerdir). Türk futbolu açısından bu dönemdeki bir diğer önemli başarı ordu milli futbol takımının İtalya'da İtalyan ordu milli takımını 3-2 yenerek dünya şampiyonluğunu kazanması olmuştur.

1950'li yıllar Türkiye'de yaşanan hükümet ve ekonomik zihniyet değişiminin futbola da yansıtacağı yıllar olmuştur. Profesyonelliğin kabulü ile birlikte transferler hız kazanmış ve Türk futbolunda 1952 yılından 1959 yılına kadar düzenlenen profesyonel lig maçları sonra-

sında 1959 yılında Milli Küme olarak adlandırılan Türkiye 1.ligi oynanmaya başlanmıştır. İstanbul’daki mahalli ligin ilk sekiz takımı ile Ankara ve İzmir mahalli liglerinin ilk dörder takımlarının bir araya gelmesi ile milli ligde mücadele edecek takımlar belirlenmiştir. On altı takımın kırmızı ve beyaz gruplara ayrılmak suretiyle yaptıkları karşılaşmalar sonrasında Galatasaray ve Fenerbahçe kulüpleri gruplarını birinci olarak tamamlamışlardır. İki takım arasında oynanan karşılaşmalar sonrasında ilk milli lig şampiyonluğunu Fenerbahçe kulübü kazanmıştır. Milli ligin oynanması Türk futbolunun ülke çapında yayılma sürecini hızlandırmış ve ulusal futbol kültürünün yaygınlaşmasının önu açılmıştır. Farklı illerin takımlarının bir araya gelerek mücadele ettiği bir ligin organize edilmesi, ülkenin Pazar birliğinin sağlanması açısından da önemli bir aşamanın geçildiğinin bir göstergesidir. Milli ligin teşkil edilmesini takip eden 1960 yılında Türkiye’de spor alanında ilk kez bir şans oyunu devlet eliyle hayata geçirilmiştir: *Spor Toto*. Maç sonuçlarının tahminine dayalı olarak başlayan spor-toto oyunu 1980’li yılların ortalarına kadar futbolseverlerin vazgeçilmez tutkularından bir tanesi olarak her hafta sonu ilgiyle takip edilecektir.

Bu dönemin Türk sporu açısından en önemli göstergelerinden birisi futbol-siyasal iktidar ilişkisidir. Cumhuriyet Halk Partisi sonrası iktidara gelen Demokrat Partinin kurmayları futbolla yakın bir bağlantı içindedirler. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde 3 Fenerbahçe yöneticisi(Osman Kavrakoğlu-Zeki Rıza Sporel ve Firuzan Tekil) Demokrat Parti(DP)’den milletvekili seçilmişlerdir. Fenerbahçe’nin 1950-1960 döneminde başkanlığını yürüten isimlerden Ali Muhiddin Hacıbekir dışındaki bütün başkanları aynı zamanda DP milletvekilleridirler.

Dünyada gelişen özgürlük ve demokrasi rüzgarlarının Türkiye’de de kendisini hissettirdiği 1960’lı yıllarda, yeni anayasa sonrasında gelişen özgürlükçü ortam sportif faaliyetler alanında da etkisini gösterecektir. Milli lig karşılaşmaları ile ülke çapında yayın yapmaya başlayan gazetelerin de katkısıyla birlikte bir futbol kamuoyu oluşmaya başlamıştır. Bu yıllar dönemin ekonomik koşullarının da etkisi ile İstanbul-İzmir gibi kentlerin dışında kalan pek çok kentin gelişmeye ve bunun sonucunda da dönüşmeye başladığı sürecin başlangıcı olacaktır. Gelişmeye başlayan bu kentlerin, kendilerini ifade edebilmelerinin bir yolu da yeni futbol takımları kurmaları ya da kent içinde var olan takımları birleştirerek tek bir kent takımı oluşturmalarından geçmektedir. Bugün faaliyette olan kulüplerin büyük bir çoğunluğu 1960 sonrasında kurulmuşlardır. Anadolu sermayesi; özellikle İstanbul ve İzmir sermayesine karşı kendi sesini duyurabilecek bu takımların kurulmalarını desteklemiştir.

Bu dönem Türkiye’de futbol kulübü sayısında adeta bir patlama yaşanacak ve il ya da ilçeler bazında çok sayıda kulüp kurulacaktır. Bu kulüplerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz; Bursaspor (1963)-Eskişehirspor (1965)-Adanaspor (1965)-Samsunspor (1965)-Denizlispor (1966)- Trabzonspor(1967). Bu kulüplerin ortaya çıkışı, aynı kentte mücadele veren kulüplerin bir araya gelip, güçlerini birleştirmeleri sonucudur. Örneğin Trabzonspor kulübü 2

Ağustos 1967’de Trabzon İdman Ocağı-Trabzon İdman Gücü-Karadeniz Gücü ve Martı spor takımlarının bir araya gelmesi ile kurulmuştur. Kuruluşunun hemen ardından gelen yıllarda Türkiye’de üç büyüklere kök söktürecek ve Es-Es efsanesini yaratacak olan Eskişehir spor kulübü, 19 Haziran 1965’de Akademi Gençlik-Eskişehir İdman Yurdu ve Yıldıztepe kulüplerinin katılımları ile kurulacaktır. 1963-64 sezonunda Türkiye 2.futbol ligi ve 1967-68 sezonunda da Türkiye 3.futbol ligi kurulacaktır. İkinci ve üçüncü futbol liglerinin oluşturulması ile birlikte Türkiye’de futbol ve futbola duyulan ilgi daha da artacaktır. Kendi kentinin takımlarını izlemek isteyen ve onların başarısı ile gururlanan halk için futbol artık vazgeçilmez bir eğlence kaynağı haline gelmiştir.

Bu lig organizasyonları sonrasında bölgesel ve kentsel rekabetin futbol sahalarına taşınması neticesinde futbol sahalarında şiddet görmeye alışacağımız manzaralardan birisi haline gelecektir. 17 Ekim 1967 tarihinde Kayserispor ile Sivasspor takımları arasında oynanan ve 40 kişinin ölümü, 300 kişinin yaralanması ile sonuçlanan karşılaşma Türk futbol tarihinde yaşanan en vahim şiddet olayıdır.

C) Kitle İçin Spordan Popüler Spor’a; 1968-1987

Sporun kalkınma planları içerisinde ilk kez yer alması 1968-1972 yılları arasında uygulanan ikinci beş yıllık kalkınma planı içerisinde gerçekleşmiştir. Planda; *sporun kişiler üzerindeki sosyal ve kültürel açıdan yaratacağı olumlu etkiler, beden eğitiminin okullarda yaygınlaştırılması, tesis yapımı, spor merkezlerinin kurulması, spor eğitimcilerinin yetiştirilmesi, idare ve belediyelerle sporun yaygınlaştırılabilmesi için işbirliğine gidilmesi, sporla ilgili mevzuatın düzenlenmesi, okul ve halk sporuna öncelik verilmesi* vb. gibi konulara yer verilmektedir. Metinden de anlaşılacağı gibi, planlı yıllarda devlet için spor kitlesel görünüm açısından ilgilenilmesi gereken bir alan olarak değerlendirilmekte ve spora geniş kitlelere getireceği yararlar açısından yaklaşılmaktadır.

1970’ler Türkiye’nin önce 12 Mart harekatı ile sarsıldığı daha sonra çok sayıda gencini yitirdiği terör, yokluk ve siyasal çalkantılarla dolu yıllar olarak tarihe geçecektir. Kısır siyasal çekişmeler sporu ve tabii futbolu da derinden yaralayacaktır. Her gelen koalisyon bir önceki dönemin adamlarını tasfiye sürecine girişecek ve tutarlı bir spor politikasının oluşturulması tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi mümkün olamayacaktır. Spor politikasında yaşanan kafa karışıklığının bir sonucu olarak Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü 11 Şubat 1970 tarihinde yayınlanan bir kararname ile Gençlik ve Spor bakanlığına bağlı birimlerden birisi haline dönüştürülmüştür. Ülke ekonomisinde yaşanan sıkıntılar futbol saha ve malzeme koşullarının da son derece kısıtlı olmasına neden olacaktır. Ekonomik sıkıntı içinde bunalan kulüpler, içlerinde buldukları olumsuz ekonomik koşulları bir nebze olsun aşabilmek

amacıyla formalarına reklam almaya başlayacaklardır. Bu uygulama ile daha sonraki yıllarda kulüplere büyük kazanç kapısı açacak olan forma reklamları futbol/spor sahalarında boy göstermekte ve kulüpler ile taraftarlarının arasına bir 'başkası' girmeye başlamış olmaktadır. 1970'lerin tüm olumsuz koşullarına karşın birinci futbol liglerinde ilk kez bir Anadolu takımı Trabzonspor şampiyonluğa ulaşacak(1976) ve üst üste elde ettiği başarılarla İstanbul temsilcilerine tek başına kafa tutacaktır.

1975-1976 Birinci Futbol Ligi Şampiyonu Trabzonspor

1968-1987 dönemini kendi içerisinde iki farklı bölüm olarak değerlendirebiliriz. 1980 darbesine kadar Türk sporunda yaşananlar ve 1980 sonrası dönem. 1980 darbesine kadar ülkenin yaşadığı karışıklıklar ve ekonomik anlamdaki sıkıntıların Türk sporu açısından da

belirleyici olduğu, son derece kısır bir dönem söz konusudur. Göztepe futbol takımı 1969 yılında Avrupa Fuar Şehirleri Kupasında(bugünkü UEFA Kupası) çeyrek finale yükselerek,

Ahmet Enünlü, 1974 yılında dünya vücut geliştirme şampiyonu

bu başarıyı elde eden ilk Türk Takımı olacaktır. 1971 yılında Türkiye Akdeniz Oyunlarına ev sahipliğini üstlenecek ve oyunlar için döneminin en büyük stadyumu olan 70 bin kişilik İzmir Atatürk Stadyumu inşa edilerek, hizmete açılacaktır. 1972 yılında Cemal Kamacı profesyonel ringlerde Avrupa şampiyonluğuna ulaşan ilk Türk boksörü olacaktır. Bir diğer önemli başarıyı da Ahmet Enünlü 1974 yılında dünya vücut geliştirme şampiyonluğunu kazanarak elde edecektir.

Hükümet programlarında 1980’li yıllara kadar spora dilek ve temenniler şeklinde yer verilmiş, 1980 sonrasında kurulan Bülent Ulusu hükümetinde ise spor ve spor tesisleri önemli olarak nitelendirilmişlerdir. Bu dönemde gençliğin 1980 öncesi yaşadığı bunalımdan kurtulmada ve terör belasından uzak durmada spora özel bir anlam atfedilmektedir. 1980’li yıllar devletin kitle sporlarını geliştirmeye yönelik politikalarının rafa kaldırıldığı bunun yerine geniş kitleleri etkileme gücü yüksek olan futbolun ön plana çıkartıldığı yıllar olacaktır. 1982 Anayasasının

59’uncu maddesinde *‘her yaştaki Türk vatandaşının beden ve ruh sağlığını geliştirecek tedbirler almak ve sporun kitlelere yayılmasını teşvik etmek ve başarılı sporcuyla korumak’* ibaresi yer almasına karşın, spordaki kafa karışıklığı sürmektedir. Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü bu kez de 13 Aralık 1983 tarihinde 179 sayılı Kanun Hükmünde Kararname yürürlüğe konularak oluşturulan Milli Eğitim ve Gençlik Spor Bakanlığına bağlanmıştır.

1980 yılı Türkiye’deki birçok alanda olduğu gibi futbol için de bir milattır. Bu tarihten sonra futbola önce askeri yönetim tarafından daha sonra ise bu büyümlü oyunun önemini çabuk kavrayan Özal hükümetleri tarafından yakın ilgi gösterilmiş ve futbolun geniş kitleler üzerindeki etkisinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Futbol; geniş kitleleri eğlendirerek, meşgul ederek var olan toplumsal sorunlar üzerinde düşüncelerini engellemek sureti ile ülke içinde yaratılmaya çalışılan ‘huzur ve güven’ ortamının önemli bir bileşeni olmuştur. 1980 sonrası yaşanan depolitizasyon sürecinde futbol, özellikle geniş kitleler için yeni kimlik edinme alanlarından birisi haline ge(tiri)lecektir. Askeri yönetim gençleri terör belasından

uzaklaştırmak için futbolun çekiciliğinden yararlanmış, depolitizasyon sürecinin sağlanması için futbol ve futbol sahaları kullanılmıştır. Toplum düzen ve intizam içinde tutma düşüncesi futbol sahalarına da sirayet etmiş ve stadyumları dolduran taraftarların nasıl davranmaları gerektiğinden, saha içindeki futbolcuların sakal-bıyıklarına kadar pek çok alanda etkili olmuştur. Dünyada eşine az rastlanacak bir kararla Ankaragücü’nün Evren’in talimatı ile birinci lige alınması da yine bu dönemde gerçekleşmiştir.

Bu dönemde özellikle Güneydoğu illerindeki gençlerin ‘yıkıcı-bölücü’ faaliyetlerden uzaklaştırılması için bu yörelerdeki emniyet müdürleri; yöre takımlarının kurulmasının sağlanması için iktidardan destek isteyecekler ve bu destek sadece bu dönemde değil daha sonraki yıllarda da katlanarak verilmeye devam edecektir. Futbola adeta toplumumuzu bir arada tutan tutkal işlevi yüklenmiş ve devlet gençleri ‘futbol’ kanalıyla kazanmaya çalışmıştır. Bunun sağlanabilmesi için de olağanüstü hal valileri, emniyet müdürleri devreye sokulmuş, terörün açtığı yaralar futbol ile sarılabilmesi için devletin her türlü olanağı seferber edilmiştir.

1980’ler siyasi erkin futbola en çok müdahil olduğu fakat aynı zamanda en fazla alt yapı hamlesinin de gerçekleştirildiği yıllar olacaktır. Kayırmacılık sisteminin egemen olduğu anlayışın Türk sporuna/futboluna yerleşmesi sonucunda futbol kulüpleri kendi çıkarlarını koruyabilmek amacıyla kendi yörelerinin etkili, tanınmış simalarını, politik kişiliklerini yönetim kurullarına dahil etmişler ya da milletvekilleri, bakanlar aracılığı ile kulüplerinin çıkarlarını koruma yoluna gitmişlerdir. Himayeciliğin, adam kayırmacılığın geliştiği bu dönemde ‘güçlü olanın haklı olduğu anlayışı’ zihinlerde yer tutmaya başlamış ve iş bitirici yönetici modeli bu dönemin vazgeçilmez portresi haline gelmiştir. ANAP’la başlayan siyasilerin futbola aşırı ilgileri, daha sonraki dönemlerde etkisini göstermeye devam etmiş, futbol sahaları siyasal hesaplaşmaların, oy kavgalarının yeni adresi haline dönüşmüştür.

Türk sporunun/futbolunun Edirne’den adım atma başarısı gösteremediği bu yıllarda **Çanakkale Geçilmez** anlayışı ile oynamasına karşın farklı mağlubiyetlerden bir türlü kurtulamayan milli takım ya da kulüp takımları dönemi yaşanmaktadır. Turgut Özal hükümetleri sonrasında ekonomik alanda yaşanan değişim, hızla tüm topluma ve Türk sporuna özellikle de futboluna da yansımacaktır. Futbola yatırımın arttığı, futbol kulüplerinin desteklendiği bu yıllarda kulüp takımları düzeyinde atılım hamleleri gerçekleştirilmeye başlanılacaktır. Örneğin Galatasaray kulübünün ünlü Alman teknik direktör Jupp Derwall’i takımın başına getirmesinin ardından başlayan gelişmeler, kulübün yurt içinde ve yurt dışında başarılar elde etmesiyle sonuçlanacaktır. 1988 yılına yani Galatasaray’ın Avrupa kupalarında başarılı sonuçlar almaya başladığı döneme kadar Türk sporunun lokomotifi olan futbolun milli takım ve kulüp takımları düzeyinde uluslar arası karşılaşmalarda yaşadığı başarısızlıkların

yayın organları tarafından kitlelere aktarımında genellikle *Yenildik Ama Ezilmedik, Şerefli Mağlubiyetler* vb. gibi klişe ifadeler kullanılmaktadır.

D) Tüketim-Medya-Sponsorluk Temelli Spor Dönemi; 1988-2012

1980'li yıllarla birlikte dünyada yaşanan siyasal ve ekonomik gelişmeler sporun örgütlenmesinin yanı sıra kitleler tarafından algılanışı üzerinde de büyük etkilere yol açmıştır. Rekabet-üreticilik-serbest değişim ve verimlilik gibi serbest piyasa kriterlerinin geçerli olduğu neo liberal bir ekonomi politikası anlayışı tüm dünyada uygulanmaya başlanmıştır. Toplumsal yaşam içindeki tüm alanlardan yararlanan küreselleşme olgusu, dünyayı tek bir ekonomik bütün haline dönüştürür iken medya ve reklamcılık sektörünün katkıları ile sporda bu dönüşümden fazlasıyla etkilenmiştir. Boş zaman pazarında yaşanan büyümenin ardından televizyonun da etkisiyle spor-boş zaman ilişkisi, sporun kitlelere pazarlanmasına ve esnek bir üretim biçimi şeklinde yeniden üretilmesiyle sonuçlanacaktır.

Dünyada medya-sponsorluk ve reklam üçgeni içerisinde yeni bir spor yapılanmasının yaşandığı yıllarda Türkiye'de de hızlı bir dönüşüm yaşanmaktadır. 1980'li yıllar futbolun iktidar tarafından ön plana çıkartıldığı ve futbolun siyasetin boşalttığı alana ikame edilmeye başlandığı yıllar olmuştur. Bu dönemde uygulanan neo-liberal politikaların geniş kitlelerle buluşmasında futboldan da yararlanılmış ve bu oyun üzerinden yaratılan gerçeklik kurgusu (medya-iktidar partisi-futbol otoritelerinin etkisi ile) aracılığıyla yeni ekonomik anlayışa uygun bir çerçevede örgütlenmesi sağlanmıştır. Futbolun bu aşamaya getirilmesinde Türkiye'nin Özal hükümetleri sonrasında tanıştığı tüketim toplumu anlayışı ve bu anlayışın değerlerini içeren politikaların uygulanması yatmaktadır. Futbolun metalaşması sürecinde profesyonelliğe yapılan vurgunun önemi, neo-liberal politikaların etkisi ile devletin yerini piyasalara bıraktığı bir ortamda Türkiye'deki diğer spor dallarında değil de neden futbolda özerkliğe 1988 yılında geçildiği daha iyi anlaşılabilir.

Futbol federasyonunun özerkleştirildiği 1988 yılına kadar geçen süre içinde, futbol diğer spor dalları gibi Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü bünyesinde faaliyet göstermekteydi. Neoliberal politikaların uygulandığı, profesyonellik fikrinin büyük önem kazandığı bir dönemde, futbolda da profesyonelliğe vurgu yapılması tesadüf değildir. Dünyada değişen futbol yapılanmasının Türkiye'ye de uyarlanabilmesi için gerekli olan düzenleme, futbol federasyonunun özerk bir hale dönüştürülmesi ile sağlanacaktı. Spor alanında neoliberal anlayışın en önemli göstergelerinden olan tüketim olgusunun yerleştirilebilmesi için 'metalaşma'nın yaygınlaştırılması gerekmektedir. Metalaşmanın sağlanması içinse profesyonelleşme son derece önem taşımaktadır. Profesyonelliğin yoğun olarak geçerlilik kazandığı yeni futbol anlayışı tüketim ideolojisinin devreye girmesi için sınırsız fırsat imkânı yaratacaktır.

Profesyonel futbolun para etmesini sağlayacak olan naklen yayınların sayısındaki artışın yanı sıra kulüplerin profesyonel bir biçimde yönetilmesi, adeta bir şirketi andırması da yine bu dönemde gerçekleşecektir. Futbolcuların serbest dolaşım hakkının sağlanması, formaların ve kulüp ürünlerinin ön plana çıkartılarak, taraftarlığa yeni bir rol biçilmesinde de bu değişimin etkileri bulunmaktadır.

Türk futbol takımlarının Avrupa kupalarında, milli takımın milli maçlarda başarılar elde etmesi ile özel televizyonların yayın hayatına başlaması aynı döneme rastlar:1990’lar. Futbolun popüler bir spor dalı olarak ön plana geçmesinin arkasında özel televizyonların yayın hayatına başlamasının yanı sıra futbol maçlarının sponsorluk-reklam ve tüketim üçgeni içerisinde gittikçe daha fazla yer almasının payı bulunmaktadır. Televizyon ile futbol ya da spor arasında birlikteliğin kurulmasında ve geliştirilmesinde ‘profesyonellik’ anlayışının büyük etkisi olmuştur. Profesyonel spor özünde kapitalist toplumsal yapının bütün özelliklerini taşımaktadır. Profesyonelleşme süreci, sportif etkinliklerin bir oyun olma özelliğinden çıkartıp, ekonomik düzeyde işleyen bir alana dönüştürmüştür. Oyuncular, takımlar, oyunun oynandığı alanlar, takımların yönetim biçimleri ve yöneticileri de değişmiştir. Paranın ön plana çıktığı bu yeni süreçte, hayatın her alanında yaşanan metalaşma, spora ait bütün değer ve yargıların yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Kulüpler artık birer anonim şirket gibi yönetilen, borsada işlem gören işletmeler haline dönüşmüşlerdir. Bunun sonucunda ise, kapitalist düzenin değerleri spor alanında egemen olmuş ve sporu biçimlendirmeye başlamıştır. Kazanma kültürü ve başarı elde etme arzusu her türlü sportif değerlerin önüne geçmiştir.

Profesyonelliğin ve metalaşmanın en büyük etkisi taraftarlar ve oyuncular üzerinde gerçekleşmiştir. Oyuncular, alınıp satılan ve üzerlerinde taşıdıkları formalar aracılığı ile aynı zamanda birer reklam panosu haline dönüşmüşlerdir. Formanın rengi ve kutsallığı, paranın dolaşıma girmesinin ardından yerine getirdiği işlevi değiştirmiştir. Artık forma rengi, daha fazla satılabilmesi için sürekli olarak değiştirilmekte ve formanın üzerindeki reklamlar, kulüplerin önüne geçmektedir. 100. yıl için yaptırılan Galatasaray formalarında ana sponsor olan Avea’nın, formanın önüne geçen logosu ve yine Galatasaray kulübünün mor forma ile maçlara çıkması örnek olarak verilebilir.

Profesyonel futbolun özerk hale getirilmesi süreci Türkiye’deki spor politikalarının nedenli karmaşık bir anlayış içerisinde yürütülmekte olduğunu tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Futbolun profesyonel yanının özerk futbol federasyonuna bağlı olduğu, buna karşın futbolun amatör yanının Gençlik Spor Genel Müdürlüğüne bağlı; futbol oynanan tesislerinin bakımından ve personel giderlerinden devletin sorumlu bulunduğu bir model. Türkiye futbol federasyonu olarak özerk hale getirilen birim Türkiye profesyonel futbol

federasyonu ya da Türkiye Süper Ligi kulüplerinin federasyonu olarak çalışır iken; para getirme imkanı bulunmayan, sıkıntılı amatör futbolu tamamen devlete havale etmektedir.

Türkiye Futbol Federasyonunun genel kuruluna kimlerin katılabilecekleri incelendiğinde Türkiye’de futbolun süper ligde yer alan kulüpler lehine bir yapılanma içinde olduğu, hatta süper lig içindeki büyük kulüpler lehine örgütlendiği net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Genel kurul üye sayısı 212, süper ligi temsilen katılacak üye sayısı ise 96’dır. Bu rakamlar TFF genel kurulundaki ağırlığın nerede olduğunu göstermektedir. Türkiye birinci ya da bugünkü adı ile süper liginde sadece dört takım şampiyon olduğu için bu takımların artı sekiz oy fazlalığı bulunmaktadır. Ayrıca, Türkiye’de A milli takım düzeyinde yetmiş beş defa ve üzeri milli olan futbolcuların sadece bu dört takımdan çıkması da, bu takımlara artı oy hakkı kazandırmış olmaktadır. Bu yapılanma içinde amatör futbol örgütlenmesine sadece 5(beş) oy hakkı tanınmaktadır. Gelişmekte olan bayan futbolu ve çocuk futbolunun temsilcileri ise tamamen devre dışıdırlar. Bu örgütlenme modeli, amatörleri, bayan futbolcuları ve çocuk futbolunu göz ardı etmekte, erkek egemen ve anti demokratik bir yapılanmayı içermektedir. Türkiye’deki futbol örgütlenmesi, futboldaki temel evrensel değerlerin korunması yerine, geleneksel arkaik değerlerin koruyuculuğunu yapmaktadır. Ayrımcı bir anlayış özellikle bayan futbolunda kendisini göstermektedir, Süper Ligin önde gelen takımları olan Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş kulüplerinin bayan futbolunda herhangi bir girişimleri bulunmamaktadır.

Profesyonel futbol federasyonu açık bir insan hakları ihlali olmasına rağmen, alttan yetiştirilecek futbolcu sayısını artırma düşüncesinin arkasına sığınarak 3. liglerde 30 yaş üzerindeki futbolcuların oynamasını yasaklamaktadır. Buna karşılık süper lig içinde 30 yaşın üzerindeki yabancı futbolcular milyonlarca dolar ve avro alarak oynama hakkına sahip bulunuyor olmaları doğal bir süreçmiş gibi marka değerine katkıda buldukları gerekçesiyle yüceltilmektedir.

1990 sonrası Türk sporunda kavramların kendisi yerine sloganlar ön plana çıkartılmıştır. Örneğin marka değeri anlayışının yüceltilmesi, ülke içindeki hemen hemen bütün örgütlerde ön plana geçirilen vizyon-misyon-strateji anlayışının bir uzantısıdır. Bu dönemde yarışma sporları kitle sporlarının önüne geçirilmiş ve sponsorluk olgusunun yanı sıra medyanın tutumu bu sürecin yaşanmasını hızlandırmıştır. Sponsorluk ile sporun/futbolun bütünleşmesine Turkcell Süper Ligi, Beko Basketbol 1.Ligi, Aroma Bayanlar-Erkekler Voleybol Ligleri, Bank Asya 1.Ligi, Ziraat Türkiye Kupası gibi örnekler verilebilir. Toplumsal yaşam içinde sporun ve spora ayrılan kaynakların artması sonrasında kendi marka değerlerini/tanınırlıklarını arttırmak isteyen kuruluşlar sponsorluk anlaşmaları ile sporun/futbolun içerisinde daha fazla yer almaya gayret göstermektedirler. Turkcell’in Türkiye Süper Lige sponsor olarak adını vermesi, iletişim alanındaki rakiplerinin önüne geçmesinde büyük bir

katık sağlamaktadır. Türk milli takımının iletişim sponsoru olarak, bütün milli maçlar öncesinde göze ve kulağa hitap eden reklamlar aracılığıyla şirketin reklamı yapılmakta, ayrıca karşılaşmalar sonrasında sponsor firma reklamlarının önünde yapılan basın toplantıları, canlı yayınlar aracılığıyla tüm ülkeye markanın/logonun tanıtımı defalarca yapılmıştır. Liglerin ya da kupaların yanı sıra bu sponsorluk süreci stadyumların ya da spor salonlarının yapılan anlaşmalar uyarınca sponsor firmaların isimleriyle anılması da sıkça yaşanan uygulamalardır. Galatasaray kulübünün yapımı halen devam eden Türk Telekom Arena stadyumu, bu alanda Türkiye’de bir ilk olma özelliğini kazanmıştır.

1990’lar tüm dünyada sportif kıyafetlerin giyim-kuşam açısından bütün diğer alanlardan daha fazla rağbet gördüğü yıllardır. Spor kıyafeti pazarında yaşanan dönüşüm, Türkiye’deki spor kulüplerinin de gözünden kaçmamış ve sportif kreasyonlarını taraftarlarına yönelik olarak her yıl hazırlamaya başlamışlardır. Takımlar her yıl yeni formlarını tıpkı defilelerde olduğu gibi tanıtırlarken, taraftarlar her yıl yeni formlar almak durumunda bırakılmaktadırlar. Yurt dışından getirilen yıldız futbolcular yeni takım formları ile medyanın önüne çıkartılmakta ve Roberto Carlos-Milan Baros gibi ünlü isimler aracılığı ile forma satış rakamları arttırılmak istenmektedir.

Spor ve sportif etkinlikler artık ‘katılımdan çok izleme’ üzerine kuruludur ve katılım boyutu yerini izleme/seyretime boyutuna bıraktıkça, spor üzerinden toplumsal yaşama yapılan değer transferleri ve ideolojik aktarım hem daha hızlı gerçekleşmekte, hem de kitlenin benimseme düzeyi daha kolay gerçekleştirilmiş olmaktadır. Televizyon ve bir televizyon prodüksiyonuna dönüştürülen spor/futbol, bu izlemeye/seyretmeye dayalı davranış kalıplarının bireylerin zihinlerine yerleştirilmesini sağlamaktadır. Bunu yapmak için de, ‘yaşanan an’ın ‘canlı’ yayınıla aktarılmasını kullanır, bu şekilde bireyler yaşanan olaya katılırlar ya da katılmaya zorlanırlar. Sporun izleme temelli bir etkinlik haline dönüşmesinin ardından televizyon eliyle profesyonel spor ve sporcular ön plana çıkartılmışlardır.

Başta futbol olmak üzere basketbol ve voleybol diğer alanlarla kıyaslandığında seyir temelli kitlesele spor dalları olarak ön planda yer almaktadırlar. Bu spor dallarının yanına başarılı bazı sporcuların eklendiği yeni bir dönem yaşanmaktadır. Halterin dünya çapındaki ismi Naim Süleymanoğlu’nun 1987 yılının sonunda adeta sinema filmlerini aratmayacak bir operasyon sonucu Türkiye’ye getirilmesinin ardından Türk halterciliğinde yeni bir dönem başlamış ve geçtiğimiz yıl yaşanan doping skandalına kadar halter, ülke sporunun en çok madalya kazanan dalı olmuştur. Bir diğer önde gelen ismi olan Süreyya Ayhan, önce atletizm alanında elde ettiği başarılı sonuçlarla medyada yer bulmuş ardından da çalıştırıcısı Yücel Kop’la olan evliliği ve ardından gelen skandallarla adı anılmaya devam etmiştir. Türkiye’de diğer alanlarda olduğu gibi spor alanında da yaşanan skandallar ve başarısızlıklar cezatsız kalmaktadır. Türk spor sistemi, başarısızlığı koruyan, başarısızlığa prim tanıyan bir

anlayışla yönetilmektedir. Son yirmi yıl içinde özellikle halter ve atletizm alanında yaşanan skandallara sanki hiç yaşanmamış gibi yaklaşılmış, yaşananların sorumluluğunu üzerine almak suretiyle istifa eden, ceza alan herhangi bir kamu yöneticisi, gençlik spor genel müdürü ya da spor bakanı olmamıştır. Doping-şike ya da şiddetle mücadele konusunda devletin net bir spor politikası geliştirememesi nedeniyle spor yapan profesyoneller kadar amatörlerin mücadelelerinde de benzer sıkıntılar yaşanmıştır/halen de yaşanmaktadır.

Türkiye profesyonellelikle ilk kez 1951 yılında resmen tanışmasına rağmen özellikle 1988 yılında futbolun özerk hale getirilmesi ile başlayan süreç içerisinde profesyonel ve amatör kavramsallaştırmaları daha da kafa karıştırıcı bir şekilde bürünmüştür. Amatör sporu yarışması vitrinde olmayan bir spordur; kişi kendisiyle yarışır, uzun vadeli planlar yoktur, haz vardır, kendini geliştirmek söz konusudur. Oyunun kendisini dayattığı amatör sporda sporcunun şiddet olayına karışması, polisle karşı karşıya gelmesi söz konusu olamaz. Türkiye’de ise amatörliğin tarifi yarı amatörlük(az para kazanan profesyonel sporcu) gibi sorunlu bir kavramsallaştırma ile oluşturulduğu için profesyonel sporun içerisinde olan her türlü spor dışı davranış kalıbı amatör spor içerisinde de kendisine yer bulmaktadır. Gençliğe dönük olarak parlayan kitle sporu anlayışı sonrasında 1980’lere kadar sporda tutkulu bir amatörizm yaşanırken, 1990’lar sonrasında amatör spor yerini tanımsız yarı-amatör gibi göz boyamacı bir spor anlayışı ve politikasına bırakmak zorunda kalmıştır. Profesyonel zihniyetin ve izlemeci anlayışın egemen olduğu ve ön plana geçirildiği bu dönemde amatör sporu üzerinden sporun ruhu ölüme terk edilmektedir. Tıpkı profesyonel sporda olduğu gibi günümüzün amatör Türk sporu da sporcudan çok izleyici istemektedir. Amatör sporların yaygın olmadığı bir spor kültürünün profesyonel spor kültürünü oluşturması ve yaşatabilmesi için desteğe ihtiyacı bulunmaktadır. Amatörlük ve profesyonellik tartışmalarının gölgesinde Türk sporu özellikle de futbolu son yirmi yıl içinde gerek amatör düzeyde gerekse de profesyonel kulüpler düzeyinde devletten ve belediyelerden yardım talebinde bulunmaktadırlar.

İncelenen dönem içerisinde yerel yönetimlerin bütçelerinden Türkiye’de sporun ve sporcuların desteklendiği bir süreç yaşanmaktadır. Yerel yöneticiler, iktidarlarının devamını sağlayabilmek uğruna asıl görevleri olan hemşerilerinin spor yapmalarına yönelik uygulamaları hayata geçirmek yerine profesyonel kulüplere para yardımı yapmak ya da bizzat yarışmacı belediye spor kulüpleri kurma yolunda hareket etmektedirler. Kamu kuruluşlarınca desteklenen spor kulüplerinin Türk spor tarihi içerisinde hatırı sayılır bir yerinin bulunmasının ardından son dönemde özellikle belediyeler aracılığıyla profesyonel spor anlayışı desteklenmesi suretiyle geniş kitlelere popüler spor dalları ve taraftarları üzerinden mesajlar verilmektedir. Kamu yöneticileri özerklik uygulamalarına rağmen ellerini spor ve spor kulüpleri üzerinden çek(e)medikleri için yarı özerk bir spor yapılanması ve bu yapılanma üzerine inşa edilen bir spor politikası gerçeği ile karşı karşıya kalırız. Bir yanıyla serbest

piyasa ekonomisi ve onun yarattığı rekabetçi anlayış sonrasında sponsorluk, tüketim ve reklam anlayışı ile tamamen kapitalist ideoloji çerçevesinde şekillenen profesyonel spor bulunmaktadır. Kulüplerin marka değerlerinin yaratılmasından, borsaya açılmalarına hatta yaptıkları anlaşmalar sonrasında endüstriyel spor anlayışı çerçevesinde taraftarı müşteriye dönüştüren politikaları hayata geçirmeye başladıkları bir dönemden geçmekteyiz. Öte yandan aynı zihniyetin pek çok alanda kamunun elini çekmesini değil tam tersine daha fazla destek vermesini(para, vergi borçlarının affedilmesi, ücretsiz arazi tahsisi vb. gibi) istediği örnekleri yine bu dönem içerisinde yaşıyor olmamız Türk sporundaki karmaşayı göstermektedir. Örneğin üç büyük kulübün cumhuriyet dönemindeki idealleri ve spor perspektifleri, spor idealindeki radikal değişim ve sportif yaklaşımdaki kesin ayırmadan sonra tamamen değişmiştir. Bu anlamda bu kulüplere yeni Beşiktaş, yeni Fenerbahçe ve yeni Galatasaray demek yanlış olmayacaktır. Üç büyüklerin ‘spora ortak bir kamusal yarar ve ortak bir spor anlayışıyla bakma’ durumları içinde bulunduğumuz dönemde ortadan kalkmıştır, futbol tüm diğer spor dallarından daha başkadır.

Profesyonel sporun özellikle de futbolun özel televizyon kanalları ve futbol gazeteleri sonrasında ön plana geçmesinde bu üç büyük kulübün, ülke sporunu/futbolunu domine eden yapısının ve taraftar potansiyelinin etkisi bulunmaktadır. Türkiye’de spor denilince akla gelen ilk spor dalı futboldur ve futbol denilince de egemen olan üç büyükler olarak adlandırılan Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray kulüpleridir. Türk sporunun/futbolunun oluşmasında büyük etkisi olan bu kulüplerin özellikle özel televizyonlar sonrasında görselliğin ön plana çıktığı son dönem içinde taraftar potansiyelleri nedeniyle spor/futbol alanındaki etkinlikleri daha da artmıştır. Bu takımların karşılaşmaları ve haberleri medya açısından her zaman için daha fazla rating ve tiraj anlamına gelmektedir. Futbolun ve üç büyüklerin geniş izleyici kitlesine sahip olduğunu gören özel televizyonların naklen yayın haklarını satın almaları sonrasında Türkiye’de futbol-televizyon ilişkisinde yeni bir dönem başlamıştır. Futbol alanında daha büyük paraların dolaşıma girmesinin ardından daha kaliteli yabancı futbolcu ve teknik adamların ülkeye geldiği, kulüp takımları düzeyinde Galatasaray’ın 1988-89 sezonunda Avrupa Şampiyon kulüpler kupasında(bugünkü Şampiyonlar ligi) yarı finale yükselmesinin ardından 2000 yılında UEFA ve Süper Kupayı kazanması ile başlayan bir yükseliş trendi içine girilmiştir. Kulüp takımları düzeyinde yaşanan gelişmeler ulusal takımın tarihinde ilk kez 1996 Avrupa şampiyonasına katılması ve 2000 yılında Avrupa Şampiyonasında çeyrek finale, 2008 yılında ise yarı finale kadar çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca Türk milli takımı tam kırk sekiz yıl sonra tekrar dünya kupası finallerine katılma başarısını göstermiş ve 2002 yılındaki finallerde dünya üçüncülüğü unvanını kazanmıştır. 2002-2003 sezonunda Türkiye 1.futbol liginin adı Türkiye Süper Ligi olarak değiştirilmiş ve 2005-2006 sezonundan itibaren Turkcell’in sponsorluğuyla Turkcell Süper Ligi adını almıştır.

Futbolda ekonomik alanda yaşanan gelişmeler sonrasında stadyumların yeniden düzenlenmesi sürecine girilmiş ve başta Fenerbahçe Şükrü Saracoğlu stadyumu olmak üzere pek çok stadyum yeni dönemin koşullarına uygun hale getirilmişlerdir. Tribünlerde üç büyük kulübün taraftarlarının dengeli bir biçimde ezeli rekabeti izleyebilme özgürlüklerinin 1980'lerin sonlarında ortadan kaldırılmasının ardından önce futbolda ardından diğer spor dallarında şiddet sahnelerine daha sık rastlanır olmuştur. On ikinci adam kavramsallaştırması ile taraftarın/müşterinin yüceltildiği yeni dönem içerisinde kulüplerinin hakkını koruduğunu ileri süren yeni bir yönetici modeli Türk futbolunda/sporunda egemen hale gelmiştir. Bu modelin en bilinen temsilcisi eski Fenerbahçe kulübü başkanı Ali Şen'dir. Onun açtığı yolda ilerleyen Yıldırım Demirören, Adnan Polat, Mahmut Uslu, Sadri Şener, İlhan Cavcav, Aziz Yıldırım ve benzeri pek çok isim yapmış oldukları açıklamalarla Türk futbolunun/sporunun yaşadığı sıkıntıların katlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Türkiye'de sporun/futbolun örgütlenmesinde ağırlığı olan Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray kulüpleri, taraftar dağılımlarından yönetim modellerine kadar Türk sporuna/futboluna yön vermektedirler. Önde gelen kulüplerimizin tek adamlı yönetim modelleri ile Türk siyasi partileri arasındaki benzerlik şaşılacak seviyelerdedir. Kulüpler ekonomik alanda bütün liberal uygulamalarına rağmen tek adam modeline yaslandıkları için yaşanan borçlanmalardan alınan yanlış kararlara/transferlere vb. gibi uygulamaların sonuçlarına kadar hiçbir alanda tıpkı siyasal partilerimizde olduğu gibi hesap sorabilecek bir modeli hayata geçirememektedirler.

Toplumsal yaşamın yaratmış olduğu sıkıntılardan uzaklaşma amacıyla futbol maçlarına giden ve deşarj olma isteğiyle küfürün yanı sıra kavgaya başvurmaktan da çekinmeyen taraftarların yaratmış olduğu sıkıntı sonrasında futbol sahalarında şiddet görmeye alıştığımız manzaralar olarak yansıtılmaya başlanmıştır. Futbol sahalarında yaşananların güvenlik zafından kaynaklandığı düşüncesine sahip olan medyanın çeşitli kanaat önderlerinin zorlaması sonrasında şiddeti önlemeye yönelik bir yasa meclisten geçirilmesine rağmen futbol sahalarında şiddet ortadan kalkmamıştır. Futbolda/sporda yaşanan şiddet sonrasında alınan önlemlerden en fazla mağduriyet yaşayanlar, olayların en son halkası konumunda bulunan taraftarlardan başkası olmamaktadır. Medyadan başlayarak, güvenlik güçlerine, yöneticilere, oyunculara, federasyonlara kadar çeşitli aktörlerin yaşananlar içindeki rol ve sorumlulukları göz ardı edilmekte ve fatura adeta tek bir aktöre yani taraftara kesilmektedir.

1990 sonrası dönemde Türkiye'de spor alanında devletin popüler spor politikalarını hayata geçirmesinin ardından yaşanan boşluğun doldurulmasında spor salonları etkili olmuştur. Kişisel; ortak değerlerin savunulmadığı, süreklilik göstermeyen ve güzellik temelli olduğu için mevsimsel yoğunluklar yaşayan, moda egzersiz akımlarından fazlasıyla etkilenen(steps, aerobik, pilates vb.gibi) neredeyse tamamen denetim dışı bir alan oluşmuştur. Türkiye'de son yıllarda spor salonlarında yaşanan artışın arkasında devletin amatör spor

dallarını adeta ölüme terk ettiği yarı amatör kavramsallaştırmasının da etkisi bulunmaktadır. Spor salonları görselliğin yanı sıra seksapelliğin ön planda olduğu bir anlayışın uzantısı olarak işlev görmektedir. Hiçbir beden mükemmel değildir(No Body Perfect) anlayışı

üzerinde temellenen yeni dönemin spor ideolojisi içinde spor salonları, kapitalist ekonominin vazgeçilmez mekanları haline dönüşmüştür. Özellikle büyük kentlerde yaşanan stresli ortamlar içerisinde bunalan kadın ve erkekler için spor salonları, bir yaşam alanı olarak işlev görmektedir ve görselliğin her şeyin önüne geçtiği bir dönemde özellikle yaz ayları öncesinde daha sıklıkla ziyaret edilmektedirler.

Devletin spora yeterince yatırım yapmaması ve plansız hareket etmesi yüzünden özellikle spor hizmetinin götürülemediği yerlerde örneğin kentlerin varoşlarında minimum egzersiz alanı gerektiren spor dalları gelişmiştir. Konut olmak üzere ya da dükkan olarak planlanan alanlarda açılan dövüş sporları kulüpleri ya da vücut geliştirme salonları, spor yapmak isteyen gençlerin tercih ettiği alanlara dönüşmüştür. Yerel yönetimlerin, kentlerin yaşadığı nüfus değişimleri sonrasında kente yeni gelen bu genç kuşak için yaratması gereken spor alanlarının sınırlılığı ya da yokluğu, bu yörelerdeki gençlerin dövüş sporları kulüpleri ya da vücut geliştirme salonlarına yönelmelerinde etkili olmuştur. Bir diğer önemli unsur da özellikle okul bahçelerinin otopark haline dönüştürülmeleri sonrasında gençlerin, çocukların spor etkinliği yapabilecekleri, sosyalleşebilecekleri mekanların yok edilmiş olmasıdır.

1988'den günümüze dek Türk sporunu genel olarak incelediğimizde futbolun yanı sıra basketbol, voleybol, halter, tekvando, yelken, boks vb. gibi spor dallarında dönem dönem başarılar elde edildiği buna karşın Türkiye'nin uluslar arası spor organizasyonlarında istediği başarıyı bir türlü yakalayamadığı görülmektedir. Örneğin Ata sporumuz olan güreşte uzun yıllardır takım halinde şampiyonluk kürsüsüne çıkılamamaktadır ya da Naim Süleymanoğlu ile kazanılan madalyalar ile adından sıkça bahsettiren halter, günümüzde

daha çok doping skandallarıyla anılmaktadır. Görseiliğin ön plana çıkmasının ardından mutlak surette başarıyı yakalamak isteyen Türk spor teşkilatı için son dönemde çıkış yolu yetenekli sporcu üretmenin koşullarını yaratmaktan çok yetişmiş sporcuları Türk vatandaşı yapmaktan geçmektedir. Özellikle atletizm alanında gerçekleştirilen uygulamalarla birlikte çok sayıda devşirme Türk sporcusu ülkemizi uluslar arası organizasyonlarda temsil etmeye başlamıştır.

3 Temmuz 2011: Şike, Mafya ve Siyaset Üçgeninde Yükselen Türk Futbolu/Sporu

Bir iktidar nesnesi haline dönüşmesinin ardından futbol, sosyal bir statü simgesi olarak kullanılmaya başlanmış ve kulüpler üzerinden güç ağları içerisine girilmek suretiyle bir takım dokunulmazlıklar, ayrıcalıklar elde etmek amacıyla kullanılmıştır. Kulüp başkanlığının sosyal ve ekonomik getirileri yöneticilerin iştahını kabartmakta ve iddianamede de belirtildiği gibi elde etmiş oldukları etkinliği kaybetmemek için yasa dışı yollara başvurmalarına neden olabilmektedir. Kulüplerimizin ekonomik açıdan şeffaf bir mali yapı içerisinde bulunmama-ları mafyatik işbirliğinin gerçekleşebilmesine uygun bir zeminin doğmasına yol açmaktadır. Futbolun yarattığı iktidar üzerinden toplumsal yaşamın diğer alanları ile bağ kurmak isteyen mafya açısından da futbol kulübü yöneticiliği önemli bir çıkar alanıdır. Bir taraftan gö-

rünür hale gelmeleri diğer yandan da futbolun transfer boyutu üzerinden kara para elde edebilmeleri kolaylaşmaktadır. Ayrıca taraftarlar üzerinden militan kadrolar yetiştirme gibi göz ardı edilmemesi gereken bir başka boyutta futbol iktidarının şiddet ve yasa dışılıkla nasıl iç içe geçebildiğini göstermesi açısından önem kazanmaktadır. Futbol yaratmış olduğu büyük ekonomik ve sosyal etki ile ülkenin yönetiminde söz sahibi olabilecek kadar etkili bir alandır. Taraftar potansiyellerinin hayli yüksek olması özellikle büyük kulüplerin başkanlarının simgesel güçlerinin de bir hayli etkili olmasını beraberinde getirmektedir. Milyonlarca taraftar kitlesini göz ardı etmek hiçbir siyasal partinin göze alabileceği bir yaklaşım değildir.

GÜNCEL Söylen: Cevdet ERGEM

UEFA'DAN TÜRKİYE'YE ÖZEL TARİFE

Avrupa Futbolunun patronunun ocağının benemisi Türkiye'yi dışlamak istediği ortaya çıktı. UEFA'nın genel olarak gite için -15, ikinci sırayı için -10 puan cezası öngörüyor, ancak Türkiye'ye 4 farklı sırayla bu cezaları getirebilecek cezalarla -4, -6, -8 ve -12 puan cezası öngörüyor. Genel oran da -12 olarak belirlendi.

Uygulanmazsa 8 yıl Edirne dışı yasak!

UEFA, TFF Başkanı Mehmet Ali Aydınlar ile yaptığı görüşmelerde "Bu sezonun uluslararası müsabakaları, uluslararası yarışmaları, Avrupa Kupaları" yerine sadece "Genel Futbolun Yarışmaları" için TFF'ye sadece 200 milyon TL tutarında haklar ödemeye karar verildi. Avrupa'dan özel ceza levazımı" çıktı.

26 OCAK'TA ÜYELERE SUNULACAK FORMÜL NETLEŞTİ. KÜME DÜŞME YOK AMA NEREDEYSE ONA YAKIN CEZALAR VAR!

BOMBA DÜŞTÜ

1 Maç yapma hakkı üzere Türkiye Futbol Federasyonu'na (TFF) 2012-13 sezonu için -12 puan cezası kesilecek. Çok iyi değil, ama en azından -12 puan cezası kesilecek.

2 Fenerbahçe ve Beşiktaş kulüpleri bulunursa, kupaları da geri alacak. PFDK, 15 Nisan'a kadar kararlar verecek. play-off'a kadar puanlar ve sıralamaları yapılacak.

3 Ceza alan kulüpleri Avrupa yasası d... bekliyor Örneğin Beşiktaş ve Trabzon suçlu bulunursa Avrupa Ligi'nden men edilecek, ekstra cezalar da...

F ...

1

2

3

Kartal ve Trabzon'u 8 yıl korkutuyor

TFF'nin 2012-13 sezonu için UEFA'ya özel bir anlaşma imzaladığı, UEFA'nın Türkiye'ye özel bir ceza levazımı kesileceği, Türkiye'nin Avrupa Kupaları'na katılmayacağı, Türkiye'nin Avrupa Kupaları'na katılmayacağı, Türkiye'nin Avrupa Kupaları'na katılmayacağı...

MADDİ K... BÜ... TRABZON'A 301... FENERBAHÇE...

Türk futbolunda mafya etkisinin en üst düzeye ulaştığı 2001-2002 sezonunda, hakem-antrenör-futbolcu-maç sonucu ayarlamaya kadar gidebilen ilişkiler, telefon kayıtları ile saptanmasına ve mahkeme kayıtları altına alınmasına karşın yine de aydınlatılamamıştır. Çünkü Türkiye'de futbol alanında yaşanan kirlenme sadece futbola özgü bir durum değildir. Kirlenmenin boyutları çok daha derinlerde ve tüm kulüplere dek uzanmaktadır. Kulüp yönetimlerinde emniyet müdürleri, askerler, MİT mensuplarına dek pek çok kesimden kişi

yer almaktadır. Türk futbol medyası olan bitenin ne olduğunu bilmesine rağmen, kendi tiraj ve rating gelirleri nedeniyle bu yaşananlar hakkında bir açıklama da bulunamamaktadır.

Futbolun en önemli güzelliği sonucun belirsizliği ilkesidir, şike aracılığı ile bu durumun ortadan kaldırılması, aslında 'oyunun' ortadan kaldırılması demektir. Şike en genel anlamda oynanan oyuna dışarıdan müdahalede bulunma ve sonucu istenilen şekilde manipüle etme biçiminde tanımlanabilir. Futbolun şike için bu kadar uygun bir zemin hazırlanmasında, oynanan oyunun kitlesel boyutu kadar yarattığı ekonomik rant ve getirilerin büyüklüğü etkili olmaktadır. Futbolda kazanılan başarılarla bağlantılı olarak naklen yayın gelirleri ile federasyondan alınacak olan meblağların artması, kulüplerin ekonomik yapıları üzerinde etkili olmaktadır. Futbolun metalaşması sonrasında kazanmak ve başarılı olmaya atfedilen değerlerdeki artış, beraberinde kimi durumlarda yasa dışı yollara başvurabilmeyi de getir(ebil)mektedir. İşin bir diğer önemli boyutu ise son yıllarda tüm dünyada etkili olan ve maç ayarlamalar üzerinde mafyanın sürecin içerisine dahil olmasına yol açan bahis endüstrisi ve yarattığı milyarlarca dolarlık kara paranın varlığıdır. Futbol endüstrisi aracılığı ile yaratılan ekonomik kazancın artmasının ardından kulüplerin anonim şirketler haline dönüşerek borsaya girmesi sonrasında, hisse senetleri açısından da dikkat edilmesi gereken ekonomik bir yapı ve bu yeni dünyanın değerleri ile karşı karşıyayız. En az şike ve bahis kadar

etkili olmasının yanı sıra çok daha büyük meblağlar kazandırabilen borsaya yönelik şike soruşturmasına yönelik manipülatif hareketler de işin bir başka önemli boyutu olarak cevaplandırılmayı beklemektedir.

3 Temmuz 2011 tarihi sonrasında ülke gündeminin en önemli maddesi neredeyse futbol haline geldi. Önce futbol kulüpleri ve taraftarlarının ardından da toplumsal yaşamdaki ağırlığı nedeniyle tüm kamuoyunun konuştuğu, tartıştığı belki de hepsinden daha önemlisi siyasetin üzerinde uzlaşabildiği yegane olan bir alanla karşı karşıya kaldık. Mecliste grubu bulunan üç siyasi partinin uzlaşması sonrasında çıkartılan ve kamuoyu tarafından ‘şike yasası’ olarak adlandırılan düzenleme Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmesinin ardından aynı düzenleme bütçe görüşmeleri içerisinde adeta jet hızıyla parlamentoda görüşüldü ve onaylandı. Tüm bu yaşananlar Türkiye’de futbol üzerinden yaratılan ve toplumsal yaşama aktarılan değerlerin ülke içerisinde nasıl etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Siyasal partiler tüm ülke kamuoyunu ilgilendiren bir konuda geride kalmak, oy kaptırmamak amacıyla hareket etmekte ve hiçbir konuda uzlaşamazlarken, futbol ve yaratacağı etki konusunda uzlaşabilmektedirler.

Olayların medya üzerinden yansıtılması da yaşanan çarpık gelişmeler kadar sıkıntı verici bir biçimde gerçekleşmektedir. Medyadaki hakim anlayış şike ve soruşturmayı iki açıdan ele almaktadır: İlk olarak ‘taraftarlık penceresi içerisinde’ olayları değerlendirme doğrultusunda yorumlara ağırlık verilmektedir. İkinci olarak ise olası küme düşme durumunda yaşanacak ekonomik getirilere vurgu yapılmak suretiyle, yaşanan çarpıklıklar ‘normalleştirilme’ yoluna gidilmektedir. Bu doğrultuda özellikle kulüpler birliği ve siyasi partiler arasında yaşanan ilişki ve yeni ‘şike yasası’ nın meclis adalet komisyonunda ele alınma biçimi aslında Türkiye’de futbolun neden sadece futbol olmadığını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Futbolun bir oyun olmanın ötesine geçerek, kendisi dışında pek çok alanla birlikte anılmaya başlayan bir yapıya sahip olmasıyla beraber ülke gündemi içerisinde işgal etmeye başladığı alan da genişlemiştir. Futbol artık bir sektör olarak ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yaşamla iç içe geçmiştir, bu yüzden de ‘futbol artık en az futbol’ dur.

Sonuç

Türkiye'de sporun 90 yıllık serüveni incelendiğinde spor yapmaktan ziyade seyirci olmayı benimseyen bir nüfus kitlesi ve herhangi bir spor politikası bulunmayan devlet zihniyeti ile karşılaşmaktadır. Yetmiş milyonluk bir ülkenin sadece yüzde birlik bir kesiminin oluşturduğu sporcu istatistiklerinin yanı sıra üç tarafı denizlerle çevrili olmasına karşın yüzme'de, yılın yaklaşık altı ayını karlar altında geçiren yörelerinin varlığına rağmen kayak sporunda varlık gösteremeyen bir spor geçmişine sahip bulunmaktayız. Nüfus artışına karşın sporcu sayımız ile spor yapan nüfusumuzun yerinde saymasında kurulan hükümetlerin uyguladıkları ya da çoğunlukla uygulamadıkları spor politikalarının büyük etkisi olmuştur. Toplumların hayatında sporun ne denli önemli bir yer teşkil edebileceğini öngöremeyen zihniyet sonucunda Türkiye'de spor deyim yerindeyse makus talihine terk edilmiştir. Türkiye'de sporun başlangıcından itibaren örgütlenmesinde futbolun baskın karakter olarak yaratmış olduğu etki özellikle 1990 sonrası dönemde daha da artmış ve futbola aşırı odaklanma sonucunda diğer bütün spor dallarının gelişmesi de engellenmiştir. Türkiye'de adı spor kulübü olmasına karşın gerçek anlamda spor kulübü niteliğine haiz az sayıda kulüp bulunmaktadır. Kulüplerimizin büyük çoğunluğu aslında futbol kulübü olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Spor kültürümüzün olmaması ve bunun yanında bir futbol kültürü de geliştirememiş olmamız bugün geldiğimiz noktada futbol sahalarında yaşanan şiddet hareketlerinin artmasında etkili olmuştur. Sporun seyir yönünün ön plana geçirilmesi, sportif alanda kazanılabilecek dayanışma, yarışma, takım ruhu, fair play, hümanizm gibi duygu ve düşüncelerin yerini kazanma tutkusu ve şiddete bırakmaktadır. Spor=Futbol düşüncesi toplumsal belleğimize kazındıkça gerçek sporseverlerin yerini sadece kendi takımının başarısını isteyen ve bu uğurda şiddet kullanmaktan dahi kaçınmayan bir kitle almaktadır. 1982 Anayasasının 59'uncu maddesinde 'her yaştaki Türk vatandaşının beden ve ruh sağlığını geliştirecek tedbirler almak ve sporun kitlelere yayılmasını teşvik etmek ve başarılı sporcuyla korumak' ibaresi yer almaktadır. Sporu hayatımıza ne kadar çok sokabilir ve yaygınlaştırabilirsek o ölçüde kendi farklılıklarımızı ve çeşitliliklerimizi de görebiliriz. Sportif etkinlikler yurttaşların kalbinde ve beyninde yer ettiği müddetçe gelişip, toplumsal yaşamda kök salabilir, sadece kanun maddelerinde ya da anayasada yer alarak bir toplum spor kültürü edinemez. **'Sporun faydası, gelişmiş bedenler ile görünür hale gelse de en büyük farkını değerler sisteminde ve karakterde yaratır. Sporda kullanılan fiziksel beceriler bir gün yok olup gider ancak karakter yapıları, varlıklarını ömür boyu sürdürürler'**(Cem Can)

Kaynakça

- Akın, Yiğit, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*, İletişim Yayınları, İstanbul,2004.
- Akşar, Tuğrul ve Merih, Kutlu. *Futbol Ekonomisi*, Literatür Yayınları, İstanbul,2006.
- Arıpınar, Erdoğan.(Edit) *Türk Futbol Tarihi, Cilt 1*, TFF yay. Gül Basım& Yayın A.Ş. İstanbul, 1992.
- Atabeyoğlu, Cem, "Cumhuriyet Döneminde Spor Politikası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 8*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Atabeyoğlu, Cem, *Türk Spor Tarihi:1453-199*, Fotospor, AN Grafik Basın San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, 1991.
- Bora, Tanıl ve Erdoğan, Nemci. "Dur Tarih Vur Türkiye", Tanıl Bora, Roman Horak ve Wolfgang Reiter(Der.) *Futbol ve Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul,1993, s.221-240.
- Can, Cem, "Serbest Dopingli Spor", *Fanatik Gazetesi*, 04.09.2004
- Doğan, Yalçın, *Fenerbahçe Cumhuriyeti*, Tekin Yayınları, İstanbul, 1989.
- Fişek, Kurthan, *Spor Yönetimi*, SBF Yayınları, No:525, Ankara, 1983.
- Fişek, Kurthan, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, Gerçek Yayınları, İstanbul,1985.
- Gökalp, Emre, "Medya ve Spor ya da Spor/Futbol Medyası", *Toplum ve Bilim Sayı:103 Spor: Oyun Değil Ciddi İş*, 2005, s.121-137.
- Hiçyılmaz, Ergun, *Türk Spor Tarihi*, Demet Ofset, İstanbul,1974,
- Kozanoğlu, Can, *Bu Maçı Alıcaz! Kıyı* Yayınları, İstanbul,1990.
- Mutlu, Erol, "Avrupa'yı Salladık, İngiltere'yi Sarsacağız: Futbol, Milliyetçilik ve Şiddet" *Cogito Şiddet Özel Sayısı (6-7)*,1996, s.367-375.
- Sert, Mahmut, *Gol Atan Galip*, Bağlam Yayınları, İstanbul,2000.
- Sümer, Rıza, *Sporla Demokrasi 2*, Şafak Matbaacılık, Ankara, 1990.
- Şimşek, Sefa, "Cumhuriyet Döneminde Spor ve İdeoloji", *Türkiye Günlüğü Dergisi Kasım-Aralık. Sayı 48*,1997,s.87-92.
- Talimciler, Ahmet, *Türkiye'de Futbol Fanatizmi ve Medya İlişkisi*, Bağlam Yayınları, İstanbul,2003.
- Talimciler, Ahmet, *Sporun Sosyolojisi Sosyolojinin Sporu*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2010.
- Toker, Nilgün, "Oyuna Girme-Oyunu Seyretme: Platon'a Karşı Aristoteles" *Toplum ve Bilim Sayı:103 Spor:Oyun Değil Ciddi İş*,2005, s.7-20.
- Uztuğ, Ferruh, "Devlet, Belediyeler, Özel Sermaye Üçgenindeki Futbol Yönetiminde Tecimsel ve Siyasal İmaj Kaygıları", Tanıl Bora(Der.) *Takımdan Ayrı Düz Koşu*, İletişim Yayınları, İstanbul,2001,s.123-153.
- Ünsal, Artun, *Tribün Cemaatinin Öfkesi*, İletişim Yayınları, İstanbul,2005.
- Yarar, Betül, ("Popüler Kültür ve Siyaset: 1980'lerde Yeni Sağ ve Futbol", *Mürekkep Dergisi Sayı:13*,1999, s.40-62.

A) 1920-1945 Dönemine Ait Okuma Notu

"1938 Beden Terbiyesi Kanunu mahalli spor ve gençlik kulüplerine dayanan kapsamlı bir gençlik teşkilatı kurma girişiminin siyasi ve hukuki altyapısını hazırlamıştır... Oluşturulan nizamnameye göre mevcut spor kulüpleri Beden Terbiyesi Kanunu'na intibak edecekler ve isimlerini gençlik kulüpleri olarak değiştireceklerdi. Mevcut ya da yeni kurulacak bütün kulüplerin komutanı Beden Terbiyesi Genel Direktörü olan askeri bir hiyerarşiye tabi olmaları isteniyordu...Genel Direktör Cemil Taner, 1939 yılında gazetecilerle yaptığı sohbette, kulüplere seslenerek, onların yeni görevini şöyle tanımlamıştı: 'Kulüp idareleri gençlik ordusunun birer kumandanıdır. Önce zevk için kurulmuş olan kulüpleri bundan sonra yurt için faydalı olacak bir şekle sokmak istiyoruz. Bundan sonra devlet eli ile sizlere teslim edilen arkadaşların maddi ve manevi yükselişini omuzlarınıza alacaksınız'...Beden Terbiyesi Genel Direktörü Cemil Tahir Taner'in Mayıs 1941'de Mecliste yaptığı konuşmada verdiği rakamlara göre toplam 483 gençlik kulübü ve 454 gençlik grubunun kurulmuş olduğu ve toplam 88.153 kişinin mükellefiyet altına alındığı yönündedir ve bunların yaklaşık 38.000'i 15-17 yaşlarında, 49.500'ü de 18-20 yaşları arasındadır." (Akın, Yiğit. *Gürbiüz ve Yavuz Evlatlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.160-168)

B) 1946-1967 Dönemine Ait Okuma Notu

"Milli lig kurmak, ulusal Pazar kurmakla 'eşdeğer' gibidir. Üstelik hem bizzat ulusal pazarın inşasına katkıda bulunur, hem de kimi durumda pazardan bile daha motive edici- her halükarda çok daha 'şenliklidir'. Türkiye'de futbol liginin, Cumhuriyet'in milletleşme veya millet inşa etme projesindeki yeri 'adı üstünde'dir: 1937-59 döneminde yılın belirli aylarında mahalli şampiyonların katılımıyla turnuva usulü düzenlenen müsabakalara 'Milli Küme' adı verilmiş, 1959'da kurulan deplasmanlı Birinci Lig uzun yıllar 'Milli Lig' diye anılmıştır. 'Milli Küme'nin ve 'Milli Lig'in kurulması, futbolun İstanbul ve diğer büyük kentlerdeki yerel turnuvaların belirleyiciliğinden çıkarılıp 'merkezleştirilmesini' ifade eder". (Bora, Tanıl. ve Erdoğan, Necmi. 'Dur Tarih Vur Türkiye' Bora-Horak ve Reiter (Der) *Futbol ve Kültürü*, İletişim yay. İstanbul, 1993, s.225-226)

C) 1968-1987 Dönemine Ait Okuma Notu

"Anavatan partisi (ANAP) ve ANAP'ın lideri Özal ailesi, futbola beklenmedik ölçüde yakınlık gösteriyor. Turgut Özal olsun, hasta Beşiktaşlı Semra Özal olsun her fırsatta tribünlerde yer alıyorlar; bu kötü bir şey değil. Gelgelelim futbol nasıl kullanacaklarını da ince ince hesaplıyorlar, bu kötü bir şey... Mesela 3.lig kurulması; bu işten, çift taraflı yarar umuluyor. Bir kere, gençleri zararlı akımlardan korumak, ilgi alanlarını politikanın çok uzağına taşımak gerek. 12 Eylül yönetimi, futbolun daha da yaygınlaşmasıyla politikanın damarları iyice terk edeceğini düşünüyor ama icraatı gerçekleştiremeden, görevi bir ölçüde devamı olan ANAP'a bırakıyor. İş bitirici iktidar da sihirli formülü buluyor. 3.lig kurulacak, istisnasız her kentten takım olacak, büyük ilçeler ihmal edilmeyecek. Herkes futbol sevdasına dalacak, kafalar başka hiçbir şey için yorulmayacak...ANAP yıllar

boyunca futbolu, beklendiği gibi, bekleneceği gibi yönetir. Haksızlık etmeyelim, daha önce hiçbir iktidarın yapmadığı kadar yatırım yapar, sahaların büyük bölümü ANAP yıllarında yeşerir. Özal'ın pay çıkardığı kadar değilse bile, dümdüz çim sahalara Türk futboluna çok şey kazandırır...Özal, futboldan daha iyi yararlanabilmek için, sporu Milli Eğitim Bakanlığı'ndan koparıp doğrudan Başbakanlığa bağlatır. Artık, 'spordan sorumlu devlet bakanı' gibi bir sıfat vardır yalnızca"(Kozanoğlu,Can. *Bu Maçı Alıcaz! Kıyı Yayınları, İstanbul,1990,s.169 ve 177*)

D)1988-2012 Dönemine Ait Okuma Notu

"Türkiye Futbol Federasyonuna(TFF) kayıtlı lisanslı futbolcu sayısı 141.598 ancak bunlardan sadece 4.755 tanesi profesyonel lisansa sahip. Kalanların 50.946'sı 18 yaş üstü amatör, 85.644'ü 18 yaş ve altı amatör oyuncular. Bu saydığımız rakamların tümü 'erkek'. Bayanlarda ise durum vahim. Federasyon'dan lisansı bulunan bayan futbolcu sayısı sadece 233. Türkiye'de aktif etkinliğini sürdüren kayıtlı 4.956 kulüp var, yeşil sahalarda düdükle çalan 796 erkek hakeme karşı sadece 20 bayan hakem görev yapıyor...2004-05 sezonunda transfere Beşiktaş 24, Fenerbahçe 16, Galatasaray'da 7 milyon dolar harcamış. 2004-05 sezonunda Süper Lig transfer harcamaları toplamı 95,5 milyon dolar civarında gerçekleşmiş. Üç takımın transfer bütçesi Süper Lig transfer bütçesinin %44'üne karşılık geliyor. Hal böyle olunca Fenerbahçe, Beşiktaş ve Galatasaray her sezona mutlak şampiyonluk amacıyla çıkıyor. Bu takımlarımızı biraz Trabzonspor zorluyor, o kadar. Aslında her yıl Süper Lig'in kadri daha başlamadan belli. Yani her yıl %33 olasılıkla şampiyonun belli olduğu bir lige sahibiz. Kıscası Süper Lig'de amansız bir dengesiz ve haksız rekabet mevcut.(Akşar, Tuğrul ve Merih, Kutlu. *Futbol Ekonomisi, Literatür Yayınları, İstanbul,2006, s.90-91 ve739*)

Resimler - Kaynakça

- 1-2-3 Nolu resimler; Atabeyoğlu,Cem. Sporda Devlet mi? Devlette Spor mu?, Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi Yayınları, İstanbul, 2001, sırasıyla sayfa 25-30 ve 44.
- 4-5-6 nolu resimler; Atabeyoğlu, Cem. *Türk Spor Tarihi:1453-199*, Fotospor, AN Grafik Basın San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, 1991, sayfa 227,261 ve 392.
- 7 nolu resim, Trabzonspor 1975-76 sezonu şampiyon kadro.
- 8 nolu resim, 2002 dünya kupasında üçüncülüğü kazanan Türk milli takımı.
- 9 nolu resim, 29.01.2007 tarihli Radikal Gazetesi sayfa 8.
- 10 nolu resim,19.06.2009 tarihli Taraf Gazetesi sayfa 19.
- 11 nolu resim, 14.08.2009 tarihli Radikal Gazetesi sayfa 18.

Toplumsal Değişme ve Mizah Dergileri

Levent Gönenç* – Levent Cantek**

Türkiye'de mizah dergilerinin oldukça uzun bir tarihi vardır; Osmanlı döneminde başlayan mizah dergiciliği iniş ve çıkışlarla günümüze kadar var olmayı başarmıştır. Basın tarihimizde daima en çok satan dergiler arasında yer alan mizah dergileri popüler kültür ve gündelik hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Özellikle 1970'li yıllarda yayımlanmaya başlayan Gırgır ve Gırgır'dan türeyen diğer dergiler halk tarafından çok sevilmiş, sadece satış başarısı anlamında değil toplumsal hayattaki etkileri itibarıyla da kimi zaman diğer basın-yayın organlarının bir adım önüne geçmiştir. Özellikle 14-23 yaş arası gençlerin; bu dergilerdeki tiplerin isimleriyle birbirlerine hitap etmeleri, bu dergilerde yayımlanan esprileri kendilerine uyarlayarak yeniden üretmeleri; bu dergilerin sevilen kahramanlarının ağzıyla konuşmaları bunun bir göstergesidir. Ayrıca, çeşitli dönemlerde gündelik dile ve argoya sirayet etmiş pek çok sözcüğün mizah dergileri kaynaklı olması da dikkat çekicidir.

Türkiye'de Mizah Dergilerinin Kısa Tarihçesi

Türkiye'de mizah dergiciliğinin Teodor Kasap tarafından yayımlanan ilk bağımsız mizah dergisi Diyojen (1870-1872) ile başladığı kabul edilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma/Modernleşme hareketlerinin hız kazanmasıyla canlanan basın hayatında mizah dergileri de kendilerine yer bulurlar. I. Meşrutiyet'in ilanına kadar Diyojen'den başka, Hayal (1873-1877), Çıngıraklı Tatar (1873), Tiyatro (1874-1876), Latife (1875), Kara Sinan (1875), Meddah (1876) ve Çaylak (1876) hatırlanan mizah dergileridir. Bu dergilerin pek çoğu kısa ömürlü olsa da etkili bir siyasi muhalefeti sayfalarına taşıyarak I. Meşrutiyet'in ilanına doğru gelişen yolda hatırı sayılır destek görürler.

* Dr., Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

** Dr., Araştırmacı Yazar

Osmanlı'nın 1876 Anayasası'nın ilanı ile başlayan parlamenter monarşi deneyimi uzun sürmez; Padişah II. Abdülhamid anayasayı askıya alır ve Parlamento'yu dağıtır. Sonrasından gelişen ve 33 yıl süren baskı rejiminde İstanbul'da mizah dergilerinin yayımlanması mümkün olmaz. Bu dönemde mizah dergileri yurtdışında yayımlanarak Osmanlı topraklarına gizlice sokulur. Sürgünde yayımlanan Hayal, Hamidiye, Beberuhi, Pinti, Davul, Dolap, Tokmak, Curcuna gibi dergiler Jön Türk muhalefetinin iletişim araçlarına dönüşürler. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı topraklarında deyim yerindeyse bir mizah dergisi patlaması yaşanır. Sadece 1908 yılı itibarıyla kırkı aşkın mizah dergisi yayımlanmaktadır. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yayımlanan dergilerin çokluğu 33 yıl boyunca bastırılmış bir toplumsal muhalefetin abartılı dışavurumu olarak değerlendirilebilir. Söz konusu dönemde yayımlanan dergiler bir yandan rövanşizm arzusuyla II. Abdülhamid'i hicvederken, diğer yandan geç ve zor gelen özgürlüğü kutsayarak ve bu içeriği biteviye tekrarlayarak asıl niteliklerinden önemli ölçüde uzaklaşırlar. 1909 yılında, yayımlanan mizah dergilerinin sayısında ciddi bir düşüş görülür. Zamanla II. Abdülhamid'i tasfiye ederek özgürlük vaadiyle iktidara gelen İttihat ve Terrakki Partisi'nin kendisi baskıcı bir rejime yönelince buna ilk karşı çıkanlar arasında yine mizahçılar vardır, ancak yeniden yeşeren bu mizahi muhalefet İttihat ve Terrakki sansürüyle susturulur. Süregelen savaş koşulları ve ekonomik yoksunlukların dayatmasıyla 1914 yılında İstanbul'da sadece üç mizah dergisi çıkabilecektir; Leylak, Feylosof ve Karikatür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde mizah dergileri azalan satışlar, yükselen baskı maliyetleri nedeniyle iniş ve çıkışlar yaşasa da, her zaman toplumsal hayatın içinde yer alırlar. Osmanlı'nın son zamanlarında yayımlanan pek çok mizah dergisi arasında şu dergiler anılabilir; Kalem (1908-1911), Boşboğaz ile Güllabi (1908), Geveze (1908-1909), Davul (1908-1909), Eşref (1909), Laklak (1909), Eşek (1910), Cem (1910-1912), Cadaloz (1911), Hande (1916-1917). Bu dergiler arasında en başarılı ve uzun ömürlü olanı 1908 yılında yayımlanmaya başlayan ve aralıklarla da olsa yayımını 1950 yılına kadar -Cumhuriyet döneminde de- sürdüren Karagöz'dür.

Kurtuluş Savaşı yılları, bir yandan işgalci güçlere karşı bir varolma mücadelesi, diğer yandan ülke içindeki güçlerin birbirleriyle olan siyasi rekabetiyle geçecektir. Bu dönemde işgal altındaki Osmanlı topraklarında iki ayrı hükümet vardır; Saltanat yanlısı "İstanbul Hükümeti" ve Kurtuluş Savaşı'nda inisiyatifi fiilen ele geçiren Mustafa Kemal önderliğindeki "Ankara Hükümeti". Mizah dergileri bu ayrışmanın doğrudan tarafıdır; bir yanda Sedat Simavi tarafından çıkarılan ve Ankara Hükümeti'ni destekleyen Gülyüz, diğer yandan Refik Halit Karay tarafından çıkarılan ve İstanbul Hükümeti'ni destekleyen Aydede. Mustafa Kemal önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının ardından Aydede kapanır ve derginin sahibi ve başyazarı Refik Halit Karay ile en önemli karikatürcüsü (Hain) Rıfkı yurt-

Türkiye'nin en uzun ömürlü mizah yayımı olan Akbaba'nın yirmili yıllarda çıkan bir sayısı.

dışına kaçmak zorunda kalırlar. Dergide aralıklarla çalışmaları yayımlanan Yusuf Ziya (Ortaç) ve Orhan Seyfi (Orhon) Aydede'nin boşluğunu doldurmak amacıyla Akbaba adlı yeni bir mizah dergisi çıkartmaya başladılar. Akbaba, sadece Aydede'nin boşluğunu doldurmakla kalmayacak, cumhuriyet tarihinin en uzun ömürlü dergisi olacak, aralıklarla da olsa 1977 yılına kadar yayımlanacaktır. Sedat Simavi ise, Cumhuriyet döneminde mizah dergileri çıkartmakla birlikte asıl olarak magazin yayıncısı olarak tanınacak ve 1948 yılında Türk basın tarihinin en önemli gazetelerinden biri olan Hürriyet'i kurarak ayrı bir mecrada yoluna devam edecektir.

Cumhuriyet'in ilk çeyrek yüzyılında Akbaba (1922) mizah dergisi olarak neredeyse rakipsizdir. Aralıklarla kendisiyle rekabet eden yeni mizah dergileri çıkacak ama hemen hepsi kısa ömürlü olacaktır. Bu dönemin tek istisnası 1936 yılında

Sedat Simavi tarafından yayımlanmaya başlayan Karikatür (1936-1948) dergisidir; bu dergi kapanana kadar oldukça ses getirecektir. Akbaba'da çizen Cemal Nadir (Güler) ile Karikatür'de çizen Ramiz Gökçe arasındaki mesleki rekabetin başlangıcı 1930'lu yıllarda bu dergilerde çizdikleri zamanlarda başlar. Daha sonra hem Ramiz (Mizah, 1946-1951) hem Cemal Nadir (Amcabey, 1942-1944) kendi mizah dergilerini yayımladılar.

Akbaba'nın uzun ömrü, mizahi maharet ve devamlılık kadar hemen her dönem siyasi iktidarla kurmayı başardığı yakın ilişkilere bağlıdır. Yayıncısı Yusuf Ziya Ortaç, muhalefet partilerini eleştirmesi için maddi teşvik almış, dergisine resmi abonelikler sağlamış, kâğıt alımında kolaylıklar elde etmiştir. Öyle ki, bu tür destekler 1923-1950 döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP), 1950 sonrasında Demokrat Parti'den (DP) gelmiş; iktidar değişimlerinde daha önce yandaş olduğu partileri bu kez eleştirmeye başlamıştır. 27 Mayıs'ın hemen ertesinde şiddetli bir DP karşıtı ve CHP yandaşı olmuş, DP'nin devamı olan Adalet Partisi (AP) iktidara geldiğinde de yeniden CHP karşıtlığına dönmüştür. Derginin pragmatik tutumu, yayıncısının kişilik özelliklerine bağlanabileceği gibi, 1960'lı yıllara kadar Türkiye'de basının siyasi iktidar ile kurduğu ekonomik ilişkiyle doğrudan ilgilidir. Basın-yayın teknolojisinin gelişmemesi, dağıtım imkânlarının yetersizliği nedeniyle gerek günlük gazeteler gerekse dergiler yüksek satışlara ulaşamamakta, resmi reklam gelirleri basın için hayati önem taşımaktadır. "Gazete ve dergiler, okurlar ve ilan verecek müşteriler için çıkar" gibi

bir iktisadî doğruyu düşünürsek, devlet uzun yıllar en büyük, çoğu zaman tek reklam veren müşteri olmuştur. Sonuç olarak Akbaba, yayınına hükümetlerin siyasi tutum ve algısına göre biçimlendirdiği için uzun ömürlü olmayı başarabilmiş bir mizah dergisidir.

Sabahattin Ali ve Aziz Nesin birlikte çıkardığı Markopaşa (1946-47) satış başarısı kazanmış, çeşitli hapis ve yayın cezalarıyla marjinalize edilmiştir. Gazetenin kazandığı popülerlik ve ticari başarı pek çok benzerinin yayınlanmasına vesile olmuştur. Hür Markopaşa, gazetenin yasaklı olduğu dönemde çıkan, devamı niteliğinde bir türevidir. Üreticileri arasında Rifat Ilgaz da vardır. Hür Markopaşa'nın kadrosundan anlaşıldığına göre o dönem yasa dışı olan Türkiye Komünist Partisi tarafından desteklenmektedir.

1923-1950 yılları arasında yayımlanan mizah dergilerinin ortak özelliği CHP'nin tek parti iktidarını eleştirmemeleri, daha doğrusu eleştirememeleri veya aktif olarak bu partiyi desteklemeleridir. Bu açık ilke, 1946 yılında Sabahattin Ali ve Aziz Nesin ikilisinin birlikte çıkardığı Markopaşa'nın yayımlanmasıyla bozulur. Böyle bir yayının çıkabilmesi yine döneme ve koşullara bağlıdır. Büyük savaş bitmiş, Türkiye dış politikasını galip devletler yönünde, demokrasi ilkeleri çerçevesinde geliştirmeye karar vermiştir. Muhalefet partilerinin kurulmasına izin verilmiş, serbest seçimlere gidileceği açıklanmıştır. Markopaşa, bu dönemde benzeri olmayan bir canlılıkla tek parti iktidarını eleştiren bir yayın olarak çıkar ve büyük bir ilgi görür. Ancak gerek CHP gerekse parti içinden çıkan ana muhalefet partisi DP'yi eleştirmesi ve kimi sol eğilimleri "komünist" olarak yaftalamasına neden olacaktır. Söz konusu yafta da yine döneme özgüdür. Demokrasi ve Batı Bloku'na ilişkin siyasi tercihler de bulunulunca, resmi devlet politikası olarak anti-komünist bir tutum geliştirilmiş, özellikle Amerika'ya karşı, Türkiye'de hiç olmadığı ölçüde büyük bir komünist tehlikesi olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Markopaşa ve üreticileri bu tutumun parçası olarak komünist olarak suçlanmış, günün basınında linç ölçüsünde marjinalize edilmişlerdir. Markopaşa kapatılmış, dergi Malumpaşa, Merhumpaşa gibi farklı isimlerle çıkmayı denese de başlangıçtaki beklenmedik satış rakamlarına bir daha ulaşamamıştır. Giderek azalan satışlar nedeniyle bu dergiler de kapanmak durumunda kalmıştır.

DP'nin iktidara geldiği ellili yılların başlangıcında gündelik hayatı ve siyaseti izleyen popüler bir mizah dergisi yoktur. Akbaba, 1952 yılında yeniden çıkmaya başlayarak bu boşluğu bir kez daha doldurur. Akbaba, yetmişli yıllarda çıkan Gırgır ve ardılları kadar büyük satış rakamlarına ulaşmasa da devamlılığı nedeniyle mizah dergiciliğinin ana damarı sayılmış, neredeyse yarım asır boyunca mizah dergisi denildiğinde ilk akla gelen marka isim olmuştur. Markopaşa'nın yayıncılarından biri olan, komünist suçlaması yüzünden, 1950 sonrasında gazete ve dergilerde yazı yazamaz hale gelen Aziz Nesin geçim sıkıntısı nedeniyle Akbaba'da imzasız ya da mahlas kullanarak yazılar yazmaya başlamıştır. Yusuf Ziya Or-

Türkiye Komünist Partisinin desteklediği mizah gazetesi Nuhun Gemisi (1950).

taç'ın anılarında yazdıklarına bakılırsa, Nesin'in yazı yazabilmesi için Başbakan'a varıncaya kadar siyasi iktidarın çeşitli kesimlerinden izinler alınmıştır. Nesin, uzunca bir süre imzasını kullanmadan çalışmak zorunda kaldığı dergide hem mizahçılığını geliştirmiş, hem de kazandığı uluslararası başarılar nedeniyle giderek popülerleşerek genç kuşakları etkilemiştir. Akbaba, Nesin sayesinde politik ve apolitik mizahi yaklaşımlarını yenilemiştir. Öyle ki, Aziz Nesin sadece Akbaba'yı değil mizah dergiciliğini ve dolayısıyla mizah üreticilerini siyaseten yönlendirmiştir. Anti-Sovyet tutumu, yerliliği ve popülistliği özellikle Oğuz Aral ve ardından gelen üreticilerin siyasi tutumlarına çeşitli ölçülerde yansımıştır.

Her siyasal dönüşümde iktidar yanlısı bir tutum sergileyen Akbaba'nın 27 Mayıs 1960 sonrası yayınlanan bir kapağı. Yassıada duruşmalarında Akbaba'nın DP lehine örtülü ödenekten maddi yardım aldığı ispatlanmıştır. Akbaba, 23.6.1960

Demokrat Parti Döneminde Çıkan Mizah Dergileri

Demokrat Parti (DP) iktidarının son yıllarında yayımlanmaya başlayan iki mizah dergisi Tef ve Dolmuş, iki özelliğiyle hatırlanır. Birincisi, bu dergilerde Türk karikatüründe "1950 Kuşağı" olarak bilinen karikatürcüler grubu kendini geliştirir ve ürün verir. "Grafik mizah" ekolünü takip eden bu çizerler, biçim ve içerik açısından görüp etkilendikleri Batı kaynaklı karikatürleri, deyim yerindeyse, bu dergilerin sayfalarında yeniden üretirler. Başlangıçta taklit derecesinde yabancı karikatürcülerden etkilenen bu çizerlerin arasında, sonraki yıllarda Türk karikatürüne yön verecek isimler de vardır. İkincisi, bu dönemde çıkan dergiler DP iktidarına karşı sert bir muhalif tavır sergilerler. Özellikle DP iktidarının sertleştiği yıllarda bu dergiler, ciddi bir baskıyla karşılaşmalarına rağmen, muhalefet yapmayı sürdürürler. 27 Mayıs 1960 Müdahalesi sonrasında, DP'nin lider kadrolarının sert biçimde cezalandırılması, hatta daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse asılması için çizgili kampanya yürüten çizerler de 1960 öncesinde sözünü ettiğimiz bu dergilerde ürün veren çizerlerdir.

**Tef, Sayı 1, 7 Ağustos 1954, Sahibi: Çağlayan Yayınevi;
Yazı İşlerini Fiilen İdare Eden: Müfit Duru; Teknik
Sekreter: Firuz Aşkın; Karikatür Sekreteri:
Altan Erbulak.**

**Dolmuş, Sayı 1, 5 Ocak 1956, İmtiyaz Sahibi: Osman
Asaf Kerem; Umumi Neşriyatı İdare Eden:
İlhan Selçuk.**

1950-1960 arası DP iktidarı döneminde yayımlanan Akbaba dışındaki önemli mizah dergileri şunlardır: 41 Buçuk (1952), Tef (1954-1955), Dolmuş (1956-1958), Taş (1958-1959), Karikatür (1958-1959), Taş-Karikatür (1959). Bu dergiler, Akbaba'dan farklı olarak DP yönetimine muhalif dergilerdir. Bu dergiler, Türk mizah tarihi açısından geliştirdikleri yeni karikatür anlayışıyla dolayısıyla da önemlidirler. Bu dergilerde çizenler o güne kadar hâkim olan bol yazılı, adeta "çizgili fıkra" niteliğindeki karikatür anlayışına karşı çıkarak, Amerika'da Saul Steinberg, Fransa'da Chaval, Bosc ve André François gibi çizerlerin öncülüğünü yaptığı yazısız, grafik unsurları öne çıkaran bir karikatür anlayışının peşine düşmüşlerdir. Akbaba'ya alternatif olarak tasarlanan bu dergilerin hiç birisi, yenilikçi ve estetik yönlerine rağmen, uzun ömürlü olamamıştır. Bu başarısızlıklarında, DP'nin baskıcı tutumunun büyük payı olduğu, özellikle kağıt tahsisatında engellemelerle karşılaştıkları iddia edilmiştir.

27 Mayıs 1960'da Silahlı Kuvvetler (aydın ve bürokratların açık, CHP'nin ise örtülü desteğiyle) siyasete müdahale eder. Bu müdahalenin esas olarak iki nedeni olduğu söylenebilir: DP iktidarının; bir yandan siyasi ve ekonomik anlamda düşüşe geçmesinin ardından muhalefet üzerinde baskısını arttırması, diğer yandan Cumhuriyet'in temel değerlerine karşı tehdit olarak algılanan uygulamalara girişmesi. Müdahalenin tek hedefi DP'dir ve parti tümüyle siyasi alandan tasfiye edilir. 1960 sonrasında, örneğin II. Meşrutiyet'te olduğu gibi bir mizah dergisi patlaması yaşanmaz, ancak yayımlanmakta olan veya yayımına yeniden başlayan dergilerde DP iktidarına karşı müthiş bir tahkir (aşağılama) kampanyası başlar. Kimi mizah dergilerinde DP yöneticilerinin asılması için açıktan açığa bir kampanya dahi yürütülür.

Bu dönemde Akbaba varlığını sürdürmektedir. Bunun dışında Tef 1960 yılında yeniden yayımlanmaya başlar. Aziz Nesin tarafından yayımlanan Zübük (1962), Bülent Şeren tarafından yayımlanan Amcabey (1963) ve Selim Bilmen tarafından yayımlanan Pardon (1964) dönemin yeni mizah dergileridir. Ancak yenilik daha çok dergilerin yeni yayımlanmaya başlamasıyla ilgilidir. Tarz olarak Akbaba, sayfa tasarımından espri anlayışına kadar çeşitli düzeylerde -bazen taklit ölçüsünde- izlenmektedir. Altmışlı yıllardaki en önemli değişim basım-yayım tekniklerinde yaşanan gelişmelerle ortaya çıkar. Bu teknolojik yenilenme, mizah dergilerini de dönüştürecektir. Yüksek baskı sayılarına ulaşmak, o tarihlere değin teknik olarak mümkün değilken veya gazete-dergi satışları İstanbul merkezli iken, yeni ofset matbaa makineleri ve karayolunun gelişimine bağlı olarak geliştirilen dağıtım şirketleri koşulları olumlu yönde bütünüyle farklılaştırmıştır. Yüz bin satış rakamını pek çok dergi geçmiş, Simavi kardeşlerin gazeteleri olan Hürriyet ve Günaydın milyonu aşan satışlarıyla karşılaştırılmaz bir sermaye birikimine ulaşmışlardır. Bu gelişim öylesine öldürücü etki yaratmıştır ki, geçmişin önemli gazete ve dergilerinin büyük çoğunluğu 1960 sonrasında yaşayamamıştır. Akbaba, adı mizah dergisiyle özdeşleşen bir marka olduğu için yaşasa da basındaki bü-

Firt, Sayı 1, 16 Mart 1976, Veb Ofset İleri Matbaacılık
AŞ Adına Sahibi: Haldun Simavi; Sorumlu Müdür:
Kemal Kinacı.

yümeden faydalanabilmiş değildir. Yazılı basında yaşanan görsel değişim nedeniyle "eski" gözükmemektedir. Yusuf Ziya Ortaç'ın vefatından sonra dergiden bir grubun ayrılarak Papağan adlı bir dergi çıkartması bile bir rant paylaşımı olmakla birlikte az satışlı, eskimiş bir derginin rantının paylaşımıdır. Dergi kadroları, dışarıdan sınırlı telif alımları sayılmazsa üç beş kişiliktir. Birbirleriyle rekabet halinde olan Simavi kardeşlerin mizah dergiciliğine girmesiyle benzeri olmadık biçimde bir büyüme yaşanacaktır.

Çarşaf, Sayı 1, 17 Aralık 1975, Sahibi: Erol Simavi,
Genel Müdür: Nezih Demirkent, Genel Yayın Müdürü:
Çetin Emeç; Sorumlu Müdür: Semih Balcıoğlu.

Çarşaf, Sayı 1, 17 Aralık 1975, Sahibi: Erol Simavi,
Genel Müdür: Nezih Demirkent, Genel Yayın Müdürü:
Çetin Emeç; Sorumlu Müdür: Semih Balcıoğlu.

26 Ağustos 1972 tarihi, yukarıda açıklanan bağlam çerçevesinde, Türk mizah dergiciliğinde bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte, Oğuz Aral yönetimindeki Gırgır dergisi Haldun Simavi'nin Gün gazetesinin ücretsiz eki olarak verilmeye başlanır. Dergi ilgi görünce kısa bir süre sonra 1973 yılında bağımsız olarak yayımlanmaya başlar. 1976 yılında Oğuz Aral'ın kardeşi Tekin Aral yönetiminde bir başka dergi karşımıza çıkar; Fırt. Bu derginin yayımlanma kararının arkasında öncelikle Gırgır'ın bağlı olduğu yayın grubunun pazardaki payını büyütme isteği olduğu düşünülebilir. Ancak bunun yanında Gırgır ile Fırt arasında zaman içerisinde iyice berraklaşan bir işbölümünden de söz etmek gerekir. Gırgır, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren siyasi tavrını netleştirdikçe politik mizah alanını genişletir, apolitik mizah alanını ise büyük ölçüde Fırt'a devreder.

Gırgır'ın yayımlandığı dönemde Gırgır ve Fırt'tan başka kayda değer iki mizah dergisinden söz edilebilir; Çarşaf (1975) ve Mikrop (1978). Semih Balcıoğlu yönetiminde çıkarılan Çarşaf, Gırgır'a rakip olarak düşünülen, albenisi Gırgır'a göre daha fazla, ancak içerik olarak Gırgır'dan daha "yavan" bir dergidir. Çarşaf, biçim ve içerik olarak daha çok Amerikan Mad dergisine benzer. Başlangıçta iyi bir satış grafiği çizse de Çarşaf, Gırgır'ı tahtından indiremez. Özetle, Çarşaf okuyucunun kimyasını Gırgır kadar iyi çözemez.

Mikrop ise ticari kaygılardan ziyade ideolojik kaygılarla Gırgır'dan ayrılan bir grup

Mikrop, Sayı 1, 23 Mart 1978, Süreli Yayınlar Anonim Şirketi Adına Sahibi: Ercan Arıklı; Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Engin Ergönültaş; Müessese Müdürü: Cumhuri Çinpolat.

genç çizir tarafından kurulur. Gırgır'a göre daha solda duran Mikrop içeriğinde cinselliğe ve iğrençliğe Gırgır'a kıyasla misliyle yer vererek farklı bir yol izler. Mikrop, 68 sayı sonra okurlarına veda eder ve Gırgır'dan ayrılan çizirler "baba ocağı"na geri döner. Mikrop dergisi çok yüksek bir tiraj yakalayamasa da Türk mizah dergiciliğine 1990 sonrası hakim olan marjinal-radikal anlayışın temelleri Mikrop kadrosu tarafından atılır.

Oğuz Aral'ın mizah dergiciliğine getirdiği en büyük katkı öncelikle telif ödemelerinde kendini gösterir. Geçmişte sınırlı bir kadroyla çıkan, az satışı, ülke çapında dağıtılamayan mizah dergileri, doğal olarak son derece düşük telif ödemektedir. Hemen her karikatürist asıl olarak gazetelerde ça-

lıştığı için bu telifler bir katkıdan fazlası değildir. Dışarıdan aralıklarla çalışmalarını veren insanlar içinse yapılan bir hobiden öteye gidemeyen, çoğunlukla maddi karşılığı ya da cep harçlığından fazlası olmayan bir iştir. Simavilerin dağıtım ağıyla son derece ucuza maledilen ve satılan Gırgır, gün be gün tiraj artırmış, Aral da geçmişle kıyaslanmayacak ölçüde yüksek telif ödemeleri yaparak gençleri cezbetmiştir. Bu süreç, yüzlerce insanı çizerliğe çekmiş, pek çoğunu bugün dahi sürdürdükleri bir meslek sahibi yapmıştır.

12 Eylül 1980 tarihinde Silahlı Kuvvetler siyasete bir kez daha müdahale eder. 1960 ve 1971 müdahalelerine göre çok daha sert olan bu müdahaleyle deyim yerindeyse toplumsal ve siyasi alanda tüm taşlar yerinden oynar. 12 Eylül öncesi terör ve anarşinin sorumlusu olarak görülen tüm sivil toplum örgütleri ve siyasi partiler kapatılır, üyeleri ve destekçileri sert biçimde cezalandırılır. 12 Eylül'de en büyük yarayı özellikle 1961 Anayasası'nın getirdiği olanaklarla büyüyüp serpilen sol alır. 12 Eylül müdahalesi her anlamda bir "kırılma noktası"dır; bir başka ifadeyle bu darbe sonrasında artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır.

12 Eylül askeri müdahalesi sonrasında yayımını sürdüren belli başlı dergiler Gırgır, Fırt ve Çarşaf'tır. Bununla birlikte en çok satan dergi yine Gırgır olur; mizah dergisi deyince akla yine ilk Gırgır gelir. Gırgır ara rejim dönemini fazla hasar görmeden atlatır. Bu geçiş döneminde Oğuz Aral ve ekibi muhalefet yapmayı sürdürür, ancak "çizmeyi aşmaz"; askerler ise kimi zaman sopa gösterir ama hiçbir zaman vurmaz. Dergi o dönemde milliyetçi duyguları pekiştirmek için yapılan bir propaganda şarkısını eleştiren kapağı dolayısıyla bir ay kapatılır, ancak belki de bu gerçekten Gırgır'ı susturmak için verilen bir ceza değildir; belki de askeri rejimin "raconu" böyle bir uygulamayı gerekli kılmıştır.

1980'li yılların ikinci yarısında bugünkü mizah dergiciliğinin gidişatını belirleyen gelişmeler yaşanır. 1986 yılında Gırgır'dan ayrılan bir grup yazar ve çizer o dönemde medya piyasasına iddialı bir şekilde giren Güneş gazetesi bünyesinde Limon dergisini çıkarmaya başlar. Bu gelişme, yıllar içinde sayıca artacak olan Gırgır kadrosundaki kaçınılmaz ayrılıkların başlangıcıdır. Ekonomik nedenlerle pek çok çizer başka dergiler yayımlamak üzere

Pişmiş Kelle, Sayı 1, 2 Mart 1990, Sahibi: Milliyet Gazetecilik AŞ Adına Kemal Kınacı; Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Eren Güvener.

dergiden ayrılacak ya da ayrılanların çıkardığı dergilere katılacaktır. Limon dergisi içerik olarak Gırgır'dan daha marjinal, daha radikaldir. Daha da önemlisi, 1980 öncesi mizah anlayışıyla yeni gençleri kucaklamakta güçlük çeken Gırgır'ın bıraktığı boşluğu doldurmaya adaydır. Bir anlamda, Limon, Mikrop'un yarım bıraktığı işi tamamlamaya girişir; daha doğru bir ifadeyle Mikrop'un 1970'lerde ortaya koyduğu marjinal-radikal çizgiyi 1980'lerin şartlarında yeniden yorumlayarak Mikrop'un "ruh ikizi" olur. Limon, satış rakamları bakımından da ruh ikizi Mikrop'tan farklı değildir. Limon da, Mikrop gibi, "satan" bir dergi olsa da satış rakamları Gırgır'ı tehdit edecek bir düzeye hiçbir dönem ulaşamamıştır. Dolayısıyla, bu kopuş Oğuz Aral'ı rahatsız eden ama satışı nedeniyle ciddiye alınmayan bir kopuş olur.

Engin Ergönültaş

1951 yılında İstanbul'da doğan Engin Ergönültaş, Türkiye'de mizah dergiciliğinin en özgün, en aykırı ve en üretken isimlerinden biridir. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun olan Ergönültaş 1960'lı yılların sonlarında çizgiyle profesyonel olarak ilgilenmeye başlamış, Politika ve Milliyet gazetelerinde çizmiş, ancak geniş kitleler tarafından Gırgır ve Fırt'taki işleriyle, özellikle Gırgır'da yarattığı "Zalim Şevki ve Kelek Osman" tiplmeleriyle tanınmıştır. Gırgır'ın siyasi çizgisini yeterince solda ve siyasi tavrını yeterince sert bulmayan Ergönültaş 1970'li yılların sonlarında bir grup arkadaşıyla Gırgır'dan ayrılarak Mikrop dergisini kurmuştur. Toplam 68 sayı yayımlanan Mikrop; "Marksist-Sosyalist Söylem-Anti-Faşizm", "İğrençlik" ve "Cinsellik" unsurları üzerine inşa edilen farklı mizah anlayışıyla 1990'lı yıllarda çıkan mizah dergilerini derinden etkilemiştir. Mikrop kapandıktan sonra Gırgır'a dönen Ergönültaş, 1980'li yılların başlarında yurtdışına giderek şansını orada denemiştir. 1990 yılında Pişmiş Kelle isimli dergiyi yayımlamaya başlayan Engin Ergönültaş, bu dergi kapanana kadar, özellikle kısa öyküleriyle, Türk mizahının en özgün seslerinden biri olarak ürün vermeye devam etmiştir.

Engin Ergönültaş'ın yurtdışında yayımlanan çalışmalarından bir örnek.

Hızır, Sayı 1, 4 Mayıs 1989, Sahibi: Gelişim Yayınları AŞ ve Süreli Yayınlar AŞ Yönetim Kurulu Başkanı: Asil Nadir; Yönetim Kurulu Başkan Vekili: Ercan Arıklı; Yönetim Kurulu Başkan Vekili: Fatih Görgülü; Yayın Kurulu: Latif Demirci, Ergün Gündüz, Hasan Kaçan, İrfan Sayar; Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Muamer Barutçu; Mizah Yazı Sorumlusu: Atilla Atalay.

Limon, Gırgır kadar vulgar ve sosyo-kültürel anlamda merkezde durmayan bir mizah bir dergisi olmuştur. Gırgır'ın şaka çizgisindeki iktisaden devletçi, muhafazakâr ve Kemalist ulusçu politik tavrı Limon'u çok da ilgilendirmemiştir. Politik tavrını- her daim sol içinde kalmasına rağmen- herhangi bir şekilde belirginleştirme veya sempati duyduğu siyasi modeli -merkez solun daha solu- alenen vurgulama yolunu seçmemiştir. Geleneksel devlet politikalarını açıkça eleştirirken, bunu yalnızca sağ kadrolaşmalar ve sağ partilere mahsuben yapmamıştır. Limon, Gırgır'a kıyasla az satışlı bir dergi olmakla birlikte özellikle doksanlı yıllardaki mizahi yaklaşımlara kaynaklık etmesi bakımından önemli bir yayındır.

Mikrop'un ruhu sadece Limon'da yaşamaz. 1990 yılında bizzat Mikrop'un beyını Engin Ergönültaş Milliyet gazetesi bünyesinde Pişmiş Kelle isimli yeni bir dergi yayımlamaya başlar. Pişmiş Kelle, bir yandan kenar mahalle öyküleriyle Ergönültaş'ın 1990'lı yıllarda tazelenmiş dehasını okuyucuya sunarken, diğer yandan Bahadır Baruter, Oky, Memo

Tembelçizer gibi sonraki yıllarda en önemli mizah dergilerinde başarılı işlere imza atan çizirlerin çıraklık dönemlerini geçirdikleri bir okul olur.

Gırgır'da Limon'dan sonraki ikinci büyük kopuş 1989 yılında Gelişim yayın grubu bünyesinde Hıbrır dergisinin yayımlanmasıyla yaşanır. Bu ayrılık, Oğuz Aral ve ekibi için gerçekten endişe vericidir, çünkü Limon'u çıkaranlar büyük ölçüde kendi tercihleriyle Gırgır'dan farklı, Gırgır'dan daha marjinal ve radikal bir dergi çıkarmayı istemişlerdir. Dolayısıyla, hitap ettikleri kitle ve satış rakamları da bu tercihe göre şekillenmiştir. Hıbrır ise Gırgır'a çok daha fazla benzemektedir. Üstelik Limon'dan farklı olarak, Hıbrır'ı çıkaranlar Gırgır'ın ağır toplarıdır. Sonuç ticari açıdan tatmin edicidir; dergi 300.000 gibi yüksek satış rakamlarına ulaşır. Okuyucu, "yenilenmiş" Gırgır'ı, "orijinal" Gırgır'a tercih etmiştir. Hıbrır zaman içerisinde bu satış rakamını koruyamaz. Bağlı buldukları Gelişim yayın grubu da bir kaç kez sahip değiştirir, hatta bir ara derginin eleştiregeldiği Özal ailesine dahi satılır.

Oğuz Aral, 1989 yılında Hıbrır çıkarken Dıgıl isimli yeni bir dergi çıkarır. Dıgıl, Gırgır ve Fırt'tan seçmeleri içermektedir; aralıklarla yeni işlere de yer verilir. Aslında amaç Hıbrır'a yönelen okuyucuyu engellemek, iyimser ifadeyle tekrar kazanmaktır, ancak Dıgıl, Hıbrır gibi ciddi bir rakip karşısında okuyucunun "dikkatini dağıtmak"tan öte bir işe yaramaz. Gırgır'ın düşüşü, sahibi Haldun Simavi'nin dergiyi dönemin yükselen medya patronu Ertuğrul Akbay'a satmasıyla sonuçlanır. Aral kardeşler, Ertuğrul Akbay hakkında "mafya patronluğu"na kadar varacak ağır ithamlarda bulunarak Sabah grubuna geçerler. Gırgır ve Fırt'ı hayatlarından çıkaran Aral kardeşler Avni ve Fıfır isimli iki yeni dergiyle mizah dünyasında var olmaya devam ederler, ancak hiçbir zaman Gırgır ve Fırt'ın başarısını yakalayamazlar. Gırgır ve Fırt'tan da geriye, sahiplerinin izni olmadan defalarca aynı isimle çıkmaya devam eden dergilerde kullanılan eski karikatür ve yazılar ile medya patronlarının da karıştığı seviyesi oldukça düşük polemikler kalır.

Limon, Sayı 1, 14 Mart 1986, Sahibi: Mehmet Ali Yılmaz; Genel Yönetmen: Nevzat Ünlü; Yayın Kurulu: Can Barslan, Gani Müjde, Alptamer Ulukılıç, Şükrü Yavuz; Sorumlu Yayın Müdürü: Murat Kürüz.

Doksanlı yılların başında sadece yeni mizah dergileri çıkmamış veya bölünmeler yaşanmamıştır. Özel televizyon kanallarının yayına geçmesiyle yazılı basın büyük bir tiraj kaybı yaşamış, mizah dergileri de bu sürecin mağdurları olmaktan kurtulamamışlardır. Mizah dergilerinin yetmişli yılların ortasından seksenli yılların sonuna kadar büyük ölçüde korudukları bir milyonu geçen toplam satış rakamları yüzde seksen civarında gerilemiştir. Böylesi bir küçülme, mizah dergilerini yayın grupları için cazip bir yatırım olmaktan çıkarttığı için üreticiler yeni çözüm yolları aramaya başlamışlardır. 1991 yılında Limon dergisinde tasfiye edilen bir grubun kendi imkânlarıyla D'e'li adlı bağımsız bir dergi çıkartması bir çıkış yolu oluşturur. Sonraki yıllarda Limon kadrosu yine kendi imkânlarıyla Leman'a, Hıbr kadrosu ise H.B.R Maymun'a dönüşür. Bu tarihten sonra mizah dergileri kendi ekonomik imkânlarıyla çıkacaktır.

Leman, 1990'lardan 2000'lere mizah dergisi dünyasının yükselen yıldızıdır. Dergi bir yandan belirgin bir sol söylemi marjinal-radikal duyarlılıklarla birleştirirken, diğer yandan apolitik mizahın uç örneklerini sayfalarına taşır; bir yandan karikatüre, çizgi romana, diğer yandan şiire, siyasi analizlere yer verir. "Her şeyden biraz" formülüyle derginin içeriğini oluşturan kadrolar postmodern çağa uygun "pastiş" (yani eskiden geçerli olan birden fazla üslubu bir araya getiren) bir dergi ortaya çıkarmayı başarır.

Oğuz Aral (1936-2004) küçük yaşlarda gazetelerde karikatürist olarak çalışmaya başlayan Aral, çizgiyi ve mizahı entelektüelize eden eğilimlere karşı çıkmış, yalın çizgi, kolay anlaşılır espri yanlısı olmuştur. Türkiye'ye özgü bir siyaset ve kültür politikasını savunmuş, evrenselci tutumlarla tartışmış, anti entelektüelist yönü olan milliyetçi sol çizgiye yakın durmuştur. Simavi grubunun maddi desteğiyle Gırgır dergisini yayınlamış, satış başarısı kazanarak çoğu günümüzde halen çalışmakta olan pek çok çizer ve karikatüristin meslek sahibi olmasını sağlamıştır. Gırgır, sonraki yıllarda çıkan hemen tüm mizah dergilerine biçim ve içerik olarak bir model olması bakımından aşılamamış bir yayındır. Aral'ın editöryal disiplini, cömertliği, otoriter kişiliği bunun en temel nedeni olmuştur.

İlhan Ertem ve Galip Yelken'den iki yasa çizgi romanı.

Zaman içinde Lemana hem belki ticari başarısını katlamak, hem de içeriğindeki eklektikliği hafifletmek için uzmanlık dergilerini devreye sokar. Çizgi roman dergileri L-Manyak, Atom ve O-Haa, edebiyat ağırlıklı kültür dergisi Öküz, siyasi aktualite dergisi Yeni Harman, gezi dergisi Git ve evcil hayvan dergisi Kedi, Lemana kadroları tarafından hazırlanarak raflarda yerini alır.

Mizah dergisi dünyasındaki bölünmeler 2000'li yıllarda da devam eder. 2001 yılında Lemana'dan ayrılan bir grup çizir tarafından hazırlanan çizgi roman ağırlıklı Lombak dergisi okuyucuyla buluşur. Lombak kadrosu bir yıl sonra, 2002'de Lemana'dan ayrılan başka çizirlerin de katılımıyla Penguen dergisini yayımlamaya başlar. Ardından Penguen'den ayrılan bir grup çizir 2006 yılında Fermuar'ı çıkarır, daha sonra yine Penguen'den genç bir kadro ayrılarak 2007 yılında Uykusuz'u çıkarır. Bölünmelerin çeşitli biçimlerde sürdüğünü belirtebiliriz. Örneğin, Lombak dergisinden 2003 yılında Kemik dergisi türer; O-Haaa dergisinden ayrılanlar ise, 2008 yılında Koala dergisini yayın hayatına sokar. Son örnek ise, Lombak'tan ayrılanların -ki bu ayrılık derginin kapanmasına neden olmuştur- çıkardığı Cici'dir (2009).

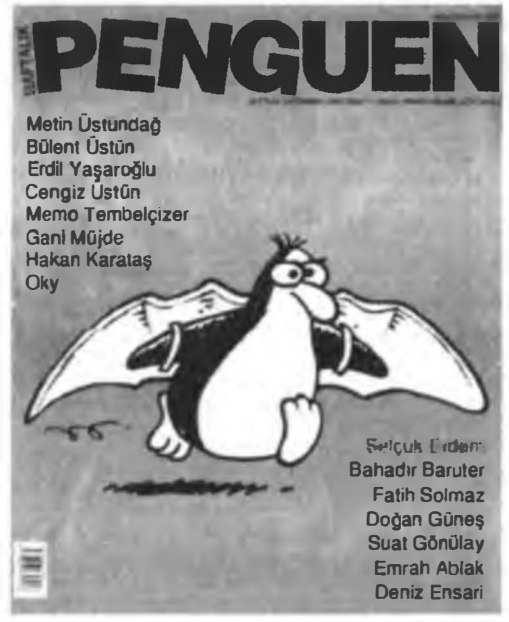
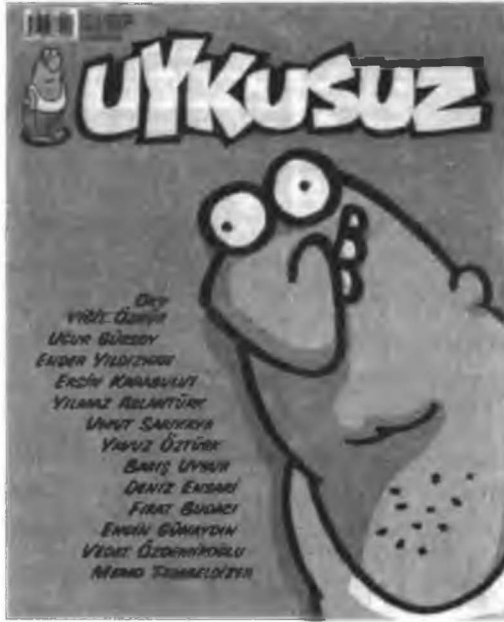
Günümüzde, 1980'li yılların sonundan itibaren, dergilerin bölünmesi, birleşmesi veya kısa sürede yayın hayatlarına son vermesiyle sönümlendiği izlenimi veren mizah dergisi dünyasının bir ölçüde istikrar kazandığı söylenebilir. Bugün itibarıyla gittikçe küçülen mi-

zah dergisi pastası, Leman, Penguen ve Uykusuz tarafından paylaşılmaktadır. Yeni dergi çıkarma teşebbüsleri gündeme gelse de bu üç dergi yakın gelecekte de varlıklarını sürdüreceğ gibi görünmektedir.

Türkiye’de Yayımlanan Mizah Dergilerinin Biçim ve İçerik Özellikleri

Türkiye’de mizah dergileri genellikle haftalık yayımlanmaktadır. Bu makalenin kaleme alındığı sıralarda yayımını sürdürmekte olan aylık CafCaf mizah dergisi gibi birkaç istisna dışında, mizah dergileri haftalık yayın biçimini tercih etmiştir. Mizah dergilerinin boyutlarının ise, kolay okunmalarına, kolay taşınmalarına imkân verecek biçimde tasarlandığı söylenebilir. Geçmişte, Çivi gibi “gazete” formatında yayın hayatına başlayan bazı yayınlar da sonraları dergi formatına geçmiştir.

Mizah dergilerinin biçimsel özellikleri arasında dikkat çeken bir başka özellik (Markopaşa gibi birkaç istisna dışında) dergilerin sayfalarında renk kullanmalarıdır. Erken dönemde sınırlı bir biçimde (örneğin, Akbaba), sonraları baskı teknolojilerinin gelişmesine bağlı olarak ağırlıklı bir biçimde (örneğin, Çarşaf), mizah dergileri renkli karikatürlere, çizgi romanlara, fotoğraflara yer vermiştir. Bu noktada Gırgır ve Mikrop iki farklı örnek olarak dikkat çeker. Gırgır, bağlı bulunduğu Günaydın gazetesinin olanakları derginin tam renkli basılmasına imkân vermesine rağmen, renk olarak sadece “sarı”yı tercih eder. Siyah, beyaz ve sarı olarak basılan derginin bu özelliği, pek çok okuyucunun hafızasında Gırgır’ı diğer dergilerden ayıran, kendine özgü bir özellik olarak kalır. Gırgır’ın ticari başarısı ve mizah dergiciliğinin ana damarı haline gelmesi, pek çok derginin renk seçimlerini etkilemiştir. Örneğin Mikrop dergisinde—büyük ölçüde derginin Gırgır’a göre daha radikal sol politik tavrının sonucu olarak—tercih edilen renk “kırmızı”dır. İslami eğilimli Cıngar ise sarı yerine yeşili seçmiştir.

Türkiye’de mizah dergilerinin içeriği analiz edildiğinde, başlangıcından bu yana yazı ve çizgiye bir arada yer verildiği, ancak her dergide yazı ve çizgi dengesinin farklı biçimde kurulduğu söylenebilir. Örneğin, Markopaşa yazı ağırlıklı bir mizah dergisidir; günümüzde çok satan mizah dergileri Penguen ve Uykusuz ise ağırlığı çizgiye vermektedir.

Mizah dergilerinde yazı farklı biçimlerde kullanılabilir. Örneğin, Akbaba, Mikrop veya Leman’da olduğu gibi derginin politik duruşunu ortaya koyan başyazılardan, Gırgır’da yayımlanan okuyucu fıkralarına kadar yazı mizah dergilerinin sayfalarında yer bulabilir. Gırgır-sonrasında çıkan mizah dergileri içinde özellikle Limon ve Leman’da yazıya özel bir önem verildiği gözlenmektedir. Öyle ki, Leman bir yandan Can Yücel gibi usta bir şairin işlerine her hafta yer verirken, diğer yandan Cezmi Ersöz ve Nihat Genç gibi popüler yazarların okurla buluşmasına imkân vermiştir. Günümüzde yazı, mizah dergilerinde geçmiş oranla daha az yer bulmaktadır. Özellikle Leman hâlâ yazıya yer vermekle birlikte asıl yazı yükünü Yeni Harman gibi çıkarmakta olduğu yan dergilere devretmiştir. Penguen, Uykusuz gibi popüler dergilerde ise yazı içeriğinin ancak %20-%30’unu oluşturmaktadır. Bu son iki dergi ve Leman arasında işaret edilebilecek bir fark, Leman’ın Penguen ve Uykusuz’a göre daha siyasi ağırlıklı yazıları tercih etmesidir. Penguen ve Uykusuz’da ise yazılar daha çok apolitik nitelikli ve spot espi veya kısa hikâye biçimindedir. Örnek olarak Penguen’de ya-

yımlanan Fatih Solmaz’ın “Patates Baskısı” köşesini ve Uykusuz’da yayımlanan Umut Sarıkaya’nın “Benim de Söyleyeceklerim Var” köşesini verebiliriz.

Yazı ve karikatür dışında mizah dergilerinin vazgeçilmez unsurlarından biri çizgi romandır. Erken dönemde sayfalarını çizgi romana açmakta ürkek davranan mizah dergileri, sonraları özellikle Gırgır ve Fırt ile birlikte çizgi romana ağırlıklı bir yer vermiştir. Gırgır ve Fırt’ta yayımlanan (Oğuz Aral’ın “Utanmaz Adam”ı, Nuri Kurtcebe’nin “Gaddar Davut”u, İlban Ertem’in “Küçük Adam”ı gibi) devamlı hikâyeler ve (Oğuz Aral’ın “Avanak Avni”si, Özden Ögrük’ün “Çılgın Bedi”si gibi) yarım veya (Engin Ergönültaş’ın “Zalim Şevki”si, Hasan Kaçan ve Latif Demirci’nin “Tarzan”ı gibi) tam sayfa haftalık hikâyeler, Gırgır-sonrası yayımlanan mizah dergilerinde çizgi romanın, içeriğin ayrılmaz bir parçası haline

gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde, bir yandan çizgi roman üreticilerinin sayısının çoğalması, diğer yandan mizah dergilerinin pazar paylarını arttırma isteği, Lombok, Lemanyak, Kemik, Koala, Ohaa gibi çizgi roman dergilerinin yayımlanmaya başlamasına neden olmuştur. Halen yayımını sürdüren popüler mizah dergileri çizgi romana belli bir ölçüde yer verse de bu alandaki üretimin ağırlıklı olarak isimlerini andığımız dergilere kaydığına işaret etmemiz gerekir.

Mizah dergilerinin konu bakımından değerlendirilmesi ise daha detaylı bir analizi gerektirmektedir. Mizah dergilerinin içerikleri hakkında yapılabilecek ilk tespit; evrensel olarak mizah dergilerinin (farklı ölçülerde de olsa) apolitik mizah-politik mizah unsurlarını bir araya getiriyor olmasıdır. Dünyadaki ve Türkiye’deki mizah dergileri incelendiğinde, siyasi içerikli karikatür ve yazıların yanında, herhangi bir siyasi kişiliği konu almayan, siyasi bir mesaj içermeyen, sadece güldürmek, eğlendirmek için yapılmış işlere de yer verildiği görülür. Mizah dergilerinin apolitik dosyalarındaki konular çeşitlidir; cinsellik mizah dergilerinin politika-dışı alanda en çok iltifat ettikleri konulardan biridir. Bunun dışında aile, spor, okul, çalışma yaşamı gibi gündelik yaşamın çeşitli alanlarında karşımıza çıkan gariplik, saçmalık ve tuhafıklar mizah dergilerinin sayfalarında yer bulur.

H.B.R. Maymun, Sayı 1, 9 Haziran 1994, Dört Basın ve Yayıncılık Ltd. Şti. Adına İmtiyaz Sahibi: Ergün Gündüz; Yayın Kurulu: Atilla Atalay, Erdal Belenlioğlu, Latif Demirci, Uğur Durak, Ramize Erer; Yazışleri Müdürü: Muammer Barutçu.

Mizah dergilerinin siyasete olan yönelimleri çeşitli etkenlerle açıklanabilir: Birincisi, politik mizah, mizah dergilerinin satışını etkileyen en önemli unsurlardan biridir. İnsanların politik mizaha gülmeleri büyük ölçüde bu mizahın iktidar-karşısı, yani muhalif olmasıyla açıklanabilir. Mizahla ilgili teorik çalışmalarda vurgulandığı gibi, güçlü olanla dalga geçmek, baskı altında kalan, sıkışmış, çaresiz insanlarda bir rahatlama yaratır; gülme bu rahatlamanın bir sonucudur. Mizah dergilerinin içeriği incelendiğinde, politikacılarla, politik olaylarla ilgili karikatür ve yazılara mutlaka yer verildiği, ancak politik mizahın oranının zaman ve koşullara, derginin politik tavrına ve (eğer varsa) bağlı bulunduğu medya kuruluşunun konumuna göre değiştiği gözlemlenebilir. Bu biçimiyle politik mizah kitlelerin her dönem talep ettiği bir popüler kültür ürünüdür.

İkincisi, politik mizah, mizah dergilerinin güncel (ve gündemde) kalmasını sağlar. Özellikle okuyucularına sürekli taze mizah malzemesi sunmak zorunda olan haftalık yayımlanan mizah dergileri, dinamik bir alan olan politikadan sürekli beslenirler. Kapak ve iç sayfalarda bir önceki haftanın politik olayları üzerine yazılan yazılar, çizilen karikatürler günümüzde yayımlanan mizah dergilerinin haftalık üretimini yaklaşık dörtte birini oluşturur.

Üçüncüsü, politik mizah entelektüel bir birikimi, bir altyapıyı gerekli kılar; politik mizah, mizah dergilerinin entelektüel kimliğini büyük ölçüde tanımlayan bir yönsemedir. Böylece politik mizah, mizah dergiciliğini sadece eğlendirmek için yapılan, toplumsal olaylara herhangi bir etkisi olmayan, "boş" bir faaliyet olmaktan çıkarır veya daha doğrusu bu tür eleştirilere politik mizah üretimi referans gösterilerek cevap verilebilir. Bir başka ifadeyle politik mizah, dergilere itibar ve siyasi bir kimlik kazandırır.

Yukarıda açıklanan nedenlerle, politik mizahın mizah dergilerinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği söylenebilir. Başlangıçta apolitik karakteri öne çıkan Gırgır dergisi dahi, 1970'li yılların ortalarından itibaren politik tercihini daha kesin ve açık biçimde ortaya koymaya başlar. Günümüzde, popüler mizah dergileri politik mizaha mesafeyle yaklaşmaktadır. Hatta genç mizahçıların politik mizahı tamamen dışlama ve bunu bir farklılık, bir ayrıcalık olarak sunma eğiliminde oldukları dahi gözlemlenebilir. Örneğin, Penguen ve Lombak dergilerinden ayrılan bir grup çizerin çıkardığı kısa ömürlü Cici dergisi, politikacıların dergiye ancak çizer olarak girebileceği sloganıyla yola çıkmıştır. Buna rağmen, politik mizahın popüler mizah dergilerinin kolay vazgeçemeyeceği bir malzeme olduğunun bir kez daha altını çizmemiz gerekir.

Yaptığımız tespitler çerçevesinde, belli bir politik tavrın mizah dergileri tarafından nasıl ve ne ölçüde içselleştirildiği, üzerinde ayrıca düşünölmeye değer bir sorudur. Bu soruya cevap olmak üzere üç temel tespit ortaya koyabiliriz: Birincisi, mizah dergilerinin her zaman belirgin ve tutarlı bir politik çizgi takip ettiğini söylemek mümkün değildir. Örneğin, tekpartili dönemden çok-partili döneme geçerken Akbaba dergisi günün değişen politik dina-

miklerine uygun olarak yayın çizgisini dönüştürmüştür. Buna karşılık Markopaşa, (1970’lerin ikinci yarısından itibaren) Gırgır ve Mikrop gibi dergiler ise, tutarlı bir politik tavrı sürdürmeyi başarır.

İkincisi, mizah dergilerinin politik tavrının çoğunlukla derginin “beyinleri” tarafından belirlendiği söylenebilir. Örneğin, “tek adam” tarafından yönetilen Akbaba, Gırgır ve Mikrop dergilerinde, sırasıyla Yusuf Ziya Ortaç, Oğuz Aral ve Engin Ergönültaş politik çizgiyi yönlendiren isimler olmuştur. Günümüzde mizah dergileri yönetiminde “tek adam” geleneği kırılmış olmakla birlikte, politik çizginin belirlenmesinde yine de çekirdek bir kadronun etkili olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda, günümüz dergilerinde politik mizah daha çok, mesleğe 1980 öncesinde başlayan “ağabeyler” veya onlar tarafından yönlendirilen yazar ve çizerler tarafından üretilmektedir.

Üçüncüsü, politik mizah üretimi, mizah dergilerini, toplumsal fay hatlarının neresinde yer alacakları konusunda bir tavır ortaya koymaya zorlamıştır. Mizah dergilerinin hangi tarafta yer aldıkları sorusunun ise tek bir cevabı yoktur. Aşağıda ayrıntılı olarak açıklamaya çalışacağımız gibi, Türkiye’nin sosyo-politik yapısına ilişkin teorik değerlendirmeler bize bu konuda yardımcı olabilir. Bu bağlamda, Türkiye’nin çok-partili siyasi hayata henüz geçmediği, yani “siyasi toplum”un henüz tam olarak oluşmadığı dönemde mizah dergilerini, bir yandan Kemalist modernleşme projesine katkıları, diğer yandan yeni kurulan Cumhuriyet’in merkez değerler sistemini inşa ve savunma misyonunu üstlenen CHP karşısındaki tutumları açısından değerlendirmek yerinde olur. Merkez-çevre çatışmasına tekabül eden bu dönemi “Akbaba” mizah dergisi karakterize eder. 1970’lerde yayımlanmaya başlayan “Gırgır” mizah dergisi ise mizah dergiciliğinde bir başka kilometre taşıdır. Gırgır, merkez-çevre ayrışmasının üzerine, hatta bu ayrışmayı da geride bırakacak biçimde siyasi alanın “sağ-sol” ekseninde bölündüğü yıllarda yayına başlar. İçinde bulunduğu dönem, derginin konumunu ve tavrını büyük ölçüde şekillendirir. Mizah dergileri açısından önem taşıyan üçüncü dönem ise, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi sonrası gelişmiştir. Bu dönemde büyük bir toplumsal-siyasi kırılma ve ardından dönüşüm yaşanır. Temel ideolojilerin gücünü ve önemini yitirdiği 1980’li yıllar ve sonrasında, toplumu bölen fay hatları da yeniden tanımlanır. Bir yandan “laik-antilaik” çatışması, diğer yandan (Makro) Türk milliyetçiliği ile (Mikro) Kürt milliyetçiliği arasındaki gerilim, siyasi alanın sınırlarını çizer. Bütün bunların ötesinde, toplumsal alanda giderek daha yoğun telaffuz edilmeye başlanan “Beyaz Türk-Esmer Vatandaş” tartışması ve dünyadaki akımlarla örtüşen postmodern kıpırdanmalar bu üçüncü dönemin temel parametrelerini oluşturur.

1) Merkez-Çevre Ayrışması ve Mizah Dergileri: 1923-1960

Türk siyasetinde “merkez” esas olarak “modern” bir değerler sistemine bağlı asker-sivil bürokratik seçkinleri ifade eder. Merkezin karşısında, dağınık, parçalanmış ve geleneksel değerleri sürdüren “çevre”, yani “kitle” veya daha anlaşılır bir ifadeyle halk yer alır. Buna göre orijinal biçimiyle “merkez-çevre” ikiliği kabaca “devlet-toplum” ayrışmasına işaret eder. Merkezde iktidarı ellerinde tutan “ilerici” seçkinler Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren çevreyi, yani “geri kalmış” toplum kesimlerini modernleştirme misyonunu üstlenir. Kemalizm olarak tanımlanan “merkezi değerler sistemi” çerçevesinde toplumu yeniden şekillendirmeye girişen seçkinler kılık-kıyafetten eğitime; ölçü birimlerinden hukuka birçok alanda “modern” bir toplum projesini hayata geçirmeye çalışır. CHP merkezin siyasi alandaki temsilcisi (hatta tek temsilcisi, çünkü bu dönemde başka siyasi parti kurulmasına izin verilmez) olarak çıkar. Kuşkusuz, merkezin “Batılılaşma” temelinde tanımladığı bu modernleştirme projesinin, çevre tarafından sorgusuz-sualsiz kabul gördüğü söylenemez. “Şeyh Sait İsyanı” gibi arızı ve şiddet içeren tepkilerden, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası” veya “Serbest Cumhuriyet Fırkası” gibi örgütlü ve siyasi nitelikli hareketlere kadar çevre farklı biçimlerde Cumhuriyet’in ilk yıllarında merkezin kapsamlı değişim/dönüşüm projesine direnir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarına damgasını vuran merkez-çevre çatışmasında mizah dergileri merkezden yana tavır koyar. Aslında bu dönemde “mizah dergileri”nden değil “mizah dergisi”nden söz etmek uygun olur; döneme damgasını vuran en önemli dergi Akbaba’dır. Derginin tavrı, iktidarı koşulsuz ve tek başına kullanan merkezi, yani CHP’yi ve asker-sivil bürokratik seçkinleri desteklemek şeklinde özetlenebilir. Bu dönemde, genel olarak basının, özel olarak mizah dergilerinin farklı bir tutum takınmalarını beklemek de gerçekçi olmaz. Basın üzerinde iktidarın hukuki ve fiili kontrolü eleştirel mizahı imkânsız kılar.

Akbaba sadece aktif olarak merkez seçkinlerini desteklemekle kalmaz, merkezin modernleştirme misyonuna da sahip çıkmış görünür. Kapak çizimlerinde, başyazılarda, içerideki karikatürlerde hep “modern” bir yaşam tarzının imgeleri üzerinden mizah yapılır.

Akbaba’nın “iktidar yanlısı” veya “iktidar karşıtı olmayan” tavrı sonraları derginin zararına olur. Yukarıda değindiğimiz gibi, “politik mizah” iktidardan yana olduğu zaman düşüşe geçer. Zaten Akbaba’nın, politik mizah sayılabilecek işlerinde dahi iktidar, yani CHP değil, belediye hizmetleri veya dış politika gibi başka “siyasi sorunlar” ele alınmaktadır. Akbaba, daha doğrusu Yusuf Ziya Ortaç merkeze karşı çevrenin kıpırdanışlarına da şüpheyle yaklaşır. Ancak bu tutum, özellikle Serbest Cumhuriyet Fırkası’na karşı yürüttüğü kampanya, dergiye tiraj kaybettirir. Okurun bu tepkisi, iktidardan yana bir politik mizah olamayacağını bir kez daha teyid eder. Tersinden düşündüğümüzde karşımıza iktidara yönelik

muhalefeti nedeniyle yüksek satış başarısı kazanmış dergiler çıkar; Markopaşa’nın kırklı yılların ikinci yarısında kazandığı başarı da bu bağlamda açıklanabilir. Markopaşa iktidara karşı çıktıkça, iktidarı eleştirdikçe tiraj alır.

1946 yılında DP’nin kurulması ve 1950 yılında iktidara gelmesiyle Türkiye’de merkez-çevre ilişkileri farklı bir boyut kazanır. Merkezdeki asker-bürokrat seçkinler siyasi alanda CHP eliyle sahip oldukları kontrolü yitirir. Siyasi alanda DP çevrenin temsilcisi olarak iktidar koltuğuna oturur. Akbaba ve Ortaç, alışkanlıkla yeni iktidara yanaşacak ve bu kez Cumhuriyet’in ilk yıllarından beri şüpheyle yaklaştığı çevrenin temsilcisi DP’yi desteklemeye başlayacaktır.

Zaman içinde DP iktidarını pekiştirmeye başladıkça, merkezin kadim aktörleri asker-sivil bürokrasiyle gittikçe daha fazla karşı karşıya gelmeye başlar. Sistemdeki tek parti iken muhalefet partisi konumuna düşen CHP de bu çatışmayı hafifletmek için herhangi bir girişimde bulunmadığı gibi, aksine DP’nin üzerine gider. Sonuç olarak, DP asker-sivil bürokratik seçkinler tarafından Kemalist prensiplerle tanımlanan “merkezi değerler sistemi”ne karşı ciddi bir tehdit olarak algılanmaya başlar. Kendisini, Cumhuriyet modernleşmesinin temelini oluşturan bu değerler sisteminin “koruyucusu ve kollayıcısı” olarak gören Silahlı Kuvvetler 27 Mayıs 1960’ta siyasete müdahale eder ve DP’yi kanlı bir biçimde tasfiye ederek DP’siz bir siyasi alanın inşasıyla çok-partili demokratik rejimin devamını sağlar. Bu hareket kısaca “merkezin restorasyonu” olarak değerlendirilebilir.

1950-1960 arası dönemde çıkan mizah dergileri DP iktidarına karşı sert bir muhalefet yürütür. Tef, Taş, Dolmuş gibi dönemin mizah dergilerinde “politik mizah-apolitik mizah” dengesi politik mizah lehine bozulur. 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi’ne yaklaşıırken mizah dergileri artık DP kadrolarını hedef gösterecek kadar ileri gitmiştir. Dönem boyunca iktidarı destekleyen, maddi yardım alan Akbaba dahi DP karşıtı olmuştur. Dönemin mizah dergileri askeri müdahaleyi ateşli bir şekilde destekler. Yine merkez-çevre çatışmasıyla karakterize edilebilecek bu dönem 27 Mayıs 1960’ta merkezin çevre karşısında üstünlüğüyle sonuçlanır ve mizah dergileri bu çatışmada merkezin yanında yer almayı sürdürür. 27 Mayıs sonrasında çıkan mizah dergilerinin kısa ömürlü olmaları iktidar yanlısı tutumlarıyla mutlaka ilişkilidir.

2) Sağ-Sol Ayrışması ve Mizah Dergileri: 1960-1980

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinin ardından yapılan 1961 Anayasası birçoklarına göre Türkiye’nin sahip olduğu en özgürlükçü anayasadır. Gerçekten, 1961 Anayasası içerdiği temel hak ve özgürlüklerin niteliği ve niceliği açısından o dönemde başka ülkelerde yürürlükte olan anayasaların önüne geçmiştir. Konumuz açısından vurgulanması gereken nokta ise

şudur; 1961 Anayasası düşünce ve örgütlenme özgürlüklerini eksiksiz tanımış ve güvenceli bir sistem getirmiştir. 1961 Anayasası'nın açtığı kapılar sayesinde, düşünce hayatı canlanmış, özellikle o güne kadar ürkek bir biçimde ifade edilen veya hiç söz hakkı verilmeyen sol akımlar etkili olmaya başlamış, böylece geleneksel olarak sağ akımların hâkimiyetindeki düşünce iklimi sol akımlarla çeşitlenmiştir. Daha da önemlisi, kamusal alanda özgürce ifade edilmeye başlanan bu görüşler, yine büyük ölçüde 1961 Anayasası'nın getirdiği olanaklardan faydalanarak örgütlenme imkânı bulmuş; yeni siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri ardı ardına kurulmuştur. Sonuç olarak, hem düşünsel hem eylemsel düzeyde, daha çok sosyolojik temelli merkez-çevre çatışmasının üzerine, hatta merkez-çevre çatışmasının önüne geçecek biçimde, siyasi alan sağ-sol eksenli ideolojik bir bölünmeyle tanımlanmaya başlamıştır. Zaman içinde sağ ve sol akım ve gruplar arasındaki gerilim ve kutuplaşma artmış, nihayetinde sokak çatışmalarına dönüşmüştür. 1960'ta merkezi restore etmek için siyasete müdahale eden Silahlı Kuvvetler, 1971'de bu kez düzeni tesis etmek için siyasete müdahale etmiştir. 1971 müdahalesi 1961 müdahalesi kadar kapsamlı ve sert değildir, ancak yine de toplumsal ve siyasi hafızada ciddi arazlar bırakır. Gırgır tam da bu dönemde, 1971'de Gün gazetesinin eki olarak hiçbir siyasi partinin iktidarda olmadığı bir ortamda çıkmaya başlar. Çıkışındaki bu apolitik ortam derginin yayın tercihini belirlemesinde de etkili olur; Gırgır, yukarıda sözünü ettiğimiz "politik mizah-apolitik mizah" formülünde dengeyi apolitik mizahtan yana bozar. Gırgır'ın bu tercihinin dönemsel ve yapısal olarak iki nedeni olduğu söylenebilir. Dönemsel olarak, 1971-1973 yıllarındaki ara rejimin ardından Türkiye'de siyaset kaldığı yerden yoluna devam eder; bu bağlamda sağ-sol eksenindeki çatışma şiddetlenerek artar. Bu noktadan itibaren Gırgır siyasi olarak kendini yeniden tanımlama gereği duyar ve 1970'li yılların ortalarından itibaren sol bir çizgi izlemeye başlar. Yapısal olarak ise, 1976 yılında Gırgır'ın kardeş dergisi Fırt yayımlanmaya başlar. Böylece Gırgır'ın apolitik içeriği büyük ölçüde Fırt'a kayar. Gırgır'ın sol tavrı, Oğuz Aral'ın merkez sol kimliğiyle özdeşir. Aral'ın Kemalist-Ulusalcı hassasiyetleri de derginin politik mizah üretimine yansır. Gırgır özellikle 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine yaklaşıırken "sol" politik tavrını kimi zaman altını kalınca çizerek sürdürür. Hatta "solun birleşmesi" sorunu dahi dergide kapakta işlenir. Buna rağmen, Gırgır politik mizah dergisi olarak akıllarda kalmaz; Gırgır bir çok okuyucusu tarafından, Demirel'e, Türkeş'e, Erbakan'a yaptığı muhalefetle değil, "Utanmaz Adam"la, "Avanak Avni"yle, televizyon dizilerinin parodi çizimleriyle hatırlanır.

Mikrop'un politik tavrı Gırgır'a göre çok daha belirgindir. Mikrop, 1978 yılında Gırgır'ı yeterince politik bulmayan genç bir kadro tarafından çıkarılmaya başlanır. Derginin başında Engin Ergönültaş vardır. Büyük ölçüde Ergönültaş'ın etkisi ve yönlendirmesiyle dergi Marksist-Sosyalist, Anti-Faşist bir çizgiyi takip eder. Ancak Mikrop'un politik çizgisini sadece Marksist-Sosyalist ideoloji üzerinden tanımlamak yanlış olur. Dergi bir yandan feminist

duyarlıklara kapı açarken, diğer yandan radikal solun dışladığı “Arabesk”i anlamaya çalışarak sayfalarına taşır. O günlerde çelişkili görünen bu politik çeşitlenmenin ortak noktası ise Mikrop’un marjinal-radikal duruşudur. Mikrop’un politik içeriğini değerlendirirken şu noktanın da altını çizmek gerekir; Gırgır’dan farklı olarak, Mikrop’un politik tavrı, derginin bütününe yayılmış görünmektedir. Gırgır’da politik mizah sadece derginin içeriğinin bir parçasıdır; bir başka ifadeyle, politik tercihler bir hayat tarzı olarak karşımıza çıkmaz Gırgır’da. Mikrop’un ve özellikle Engin Ergönültaş’ın politik tercihleri ise; kapak çizimlerine, çizgi romanlara, okur mektuplarına verilen cevaplara sinmiştir. Hatta derginin renk olarak kırmızıyı tercih etmesi dahi bu bilinçli politik tercihin bir sonucudur. Mikrop’un, belki birebir politik tercihleri değil ama, toplumsal-siyasi olaylar karşısındaki bu radikal-marjinal duruşu Gırgır-sonrası bir çok mizah dergisi için ufuk açıcı olacaktır.

3) 1980 Sonrasından Günümüze Mizah Dergileri

Silahlı Kuvvetler 12 Eylül 1980’de, bu kez hem merkezi değerler sistemi”ni korumak, hem de düzeni tesis etmek amacıyla siyasete bir kez daha müdahale eder. Bu müdahale sadece bir iç güvenlik operasyonu değildir, çok daha kapsamlı bir sosyal-siyasi dönüşüm projesidir. Bu bağlamda, 1980 askeri müdahalesi sonrası Türk siyasi ve sosyal hayatını bölen fay hatları birbirinin içine geçen, karmaşık bir görünüm arz eder. Kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse şu noktalar üzerinde durulabilir:

Birincisi, 1980 sonrasında, 1980 öncesi geçerli olan ideolojik temelli sağ-sol ayrımı etkisini yitirmiştir. 1980 sonrasına damgasına vuran kavram “depolitizasyon”dur. 12 Eylül müdahalesini gerçekleştiren kadrolar, yaşanan şiddet olaylarının gençlerin aşırı politize olmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Depolitizasyon, bir anlamda, 12 Eylül rejiminin 1980 öncesine ait tüm siyasi hafızayı külliyen inkâr ve tasfiye etmedeki “başarısı”dır. Dünyada 1989 sonrasında Doğu Bloku’nda yaşanan ve kimilerine göre Soğuk Savaş dönemi ideolojilerinin iflasıyla sonuçlanan gelişmelerin de bu “başarı”ya katkıda bulunduğu söylenebilir. Gittikçe genişleyen kapitalist Pazar, politikadan uzaklaştırılan gençlerin ilgilerini yönetebilecekleri bambaşka alanlar yaratır. Bilgisayar oyunlarından ithal giysilere, yabancı müziklerden TV dizilerine, yeni “apolitik” ve “tüketici” bir genç kuşağın profili yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır.

Mizah dergilerinin, özellikle Gırgır’ın, esas okuyucu kitlesinin gençler olduğu, hatta başarısının altında bu kitleyi kazanabilmiş olmasının yattığı söylenir. Gırgır-sonrası bölünmeler ardından 1990’lı ve 2000’li yıllarda yayımlanan mizah dergilerinin de okuyucuları gençlerdir. Ancak 1980 sonrası gençlik, 1980 öncesi gençliğine göre çok daha apolitik, çok daha hazcı bir gençliktir. Leman’dan, Penguen ve Uykusuz’a devam eden çizgide popüler kültür

ikonları haline gelen Ahmet Yılmaz, Erdil Yaşaroğlu, Selçuk Erdem, Yiğit Özgür, Umut Sarıkaya, Uğur Gürsoy gibi mizah ustalarının başarısı biraz da bu değişen genç okuyucu profiliyle açıklanabilir. Bu çizerler apolitik okuyucu kitlesinin beklentilerini fazlasıyla karşılamayı başarmış, güldürmeyi mizah anlayışlarının merkezine oturtmuşlardır.

1980 öncesi sağ-sol ayrışması bağlamında özellikle Mikrop geleneğini sürdüren Limon, Leman gibi mizah dergilerinin bir ölçüde (ve belli konularda) sol bir çizgiyi muhafaza ettiği, özellikle Leman'ın sosyalist bir sol tavır benimsediği söylenebilir. Ancak bu sol tavır örneğin Gırgır (merkez sol) veya Mikrop'ta (Sosyalist sol) olduğu gibi tutarlı bir siyasi tercihin tezahüründen çok, "pastiş" bir mizah dergisinde birçok bileşenden biri olarak ortaya çıkar. Günümüzde de bu dergilerde, "sol" sayılabilecek söylemin yaşları itibarıyla bir ayağı 1980 öncesinde olan "ağabeyler" veya onlar tarafından yönlendirilen yazar ve çizerler tarafından kullanıldığına dikkat çekmek gerekir. Tüm bunların ötesinde özellikle Penguen ve Uykusuz gibi popüler dergilerde yer alan politik mizahın, örneğin Mikrop'ta olduğu gibi tutarlı, belli bir altyapısı olan ve derginin bütününe hâkim olan bir politik tavrın sonucu olarak görülmesi mümkün değildir. Kimi zaman sadece iktidarı eleştirmek dahi "politik mizah-apolitik mizah" formülündeki "politik mizah" bileşeninin gereğini yerine getirmek için yeterli sayılmaktadır.

1980 sonrası Türk sosyo-politika coğrafyasını bölen önemli bir fay hattı İslamcı-Laik bölünmesidir. Aslında bu gerilim kadim merkez-çevre çatışmasının ihyası olarak görülebilir. Kuşkusuz 1990'ların merkezi 1930'ların merkezi değildir; örneğin merkezde CHP'nin yerini tutacak bir siyasi parti yoktur, ancak merkezin değişmez unsuru Silahlı Kuvvetler (hatta merkezde tek başına) daha da radikalleşerek varlığını ve misyonunu sürdürmektedir. Cumhuriyeti inşa sürecinde çevrenin sert bir biçimde bastırılan, ancak alttan alta varlığını sürdüren unsuru İslamcılık 1990'larda, bu kez çağın gereklerine kendini uyarlayarak, toplumu İslami hatlarda dönüştürme iddiasıyla "Milli Görüş" hareketi temelinde siyasileşir. İslamcı-Laik ayrışmasına Türk milliyetçiliği ile Kürt milliyetçiliği arasındaki gerilimi de eklemek gerekir. Yine kökleri Cumhuriyet'in inşa sürecinde bulunabilecek bu bölünme 1980'li yılların sonundan itibaren, PKK eylemlerinin yükselmeye başlamasıyla birlikte Türkiye'nin gündemine oturur. 1990'lı yıllarda bir yandan PKK terörü devam ederken, diğer yandan etnik Kürt milliyetçiliği PKK dışında, bir siyasi parti çatısı altında kendini ifade etmenin yollarını arar. Sonuç olarak, 12 Eylül sonrasında siyasetin normalleşmeye başlaması ve nispi özgürlükçü ortam, Kemalist değerler sistemine (özellikle laiklik ve milliyetçiliğe) baştan beri direnen bu iki grubun, yani İslamcı ve etnik-Kürt milliyetçi grupların, siyasi alanda örgütlenmelerine ve kendilerini ifade etmelerine imkân verir. 1960 öncesi merkez tarafından bastırılan, 1980 öncesi ise sağ-sol eksenli siyasette marjinalleşen bu gruplar, belki de Cumhuriyet tarihinde ilk defa siyasi alanda bu kadar çok seslerini duyururlar. Bu gelişmelere mizah dergileri de ilgi-

siz kalmaz. Ancak son yıllar içerisinde yaşananlar dergilerin siyasi meselelere olan yaklaşımlarını da etkilemiş, bu dergiler geçmişle kıyaslandığında kimi zaman bütünüyle ters sayılabilecek tutumlar takınabilmişlerdir. Geçmişte Limon, Kürt sorununa “halkların kardeşliği” gibi evrenselci, sosyalist temelli bir biçimde yaklaşırken Leman, selefine göre daha sert ve milliyetçi-ulusalcı tepkiler verebilmiştir. Ülkede yükselen milliyetçi tepkisellik mizah dergileri içerisinde en çok Leman’ı etkilemiş gözükmetedir. Leman’ın en çok satan mizah dergisi olduğu dönemlerde böylesi tepkiler vermemesi, Penguen ve Uykusuz’un Leman’a göre daha ılımlı yaklaşımlarda bulunarak, kesin ifadelerden kaçınmaları dönemi tanımlayan bir nitelik olarak gösterilebilir. Çok satan olabilmenin bir yolu derginin kesin, tanımlanabilir politik tutumlardan uzak durmasını gerektirmektedir. Satış olarak gerileyen dergiler ise politik görüşlerini belirginleştirmekte, teşhir edici, itham edici ve suçlayıcı bir dil kullanmaktadırlar. Üstelik bu dil, müzakereci ve kapsayıcı olmadığı gibi bütünüyle provakatif bir içerikle maluldür. Leman, merkez değerlerine özellikle Ordunun bir aktör olarak kamusal alanda sürdürdüğü siyasi tutuma yaklaşmıştır. Penguen ve özellikle Uykusuz’un mesafesi ise sorunun kendisinden çok siyasete ve siyasi olarak tanımlanabilir olmaktan uzak durmakla ilgili bir mesafedir. İktidar partisini eleştirmek bir mizahçı kolaycılığı ya da kaçamağı olarak tanımlanabilir; bu muhalifliği garantileyen bir tutumdur, ister istemez ticari bir tercihtir de... Pek çok üretici mizah dergilerini varedenin siyaset değil “komik” içerik olduğunu düşünmektedir. Bugünkü mizah üreticilerinin geçmiş kuşaklarla aralarındaki en önemli fark da budur. Bu yargıda doğruluk payı olduğu gibi siyasete ve siyasetçilere karşı sarkastik bir tutum da gözlenmektedir. Kinik ve sarkastik tutum, bugünkü mizah dergilerinin içeriklerindeki önemli unsurlardan bir başkasıdır.

Sarkastik tutumla ilgili olarak 1990’lara damgasını vuran bir başka fay hattından sözü edilebilir; bu sosyolojik olduğu kadar ekonomik temellidir; “Beyaz Türkler-Esmer Vatandaşlar”. Bu ayrışma özellikle 1980 sonrası gençliğini analiz ederken göz önüne alınması gereken bir ayrımadır. “Beyaz Türk” kavramı kentli, iyi eğitilmiş, modern ve kültürel sermayesi gelişkin olan toplum kesimlerini, “Esmer Vatandaş” kavramı ise kentin varoşlarına sıkışmış, eğitimsiz ve yoksul toplum kesimlerini anlatır. Mizah dergileri bu bölünmenin de doğrudan tarafıdır. Ancak ilginçtir, özellikle Leman’da bir yandan esmer vatandaşları kıyasıya eleştirilirken (Bahadır Boysal), beyaz Türklerin yaşam tarzları da tasvip edilmez (Mehmet Çağçağ). Bu anlamda, esmer vatandaşların geldiği varoşları en iyi anlayan ve tutarlı bir analizle ve belki de sempatiyle bu itilmiş-kakılmış insanları sayfalarına aktaran Engin Ergönültaş ve Pişmiş Kelle’nin tavrı Leman’ın tavrından ayrılır. Mizah dergilerinin geleneksel Karagöz-Hacivat ayrımında, Karagöz’den yana olma tavrı Zonta-Maganda-Kozalak adlandırmalarıyla farklılaşmış görünmektedir. Bu tavır değişikliğinin en önemli nedeni mizah dergilerin okurlarıdır. Azalan okurların, beyaz Türkleri eleştirmekle birlikte en çok beyaz Türklerle

benzediği, en azından kültürel sermaye ve referanslarının benzeştiği çok açıktır. Sarkastik tutum, beyaz çorap giyenlere, Mercedes'e binenlere, ayakkabısını ev kapılarının önünde çıkaranlara, gecekondusu sayesinde ev sahibi olanlara yönelmektedir. Bu sınıf temelli bir eleştiri değildir; kültürel sermaye önemsenmekte, esmer vatandaşlar adlandırılmasıyla kimi zaman Kürtler, çoğunlukla da alt sınıflar kastedilmektedir.

Son olarak, henüz modernleşmesini tam olarak tamamlamayan Türk toplumunun postmodern sancılarında söz etmek gerekir. Postmodernizm, 1980'lerde ağırlık kazanan bir düşünce akımıdır. Esas olarak Aydınlanma Çağı'ndan bu yana özellikle Batı toplumlarında etkili olan modernleşme projesini eleştiren postmodernizm içinde bulunduğumuz "postmodern durum"a ilişkin önemli tespitler ortaya koyar. Bu bağlamda, postmodernizm; "tektipleşmeye" yerine "çoğulculuğa", "bütünleşme" yerine "parçalanma"ya; "kesinlik" yerine "belirsizliğe" vurgu yapar. Postmodern çağ, "makro toplumsal projeler" in değil, "mikro bireysel talepler" in çağıdır. Sonuç olarak, postmodern çağda geleceğe şüpheyile bakan marjinal gruplar siyasi ve sosyal alanı doldurur. Çevreci hareketler, eşcinseller, küreselleşme karşıtları hep postmodern arenada kendilerine yer bulan yeni aktörlerdir. 1990'lı yıllarda yayımlanmaya başlayan mizah dergilerinde bu grupların etkisi ve onların mikro talepleri de izlenebilir.

Bitirirken...

Türkiye'de mizah dergileri toplumsal dönüşümlerin izlenebileceği verimli mecralardır. Bu dergiler popüler olanı sayfalarına taşımakta, önemli gelişmeleri adlandırmakta ya da çelişki ve karşıtlıkları görünürleştirmektedir. Bir topluma bakarken, o toplumun geçmişini ve bugün nerede durduğunu anlamak adına bu veriler önemlidir. Mizah dergileri genellikle Türkiye'nin en çok satan dergileri olmuşlardır. Ticari tercihleri dahi siyasi tutum ve algılamaları kadar ilgi çekicidir. Argo ve cinsellik gibi yasak edilen ya da bastırılan alanlarla ilgili mizahı kullanım biçimleri, o toplumun bilinçaltına dair ipuçları verebilir. Mizah dergilerinin ne söyle(me)dikleri, neye güldükleri veya neyi eleştir(me)dikleri toplumu anlamak ve anlamlandırmak adına mutlaka dikkate alınmalıdır. Kimi zaman herkesin kızdığına kızan, güldüğüne gülen çoğunluk değerleriyle uzlaşan tutumları vardır, ama bu bile önemlidir; çünkü her zaman iddialı, dolaylı ya da aleni entelektüel iddiaları olmuştur.

Kaynakça

- Cantek, Levent, *Türkiye'de Çizgi Roman*, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cantek, Levent, "Gırgır Efsanesine Dışarıdan Bakmak", *Toplumsal Tarih*, Sayı 129, 2004, s. 16-22.
- Cantek, Levent, "Mizah Dergileri ve Sol", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol*, Cilt 8, Ed.Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Cantek, Levent, *Akbaba Mizah Dergisi (1922-1977) Örneğinde Türkiye'de Medya, Siyaset ve Toplumsal Yaşamın Dönüşümü*, 107K461 no'lu Tübitak-SOBAG Proje Raporu, Ankara, 2009.
- Çakır, Devrim, "70'li Yılların Karikatür Dili: Gırgır", *Popüler Tarih*, Sayı 14, 2001, s. 90-95.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Gazetecileri Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1970.
- Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I*, Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1878/1878-1908), Adam Yayınları, İstanbul, 1986.
- Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-II*, Meşrutiyet Dönemi (1908-1918), Adam Yayınları, İstanbul, 1988.
- Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III*, Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923), Adam Yayınları, İstanbul, 1991.
- Çeviker, Turgut, "Ana Çizgileriyle Osmanlı Karikatürü", *Toplumsal Tarih*, S. 122, 2004, s. 72-77.
- Gönenç, Levent, "Arka Sokakların Dergisi Mikrop", *Çizgili Kenar Notları* içinde (Der: Levent Cantek), İletişim, İstanbul, 2007.
- Kayış, Yasin, *Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Öngören, Ferit, *Cumhuriyet'in Yetmişbeşinci Yılında Türk Mizah ve Hicvi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.
- Sipahioğlu, Ahmet, *Türk Grafik Mizahı, 1923-1980*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999.
- Timur, A. E., "Türk Mizah Tarihinin Dünü Bugünü", *Medyanoz Mizahi Haber Sitesi*, <http://www.medyanoz.net>, (Son Erişim Tarihi: 20/07/2009).
- Topuz, Hıfzı, *Başlangıcından Bugüne Türk Karikatürü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.

1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim

Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru

Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişim **Faruk Alpkaya** • İktisadî Yapılar, Türkiye ve Değişim **Serdal Bahçe ve Benan Eres** • Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme **Alev Özkazanç** • Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012 **Murat Sevinç** • Türkiye Nüfusunda Yeni Eğilimler: Görünüm, Sorunlar, Politikalar **Bülent Duru** • Türkiye'nin Etnik Yapısı **Suavi Aydın** • Osmanlı İmparatorluğu'ndan Modern Türkiye'ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırımlar **Ayten Alkan ve Serpil Çakır** • Modernleşen Türkiye'de Din **Yücel Demirer** • Türkiye'de Ailenin Tarihsel Dönüşümü:1925-2010 **Ahmet Murat Aytaç** • Türkiye'de Toplumsal Sınıflar (1923-2010) **Gökhan Atılğan** • Türkiye'de Seçkinler **Mehmet Özgüden** • Türkiye'nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi **H. Tarık Şengül** • Türkiye'de Sinema **S. Ruken Öztürk** • Toplumsal Yapı ve Değişim Ekseninde Türkiye'de Spor/Futbol: 1920-2012 **Ahmet Talimciler** • Toplumsal Değişim ve Mizah Dergileri **Levent Gönenç ve Levent Cantek**

www.siyasalkitap.com

www.phoenixyayinevi.com

